BEKE GYÖRGY
FĂRĂ INTERPRET

BEKE GYÖRGY

FĂRĂ INTERPRET

CONVORBIRI CU 56 DE SCRIITORI DESPRE RELAŢIILE LITERARE ROMÂNO—MAGHIARE

EDITURA KRITERION
BUCUREŞTI 1972

TRADUCEREA TEXTELOR

ADELA-RODICA SĂLĂGIANU
VERONICA BÎRLĂDEANU
VIORICA BINDAŢIU
AURORA EUGENIA MOGA
ANDREI BODOR
PAUL DRUMARU

COPERTA DE BAÁSZ IMRE

KÓS KÁROLY

Nu i-a plăcut niciodată să vorbească mult. Dar şi-a exprimat întotdeauna părerea despre tot şi despre toate. Prin cuvinte, prin desene, prin pietre de construcţie, iar uneori doar printr-un gest, o mişcare. Îl pasiona viitorul şi tocmai de aceea a cercetat atît de tenace trecutul, şi ca scriitor, şi ca arhitect. Artistul caută răspunsuri la întrebările care-l frămîntă acolo unde crede de cuviinţă. Important este să le găsească.

În construcţiile sale a lăsat să se afirme idealurile de frumos ale meşterilor constructori — ţărani pe jumătate — de odinioară. Iar scrierile şi le-a construit în aşa fel, încît să stimuleze meditaţia. Între imaginile de cronicar perfect înlănţuite din romanele, microromanele şi povestirile sale există — după părerea lui Sőni Pál — o mare tensiune. Este un dinamism imobil. Hiatusul dintre imagini îl putem completa numai noi, cititorii, iar tensiunea o putem dizolva tot noi — cred eu — prin propriile noastre gînduri şi sentimente. Nearătîndu-se, rămînînd aproape neobservat, el ne oferă secretul veacurilor şi secretul viitorului în aşa fel încît descoperitorii să fim noi, căci astfel cu mai multă siguranţă vom considera descoperirea ca fiind a noastră.

L-am vizitat cu o oarecare teamă, pe care el însuşi mi-a risipit-o. Am discutat două după-amieze în şir. De la fereastra casei lui se vede Someşul, iar undeva, mai departe, se desluşeşte parcă Stana şi întregul ţinut al Călatei. Deasupra biroului se află o litografie a Clujului din anul 1617. Dedesubt — portretul străbunicului său. Apoi o fotografie a monumentului de la Bobîlna, operă a fiului său, Kós András, dedicată memoriei răsculaţilor husiţi ai lui Anton cel Mare din Buda. Şi lîngă fotografia Muzeului Secuiesc din Sfîntu Gheorghe — proiectat de Kós Károly — un toc de piele pentru praf de puşcă, din vremea flintelor ce se încărcau prin faţă. „Era al unui român din Nadăşu, omul îşi ţinea în el gresia. I-am dat în schimb un toc de tablă".

La cei 86 de ani ai săi, Kós Károly ședea în fața acestui perete, lîngă birou (unde mă poftise pe mine ca să pot nota), odihnindu-și piciorul bolnav în fotoliu, dar vorbindu-mi cu o prospețime și vervă nedezmințite. Mi-a părut rău că nu știu să stenografiez. Dacă din aceste fraze vii se pierde o singură conjuncție, rămînem păgubiți de savoarea specifică a vorbei lui Kós Károly. Cînd i-am prezentat textul dactilografiat al interviului, m-a rugat să i-l las cîteva zile. „Bine, dar..." am încercat să mă opun. „Într-o săptămînă îl aveți" mi-a promis zîmbind, dar pe un ton neînduplecat. Mi l-a trimis chiar mai repede; și-a rescris răspunsurile cu caligrafia sa atît de specifică, modelînd din interviul improvizat un autentic text de Kós Károly. Menționez aceasta doar pentru a ilustra exigența artistică ce-i este proprie și acum, la vîrsta de 86 de ani.

— Vorbind de legăturile lui Kós Károly cu poporul român — fiindcă aceasta este tema discuției noastre — putem desprinde, după părerea mea, două aspecte: mai întîi legăturile cu poporul, adică relațiile, raporturile cu poporul român însuși, cu felul său de a gîndi, cu arta sa populară; în al doilea rînd, legăturile cu scriitorii și artiștii români. Presupun că legăturile cu poporul sînt mai vechi, ați cunoscut mai întîi satul ardelenesc și locuitorii săi care vorbesc mai multe limbi.

— Cunoștința mea cu satul și populația sa datează de pe vremea cînd eram elev de gimnaziu. În vacanțele de vară îmi făcea mare plăcere să cutreier cu o traistă în spinare și un toiag în mînă, alături de cîte un coleg, doi, de liceu, cu care aveam preocupări comune, regiunea submontană a Călatei din apropierea Clujului, munții și văile, pădurile și livezile, satele și cătunele din împrejurimi, și să cunosc la ei acasă, între grijile și preocupările cotidiene, pe românii și maghiarii de prin partea locului, populația mai mult sau mai puțin mixtă a Călatei. Dar aceasta era doar o cunoaștere exterioară, superficială. Ea s-a lărgit și s-a adîncit mai tîrziu, cînd eram student la politehnică, iar mai apoi arhitect; atunci, aproape an de an am cutreierat în lung și în lat Ardealul, cu scopul deliberat de a cerceta

pe de o parte capacitatea și viziunea creatoare estetică și arhitecturală (tehnică) a populației ardelenești — români, maghiari și sași — pe de altă parte, convietuirea de veacuri și influența reciprocă a acestor viziuni diferite și specifice, determinate de comunitatea de soartă a locuitorilor Transilvaniei.

Această influență reciprocă, este, desigur, cea mai puternică în regiunile, respectiv satele cu populație mixtă. Astfel, de pildă, în satele din ținutul Călatei, cu o populație mixtă (Stana, Nearșova, Almaș, Turea etc.) gospodăriile țărănești ale românilor și respectiv maghiarilor (casa de locuit, gospodăria anexă, organizarea ogrăzii, aranjamentul interior și mobilierul) se deosebește doar prin faptul că pe coama acoperișului caselor românești, gospodarii au pus o cruce; în aceste sate, portul bărbătesc al românilor și maghiarilor este absolut identic.

— Se pare, ba mai mult, din scrierile dumneavoastră reiese că între dumneavoastră și creatorii români și maghiari ai artei populare din Călata s-au statornicit legături trainice.

— Din simplă cunoștință o legătură statornică se poate dezvolta doar pe baza unei convietuiri mai îndelungate, pe baza traiului și muncii comune. Lucrul acesta s-a întîmplat în cazul meu.

Mi-am construit căsuța la Stana în 1910, și de atunci timp de patru ani, temporar, iar după izbucnirea primului război mondial pînă în 1944 permanent, Stana a fost căminul meu ardelean și principalul meu loc de muncă. Casa se afla nu în sat, ci la hotarul dintre ogoarele Stanei și cele ale satului învecinat, Nadășu, deci între cele două sate, la mijloc, în imediata apropiere a stației de cale ferată. Și întrucît marea parte a parcelelor de țarină și de pășune ale gospodăriei mele de cîteva iugăre, ca și livada, se aflau pe ogoarele Nadășului cu o populație exclusiv română, este firesc că secerătorii mei, zilierii tocmiți pentru cosit și prășit erau de obicei români din Nadășu. Dar dintre ei, dintre Ghiranii și Boroșii Nadășului au ieșit și zidarii și dulgherii care au ridicat casa Szentimrei din Stana, clădirile anexă ale gospodăriei mele, ferma.

Din punct de vedere administrativ însă aparțineam de comuna Stana, unde după maghiarul Ágoston Palkó

Jáncs, primarul român Dan Iuon și fii săi mi-au fost prieteni credincioși, de nădejde și în vremuri mai grele.

Relațiile mele cu populația românească a satelor din Călata sînt ilustrate și de faptul că obștiile românești respective mi-au încredințat mie proiectarea și construirea bisericilor românești din Stana, Petrinzel, Ardeova. Dar și în afara Călatei, restaurarea, lărgirea bisericii medievale românești din Feleac de lîngă Cluj și construirea turnului acesteia, proiectarea și construirea noii biserici românești a comunei Feiurdeni au fost făcute de mine, ba mai mult, proiectarea clopotniței așa numitei biserici Calvaria din Mănăștur—Cluj mi-a fost încredințată mie.

În afară de multe altele, legăturile mele cu populația maghiară și românească din Călata au fost stabilite și consolidate prin respectul reciproc al muncii și prin activitatea desfășurată în comun.

— În tragedia Anton cel Mare din Buda există o scenă foarte frumoasă, de forță simbolică. Cînd conducătorul răscoalei pornește cu oastea sa, pentru o clipă îl încearcă îndoiala. În acest moment văzduhul e cutremurat de un chiot, și se văd coborînd din munți români, țăranii români răsculați, oamenii lui Iacob Cardoș.

— Da, eu așa „am văzut" scena, și imaginația mea a înregistrat-o aidoma. Poate că în realitate nu s-a întîmplat așa, dar după logica mea astfel sau cam în felul acesta a trebuit să se întîmple: mai învățat și cugetător, dar stînd în cumpănă înaintea asumării unei grele răspunderi, Anton cel Mare din Buda își dă seama de propriul destin, de *imperioasele sale îndatoriri, văzîndu-l pe instinctivul* său tovarăș, om disciplinat și de cuvînt în tot ce și-a asumat.

— Cînd ați creionat figura lui Iacob Cardoș cunoșteați bine românii din Călata. Ați avut în vedere vreun țăran român cînd ați conturat figura conducătorului de odinioară?

— Kardoș Iacob (după unii cronicari: János) nu este desigur un erou de roman închipuit de mine, ci potrivit unor vechi documente autentice a fost, alături de Anton cel Mare din Buda, unul din conducătorii oastei populare în timpul răscoalei din 1437, ca și la fel de autenticul

Vajdaházi Pál și iobagul Márton. M-am bucurat foarte (ba am fost puțin și mîndru) cînd am descoperit că în satul Cornești, învecinat cu satul natal al soției mele, Turea din Călata, trăiesc și azi numeroși membri ai neamului Kardos (Cordoș), neam descinzînd — judecînd după nume — din strămoși osteni. (Oștenii colonizați în satele comitatului, după lichidarea sistemului de cetăți regale, au fost strămoșii așanumiților nobili „cu șapte pruni" sau „opincari".) După acești membri bine cunoscuți de mine ai Cordoșilor din Călata și Cornești am modelat figura strămoșului lor Iacob Cardoș.

— Opinia publică literară de la noi cunoaște faptul că Kós Károly scrie de mult la o temă preferată, romanul despre viața sculptorilor clujeni Márton și György. Cunoaștem fragmente ale lucrării aflată la masa de lucru. Din ele reiese că și în acest roman tema, respectiv cadrul este conviețuirea popoarelor, respectiv naționalităților din Transilvania.

— În acest roman pe care-l dădăcesc de decenii — dar care nu se va naște, poate, niciodată — aș vrea să povestesc pe marginea soartei meteorice a familiei clujene de artiști (tatăl pictor, cei doi fii sculptori) minunata istorie adevărată a celui mai drag mie dintre orașe, Clujul, acest tîrg neînsemnat în veacul dinastiei de Anjou, devenit cel mai populat oraș al Transilvaniei, factor determinant al specificei noastre culturi ardelene.

— Vorbind de cei doi artiști, frații Kolozsvári, mi-am amintit de un alt artist, un remarcabil pictor român al secolului XX, Aurel Popp. După cîte știu, vă legau de el fire de caldă prietenie.

— Da, Aurel Popp mi-a fost vechi prieten. Nu-mi aduc aminte unde și cînd l-am cunoscut. Ba, totuși... Cred că în iarna anului 1922, la Satu Mare, cu prilejul alegerilor de deputați, unde amîndoi eram candidați. De fapt pe mine Partidul Popular Maghiar m-a înscris pe liste de nevoie, întrucît doi candidați înscriși dinainte (Paál Árpád și apoi Zágoni István) au fost radiați de autorități. Aurel Popp — comisar de Satu Mare al Republicii Sfaturilor din 1919 — candida din partea forțelor socialiste. În timpul alegerilor ne-au poftit în aceeași încăpere, la

două mese vecine, acolo ne luam în seamă alegătorii, fiecare pe ai săi. O zi e lungă, nu se poate sta la masă fără întrerupere. Cînd unul din noi se scula și ieșea pentru un motiv sau altul, îl ruga pe celălalt să-i înregistreze alegătorii ce se prezentau între timp. El mi-i încredința pe ai săi, iar eu pe ai mei. Pînă la urmă, spre seară amîndoi am fost șterși de pe lista candidaților. N-am ajuns deci în parlament, dar cel puțin ne-am împrietenit. Mai tîrziu s-au cunoscut și familiile noastre și s-au împrietenit. Prietenia aceasta a durat pînă acum patru ani, cînd Aurel Popp a murit.

A fost tipul bărbatului frumos, cu statură de atlet. (După cîte știu, a fost și profesor de gimnastică). Om inimos, relativ ușuratic în privința banilor, curajos și cinstit, soț credincios și tată bun, care și-a iubit familia. Și peste toate un artist activ, mereu frămîntat, ba chiar exaltat. Și-i plăceau petrecerile, vinul și lăutarii iar cînd bea, se înfierbînta, se lua la harță, se și bătea. (După alegerile de la Satu Mare, la restaurant l-a bătut zdravăn pe comisarul guvernamental, și l-a aruncat în stradă, în zăpadă).

Și acest om a putut fi și incredibil de neajutorat și fricos. Într-o frumoasă dimineață de vară, ne-a vizitat la Stana.

— Măi Károly — îmi spune — aș avea o foarte importantă, foarte urgentă și discretă rugăminte la Goga. (Octavian Goga era pe atunci, dacă mi-amintesc bine, ministru de interne.) Am aflat la Cluj că e aici, la Ciucea.

— În regulă. Îi dăm telefon de la gară, și-l întrebăm dacă te poate primi după-amiază. Dacă te primește, te repezi cu vicinalul la Ciucea, iar seara te și poți întoarce aici cu personalul.

— Foarte bine — zice — dar eu te rog să vii și tu cu mine la Ciucea.

— Să merg cu tine? De ce?

— Fiindcă tu îl cunoști pe Goga și ai mai fost pe la el, la Ciucea.

— E adevărat. Dar îl cunoști și tu, și te cunoaște și el. Așa-i?

— Da. Și totuși, te rog să vii cu mine. Fiindcă singur nu mă duc!

— Te-oi fi temînd singur?

— M-oi teme, nu m-oi teme, singur nu mă duc. Iată ce fel de om a fost prietenul meu Aurel.

— Şi pînă la urmă l-aţi însoţit la Ciucea?

— Desigur. Adevărul este că de cînd şi Goga şi eu ne-am ales ca patrie restrînsă, cu turlă de lemn, Călata, aveam oarecari relaţii. Cu prilejul unei întîlniri (am călătorit împreună cu vicinalul pe ruta Cluj—Ciucea: eu pînă la Stana, el mai departe, la Ciucea, staţia finală) Goga mi-a spus că ar dori ca noi, „cei din Călata", să fim alături unii de alţii, deci să reţin că întotdeauna sînt binevenit în casa lui de la Ciucea. Iată deci, în virtutea acestei declaraţii l-am însoţit pe Aurel Popp la Ciucea, unde soţii Goga (se afla acolo şi soţia lui Goga, fiica unui preot român din Călata) ne-au primit foarte amabil, iar Goga m-a întrebat:

— Ce vînt te-aduce, vecine? Ce necaz ai? Cu ce-ţi pot fi de folos?

— Mie cu nimic, domnule ministru — i-am răspuns — dar prietenul meu ar avea o rugăminte discretă, şi m-a rugat să-l însoţesc pînă aici, unde n-a mai fost pînă acum. Sînt, cum s-ar zice, doar un fel de ghid.

Goga s-a uitat la Aurel Popp şi a zîmbit:

— Nu înţeleg prea bine, dar fie. Aşadar, pînă cînd noi discutăm chestiunea prietenului nostru artist, soţia îţi va arăta castelul Boncza renovat. Ea a fost constructorul şi tot ea a aranjat interioarele. Uită-te bine şi spune-mi apoi părerea dumitale.

Cam aşa a decurs excursia mea la Ciucea cu Aurel Popp. La ce rezultat a ajuns el cu Goga, nu ştiu. Dar seara cînd ne-am întors acasă cu trenul, prietenul meu era foarte vesel. E adevărat că pe lîngă cafea, soţii Goga ne-au tratat şi cu un vin excelent.

— Ca student, Aurel Popp a fost prieten şi mare admirator al lui Ady. După cîte ştiu a luat parte şi el, alături de dumneavoastră, la una din primele festivităţi omagiale organizate în România, la casa unde s-a născut Ady.

— După cîte îmi amintesc, în 1924 (dar poate mai înainte) ziarişti maghiari din Ardeal au pus o placă memorială pe casa de la Eriu-Mecenţiu (azi satul Ady — n. trad.) în care s-a născut Ady. (Din păcate, placa memo-

rială a fost fixată nu pe căsuța veche, cu acoperiș de stuf și cu cuib de barză, nemailocuită pe atunci, ci — din voința părinților poetului — pe casa nouă, construită mai tîrziu.)

Festivitatea omagială a început la Zalău, la liceu, și s-a încheiat la Eriu-Mecențiu în prezența părinților, a fratelui și a unui numeros public. Se afla acolo, din oficiu desigur, trimisul siguranței statului, un ofițer în haine civile.

Eram în biserică cu toții, cînd spre consternarea publicului, ofițerul siguranței a întrerupt festivitatea chiar la început și a interzis continuarea ei. Atunci, înainte ca asistența să-și fi revenit din uluială, Aurel Popp s-a apropiat de agentul siguranței:

— Ce vrei dumneata aici? Și înainte de toate, ce cauți dumneata aici, la un serviciu religios reformat?... Te rog să ieși imediat!...

Spunînd acestea, l-a apucat de braț pe polițaiul năucit și l-a azvîrlit din biserică. Apoi s-a întors și a spus doar atît:

— Continuați, vă rog, liniștit... pe răspunderea mea! Da, prietenul meu neajutorat și fricos devenea un om curajos, de îndată ce se simțea ofensat.

— Stana în viața dumneavoastră înseamnă, după cîte îmi pare, ceea ce a însemnat Leányfalu în viața lui Móricz Zsigmond. Aceasta din urmă se afla pe malul Dunării, Stana la poalele munților, unde peisajele, destinele, graiurile se întîlnesc. Lăcaș de creație, dar și refugiu, și poate de aceea nu vă plăcea s-o părăsiți. După cîte știu, vă duceați rar și la întîlnirile literare.

— Nu mi-au plăcut aceste ieșiri, luam deci parte la ele numai cînd era musai. Întotdeauna am avut mult de lucru, iar dacă scăpam la Cluj de partea de alergătură a treburilor, mă și întorceam grăbit la Stana, în căminul meu de recreere, mereu înnoit, adevăratul meu loc de creație. Stana a însemnat pentru mine cam ceea ce a însemnat Leányfalu pentru Móricz Zsigmond. Cu deosebirea că Stana îmi era cămin și iarna, pe cînd Leányfalu pentru Zsiga era doar reședință de vară. A trebuit deci ca Móricz să vină la Stana pentru a vedea cît de frumoasă e iarna la țară.

Fiindcă s-a întîmplat ca de sărbătorile de iarnă din 1914 să organizăm un carnaval la Stana, „Balul protestanților", la care ne-am invitat prietenii din împrejurimi, și numai doi musafiri dinafara Călatei: pe cumătrul meu, arhitectul-frate Zrumeczky Dezső, și pe prietenul nostru comun, Móricz Zsigmond. Au și venit amîndoi.

Am avut atunci o iarnă splendidă, cu zăpadă multă și drum excelent pentru sanie, iar eu într-o dimineață însorită, cu străluciri de stele de zăpadă, mi-am adus cu sania cu zurgălăi musafirii budapestani de la gara Huedin pînă acasă, la Stana (căci acceleratul de Pesta trecea prin gara noastră fluierînd).

Seara apoi a început balul, un carnaval cum n-a mai fost în Călata nici înainte, nici după aceea. Pentru Móricz Zsiga — care după cîte știu, atunci a fost pentru prima dată în Ardeal — balul specific țărănesc al maghiarilor din Călata, ca și strălucitoarea iarnă ardeleană cu chiciură și cu zăpada scrîșnind sub tălpi, a rămas o amintire trainică. Ceea ce este dovedit și de faptul că — după propria-i mărturisire — atunci și acolo s-a inspirat pentru acel tablou de iarnă de la începutul romanului *Tündérkert* (Grădina Zînelor) — cînd saniile lunecă de la Cluj spre Feneș; și tot de aici a luat cu el subiectul seninului și poate celui mai vesel roman al său, intitulat *Nem élhetek muzsikaszó nélkül.*

Dar acest vesel carnaval a fost urmat în scurt timp de un post amar și lung: războiul mondial, apoi organizarea politică, socială și culturală și lupta minorității naționale maghiare din România pentru egalitatea în drepturi. Aceasta ține însă de o altă pagină a istoriei.

— O pagină pe care prima inscripție istorică se leagă de numele lui Kós Károly și de manifestul *Kiáltó Szó* (Cuvînt strigat). Pomenim azi acest manifest ca un prolog al mișcării democratice a maselor maghiare din România. Tot ce este legat de el aparține de-acum istoriei...

— Revista *Kiáltó Szó* îmi amintește un adevăr, anume că nu știm niciodată cînd aflăm un folos din relațiile de prietenie pe care le avem cu oamenii onești.

Cu mult înainte de izbucnirea primului război mondial, am cunoscut într-un cerc de prieteni pe tînărul preot ro-

mân al comunei Gălăşeni din vecinătatea Stanei, Emil Măcelar. Era un om de bună educaţie, amabil, vesel şi popular, iubit şi apreciat deopotrivă de intelectualitatea română şi maghiară din Călata. Întîlnirile cu el îmi făceau plăcere, şi soţia mea îl primea bucuroasă. Şi iată că după cîţiva ani, într-o noapte de septembrie a anului 1916 m-am reîntîlnit cu Emil Măcelar. Eram pe atunci teterist comandant fără grad în batalionul de rezervă al regimentului 21 de honvezi infanterişti din Cluj, încartiruit la Sibiu. Ne aflam în retragere de la Sibiu spre centrul ţării, pentru a face loc oastei lui Mackensen şi în timpul acestei retrageri ne oprisem pentru 24 de ore la Blaj. Şi întrucît şi Blajul era atunci teatru de război, fuseseră decretate camuflajul total şi stricta interdicţie de circulaţie în timpul nopţii.

În noaptea aceea eu am fost trimis cu trei honvezi din subordine în patrulă de noapte, cu ordinul: civilii care circulă noaptea prin oraş fără autorizaţie militară trebuie conduşi la garnizoană, la fel şi gospodarii ale căror ferestre nu erau camuflate.

Pe la miezul nopţii am oprit trei civili în piaţă. Doi dintre ei aveau autorizaţii militare regulamentare de circulaţie, al treilea însă nu avea. Acest al treilea civil a fost Emil Măcelar. I-am şoptit:

— Şterge-o, omule, de pe stradă, şi ai grijă să nu pici în mîinile altora.

Şi le-am făcut semn: pot pleca toţi trei . . .

. . . Apoi în 1920 am scris manifestul *Kiáltó Szó*. Tipografia a cules textul şi a trimis şpaltul cenzurii. A treia zi sînt chemat la Prefectură (acolo era sediul cenzurii) şi, spre surprinderea mea, mă primeşte Emil Măcelar: nu preotul, ci cenzorul şef. În faţa lui, pe birou, şpaltul manifestului. Cu mîna pe textul cules, îmi spune:

— Sub *forma aceasta nu pot să dau drumul manifes*tului.

— De ce? Nu conţine nici o instigare şi nici o aţîţare împotriva statului.

— Da, dar dacă i-aş da drumul, pe tine tot te-ar închide, iar pe mine în cel mai bun caz m-ar da afară.

— Şi atunci ce-am putea face?

— Să-ncercăm să-l castrăm pe loc şi acum.

Zis și făcut: am tăiat din text cam jumătate, dar în jumătatea lăsată tot a rămas înscris că deși recunoaștem și acceptăm noile realități, ne pronunțăm pentru drepturile noastre naționale, anunțînd că vom lupta neabătut pentru obținerea lor.

În acest fel manifestul *Kiáltó Szó* a apărut pînă la urmă în ziua anului nou 1920, dar peste 24 de ore (cu o oarecare întîrziere) poliția l-a confiscat totuși. După cîte știu, în Banat, de pildă, n-a mai apucat să ajungă nici un exemplar. Iar prietenul meu Emil Măcelar a fost și el eliberat din funcția de cenzor.

— Sînt cunoscute relațiile dumneavoastră de prietenie cu Emil Isac, relații care au durat decenii întregi. De cînd datează această prietenie?

— *Mai întîi — poate chiar înaintea primului război* mondial — am făcut cunoștință cu fratele lui, cu Aurel la Cluj. Pe Emil Isac l-am cunoscut după război, dar numai în treacăt. Ne-am cunoscut mai bine prin anii treizeci, cînd el a devenit inspector general în departamentul culturii, și a trebuit să-l vizitez în această calitate în legătură cu problemele noastre culturale maghiare. Am observat că se așeza cu plăcere la discuții sau tratative cu mine... Cu alte cuvinte, ne înțelegeam destul de bine, ba cu timpul ne-am și împrietenit, poate pentru că ne-am stimat reciproc. O expresie a acestei stime este faptul că am fost rugat să proiectez și să execut monumentul funerar al familiei Isac pe locul de veci al familiei aflat în cimitirul Hajongard din Cluj...

— În coloanele revistei *Erdélyi Helikon* și printre cărțile editate de editura *Erdélyi Szépmíves Céh* au figurat și prestigioase nume și opere românești. După ce criterii se alegeau lucrările românești ce urmau să fie publicate?

— De bună seamă, revista *Helikon* a publicat opere românești, dar ce și cît, eu nu mai pot reconstitui acum. În schimb, cei interesați pot răsfoi colecțiile revistei *Erdélyi Helikon* (colecții pe care însă eu nu le mai am din 1944). De altfel literatura română nu era resortul meu, care nu cunosc limba română, ci fusese încredințată lui Kádár Imre, care învățase la perfecție limba română, imediat ce a venit la noi din emigrația vieneză, în 1919. Un

timp, pînă ce a devenit director al Teatrului Maghiar din Cluj, a și tradus cu sîrguință scrieri românești. Tălmăcirile sale poetice (printre care minunatele balade populare *Mioriţa* și *Meșterul Manole)* și cinci piese românești traduse de el au și apărut în volume distincte.

— Convieţuirea socială și culturală din Transilvania are nu numai tradiții românești și maghiare, dar, firește, și săsești. Despre aceste tradiții știm foarte puține lucruri azi. Aș vrea ca dumneavoastră, unul din cultivatorii acestor relații, să dezvăluiți cîteva episoade semnificative.

— Cu scriitorii saşi din Transilvania legăturile au fost întreținute mai întîi de Áprily Lajos, apoi de mine. Cu unii din ei (cu brașoveanul Meschendörfer, sibianul Jekelius și mediașanul Folberth) am legat și calde prietenii. Cînd aveam drum pe la ei, îi vizitam, iar odată Folberth și Jekelius m-au vizitat acasă, la Stana, împreună cu familiile. (La vremea sa Folberth a și descris această excursie romantică în coloanele revistei *Erdélyi Helikon.)* După cum îmi amintesc, le-au apărut cîteva nuvele în traducere maghiară. Dintre romane, unul singur, cel intitulat *Die Stadt im Osten* al lui Meschendörfer a apărut în tălmăcirea mea destul de slabă conținînd cîteva gafe de traducere memorabile. Bătrînul Meschendörfer mi-a fost recunoscător pentru această traducere, în schimb Berde Mária (profesoară de germană și maghiară) cu prilejul imediat următoarei întîlniri scriitoricești, organizată de Helikon, m-a atacat public și foarte aspru. La care și eu, destul de iritat, am răspuns: „Destul de rău că cei ce pălăvrăgesc tot timpul despre prietenia saso-maghiară și știu mai bine nemțește decît mine, știu numai să critice, dar sînt leneși să traducă; poate pentru că aceasta nu se plătește în Transilvania."

Săraca Berde Mária, cît a trăit, niciodată nu s-a mai împăcat sincer cu mine.

— În cartea intitulată *Erdély kövei* (Pietrele Ardealului), scrisă la Stana la începutul anilor douăzeci, ați dorit, desigur, să atrageți atenția asupra importanței protecției monumentelor de artă. Ce poate spune în acest sens azi scriitorul, artistul plastic și arhitectul Kós Károly?

— Monumentul de artă este un document al nivelului valoric al culturii de creație artistică (arhitecturală), a unui neam, și deopotrivă un eficient mijloc educativ de cultură artistică și estetică al societății. Este o valoare care păstrează pentru noi spiritul constructiv creator al unei epoci, concepția despre viață a societății respective. Pieirea sa înseamnă deci o pierdere irecuperabilă nu numai pentru posteritatea societății respective ci pentru întreaga umanitate.

— Aici, în această cameră de lucru, pe rafturile bibliotecii, pe birou sînt cărți și reviste noi, printre ele produse ale literaturii maghiare și universale, revista *Nagyvilág* și creații ale scriitorilor români. Kós Károly citește la pas cu timpul. Întrucît citiți literatura română prin intermediul traducerilor maghiare, aș vrea să vă întreb: cum sînt aceste traduceri, ce imagine vă oferă?

— Există cărți pe care chiar dacă le-am citit, le iau din nou, și le recitesc cu plăcere; pe acestea le țin, le păstrez în biblioteca mea. Există însă altele pe care după ce le-am citit, le-am și uitat; de acestea mă și grăbesc să scap, le dăruiesc cunoscuților, ca să nu ocupe locul altor cărți. De aici rezultă că pe cele din prima categorie le consider cărți bune, clasicii mei, chiar dacă știința literaturii nu le consideră ca atare, iar pe cele din urmă le consider cărți proaste chiar dacă critica literară nu este de aceeași părere cu mine.

Mărturisesc că în general nu citesc cu plăcere poezia. Păstrez doar volumele de poezii ale lui Balassi Bálint, Arany János, Petőfi, Ady, Áprily Lajos și Illyés Gyula, pe care le recitesc mereu. Dintre poeții străini, doar pe Villon (în tălmăcirea lui Szabó Lőrinc).

Proza o citesc mai cu plăcere, îndeosebi scrierile istorice bune; romanul meu preferat este *Război și pace* al lui Tolstoi.

Despre literatura română pînă în 1944 am știut doar că există, și am citit din ea doar ceea ce a apărut la editura *Szépmíves Céh* în traducerea lui Kádár Imre și Áprily Lajos. Ceea ce este foarte puțin.

De atunci traducerile maghiare din literatura română s-au înmulțit permanent și astfel am avut posibilitatea să

o cunosc mai bine. Așa am cunoscut scrierile lui Sadoveanu, trecînd romanele sale istorice *Nicoară Potcoavă* și *Frații Jderi* printre cărțile mele preferate; din fericire ambele au părut în traduceri maghiare excelente, așa încît și în traducere limbajul specific, savuros și ușor arhaizant al scrierilor lui Sadoveanu își păstrează valențele originale.

Da, limba este un lucru mare, ea fiind singurul material de construcție și unicul mijloc de modelare al creației artistice. Or, un scriitor începe a fi scriitor din momentul în care vorbește (respectiv scrie), corect, clar și frumos într-o limbă. Și se verifică a fi scriitor din momentul în care știe să-și modeleze în chip inteligent și estetic din materia primă lingvistică mesajul său de idei. (Ca și sculptorul care cioplește din piatra brută, moartă statuia vie, artistică.) Din păcate, această regulă eternă a creației artistice este uitată nu numai de unii scriitori ai noștri, nu puțini la număr, ci și de numeroși redactori și chiar edituri de la noi. Fiindcă, trebuie să spun, apar azi în limba maghiară unele scrieri șubrede din punct de vedere lingvistic, cu un limbaj urît și stîlcit; adesea nu se înțelege ce vor să exprime și cum vor să exprime. Și e uimitor că există critici care se extaziază încercînd să demonstreze că acestea sînt scrieri moderne, care reprezintă progresul, modernitatea, iar cei care nu le gustă, sînt mici burghezi sclerozați, ba chiar reacționari, cu sufletul negru. Ei bine, atunci eu sînt un astfel de cititor mic-burghez, înapoiat, care vreau totuși să cred că odată și odată tot ne vom vindeca de această scălîmbăială modernistă.

1970

FRANYÓ ZOLTÁN

Această convorbire s-a realizat în două „secvențe", înainte și după ce Franyó Zoltán a fost distins cu premiul Herder. Am avut sentimentul că trebuie să-mi completez interviul după ce a obținut această înaltă distincție pentru munca de tălmăcitor și, îndeosebi, pentru popularizarea poeziei românești în limba germană.

Prima „secvență" a avut loc în camera sa de la etajul întîi al hotelului Union din București. Venea de la Budapesta și se pregătea să plece la Viena. Venea de la comemorarea lui Ady și, plin de planuri noi, pornea tocmai să supravegheze tipărirea celei mai mari antologii de poezie română, apărută în limba germană.

Și toate acestea le face cu o surprinzătoare tinerețe a celor optzeci și doi de ani ai săi. Călătorește, scrie, traduce, polemizează, citește. Citește enorm, îi citește pe cei de o vîrstă cu el, și, deopotrivă, pe cei mai tineri („Domnule, grozav lucru a publicat Király László în ultimul număr din *Utunk!*"), de la clasicii greci pînă la scriitorii cei mai moderni din occident. E informat la zi, totul îl interesează și exprimă păreri precise despre toate.

În 1921, în revista vieneză *Jövő*, Gaál Gábor remarca primul său volum de tălmăciri în limba germană din poezia lui Ady. De atunci și pînă acum, Franyó Zoltán a realizat, din punct de vedere cantitativ, uluitor de multe tălmăciri; în ceea ce privește calitatea, stau mărturie aprecierea și stima unui întreg șir de țări și literaturi. Aproape patru mii de traduceri în maghiară, nu mai puține în germană — din maghiară, română, germană, franceză, dar tot atît de magistral din greaca veche și, de asemenea, din limbile orientale. „Tălmăcitorul secolelor" avea să-l caracterizeze Hegedüs Géza atunci cînd Pen-Clubul maghiar i-a acordat o plachetă de onoare pentru traducerea în limba germană a poeziilor lui Ady.

— Să începem trecerea în revistă a activității de tălmăcitor chiar de la Viena. În fața noastră se

află revista *Tűz*, editată de Gömöri Jenő, la Viena, un număr din toamna anului 1922; în cuprins, două poezii de Eminescu — și una de Todor Manojlović — în tălmăcirea ta. A fost oare aceasta prima întîlnire de tălmăcitor cu lirica românească?

— Nu tocmai. Pentru că în anul 1911 am editat la Arad, împreună cu Mohos Ágoston și Irinyi Jenő, o revistă lunară intitulată *Jövő*, printre colaboratorii căreia, în afară de nume ca Juhász Gyula, Emőd Tamás, Dutka Ákos, Miklós Jutka, Babits Mihály, colaborau încă o seamă de scriitori foarte buni de la Budapesta. În această revistă am publicat celebra poezie *Noi vrem pămînt* a lui Coșbuc, într-o primă traducere de Kacziány Géza. Dar pe lîngă asta, în periodicul nostru apăreau frecvent articole informative și studii despre operele proeminente ale literaturii române, studii scrise de Ion Costa, pe atunci profesor la Arad.

— Și, după prologul arădean, iată că ne aflăm din nou la Viena. Ești student și publicist, în același timp, atunci te-ai înscris la facultate, la Universitatea din Viena. Studia acolo și Lucian Blaga și o seamă de alți tineri români. Ce întîmplări sau oameni cu care ai avut legături personale îți amintești din vremurile acelea?

— La Viena, am plecat ca emigrant după căderea Republicii Sfaturilor din Ungaria. Lucram noaptea în redacțiile ziarelor emigrației; mă înscrisesem la Universitatea din Viena, la filologie. Voiam să învăț limbile orientale — chineza, araba și persana, ca să pot traduce din ele în maghiară.

Acolo, la Universitatea din Viena, am legat prietenii strînse cu tinerii scriitori și intelectuali români. Înaintea tuturor am să-i pomenesc pe Lucian Blaga, Emil Riegler-Dinu, Traian Grozăvescu și pe distinsul istoriograf al medicinii, dr. Valeriu Bologa, grup care, după încheierea primului război mondial, a reconstituit asociația studenților vienezi, *România Jună*. E binecunoscută această asociație studențească, constituită la Viena, al cărei prim președinte a fost Slavici și primul ei bibliotecar — Mihai Eminescu, pe atunci student la Universitatea din Viena. În cadrul

acestei asociații studențești se organizau săptămînal expuneri și discuții literare despre noua literatură română. Dezbaterilor de la *România Jună* și mai exact lui Lucian Blaga personal le sînt dator cu recunoștință pentru că mi-au înlesnit să cunosc mai amănunțit poezia lui Eminescu, ce mă preocupa foarte serios încă pe vremea aceea și despre care am ținut chiar o expunere în limba germană la un seminar.

În anul 1922, la aniversarea semicentenarului, ca semn al recunoașterii activității mele pe acest tărîm, asociația m-a ales membru de onoare.

— Istoria literaturii maghiare din România, cînd va fi gata, va consemna probabil și revista periodică *Géniusz*, inițiată de tine la Arad, în anul 1924, după întoarcerea ta în Ardeal, ca o tribună a conspectării și răspîndirii literaturii universale. A fost într-o oarecare măsură o continuare a revistei *Tűz*, dar, desigur, și altceva: apărînd în Ardeal, a avut fără doar și poate un rol constructiv în ceea ce privește legăturile literare româno-maghiare.

— Pasiunea organizatorică m-a făcut ca în 1924, la întoarcerea mea de la Viena la Arad, să creez continuarea periodicului *Tűz*, care își încetase apariția la Viena. Desigur, eu nu mă gîndeam doar la o simplă continuare, ci la redactarea unei publicații periodice de literatură universală, cu un conținut mai elevat, adresîndu-se unor cercuri cu preocupări mai largi. Acest plan l-am realizat cu sprijinul moral al eminentului publicist dr. Krenner Miklós, care pe atunci lucra la Arad. În Ungaria, *Géniusz* este considerat azi înaintașul revistei *Nagyvilág*, căci publicația își zicea revistă de cultură universală. Am organizat revista în așa fel încît în coloanele ei își găseau loc, în afara semnăturilor celor mai buni colaboratori din Ungaria sau din emigrație, ca dr. Gyergyai Albert, redactor la Budapesta, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Babits Mihály, Baktay Ervin, Hajdu Henrik, Balázs Béla, Barta Lajos, Márai Sándor, Gergely Sándor, Reményi József — și literatura țărilor vecine. În afara lui Fábry Zoltán, redactorul revistei în Cehoslovacia, i-am numărat printre colaboratori pe toți scriitorii talentați și tot așa pe tinerii

scriitori maghiari din Iugoslavia. Vreau să amintesc doar în treacăt că în *Géniusz,* încă de la prima sa apariție, antologia lirică a poeților maghiari din Transilvania apărea în fiecare număr într-o rubrică intitulată *Erdélyi Helikon,* iar a poeților maghiari din Cehoslovacia în *Szlovenszkói Helikon.* Publicarea consecventă, număr de număr, a scrisorilor literare sau artistice al unor scriitori maghiari răspîndiți în lumea largă, de la Paris la Rio de Janeiro și de la Cleveland la Zagreb sau Belgrad, ca și publicarea unei cuprinzătoare reviste a periodicelor a crescut mult însemnătatea revistei. Astfel, *Géniusz* recenza, pe larg, în fiecare număr, 7—8 reviste românești și publica deseori scrierile poeților români Al. Philippide, Ion Minulescu, Aron Cotruș și alții.

— Ce interes au manifestat cititorii în vremea aceea pentru revista *Géniusz,* implicit pentru literatura română și universală? Din ce cauză și-a încetat revista apariția?

— Imediat după apariția sa, *Géniusz* s-a bucurat de un interes de masă, aș putea spune. La redacție soseau într-una noi și noi cereri de abonament. În scurtă vreme, tirajul ajunsese la două mii și în felul acesta vedeam asigurată posibilitatea editării revistei pentru cîțiva ani. Din păcate însă n-am prevăzut o întorsătură neașteptată: faptul că în 1925 tarifele de tipografie și prețul hîrtiei se vor dubla și că, în felul acesta, nu vom mai putea acoperi cheltuielile de editare devenite deosebit de mari. Acesta a fost motivul pentru care, după o prezență de un an și jumătate, revista și-a încetat — din păcate — apariția.

Odată cu apariția revistei *Géniusz* am înființat, împreună cu profesorul Stamatiad și dr. Salvatore Vuia, intelectuali arădeni, foști membri ai asociației *România Jună* de la Viena, *Unio Club*-ul, care și-a propus ca scop să dezvolte legăturile sociale și culturale româno-maghiare. Am organizat curînd conferințe la care au participat personalități ca: Constantin Mille, Jules Cazaban, Cincinat Pavelescu, Ion Minulescu și alți scriitori și publiciști bucureșteni.

În același timp, am organizat prima societate Ady Endre din România, în conducerea căreia, alături de mine, au fost Tabéry Géza, Woiticzky Gyula, Fáskerthy Tibor

și publiciștii clujeni Kádár Imre și Székely János. În anul 1926 s-a organizat, la cimitirul Belu, la mormîntul lui Eminescu o mare adunare comemorativă, la care am participat împreună cu Woiticzky Gyula, Fáskerthy Tibor și ziaristul timișorean Pogány Mihály. Am citit acolo scriere în care omagiam amintirea lui Eminescu și arătam însemnătatea poetică a operei sale. Presa românească a vremii, ziarele *Dimineața* și *Rampa* consemnau această prezență a noastră ca pe o însemnată manifestare a legăturilor scriitoricești româno-maghiare.

— Ce a făcut Franyó Zoltán, tălmăcitorul, după încetarea apariției *Géniusz*-ului?

— M-am mutat de la Arad la Timișoara, unde începuse să apară pe atunci cotidianul de orientare progresistă *Esti Lloyd*, al cărui redactor șef am devenit. La acest ziar am avut colaboratori excepționali ca: Ormos László, Benamy Sándor, Ormos Iván, Farkas Lajos și alții, cu ajutorul cărora am reușit să editez un cotidian de orientare nouă, net antireacționar. Este de la sine înțeles că am continuat și în coloanele acestui ziar strădania de a realiza o legătură strînsă între literaturile română și maghiară, strădanii ce contraveneau desigur politicii partidului liberal, aflat atunci la putere. Am publicat în *Esti Lloyd* o suită de poezii de Blaga, în limba maghiară. Acestea au fost primele tălmăciri în maghiară din opera marelui poet.

— În literatură, de multe ori, legăturile personale devin surse de inspirație, prieteniile sînt adesea determinante pentru creația scriitorului. Prietenia care te-a legat de Ady este binecunoscută, de asemenea legăturile strînse de prietenie cu alți cunoscuți scriitori și poeți maghiari. Acum discutăm despre prietenia dintre scriitorii români și maghiari. Aș dori să evoci amintirea unora dintre prietenii tăi, scriitori români.

— Aș putea defini ca o întîmplare fericită faptul că, în 1908, am fost prezent la „Cafeneaua Japoneză" din Budapesta, la prima întîlnire dintre Ady și Goga. Este știut că în urma condamnării lui Octavian Goga la închisoare, după procesul memorandumului lui Lucaciu, cei mai de seamă scriitori, artiști și sociologi progresiști maghiari, în frunte cu Ady Endre, au trimis un protest primului

ministru maghiar. Protestul de mare răsunet și-a atins scopul și Goga a fost eliberat înainte de termen din închisoarea de la Seghedin și, de îndată ce s-a ivit prilejul — era în anul 1908 — a dorit să-l cunoască personal pe Ady, căutîndu-l la „Cafeneaua Japoneză", pe care acesta o frecventa cu regularitate. Recunoștința și-a exprimat-o și mai tîrziu, nu numai prin excelente tălmăciri ale unora dintre poeziile lui Ady, ci și prin veneratia cu care a păstrat amintirea lui Ady în România.

Încă în primii ani petrecuți în România, am cunoscut și am avut legături strînse cu cîțiva distinși scriitori și savanți români. Cu Tudor Vianu, Ion Vinea, Ion Marin Sadoveanu, Ion Barbu și Petru Groza. Dar înaintea tuturor aș dori să vorbesc despre eminentul lingvist Sextil Pușcariu, care a inițiat la Cluj, în anul 1925, apariția revistei lunare trilingve *Cultura*, revistă care apărea în limbile română, maghiară și germană, numărîndu-i în cercul colaboratorilor ei permanenți pe Lucian Blaga, Emil Isac, Adrian Maniu și Cezar Petrescu. De altfel, ei erau atunci fruntea tinerelor talente ale noii poezii și proze românești.

Prietenia mea de o viață cu toți cei amintiți aici a fost pecetluită și de strădania de a face reciproc cunoscută literatura română și literatura maghiară. Între ei am întîlnit personalități care, departe de orice prejudecăți naționaliste, luptau ca și mine, cu cel mai fierbinte entuziasm, pentru același țel. Emil Isac, de pildă, era în anul 1926, la București, inspector principal în minister; el s-a bătut ca la Timișoara, unde pe atunci nu exista încă teatru românesc cu activitate permanentă, să se poată asigura continuitatea activității teatrale maghiare. Pentru că nu pot să trec sub tăcere faptul că au existat unele tendințe ce voiau să dea activității teatrale maghiare din orașele din Ardeal, cu excepția Clujului, un caracter ocazional. Victor Eftimiu, scriitorul de mare prestigiu și pe atunci directorul general al teatrelor, s-a dovedit și el a fi pe aceleași poziții de înaltă ținută spirituală față de cultura minorității naționale din România de atunci, fiind un apărător, ba chiar un pionier al acestei atitudini. Nici n-aș putea enumera toate prilejurile în care Eftimiu, în timpurile acelea, s-a angajat, în urma unor nedreptăți mai mari sau

mai mici, cu tot prestigiul său în lupta pentru asigurarea dezvoltării nestingherite a culturii maghiare.

— După părerea mea, se cuvine ca Liviu Rebreanu să beneficieze de o întrebare aparte. În multe privințe, ați avut o soartă asemănătoare: școala militară de la Sopron, apoi Academia Ludovika de la Budapesta, apoi părăsirea carierei militare și munca literară. L-ai cunoscut pe Rebreanu de pe cînd era la Academia militară, de la debutul său literar?

— La școala militară superioară de la Sopron am petrecut doi ani împreună: Rebreanu era mai mare ca mine cu un an. Apoi, la Academia Ludovika din Budapesta, cred că în anii 1905—1906, ne-am început activitatea literară, colaborînd la diferite reviste maghiare. Rebreanu începuse atunci să scrie nuvele în limba maghiară, semnînd Rebrean Olivér și dintre acestea — dacă-mi amintesc bine — în revista lunară budapestană *Új Idők* i-au și apărut vreo două povestiri. Eu încercam să scriu versuri, apărute mai întîi în revista lunară *Magyar Szemle* și, mai tîrziu, în revista de mare prestigiu *A Hét*, redactată de Kiss József. N-am să uit niciodată interogatoriul la care am fost supuși împreună, la comandamentul Academiei Ludovika, și chemați la ordine pentru că ne-am publicat opera literară fără aprobare în reviste cu caracter civil. Amîndoi am fost sancționați cu arest de 30 de zile, ceea ce însemna că în acest răstimp nu puteam pleca în permisii. Și mai încolo soarta noastră a fost asemănătoare. După cîțiva ani de carieră militară, amîndoi am părăsit armata și ne-am continuat activitatea pe tărîm literar. Mult mai tîrziu, cînd mă stabilisem definitiv la Timișoara, l-am întîlnit pe Rebreanu, pe atunci subsecretar de stat pentru cultură și redactor șef al revistei *România literară*. Publica deseori în săptămînale de înaltă ținută articole cu referiri maghiare sau tălmăciri din nuvelistica maghiară.

— Ca încheiere: ai debutat ca poet, ai continuat ca publicist. De vreo două decenii nu am citit poezie sau proză de Franyó, nici măcar publicistică, cel mult, rareori, amintiri. Ai renunțat la

creația originală? Sau poate casa Franyó din Timișoara păstrează și asemenea surprize?

— Să nu prezentăm situația atît de romanțios. Probabil că pentru tine, și pentru voi, este de neînchipuit ca cineva care o viață întreagă s-a străduit să le dea cuvînt în maghiară sau germană poeților lumii să nu se fi străduit să cuprindă în vers propriile sale sentimente. Deci datorez o mărturisire, deși nu o fac cu plăcere: în decursul deceniilor am încredințat sertarului meu mai bine de cinci sute de poezii. M-am gîndit de multe ori să le public, dar am hotărît să predau anul viitor editurii o selecție de 50—60 de poezii, mai ales dintre cele scrise în ultima vreme, pentru că am senzația că am să pot cuprinde în această mică culegere esența poetică a vieții mele personale. Mă simt uneori ca acel căutător de aur din California, care, muribund, întins pe rogojina sa, îi dăruiește moștenire fiului său bulgărașul de aur, rodul muncii, al ostenelilor, strădaniilor și disperărilor sale de o viață.

*

(După un an și jumătate, într-un alt hotel din București.)

— Acum te-ai întors acasă de la Viena, aducînd de astă dată premiul Herder. Înainte de toate, aș dori să te felicit.

— Mulțumesc.

— Observ că firea ta neliniștită nu s-a shimbat. Continui și după împlinirea celor optzeci de ani nu numai o intensă muncă scriitoricească, ci călătorești cu prospețimea de odinioară. După cîte știu, înainte de a porni cu premiul Herder spre casă ai „aruncat o privire" prin Austria și Republica Federală a Germaniei.

— Odată începută migrația modernă, sezonul turistic, călătorii spre străinătăți ajung sub imperiul diverselor atracții sau obiceiuri. Pe unii îi atrage peisajul, ținuturile exotice sau romantice. Eu, în călătoriile mele, caut să cunosc oamenii, situația lor în actuala conjunctură, în mediul și relațiile lor sociale, interesele lor artistice.

— Am aflat din ziare că Franyó Zoltán a ținut mai multe expuneri despre situația și dezvoltarea literaturii române. Ce interes au suscitat aceste

conferințe și cît sînt de cunoscuți sciitorii români în Austria?

— N-am ținut aceste conferințe numai anul acesta, le țin de șase ani sub egida Pen-Clubului. Anul acesta am ținut conferințe nu numai la Viena, ci și la Salzburg, Eisenstadt, orașul de reședință a regiunii Burgenland, apoi la München. Pen-Clubul a organizat o festivitate cu prilejul centenarului începerii cursurilor universitare de către Eminescu. Expunerea mea s-a referit de data asta nu numai la poezia epocii, ci și la proza ei, deși se știe bine că eu nu tălmăcesc decît versuri. La Eisenstadt, la expunerea mea, au participat și un număr mare de maghiari de acolo, în expunere vorbind și despre munca scriitorilor maghiari și germani din România; am prezentat auditoriului meu ultimele creații ale literaturii maghiare din România, amintind și proza, alături de cele mai valoroase volume de poezie.

Scriitorii români cunoscuți îndeosebi publicului austriac sînt Eminescu, apoi Mihail Sadoveanu, Liviu Rebreanu, Tudor Arghezi, Zaharia Stancu, operele lor putînd fi citite și în limba germană. Iar de la expunerea urmărită cu viu interes a lui Kányádi Sándor nici lirica maghiară din România nu le e străină. De atunci, mulți romancieri și poeți maghiari din România s-au făcut cunoscuți și apreciați la Viena. Ascultătorii m-au întrebat, în repetate rînduri, în ce tiraje apare la noi beletristica sau, să zicem, poezia. Mare le-a fost mirarea cînd le-am spus că, de pildă, acum cîțiva ani, volumul cu tălmăcirea în românește a poeziilor lui Rainer Maria Rilke, volum de 400 de pagini, s-a tras într-un tiraj de 21 de mii de exemplare și cartea a dispărut imediat din librării. Și mai mare le-a fost uimirea atunci cînd au auzit că antologia poeziei germane, apărută în două volume sub îngrijirea lui Petre Stoica, a apărut într-un tiraj de 35 de mii de exemplare.

Am constatat, de asemenea, un mare interes față de activitatea revistelor maghiare și germane din România. Le-am spus că, în afară de operele scriitorilor maghiari din România și traducerile din limba română, aceste reviste publică frecvent, asemenea revistelor românești, producția literară a celor mai moderni scriitori din străinătate și

că acești autori se bucură de o mare popularitate în rîndul cititorilor.

— Ai amintit că anul acesta ai trecut și pe la München.

— La München, răspunzînd unei invitații a scriitorilor germani, am ținut două conferințe. Una dintre ele a fost o informare sintetică despre noua literatură română, despre activitatea editorială și revistele literare. În cea de a doua expunere am vorbit despre literatura maghiară, respectiv germană, contemporană din România. Informările mele au suscitat același interes ca și în Austria.

— Cred că nu exprim numai uimirea mea în fața acestui mod de viață: să locuiești la Timișoara, să trăiești în Europa, să călătorești mereu, să știi totul, la peste opt decenii de viață. În ce constă secretul?

— La drept vorbind, este întrebarea pe care mi-o pun și eu aproape zilnic. Explicația este că, deși geografic trăiesc la Timișoara, mă simt cuplat la rețeaua unei spiritualități universale. Și în trecut, dar și mai mult cu împuținarea anilor ce mi-au mai rămas, am fost și sînt întotdeauna atent și interesat de toate mișcările, evenimentele și direcțiile literaturii universale.

Trebuie să mă grăbesc, în timpul pe care viața o mai supune vrerii unui om trecut de 83 de ani aș dori să termin restanțele mari ale muncii mele scriitoricești. Și iată că, astfel, în timp ce lucrez, nici viața mea de la Timișoara nu mi se pare o sihăstrie.

1969—1970

VICTOR EFTIMIU

Îl invidiez sincer pentru memoria sa. Cu vreo doi ani în urmă i-am fost deseori oaspete în locuința de la etajul II al unui bloc de lîngă Cișmigiu. Adunam pe-atunci materialul pentru volumul de aforisme românești — apărut între timp — și astfel am ajuns la Victor Eftimiu, cultivator conștient al genului în toată activitatea sa scriitoricească. Într-una din zile, așa într-o doară, mi-a spus:

— Și Ignotus mi-a cerut odată cîteva aforisme. Pentru revista *Nyugat*. I-am și trimis...

Acasă am răsfoit Bibliografia maghiară a literaturii române. Într-adevăr, se găsesc în ea numeroase date privind tălmăciri în limba maghiară din opera lui Eftimiu, ca și date referitoare la poet. (În perioada dintre cele două războaie mondiale, un ziar maghiar din România a publicat și un articol de fond despre el, apreciind în cuvinte frumoase poziția sa curajoasă, onestă în apărarea scriitorilor și artiștilor maghiari din România, contribuția sa la prietenia dintre scriitorii români și maghiari.) Poetul român își amintea bine. Ignotus Pál i-a invitat pe cei mai de seamă scriitori din Europa să onoreze cu scrierile lor aniversarea unui sfert de veac a revistei. Eftimiu a răspuns acestei invitații cu 38 de aforisme, astfel că la a douăzeci și cincia aniversare de la apariție, în 1932, „admirabila revistă *Nyugat*" — cuvintele îi aparțin — Eftimiu a reprezentat literatura română contemporană prin genul său preferat, alături de André Gide, Martin Andersen Nexö, Franz Werfel, Thomas Mann și alți scriitori europeni de marcă.

De toate acestea Eftimiu își amintește și azi cu o exactitate uimitoare. Își amintește, deși cu trecerea timpului a uitat și el multe din episoadele rodnicei și îndelungatei sale vieți. Acum, în 1969, pășește în cel de-al optzecilea an al vieții sale. Dar momentul acela nu l-a uitat, așa cum n-a uitat atîtea alte amintiri din istoria prieteniei dintre scriitorii români și maghiari. Victor Eftimiu a considerat întotdeauna prietenia aceasta ca o cauză

proprie, afirmînd că adevărata prietenie frățească, dătătoare de forță se făurește pe lungimea de undă a sufletelor, prin cunoașterea reciprocă și respectul reciproc.

Din camera sa de lucru se văd copacii din Cișmigiu. De jur împrejurul biroului său — rafturi cu cărți, propriile opere și lecturile preferate. Pe masă, ziarele de dimineață — dovadă a interesului său, viu și astăzi, față de ritmul vieții cotidiene. Primele mele întrebări evocă decenii de demult.

— Amintiri literare de prestigiu atestă că, în decursul întregii sale activități literare și publice, Victor Eftimiu a fost un adept sincer și militant al prieteniei și colaborării dintre scriitorii români și maghiari.

— Am afirmat întotdeauna că trebuie să întreținem o strînsă prietenie cu scriitorii maghiari, cu maghiarii. Scriitorii sînt exponenții, reprezentanții aleși ai poporului, ai naționalității lor. Ei au datoria să lupte pentru pacea, libertatea și buna înțelegere între oameni. În virtutea chemării lor, scriitorii trebuie să se afle pe baricadele binelui, ale frumosului și ale adevărului. Nu-și merită numele de scriitor cel care nu simte aceasta cu tot sufletul.

Primele mele contacte cu literatura maghiară, care se poate mîndri cu atîtea opere mari, datează din 1908—1909. Octavian Goga a fost acela care m-a învățat să cunosc și să iubesc literatura maghiară. Am trăit cam un an la Sibiu, unde am fost colaborator al revistei lui Goga, *Țara noastră*. Tot cu Goga am fost pentru prima oară și la Budapesta. Aceasta a fost prima capitală în drumul meu spre Apus, și-i păstrez amintiri profunde. După aceea, cînd plecam la Paris, făceam întotdeauna o escală și la Budapesta. Am legat acolo multe prietenii, trimiteam corespondențe ziarelor din Transilvania și din București. De le-ar aduna cineva, aceste corespondențe ar însuma volume întregi.

— Poate și această idee se va materializa odată.

— Aș fi fericit. Desigur, nici nu trebuie să vă spun că Goga vorbea la perfecție limba maghiară, cunoștea foarte bine literatura maghiară. Nici că se poate o dovadă mai frumoasă a respectului său față de literatura

maghiară decît tălmăcirea capodoperei lui Madách. *Țara noastră* a publicat deseori traduceri din literatura maghiară. Și azi mi-amintesc de o nuvelă a lui Mikszáth, pe care am citit-o în această revistă. Dacă nu mă înșel, titlul românesc al nuvelei era: *Olga îmbătrînește.*

După primul război mondial am vizitat și mai des Budapesta. Am fost acolo și ca autor dramatic.

— Ca autor al piesei *Prometeu?*

— Da, piesa a tradus-o remarcabilul meu coleg și prieten, Kádár Imre. În țară, pentru prima dată a pus-o în scenă Janovics Jenő, la Cluj, în 1921, dacă-mi amintesc bine.

Tragedia în cinci acte a fost prezentată mai tîrziu și la Budapesta, apoi și în alte orașe. La Budapesta l-am cunoscut pe excelentul dramaturg și romancier Heltai Jenő, de care m-a legat o caldă prietenie. Am propus publicarea unuia din romanele sale ziarului *Dimineața* din București. Romanul a fost tradus și a și apărut în foiletoane, cu titlul *Scamatorul.* (Titlul său original era *Family Hotel.*) Cunoștință apropiată mi-a fost și Lengyel Menyhért. Aflu cu bucurie că mai trăiește. Din păcate, contemporanii săi, bunii mei cunoscuți Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes și atîția alții, au plecat pentru totdeauna, ca Ady și József Attila.

Aici se cuvine să-l amintesc pe Bánffy Miklós și pe Hatvany Lajos. Mi-amintesc că marea sa pasiune era Petőfi.

— Da, el a și scris mai tîrziu biografia marelui poet maghiar sub titlul *Așa a trăit Petőfi...*

— Încă de atunci îl pasiona mult această temă. La Viena era foarte trist. Și azi îmi amintesc de cuvintele lui. Mi-a spus: „Exilul este mai crud chiar decît moartea". L-am vizitat și după 1945, m-a primit cu multă dragoste în locuința sa din Buda. De acolo se deschidea splendida panoramă a Budapestei, a Dunării și a dealurilor Budei. Mulți dintre scriitorii aparținînd Pen-Clubului, din toate părțile lumii, au fost oaspeții săi.

— L-ați amintit adineaori pe Bánffy Miklós. Într-o vreme el a fost președintele filialei clujene a Pen-Clubului. În această calitate l-ați cunoscut?

— Cred că mai devreme chiar. Poate încă de pe cînd era ministru de externe. Dar de asta nu sînt sigur, nu-mi aduc aminte exact. În orice caz, îi port o amintire plăcută. Am realizat o colaborare rodnică cu el. Mi-a făcut impresia că ministrul de externe de odinioară al Ungariei a devenit un cetățean loial al României și, împreună cu cei mai buni reprezentanți ai intelectualității maghiare din Transilvania, și-a pus marele prestigiu în slujba celor două literaturi, a prieteniei dintre români și maghiari. A fost un bărbat de înaltă cultură și de aleasă ținută. Adept al Pen-Clubului, al nobilei mișcări a scriitorilor pentru pace, umanism și artă liberă. Eu astfel mi-amintesc de contele Bánffy.

— Pe la mijlocul anilor treizeci, cîțiva scriitori maghiari din Transilvania, din cercul societății Helikon, au făcut o vizită la București. Potrivit relatărilor ziarelor vremii, la București ei au fost oaspeții lui Victor Eftimiu. Printre scriitorii maghiari s-au aflat Bánffy Miklós, Szemlér Ferenc, Kovács László. Cum își amintește de această vizită amfitrionul de odinioară?

— Nu-mi amintesc. Nu-mi pot aduce aminte... Poate pentru că e o amintire senină, plăcută. De lupte mi-amintesc mai bine. De luptele pentru prietenie... Dar bine că mi-ați amintit de această întîlnire de demult. M-aș întîlni cu plăcere și cu generațiile mai noi ale literaturii maghiare din România.

— Da, amintirile luptelor... Sînt cunoscute luările dumneavoastră de poziție în perioada interbelică, în sprijinul actorilor și scriitorilor maghiari din România.

— Cînd am fost numit director general al teatrelor, am avut grijă ca toate ansamblurile teatrale maghiare din Transilvania să-și continue activitatea. Am vrut să slujesc și prin aceasta relațiile prietenești dintre români și maghiari. Am avut și norocul că ministrul artelor și cultelor era pe-atunci Octavian Goga, vechiul meu prieten din Sibiu.

— „Ne-am cucerit reciproc" — afirmați într-o declarație din 1947. Într-adevăr, aceasta este cea mai frumoasă cucerire, traducerea reciprocă a li-

teraturii. Poeziile lui Victor Eftimiu sînt traduse sistematic în limba maghiară, începînd din 1920. Despre tălmăcirea de către Kádár Imre a tragediei *Prometeu* am vorbit. Szemlér Ferenc a tradus comedia intitulată *Omul care a văzut moartea.* Jékely Zoltán v-a tradus romanul *O dragoste la Viena,* aflat acum la cea de-a doua ediție în limba maghiară. Ați avut sau aveți legături personale cu traducătorii? Și în general, ce importanță au, după părerea dumneavoastră, legăturile personale ale scriitorului și traducătorului, în tălmăcirea operei literare?

— Legătura dintre autor și traducător duce la o adevărată și sinceră prietenie, la o frăție spirituală, care este mai fierbinte decît toate celelalte. Personal îl simt mai apropiat decît pe ceilalți prieteni pe acela care se apleacă asupra rîndurilor așternute de mine, se adîncește cu gîndurile și sentimentele lui în gîndurile și simțămintele mele. Traducătorul, consider eu, creează o nouă operă și totuși rămîne ambasadorul scriitorului, cucerindu-i cetățenia într-o altă literatură.

De Kádár Imre m-a legat o astfel de prietenie. Și fie-mi permis să completez numele amintite mai înainte. Trebuie să amintesc frumoasele tălmăciri ale Norei Aradi. De asemeni pe ilustrul meu confrate Franyó Zoltán, care de multă vreme îmi tălmăcește cu multă sensibilitate poemele. Aș vrea să vorbesc apoi de bunul meu prieten, publicistul timișorean dr. Aurel Buteanu, care a tradus deopotrivă opere literare din limba română în maghiară și din maghiară în română. Mai multe piese scrise în limba maghiară au fost prezentate de teatrele românești în traducerea sa.

— Acum vreo doi ani ați asistat la Sfîntu Gheorghe la premiera piesei *Omul care a văzut moartea.* Mulți își amintesc în oraș de acea seară. A fost o seară de teatru cu adevărat caldă.

— La această reprezentație am avut prilejul de a adresa un salut prietenesc colectivului Teatrului Maghiar de Stat din Sfîntu Gheorghe. Actorii și-au trăit bine rolul, au jucat cu talent și dăruire. Și m-am simțit dator să felicit sincer publicul din Sfîntu Gheorghe, care vine la

teatru ca la o sărbătoare. E un public disciplinat, sensibil, recunoscător și entuziast.

— Ce credeți, cunoaștem oare îndeajuns trecutul relațiilor prietenești dintre scriitorii români și maghiari? Mă gîndesc, în special, la generațiile mai tinere.

— Noi, la vremea noastră, ne-am străduit să-i facem cunoscuți pe confrații maghiari, cu deosebire dramaturgia lor. Ei au fost primiți la București și în alte orașe importante de un public cald, receptiv.

Cauza prieteniei dintre români și maghiari a slujit-o foarte bine, după părerea mea, amplul volum al profesorului dr. Domokos Sámuel despre traducerile în limba maghiară din literatura română. Aștept o lucrare asemănătoare și despre operele maghiare traduse în limba română. O carte asemănătoare cu cea a lui Domokos Sámuel s-ar putea edita și din producția publicistică ce a slujit apropierii sincere dintre români și maghiari. Generația nouă ar avea numai de cîștigat dacă și-ar cunoaște reciproc mai bine literatura. Să cunoască prin creații artistice sufletul maghiarilor din Transilvania, a celor cu care, în virtutea destinului, sîntem datori să conviețuim în vecii vecilor.

1968

MOLTER KÁROLY

L-am vizitat pe Molter Károly în ziua cînd împlinea optzeci de ani. „Nu mai spune, chiar am optzeci de ani?" — mă întreabă cu un surîs şăgalnic şi, dintr-o dată, mă simt cufundat în acel univers specific al scriitorului în care gluma savuroasă, ironia acidă şi autoironia, umorul fin se îmbină pe terenul umanismului profund şi optimist. Criticii amintesc printre maeştrii săi numele lui Mikszáth, Anatole France şi Swift, desigur justificat. La Molter Károly însă mai puternică decît orice influenţă este originalitatea izvorîtă din propria personalitate, acel unic *habitus* scriitoricesc care a asimilat tot ce era mai bun şi mai fertil în Bačka natală şi în Valea Mureşului devenită a doua patrie, în cerbicia paşoptistă a bunicului şi în seninătatea mamei germane, mereu gata de glumă. Din fiul fierarului de la Vrbas, Molter Károly a devenit scriitor maghiar radical nu negînd, ci preluînd moştenirea marilor spirite germane şi, îndeosebi, păstrînd o viaţă întreagă nevoia firească a locuitorilor oraşelului său natal de a se cunoaşte şi respecta reciproc.

— Tibold Márton, care de bună seamă este eroul dumneavoastră preferat, fiindcă în el, tacit, v-aţi autozugrăvit, nu este numai un erou literar, ci poate fi considerat un simbol est-european, tocmai în sensul că-şi însuşeşte cu inima deschisă cultura, obiceiurile, cele mai bune valori ale popoarelor şi naţionalităţilor care trăiesc alături unele de altele sau laolaltă. În tinereţe, Molter Károly ar fi putut pleca de mai multe ori din Tîrgu Mureş. Dar a rămas. Cunoaştem mărturisirea poetică a acestei opţiuni: „Uneori, în visu-mi greu, am fost şi eu secui. Şi mă pomeneam atunci dimineaţa cu mai multe fire albe-n păr...". Care este acea legătură indestructibilă care de 57 de ani vă reţine pe aceste meleaguri?

— Cum devine cineva localnic în străini, iată una din cele mai dificile probleme sociale. E un miracol că procesul acesta nu are încă o literatură sau un îndreptar practic. Totuși, adaptarea nu este transformare sau nu una de substanță. Orice om din Cîmpie trebuie să învețe în Ardeal că numai în iunie, iulie și august nu are voie să-și uite seara pardesiul, căci în celelalte luni tot nu uită să-l îmbrace. Tot așa și cu... meteorologia sufletească... De cînd Ardealul m-a înfiat, privesc în jur, pe acest pămînt, cu o blajină obiectivitate. Ce mă leagă cu adevărat? Să-ți răspund cu o veche amintire... Odinioară, demult, încă prin anii douăzeci, plecasem din Ardeal să-mi vizitez mama, în ținutul Bačka. Am plecat cu trenul de Novisad din Subotica. Înainte de Topolja se urcă la noi, la clasa a III-a, un călător ungur și, după mulți ani, aud din nou graiul specific acelor meleaguri. În compartiment mă întîmpină muzica limbii sîrbe, germane și maghiare și urechea îmi spunea că am ajuns acasă. Îmi trebuie aceste trei limbi și azi, ca să mă pot simți cu totul acasă: în copilăria mea... Poate această copilărie m-a ajutat să-mi găsesc imediat căminul și în noua-mi viață, pe care am ales-o, în Ardeal, unde, alături de vorba românească și ungurească, mă aștepta și cea nemțească.

— Erați de șase ani profesor de liceu la Tîrgu Mureș cînd, în septembrie 1919, a apărut primul număr al revistei *Zord Idő*. Era redactat de Osvát Kálmán, fratele mai mic al redactorului revistei *Nyugat*, Osvát Ernő. Alături de Berde Mária, Antalffy Endre și Tompa László, Molter Károly a fost colaborator principal al revistei. Istoriografia literară o consideră ca fiind cea mai serioasă revistă literară din acea epocă. După părerea istoriografului literar Sőni Pál, „printre meritele lui Osvát Kálmán este și faptul că el a atras pentru prima dată atenția asupra necesității descoperirii României și a propovăduit principiul cunoașterii reciproce, principiu pe care l-a afirmat cu succes și în redactarea lexiconului său ardelean". Dumneavoastră ați fost prieten apropiat al lui Osvát Kálmán; ați vrea să evocați figura prietenului?

— În dicționare scrie că a fost scriitor și medic. A fost mai degrabă scriitor, căci profesiunea de medic n-a prea practicat-o. Cine a fost în realitate Osvát Kálmán? În 1921, îmbrăcat într-o haină ponosită, a fost sărbătorit de noi în fastuoasa sală a Palatului Culturii din Tîrgu Mureș. Am încercat atunci, în conferința mea, să-i conturez personalitatea. Scrierile sale ni-l arătau ca pe un publicist militant, unul dintre cei mai remarcabili publiciști din Ardeal. Pe atunci, aici existau de toate, numai literatură nu. Osvát a fost primul care a descoperit razele luminoase de aici, din Transilvania. Dintr-o dată începu să vorbească astfel: „Băieți, nici nu-i așa de greu să te rotești cum se rotește bătrînul soare acolo sus!“ Unii nu l-au crezut, alții făceau haz. „Încearcă, domnule doctor, noi te ajutăm“. Existau și din aceia care gîndeau că-i treaba lui dacă se va prăbuși în neant. Și Osvát a început să se rotească. Cel puțin, noi așa am văzut. De multe ori nu s-a rotit în direcția în care se rotea bătrînul soare, ci de parcă ar fi vrut să găsească o cale către altă galaxie. A început să vorbească despre respectul scrisului, despre cultură, glasul său era neobișnuit, indecent, ca cel al lui Apáczai Csere János, întîmpinat de domnitor cu amenințarea răstită: „Trebuie aruncat din turn sau azvîrlit în Mureș!“ Osvát se rotea mai departe. I s-au alăturat aștri vechi, pe traiectoria lui, asteroizi începători au îndrăgit rotația. Aceștia nutreau sentimentul că în uriașa ploaie de stele de atunci nu e rușinos să fii stea căzătoare. N-aveau nici lumină, dar fiecare simțea că, dacă slăbește căldura soarelui vechi, e nevoie de o nouă sursă de căldură. Și astfel a pornit la drum literatura ardeleană... Principiul lui Osvát era că scriitor este acela care scrie, care nu poate proceda altfel, iar cel ce poate lăsa condeiul sub imperiul unor forțe exterioare nu e scriitor. A fost omul exigenței extreme în ce privește talentul. Numai astfel a fost cu putință ca ceea ce se făcea aici să se afirme ca literatură și artă, numai astfel am putut deveni mentorii, suportul celor ce vorbeau limba noastră, numai astfel am putut asigura conținut frazelor scrise în limba maghiară și să constituim o rezervă bogată pentru brigăzile spiritului lansate în ofensivă pe plan mondial...

— Cărticica lui Osvát Kálmán, *România felfede-*

zése (Descoperirea României), a apărut în 1923, cînd revista Zord Idő își încetase apariția. Care a fost scopul, rolul și importanța acestei cărți la vremea respectivă?

— Revista *Zord Idő* a trăit într-adevăr doar cît timp a fost condusă de Osvát. Preluată de politiceni, ea a devenit o foaie oarecare, guvernată de platitudine și, în scurtă vreme, și-a încetat apariția. Osvát și-a continuat însă lupta. A editat alte ziare, cărți. Printre acestea *Descoperirea României* a avut o mare influență, a limpezit orizonturile. Volumul înmănunchea note de călătorie, prezenta Bucureștii, Ploieștii, Constanța, Galații. Erau reportaje, reportaje sincere. În prefață, autorul spune totul despre cartea sa. „Noi, ungurii, trebuie să descoperim *România pentru noi* — scria Osvát. Activitatea noastră politică — în măsura în care vrea să însemne mai mult decît un joc de-a baba oarba — presupune cunoașterea exactă a terenului". Iar mai departe: „Se cuvine oare să vorbească de înțelegere acela care nu știe că înțelegerea trebuie să fie precedată de cunoaștere?". Ideea aceasta o regăsim la tot pasul în carte: „... fără cunoaștere înțelegerea nici nu e de conceput". Osvát o rostea clar și răspicat.

— Desigur că și îndemnul lui Osvát a contribuit la faptul că, încă de la începutul anilor douăzeci, la Tîrgu Mureș începe o muncă sistematică în vederea recunoașterii literaturii române. La începutul anilor treizeci, *Societatea literară Kemény Zsigmond* inițiază o serie de conferințe în care sînt prezentați Eminescu, Agîrbiceanu, Rebreanu, Goga, Slavici. Dumneavoastră, scriitor maghiar din România, de cultură europeană, sprijiniți cu toată căldura inimii apropierea, scrieți articole, îndepliniți rolul de prezentator — cum a dispărut genul acesta, pe care dumneavoastră, la Tîrgu Mureș, l-ați ridicat la rang de artă! — vă străduiți să conferiți oricărei manifestări menite să slujească apropierea o însemnătate pe plan național.

— Îmi amintesc cît de eficientă și de interesantă a fost prima serată, la care Berde Mária a conferențiat în prezența liceenilor români despre dezvoltarea literaturii

române. Şi nu a fost mai puţin interesant felul în care unul dintre reprezentanţii cei mai marcanţi ai tinerei intelectualităţi române, Ion Chinezu, pe-atunci profesor de gimnaziu la Tîrgu Mureş, a vorbit despre literatura maghiară din Ardeal. Berde Mária a făcut foarte multe pentru prietenia reciprocă, pentru popularizarea literaturii române. Ea afirma că scriitorilor, artiştilor le revine misiunea să pregătească sufletele pentru frăţie. Cînd i-au apărut poeziile în traducere românească, m-am grăbit să salut volumul, care a fost cea dintîi rîndunică a înţelegerii şi care, în locul frazelor despre apropiere, dovedea cu faptele prieteniei că limba nu constituie o graniţă, un obstacol al culturii. Cultura adevărată constituie un dar făcut celeilalte părţi, nu ceva ce i se bagă pe gît. La începutul anilor treizeci, scriam: „Eu cred în frăţia spiritelor de limbi diferite... de aceea am sperat în continuarea operei lui Eötvös sau Bălcescu, sau măcar într-un singur glas bărbătesc care să strige din străfundul — reflex al sufletului, stai, vîrtelniţei ruginite a şovinismului". Noi, maghiari şi români, puţinii gînditori independenţi şi entuziaşti credeam ceea ce ştiam, anume că, dintre tineri şi vîrstnici, cei veşnic tineri sufleteşte, obsedaţii cunoaşterii intelectuale, aleşii ne vor da ascultare. Într-una din prezentările mele am salutat sub semnul acestei exigenţe la Tîrgu Mureş pe tălmăcitorul Horváth Henrik, pe atunci redactor literar al ziarului *Brassói Lapok*, unul din cei mai buni traducători ai lui Baudelaire, extinzînd necesitatea cunoaşterii pe plan mondial. Activitatea lui Horváth Henrik era ca o năzuinţă către pacea mondială. Desigur, popoarele lumii nu se înţeleg niciodată desăvîrşit; dar ele de mult îşi urmăreau cu atenţie cuvîntul. Învrăjbite, naţiunile îşi trimiteau pe-atunci gaze toxice şi poezii, dar, în ciuda înarmărilor, începuseră să înţeleagă că cunoaşterea reciprocă a celor din urmă este mult mai utilă. Sîmburele oricărei uri este necunoaşterea, iar cei care diminuează această necunoaştere localizează şi pericolul de incendiu ce-ar putea pustii sufletele. Şi nu e o mică bucurie aceea de a constata că frumosul învăţat de la mama îţi este oferit şi de către fiii altor mame, cu gestul paşnic: iată, poţi fi om, vorbind orice limbă!

— Ați amintit adineaori de Ion Chinezu. Se împlinesc patruzeci de ani de la apariția cărții sale intitulată *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, prima încercare de acest gen în limba română. După cîte știu, Chinezu și-a adunat bună parte din material pe vremea cînd fusese profesor la Tîrgu Mureș. Pe atunci întîlneați adesea. Aș vrea să-mi vorbiți despre nașterea acestei cărți.

— După aprecierea lui Kuncz Aladár, această lucrare a dat — și încă în limba română — cea mai exactă imagine de pînă atunci despre dezvoltarea scrisului maghiar din Transilvania, după 1918. Într-adevăr, foarte puține au fost erorile lui Chinezu și fără efort obiectivitatea sa în aprecierea critică a creațiilor artistice. Pe vremea cînd a fost profesor la Tîrgu Mureș Chinezu m-a vizitat adesea. I-am dat cărți, am vorbit despre diverse opere literare. Era la curent cu operele scriitorilor maghiari și cu orientările literare ale vremii. Îmi face plăcere să-mi amintesc de Chinezu din acea perioadă. Îi plăceau și înțelegea glumele.

— Apropo de glume... Printre personajele volumului dumneavoastră de anecdote îl întîlnim și pe Octavian Goga, marele poet național al epocii. Traducerea românească a *Tragediei omului* v-a apropiat de el?

— Da, întîi l-am cunoscut pe traducătorul Goga, apoi am făcut cunoștință și personal. Tălmăcirea românească a *Tragediei* a apărut în 1934. Întreaga literatură maghiară din România îl sărbătorea. M-am alăturat sincer celor ce-l sărbătoreau. Cine-l cunoștea bine pe Madách în original și apoi l-a citit și în alte limbi, precum am citit eu tălmăcirea în limba germană a lui Mohácsi Jenő, acela putea fi profund impresionat de traducerea lui Goga. Goga a îndulcit textul lui Madách cu miresmele românești ale poeziei pure. O traducere bună nu este o simplă versiune sau transpunere în altă limbă, ci o operă de sine stătătoare, completă, o creație scrisă parcă în limba traducătorului. După o lectură paralelă mi-am putut da seama că Goga a respectat fidel textul original și, totuși, a dat o nouă operă, relevînd o altă imagine a lui Madách, imaginea poetului vizionar al lumii, obsedat romantic al

umanismului... Dincolo de satisfacția estetică m-am convins că *Tragedia omului* este o chintesență a suferințelor unui popor pe care o altă națiune de asemenea mult încercată de soartă o înțelege întocmai.

— Și anecdota cu Goga?

— Ca răspuns la articolul meu apărut în *Brassói Lapok*, Goga mi-a trimis un exemplar al traducerii cu următoarea dedicație: „Domnului profesor Carol Molter — aceste pagini, din care se poate clădi o punte de înțelegere între două suflete". Mi-a trimis volumul dedicat din București, în 1935. După un an, la Reghin, ne-am cunoscut și personal. E drept, eu l-am mai văzut, cînd eram student, plimbîndu-se în Buda cu Ady. De altfel pe Ady l-am văzut plimbîndu-se și cu Emil Isac. La Reghin, artiști amatori au prezentat fragmente din *Tragedia* tradusă de Goga. Desigur, pe la noi marile și nobilele cauze sfîrșeau, respectiv se devalvau, și pe atunci prin aldămașuri și ospețe. Seara de teatru a fost deci urmată de un banchet într-o grădină de vară din Reghin. În capul mesei ședea, firește, Goga, iar în jurul său cîțiva scriitori sau cel puțin oameni contaminați de literatură, din Tîrgu Mureș și Cluj, și cîțiva magnați de prin partea locului. Cum de au lipsit de astă dată somitățile politice locale, nu mai știu. Dar îmi amintesc și azi de *primaș*, care a cîntat excelent. Întrebîndu-l cum îl cheamă, răspunsul m-a descumpănit: „Goga, să trăiți!". Am arătat spre capul mesei: „Rudă, cumva, cu Octavian Goga?" Omul îmi făcu semn cu arcușul: „Eu, rogu-vă?!... — și zîmbi. Rudă! Apoi aplecîndu-se la urechea mea: Din păcate eu îs cu un «octavian» mai jos".

— Dacă tot am ajuns la anecdote, despre care scriitor român păstrați în amintirea dumneavoastră episoade amuzante nescrise încă?

— Despre Mihail Sadoveanu. Dar mai întîi să-ți spun că l-am stimat sincer dintotdeauna. Primul meu articol în *Igaz Szó* l-am scris în 1953 despre versiunea maghiară a cărții sale *Nada florilor*.

În anii treizeci, nu importă cu ce prilej, Sadoveanu a venit la Tîrgu Mureș. M-am dus la el și, salutîndu-i prezența printre noi, i-am spus pe nemțește: „Permiteți-ne ca noi, ungurii, să vă stimăm ca pe marii noștri clasici,

Jókai și Mikszáth". La care Sadoveanu, tot în germană, mi-a răspuns cu o supărare prefăcută: „Ce vă trece prin cap?! Eu nu sînt clasic și n-am murit!"

— Izsák József, în studiul său despre relațiile revistei *Erdélyi Helikon* cu literatura română, tratează în mod special faptul că după manifestările de la Brîncovenești din 1928 helikoniștii „intenționează să urmărească producțiile, strădaniile și direcțiile de orientare ale literaturii române în acțiuni comune cu naționalitatea săsească". Astfel s-a realizat întîlnirea de la Aiud, iar apoi vizitele reciproce ale colaboratorilor revistei *Klingsor* și *Helikon* la Cluj și, respectiv, la Brașov. Pe dumneavoastră excelenta cunoaștere a limbii germane precum și marea cultură în domeniul literaturii germane v-a predestinat realmente să jucați un rol conducător în realizarea colaborării și cunoașterii reciproce, care s-a extins în mod firesc într-o cunoaștere româno-maghiaro-săsească, cel puțin sub raportul publicului. Cum își amintește Molter Károly de aceste momente ale apropierii literare?

— În articolul meu despre seara literară clujeană am scris cu plăcere că am inspirat profund aerul ozonat al munților. Această seară literară a avut loc în noiembrie 1928 în fața unui auditoriu alcătuit din maghiari, sași și români. În prealabil, colaboratorii celor două reviste, *Helikon* și *Klingsor*, ne-am întîlnit la Aiud și am discutat problema cunoașterii, a traducerilor reciproce. Vizita colaboratorilor de la *Klingsor* la Cluj a fost urmată de vizita celor de la *Helikon* la Brașov. Cred că mai interesante decît amintirile mele sînt cele ale unui scriitor sas care trăiește în prezent în Austria. Este vorba de Otto Folberth, care, de altfel, la invitația statului nostru a sante decît amintirile mele sînt cele ale unui scriitor sas originar din Mediaș, a citit la acea seară literară clujeană din 1928 o nuvelă în care Galiția primului război mondial se transformă în regiunea Mării Moarte iar în ținuturile bîntuite de grozăviile frontului se așterne o pace biblică. Folberth e un scriitor pacifist. În studiul său scris acum doi ani, intitulat *Die Stunde der Siebenbürgischen Seele*,

adică *Orele spiritului ardelean,* și pe care mi l-a trimis și mie, subliniază că „la Brâncovenești s-a considerat ca sarcină culturală primordială cultivarea relațiilor culturale cu românii și sașii din Transilvania". Din această străduință s-au născut inițiativele menite să dezvolte colaborarea. În studiul său de acum, Folberth, din perspectiva a aproape patru decenii, definește ca „serată ardeleană din toate punctele de vedere" acea manifestare organizată în martie 1931 la Mediaș, la care și-au dat concursul prezentînd bucăți literare și muzicale, cîte trei artiști sași, români și secui iar „publicul încîntat i-a sărbătorit cu entuziasm".

— O ultimă întrebare, revenind pe tărîmul anecdotelor: oare nu discutăm adesea prea serios sau prea încruntați despre problemele legăturilor literare? Nu sîntem oare suficient de maturi, de serioși pentru a glumi mai detașat?

— În această privință eu nu pot fi nicidecum obiectul vreunei critici. Gluma este o chestiune de dispoziție, de atmosferă, de anturaj, deci de un anume prilej și apoi și de prietenie, de sinceritate. Cu Chinezu am glumit întotdeauna cu plăcere. Cu Goga, la fel. Și Petru Groza îmi pretindea bună dispoziție, cînd ne întîlneam în centrul orașului Tîrgu Mureș. Ba mai mult, întotdeauna începea chiar el să glumească.

1970

SALAMON LÁSZLÓ

Nici nu-mi închipui că discuția noastră ar fi putut începe în altă parte decît la COLA (Cafeneaua oamenilor de litere și artă) din Cluj. Pentru Salamon László această cafenea a fost întotdeauna al doilea cămin, loc de refugiu tihnit și de creație deopotrivă; ambianța aceasta îi este tot atît de proprie ca și bunătatea-i nedezmințită, eternul său optimism sau să zicem... luleaua de care nu se desparte niciodată. Aici, într-o vreme, Bálint Tibor îi era „vecin" apropiat: Salamon László lucra aici fiindcă avea locuință, iar Bálint Tibor — fiindcă nu avea. Din fotoliul vecin, Bálint surprinsese trăsătura esențială a bătrînului poet. Potrivit caracterizării izbutite a lui Bálint, Salamon László este poetul care „scapără cu îndărătnicie prospețimea viziunii și, cu gestul încă energic al mîinii, gonește miloagele cuvinte vetuste, imaginile, metaforele perfide, lenește ale conservatorismului. În truda aceasta uneori renaște cu totul, întinerește, și iată-l scriind: Aș vrea să văd cu ochii voștri / zilele-mi fugind, zilele ce către mine / arar își mai arată fața însorită".

Tinerețea lui este păstrată de combativitatea și prospețimea spiritului său. Nici nu se cuvine să îmbătrînească decît tinerește cel care a considerat întotdeauna timpul un aliat bun, și care, în perioada grelelor lupte istorice, la jumătatea anilor treizeci, afirma cu convingere că timpul va „mîntui" lumea. Acest timp „prietenesc" pentru el, care l-a și încercat atît de nemilos, dar în care a continuat să creadă, a ajuns, iată, o vîrstă: optzeci de ani. Ceea ce este trădat doar de trupul său firav, nu și de cuvintele lui pe care le ascult acum, cînd continuăm discuția noastră în căminul său familial din strada Paris — un alt simbol posibil.

— Istoriografia literară vă consideră cultivator al poeziei și publicisticii socialiste, umaniste, militante. Ați redactat mai multe ziare și reviste,

dintre care una, revista orădeană *Aurora*, tipărită în două limbi, și-a propus ca obiectiv să facă reciproc cunoscute creațiile literare maghiare și române clasice și contemporane. Cred că de aici trebuie să pornim în abordarea relațiilor dumneavoastră cu scriitorii români și cu literatura română. Sau și mai din urmă?

— Putem începe mult mai din urmă. Idealul prieteniei m-a pătruns încă în gimnaziu. Am învățat în gimnaziul (Prémontré) din Oradea, unde șaptesprezece dintre colegii mei de clasă erau români. Învățatul și munca în comun au cimentat prietenia dintre noi. Trebuie să spun că niciodată spiritul urii n-a pătruns în școala noastră, profesorii nu l-ar fi tolerat. Odată fiul procurorului șef al județului a fost imediat exmatriculat pentru că a proferat cuvinte de ocară la adresa altor popoare. Preocuparea noastră comună era în primul rînd literatura, pe atunci, în 1906—1907 îl cunoșteam deja pe Ady, deși în gimnaziu îl puteam citi doar pe ascuns. Știam că Ady se întîlnește cu prietenii săi în cafeneaua EMKE, de aceea seara, cînd puteam, o ștergeam de acasă, din locuința tatălui meu, funcționar la poștă, și-l priveam prin vitrinele cafenelei pe Ady, înconjurat de Emőd Tamás, Juhász Gyula, Bíró Lajos. L-am putut vedea adesea în această companie și pe Iosif Vulcan. Îmi amintesc bine și acum: era un bărbat înalt, bine făcut, cu nas acvilin, purta întotdeauna lavalieră și umbla cu baston. Stătea în fosta strada Rimanóczi, care azi îi poartă numele. În casa lui Vulcan stătea și un coleg de-al meu, așa încît aveam ocazia să-l văd de multe ori și acasă, și îl priveam cu respect și curiozitate pe cunoscutul scriitor român. Eram elev de gimnaziu cînd s-a jucat la Oradea una dintre piesele sale, tradusă în limba maghiară; noi, elevii, n-am putut viziona spectacolul, dar am citit în *Nagyváradi Napló* critica lui Ady, pe marginea căreia am și purtat discuții aprinse. Aveam atunci cincisprezece ani...

— Și treizeci și unu, cînd ați devenit redactorul *Aurorei*. Știm despre revistă că a apărut sub girul *Societății Cele trei Crișuri*. Părerea lui Engel Károly oglindește aprecierea literară de azi; el

consideră că *Aurora* „a săvîrşit o muncă de pionierat prin popularizarea valorilor clasice ale literaturii române şi maghiare, a găzduit traduceri din scriitori contemporani, iar manifestele şi apelurile publicate în coloanele ei constituie documente interesante ale apropierii româno-maghiare precum şi ale încercărilor de organizare ale, scriitorilor români şi maghiari din ţara noastră". Cum îşi aminteşte redactorul maghiar al *Aurorei*, Salamon László, de apariţia şi activitatea revistei?

— Abia mă întorsesem din închisoare, unde am stat ani de zile pentru activitatea mea din timpul Republicii Sfaturilor din Ungaria şi doream să continui ceea ce începusem în zilele acelea şi pentru care contrarevoluţia m-a întemniţat. În timpul Comunei am lucrat în cadrul Comisariatului Poporului condus de Lukács György, am conferenţiat în sindicate şi în organizaţiile obşteşti. În iulie 1919 am fost trimis pe front, tot pentru conferinţe, de data aceasta adresate soldaţilor. La Püspökladány m-a întîmpinat un ostaş roşu, pe nume Aurel, fiul unui cizmar din Beiuş, el însuşi muncitor la Uzinele Csepel, care a luptat în brigada romană a Armatei Roşii Ungare. La Püspökladány foarte mulţi ostaşi români au apărat pe atunci puterea muncitorească împotriva trupelor regale româneşti. După căderea Comunei am nimerit în închisoarea din strada Conti, alături de revoluţionari maghiari, români, slovaci precum şi vienezi. Eu am fost condamnat, pentru „instigare", la patru ani de temniţă, iar după amnistie m-am întors la Oradea. Aici funcţiona de-acum *Societatea Cele trei Crişuri*.

— Cum aţi devenit tocmai dumneavoastră, fostul propagandist roşu, redactorul revistei? Cu alte cuvinte, cum a căzut alegerea lui George Bacaloglu, conducătorul societăţii şi apoi directorul girant al revistei, pe dumneavoastră? La urma urmei, Bacaloglu era, totuşi, colonel în retragere al armatei regale române.

— Poate tocmai pentru că am participat la Comună. Ai putea înţelege aceasta numai dacă l-ai fi cunoscut pe colonelul Bacaloglu. Şi vremurile de atunci... În editorialul

său, Bacaloglu scria: „Pentru a risipi temerile, mărturisim direct intențiile noastre, declarînd că programul nostru este decis și independent și vrem să-l realizăm printr-o muncă altruistă". Pe George Bacaloglu războiul l-a adus în Oradea, cred că din București, dar nu sînt sigur. Una din secțiile asociației culturale *Cele trei Crișuri* își propunea să slujească apropierea literară și culturală româno-maghiară. Bacaloglu mi-a arăta odată la cafeneaua EMKE sabia sa pe al cărei mîner era încrustat: „Pentru popor și libertate", și nu pentru rege, cum se pretindea pe-atunci unui ofițer, chiar în retragere fiind...

— Din păcate, mai tîrziu și Bacaloglu a luat-o într-o direcție istorică greșită...

— Da, mai tîrziu s-au întîmplat multe... Eu am venit în contact cu noua revistă prin ziaristul orădean Bárdos László. Bárdos m-a dus la scriitoarea Kiss Ida. Și despre ea știm azi prea puțin, deși la vremea respectivă Ignotus a scris despre romanul ei un articol entuziast, laudativ în *Keleti Újság*. Sora acestei Kiss Ida era soția unui tînăr poet român, care locuia atunci la Oradea: George A. Petre. Petre știa deja bine ungurește, iar soția lui românește, și ambii iubeau literatura, poezia română și maghiară. Sora lui Kiss Ida l-a făcut pe Petre să-i îndrăgească pe Petőfi, Ady, Arany János, mai întîi prin traduceri brute. Poate că soțul ei a învățat perfect ungurește tocmai de dragul acestor poeți. Mă întîlneam aproape zilnic cu Petre, care era pe atunci colaborator al revistei *Cele trei Crișuri*. Tot discutînd, am ajuns la ideea unei reviste bilingve. Eu mi-am însușit ideea îndeosebi fiindcă simțeam importanța unirii democratice. Ca publicist, mă aflasem în luptă cu contrarevoluția și cu cei care nu se puteau smulge din negura ideilor contrarevoluționare. Consideram editarea și redactarea revistei *Aurora* ca o parte a activității mele publicistice. Nouă, lui Petre și mie, ni s-a alăturat Kereszttury Sándor. Noi trei am redactat revista.

— Ce s-a întîmplat mai tîrziu cu cei doi colegi de redacție de odinioară?

— De George A. Petre m-am despărțit de mult, s-a întors la București, multă vreme n-am știut nimic de el. N-am auzit despre el nimic de natură să contrazică atitudinea lui de odinioară... Acum cinci ani ne-am întîlnit

întîmplător la București. Ne-am îmbrățișat, ne-am sărutat și am început să discutăm ungurește, de parcă am fi continuat una din discuțiile noastre de la Oradea. Am aflat apoi regretabila veste a morții sale. Dar mai trăiește în București unul dintre colaboratorii sîrguincioși ai *Aurorei*, Iustin Ilieșiu, care a tălmăcit în românește multe poeme ale lui Ady. Între cele două războaie, la întrunirile cercurilor muncitorești socialiste, foarte mulți tovarăși români l-au cunoscut pe Ady Endre din tălmăcirile lui.

— Și Keresztury Sándor?

— Într-o anumită perioadă a avut merite incontestabile în popularizarea literaturii române. A fost primul care după întîiul război mondial a publicat în limba maghiară versurile poeților români contemporani, în volumul său intitulat *Új román költők antológiája* (Antologia poeților români contemporani). Ca redactor avusese multe conflicte alimentate de orgoliul său exagerat. Keresztury m-a dezamăgit, și-a îndreptat pînzele spre alte vînturi, navigînd pe ape tulburi.

— Cum vedeți acum, din perspectiva unei jumătăți de veac, aproape, rolul și însemnătatea *Aurorei* în viața literară a epocii respective, locul ei în tradițiile cunoașterii reciproce?

— E poate o subiectivitate a redactorului, dar și astăzi consider de mare însemnătate activitatea pe care a desfășurat-o *Aurora*. Revista a apărut într-un tiraj de o mie de exemplare și ne-am străduit să redactăm la Oradea o revistă cu o arie de cuprindere a întregii țări. Nu a fost ușor. Am lucrat în spirit socialist. Revista noastră era citită îndeosebi la Oradea, dar ajungea și în orașele mai mari. La Oradea, un profesor, pe nume Bota, care a și scris pentru revistă, a luat cu el *Aurora* printre elevii români și le-a citit din ea. Mulți poeți români aici au fost publicați pentru prima dată în traducere maghiară și, de asemenea mulți poeți și scriitori maghiari au fost publicați pentru prima oară în românește. Și azi pot înșira cu mîndrie numele lor. În decurs de o jumătate de an — fiindcă revista a apărut doar atît, între decembrie 1922 și iunie 1923 — am publicat în traducere o dată sau de mai multe ori pe Ady Endre, Eminescu, Lucian Blaga, Kiss József, Liviu Rebreanu, Bíró Lajos, Szép Ernő, Emil Isac,

Alexandru Vlahuță, Gyóni Géza, Ligeti Ernő, George Coșbuc, Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Adrian Maniu, Bárd Oszkár, Bartalis János, Áprily Lajos, Al. Brătescu-Voinești, Jókai Mór, Ion Pillat, Móricz Zsigmond, Mihail Sadoveanu, Șt. O. Iosif, Benedek Elek, Octavian Goga, Petőfi Sándor, Victor Eftimiu, Ioan Slavici, Szombati-Szabó István, Reményik Sándor, Vasile Alecsandri, Ion Agîrbiceanu. Pe români în limba maghiară, pe maghiari în limba română, alături, pe aceeași pagină. Cîteva articole de importanță principială au fost publicate în ambele limbi, cu text identic.

— Cum a fost primită *Aurora* de opinia publică literară a vremii?

— În mod diferit, fiecare potrivit convingerilor proprii. Am primit multe scrisori de felicitare, ca și multe injurioase. Rîndurile de recunoștință le-am și publicat cu plăcere. Molter Károly, de pildă, ne-a transmis din Tîrgu Mureș următoarele: „Vă felicit pentru buna inspirație de a vă fi luat însărcinarea editării în condițiile de azi a unei reviste bilingve". Ne-a salutat Emil Isac, Franyó Zoltán și am primit salutări din Bățanii Mici, de la bătrînul cu păr alb, Benedek Elek. De acestea îmi aduc aminte cu plăcere, nu de divergențe sau de neînțelegeri. Cezar Petrescu, care redacta pe atunci la Cluj revista *Gîndirea*, în articolul său de salut ne-a atras atenția tocmai asupra importanței dizolvării divergențelor: „Oricîte conflicte ar exista între naționalitățile diferite și între interesele lor, intelectualii vor forma întotdeauna o avangardă care să încerce o apropiere, o prietenie și care să-și facă concesii reciproce, fiindcă știm fiecare că și o națiie, ca și un om, formează întotdeauna un amestec de virtuți și de slăbiciuni, din care trebuie să ne folosim de însușirile bune și să le iertăm sau să le lăsăm pe al doilea plan pe cele rele". A fost o manifestare foarte sinceră, de care îmi amintesc și astăzi cu plăcere, deși scad din ea exagerările avangardismului intelectual, aflat atunci la modă. În primul număr al *Aurorei*, editorialul festiv în limba română semnat de George A. Petre glăsuia: „Convinși de nouile rosturi ale vremii, aruncăm cu toată credința sămînța înfrățirii și a cunoașterii reciproce. Fie ca această sămînță să încolțească și să rodească într-un ogor uman fără granițe sufletești".

După aproape cincizeci de ani, pot cita cu mîndrie și cuvintele mele: „Steagul nostru este văpaia sufletelor celor cinstiți și curați: să unim într-o caldă și sinceră strîngere mîinile celor două popoare ale căror mame au născut pe Petőfi Sándor, Madách Imre, Mihai Eminescu și George Coșbuc. Să descoperim și să le facem îndrăgite aerul și glia din care au răsărit baladele secuiești străvechi și Miorița. Ne adresăm fiecăruia pe limba lui, în limba cîntecului de leagăn al mamei, și cuvintele noastre sînt dictate de dragostea comună față de artă și literatură, de aceeași credință a slujitorilor culturii".

— De ce și-a încetat apariția *Aurora* după o jumătate de an de activitate?

— Din motive pentru care eșuau pe atunci astfel de încercări. Din lipsă de mijloace materiale. Eu plecasem deja de la Oradea la Cluj, ca ziarist, deși numele meu a rămas pe frontispiciul *Aurorei.* Comercianții nu ne prea încredințau publicitatea, or un ziar nu putea să trăiască pe picioarele lui proprii. Mai cu seamă cu un program ca al nostru. Eftimiu și-a exprimat atunci părerea despre noi și despre alți pionieri ca noi, pe care am și publicat-o în *Aurora:* cei dintîi adepți ai apropierii sînt expuși, de ambele părți, neîncrederii și bănuielilor.

— Sub una din scrierile cuprinse în volumul dumneavoastră de publicistică, apărut nu de mult, în pragul aniversării a optzeci de ani, se poate citi o notă care menționează că cele tipărite acolo au fost rostite de dumneavoastră la unul din spectacolele pentru muncitori ale Teatrului Maghiar din Cluj, ca întroducere la piesele într-un act ale lui Kurt Götz și Shaw. V-aș ruga să evocați aceste spectacole pentru muncitori și totodată activitatea pe care ați desfășurat-o în perioada dintre cele două războaie mondiale la Cluj, în slujba prieteniei și a idealurilor socialiste.

— Acel ciclu de spectacole pentru muncitori a fost inaugurat cu mult înainte. De altfel, o tînără cercetătoare, Kádár Bogárka, a publicat în *Igaz Szó* un articol exhaustiv despre această acțiune. Comisia culturală a sindicatelor a luat legătura încă la începutul anului 1921 cu Pavel Constantin, directorul Teatrului Național și cu Ja-

novics Jenő, directorul Teatrului Maghiar, în vederea organizării sistematice a spectacolelor ce interesau muncitorimea. Emil Isac, pe atunci inspector general al teatrelor, a sprijinit inițiativa. La Teatrul Național s-au asigurat bilete cu preț redus tuturor membrilor de sindicat. Mai mult, Janovics proiectase chiar înființarea unui teatru muncitoresc, iar cînd aceasta nu-i reuși, a organizat timp de mai mulți ani la Teatrul Maghiar un ciclu de spectacole pentru muncitori. Înaintea spectacolelor aveau loc prelegeri literare introductive. Asemenea prelegeri au ținut Janovics, Kádár Imre și Lucian Blaga. Stabilit la Cluj, m-am alăturat trup și suflet acestei munci. M-am străduit să iau parte la orice acțiune, dacă prin ea puteam sluji educarea socialistă a muncitorimii. Mi-aduc aminte că eu am prezentat spectacolul cu *Germinal* de Zola. Tot la Teatrul Maghiar am organizat festivitatea Jaurès a muncitorilor clujeni. Secretul acestei manifestări constă în faptul că Janovics însuși a fost socialist. La această festivitate, după cuvintele de introducere rostite de mine, artiști amatori din rîndurile muncitorilor au recitat versuri în limbile maghiară și română. Muncitorimea socialistă a manifestat întotdeauna un reciproc și viu interes față de literatura și arta română, respectiv maghiară. Echipele muncitorești de artiști amatori, maghiari și români, au colaborat în modul cel mai firesc cu putință. Am amintit că tălmăcirile lui Iliești din Ady au fost adeseori recitate de amatori români, așa încît aveam senzația că *Aurora* mă urmărea cu ceea ce era mai bun în activitatea revistei. Pentru noi respectul și cinstirea reciprocă a limbilor materne erau un lucru de la sine înțeles. Convingerile mele socialiste au fost mereu întărite de participarea activă la mișcarea muncitorească, ea constituind imboldul pentru tot ceea ce am făcut în literatură pentru prietenia și cunoașterea reciprocă.

— După cîte știu, l-ați cunoscut îndeaproape pe Emil Isac.

— Întotdeauna mi-a vorbit cu plăcere despre Ady. M-a invitat acasă la el și mi-a arătat scrisoarea pe care Ady i-o adresase, ba și eseurile sale apărute în revista *Nyugat*. Să vă povestesc un episod interesant. Ziarul *Ellenzék* a organizat odată, cu nu știu ce prilej, un banchet, la care

a venit și Emil Isac. În cursul toasturilor s-a ridicat și Kőműves Nagy Lajos, care și-a încheiat discursul astfel: „Închin paharul în sănătatea celui mai mare scriitor maghiar din Transilvania, Emil Isac". Isac a răspuns rîzînd: „Sînt mîndru că scriitorii maghiari ardeleni mă consideră de-al lor".

— Ați amintit adineaori, printre cei care au rostit introduceri la spectacolele ciclului muncitoresc, numele lui Lucian Blaga. Or, prelegerea aceasta trebuie să fi fost expusă în limba maghiară. Aceste momente din viața lui Blaga sînt în mare măsură necunoscute; v-aș ruga să relatați amintirile dumneavoastră în această privință.

— Acum vreo zece ani, într-o cofetărie, Blaga s-a apropiat de mine: „Nu mă recunoști, domnule Salamon?" Am discutat îndelung ungurește, vorbea maghiara la perfecție. Ne-am întîlnit de mai multe ori, mi-a vorbit despre tălmăcirea lui *Faust* și mi-a amintit că și el a ținut conferințe în cercurile muncitorilor socialiști din Cluj. Lucrurile stau într-adevăr așa. Din păcate, Blaga nu a apucat apariția culegerii sale de poezii în limba maghiară și astfel nu a putut citi ce am scris eu în 1966 despre volumul său intitulat *Mágikus virradat* (Răsărit magic). De bună seamă ar fi fost de acord cu mine, că „marea valoare a poeziei sale constă în umanismul izvorît din sensibilitatea și conștiința sa profundă". De altfel, pe măsura posibilităților mele, întotdeauna m-am străduit să popularizez creațiile literare românești noi care mi-au parvenit în traducere maghiară. N-aș vrea să amintesc aici decît că în 1948, în revista lui Kassák Lajos, *Kortárs,* am scris pe larg și elogios despre Tudor Arghezi.

— O singură întrebare — de actualitate — aș vrea să vă mai pun în legătură cu „revista literară" trilingvă a emisiunii maghiare a Televiziunii Române. Această emisiune periodică se transmite, după cum bine se știe, tot sub titlul de *Aurora.* Care este părerea redactorului de odinioară despre această „reeditare" în imagine și sunet?

— Odinioară noi am pornit revista cu prețul unor mari greutăți și lovindu-ne de neînțelegeri de tot felul. Azi, aceleiași inițiative i se asigură imediat o audiență pe

scara întregii țări, i se acordă un sprijin eficient și posibilitatea de a se manifesta prin intermediul unor mijloace tehnice optime, cum este televiziunea, căci cunoașterea reciprocă, frăția au devenit parte integrantă a realității din țara noastră, a vieții cotidiene a poporului condus de partid. Permiteți-mi să-mi exprim satisfacția și să mă bucur că *Aurora* și-a putut da numele și spiritul ei unui continuator de prim rang și atît de important.

1971

CORNELIU CODARCEA

„Codarcea, Corneliu, ziarist român din Ardeal. Născut în 1894. A absolvit dreptul la Cluj... A fost ales președintele sindicatului ziariștilor români din Ardeal și Banat".

Astfel îl prezintă în 1928 enciclopedia *Erdélyi Lexikon* apărută sub redacția lui Osvát Kálmán. Corneliu Codarcea adaugă: „Am fost membru onorific al sindicatului ziariștilor maghiari din România".

La începutul dialogului nostru îmi întinde o listă a scriitorilor și artiștilor maghiari pe care i-a cunoscut personal sau cu care s-a aflat în relații apropiate, de caldă prietenie. Numele sînt înșiruite la întîmplare, așa cum și le-a amintit: Ady Endre, Kuncz Aladár, Gaál Gábor, Bölöni György, Szabó Dezső, Kós Károly, Móricz Zsigmond, Kemény János, Bartók Béla, Kádár Imre, Hatvany Lajos, Hunyadi Sándor, Karinthy Frigyes, Ligeti Ernő, Veres Péter, Kosztolányi Dezső, Méliusz József, Fekete Tivadar, Kibédi Sándor, Tamási Áron, Makkai Sándor, Antalffy Endre... „Aș mai putea adăuga încă de două ori atîtea nume — spune — pe Jászi Oszkár însă oricum îl mai menționez, mi-a fost profesor la Cluj". Dialogul nostru continuă, insolit, în locuința sa modestă din București. Uneori, în loc de răspuns, amfitrionul îmi arată o serie de tăieturi din ziare, dar și răspunsurile verbale mai lungi sau mai scurte și le încheie întinzîndu-mi cîte un exemplar vechi de ziar. Sînt articolele sale din presa română a anilor douăzeci, treizeci sau patruzeci, toate din sfera literaturii maghiare, care-l caracterizează mai bine decît orice pe autorul lor, așa încît nici nu e nevoie să-l prezint mai pe larg.

Discuția noastră cu tentă istorică devine și mai pasionantă prin aceea că interlocutorul răspunde întrebărilor mele de azi cu pasaje caracteristice din articolele sale de odinioară sau arătîndu-mi dedicații scrise pe pagina de gardă a cărților. Bölöni György, de pildă, i-a trimis în 1947 prima ediție a celebrei sale cărți intitulate *Az*

igazi Ady (Adevăratul Ady), una din operele de căpetenie ale literaturii despre Ady, apărută în 1934 la Editions Atelier de Paris, cu o dedicație în limba franceză: „Stimatului meu coleg, Domnului Codarcea, sub semnul înțelegerii și prețuirii poetului Ady, cu dorința arzătoare de a Vă cunoaște".

— Să începem, așadar, depănarea firelor prieteniei care vă leagă de scriitorii maghiari, cu Jászi Oszkár, pe care nu doriți să-l omiteți în nici un caz din înșiruirea cunoștințelor și prietenilor. În deceniul al doilea, intelectualitatea radicală se grupează în jurul lui Jászi și acest savant și publicist originar din Carei, ministru în guvernul de mai tîrziu al lui Károlyi Mihály, cu concepțiile sale înaintate în problemele sociale și ale naționalităților, a avut o puternică influență asupra tineretului primelor două decenii ale secolului nostru, și nu numai asupra tineretului maghiar. Cînd și cum l-ați cunoscut pe Jászi?

— Pe Jászi Oszkár l-am cunoscut pentru că citeam regulat ziarul *Világ*, unde scria articolul de fond în fiecare duminică. Eu eram pe vremea aceea student la Facultatea de drept a Universității din Cluj. Jászi Oszkár venea în fiecare săptămînă de la Budapesta la Cluj pentru a-și ține cursul la Universitate. Nu știu cum era intitulat cursul lui, dar era audiat de mulți tineri români și-i păstrez o amintire neștearsă ca profesor, fiindcă era pentru noi mai mult decît un simplu profesor. La moartea sa, în anul 1957, am scris un articol în *Tribuna* din Cluj: „Îl admiram pe acest neobosit militant politic pentru lupta-i neînfricată împotriva feudalismului, pentru democratizarea sistemului politic, pentru dreptul la viață al tuturor popoarelor... El a dat lovituri crîncene sistemului latifundiar, a deschis drumuri noi în jungla politică a țării sale. Însăși poezia politică a lui Ady Endre nu poate fi înțeleasă pe deplin fără cunoașterea ideologiei revoluționare a lui Jászi. În marele său poem, *Marghit vrea să trăiască*, Ady mărturisește fățiș aderența sa necondiționată la «iasism» («a Jászizság én akart ideálom*»)".

* Iasismul, idealul meu voit (n. tr.).

— Am ajuns la Ady Endre, care, dacă nu mă înşel, e poetul maghiar cel mai iubit de dumneavoastră. Dintr-un articol al dumneavoastră reiese că l-aţi cunoscut personal. Bölöni György v-a trimis, nu întîmplător, celebra sa carte despre Ady... Cînd v-aţi întîlnit cu poezia lui Ady şi cînd, cum l-aţi cunoscut pe poetul însuşi?

— Pe vremea cînd eram elev la liceul catolic din Tîrgu Mureş, atît tineretul, cît şi publicul era împărţit în două tabere: pentru poezia lui Ady sau contra poeziei lui Ady. Ca licean, am fost de la început şocat de sinceritatea şi noutatea poeziei lui Ady şi dat fiind că el aparţinea unei categorii de scriitori care aveau înţelegere şi pentru cei de alte neamuri l-am îndrăgit şi, împreună cu mine, şi colegii mei români, considerîndu-l ca o adevărată expresie a sufletului maghiar. Unul care m-a introdus în poezia lui Ady şi cu care am discutat mult problema poetului Ady a fost colegul meu de liceu, Ion Chinezu, criticul de mai tîrziu. Chinezu mi-a arătat cu multă răbdare frumuseţile poeziei maghiare, după cum şi eu i-am făcut cunoscuţi poeţi din România pe care el nu-i prea cunoştea. În clasă erau chiar certuri între elevi pentru şi contra lui Ady. Eu eram întru totul pentru Ady, pentru că aducea un spirit european, o înţelegere pentru toţi cei de alte neamuri şi simţeam că lucrurile pe care le considera de schimbat în viaţa naţiunii maghiare erau de schimbat şi în viaţa naţiunii române. Ady exprima adevăratele sentimente ale poporului maghiar şi dorea o viaţă mai bună pentru maghiari şi români deopotrivă.

— Şi cunoştinţa dumneavoastră personală?

— Dacă o pot numi astfel... Dragostea mea pentru Ady a continuat şi la Universitatea din Cluj. Între timp a izbucnit războiul şi eu am plecat pe front. Peste cîţiva ani, sosit în concediu la Cluj, ne-am întîlnit întîmplător cu bunul meu prieten Emil Isac, care mi-a spus că Ady este la Cluj ca să aranjeze o chestiune militară. L-am rugat pe Emil Isac, dacă ţine la prietenia mea, să-mi facă posibil să-l cunosc pe Ady. Emil Isac m-a luat şi m-a dus la hotelul unde locuia Ady, care dormea încă. Ne-a primit însă, deşi se vedea că e cam bolnav. Am discutat mult despre război, m-a întrebat de pe ce front viu, apoi l-am

lăsat pe Emil Isac să discute probleme literare cu el. Fiind suferind, n-am vrut să-l reținem mult. La despărțire, Ady mi-a urat noroc și să scap cu viață din război.

Nu l-am mai văzut. După război, eu l-am tot căutat în lumea poeziei. Am scris mult despre el, articole, studii, reportaje. Ziarul acesta e din 1924. Am scris în el un reportaj pe o pagină întreagă despre festivitățile de la Zalău. Au fost de față Kós Károly, Janovics Jenő, Kuncz Aladár, Tabéry Géza, Szombati-Szabó István, Szentimrei Jenő, artista recitatoare Tessitori Nóra și, ca delegat al ministerului, poetul Ion Minulescu.

— Aș transcrie aici un fragment din acest reportaj.

— Mai bine din cuvîntul rostit de Minulescu. De pildă, pasajul acesta: „Și acum mă adresez ție, Ady Endre, acolo, în Cîmpiile Elisee, unde umbra ta rătăcește. Exact acum zece ani ai cîntat o noapte bizară, în care oamenii parcă, înnebuniseră, fecioarele se prostituiseră, și stelele începuseră să cadă, o noapte în care cîinele tău Burkus începuse să urle turbat, iar servitoarea ta Maria, care este mută, a început să cînte deodată. Ei bine, astăzi se repetă nu o noapte, dar o dimineață tot atît de bizară, ca și noaptea cea din iulie. Este dimineața aceea, în care oficialitatea și intelectualitatea română te sărbătorește alături de poporul maghiar".

— Minulescu nu știa ungurește, de unde cunoștea poezia lui Ady, intitulată *Emlékezés egy nyár-éjszakára* (Amintirea unei nopți de vară)?

— Cineva i-a tradus-o, probabil, într-o traducere improvizată. Așa se explică și greșelile de traducere. În original cîinele Burkus s-a pierdut *(elveszett)*, traducătorul însă a citit *megveszett*, adică: a turbat. Greșit se pomenește și de zece ani, fiindcă Ady a scris această poezie în 1918, or, pînă în 1924 nu trecuseră zece ani, ci numai șase. Mai important și mai frumos este însă faptul că poetul român a adus un omagiu marelui său confrate maghiar, evocîndu-i una din poezii.

— Acest al doilea articol a apărut, după cum văd, trei ani mai tîrziu. Este unul din studiile dumneavoastră despre Ady Endre.

— Da, studiul a apărut în 27 ianuarie 1927. Am vrut

în el să prezint personalitatea și poezia lui Ady. Citez cu plăcere pasajul final: „Firește, a fost lovit din toate părțile. Învinuirile au curs ploaie: a fost acuzat că ar fi antinațional, anarhist, imoral, corupător al tineretului, decadent, baudelaire-ist, și cîte și mai cîte. Dar poetul nu s-a descurajat. Loviturile l-au făcut și mai dîrz, și mai orgolios, și mai intransigent. A rezistat.

Cearta criticilor (și adăugăm noi: a publicului) e semnul succesului și al talentului — a spus Oscar Wilde.

În timp scurt, Ady și-a cîștigat un rol de frunte în literatura neamului său.

Poezia lui a revoluționat scrisul maghiar, introducînd un nou suflu, o nouă mentalitate, o nouă concepție asupra vieții.

Astăzi, cînd se împlinesc opt ani de la moartea poetului, ne închinăm și noi în fața mormîntului ce s-a închis prea curînd. Cinstim amintirea lui Ady, căci a fost o inimă dreaptă și nobilă, a fost un Om".

— Opinia literară de la noi a putut lua cunoștință de mai multe ori de relațiile prietenești care v-au legat de Gaál Gábor. Cu ocazia acestui dialog, v-aș întreba totuși despre această prietenie. Mai întîi însă aș vrea să vă întreb despre prietenia care vă lega de Kuncz Aladár, fiindcă firele acestei prietenii se întind mai departe în timp.

— Mult mai departe, pînă la tatăl scriitorului, la directorul general în inspectoratul învățămîntului, Kuncz Elek, atît de emoționant evocat în *Mănăstirea neagră*. În 1913 se afla la masa comisiei de bacalaureat în liceul catolic din Tîrgu Mureș. Nu-și scotea pardesiul nici în timpul examenelor, ci se înfofolea în el de parcă i-ar fi fost frig. Musafirul, ce părea la început înfricoșător, se străduia prin vorba-i domoală, prin întrebări ajutătoare și prin observații liniștitoare să ajute elevii copleșiți de trac.

La fel de înțelegător, domol la vorbă și friguros l-am cunoscut după primul război mondial și pe fiul domnului director general, pe Aladár. Cînd, în 1923, am aflat din ziare că vine la Cluj pentru a prelua redactarea suplimentului literar al ziarului *Ellenzék*, mi-am adus aminte de studiile lui, apărute înainte de război în revistele budapestane. M-am bucurat că un scriitor maghiar atît de pres-

tigios va activa la Cluj, așa cum m-am bucurat la vremea respectivă că gazetăria a atras în capitala Ardealului scriitori români ca D. Tomescu, Gib Mihăescu, Lucian Blaga, Adrian Maniu și alții.

Legăturile mele cu Kuncz Aladár au fost la început ocazionale. Îmi amintesc de o noapte petrecută în cafeneaua de pe strada 6 Martie de azi, cînd Kuncz Aladár, Makkai Sándor și cu mine am discutat pînă dimineață despre problemele literare la ordinea zilei. În clubul ziariștilor de pe strada Mănăștur ne-am depănat amintirile din timpul războiului. Kuncz a devenit foarte atent cînd am amintit că în timpul războiului am fost și pe frontul de vest și am căzut prizionier la francezi. A vrut să afle amănunte din prizonieratul meu. Atunci am aflat că în anii războiului a fost internat și am aflat de asemenea ce i-a fost dat să trăiască acestui îndrăgostit al culturii franceze, în lagărul de internare din Franța. Amintirile lui zguduitoare m-au tulburat și pe mine, deși nici eu nu pot spune că păstrez din acele timpuri amintiri prea vesele. Mai tîrziu mi-a spus că-și scrie memoriile din internarea franceză. Mi s-a părut firesc, apăreau pe vremea aceea multe scrieri memorialistice. Abia după apariția *Mănăstirii negre*, după moartea lui Kuncz, mi-am dat seama ce carte minunată a scris. Are dreptate Babits cînd spune că această carte „nu-ți dă pace, cum ai o clipă liberă te acaparează, și chiar cînd ești prins cu alte treburi, nu scapi din vraja ei: tensiunea rămîne pînă ce n-ai retrăit împreună cu autorul, tot ce a trăit el".

— Aveți în mînă o scrisoare. Ați primit-o de la Kuncz?

— Este ultima lui scrisoare, foarte caracteristică, pe care mi-a scris-o. Poartă data de 9 februarie 1931. Ea dovedește că, îngrijindu-se de literatura maghiară din România, Kuncz era în permanență preocupat de a face cunoscută literatura română contemporană publicului cititor maghiar. Iată ce-mi scrie:

„Dragă Domnule! Aș vrea să vă întîlnesc personal peste trei-patru zile, dar și pînă atunci repet rugămintea pe care v-am adresat-o odată verbal. Vă rog foarte mult să alegeți, pînă ce vă voi căuta personal, două din cele mai frumoase nuvele, de dimensiuni mai reduse, din operele

scriitorilor români de azi, unul ar putea fi chiar ardelean. Vă mai rog să vă gîndiți pînă atunci la următoarele:

1. la care dintre scriitorii români am putea apela pentru un scurt articol de sinteză despre proza beletristică română contemporană (romane, nuvele)?

2. cine ar putea scrie despre poezie?

3. cine ar scrie despre dramaturgie și despre scena bucureșteană?

Ar fi bine ca cineva să scrie despre situația culturală a minorităților române care trăiesc în alte țări. Firește, pe scurt. N-ați vrea să scrieți chiar dumneavoastră?

Primiți, Vă rog, mulțumirile mele anticipate. Cu sinceră stimă,

Kuncz Aladár

— Și cealaltă scrisoare păstrează amintirea lui Kuncz Aladár?

— Da, dar nu e scrisă de el. Am primit-o de la prietenul meu, Emil Isac. „Am vorbit cu nepotul lui Kuncz Aladár, care mi-a spus că a murit, iar sora mai mare a lui se află în străinătate. Te rog, scrie-mi, n-ai vrea să traduci *Mănăstirea neagră?* În ce mă privește, aș scrie prefața. E, după cum și singur știi, o lucrare minunată . . .“

— Vă mulțumesc că mi-ați arătat și această scrisoare. Cu ea se întregește imaginea noastră despre Emil Isac, tocmai acum, cînd, în sfîrșit, voința lui Isac — versiunea românească a *Mănăstirii negre* — s-a împlinit. Iar dumneavoastră sînteți coautor al acestei traduceri.

—Mi-aș permite să vă spun că, într-o anumită măsură, și eu am contribuit la apariția „însemnărilor“ lui Kuncz Aladár despre viața internaților din Franța. Dar nici pînă azi nu știu dacă această contribuție a mea a fost sau nu utilă.

— V-aș ruga să vă explicați.

— În *Mănăstirea neagră* există un personaj, un administrator notat cu inițiala Ch., al cărui nume complet nu-l aflăm din roman, dar a cărui comportare ni se înfățișează cu atît mai pregnant.

— Într-adevăr, este năluca neagră a lagărului de la Noirmoutier, incarnarea prostiei și inumanității,

un autentic „copoi". Kuncz Aladár nu-i găsește nici un cuvînt de scuză, întrebuințînd în schimb toate sinonimele cuvîntului josnice pentru a-i defini caracterul. De altfel, administratorul Ch. este urît nu numai de internați, ci disprețuit de însăși superiorii săi francezi. Și pe drept. Oricum, în timp ce sergentul Guillaume, om de omenie, apare cu numele său, urmașul lui în conducerea lagărului este menționat de scriitor numai prin inițială.

— Numele administratorului era Chapelier. În primele fragmente publicate ale romanului figura încă sub numele complet. Iată, *Almanahul gazetarilor* din 1927, editat de Organizația Centrală a Ziariștilor Minoritari din Ardeal și Banat, care cuprinde un fragment din însemnările de mai tîrziu, intitulat *Felköszöntő az igazi Én-re* (Toast pentru adevăratul Eu). În el, vedeți, numele lui Chapelier este menționat întreg.

— Aveți dreptate. Acum îmi aduc aminte că în excelenta sa monografie despre Kuncz, apărută în 1968, criticul maghiar Pomogáts Béla îl menționează pe administratorul Chapelier tot cu numele complet, pe baza manuscrisului romanului aflat în proprietatea văduvei lui Kuncz Ödön. De ce l-o fi notat oare Kuncz, mai tîrziu, în romanul tipărit, doar cu inițiala Ch.?

— În discuțiile noastre, la clubul ziariștilor, eu am fost acela care mi-am exprimat temerile să nu iasă vreun bucluc. Chapelier nu era un om în vîrstă în timpul primului război mondial, s-ar fi putut ca în 1927 să mai fi fost funcționar public undeva în Franța. Or guvernele de atunci ale României și Franței se aflau în relații foarte bune. Mă gîndeam că s-ar putea isca un scandal internațional, guvernul francez putea eventual să-i intenteze proces lui Kuncz Aladár, pentru defăimare. Totul era posibil. Kuncz a rîs întîi de toate aceste presupuneri, la urmă însă s-a răzgîndit totuși... Dar unde sînt vremurile acelea?! Acum ar trebui, poate, să se revină asupra numelui întreg al administratorului. Să întregim astfel capodopera lui Kuncz Aladár.

— Din păcate, în loc de completări, deocamdată mai curînd se scurtează din ea pe alocuri... Dar

să mergem mai departe pe itinerarul amintirilor. V-aș ruga să-mi vorbiți despre un alt mare scriitor maghiar pe care l-ați cunoscut, despre Gaál Gábor...

— În linii mari, n-am decît să repet ce am scris în *Utunk* despre el, în 1956. Ani în șir am fost martor apropiat sau mai depărtat al luptei sale eroice, l-am iubit și l-am apreciat. De altfel, întotdeauna am simpatizat cu eroii „de tip profesor", care, departe de îmbulzeala celorlalți, trăiau pentru credința și idealul lor... O vreme i-am fost doar cititor. Mie, publicistului român, care am fost adesea nevoit să lucrez la ziare de care nu eram legat sufletește, revista *Korunk*, cu articolele și studiile ei de stringentă actualitate culturală, mi-a făcut o profundă impresie.

În vremea aceea, după-amiezile, Gaál Gábor ședea adesea la una din mesele mai retrase ale cafenelei *New York* din Cluj, înconjurat de colaboratori și prieteni. Cu cafeaua și ziarele proaspete pe masă, explica, argumenta mereu cîte ceva, discuta în contradictoriu, în timp ce lentilele mari ale ochelarilor săi sclipeau grav în lumina lămpilor cafenelei... După ce l-am cunoscut și personal, m-am simțit și mai mult atras de el. Gaál Gábor a fost conștient de importanța cunoașterii reciproce româno-maghiare. Am avut de multe ori prilejul de a discuta cu el materialele românești ale revistei *Korunk*. Primea totdeauna bucuros ajutorul, iar eu mă bucuram dacă-i puteam fi de folos cu ceva. Știam că e permanent șicanat, tratat ca un străin tolerat. De aceea am ales o tactică adecvată condițiilor de atunci. Articolele mele erau publicate cu plăcere de ziarele românești de toate nuanțele. Am publicat de mai multe ori în ziare burgheze note scurte despre revista *Korunk*, trecînd sub tăcere doar faptul că revista este marxistă. Nu era un joc cu totul lipsit de pericole pentru mine, fiindcă dușmanii prieteniei îmi urmăreau fiecare rînd, dovadă elocventă campania de presă declanșată în jurul vizitei la Cluj a lui Móricz Zsigmond. Dar aceste note i-au fost utile lui Gaál Gábor în fața autorităților neștiutoare și slab informate, de pildă cu ocazia prelungirilor autorizației de ședere în țară. Aceste demersuri pentru prelungirea autorizației se repetau des.

— Aveți din nou o scrisoare. E de la Gaál Gábor?

— Da, din timpul unei asemenea acțiuni de prelungire a autorizației. Opinia publică literară o cunoaște în linii mari, dar poate merită — pentru întregirea imaginii — s-o citățm din nou.

„Dragă Domnule,

Vă rog foarte mult să nu vă supărați că vă împovărez cu o rugăminte, dar la ultima noastră întîlnire la Cluj, ați avut amabilitatea să-mi oferiți spontan ajutorul în cazul vreunei greutăți ce mi s-ar ivi.

Greutatea, iată, s-a ivit: mi-a expirat autorizația de ședere în România pe care, ultima oară, (în octombrie anul trecut), am primit-o de la domnul director general Bianu.

Siguranța locală din Cluj, care ține evidența autorizațiilor de ședere, m-a îndrumat din nou pentru prelungirea autorizației mele la domnul director general Bianu.

V-aș ruga să fiți atît de amabil să-i predați personal cererea mea anexată domnului director general Bianu, sprijinind-o cu cîteva cuvinte favorabile.

Dumneavoastră mă cunoașteți, știți cît de retras trăiesc. Nu fac politică, exceptînd ziariști și scriitori bine cunoscuți nu întrețin relații cu nimeni. Respect legile *României. Nici nu pot trăi altfel. Rămînerea mea în* România este pentru mine o chestiune vitală. De aceea Vă rog, dragă Domnule, interveniți pentru mine, ca domnul director general să-mi prelungească pentru încă un an autorizația de ședere în țară.

V-aș fi căutat personal, dar un drum pînă la București, în condițiile mele deosebit de precare, este aproape irealizabil pentru mine.

Cu aceeași prețuire, Vă salută cordial

Gaál Gábor

Cluj, la 8 octombrie 1934."

— Dumneavoastră ați predat, desigur, cererea lui Gaál Gábor, cu vorbele bune cuvenite, fiindcă Gaál Gábor a putut rămîne nestingherit la Cluj a și redactat în continuare revista *Korunk*.

— Bineînțeles. Lucram deja pe-atunci la București în ministerul de externe al lui Titulescu. Titulescu a aflat de la prietenii mei că sînt bun cunoscător al vieții naționalităților și tocmai de aceea m-a adus la minister.

— În ciuda distanței geografice care vă separa, nu ați întrerupt legăturile cu Gaál Gábor.

— Nici o clipă. Ne-am scris tot timpul. L-am vizitat la Cluj, în locuința sa de pe calea Emil Racoviță, cînd era deja foarte bolnav. M-a primit ca pe un adevărat prieten. În scrisorile sale îmi împărtășea grijile; mi-a cerut întotdeauna cu plăcere sfatul, și după 1944, cînd nu avea de ce să se mai teamă de expulzare. Conta pe ajutorul meu, în special în popularizarea literaturii române. Ca redactor responsabil al revistei, manifesta o permanentă preocupare pentru prezentarea celor mai bune, mai actuale și mai valoroase creații literare românești. În 1936, iată scrisoarea, îmi scria: „... Țin neapărat să urmăriți permanent revista *Korunk*. După cum ați putut observa, *Korunk* se ocupă tot mai des de problemele românești, iar în viitor doresc să intensific această preocupare a revistei".

— Dumneavoastră nu numai că ați popularizat literatura maghiară în rîndul cititorilor români, dar, prin prestigiul și relațiile dumneavoastră, ați devenit un adevărat protector al scriitorilor maghiari. O frumoasă mărturie o constituie ceea ce ați făcut pentru Gaál Gábor sau ceea ce ați scris în favoarea lui Móricz Zsigmond. Ați amintit adineauri de campania de presă în jurul lui Móricz Zsigmond. Ar trebui s-o evocăm, deoarece publicul de azi nu o cunoaște.

— Cu plăcere. Dar mai întîi permiteți-mi să spun că prin articolele mele, prin propagarea idealului prieteniei am ferma convingere că am slujit adevăratele interese ale poporului meu român, deși este neîndoios faptul că în popularizarea unuia sau altuia dintre scriitorii maghiari am fost condus și de simpatii personale. În Móricz Zsigmond, de pildă, eu am văzut și am stimat întotdeauna pe prietenul și tovarășul de luptă al lui Ady Endre. Cunosc și azi pe dinafară poezia lui Ady adresată lui Móricz Zsigmond... Am citit toate cărțile lui Móricz pe care le-am putut procura. Personalitatea sa scriitoricească, sinceritatea și vitalitatea lui m-au fascinat.

După primul război, ziarele maghiare din Cluj au publicat știrea că Móricz Zsigmond vine în România să se documenteze pentru terminarea unui roman istoric. Firește,

constituia un mare eveniment faptul că cel mai mare prozator maghiar sosea la Cluj, iar eu, deşi nu eram direct interesat, l-am aşteptat cu nerăbdare pe prietenul lui Ady. Am şi scris un articol de salut în acest spirit. Dar tocmai în preajma sosirii lui Móricz, apare în ziarul *Patria*, ziar al partidului naţional ţărănist, un articol fulminant împotriva lui Móricz, în care se punea întrebarea de ce permite statul român sosirea unui scriitor atît de antiromân ca Móricz. Se dădeau cîteva citate din romanul *Sárarany* (Aurul de mîl), cu cîteva expresii nelalocul lor. Eu mi-am dat de la început seama că în atmosfera aceea a Clujului ar fi o mare gafă din partea noastră dacă am primi ostil un scriitor atît de mare, care niciodată n-a fost antiromân, chiar dacă în romanele lui au figurat cîteva expresii, rostite de unii din eroii săi. Am început o campanie de presă în ziarul *Biruinţa* şi în revista *Ţara Noastră* în care am arătat cine este Móricz Zsigmond, mi-am exprimat bucuria că un scriitor atît de mare soseşte în România şi am rugat ca Societatea Scriitorilor Români să-i facă posibil să cunoască poporul român. Această campanie am continuat-o pentru că şi atacurile contra lui Móricz continuau. I-am luat un interviu lui Móricz, pentru ziarul *Biruinţa*, interviu în care Móricz a vorbit cu multă căldură despre necesitatea prieteniei româno-maghiare.

În timpul campaniei, am avut o surpriză foarte plăcută. Într-o bună zi, uşa locuinţei mele din strada Regală se deschide şi îl văd pe Móricz Zsigmond, împreună cu Kuncz Aladár, venind să-mi mulţumească pentru articolele mele. Am discutat mult despre chestiuni literare, Móricz s-a interesat cu căldură de scriitorii români, iar eu i-am arătat colecţia mea din revista *Nyugat* şi o altă colecţie a mea cu articolele lui Ady. Am petrecut foarte plăcut cîteva ceasuri. Pe urmă, date fiind atacurile care continuau împotriva lui, a plecat pe neaşteptate din Cluj. În presa maghiară din România au apărut mai multe articole — de cel al lui Tabéry Géza îmi amintesc — în care se arăta cu satisfacţie că scriitorii şi ziariştii progresişti români l-au apărat pe Móricz Zsigmond.

Iată, de altfel, ce scriam eu într-un articol din 1926: „Sperăm că din binevoita vizită a romancierului Zsigmond

Móricz vor rezulta numai foloase pentru cauza apropierii *culturale româno-maghiare*, și că *șederea d-sale în Ardeal* îi va fi plăcută și rodnică".

Discuțiile acestea m-au determinat ca, într-un eseu mai mare, să arăt cum trebuie să înțelegem sentimentele prietenești sau ostile ale scriitorilor. Eseul a apărut într-un număr din decembrie 1926, în revista săptămînală *Țara Noastră*. Vă interesează cîteva fraze și idei cuprinse în el?

— Desigur.

— Iată, chiar începutul: „S-a pornit deunăzi o discuție în presa din Cluj, o discuție care putea să devină instructivă și interesantă pentru toată lumea, dacă atmosfera viciată și politicianistă de la noi ar fi îngăduit să se mențină civilizată și pe teren principial.

Chestiunea ce s-a pus pe tapet este atitudinea scriitorului față de un popor sau altul și dacă una sau mai multe citațiuni culese în mod tendențios din opera lui ne îndreptățesc sau nu să rostim sentințe definitive cînd îi cîntărim adevăratele sentimente.

George Coșbuc — spunem noi — a scris numeroase poezii și balade destul de evidente în favoarea românilor. Cu toate acestea, ce-am zice dacă lexiconul Mayer, de pildă, ar începe astfel caracterizarea poetului român: «Cunoscutul poet turco-fob . . .»?"

După această introducere, îl dau ca exemplu pe Ady Endre. Am evocat luările sale de poziție în favoarea românilor, am citat poezia sa celebră despre suferința, comună dintotdeauna, maghiară, română, slavă, inserînd în același timp și acele fraze ale lui Ady, din care cu puțină părtinire se pot hrăni sentimente ostile românilor sau în care pot fi subînțelese asemenea idei. Apoi am pus întrebarea: a fost filo- sau antiromân Ady?

„Noi credem că problema așa pusă nu poate da nici un rezultat" — scriam și, mai departe: „Să presupunem acum că Ady ar trăi și ar veni în Ardeal. Simpliștii noștri ar fi porniți, poate, să manifesteze ostil împotriva poetului ungur, considerîndu-l indezirabil și primejdios siguranței statului român.

Alți români, cu mai multă judecată, l-ar primi însă fără nici o ostilitate. Căci, în afară de ungurul înverșunat Ady, mai este și omul Ady. Acest om cu suflet mare

a suferit odinioară boicot și batjocuri, pentru că a îndrăznit să scrie contra împilării ungurești îndreptată împotriva neamului românesc. Firește, filoromânismul lui era încadrat și acomodat sufletului și ideologiei maghiare. Dar poate fi aceasta o vină? Sau să nu admitem decît «filoromânismul» renegaților șperțari și bugetivori?" Îmi încheiam articolul, atunci, în 1926, astfel: „Și să nu uităm un lucru: dacă aceste două neamuri, ce azi se războiesc fără să se urască, vor ajunge cîndva la o apropiere, aceasta nu se va putea înfăptui decît prin reprezentanți adevărați și încarnați ai ambelor popoare".

— În ultimul timp am citit studii și amintiri ale dumneavoastră despre Bartók Béla. În ele afirmați, printre altele, și faptul că l-ați cunoscut personal pe marele compozitor maghiar.

— Sînt nevoit să mă întorc din nou la vremea cînd eram student la Universitatea din Cluj. Cu puțin înaintea izbucnirii primului război mondial, într-o bună zi am fost foarte surprins cînd am citit în ziarul *Világ* din Budapesta un articol despre activitatea compozitorului Bartók Béla, în care se arăta pe larg că acest îndrăgostit al muzicii și folclorului a întreprins pe proprie cheltuială o expediție în județul Hunedoara și a dus de acolo la Budapesta un grup de fete și flăcăi români ca să prezinte ei dansurile și muzica românească la Academia muzicală din Budapesta. În articol se arăta că reprezentația dată de acești simpli flăcăi și fete simple de la țară a avut un succes nemaipomenit. Articolul se încheia cu aprecierea că ar fi bine dacă și în politică s-ar manifesta același spirit care s-a manifestat cu ocazia reprezentației date.

Am pus deoparte acest articol. După șase ani de la întoarcerea mea acasă din război, în 1924, citesc în ziarele din Cluj că Bartók Béla sosește la Cluj pentru a susține un concert. Pentru a informa publicul românesc și a evita orice manifestare care ar fi putut să fie și ostilă, dată fiind starea de spirit a unora, am reprodus în ziarul *Înfrățirea* din Cluj articolul din *Világ*. Articolul meu sugera că trebuie să-l primim cu dragoste și recunoștință pe Bartók. După concertul care a avut un succes enorm, i-am luat un interviu lui Bartók și l-am întrebat dacă își amintește de articolul din *Világ*, din primăvara lui 1914, și

dacă a aflat de publicarea traducerii acestuia în *Înfrățirea*. Bartók mi-a răspuns: „Articolul dumneavoastră mi-a evocat una din cele mai frumoase zile ale vieții mele. Niciodată nu voi uita scena aceea cînd cinci români, fete și flăcăi, au apărut în mijlocul celei mai alese societăți budapestane, în frumoasele lor costume naționale din părțile Hunedoarei".

— Memoria dumneavoastră este de-a dreptul uimitoare. Vă amintiți episoade cu o mare exactitate, vă aduceți aminte de articole de acum o jumătate de veac, ne citați versuri ungurești într-o maghiară impecabilă . . .

— O dată l-am surprins cu asta și pe Kosztolányi. Kosztolányi a fost de cîteva ori în Ardeal. Cu ocazia unei călătorii de la Cluj la Sighișoara, l-am întîlnit pe coridorul trenului. Din vorbă în vorbă, am discutat probleme de literatură. La un moment dat, am început să recit o poezie de a lui, și anume: „Mint aki a sínek közé esett . . ./ És általérzi tűnő életét, / míg zúgva kattog a forró kerék, / cikázva lobban sok-sok ferde kép, / és lát, ahogy nem látott soha még . . ."* Kosztolányi s-a uitat surprins la mine, mai ales că-i spusesem că sînt român, și atunci i-am spus că poezia lui mi-a făcut o impresie neuitată de pe vremea cînd eram în liceu.

— Și Veres Péter? Ce amintiri personale păstrați despre el? Cînd și unde l-ați întîlnit?

— La Budapesta, în 1947, cînd a fost acolo delegația guvernamentală română în frunte cu Petru Groza, cu ocazia sărbătoririi prieteniei româno-maghiare. Atunci l-am cunoscut pe Veres Péter și i-am comunicat ce mare plăcere mi-a făcut lectura cărții lui, intitulată *Számadás* (Bilanț), părerile lui sincere despre cele văzute și trăite în România.

Am văzut că este un suflet ales și un om care spune tot ce are pe inimă. Era îmbrăcat țărănește, în cizme, mi-a făcut impresia unui om foarte calm. Regret că de atunci nu am mai avut ocazia să-l văd. A cam zîmbit cînd i-am

* Ca omul între șine prăbușit . . . / Și viața-ntreagă-l fulgeră deodată, / cît bate-ncinsă-n osii neagra roată / scînteie-atîtea iuți imagini, iată, / și vede, cum n-a mai văzut vreodată . . . (În românește de Paul Drumaru)

spus că a redat fidel ceea ce a văzut în România, a cam zîmbit, fiindcă vorbise în cartea sa și despre lucruri mai delicate, dar vorbise cu sinceritate și concluzia era că a cunoscut adevăratul popor român care nu era infectat de politicianismul de pe vremea aceea și care l-a tratat pe el, prizonierul de război, cu prietenie, cu omenie și fără să-i reproșeze că e de altă naționalitate și poartă altă uniformă.

— În cursul activității gazetărești, cu deosebire în anii petrecuți la Cluj, dumneavoastră ați luat multe interviuri scriitorilor, artiștilor și oamenilor politici maghiari din România. De care vă amintiți dintre aceste dialoguri?

— Lui Kós Károly i-am luat un interviu în calitatea sa de om politic, încă pe vremea activității Partidului Popular Maghiar din Ardeal. La sfîrșitul anilor douăzeci am întrebat cîțiva scriitori maghiari din România despre dorințele lor de an nou. Iată, păstrez două declarații în manuscris. Le-au scris pe loc, în redacție, unde i-am căutat. Primul este scrisul cu litere ascuțite al lui Áprily Lajos. Ce-i ura el poporului român? „O antologie literară, într-o tălmăcire frumoasă, prin care să poată cunoaște și aprecia valorile spirituale ale maghiarilor din Ardeal... Mai puțini politicieni și mai mulți poeți ca Lucian Blaga.“ Dedesubt e urarea lui Makkai Sándor: „Competiția liberă și nobilă a culturilor română, săsească și maghiară și în cadrul ei comunitatea sinceră, frățească a celor trei neamuri“.

— Bitay Árpád nu figurează pe lista prietenilor și cunoscuților pe care mi-ați dat-o la începutul discuției noastre. Mi-e greu să cred că nu l-ați cunoscut tocmai pe el, partizan neobosit al cunoașterii reciproce româno-maghiare.

— L-am cunoscut, și încă bine. I-am luat și un interviu, apărut în 1942. Iată-l. Bitay mi-a vorbit în el despre probleme și sarcini ale naționalităților. „Și în toate și totdeauna rugăm dragoste și dragoste, că dragostea naște dragoste și dragostea este cea mai mare putere a lumii! Rugăm intensificarea procedeului de a ne cunoaște reciproc, editarea unor serii ieftine traduse din produsele literaturii române pentru publicul nostru și viceversa pentru cel ro-

mânesc, ținerea unor conferințe și reprezentații de apropiere sufletească și aici ne gîndim la rodnicele cursuri din Văleni ale d-lui Iorga, întîlniri și schimbări de idei între profesorimea noastră și cea română etc. etc. . .".

— N-am vorbit încă despre criticul Codarcea, or, fără această latură a activității dumneavoastră, imaginea ar rămîne incompletă. Date ale unor bibliografii consemnează numeroasele recenzii, articole de critică sau chiar studii în care prezentați publicului român producția nouă a literaturii maghiare. Ingrată sarcină, fiindcă trebuia să vorbiți despre opere și scriitori necunoscuți cititorilor și, în consecință, accentul cădea pe elementul informativ și de actualizare, în dauna analizei artistice. V-aș fi îndatorat, dacă ați căuta și cîteva din scrierile dumneavoastră de acest fel.

— Iată un articol apărut, după cum vedeți, pe prima pagină a unui mare cotidian din București. În el prezentam două cărți ungurești. Prima era un volum al lui Bánffy Miklós: *Emlékeimből* (Din amintirile mele). „Memoriile oamenilor politici — scriam — se citesc cu interes. La interes se adaugă și delectarea cînd omul politic este în același timp și om de artă. Este și cazul d-lui Bánffy, căruia nu-i va contesta nimeni o rafinată cultură apuseană și talentul de artist." A doua carte prezentată era romanul lui Ligeti Ernő, intitulat *Az idegen csillag* (Steaua străină), povestind viața romanțată a lui Ira Aldridge. Pe Ligeti l-am cunoscut ca un spirit foarte cultivat, un om foarte obiectiv, excelent ziarist de politică externă, pe vremea aceea. Poate nici azi nu și-a pierdut valabilitatea ceea ce am scris despre romanul său în 1933: „Ligeti este ager observator și, în același timp, un artist lipsit de prejudecăți, un european, un umanitarist în înțelesul cel mai nobil al cuvîntului".

— Dar pe Kádár Imre cum l-ați cunoscut? În cursul evocării relațiilor literare româno-maghiare, mulți interlocutori români și maghiari au făcut referiri la el.

— O minte limpede, un caracter integru, un om de cultură — așa l-am cunoscut pe Kádár Imre, poetul care a tradus atît de frumos baladele românești, în frunte cu

Mioriţa. Are merite nepieritoare în popularizarea literaturii române. Şi-a editat tălmăcirile din folclorul românesc în 1932, sub titlul *A havas balladái* (Baladele munţilor). Am scris imediat despre această carte, într-un ziar bucureştean. Iată încheierea acestui articol al meu: „În ce ne priveşte, ne-am făcut o datorie din a scrie despre minunata sa colecţie de tălmăciri. Apariţia cărţii d-lui Kádár o considerăm ca un eveniment literar de cea mai mare importanţă. În afară de aceasta, autorul va realiza prin ea o apropiere în înţelesul cel mai nobil al cuvîntului. O operă de apropiere mult mai eficace, mult mai ataşată inimilor, decît aceea întreprinsă de atîţia «oratori» sau «scriitori» de ocazie, şi mai ales de atîţi oameni politici nechemaţi".

— Şi, în sfîrşit: cînd aţi simţit într-adevăr că munca şi lupta dumneavoastră găsesc ecoul cuvenit că străduinţa de a construi o punte este întîmpinată cu respect şi preţuire?

— Astăzi socotim firesc ceea ce cîndva n-a fost firesc pentru toată lumea. Iată de ce aş evoca un articol publicat în ziarul *Keleti Újság*, în 1924. Poartă semnătura reputatului publicist al vremii, Paál Árpád, unul din fondatorii societăţii *Erdélyi Szépmíves Céh*, înfiinţată chiar în acel an. Este vorba de un articol de fond, pe o pagină întreagă, intitulat *Munca apostolilor*. „Pentru mine este foarte liniştitor faptul că unul din colaboratorii *Înfrăţirii* se ambiţionează să cerceteze simţămintele paralele, convergenţele şi divergenţele româno-maghiare. Îl cunosc pe acest confrate al meu după privirea sa blîndă şi vorba-i mlădioasă... El ridică un stol de spovedanie şi ne ascultă spovedaniile. Şi conflictele sînt aplanate, şi din izvorul acestui — să mă ierte pentru asta *Înfrăţirea* — mic ziar românesc din Ardeal răsună către noi cu o forţă elementară vuietul marelui fluviu al vieţii viitoare, vuietul înţelegerii comune. Căci în aceasta constă secretul situaţiilor şi stărilor de lucru, în înţelegere, mai ales în înţelegere... Este nevoie de muncă apostolică de ambele părţi, şi atunci vom avea parte cu toţii de un viitor fericit."

1971

AVRAM P. TODOR

Urmărindu-i viața, activitatea, ești nevoit să-l redescoperi mereu. Putem cinsti în el pe unul dintre cei mai sîrguincioși tălmăcitori români ai lui Petőfi. Era încă elev, cînd a încercat pentru prima oară să transpună în limba sa maternă simplitatea genială, farmecul lingvistic și imagistic, mînia, revolta versurilor lui Petőfi și de atunci își migălește și-și cizelează necontenit traducerile. A împlinit 72 de ani. A tradus în limba română toate poeziile lui Petőfi, inclusiv primele sale încercări poetice și cele pe care poetul nu le-a inclus în culegerile sale. L-am cunoscut mai întîi în această calitate. Apoi l-am cunoscut pe bibliotecarul Avram P. Todor, care a fost și este și azi specialistul literaturii maghiare la Biblioteca Academiei din București, cel care între cele două războaie a fost „ambasadorul" unui eminent istoric maghiar la București și colaborator direct al unui la fel de eminent istoric român, fiind mediatorul colaborării celor doi savanți, omul care în interesul cunoașterii și apropierii reciproce accepta cu plăcere și munca de corector. Și iată-l în a treia postură: aceea de profesor, care a predat limba și literatura maghiară la Universitatea din București, a ținut conferințe despre literatura maghiară la festivități și în zile obișnuite, a scris zeci de articole, luînd parte neobosit la dezbaterile literare. Trăsătura comună a tuturor acestor activități: prezentarea pentru poporul său a valorilor literaturii maghiare, contribuția la cunoașterea reciprocă, adesea cu fapte simple, cotidiene, cu lipsa de ostentație a ostașului de rînd, cu sinceritatea luptătorului voluntar.

— Să ne întoarcem la izvoare, în satul ardelean de unde ați pornit, la liceul din Blaj, care v-a fost cămin spiritual. Aici ați realizat primele tălmăciri din maghiară. Care a fost acea impresie determinantă, ce v-a cucerit într-atît din literatura maghiară, din opera lui Petőfi, încît să-i dedicați întreaga viață?

— Înainte de toate, trebuie să-i aduc un pios omagiu profesorului meu din Blaj, Augustin Caliani. Ne-a predat maghiara și latina. Literatura maghiară era pentru el mai mult decît o simplă materie. O stăpînea cu o siguranță deconcertantă. Dorea, predînd-o, să slujească cunoașterea reciprocă. A fost reprezentantul unei mari generații, lipsit de orice prejudecată, sensibil la tot ce era valoare. Un bun român — de aceea a dorit pacea sufletelor. Afirma că numai respectul reciproc, recunoașterea reciprocă justă a valorilor pot clădi prietenia. El m-a îndemnat să-mi încerc puterile în traduceri. Și m-a îndemnat toată viața. A murit nu de mult, la peste nouăzeci de ani.

În satul meu natal, lîngă Orăștie, am învățat doar cîteva cuvinte ungurești. Nici acolo, nici mai tîrziu n-am învățat în școli de limbă maghiară, mi-am făcut toate studiile în limba română. Dintre profesorii mei din Blaj, de mare cultură și cu vederi largi, trebuie să-l mai amintesc pe Alexandru Ciura, apoi pe doctorul Ioan Rațiu și pe Alexandru Borza, care trăiește și azi, la Cluj. Într-un fel sau altul, toți aceștia m-au îndemnat ca alături de continua studiere a literaturii mele — literatura română — să cunosc literatura maghiară și cea universală. Ciura a fost el însuși scriitor, redactor al *Luceafărului* de odinioară, prieten al lui Octavian Goga. El ne-a citit, pentru prima oară, nouă, elevilor, poemul revoluționar al lui Petőfi, *Mă chinuie amar un gînd*. Îl iubea la fel de mult și pe Arany. Și azi îmi aduc aminte cum recita cu un calm profund, amenințător baladele *Mărturia sîngelui* și *Ágnes* în traducere românească. Dar am avut și un profesor de maghiară voluntar, fiica agentului fiscal Bölcskévy din Orăștie, Erzsike. Mi-am petrecut după clasa I de gimnaziu o vacanță de vară la ei. Doamne, cîte am mai șușotit noi doi ungurește! Și azi îmi mai aduc aminte de ea, cînd citesc și traduc versurile lui Petőfi!

— Cînd ați tradus prima poezie a lui Petőfi, și care a fost aceea?

— Pot să vă spun exact, căci îmi aduc bine aminte de ea. La vîrsta de paisprezece ani, pe cea intitulată *Elvándorol a madár*. Da atunci, desigur, am reluat-o de multe ori, am retradus-o, cizelînd-o mereu. Au urmat poeziile *Szomjas ember tűnődése, Nemcsak mi vénülünk...*, *A*

faluban utcahosszat ..., *Egy bölcs hajdan ...* Vraja lui Petőfi m-a fermecat pentru totdeauna. După poezia sa, am început să-i studiez viața. Goga spune într-un loc că din literatura maghiară cel mai mult l-a impresionat sufletul curat al lui Petőfi, cîntărețul libertății, acel foarte mare poet pentru a cărui viziune uriașă cadrul a fost oferit de romantismul epocii. Este ceea ce am simțit eu mereu citindu-l pe Petőfi.

Am căutat trăsăturile comune în poezia lui Eminescu și Petőfi. Firește, am urmărit cu mare interes drumul lui Eminescu în literatura maghiară, aș fi dorit ca acest foarte mare poet român să fie cunoscut cît mai profund și în chip cît mai adevărat. Constat cu bucurie că întreaga operă poetică a lui Eminescu a fost tradusă și în limba maghiară, devenind parte a conștiinței literare maghiare. Poate și eu am contribuit într-un fel la aceasta cu disertația mea de doctorat, *Eminescu în literatura maghiară*. De altfel, nu sînt singurul care a căutat și caută trăsăturile comune ale poeziei lui Petőfi și Eminescu, am avut predecesori eminenți în acest domeniu. Szőcs Géza a scris încă în 1895 o carte despre Eminescu, iar mai tîrziu a revenit de mai multe ori asupra acestei teme. Kristóf György a ridicat și el problema aceasta în 1935, iar profesorul Veégh Sándor a scris pendintele lucrării mele, cu titlul *Petőfi a románoknál* (Petőfi la români).

Dați-mi voie să sar pentru cîteva clipe în prezent. Pe profesorul Veégh Sándor l-am cunoscut pe cînd își scria lucrarea. L-am ajutat cu ce am putut. Multă vreme apoi nici n-am auzit de el, nu știam dacă trăiește ori a murit. Acum cîteva săptămîni m-a vizitat. Ne-am schimbat, vai, amîndoi, de atunci; nu l-aș fi recunoscut după figură. Dar după nume l-am recunoscut numaidecît. Marea noastră dragoste comună l-a adus la mine, cauza relațiilor literare reciproce. A ieșit la pensie și ar vrea să scrie din nou despre temele sale preferate. Am discutat, am recitat o jumătate de noapte, cînd în limba română, cînd în maghiară. Literatura poate zămisli prietenii indestructibile între oameni și are o influență deosebită asupra conștiinței și dispoziției întregului popor. De aceea trebuie să știm mult, mult mai mult, unii despre alții. Niciodată nu putem ști destule.

Veégh Sándor ar fi ascultat pînă dimineața traducerile mele din Petőfi. A trebuit să-i și dictez cîteva.

— După cîte știm, în ultimii cincizeci de ani ați tradus neîntrerupt, Petőfi este în întregime tradus în românește. Această muncă uriașă ați depus-o nu pe baza vreunui contract, a unei comenzi sau a unui îndemn din partea editurilor. Într-o vreme nu prea puteați conta nici măcar pe recunoștință. Ce forță anume a păstrat nealterată — peste infernul a două războaie mondiale și peste prăpăstiile istoriei — în dumneavoastră, domnule profesor, plăcerea de a traduce?

— V-am spus adineaori: trebuie să ne cunoaștem foarte bine. Iar a doua forță a fost Petőfi însuși, care a vrut să moară pentru libertatea lumii, deci pentru libertatea tuturor popoarelor.

Niciodată nu-mi făceam socoteli, dacă sau cînd îmi apar traducerile. Nu-mi stă în fire nici să mă înghesui. Eram dator cu această muncă. Iar dacă mai trebuie să lucrez la cizelarea tălmăcirilor, o voi face cu plăcere. Desigur, m-ar bucura foarte mult să pot vedea tipărit integral pe Petőfi în limba română. Poate în ianuarie 1973, la aniversarea a 150 de ani de la nașterea sa. Unii mă încurajează. Eu sper.

— Numele lui Avram P. Todor a figurat ca traducător nu numai sub poeziile lui Petőfi. Ce v-a mai atras din beletristica maghiară?

— Prima mea tălmăcire n-a fost o poezie de Petőfi, ci una de Tóth Kálmán, intitulată *A lengyel anya* (Mama poloneză). La Blaj am tradus și din Kisfaludy Károly, un fragment din *Toldi* al lui Arany, o nuvelă de Móricz Zsigmond. În afară de Petőfi, o impresie cu adevărat puternică mi-a făcut Ady. L-am cunoscut pe Ady la începutul anilor douăzeci, pe cînd eram student la București. Trecusem de primul război mondial, care m-a purtat și pe mine prin toată Europa, dar nu trecusem și de suferințe. Serile făceam lungi plimbări cu bunul meu prieten, scriitorul de mai tîrziu Ion Chinezu. Chinezu știa deja foarte bine ungurește și-l îndrăgise mult pe Ady. La plimbările noastre recita emoționat: „Tagadni multat, mellet verve, / Megbabonázva, térdepelve. Megbánni mindent Törve,

gyónva / Borulni rá egy koporsóra. / Testamentumot, szörnyűt írni / És sírni, sírni, sírni, sírni"*.

Era un om cu suflet deosebit de sensibil, recita cel mai des această poezie. Şi plîngea între timp, cu un plîns lăuntric.

Pe mine m-au impresionat mai mult ideile iacobine ale lui Ady, care pot lega sincer oameni şi popoare. Mi-amintesc că la începutul anului 1940 un ziar maghiar din Sălaj mi-a luat un interviu. În acele vremuri furtunoase, l-am evocat pe Ady. Şi nu numai fiindcă întrebările mi-au fost puse în Sălaj, locul de baştină al lui Ady.

— Mă bucur că a venit vorba de Ion Chinezu. Pe el, din păcate, nu-l mai pot întreba în cursul acestor interviuri. Opinia publică literară de la noi începe să-i confere istricului literar Ion Chinezu, cel care a dat prima sinteză românească a literaturii maghiare din Transilvania, locul care i se cuvine. „A vrut să ne facă să ne cunoaştem, pentru a ne face să ne îngăduim, să ne facă să ne îndrăgim, pentru a ne face să ne înţelegem" — scria recent despre el, foarte sugestiv, Baróti Pál. Pe traducătorul Chinezu îl cunoaştem mult mai puţin. Dumneavoastră, domnule profesor, i-aţi fost bun prieten pînă la sfîrşitul vieţii. Evocaţi-ne figura lui.

— Însemnătatea lui Chinezu, ca traducător, trebuie judecată printr-o analiză critică temeinică. A tradus şi din germană. Criticii români sînt de părere că traducerea romanului *Casa Buddenbrook* al lui Thomas Mann este o creaţie congenială. N-aş crede că traducerile sale din limba maghiară să fie mai puţin valoroase. Înainte de 1944, dacă mi-amintesc bine, n-a tradus decît o nuvelă maghiară, aparţinînd lui Sipos Domokos şi publicată în revista *Boabe de grîu*. Cu atît mai multe a tradus după 1944. I-a plăcut în mod deosebit şi l-a tradus cu plăcere pe Móricz Zsigmond. Poate s-au cunoscut şi personal. Chinezu a fost un om de cultură europeană. Valorile îl entuziasmau, rebutul nu-l suferea nicăieri. Această trăsătură a lui s-a expri-

* Negînd trecut şi ispăşind, / In mreaja vrăji-negenunchind / A te smeri de toate. Frînt, / A te surpa peste-un mormînt. / A scrie-un testament cu sînge / Şi-a plînge, plînge, plînge, plînge. (În românește de Paul Drumaru)

mat și în lucrarea sa despre primii zece ani ai literaturii maghiare din Transilvania.

Și mai notați: dacă în vreun volum, în dreptul traducătorului, este menționat numele de Petre Mureșan, tot de el e vorba.

— Ca salariat al Bibliotecii Academiei din București, Avram P. Todor a dat un neprețuit sprijin istoricului maghiar Veress Endre, în tipărirea valoroaselor sale volume de documente. Veress Endre așteaptă și el să fie descoperit de ambele părți, de români și de maghiari deopotrivă. A fost fiul emigrantului maghiar pașoptist Veress Sándor, unul dintre cei mai consecvenți și intransigenți revoluționari, care niciodată n-a acceptat vreo convenție cu habsburgii. Fiul său a trăit la București pînă în 1891, făcîndu-și liceul aici, continuîndu-și apoi studiile la Cluj și la Budapesta. O vreme a lucrat la Biblioteca Universitară din Cluj. Cercetător pasionat al istoriei, el a explorat mai toate bibliotecile din Europa. A fost un istoric de tipul lui Iorga. A editat la București, în 11 volume, documente privind istoria României, descoperite de el. A alcătuit prima bibliografie româno-maghiară. În această muncă, dumneavoastră i-ați fost principalul reazem la București. Ce amintiri păstrați despre această colaborare?

— Am schimbat patru sute de scrisori, corespondența aceasta spune totul despre prietenia noastră. Aveți dreptate cînd afirmați că activitatea lui Veress Endre face parte și ea din capitolul insuficient explorat al relațiilor noastre. Veress a început să-și publice culegerea de documente în 1929, seria s-a întrerupt în 1939. Cele 11 volume apărute cuprind acte oficiale datate între 1527 și 1690. Nicolae Iorga a urmărit cu mare interes activitatea lui Veress, multă vreme fiind un entuziast susținător al său. Mai tîrziu, din cauza încăpățînării lor copilărești — ambii au fost mari copii — s-au certat. Dar lucrarea există, sînt 11 volume care vorbesc de la sine. Din păcate, Veress n-a putut continua publicarea documentelor, vremurile nu au fost prielnice.

Veress Endre mi-a povestit cum s-a născut în mintea lui ideea *Bibliografiei româno-maghiare*. Încă de pe cînd era student, își nota într-un carnet lucrările literare sau de altă natură pe care le-a citit în limba maghiară despre români, sau în limba română despre maghiari. Din aceasta s-au născut, desigur, cu însemnate completări, cele trei volume groase care purtau subtitlul *Románok a magyar irodalomban és magyarok a román irodalomban* (Românii în literatura maghiară și ungurii în literatura română). Datele și, foarte adesea, schițele lucrărilor înmănunchează lucrările apărute între 1473 și 1878. Bibliografia a apărut la București. Continuarea ei se mai lasă așteptată. A fost oricum o inițiativă instructivă și, după cîte știu, fără precedent în literatura universală. Activitatea lui Veress Endre ar trebui studiată în toate aspectele ei. Chiar și manuscrisele aflate în moștenirea sa reprezintă o comoară uriașă. În cadrul acestei reconsiderări trebuie să se amintească de cele nouă studii mari ale sale, de ordin istoric, apărute în limba română, în care a abordat faptele de odinioară ale conviețuirii. Una dintre aceste lucrări este deosebit de interesantă și din punctul de vedere al istoriografiei literare maghiare, căci în ea sînt publicate cîntecele unor autori maghiari necunoscuți despre Mihai Viteazul care, în bătăliile sale împotriva turcilor, a fost sprijinit de oști secuiești. El a publicat și comentat și versurile maghiare scrise despre lupta dintre Vasile Lupu și Matei Basarab.

Mă bucur că la realizarea acestor lucrări am putut contribui și eu, oricît de modest a fost rolul meu. Dacă nu altfel, măcar le-am îngrijit. Am fost „ambasadorul" împuternicit al lui Veress Endre, pe baza respectului și prieteniei adevărate.

— Avram P. Todor a predat într-o perioadă limba și literatura maghiară la Universitatea din București. Specialiști maghiari, ca profesorul universitar Gáldi László, Valentiny Antal, fost bibliotecar principal la Cluj și alții v-au apreciat în termeni elogioși cursul de gramatică. Karácsony Sándor v-a trimis, de la Debrețin, în schimbul cursului dumneavoastră lucrarea sa intitulată *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* (Gramatica ma-

ghiară pe baza psihologiei de grup). Într-un săptămînal, Illyés Gyula scria în august 1945 că Avram P. Todor nu este numai un adept al prieteniei româno-maghiare ci, totodată, un excelent cunoscător al problemei și un lingvist maghiar de excepție. Cum v-ați însușit cunoștințe lingvistice atît de temeinice? Cine au fost cursanții dumneavoastră la Universitate și în afara ei, știu fiind că ați ținut conferințe pe teme similare și în afara cursului de la Universitate.

— La prima întrebare mi-ar fi greu să răspund. O limbă se poate învăța și la școală, dar poate chiar mai mult în afara școlii... Vă rog să nu mă înțelegeți greșit. Cine au fost cursanții mei? Am avut, după cîte îmi amintesc, douăzeci și cinci de cursanți, în majoritate tineri bucureșteni care manifestau un viu interes față de limba și literatura maghiară. De altfel, am și acum un „student particular", un tînăr în jur de treizeci de ani, Lucian Boia. E istoric, asistent universitar la Universitatea din București. E născut la București. Își pregătește lucrarea de doctorat despre cunoscutul politician și scriitor român din Transilvania, Eugen Brote, și consideră că-și poate aprofunda cu adevărat tema învățînd cel puțin să citească și să traducă din maghiară cu ajutorul dicționarului. Dorește să se dedice și în continuare studierii unor probleme de istorie a Transilvaniei.

În afara Universității am ținut conferințe mai cu seamă la Vălenii de Munte. Este cunoscut faptul că Nicolae Iorga a înființat în acest orășel din Muntenia, pe speze proprii, o universitate populară, dorind să înființeze un for liber al intelectualității țării. La începutul anilor treizeci, Iorga m-a invitat să țin conferințe din sfera culturii maghiare. Am acceptat bucuros invitația și între 1930 și 1939 am conferențiat la Vălenii de Munte despre teme ca: opere literare românești traduse în limba maghiară; Petőfi Sándor; Ady Endre; teme comune în poezia populară românească și maghiară; relațiile româno-maghiare în trecut și în prezent; teme românești în poezia lui Barcsay Ábrahám; romancierul maghiar Jósika Miklós și românii; balada maghiară; Mihai Eminescu în literatura maghiară; românii în operele clasicilor maghiari. În cursul pregătirii

conferințelor, am cerut uneori și părerea lui Bitay Árpád. Bitay este, de asemenea, o figură insuficient cunoscută a istoriei relațiilor româno-maghiare. Avea relații de caldă prietenie cu Iorga, i-a fost scumpă cauza cunoașterii reciproce; pentru activitatea sa în acest domeniu, remarcabilul profesor de gimnaziu din Alba Iulia a cucerit aprecierea întregii țări. Ar merita să-l cunoaștem mai bine și să-l stimăm.

La Vălenii de Munte m-am străduit să vorbesc în limbajul respectului reciproc, motiv pentru care dușmanii prieteniei m-au atacat de mai multe ori în presă. Iorga însă era de partea mea. Vălenii de Munte erau pe atunci o insulă, o insulă a rațiunii.

— Sincer vorbind, mă simt stînjenit. Dacă aș vrea să rezum activitatea dumneavoastră de aproape șase decenii în slujba întăririi relațiilor româno-maghiare, n-aș ști cu ce să încep. M-ar stînjeni și versiunea românească integrală a lui Petőfi aflată în manuscris. Și apoi . . .

— Cel mai bun lucru ar fi să nu faceți încă bilanțul. Nu mă consider foarte bătrîn. Anul trecut am vorbit la Craiova despre Petőfi, acum pregătesc o conferință la București, axată pe probleme ale ralațiilor reciproce. Și nu numai una singură. Avem doar atîtea să ne mai spunem unii altora.

1970

OCTAVIAN ŞIREAGU

În capitolul *Szárban a kalász* (Bobul e-n spic) al romanului său autobiografic de o tulburătoare sinceritate şi de un lirism cuceritor, intitulat *Virág alatt, iszap fölött* (Floare şi mîl), Kacsó Sándor scrie, printre altele: „Partidele de cărţi au început cu scopul disimulat de a mă obişnui cu conversaţia în limba română. Pe urmă au devenit însă un joc în sine. În febra jocului, eu am fost primul care am uitat de scopul nostru iniţial; jucam înfierbîntat şi-mi copleşeam partenerii cu expresii de joc spirituale, învăţate acasă, încît ei au învăţat repede să... joace ca mine, iar eu n-am progresat cu conversaţia în română. E drept, de vină a fost şi studentul în litere Şireagu, care cunoştea bine limba maghiară şi care, din pură atenţie faţă de mine, o dădea pe ungureşte ori de cîte ori observa că mă chinuiesc cu vreo expresie românească".

Se întîmplau toate acestea la începutul anilor douăzeci, la Cluj, în Casa învăţătorilor, unde-şi aveau căminul studenţii.

Cele de mai sus concordă perfect cu însemnările din 1971 ale lui Jancsó Elemér despre septuagenarul Şireagu. Prin tonul obiectiv al istoriografului literar răzbate sentimentul unei calde prietenii: „Cei ce-l cunosc bine pe Şireagu sînt aproape uimiţi văzînd nu numai vioiciunea tinerească cu care profesorul de şaptezeci de ani străbate străzile, ci şi faptul că, în mai tot timpul său liber, traduce poezii ungureşti, ducînd la radio sau la *Tribuna* cînd un poem de Kosztolányi, cînd unul de Dsida Jenő, citînd din ele cu un entuziasm exuberant, explicîndu-le frumuseţile şi vorbind despre rolul valorilor literare în formarea omului".

Între cele două amintiri se întind cinci decenii furtunoase în care fidelitatea nedezminţită a unui poet şi tălmăcitor faţă de idealul prieteniei şi cunoaşterii reciproce scapără cu o intensitate mereu înnoită.

— Poezia dumneavoastră se inspiră din viața ardelenească, din realitatea convietuirii, chiar dacă gîndurile pluteau în sferele inefabile ale sufletului. Meleagurile dumneavoastră natale — v-ați născut la Patău, județul Satu-Mare, ați făcut liceul la Șimleul Silvaniei — se pot recunoaște și din cele mai abstracte poezii. Trăsătura lor fundamentală este sinceritatea tulburătoare, cum o caracteriza odinioară unul din criticii celui de-al doilea volum al dumneavoastră intitulat *Pe aripa sufletului*. Mă refer la articolul Izabelei Sadoveanu, apărut într-unul din numeroasele revistei *Adevărul literar și artistic* din 1929. Care a fost momentul determinant, impulsul lăuntric, pentru ca timp de aproape cinci decenii să-i traduceți pe poeții maghiari?

— În primul rînd, cunoașterea limbii, pe care am învățat-o acasă. Cunosc foarte bine și-mi place mult limba maghiară. Dar știu că aceasta nu este suficient. Cînd începe un poet să traducă? Cînd nu numai că pricepe, dar și simte din adîncul ființei lui opera zămislită în altă limbă și dorește cu orice preț s-o transmită în limba sa maternă, propriului public cititor. Preocupările mele literare datează încă de pe băncile liceului, cînd citeam cu nesaț povestirile lui Mikszáth Kálmán, captivantele descrieri de natură ale lui Herman Ottó, eram pur și simplu cucerit de parodiile pline de spirit și umor ale lui Karinthy Frigyes și profund impresionat de volumul de poezii *Négy fal között* al lui Kosztolányi Dezső, pe care mai tîrziu, mult mai tîrziu, în 1936, am avut cinstea să-l cunosc personal în casa poetului Emil Isac.

— Vechiul dumneavoastră prieten, Jancsó Elemér, scria despre dumneavoastră: „Șireagu se poate mîndri pe drept cuvînt cu faptul de a fi fost primul traducător român al majorității liricilor maghiari din Ardeal". Astfel, i-ați tradus primul în limba română pe Áprily Lajos, Olosz Lajos, Berde Mária, Szentimrei Jenő, Flórian Tibor, Kiss Jenő și aș putea să continui înșiruirea. Vă mai aduceți aminte de bucuria sau poate insuccesul primei traduceri, de emoțiile primei încercări?

— Cum să nu. Mi-amintesc mai cu seamă de lupta, de avîntul începutului, de îndrăzneală și de teamă... După terminarea studiilor universitare, cariera de profesor mi-am început-o în anul 1924 la Colegiul reformat „Bethlen" din Aiud, unde avusesem plăcerea să-l cunosc pe talentatul autor de sonete Ovidiu Hulea — pe atunci director al Liceului „Titu Maiorescu" — și pe Áprily Lajos, marele liric de mai tîrziu, care funcționa la același liceu cu mine și a cărui cultură de factură europeană mi-a stîrnit o adîncă prețuire. Din arta lui poetică — sînt sigur — se vor fi înfruptat mulți elevi de-ai săi printre care și cunoscutul poet Varró Dezső (fost elev și al meu), descoperit de dînsul... În toamna lui 1924, deși eram deja autorul unui volum de versuri, intitulat *De vorbă cu mine*, cînd Áprily îmi dărui, dedicată, a doua sa carte de poezii, *Esti párbeszéd*, apărută în anul precedent, la drept vorbind mi-a fost oarecum teamă să încerc tălmăcirea vreuneia dintre poeziile sale, atît de armonios închegate și pline de o inegalată măiestrie. De aceea, am amînat pentru mai tîrziu traducerile din acest poet, cînd eram deja mai sigur de felul cum trebuie să te cobori în atmosfera de creație a unui bard de mare anvergură.

Nu același lucru s-a petrecut cu poetul Olosz Lajos. Acesta, tot în anul 1924, mi-a trimis de la Chișineu-Criș primul său volum de poeme *Gladiátorarc*. Erau versuri libere și, de aceea, chiar în cele dintîi zile am izbutit să tălmăcesc mai multe poezii.

— Pe vremea studenției, la Cluj, ați fost bun prieten cu Bitay Árpád, colaborator maghiar de mai tîrziu al lui Iorga, și cu Kacsó Sándor, tînăr aflat în căutarea rostului și al drumului său de scriitor. Cu cine ați legat prietenii mai strînse la Aiud?

— De pildă, cu Áprily, deși era cu aproape cincisprezece ani mai în vîrstă decît mine.

— V-aș fi recunoscător dacă ați evoca o amintire personală legată de Áprily.

— Cu prilejul unui pescuit de păstrăvi — căci Áprily era un foarte iscusit pescar — împreună cu colegii Benkő Gyula, György Feri și Fülöp Károly, am reușit să reținem o serie de neuitate precepte privitoare la poezie. „Ia aminte,

tinere coleg — zise Áprily — din cele mai vechi timpuri, frumosul adevărat a înflorit numai în sînul naturii, în sînul acestei imense și imuabile minuni. Firea și poporul — elemente pe care îmi place să le confund — sînt cele mai credincioase muze ale poeților autentici. Aceasta prin faptul că izvorul lor de inspirație este nesecat, iar pentru plăcerile și frumusețile ce ți le oferă nu-ți cer nici o recompensă, pe cînd — și aci îngăduiți-mi să vorbesc numai în surdină — inspirația ce ți-o oferă femeia este limitată, vremelnică și volatilă... Ei, ce credeți, există mai încîntător sorginte de inspirație decît aceste zglobii unde oțelii, care ne primenesc gîndurile, sau argintul viu al acestui păstrăv ce se zvîrcolește acum între degetele mele?"

În adevăr, poetul Áprily a fost un intim îndrăgostit al tăcerilor locvace din păduri, al muzicii ploilor de primăvară, al norilor în veșnică devenire și destrămare, al vînturilor înfrățite cu furtunile, al ciobanilor taciturni, al căror ceasornic de noapte este cursul stelelor și al potecilor călăuzitoare spre luminișuri, obrocite de ochii ciutelor...

Cu mare părere de rău a trebuit să mă despart, în 1926 de Áprily Lajos, care, părăsind Aiudul, s-a stabilit la Cluj, ca redactor de literatură beletristică al ziarului *Ellenzék*. Manuscrisul poeziei sale *Hollóének* (Cîntecul corbului) îl păstrez și azi cu o deosebită grijă.

— După trei ani, v-ați mutat și dumneavoastră la Cluj, unde, pe lîngă munca de profesor, ați exercitat-o și pe aceea de colaborator permanent al diferitelor ziare și reviste din Cluj și București. Ați avut astfel prilejul să vă împrieteniți și cu scriitorii maghiari din Cluj, îndeosebi cu nuvelistul Kováts József, poetul Dsida Jenő, criticul literar Jancsó Elemér și interesantul literat al epocii, Kibédi Sándor. Ce amintire le păstrați? de pildă lui Kováts József, pe care recenta monografie a lui Kicsi Antal l-a readus în atenția opiniei publice literare, dintr-o uitare cvasitotală...

— Cu regretatul Kováts József, care a murit de tînăr, mă întîlneam aproape zilnic. A dus o viață plină de lipsuri. Privirile lui îndurerate și chipul său palid te făceau să-l compătimești din suflet. Ce ajutor puteai însă să-i oferi

acestui talentat prozator, atunci cînd aproape toți mînuitorii de condei din acel timp o duceau cît se poate de prost? Încă și azi păstrez una din povestirile sale, pe care mi-o încredințase cu rugămintea să-i dau un titlu potrivit.

— Dar lui Dsida Jenő?

— De la Dsida Jenő mi-au rămas două scrisori de pe cînd era redactor al ziarului *Keleti Újság* din Cluj, unde publicase în 1937 traducerea unui poem al meu, cu titlul *Gyermekvarázslat*. Tălmăcirea mea în românește a poeziei sale *Amundsen kortársa* (Contemporanul lui Amundsen), apărută în *Adevărul literar și artistic* din București, în 1938, i-a pricinuit o deosebită bucurie. El avea de gînd să-mi traducă întreg volumul de poeme *În umbra lui Crist*, dar aflase între timp că Flórián Tibor îl tălmăcise deja, punîndu-l sub tipar.

— Acest volum de poeme a apărut în traducere maghiară în 1938, dar Jancsó Elemér îl apreciase în revista *A hírnök* încă în 1933, cînd a apărut originalul.

— Îmi face mare plăcere să-mi amintesc de aceasta. Pe Jancsó Elemér, distins om de litere și critic, de la care păstrez o serie de prețioase scrieri dedicate, l-am cunoscut pe la mijlocul anilor treizeci în societatea tinerilor poeți Koós-Kovács István, Kováts József și a nedespărțitului său amic, pictorul Szolnay Sándor. Despre Szolnay, maestru înzestrat cu rare aptitudini pentru arta plastică, am scris un articol elogios în 1935, în revista *Adevărul literar și artistic*. Nu de mult, în iulie 1971, la Cluj, am rostit cuvîntul de deschidere la expoziția retrospectivă Szolnay.

De la Koós-Kovács István — decedat și el de tînăr, în 1937 — mi-a rămas manuscrisul unei poezii, intitulată *A bozótban*, probabil inedită, deoarece într-un articol apărut despre dînsul anul trecut în revista *Utunk*, printre puținele sale versuri menționate, titlul acestei poezii mi se pare că nu figurează. În orice caz, capodopera lui poetică va rămîne poemul intitulat *Levél* (Scrisoare), apărut în *Keleti Újság* din Cluj, în ianuarie 1935, și tradus de mine în românește pentru o antologie pregătită care, pînă la urmă, nu a apărut. Poemul a fost reprodus

după trei decenii în ziarul *Igazság* din Cluj, cu titlul greșit *Szerelem* (Dragoste).

— Kibédi Sándor v-a fost și el prieten. Figură romantică a istoriei literaturii maghiare din România, Kibédi a făcut prima încercare de a tălmăci întreaga operă poetică a lui Eminescu. În introducerea Bibliografiei maghiare a literaturii române, Domokos Sámuel precizează în legătură cu aceasta că „însemnătatea activității lui Kibédi este în primul rînd de ordin istoric-literar".

— Constatarea e, de bună seamă, adevărată. Kibédi a fost un romantic, dar pe vremea aceea, într-un fel, toți eram mai romantici, mai idealiști. Mi se pare numai? Ceea ce făceam, făceam de plăcere și din conștiința datoriei și nu ne prea interesa dacă vom fi remunerați în vreun fel.

Kibédi Sándor a dus o viață și mai grea decît Kováts József. Confraților mei mai tineri de azi poate să li se pară de neînchipuit, dar nu o dată l-am surprins adunînd resturi de franzelă rămase pe mesele consumatorilor de la cafeneaua New York din Cluj. Susținea că este de origine română și că tatăl său, care se numea Hapca, trăia prin părțile Maramureșului. Eliza, soția lui Kibédi, era o femeie cu un suflet mare. Ea își susținea soțul din spălatul rufelor și din croșetat, deoarece poetul era nu numai miop, dar și infirm. Revista *Széphalom*, redactată de dînsul cu mari jertfe, sucombase după cîteva numere. Din volumul său de versuri, *Megjött a reggel*, am tradus mai multe poezii. Înainte de a-și edita opera sa, *Pila Anikó*, în care nara relațiile de dragoste ale lui Petőfi cu o frumoasă fată de țigan, îmi spuse, copleșit de amărăciune: „Ai să vezi, Octaviane, cîte gălușe am să înghit eu de pe urma acestei lucrări, din partea celor de la revista *Helikon*". Pomenindu-i odată lui Emil Isac despre situația lui precară, acesta mi-a răspuns cu vădită mîhnire: „Ce să fac? Cum să-l pot ajuta pe acest urgisit al regimului de azi, cînd nici pentru un Ion Vlasiu n-am reușit să fac nimic? Dacă-l întîlnești, spune-i te rog, să treacă pe la mine".

— Ați amintit adineaori o antologie de tălmăciri rămasă inedită. Bănuiesc că e vorba de culegerea despre al cărei proiect singurul indiciu tipărit este convorbirea lui Szabó Lajos cu dumneavoastră, pu-

blicată în numărul din 14 martie 1937 al ziarului *Ellenzék*.

— Da, Szabó Lajos, dramaturgul de azi, rectorul Institutului de artă teatrală din Tîrgu Mureș, mi-a fost elev la Aiud. Îmi amintesc cu plăcere din interviul pe care mi l-a luat.

— În interviul acordat aminteați de antologia liricilor maghiari din Ardeal, alcătuită de dumneavoastră și care urma să apară în cîteva săptămîni... „Aceasta va constitui debutul colectiv în limba română al liricilor maghiari din Ardeal" — îi spuneați în 1937 lui Szabó Lajos, care îl prezenta pe tălmăcitor cu aceste calde cuvinte: „Fericită ideea lui Victor Eftimiu de a-i încredința lui Octavian Șireagu alcătuirea antologiei, fiindcă Șireagu este el însuși un remarcabil poet, maestru al versului liber, perfect cunoscător al limbii române și stăpîn pe meșteșugul poeziei. El cunoaște bine acel atelier misterios în care se naște creația artistică, frumosul. Și cunoaște — precum puțini români cunosc — limba și literatura maghiară. Este îmbucurător faptul că poeții noștri se prezintă publicului românesc în tălmăcirea și sub îngrijirea sa". V-aș ruga să evocați această încercare, aproape necunoscută azi, și anume istoricul acestei antologii a liricii maghiare.

— Inițiativa a pornit de la Pen-Clubul Român, mai exact de la președintele lui de atunci — Victor Eftimiu. Impulsul pentru realizarea ei l-a constituit dorința sănătoasă de a ne cunoaște cît mai profund, în profunzimea artei, a sufletului. Eftimiu a discutat mai întîi despre proiectul antologiei cu Ion Chinezu și cu Emil Isac. Ocupați cu alte treburi, aceștia nu s-au putut angaja la alcătuirea ei, dar Emil Isac m-a recomandat pe mine, care publicasem tălmăciri din versurile mai tuturor poeților maghiari mai importanți din Ardeal. Eftimiu m-a solicitat în octombrie 1936, iar eu am și prezentat culegerea în primăvara lui 1937. Am inclus în antologie optsprezece poeți, cu cîte cinci-șase poezii de la cei mai vîrstnici și patru-cinci poeme de la cei mai tineri. Am selectat oare cu gust și pe baza unor criterii gîndite, în urmă cu trei-

zeci și cinci de ani? Nu mi-e rușine să-i enumăr pe cei pe care i-am tălmăcit: Áprily Lajos, Bartalis János, Bárd Oszkár, Berde Mária, Dsida Jenő, Flórián Tibor, Kádár Imre, Kibédi Sándor, Kiss Jenő, Koós-Kovács István, Olosz Lajos, Reményik Sándor, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István, Tompa László și Varró Dezső. Se anunța ca o antologie bogată, un volum de 12 coli... Din păcate, în atmosfera politică de atunci, Eftimiu și confrații săi n-au izbutit pînă la urmă să editeze antologia. Am publicat mare parte a traducerilor în diferite ziare și reviste. În schimb, prefața lui Emil Isac la antologia proiectată a rămas necunoscută pînă azi.

— O mai aveți? După cîte știu, păstrați sumedenie de scrisori și manuscrise, de unele ați și amintit. Sînt în posesia dumneavoastră și scrisori ale lui József Attila. Prefața lui Emil Isac poate constitui, și așa, în manuscris, un argument sugestiv.

— Iată exemplarul original. „Nu este ușoară sarcina să prezentăm cu vorbe ceea ce reprezintă sufletul unui neam. Poeții maghiari din Ardeal, traduși în românește de dl. Octavian Șireagu, au un nume bine stabilit în literatura maghiară și tălmăcirea lor în românește prezintă un gest de admirabilă afecțiune al Pen-Clubului Român și al președintelui acestui Club, distinsul om de litere, dl. Victor Eftimiu.

Ca unul care cunosc în aproape toate intimitățile ei literatura contemporană maghiară, cred să ajut o operă de înțelegere, precuvîntînd Antologia alcătuită, tradusă și comentată de dl. Octavian Șireagu.

Poeziile, pe care le citește, poate, pentru întîia oară în românește publicul nostru, sunt de o rară sensibilitate și de incontestabilă originalitate și arată foarte precis gradul de valoare artistică a literaților maghiari din România și, în special, din Ardeal. Nu greșesc cînd afirm că este o datorie a noastră să dăm ocazie cititorilor români să cunoască o literatură interesantă, cum este aceasta a poeților maghiari din Ardeal.

... Sunt ferm convins că Antologia pe care o scoatem noi va fi o bună încercare pentru sufletele luminate ale ambelor popoare, conlocuitoare alături de atîtea secole, să

se cunoască și să se recunoască, după ce istoria a săpat atît de mari prăpastii între aceste două popoare.

... Traducerile d-lui Octavian Șireagu sunt libere, după cum liber este și felul de versificare al celor mai mulți poeți maghiari din Ardeal. În aceste condiții, sunt convins că d-sa a izbutit pe deplin să dea în românește o adevărată întrupare a unui act estetic. Astfel fiind alcătuită Antologia, aceasta poate aduce un folos real înțelegerii ..."

— Într-o altă antologie alcătuită de dumneavoastră, printre versurile unor poeți români ați inclus și traduceri din limba maghiară. Mă refer la antologia intitulată *Noua lirică ardeleană*, apărută în 1935.

— Și aceasta se leagă de cunoașterea reciprocă româno-maghiară. Căci în realizarea ei am fost însuflețit de frumoasa antologie a lui Babits Mihály, pe care am cunoscut-o la începutul anilor treizeci, intitulată *Száz költő antológiája*. Și iată-mă editînd, ca o continuare a antologiei lui Zaharia Stancu din 1934, cu un an mai tîrziu, antologia mea cuprinzînd poeți ardeleni, cu o prefață de Ion Valerian, directorul *Vieții literare* din București. Ea cuprindea 25 de tineri poeți români din Ardeal. Dar tălmăcitorul din mine nu s-a dezis nici de astă dată, și astfel am inclus printre versurile poeților români cîteva tălmăciri ale mele din poeziile lui József Attila, Mécs László, Komor András și Simon András. Antologia a avut un ecou deosebit de pozitiv în viața literară de atunci.

— Nu de mult ați împlinit șaptezeci de ani. Convorbirea noastră de acum dorește să fie totodată un omagiu adus profesorului pensionar și tălmăcitorului care nu se pensionează niciodată.

— De ce să mă pensionez? Actul tălmăcirii mi-a dat întotdeauna puteri noi, m-a înviorat. V-am spus doar că pe vremea cînd am fost tineri romantismul era la modă. Traduc și azi din literatura universală, dar îndeosebi din cea maghiară. Am predat Editurii Dacia un volum de poeme de Olosz Lajos. Sînt colaborator permanent al revistelor clujene *Steaua* și *Tribuna*. În afară de asta? Ei bine, trăiesc într-adevăr ca un pensionar, îmi petrec timpul cu familia și fac lungi plimbări. De obicei mă plimb cu Bartalis János, al cărui ciclu de poeme intitulat *Karlsbadi*

levelek (Scrisori din Karlsbad) l-am tradus și predat de asemenea Editurii Dacia. Lumea ne vede atît de des împreună încît se spune că sîntem nedespărțiți, de parcă am fi frați. Dacă trece o zi fără să ne vedem, seara ne și sunăm la telefon: „Cum te simți? Ce faci? De ce n-ai venit azi la plimbare?..."

1971

ZAHARIA STANCU

L-am însoțit odată pînă acasă în comuna lui natală, Salcia, cunoscută din romanele sale sub numele de Omida. De cum am ajuns în Cîmpia Dunării, a devenit mai volubil. Despre fiecare sat, fiecare pîrîu știa ceva interesant, ceva important. Dacă nu altceva, o anecdotă sau un cîntec popular. Le fredona încet, cu ochii verzui strălucitori. Vorbea sacadat, repetînd cîte un cuvînt, cu pauze lungi care subliniau cele spuse. E și felul lui de a scrie. Cunoaște bine puterea cuvîntului și a pauzei.

Uneori, pe neașteptate (doar eu nu mă așteptam), mă întreba de meleagurile mele natale, interesîndu-se și de originea secuilor. „Pămîntul natal este ca mama — îmi spunea. Trebuie să știm totul despre el, pentru a putea fi oameni întregi." Apoi se interesa de scriitorii maghiari care trăiesc în Transilvania, pronunțînd nume care trădau cunoașterea literaturii maghiare din România. Și nu deținea pe atunci vreo funcție în conducerea Uniunii Scriitorilor; era directorul Teatrului Național. Considera însă ca o datorie izvorîtă din profesia de scriitor să se intereseze sincer de activitatea, viața și problemele scriitorilor aparținînd naționalităților conlocuitoare din România.

Discuția noastră liberă, spontană o continuăm acum, după cîțiva ani, la sediul Uniunii Scriitorilor din Republica Socialistă România, în biroul președintelui Zaharia Stancu.

— Nu de mult, într-o poezie, ați evocat amintirea lui Ady Endre. Vă mărturisesc că m-a surprins această poezie. Pentru mine și, de bună seamă, nu numai pentru mine a fost un lucru neașteptat, căci în lirica lui Zaharia Stancu asemenea evocări ale clasicilor sînt neobișnuite. În poeme, ca și în proze — de fapt tot poeme sînt și acestea — evocați propriile trăiri și amintiri. Și m-a surprins plăcut faptul că, după mărturia poeziei în cauză, dumneavoastră cunoașteți profund viața lui Ady, atmosfera și notele specifice ale liricii lui Ady.

Care a fost mobilul direct, ce anume v-a inspirat în scrierea poeziei evocatoare a lui Ady?

— În tinerețe, adică prin anii 1919—1920, cînd eram un scriitor începător care își publica versurile sub diferite pseudonime, am plecat să colind țara și s-o cunosc. Eram un călător fără bani și fără bagaje. Cînd ajungeam într-un oraș căutam un restaurant, spărgeam lemne, făceam curat prin curte, spălam vasele la bucătărie și primeam în schimb hrană și loc de dormit. În tren mă strecuram dintr-un vagon în altul, fără bilet. Dacă mă prindea vreun controlor, mă trăgea de ureche zîmbind și mă ierta. „Vezi că mai vine unul în urma mea. De acela să te ferești". Așa am colindat Moldova, așa am colindat Dobrogea și tot așa am colindat luni și luni de zile Transilvania. Am trăit, în vremea aceea, mai ales în regiunea Satu-Mare. Toate impresiile și amintirile pe care le-am cules atunci au rămas ascunse undeva în memoria mea, dar cînd m-am apucat să scriu *Rădăcinile sînt amare* ele au bătut la poarta minții mele și mi-au strigat: „Sîntem aici și vrem să ieșim la lumină". Le uitasem glasul și le-am întrebat: „Dar cine sînteți voi?" „Noi sîntem: Licu Oroș și Rafira Oroș și Marișca Balint și..."

Întrebarea dumneavoastră mă emoționează și mă neliniștește. Iar să-mi aduc aminte de anii tinereții? Să vorbesc iarăși de codrii Transilvaniei și de orașele Transilvaniei, de scriitorii români și maghiari și germani ai Transilvaniei? Să vorbesc iarăși de mîndrele fete ale Transilvaniei? Nu. Mă voi mărgini să vă vorbesc despre Ady Endre și, poate, să adaug cîteva cuvinte și despre Petőfi.

Mă aflam, așadar, călător fără bagaje prin Transilvania. Cunoșteam destul de bine literatura scriitorilor români din Transilvania. Îi citisem pe Ioan Slavici, George Coșbuc, pe Octavian Goga, pe Ion Agîrbiceanu și chiar pe tînărul modernist Emil Isac. Din literatura maghiară găsisem în traducerea românească romanul *Cavalerii* de Mikszáth Kálmán, *Funia călăului* și *Apostolul* de Petőfi Sándor, un volumaș cu povestiri de Jókai Mór... Și cam atît. Era puțin. Dar în orașele mai mari prin care treceam ori mă opream pentru cîteva zile găseam scriitori români, maghiari și germani de care nu auzisem niciodată. Erau, în general, oameni tineri care făcuseră războiul iar acum

lucrau la ziare și scriau și literatură. Mă bucuram că aproape pretutindeni apăreau reviste, unele foarte modeste. În revistele românești apăreau versuri din maghiară, iar în revistele maghiare versurile traduse din românește își aveau locul lor. Scriitorii de ambele limbi se cunoșteau, se prețuiau, discutau împreună problemele de literatură și problemele vieții destul de zbuciumate a României de atunci. Era o mare dorință de cunoaștere de amîndouă părțile. Dar eu eram tînăr și prea necunoscut și îmi lipsea curajul să mă apropii de ei. La Oradea am lucrat o săptămînă întreagă într-o cafenea numai pentru că mi se spusese că acolo venise seară de seară înainte de război Ady Endre și că și acum se mai întîlnesc acolo scriitorii orădeni. Dintre figurile pe care le-am văzut în luxoasa cafenea orădeană, mi-a rămas pentru totdeauna în minte înfățișarea discretă și modestă a lui Tabéry Géza. Mai tîrziu — după 1932 — aveam să-l cunosc personal și să mă bucur de prietenia lui. Cînd îl vedeai, îți aduceau numaidecît aminte de Rainer Maria Rilke cu care se asemuia în chip uimitor.

La Oradea am citit pentru întîia oară versuri de Ady Endre traduse în românește. De la început am fost cucerit de versurile acestui poet. Aveau în ele strălucirea și fierbințeala aurului topit, erau gingașe și sălbatice, uneori semănau cu florile verii, alteori cu flăcările și cu tunetele. Ady Endre a fost întîiul mare poet străin pe care l-am admirat. Al doilea avea să fie francezul Francis Jammes, iar al treilea — și cel din urmă — rusul Serghei Esenin, din care am și tradus și publicat prin 1932—1933 un volumaș. Am găsit la o librărie un volum mare și greu ca o Evanghelie cu toate poeziile lui Petőfi Sándor; de la o altă librărie am cumpărat două volume de versuri de Ady Endre. La unul din volume era adăugată și fotografia autorului. Chipul lui Ady Endre era întocmai cum mi-l închipuisem: ars, macerat, chinuit de focul care-i distrugea clipă de clipă ființa. Multă vreme am purtat la mine aceste cărți, pînă cînd, întors în ținutul meu de baștină pentru o vreme, am găsit pe cineva care, o vară întreagă, în foșnetul răcoritor al pădurii în care ne ascundeam dragostea, mi-a citit, traducîndu-mi vers cu vers, poeziile lui Petőfi și ale lui Ady. Petőfi mă cucerea cu poemele lui

în care cînta lupta pentru libertate și libertatea, Ady cu lirismul lui tulburător, cu accentele lui mai mult decît dureroase, cu strigătele lui răsunătoare după viață.

Pe Ady Endre l-am considerat și continui să-l consider ca pe unul dintre cei mai iluștri poeți ai lumii. Aș dori ca într-o zi să pot citi în limba română întreaga lui operă poetică.

Ce m-a inspirat să scriu recent poezia intitulată *Ady Endre?* Dragostea mea pentru acest poet maghiar, prețuirea mea pentru valoroasa lui operă literară.

— După aceste tălmăciri romantice ale versurilor lui Ady, prin tălmăcirile cărui traducător profesionist l-ați cunoscut mai în profunzime pe Ady? Vă mărturisesc că pun această întrebare deoarece adesea uităm traducătorii, chiar și pe tălmăcitorii de poezie. Și, avansînd în timp, de la Ady Endre încoace, de bună seamă putem ajunge, pe un drum drept, la alți scriitori, scriitori maghiari din Transilvania, cu care Zaharia Stancu a făcut cunoștință prin intermediul creațiilor lor sau personal.

— În martie 1932 a apărut revista lunară *Azi,* o revistă care a găzduit în paginile ei generația mea, adică o generație pe atunci tînără. Am făcut loc în paginile acestei reviste și literaturii scrisă de scriitorii maghiari din România. În rezolvarea acestei probleme, un ajutor substanțial mi-a dat astăzi pe nedrept uitatul George A. Petre. Acest poet era originar (ca și mine) din județul Teleorman. Elev la liceul Sfîntul Haralambie din Turnu-Măgurele, publicase în jurnalul local *Cuvîntul* o poezie — un pastel de trei sau patru strofe, cum scriu începătorii. Indignați de îndrăzneală, profesorii s-au apucat să-l critice și să-l persecute. Flăcăul, care era unul din fiii unui ceferist sărac, a părăsit orașul de lîngă Dunăre și s-a oprit tocmai la Satu Mare. Și-a trecut acolo ultima clasă de liceu și curînd după aceea a devenit redactorul șef al revistei *Cele trei Crișuri* de la Oradea. A învățat destul de repede ungurește și, prin 1933—1934, a publicat primul volum, în românește, cu versuri alese și traduse de el din Ady Endre. George A. Petre a murit în anii de după război și a fost uitat. Volumul lui cu traduceri din Ady Endre, intitulat *Sînge și aur,* se află deseori sub ochii mei. Îl

recitesc cel puțin o dată pe an. Îmi reamintesc atunci deopotrivă de Ady Endre și de modestul lui traducător, George A. Petre. Cu sprijinul lui George A. Petre l-am cunoscut pe Tabéry Géza, pe Berde Mária și pe mulți alții ale căror nume, pe drept sau pe nedrept, au căzut în uitare. De altfel, în literatură, este destul de greu să stabilești ce este drept și ce este nedrept.

Prin 1933 am întreprins în Transilvania un lung turneu scriitoricesc. Ne-am strîns laolaltă scriitori români, maghiari și germani și aproape în toate orașele am ținut ședători. Conferențiam pe rînd, citeam versuri, citeam proză, în română, maghiară și germană, iar publicul ne aplauda îndelung. La Cluj, la Oradea, la Timișoara, la Tîrgu-Mureș întîlnirile noastre cu publicul s-au transformat în adevărate triumfuri. Eram tineri, eram însuflețiți de cele mai nobile idealuri, eram neobosiți, credeam în înfrățirea popoarelor, în pace, în progres, într-o lume mai bună, a dreptății și a fericirii. Publicul era de acord cu noi și ne răsplătea convingerile și strădaniile cu generozitate. La Oradea și la Timișoara fusesem primiți în gară de studențime și de fanfara militară, iar de-a lungul căii ferate care ducea la aceste orașe se înșiruiau țărani români și maghiari cu steagul țării și cu steagurile asociațiilor lor culturale. Cine ne îndemna să desfășurăm această activitate? Nimeni altcineva decît inima și credința noastră în posibilitatea unei conviețuiri rodnice între români și naționalitățile conlocuitoare. Nimeni altcineva decît dorința noastră ca literatura română și literatura maghiară scrisă în România să meargă mînă în mînă, pe același drum, către același țel: al respectului reciproc, al colaborării, al înfrățirii.

În această perioadă am primit la mine acasă, pe strada Mihail Cornea (astăzi strada Gala Galaction) un băiat frumos și înalt, îmbrăcat în haine militare, care mi-a citit din versurile lui scrise în ungurește. Era Méliusz József, cu care de atunci am legat o trainică prietenie.

— Sînteți considerat un scriitor care zugrăvește cu profund realism viața țăranilor. *Desculț* sau, mai recent *Ce mult te-am iubit* sînt romane ale vieții țăranului român. Aduceți în literatură același realism esențial în prezentarea vieții rurale

ca Veres Péter: nu povestiți pe tonul solidar al celor din afara vieții țărănești, ci vă destăinuiți ca unul ce a trăit soarta țăranului, a suferit suferințele lui. Tocmai de aceea aș vrea să vă întreb: care pot fi perspectivele zugrăvirii satului în zilele noastre, cînd s-au schimbat radical condițiile de viață și mentalitatea țăranului, au pălit într-o mare măsură tradițiile, și-au făcut masiv apariția la țară nu numai mașinile, ci și o nouă pătură — navetiștii, rupți pe jumătate de țărănime, dar trăind încă în mijlocul ei. Aceștia influențează viața rurală — în sensul unor transformări — și în satul Dumneavoastră natal.

— Problema a mai fost ridicată, și unii dintre scriitorii noștri au discutat-o pe larg. Este adevărat că condițiile de viață din mediul rural, ca și concepțiile de viață ale țărănimii s-au schimbat. Nu cred însă că tradițiile au pălit. Tot ceea ce a fost mai bun și mai frumos s-a păstrat și se va păstra cu și mai multă grijă și în viitor. Navetiștii au devenit orășeni, însă numai pe jumătate. Cu banii cîștigați în fabrici și uzine își clădesc case în stil țărănesc, tradițional, le îmbogățesc cu mobilă, însă nu cu mobilă orășenească, ci una la care formele tradiționale nu au dispărut. Televizorul de ultim model e acoperit în timpul zilei cu un elegant ștergar de mătase. În zilele de lucru navetistul poartă haine de lucru orășenești, dar de zile mari își îmbracă pitorescul costum național.

Care este cel mai eficient tipar literar pentru o zugrăvire realistă a noii vieți țărănești? Unul singur: respectarea adevărului vieții.

— Știu din proprie experiență că Zaharia Stancu se interesează sincer de problemele vitale și specifice ale populației maghiare din România, de tradițiile ei literare, de limba, obiceiurile și manifestările — pe planul conștiinței — ale naționalității maghiare. Ce imagine oferă despre toate acestea unui scriitor român literatura maghiară din România? Cum apreciați dumneavoastră participarea scriitorilor maghiari din România la viața publică, la construcția societății?

— Consider că scriitorii maghiari din România, cît și cei germani și sîrbi, își fac datoria de scriitori-cetățeni la fel ca și colegii lor români.

Dintre scriitorii maghiari care trăiesc și lucrează în țara noastră îmi vine greu să-i citez pe unii și să-i neglijez pe alții. Aș fi nedrept. Și mie nu-mi place să fiu nedrept. Încerc — pe cît este posibil, prin intermediul traducerilor, să fiu la curent cu ceea ce creează scriitorii naționalităților conlocuitoare. Respect, stimez și iubesc pe toți scriitorii de talent care contribuie prin scrierile lor și prin activitățile lor obștești la tot mai profunda înțelegere și colaborare dintre români și maghiari. Cred că printre scriitorii maghiari din România se află multe talente puternice și depinde numai de noi ca scrierile lor să aibe o largă răspîndire în țara noastră.

— Ați amintit tălmăcirile. Sînteți mulțumit de traducerile reciproce? Care sînt, în acest sens, după opinia dumneavoastră, sarcinile imediate și cele de perspectivă?

— Sînt mulțumit numai în parte. Aș dori ca mai multe cărți maghiare să fie traduse în română și, de asemenea, mai multe cărți românești să fie traduse în maghiară. Cred sincer că literatura poate sluji mult înfrățirea dintre popoarele noastre, colaborarea lor amplă în toate domeniile. Cred, de asemenea, că literatura poate contribui cu mult la realizarea celor mai înalte năzuințe ale oamenilor — păstrarea păcii, respectarea independenței popoarelor, a libertății lor. Aceste credințe stau neclintit la temelia întregii mele activități ca scriitor și cetățean.

— În decursul activității dumneavoastră scriitoricești și pe tărîm obștesc ați avut, desigur, prilejul, înainte și după 1944, să vă întîlniți cu mulți scriitori maghiari.

— La cine vă referiți?

— La Móricz Zsigmond, eventual la Veres Péter sau la scriitorii maghiari din Transilvania.

— Pe Móricz Zsigmond nu am avut norocul să-l întîlnesc. L-am cunoscut însă, după eliberare, pe Veres Péter, care a fost un timp președintele Uniunii scriitorilor maghiari. Ceva mai tîrziu l-am cunoscut pe Darvas József, actualul președinte al Uniunii scriitorilor maghiari și pe

mulți alți poeți și prozatori maghiari. Am regretat profund că am pierdut prilejul să-l cunosc pe József Attila... O bună prietenie m-a legat de Gaál Gábor, de Asztalos István și încă de mulți alții. Am avut de-a lungul vieții multe contacte cu scriitorii maghiari. Poate vom găsi un alt prilej spre a vorbi mai pe larg despre ele. Deocamdată pot să afirm că ele mi-au fost utile și totdeauna plăcute.

1970

ILLYÉS GYULA

În aceste cîteva rînduri introductive nu m-aş încumeta să-l caracterizez. Ce-aş putea spune oare în sărace cuvinte despre acea operă poetică ce se îngemănează cu infinitul dar se leagă, şi instinctiv, şi conştient, de o fărîmă a infinitului, în inspiraţia şi menirea sa obştească? Să caracterizez omul? Ce pisc se poate privi în întreaga sa măreţie, din adîncul văii? Legea munţilor e să nu te lase decît să le bănuieşti măreţia.

Să încerc mai bine să fixez clipa.

Chipul cu trăsături amare, obosite ale lui Illyés Gyula se luminează uneori de părerea unui zîmbet deschis. Dar nici atunci nu rîde; trece peste chipul lui doar bucuria interioară a copilului ştrengar al Pustei. Vorbeşte încet, dar nu din cauza vreunei incertitudini, ci, dimpotrivă, cu blîndeţea şi siguranţa certitudinilor depline. Simt că e mai înclinat spre izbucnirile vehemente, mînioase. Undeva în adînc mai stăruie străbunii pecenegi. Este aşezat pe un scaun ţărănesc, cu spătar drept şi se sprijină hîtru de un toiag păstoresc, plumbuit la capăt. În vestibul, un coş încărcat cu moştenirea înaintaşilor păstori, poate tocmai de la Rácegrespuszta. Pe fundal, un dulap cu cărţi, înalt pînă în tavan; de altfel, în încăperea dublă unde ne aflăm, cărţi şi tablouri sînt peste tot. Daruri amicale ale meşterilor francezi. De undeva apare o beretă marinărească: de dragul lui Jékely Zoltán (care m-a însoţit aici, pe dealul Szemlő din Buda) gazda şi-o pune pe cap. Îmi spune că s-a şi fotografiat aşa, cu bereta. Şi-o adusese de la Marsilia. Nu-şi închipuise că negustorul îi va cere un preţ atît de pipărat, dar a plătit pe loc, pudoarea îl împiedica să se tocmească. Aşa păţeşte omul dacă vrea să strîngă amintiri din lumea largă — observă el. Şi în timp ce rîde, eu gîndesc: ce preţ colosal a plătit omul acesta pentru comorile spirituale pe care le-a adus acasă din lumea largă şi defel pentru sine! Anul acesta împlineşte 70 de ani. În biblioteca închisă cu geam, volumele sale: poezie, eseu, dramă, proză, reportaj, jurnal. Un univers aparte, în care sînt contopite

laolaltă, într-o viziune personală, Rácegrespuszta, lumea-i natală, cu lumea largă, durerile insului și grija pentru obște; și din care, ca și din trăsăturile poetului, pot descifra că pînă și amarul pesimism personal e o izbăvire pentru bucuria obștească.

Îmi amintesc un episod mai de demult. Méliusz József descrie, în *Sors és jelkép,* cum au apărat Illyés Gyula și Tamási Áron, în 1942, la Gheorgheni, demnitatea umană și națională a țăranilor români. Pe românii care vorbeau în limba lor natală un ins voia să-i silească să „vorbească ungurește"! Illyés Gyula i-a spus individului să vorbească doar în numele lui și nu al maghiarilor. Iar pe țăranii români i-a liniștit, împreună cu Tamási Áron, spunîndu-le să vorbească netulburați în limba lor maternă. „Apărarea țăranilor români — adaugă Méliusz — nu constituie un eveniment politic însemnat, nu e un caz deosebit, dar puterea de simbol a faptului îi conferă importanță și măreție."

— Cercetînd legăturile reciproce dintre scriitorii români și maghiari, dintre literaturile română și maghiară, am bătut și la ușa celui mai mare poet maghiar în viață, Illyés Gyula. Încerc să aflu impresii personale, amintiri despre scriitori și poeți români, despre întîlnirile sale cu ei. În primul rînd despre Tristan Tzara de care l-a legat o cunoștință sau, poate, mai mult, o prietenie de peste patru decenii. Am citit scrieri ale istoricilor literari români despre rolul și influența poetului născut la Moinești și care și-a publicat primele creații poetice — în limba română. Pregătindu-mă pentru această discuție, am citit, de pildă, eseul elogios al lui Ion Pop în volumul său *Avangardismul poetic românesc* despre primele poezii scrise în românește de Tzara. Trebuie să fie deosebit de interesant felul cum i-a văzut opera în timpul vieții și cum îl judecă acum, după aproape un deceniu de la moartea sa, acel poet maghiar care a debutat sub același semn și influență a modernismului.

— Pe Tzara l-am cunoscut printre primii. I-am citit operele editate la Zürich. Deci manifestul și poeziile din

vremea aceea; cînd, în după-amiaza zilei de 8 februarie 1916, la ora șase, a scris pentru prima oară cuvîntul *dada*, la Café Terrasse, în prezența sculptorului Hans Arp. Mult mai tîrziu, după moartea lui Tzara, spuneam că în după-amiaza aceea de februarie cuvîntul vrăjit al lui Tzara a deschis fără îndoială un capitol nou al literaturii moderne. Tzara avea pe atunci doar douăzeci de ani . . .

Revista periodică *Ma*, editată de Kassák, aprecia foarte mult opera lui Tzara. Pe atunci, curentele literare moderne își împleteau glasul, exprimîndu-și opoziția față de lumea veche, adică față de dușmanii progresului. Poeziile dadaiste scrise de Tzara în limba franceză au avut un puternic răsunet la tinerii intelectuali debutanți de la începutul anilor douăzeci. De sub puterea acestei influențe nu ne puteam sustrage nici noi, tinerii veniți din răsărit la Paris. Tzara îi primea cu o dragoste deosebită pe cei veniți din această parte a lumii. M-a primit și pe mine cu o amabilitate surprinzătoare. Era un bărbat frumos, de statură mică. Vorbea excelent franțuzește. Avea puține reprezentări despre viața din Ungaria, dar se interesa cu plăcere despre realitățile noastre. Mult mai tîrziu, în toamna anului 1956, a făcut o vizită în Ungaria.

Nu numai că îi citeam lucrările cu plăcere, dar le-am și tradus. În afară de versuri, a scris un roman și o piesă de teatru. Eu i-am tradus-o în maghiară și s-a și reprezentat la Budapesta. El însuși își aprecia cel mai mult creația poetică. A lăsat în mare parte în seama altora chiar și formularea teoriilor sale literare.

Întîmplarea a făcut să mă întîlnesc cu el în fiecare dintre etapele vieții sale. Cînd l-am văzut prima oară? În 1924? Nu, în douăzeci și trei. M-a primit în vila sa compusă din șase camere, construită după gustul și planurile sale, în mijlocul unei colecții, demne de un muzeu, de statui africane. M-a primit și în camera sa de hotel cu pereții goi, în pijama, desculț, sărind din pat să-mi deschidă ușa. Atunci era din nou sărac, așa cum fusese la prima noastră întîlnire.

Curentul pornit de el, curentul literar s-a împletit pînă la urmă și definitiv cu mișcarea socială, cu aceea a muncitorimii. Către care se și îndreptase dintotdeauna. E ade-

vărat, între timp mulți s-au desprins. Tzara nu a fost printre aceia.

Am fost și la înmormîntarea lui, la cimitirul din Montparnasse. Înainte de a muri, îi făcusem o vizită în casa de pe Rue de Lille, la numărul 5. Era foarte slăbit, dar plin de planuri și nădejdi. Se pregătea pentru editarea unor cărți noi. Tocmai atunci se retipăriseră *Sept manifestes Dada*. În timpul vizitei mele, a adormit, ținîndu-mă de mînă, doborît de oboseală. Ieșind de la el, am colindat locuri pe unde ne plimbasem împreună, unde poposisem, ciocnisem paharul, schimbasem idei. Mă uitam la case, locuise și-n asta, și în cealaltă. Mi-l aminteam mereu, începînd de acolo, de la hotelul ieftin de pe rue Campagne Première, pînă la vila construită după planurile lui proprii de pe avenue Junot. Reveria asta mă legăna în ideea că acest șir se va continua cu încă multe, multe locuințe.

La acea ultimă întîlnire mi-a vorbit despre începuturile lui poetice, amintind primele sale poezii scrise în românește.

> — Această ultimă întrevedere cu Tristan Tzara, ca și înmormîntarea poetului care, pornit de pe meleaguri românești, a stîrnit atîtea furtuni, au fost consemnate de către Illyés Gyula în notele sale de călătorie publicate cu un an după aceea, în 1946, exprimîndu-și marea sa admirație pentru opera poetului. Ar fi foarte bine dacă acum, cu prilejul acestei discuții, ați repeta aceste aprecieri.

— Atunci, la acea ultimă vizită, văzîndu-l că se pierde, am simțit brusc, cu toată intensitatea, cît de mult l-am iubit și l-am stimat pe acest om. Simțeam durerea călătorului care vede de la fereastra trenului, pentru ultima oară, panorama orașului iubit de care se desparte. Cum îl văd pe Tzara? Era un polemist fervent, așa cum l-am caracterizat în însemnările mele, o inteligență diabolică, posedînd o inepuizabilă bogăție de argumente și de date. Din acest spirit pătrunzător au ieșit la lumină frămîntate și răscolite versuri, purtînd pecetea probelor de joc. Dar întotdeauna — trebuie să o spun — izvorîte din inimă. Era un poet sentimental sau, mai bine zis, ar fi fost, dacă nu s-ar fi rușinat să fie.

După moartea sa, am tălmăcit una din poeziile publicate în 1923. Acesta a fost anul în care dadaismul a atins culmile și a și apus. Aceasta a fost perioada în care s-au scris în toată lumea, sub înrîurirea lui, cele mai imposibile, cele mai neroade versuri... Dar acea poezie a lui Tzara nu mi s-a părut de neînțeles. Sau, mai bine zis, la o distanță de patruzeci de ani, a devenit foarte inteligibilă. Are ținută — ținută, desigur, interioară — atmosferă. Are și rotunjime. Toate acestea le înțeleg acum. Odinioară înțelegeam mai puțin. Ca și cum această uriașă bucată de timp, acest uriaș vid străveziu care s-a scurs nu ar distanța sau micșora lucrurile, ci, dimpotrivă, le-ar amplifica, orînduindu-le. Dar nici pentru mine nu toate poeziile lui au o asemenea unitate. Am însă certitudinea că sub lentila măritoare a timpului se va dezvălui acea ordine interioară cu care se integrează ele timpului nostru.

— Într-un interviu acordat cu zece ani în urmă lui Nemes György, evocînd impresiile și amintirile unei tinereți pariziene, ați spus: „Acolo, la Paris, mi s-a părut o îndatorire să devin cel mai modern poet avangardist, crezînd că în literatură și în artă tot ce este nou este mai bun, ca în știință sau la mărcile de automobil. Cu pornirile biciuite de agitația colectivă, am vrut să fiu poet suprarealist-avangardist deși, prin construcție, nu eram apt pentru rol. Voiam să ating limitele superioare ale noului și ale adevărului. Mă impresiona tot ce nu înțelegeam. La început nu știam care e doza de glumă pe care o include modernismul". Această ultimă frază nu o înțeleg prea bine.

— O explic. O explic tocmai cu ajutorul lui Tzara sau, mai bine zis, povestind vizita lui Kassák Lajos la Tzara. Pe atunci, Kassák reprezenta varianta cea mai extremistă a avangardismului. Venise la Paris și voia să-l întîlnească pe Tzara. Kassák nu știa franțuzește și le-am servit drept translator. Atunci am sesizat deosebirile dintre avangardismul răsăritean și cel occidental. Kassák privea totul cu extremă seriozitate, atribuindu-i fiecărui rînd scris însemnătate socială și forță revoluționară. Credea ferm în misiunea mesianică a poetului. Tzara nu pricepea de ce se tot agita Kassák, de ce căuta peste tot un sîmbure filozofic.

Tzara lua o sumedenie de lucruri în glumă și deseori părerea despre nedreptatea socială și-o exprima printr-o șotie verbală, bucurîndu-se cînd poanta era apreciată.

— Îngăduiți-mi să revin la acel interviu de acum zece ani; spuneați atunci: „Felul în care noi, studenții parizieni, eram împreună cu muncitorii era asemeni unui paradis. Împreună cu alții, e sublim! De aceea am și devenit avangardist, de aceea am colaborat cu Kassák, de aceea am devenit scriitor poporanist și tot de aceea, după moartea lui Babits, am devenit redactor. De aceea am încercat să adun în *Magyar Csillag* un car de valoroase talente urbane și populare . . .“ În timp, chiar dacă nu în același timp, literatura română a suferit și ea influența unui curent poporanist ale cărui înrudiri cu mișcarea literară maghiară poporanistă nu sînt greu de depistat. Ba am putea spune chiar că maturizarea lui Mihail Sadoveanu sau debutul poetic al lui Beniuc, în linii mari, coincid cu înflorirea literaturii poporaniste maghiare. Vedeți oare posibilitatea vreunei comparații între lucrările scriitorilor de inspirație populară — români și maghiari?

— Apreciez foarte mult filonul țărănesc al literaturii române. Secolul XX a adus, atît în literatura română cît și în cea maghiară, un ton popular și maniera de a reda de pe poziții lăuntrice viața poporului. Rădăcinile străine ale orientării mele eu le-aș căuta la francezi și la spanioli: așa-numita viziune poporanistă nu este nici pe departe un fenomen specific Europei răsăritene. Ca sursă de inspirație aș aminti doar numele a trei mari scriitori francezi: Francis Jammes, Paul Claudel și Charles Péguy.

Mi-a plăcut întotdeauna lirica lui George Coșbuc și a lui Mihai Beniuc, nemaivorbind despre baladele populare românești, care oglindesc un univers sufletesc atît de înrudit cu acela al baladelor maghiare. Noi ne-am format iubindu-l pe Bartók, pe acel Bartók care culegea și balade populare românești.

De altfel, este binecunoscut faptul că năzuința întregului nostru grup poporanist era de a deschide larg porțile în întîmpinarea prieteniei și literaturii popoarelor înve-

cinate, în scopul unei mai profunde cunoaşteri reciproce. Eram încredinţaţi că trebuie să ne aţintim privirile nu spre Paris, cum scrisese în 1879, sub influenţa revoluţiei franceze, Batsányi János, ci spre Bucureşti, Praga, Belgrad. Németh László a expus amănunţit acest punct de vedere, care avea nu numai întreaga mea adeziune, dar exprima, în acelaşi timp, dorinţa sinceră a întregii mişcări literare poporaniste. Într-unul din primele numere ale revistei *Válasz* sau, poate, chiar în primul număr, a apărut o poezie despre o punte peste Dunăre, o punte peste care nu se trece, ori punţile sînt făcute tocmai ca să fie trecute.

Mă întreb, trecem oare destul de des aceste punţi? Mărturisesc că uneori întrebarea rămîne fără răspuns sau alteori răspunsul nu mă mulţumeşte. Literaturile noastre nu s-au întîlnit încă cu adevărat, chiar dacă întîlnirile dintre scriitori sînt frecvente. M-am întîlnit şi eu cu mulţi scriitori români şi le păstrez o plăcută amintire, dar ecoul unor spiritualităţi ca Ady sau Jászi Oszkár nu e încă destul de puternic.

— Cei care se străduiesc pentru cunoaşterea reciprocă sînt, în primul rînd, traducătorii, în ambele literaturi. Este un mare noroc pentru literatura maghiară şi un prilej de mîndrie pentru literatura română că printre aceşti traducători se înscrie şi numele lui Illyés Gyula. Dumneavoastră sînteţi cel care aţi făcut să răsune în limba maghiară *Mioriţa*, *Balada lui Corbea*, versurile lui George Coşbuc şi ale lui Tudor Arghezi şi v-aţi aplecat cu dragoste chiar asupra lucrărilor unor poeţi mai tineri, ca Dan Deşliu, de pildă, dovedind astfel că priviţi munca de tălmăcitor nu numai ca o misiune artistică, ci şi ca o îndatorire socială în slujba poporului. Ultima întrebare o adresez tălmăcitorului: cum traduceţi din româneşte şi care a fost cel mai emoţionant contact pe care l-aţi avut cu literatura română?

— Am afirmat în mai multe rînduri că poeţii maghiari au realizat în mod cu totul deosebit tălmăcirea capodoperelor literaturii universale. În acest sens, s-au tradus aproape toate valorile reale ale literaturii române.

Eu am tradus și traduc cel mai mult din franceză. Versuri, piese de teatru. Traduc cu plăcere poeți francezi contemporani, dar tot atît de mult îmi place să traduc și poezii din secolul al treisprezecelea. Din rusă am tradus Pușkin și, dintre tineri, pe Evtușenko, Voznesenski. Lucrez pe traducere brută, dar înțeleg și textul rusesc. Tot așa lucrez și cu poezia românească. Dacă mi se pune textul în față și mi se traduc cuvintele necunoscute — Domokos Sámuel m-a ajutat de multe ori — atunci înțeleg originalul. Înțeleg și simt spiritul poeziei.

Din literatura română, cel mai puternic m-a impresionat *Mioriţa*, pentru că are o atît de deplină armonie cu baladele maghiare, încît auzeam parcă povestea vieții străbunilor mei păstori. Acesta este, de altfel, motivul pentru care tălmăcirea *Mioriţei* mi-a făcut o deosebită plăcere.

1972

KEMÉNY JÁNOS

Un nume istoric. Ni-l evocă pe principele cu același nume al Transilvaniei, care, în robia tătarilor, a devenit scriitor memorialist, scriindu-și autobiografia. Potrivit hrisoavelor familiei, din această ramură descinde și vestitul oștean al lui Iancu de Hunedoara, Kemény Simon, care, îmbrăcîndu-se în veșmintele conducătorului său, a atras asupra sa oamenii lui Mezeth Pașa, pentru ca în acest timp Iancu de Hunedoara, încălecînd alt cal și luîndu-și altă armă, să-și ducă oștenii în luptă și să pună pe fugă hoardele inamice care pustiau Valea Mureșului. Kemény Simon a plătit cu viața această manevră înșelătoare, dar știa bine de la bun început că se angajează într-un joc temerar cu moartea.

Kemény János a fost și el un astfel de baron „travestit", numai că a slujit cu credință un alt „conducător": literatura. „Castelanul" de la Brîncovenești și-a oferit jumătate din avere sprijinirii literaturii maghiare din Transilvania. Călca în acest fel pe urmele altui predecesor, pe cărarea romancierului și publicistului Kemény Zsigmond. După asemenea „antecedente", este cu totul firească „pasiunea literară" — cum o calificau odinioară unii — a lui Kemény János, atît de receptiv la tot ce e frumos, nobil, bun și uman. El știa bine că și acesta e un joc temerar, cum a fost cel al lui Kemény Simon, că nici în literatură, pentru vitejii adevărați, nu există calea dezertării de la datorie, ci numai cea a sacrificiului continuu. Romane, nuvele despre oamenii munților, descrieri poetice ale naturii, pitorești povestiri vînătorești, precum și societatea literară *Erdélyi Helikon* (aceasta din urmă — operă colectivă), iată opera lui Kemény János. Activitatea sa scriitoricească este străbătută de la un cap la altul de un umanism luminos; în lumea munților, pe care i-a îndrăgit atît de mult, alături de frumusețile naturii el vede și lupta și soarta mizeră a oamenilor, a tăietorilor de lemne și pădurarilor români și maghiari din

Valea Mureșului, unirea și înfrățirea lor în timpul marilor încercări.

— Kemény János este unul dintre acei scriitori maghiari legați de meleagurile secuiești care zugrăvesc în profundă cunoștință de cauză, dinăuntru parcă, și pe eroii lor români. Cum ați cunoscut, ce experiență nemijlocită v-a apropiat de poporul român, cum și unde i-ați întîlnit pe românii din romanele și nuvelele dumneavoastră?

— După cîte îmi amintesc, cu excepția unei istorioare cu indieni, scrisă în copilărie, toate scrierile mele s-au născut din experiențe personale sau, cel puțin, din întîlnirile și convorbirile mele cu oameni. Eroii mei de roman, personajele din nuvelele mele nu „le-am inventat", am modelat eroii mei din oameni care au trăit sau trăiesc, transformîndu-i, unind adesea trăsăturile „mai multora" în unul singur. E drept, ficțiunea scriitoricească a împodobit povestea lor, totuși povestirile mele au avut întotdeauna un miez real.

Cu plugarii și muntenii români am făcut cunoștință înainte de a fi cunoscut țăranii maghiari. La Iara, unde mi-am trăit cele mai frumoase zile ale copilăriei, cei care se ocupau de pădurărit, de agricultură erau români, pe cînd maghiarii erau olari, căruțași, mici meseriași, și-și spuneau *„polgár"* (civili, cetățeni). Astfel se delimitau din punct de vedere social de pătura funcționarilor, negustorilor și intelectualilor pe care-i numeau „domni". În aceste condiții este de înțeles că, în anii în care am început să deschid ochii asupra lumii, pentru mine plugarii români au însemnat țărănimea, în timp ce olarii și căruțașii maghiari constituiau pătura muncitorească-mic-burgheză, iar „domnii" — fără deosebire de naționalitate — erau acel grup, mult mai redus numeric, care totuși deținea pîrghiile de conducere și puterea și care determina stările publice.

Cu țărănimea maghiară am făcut cunoștință mai tîrziu, prin legăturile mele cu regiunea Călatei. Această apropiere a fost precedată de cîteva întîlniri de un dramatism zdrobitor cu cîțiva țărani maghiari din Cîmpia Transilvaniei, care trăiau într-o mizerie de neînchipuit. Pe secui, excep-

tînd cîțiva colegi de gimnaziu proveniți de la țară, i-am cunoscut mult mai tîrziu, și atunci doar pe aceia care au lucrat alături de românii și maghiarii din Valea Mureșului la exploatările forestiere din munți și la fabricile de cherestea. Memoria mea păstrează și astăzi vie amintirea acelor seri din Iara, în care dascălul meu preferat, Ősz János, ne citea din basmele secuiești pe care tatăl său, cunoscutul folclorist, le-a notat cuvînt cu cuvînt în decurs de decenii, așa cum le-a auzit la șezători, la dezghiocatul porumbului și cu alte ocazii, la Chibed și la Păucișoara. Imaginea mea despre secuime și problemele ei s-a format sub înrîurirea scrierilor lui Tamási Áron și Kacsó Sándor, a picturii lui Nagy István și Nagy Imre, a cercetărilor de folclor muzical ale lui Seprődi János și mai tîrziu ale lui Kodály Zoltán, dar, întrucît niciodată n-am trăit vreme mai îndelungată printre ei, am adunat relativ puține impresii atît de intens legate de viața mea, de mine, care să mă fi făcut un scriitor al secuimii. De aceea este firesc că în scrierile mele apar mai puțini secui și cu atît mai mulți români și maghiari de pe cursul superior al Mureșului.

Eram un om în toată firea, deși încă tînăr, cînd, în urma unei neașteptate schimbări intervenite în condițiile mele de viață, am ajuns direct de la facultatea de ingineri forestieri de la Viena în Valea Mureșului Superior; preluînd moștenirea de la Brîncovenești, m-am stabilit acolo și în scurtă vreme m-am căsătorit. Începînd de atunci, timp de aproape un sfert de secol, pe lîngă Cluj, domiciliul meu cvasipermanent a fost Valea Mureșului Superior. Aici am venit în contact într-adevăr viu cu populația română și maghiară care trăiește între Reghin și Toplița, fie separat, în grupări mici, fie în sate și așezări comune.

De ce m-au preocupat îndeosebi problemele cotidiene ale poporului și cele ale conviețuirii româno-maghiare? La această întrebare aș răspunde: multe din mobilurile determinante le voi explica în scrierile mele memorialistice, răspunsul este totuși simplu. Niciodată nu l-am considerat scriitor adevărat pe cel care, oricît de talentat să fi fost, nu a vrut să slujească prin scrierile sale, în felul său, binele poporului și al omenirii, iar scriitorul care nu se folosește de prilejurile ce i se oferă pentru a-și mărturisi încrederea în frăția popoarelor, fie el cît de dotat,

rămîne — după convingerea mea sinceră — un scriitor mediocru. Şi multe alte cauze de ordin sentimental şi raţional m-au determinat să mă cufund cu pasiune în cercetarea vieţii şi condiţiilor de trai ale românilor şi maghiarilor de pe Valea Mureşului Superior, dar consider că şi simpla mea concepţie despre menirea scriitorului constituie în sine o explicaţie suficientă.

— Forţa convieţuirii, a înfrăţirii, care se bazează pe cunoaşterea şi respectul reciproc, se manifestă îndeosebi în timpul marilor încercări, atît în viaţa, cît şi în scrierile dumneavoastră. Stilul lui Kemény János se încarcă — la descrierea unor astfel de episoade — cu un patos nobil. În nuvela intitulată *Ítéletidő*, scrisă în 1938, caracterizaţi astfel pe muntenii care înfruntă în comun pădurea în flăcări: „Două sute patruzeci de muncitori forestieri, maghiari, români, slovaci, ruteni, evrei din Maramureş, încălţaţi cu cizme negre, ţigani, cu mic cu mare, tineri şi vîrstnici, înfruntă astfel îngrozitoarea ploaie de flăcări, cu sape, furci, topoare sau cu mîinile goale, doar cu arma celor zece unghii însîngerate de trudă". Nuvela aceasta s-a plămădit şi ea dintr-o amintire concretă?

— Desigur. Am scris-o sub impresia groaznicului incendiu care a pustiit acum circa patru decenii în munţii Călimanului şi pe versantele munţilor învecinaţi. N-a fost însă singurul incendiu al cărui martor ocular am fost. În copilărie, mă aflam în comuna Bicălatu din apropierea Iarei, cînd în urma unui trăznet a ars aproape întreg satul în numai douăzeci şi patru de ore. Elev fiind, la Cluj am stat şi-am privit o noapte întreagă cum a ars depozitul fabricii de chibrituri. Jerbele de foc, căldura pustiitoare, lumina orbitoare venită parcă din iad m-au fascinat într-atît, încît cu greu am putut fi dus acasă spre zori de la locul înfricoşătorului spectacol. Incendii mai mici sau mai mari, în păduri, provocate de nechibzuinţa culegătorilor de zmeură şi a excursioniştilor, de scîntei de la locomotivă, am văzut nu o dată, dar experienţa acelui incendiu din pădurea de la Calina de acum patru decenii a fost mai înfricoşătoare şi mai plină de învăţăminte decît toate cîte am văzut. Cu toate acestea, în nuvela *Ítéletidő* eu nu

apar în nici un fel. Vă întrebați, firesc, de ce? Pentru că în această luptă cu focul, important pentru mine a fost nu faptul că m-am aflat și eu acolo printre cei peste o mie de muncitori forestieri, țărani, tăietori de lemne, ostași, funcționari și alți oameni care au sărit să ajute. Important a fost că am putut vedea cum în fața marilor primejdii oameni de diverse profesii, vîrste și naționalități se unesc și luptă ca un singur om cu dușmanul comun, marea de foc ce împrăștia moarte în jur.

De n-aș fi fost pescar și vînător, un pasionat al drumeției, de n-aș fi avut legături călduroase și strînse cu populația de pe Valea Mureșului Superior, în iadul acela al pustiitorului incendiu de pădure tot aș fi avut prilejul să descopăr sufletul românilor și maghiarilor care trăiesc și trudesc pe aceste meleaguri, să cunosc fizionomia lor cu adevărat umană.

— Discutînd cu Kemény János, este aproape firesc să-l întreb de la bun început despre înființarea *Societății literare Helikon*. De data aceasta, datorită obiectivului însuși al discuției noastre, m-aș limita la sfera legăturilor spirituale maghiaro-româno-germane. În întrebările pe care le pun mă bazez în principal pe studiul lui Izsák József, intitulat *Az Erdélyi Helikon és a román irodalom* (Erdélyi Helikon și literatura română). Studiul precizează că în momentul apariției revistei *Helikon*, legăturile cu literele românești au în literatura maghiară din România un trecut de aproape un deceniu, chiar dacă această perioadă este caracterizată doar prin tatonări și simple încercări. Ce amintiri păstrează despre aceste începuturi, despre această perioadă a cunoașterii și apropierii spirituale româno-maghiare mentorul societății literare Kemény János?

— In vara acestui an se vor împlini 45 de ani de cînd, în locuința mea de la Brâncovenești, s-au adunat pentru prima oară scriitorii „helikoniști". Încă la prima întîlnire, am adoptat multe hotărîri utile în vederea dezvoltării literaturii maghiare din România și a editării ei. Am subliniat că dorim să dezvoltăm și să permanentizăm relațiile noastre cu scriitorii români și sași. Într-un consens gene-

ral, am considerat ca o sarcină deosebit de importantă slujirea cauzei cunoașterii reciproce prin dezvoltarea legăturilor existente, precum și prin intermediul traducerilor reciproce, al recenziilor și criticii literare care să prezinte reciproc viața literară. În acele timpuri, mulți scriitori de-ai noștri (helikoniști și nehelikoniști) aveau deja legături personale cu scriitori și artiști români. În ziarele maghiare de tiraj mai mare sau mai mic puteam citi adesea, în traduceri mai bune sau mai puțin izbutite, versuri ale poeților români mai vechi și mai noi.

Eu însumi am avut încă în anii premergători primei întîlniri helikoniste relații personale cu scriitorii și artiștii români. Poziția adoptată la întîlnirea *Helikon*ului m-a îndemnat la lărgirea acestor legături. Consideram că din acel moment nu mă mai pot mulțumi cu faptul că la o masă a uneia din cafenele clujene sau la Clubul ziariștilor discutam din cînd în cînd cu prietenii mei români, scriitori sau artiști, despre problemele literaturii și ale artei. Dintr-o culegere mai veche, apărută, după cîte îmi amintesc, la Cluj, am cunoscut într-o oarecare măsură folclorul românesc din Ardeal, dar dintre operele scriitorilor români cunoșteam doar acele poezii și povestiri care au apărut în traducere maghiară în ziarele și revistele noastre. Datorită expozițiilor de artă plastică și concertelor, cunoștințele mele erau mai bogate în domeniul picturii, sculpturii și muzicii românești. Informarea de început a fost mai lesnicioasă pe aceste tărîmuri ale artei, care nu reclamau cunoștințe mai serioase de limbă română.

În scurt timp însă situația s-a schimbat. Vremea încercărilor primare a trecut. Aveam posibilitatea să citim tot mai multe creații ale scriitorilor români în traducere maghiară. Aș spune chiar că tălmăcirea a devenit o modă. Vreau să amintesc aici doar cîteva nume: tălmăcirile poetice ale lui Antalffy Endre, Áprily Lajos, Bárd Oszkár, Brassai Viktor, Berde Mária, Dsida Jenő, Finta Gerő, Franyó Zoltán, Janovics András, Jékely Zoltán, Kádár Imre, Korvin Sándor, Kibédi Sándor, Kiss Jenő, Ligeti Ernő, Salamon László, Salamon Ernő, Szemlér Ferenc, Szenczei László apăreau tot mai des în ziarele și revistele noastre. Și tot mai des se montau piese românești clasice și moderne pe scenele teatrelor maghiare. Pomenind aceste

nume, nu vreau să stabilesc nici un fel de ierarhie de valori; i-am amintit doar ca exemple, dintre traducătorii care m-au ajutat pe mine și pe alții în cunoașterea literaturii române, îndeosebi a poeziei, folclorului și dramaturgiei.

— Ați amintit adineaori de legături personale. Scriitorii maghiari din Ardeal aparținînd generației mai vîrstnice l-au amintit mai toți pe Emil Isac printre cunoștințele lor personale sau chiar printre prieteni. Dumneavoastră, care într-o anumită perioadă ați jucat un rol conducător în îndrumarea teatrului maghiar de la Cluj, aveți probabil multe amintiri legate de Emil Isac.

— O vreme, în timpul și după primul război mondial, mama și surorile mele au locuit la Cluj, pe fosta stradă Bartha Miklós, unde — cu două-trei case mai încolo — locuiau și frații Isac: Aurel și Emil. Pe Aurel îl vedeam des, cînd într-o parte, cînd în alta a orașului, mergînd sau venind de la servici. Pe Emil îl întîlneam cel mai adesea în colțul străzilor Bartha Miklós și Unio de odinioară. Zăbovea acolo și privea în jur sau discuta aprins cu cîte un intelectual, cunoștință de-a lui. Nu știu cînd și cum i-am cunoscut pe frații Isac, îmi amintesc doar că i-am cunoscut separat, prin anii cînd eram elev la colegiu. Cu Aurel mai mult ne salutam cordial, uneori schimbam și cîteva cuvinte amicale, dar Emil mă oprea adeseori și se interesa de mișcarea literară a liceenilor, despre care știa că-și adună forțele din poezia lui Ady și din scrierile ce apăreau în revista *Nyugat*, în vederea înfruntării reprezentanților literaturii oficiale, a epigonilor lui Petőfi și a dilețanților de tot soiul. L-am cunoscut ca pe un om zgîrcit cu laudele, dar pe mine m-a încurajat adesea și, cu timpul, cînd am ajuns în raporturi de oarecare dependență față de el, mi-a apreciat nu o dată intențiile și planurile artistice.

În 1930, încadrat în conducerea Teatrului Maghiar *Thália* din Cluj, am ajuns în raporturi de dependență față de Isac, pe atunci inspector general al teatrelor. Sarcina rezolvării problemelor oficiale cotidiene o avea dr. Kádár Imre și Tiboldy Zoltán. Am avut uneori discuții mai mari sau mai mici cu inspectorul general în jurul includerii

pe afiș a unor piese. Fără discuții serioase e aproape imposibil să faci teatru sănătos. La căldura bunăstării pașnice, ambițiile mari lincezesc, iar rutina biruie pasiunea creatoare. Desigur, există discuții, divergențe care acționează ca o frînă, dar ele înseamnă de obicei că instituția nu are suficientă forță vitală, că e suferindă. Dacă stau și mă gîndesc la evenimentele teatrale ale anilor în care Teatrul Maghiar *Thália* a funcționat sub controlul superior al lui Emil Isac, ajung la concluzia că, prin atitudinile sale ce păreau uneori încăpățînate, alteori prin atașamentul său spontan față de cauza noastră, Emil Isac a contribuit la faptul că am reușit să scoatem din impas căruța teatrului maghiar clujean, poticnită în urma crizei economice și a altor împrejurări nefavorabile, și s-o urnim din nou la drum.

Emil Isac a fost, după cîte îmi amintesc, primul scriitor român pe care l-am cunoscut personal. Mai tîrziu, s-a întîmplat adesea să mă ia la braț și să ne plimbăm pînă seara tîrziu, discutînd. Nu se lipea somnul de el și era fericit dacă-și găsea un tovarăș pentru plimbările sale nocturne. Vorbea cu cea mai mare plăcere despre Ady Endre și despre literatura europeană. Detesta provincialismul și pretindea tuturor exigență. În astfel de ocazii, firea sa închisă, neîncrezătoare, dominată de complexe se deschidea în fața mea.

După 1944, cînd am revenit pentru prima oară la Cluj, m-a zărit pe stradă și mi-a făcut semne largi cu mîna, bucuros de vederea unei cunoștințe pe care nu a întîlnit-o de mult. M-am apropiat de el și l-am salutat. Mi-a strîns mîna și m-a invitat pentru seara aceea în loja lui la spectacolul Teatrului Maghiar clujean. Cred că atunci l-am cunoscut cu adevărat pe Emil Isac.

— În cercurile teatrale, artistice ați avut desigur contacte nemijlocite sau chiar legături prietenești nu numai cu Emil Isac.

— Dintre compozitorii români, un vechi și bun prieten îmi este Zeno Vancea. Într-o vreme am fost adesea împreună în diverse societăți ale artiștilor sau scriitorilor, în cercuri de prieteni. A fost o vreme cînd viața culturală a orașului Tîrgu Mureș părea de neconceput fără el. Plin de amabilitate și de o veselie exuberantă, tînărul Zeno

Vancea manifesta un entuziasm înflăcărat față de curentele moderne în muzică. Frăția româno-maghiară n-a fost niciodată o lozincă pentru el: o simțeai în fiecare bătaie a inimii lui, în universul său sufletesc, în muzica lui, în întreaga sa ființă care gîndea pe coordonatele frumosului. Îmi face o deosebită plăcere să-mi amintesc că am putut fi de față la două dintre cele mai mari evenimente din viața lui. Eram președintele *Societății literare Kemény Zsigmond* cînd s-a prezentat cu un succes frenetic prima sa compoziție scrisă pe versurile poemului *Tavaszodik* al lui Áprily Lajos, în interpretarea foarte talentatei artiste vocale Kemény Katalin, acompaniată la pian de însuși compozitorul Zeno Vancea. Publicul muzical din Tîrgu Mureș este purtătorul unei vechi tradiții. E un public entuziast, dar foarte exigent. De aceea, pentru a-i obține nu numai complezența sau satisfacția, ci aplauzele într-adevăr entuziaste, un compozitor trebuie să parcurgă un drum lung. La prezentarea în primă audiție a compoziției lui Zeno Vancea publicul a aplaudat frenetic, iar eu am fost fericit că am putut mulțumi în mod public, în numele Societății literare și al celor prezenți, prietenului meu Zeno pentru cadoul său de neuitat. După cîțiva ani, într-un cerc familial restrîns, completat doar cu doi-trei prieteni apropiați, s-a căsătorit cu Illyés Judit. Mie mi-a revenit cinstea să fiu nu numai prezent, ci, ca unul care am absolvit teologia, să oficiez cununia lor. Au trecut apoi ani și ani, locurile noastre de muncă ne-au despărțit, dar și azi, cînd, pe linie de serviciu sau ca persoane particulare, se ivește prilejul să ne întîlnim, ne strîngem mîna cu sentimentul unei prietenii cu profunde rădăcini, evocăm amintirile noastre comune din trecut, discutăm despre treburile, munca și planurile noastre.

— La întîlnirile de la Brâncovenești participau uneori și scriitori români. În afară de acestea, ce prilejuri se mai iveau, în perioada interbelică, pentru întrunirile, întîlnirile și discuțiile scriitorilor români și maghiari?

— De fapt, și cafeneaua era pe atunci un asemenea prilej. Eu însumi, la fel ca mulți alți scriitori, ziariști, mă așezam cu plăcere la cîte o masă de cafenea sau la cele de la Clubul ziariștilor din Cluj, unde se putea discuta

de-a fir a păr, după voia inimii, evenimentele literare, culturale, politice, ne puteam lua la harță asupra calității unor premiere teatrale sau a concertelor, puteai să te entuziasmezi pentru cîte o poezie frumoasă, o carte, o pictură, o sculptură bună, sau să stai pur și simplu la o cafea, un „caputiner", și să asculți cele mai noi „plăci" (anecdote) ale unor maeștri ai vorbei, să te bucuri de cuvinte, de rîs, de prieteni și de faptul că nu e nimeni între noi care să nu fie dornic de a cunoaște cît mai mult, de a deveni cît mai capabil să-și însușească tot ceea ce a creat — sau cel puțin a visat — frumos și bun geniul uman... A existat printre altele o masă la Clubul ziariștilor din Cluj, numită masa *Helikon*ului. Mă așezam cel mai adesea la această masă, unde stăteam de vorbă la o cafea. Și aici veneau deseori scriitori și artiști români. Demian Tassy, care făcea ilustrații și viniete la cărțile și publicațiile editurii *Erdélyi Szépmives Céh*, respectiv ale revistei *Erdélyi Helikon*, se așeza foarte des la masa noastră să stea de vorbă cu Kós Károly sau cu pictorul Nagy Imre care venea din cînd în cînd la Cluj. Ba și cu alții, și cu mine. Cu conversația sa plăcută, cu umorul său fascina pe toată lumea. Îi apreciam mult arta. Uneori mă întîlneam, la „masa Helikonului", și cu Aurel Ciupe, dar prilejuri de discuții prietenești mai lungi am avut mai degrabă la Tîrgu Mureș. Și azi ne bucurăm cînd ne întîlnim aici, la Tîrgu Mureș, sau la Cluj, cu ocazia unor expoziții. Corneliu Codarcea venea și el adesea la masa noastră. Il lega o caldă prietenie de Kuncz Aladár. Își amintește și astăzi cu emoție de discuțiile pe care le-au purtat. Codarcea a fost primul meu critic român. A scris despre romanul meu *Kutyakomédia* în termeni laudativi și sînt convins că-și amintește și acum cu drag de relațiile pe care le-a avut cu scriitorii și artiștii maghiari din România în perioada dintre cele două războaie mondiale.

— Ion Chinezu a făcut cunoscute publicului românesc valorile literaturii maghiare din România și și-a oferit serviciile de mediator și publicului maghiar: în revista *Erdélyi Helikon* a publicat portrete scriitoricești; de pildă, în 1928 a scris despre Brătescu-Voinești, care împlinise atunci șaizeci de ani.

— Da, e locul să-l amintesc și pe el. Apariția lui la mesele literare a constituit încă de pe atunci — acum treizeci-patruzeci de ani — un eveniment deosebit. L-am iubit cu toții și am apreciat întotdeauna vastele sale cunoștințe literare, spiritul elevat al scrierilor sale critice. După ce l-am cunoscut din scrieri și apoi și personal, am putut cinsti în persoana lui un prieten și un popularizator sincer al scriitorilor maghiari din România și al literaturii maghiare din țara noastră. Dar n-am ajunge niciodată la capătul discuției noastre dacă aș începe acum să înșir numele tuturor scriitorilor și artiștilor români cu care am avut plăcerea să mă întîlnesc în cafenele și la Clubul ziariștilor din Cluj în perioada dintre cele două războaie mondiale. Sînt treizeci și unu de ani de cînd au încetat aceste „partide de vorbă" — cum ne plăcea să numim aceste întîlniri de neuitat. Treizeci și unu de ani! Peste trei decenii! E mult, orice s-ar spune! Și totuș îmi amintesc de ele atît de bine, cu atîta prospețime, de parcă ar fi trecut doar cîțiva ani de atunci!

— Față de Octavian Goga, scriitorii *Societății literare Helikon* au manifestat o atitudine de așteptare plină de speranțe. Își spuneau că poate tocmai el, poetul român din Ardeal, admirator al lui Ady Endre, va înțelege cel mai bine sentimentele, situația și năzuințele populației maghiare minoritare... Apariția versiunii românești a *Tragediei omului* a fost sărbătorită de revista *Erdélyi Helikon* ca un mare eveniment. Ce amintire îi păstrați, ce întîmplări vă leagă personal de Goga?

— Nu demult am evocat și eu în sinea mea amintirea poetului de la a cărui naștere se împlinesc nouăzeci de ani. Mi-am amintit de cel care a fost un pasionat admirator la lui Ady Endre. Mi-am amintit de poetul traducător al lui Madách, în a cărui tălmăcire *Tragedia omului* este o capodoperă și în limba română. Poetul Goga a fost un sincer prieten al literaturii maghiare, nu numai al celei din Transilvania, dar și al celei de peste graniță; o dovedesc excelentele sale tălmăciri, profundele sale cunoștințe în domeniul întregii literaturi maghiare.

Goga a fost un bun prieten al teatrului maghiar clu-

jean; la nevoie și-a oferit generos ajutorul în rezolvarea problemelor sale cotidiene.

Am avut mai de multe ori prilejul să stau de vorbă cu Goga. Odată, cu ocazia unei seri literare în provincie, a ridicat în fața cîtorva dintre noi, în fața lui Molter Károly, Berde Mária și a mea, problema: de ce nu-l convingem pe proprietarul vreunui castel să-și ofere căminul parlamentului scriitorilor maghiari din România? „Ai putea s-o faci dumneata!" mi-a spus atunci Berde Mária. Molter o aprobă cu entuziasm și rîse: „Urmașii iobagilor de odinioară ar asedia și ar ocupa cetatea!..." Am răspuns că soția mea, cu mine și cu Dadi (Kuncz Aladár) ne-am gîndit la treaba aceasta. Dar oare nu sînt prea tînăr pentru a putea reuni și menține o societate formată din scriitori atît de numeroși și de mentalitate atît de diversă?

Într-o zi, Goga mi-a făcut o vizită la Brâncovenești. A admirat zidurile bătrîne, boltite, lespezile de piatră cu inscripții latine, chipul frumos și foarte modern pentru epoca respectivă a soției lui Kemény Simon, Teleki Anna, prietena cu suflet atît de nobil a lui Bolyai, cele două tablouri în ulei ale cunoscutului pictor ceh Melka în care a zugrăvit Retezatul, respectiv un crîmpei din munții Făgăraș, portretele lui Barabás Miklós, unul mai frumos decît altul, compoziția de mari dimensiuni în alb-negru a lui Aurel Popp care decora unul din pereții bibliotecii mele, dansatorul secui cioplit în lemn de Szervátiusz Jenő, sculptura lui Gallasz Nándor, *Maternitate*, colecția noastră de picturi moderne ardelene, aflată în stadiu de început și tapiseria executată după planurile lui Ziffer Sándor. A cercetat cu interes fiecare ungher. Cînd i-am arătat bastionul zidit, unde potrivit cronicii a fost așa-numita „temniță a coaselor", s-a adresat rîzînd soției mele: „Ați putea să mi-l împrumutați cîteva zile. Dușmanii mei s-ar simți «bine» în el!" Gluma aceasta nu i-a plăcut nici soției, nici mie. Încolo însă ne-am simțit bine în compania lui. Am apreciat și stimat în el pe eminentul poet al poporului român, pe excelentul tălmăcitor al lui Madách și Ady, propagator al prieteniei dintre scriitorii români și maghiari.

Sentimentul de stimă față de poetul și traducătorul Octavian Goga e viu și azi în mine, dar nu-i pot ierta politicianului faptul de a fi devenit slujitorul unei orientări

politice care nu a adus lumii nimic pozitiv, ci doar umilințe și suferințe.

— Studiul amintit al lui Izsák József relevă lupta pentru constituirea secției maghiare a Pen-Clubului Român, strădaniile lui Ligeti Ernő și Kuncz Aladár în acest sens. Secția maghiară a luat ființă, în sfîrșit, în 1932 la Cluj. În conducerea și printre membrii ei au fost aleși aproape fără excepție numai helikoniști. Secția maghiară a îndeplinit și așa, ciuntită, un rol însemnat, deoarece a creat posibilitatea unui contact direct cu scriitorii români, iar pe de altă parte, a justificat existența literaturii maghiare din România, care în decursul unui singur deceniu a obținut succese remarcabile. „Debutul scriitorilor de la *Erdélyi Helikon* în fața publicului bucureștean — scrie Izsák —, prezența editurii *Szépmíves Céh* la săptămîna cărții de la București, apariția tot mai frecventă a lucrărilor scriitorilor maghiari din România în cele mai prestigioase reviste românești, interesul și aprecierea manifestate față de literatura maghiară din România, în ansamblu — toate acestea sînt o consecință directă a colaborării mai strînse, realizată în cadrul Pen-Clubului, între scriitorii români și scriitorii de la *Erdélyi Helikon*". După cîte știu, Emanoil Bucuța, secretarul general al Pen-Clubului Român a participat de mai multe ori la întrunirile de la Brâncovenești. Într-un articol al său din 1932, apărut în *România literară* de atunci, numește Brâncovenești „un castel al poeților..."

— Da, îmi amintesc perfect că Emanoil Bucuța a venit de cîteva ori la ședințele de închidere ale întîlnirilor *Helikon*ului. În numeroase rînduri revista literară săsească *Klingsor* și-a trimis și ea reprezentantul la întîlnirile de la Brâncovenești. Serata literară a helikoniștilor organizată la București, serata literară maghiară organizată de *Klingsor* la Brașov, și prima prezență a scriitorilor sași la Cluj, organizată de revista *Erdélyi Helikon*, demonstrează deopotrivă că scriitorii maghiari din Ardeal au vrut să dovedească nu numai prin scris, dar și prin

viu grai dorința lor de a sluji prin literatură prietenia dintre românii, maghiarii și germanii care trăiesc laolaltă.

Scopul convorbirii noastre este ca, amintindu-mi de anii interbelici, să vorbesc despre relațiile mele cît și ale scriitorilor helikoniști cu scriitorii români. Eu însă găsesc că nu ar fi corect ca în același timp să nu amintesc de revista *Korunk* și de redactorul ei șef, Gaál Gábor, stimat și apreciat de noi toți, care a asigurat în revista sa o informare sistematică despre viața spirituală românească și care a consacrat un număr în întregime pentru prezentarea literaturii române în fața publicului cititor maghiar. Dar dacă răsfoim ziarele și celelalte reviste maghiare ale epocii, putem constata cu ușurință că de la Brașov la Timișoara, de la Arad la Satu Mare ca și la Cluj, Oradea și în alte orașe aproape că nu exista ziar și publicație periodică în limba maghiară care să nu se fi preocupat într-o măsură mai mare sau mai mică de popularizarea literaturii române. În schimb — poate greșesc, dar așa îmi amintesc — de cultivarea mai consistentă a relațiilor dintre scriitorii sași și scriitorii maghiari din Ardeal, în afara revistei *Erdélyi Helikon*, s-a ocupat numai revista *Pásztortűz*. Cauza acestor relații literare au slujit-o cu cea mai mare dăruire Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Molter Károly, Kós Károly, dintre helikoniști, iar dintre cei de la *Klingsor* profesorul Otto Folberth, biograful lui Ștefan Ludwig Roth și traducătorul german al multor poezii maghiare.

— Să ne mai întoarcem o clipă pe tărîmul preferat al lui Kemény János, la teatru. Printre cele mai nobile tradiții ale teatrului maghiar din Cluj figurează și faptul că, devansînd revistele și grupările scriitoricești, teatrul a popularizat dramaturgia românească.

— După cîte știu, Janovics Jenő a fost cel care a inclus pentru prima oară în repertoriul teatrului maghiar din Cluj o piesă românească. Cînd, ca o consecință a crizei economice și a altor împrejurări nefavorabile, teatrul maghiar din Cluj a ajuns într-o gravă criză și — cum am mai spus — am fost nevoit să mă încadrez în conducerea teatrului, a trebuit să trecem la un tip de teatru autonom, sprijinit aproape exclusiv pe bunăvoința publicului. Era singura posibilitate de a menține în viață la Cluj teatrul

maghiar cu o bogată tradiție. Chiar și în condițiile acestei transformări dificile ne-am străduit să alcătuim în așa fel repertoriul, încît să cuprindă un număr însemnat de piese românești. În această privință un mare ajutor am primit de la directorul Kádár Imre, adus încă de Janovics Jenő, la teatrul din parc, în calitate de regizor și secretar literar. Kádár a tradus cu regularitate din limba română nu numai balade populare și poezii, ci și piese de teatru.

Am considerat important ca și în Ungaria cititorii să descopere dramaturgia românească. Părerea noastră în această chestiune a fost împărtășită de cunoscuta editură budapestană *Révai Testvérek Irodalmi Intézet* R. T. care s-a angajat să tipărească seria *Román Drámairók Könyvtára* (Biblioteca dramaturgilor români). Seria, cuprinzînd cinci volume mici, a fost editată de revista *Erdélyi Helikon* din însărcinarea Pen-Clubului Maghiar din România, cu prefața lui Bánffy Miklós. În ea au apărut piesele: *O scrisoare pierdută* de Ion Luca Caragiale, *Meșterul Manole* de Octavian Goga, *Prometeu* de Victor Eftimiu, *Manechinul îndrăgostit* de Ion Minulescu și *Molima* de Ion Marin Sadoveanu. Toate cele cinci piese au fost traduse de Kádár Imre. Seria a fost editată cu prilejul unei zile budapestane a cărții, s-a vîndut cu succes, toate exemplarele epuizîndu-se în numai trei zile.

Cu Lucian Blaga am făcut cunoștință la Cluj, la repetițiile piesei sale, intitulată *Cruciada copiilor*. După premieră, împreună cu soția mea, Kádár Imre și cîțiva actori clujeni, i-am fost musafir acasă. Am cunoscut în el un amfitrion foarte amabil, iar soția lui ne-a copleșit realmente pe toți cu nemărginita-i atenție.

— Tragedia lui Victor Eftimiu, *Prometeu*, a fost una din primele lucrări dramatice cunoscute de publicul maghiar din Ardeal. *Biblioteca dramaturgilor români*, pomenită de dumneavoastră a apărut în 1934, dar tragedia a fost prezentată pe scenă, la Cluj, încă în 1921, tot în traducerea lui Kádár Imre. Eftimiu își amintește și azi cu emoție de premierele în limba maghiară ale pieselor sale...

— În persoana lui Victor Eftimiu au găsit un protector sincer și un prieten bun nu numai scriitorii din gruparea helikonistă, ci toți scriitorii maghiari din România. Nicio-

dată nu a făcut deosebire între un scriitor și altul, între un om și altul, în funcție de apartenența la o naționalitate. Iată o întîmplare elocventă: cînd în perioada interbelică unui scriitor maghiar din România i s-a intentat un proces pentru romanul său semnat cu pseudonim, Eftimiu a declarat că se prezintă voluntar ca martor al apărării. Întrebat ce-l determină să ia apărarea unui scriitor pe care nici nu-l cunoaște și a unei cărți pe care nici n-a citit-o, el a răspuns că vrea să apere nu cartea, ci scriitorul. După opinia lui orice scriitor are dreptul să-și exprime în scris părerea, iar cel care nu este de acord cu el are dreptul să-și expună părerea contrară. În scris îl poate birui, dacă e capabil, dar justețea sau injustețea unei opere nu se poate judeca pe baza unor paragrafe.

— Acest scriitor maghiar din România a fost cumva Daday Loránd?

— Persoana nu are importanță. Nici Eftimiu nu a apărat persoana, ci libertatea scriitoricească. De altfel lui Victor Eftimiu îi datorăm constituirea secției maghiare a Pen-Clubului. Iar eu însumi datorez calității mele de membru al Pen-Clubului, deci implicit lui Victor Eftimiu, faptul că în 1933 am putut fi prezent la Dubrovnic în Iugoslavia, la conferința internațională a Pen-Clubului. N-am fost membru al delegației ci doar invitat. Aceasta însemna că pot participa la ședințe, pot asculta dezbaterile, dar n-am drept de vot, deci, în esență nu pot participa la discuțiile din sala conferinței, ci numai la masa albă! A existat însă un moment cînd am uitat de caracterul limitat al drepturilor mele. Aceasta s-a întîmplat cînd a izbucnit valul de proteste împotriva arderii la Berlin a cărților, și eu am strigat, cît puteam mai tare, cu majoritatea participanților, în limba germană: „Protestăm! Protestăm!"

La celelalte consfătuiri la care am participat am dezbătut probleme profesionale. De pildă: relația dintre scriitor și cititor; scriitorul și societatea; există oare conflict între cele două generații de scriitori, și alte asemenea. A fost un mare eveniment pentru mine faptul că am avut posibilitatea să ascult comunicările și luările de cuvînt ale mai multor scriitori de reputație mondială. Am avut prilejul să reîntîlnesc mai mulți scriitori pe care nu i-am mai văzut de mult. M-am întîlnit astfel și cu Schöpflin

Aladár, care a venit la Dubrovnic împreună cu soția. Aici am făcut cunoștință cu mulți scriitori celebri. Aș aminti numai pe cîțiva dintre ei: H. G. Wells, autorul multor romane, adesea fantastice, ce au stîrnit numeroase discuții; poetul comunist Toller, a cărui *Carte a rîndunelelor* a fost tradusă în limba maghiară de Dsida Jenő; Felix Salten, autorul celui mai frumos roman despre animale, *Bambi;* doi academicieni francezi de renume: Benjamin Crémieux și Jules Romains și mulți alți reprezentanți remarcabili ai vieții spirituale internaționale, francezi, scoțieni, englezi.

Majoritatea timpului meu liber am petrecut-o în compania soților Schöpflin, a lui Victor Eftimiu, Liviu Rebreanu și a familiei lui — venise cu soția și fiica, Puia. Pe Eftimiu îl cunoscusem cu ani în urmă, nutream față de el încă de atunci sentimente de sinceră prietenie. Aceste sentimente nu s-au veștejit de atunci, și azi trăiesc în mine ca în tinerețe. Aveam multe de discutat și destui de mulți prieteni comuni.

— Prietenia dumneavoastră cu Rebreanu, fiindcă nutresc convingerea că o pot numi prietenie, a fost foarte frumos relevată de fiica scriitorului român, în cartea ei intitulată *Zilele care au plecat*, apărută recent. Cartea aceasta ne reamintește de dragostea și cinstea comprehensivă cu care Móricz Lili și-a scris cartea despre tatăl ei, Móricz Zsigmond, care, de altfel, a jucat un rol în viața lui Rebreanu, în debutul său scriitoricesc. În această evocare lirică Puia Florica Rebreanu îl amintește de două ori, în cuvinte calde, cu sinceră prețuire, pe Kemény János. V-aș ruga să evocați amintirile pe care le păstrați și care vă leagă de Liviu Rebreanu.

— Am cunoscut familia Rebreanu la București, cînd delegația română de scriitori și invitații așteptau, așezați la o masă albă, semnalul de urcare în acceleratul care urma să ne ducă în Iugoslavia. Scriitorii români și rudele lor, dar cu deosebire familia Rebreanu, m-au primit foarte amabil, aș putea spune că m-au răsfățat. Mărturisesc, la început am crezut că această atenție afectuoasă se adresează nu *numai* persoanei mele, ci și singurului scriitor

aparținînd naționalității maghiare care, alăturîndu-se delegației române, pleacă la Dubrovnic pentru a participa la Conferința Pen-Clubului. Mi-am dat însă seama imediat că procedează astfel nu din cauza naționalității mele: atenția lor amabilă și plină de tact izvora din firea lor instinctiv grijulie, de gazde primitoare.

Iugoslavii au pus la dispoziție scriitorilor oaspeți două din cele mai frumoase vapoare de lux ale lor, astfel că în scurtele escale ale vasului de pasageri am avut posibilitatea să debarcăm de mai multe ori, să vizităm Splitul (Spalato), unde în fața catedralei ortodoxe am putut admira una din cele mai frumoase creații ale marelui sculptor iugoslav, Mestrovici. La această excursie am fost împreună cu Eftimiu și familia Rebreanu. Ne-am înțeles bine. Nici unul din noi nu făcea parte din intelectualii snobi, infatuați, fiind în stare să ne entuziasmăm asemenea copiilor de tot ce era frumos, demn de admirat, creat de natură sau de mîna omului spre încîntarea omenirii, a întregii lumi. Această dispoziție a noastră către o bucurie eliberată de orice anchilozare a pecetluit prietenia micului nostru grup. Ajunși la Dubrovnic, consideram de-acum cu totul firesc să mergem împreună peste tot unde se putea, să descoperim împreună frumusețile mării, ale peisajului, casele, statuile, bisericile și grădinile de o încîntătoare frumusețe, să admirăm împreună piesele portului popular dalmațian, una mai splendidă decît cealaltă, să privim jocurile populare și să ne distrăm la serata organizată în cinstea oaspeților.

În ciuda multor lucruri pe care le-am avut de făcut și de văzut, timpul părea că zboară și cînd a venit momentul de a ne lua rămas bun, ne-am despărțit cu greu. Ne obișnuisem mult unii cu alții.

De atunci au trecut cîteva bune decenii. Liviu Rebreanu a plecat dintre noi, dar ne-a rămas din ființa lui ceea ce este peren: excelentele sale scrieri. Eu însă am rămas cu o datorie: o promisiune. Odată, cînd Rebreanu mă descosea despre proiectele mele scriitoricești, pe neașteptate, fiica lui ne-a întrerupt: „E bine de tata, îmi spuse, el vă poate citi scrierile în original. Dar eu ce să fac? Cum pot să-mi dau seama dacă-mi plac sau nu?“ Am privit cîteva clipe marea de culoarea vinului roșu și a aurului vechi, apoi mi-am ridicat privirea spre ochii șăgalnic-scrutători, cum

numai femeile au. „Îți promit — i-am spus — că dacă într-o zi îi vine cuiva ideea să-mi traducă în limba română una din scrierile mele mai lungi îți trimit un exemplar... dar promite-mi că-l vei citi și-mi vei spune sau scrie sincer părerea". Au trebuit să treacă treizeci și șapte de ani pînă cînd mi-am putut ține promisiunea. Discuția aceasta a avut loc în 1933 și în 1970 a apărut în limba română prima mea lucrare de proporții mai mari, *Vrăjitoarea apelor*, în traducerea lui Paul Drumaru. Așa cum am promis, i-am trimis un exemplar cu dedicație doamnei Florica Puia Rebreanu. N-a trebuit să aștept mult timp răspunsul. Îndată ce a citit-o am primit de la ea o scrisoare deosebit de caldă, de o gentilețe tulburătoare, în care laudă meritele cărții. Iar în cartea în care evocă viața adoratului ei tată și pe prietenii familiei, într-adevăr, mă pomenește în două locuri, ceea ce m-a bucurat nespus!

— Puțini sînt cei care știu, că l-ați cunoscut personal și pe Mihail Sadoveanu.

— În perioada dintre cele două războaie l-am cunoscut pe Sadoveanu cu totul fugitiv și această cunoștință a fost unilaterală. L-am întîlnit întîmplător pe malul unui pîrîu din Ardeal. Eu l-am recunoscut, el în schimb a aflat despre mine doar că sînt și eu un pasionat pescar de păstrăvi. Părea că e sincer încîntat să cunoască un nou coleg în ale pescuitului, iar eu, bine dispus, mă mutam de pe o piatră pe alta, în albia pîrîului. Mă bucura gîndul că am putut sta de vorbă „incognito" cu marele scriitor român.

Personal nu l-am mai întîlnit niciodată, dar mult mai tîrziu am avut o întîlnire *indirectă*, mai importantă și mai memorabilă pentru mine decît cea dintîi.

În octombrie 1954, am primit o scrisoare de la un vechi prieten, vînător și pescar. Se interesa de condițiile mele de viață și mă întreba dacă mai cutreier la fel de sîrguincios munții și văile, dacă scriu cu regularitate și îmi mai amintesc uneori de vechii și credincioșii prieteni vînători, de cititorii mei îndrăgostiți de drumeție. Mă ruga, în caz că scrisoarea lui îmi parvine, să-i răspund pe îndelete la întrebări.

I-am îndeplinit dorința, fiindcă semnatarul scrisorii mi-a fost într-adevăr un bun prieten de drumeție și, deși trăia dintr-o profesiune practică — își luase doctoratul

în științele exacte — avea suflet de artist, încît dacă s-ar fi dedicat în întregime picturii, ar fi făcut cu siguranță o frumoasă carieră. A doua scrisoare mi-a scris-o în limba maghiară, cu următoarea notă: „P. S. De zece ani n-am mai scris un rînd în limba maghiară, fii, deci, indulgent". Cum să nu fi fost! Ba mai mult, am fost mîndru de prietenul meu bucureștean, pentru că a păstrat atît de mult din cunoștințele sale de limbă maghiară. Iată cîteva rînduri din scrisoarea a doua: „Bunul și vechiul meu prieten! A trecut multă vreme de cînd am încercat să reînnod firele vieților noastre zbuciumate. Iată, în sfîrșit, răspunsul tău, care mă bucură. De-ai ști cît de des strălucesc zilele frumoase și însorite pe care le-am trăit împreună!... Maestrul Sadoveanu m-a găzduit în frumoasa lui vilă din Moldova. Te miră că peisajul superb și căldura prietenească a unui anturaj artistic m-au făcut din nou să-mi amintesc de tine? Am discutat mult despre arta poporului, despre Ardeal și despre diversele influențe care acționează asupra artei populare. Și uite-așa, am trezit interesul maestrului față de tine". La această a doua scrisoare n-am mai avut răgazul să-mi termin răspunsul, fiindcă nu peste multă vreme, într-o amiază se deschise ușa și apăru în camera mea prietenul pe care nu l-am văzut de atîta timp. De bucuria revederii nici nu mai știam de unde să începem cu întrebările și ce să povestim mai întîi unul altuia. Prietenul meu nu era dintre vînătorii tăcuți, îi plăcea să-și povestească aventurile chiar și atunci cînd norocul nu i-a surîs în peregrinările sale de vînător sau de pescar. Era tipul vînătorului despre care se obișnuiește să se spună că „nu e om cu armă, ci vînător", cu alte cuvinte îl interesa înainte de toate nu împușcarea prăzii, arta mînuirii armei, ci ocrotirea vînatului și a naturii, drumeția și impresiile legate de acestea, care îmbogățesc universul sufletesc al *adevăratului vînător*. În aceasta consta secretul prieteniei noastre și de aceea mă interesa chiar și cînd vorbea nu de pescuit sau de vînătoare, ci despre viața lui cotidiană. Cuprinși de bucuria revederii, am fi fost în stare să discutăm îndelung, fără vreun țel anume. Dar aveam să aflu repede că vizita lui avea și un scop precis: trebuia să-mi transmită o rugăminte din partea lui Sadoveanu. Maestrul mă ruga, prin intermediul prietenului

meu, să-l informez amănunțit despre considerentele care m-au determinat să-mi asum sarcina organizării colectivului helikonist și totodată să-i relatez, *din unghiul de vedere al amfitrionului,* ce am reușit și ce n-am izbutit să realizăm din proiectele noastre inițiale. Ar fi dorit apoi ca într-o zi să rezum și în scris esența acestei discuții.

În ce privește informarea verbală, i-am îndeplinit rugămintea. Astfel, deși după întîlnirea noastră de odinioară, în postura de pescari amatori, nu l-am mai întîlnit niciodată, prin intermediul prietenului meu care i-a transmis răspunsul s-a realizat și această a doua convorbire între mine și Sadoveanu.

Cu această întîmplare neobișnuită cred că am putea să ne și încheiem discuția. E drept, nu am amintit numeroși scriitori și artiști români pe care, alături de cei pomeniți, i-am cunoscut tot în perioada dintre cele două războaie, dar nădăjduiesc că am izbutit să ilustrăm suficient de convingător spiritul prietenesc nemijlocit al acestor legături.

— În cursul convorbirii noastre îmi stăruia în minte o frază a lui Kemény János. „În munți oamenii privesc departe". La fel și scriitorilor cărora le sînt dragi munții, înălțimile și puritatea sufletească le place să privească departe în jurul lor. Iar cîteodată nici nu bănuiam cît de departe văd ei...

— La începutul convorbirii noastre, ne-am înțeles să ne limităm la perioada dintre cele două războaie și la legăturile mele personale din această epocă. Într-adevăr, din acest punct de vedere, această perioadă a fost cea mai importantă pentru mine. În felul acesta însă n-am avut prilejul să vorbesc despre mulți contemporani ai mei, care, de asemenea, au avut un rol determinant în întărirea relațiilor spirituale româno-maghiare. Pe unul dintre aceștia trebuie să-l amintesc oricum; și anume pe unul din reprezentanții de marcă ai literaturii române, mare poet și traducător: Eugen Jebeleanu. Dintre poeții români, de bună seamă că nimeni n-a făcut mai mult decît el în interesul prezentării, al cunoașterii de către publicul românesc a scriitorilor maghiari și a literaturii maghiare.

1971

NAGY ISTVÁN

Își scrie sinteza creației sale scriitoricești, înmănunchind într-o operă unitară, într-un roman-fluviu tot ce a scris de atîtea ori în romane, nuvele, piese de teatru și articole distincte: propria sa viață. Această viață reprezintă mult mai mult decît un simplu destin individual. În oglinda viziunii și experienței unui muncitor maghiar cu conștiință de clasă din România apare întreaga sa clasă și naționalitate în momentele decisive, ca și în zilele obișnuite ale istoriei. În literatura maghiară din România Nagy István este cel dintîi scriitor ridicat din rîndurile muncitorimii; viața și activitatea sa literară sînt singulare din multe puncte de vedere, nu numai în țara noastră, ci și în Europa răsăriteană. La fel de largă este și valabilitatea acestei sinteze scriitoricești, al cărei excelent cadru îl constituie memorialul atît de cunoscut nouă și evocînd bogatele tradiții ale genului.

Se înțelege de la sine că realități atît de importante ale trecutului și prezentului nostru cum sînt convețuirea populară româno-maghiaro-germană și influența spirituală reciprocă fac parte integrantă din experiența de viață și ideatica lui Nagy István. Nagy István a scris unul dintre primele romane ungurești despre români, și încă despre muncitorimea română, într-o perioadă cînd această temă era de două ori „suspectă". Și chiar dacă într-o vreme această problemă se prezintă în creația sa scriitoricească avînd și o tentă romantică, este incontestabil că fără creațiile lui Nagy István nu am putea înțelege cu adevărat realitatea autohtonă împletită cu firele convețuirii româno-maghiare din perioada interbelică.

Întrebările mele cercetează unul din izvoarele dătătoare de viață ale acestor opere: experiența convețuirii, devenită sursă de inspirație artistică.

— Într-una din scrierile dumneavoastră, mărturisiți: „E posibil ca muncitoarele mai energice din romanele mele să fi împrumutat ceva din persona-

litatea intransigentă a mamei mele. De bună seamă, muncitoarea Bedő din romanul meu intitulat *A szomszédság nevében* (În numele vecinătății) s-ar recunoaște în ea..." Roman al unei familii românești, scris de un scriitor maghiar, *Nepoții Oltenilor* cuprinde destinul a trei generații. Cine v-au servit drept modele pentru personajele romanelor dumneavoastră și unde i-ați întîlnit?

— Figura muncitoarei Bedő din *În numele vecinătății* am modelat-o numai parțial după mama mea, și nu în mod deliberat. Anumite trăsături ale ei, asociate cu trăsături de caracter ale altor muncitoare asemănătoare, precum și cu amintirea comportării lor s-or fi strecurat instinctiv prin sita complicată a fanteziei scriitoricești în această eroină și în alte muncitoare, personaje ale cărților mele. Același lucru îl pot spune și despre eroii din *Nepoții Oltenilor*. N-aș putea numi nici un personaj românesc concret care să fi păsit din viață în paginile romanului.

— Nici eu nu m-am gîndit la așa ceva. În *Nepoții Oltenilor* zugrăviți din interior și cu puternic realism viața gălățeană și bucureșteană. De unde această profundă cunoaștere a realității care depășește chiar experiența personală, știut fiind că dumneavoastră ați trăit și muncit „în atelierele și cazărmile orașelor vechiului regat" prin anii douăzeci, pe cînd romanul în discuție se întoarce în timp pînă în anii șaptezeci ai veacului trecut și urmărește destinul eroilor pînă în anii patruzeci ai secolului nostru?

— Am trăit în total șase ani printre muncitorii și soldații orașelor București, Galați și Giurgiu și un an în celulele închisorilor de la Jilava și Doftana. Prin 1934—1935, ca activist al Ajutorului roșu, m-am reîntîlnit cu muncitorii români avînd o conștiință mai ridicată și cunoștințe de istorie mai bogate, pe ai căror tovarăși de soartă îi întîlnisem cu zece ani înainte, la un nivel mai scăzut. Unora dintre ei le cunoșteam fragmentar viața, ridicarea din condiția de țărani săraci în rîndurile muncitorimii conștiente. În a nu știu cîta ediție din *Nepoții Oltenilor* arătam într-o postfață că în temnița tribunalului militar din București am văzut lumpenproletari mai tineri,

membri ai Gărzii de fier, care, în opoziție cu „frații lor" conștienți, antifasciști revoluționari, s-au lăsat duși de torent pe partea cealaltă a baricadei. De fapt, tocmai această confruntare am încercat s-o surprind în lupta celor doi frați Olteanu, Alexe și Dimitrie. Acolo, în cazematele Jilavei, a început să mă frămînte această opoziție. Cum am avut curajul să urmăresc destinul lor, începînd din anii șaptezeci ai secolului trecut? Ei bine, tot la Jilava m-am căznit să citesc, cu dicționarul, lucrarea lui Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia* din care mi-am format imaginea pentru fundalul istoric. Mai tîrziu, după ce am fost eliberat, am citit romanul lui Cocea, *Fecior de slugă*, apărut în limba maghiară în foileton, în ziarul *Brassói Lapok*. Romanul acesta a confirmat propriile mele observații mai vechi. Nici eu nu mai știu care lucrare sociografică mi-a dat curajul să completez partea strict faptică a romanului cu ajutorul fanteziei scriitoricești și să povestesc totul ca și cum aș fi fost martor ocular al întîmplărilor.

— Mi-aș permite să adaug că, potrivit aprecierii istoriei literare, *Nepoții Oltenilor* „reprezintă mult mai mult decît simplă agitație în favoarea prieteniei româno-maghiare". Tot din sfera conviețuirii româno-maghiare face parte și imaginea literară pe care ați dat-o despre maghiarii din București în nuvelele dumneavoastră și în piesa *Înainte de potop*. Ne oferiți astfel cea dintîi imagine beletristică autentică despre muncitorii și micii burghezi de naționalitate maghiară din capitala anilor douăzeci . . .

— Nu cred că e cazul să dezvălui în mod special sursa scrierilor mele despre viața maghiarilor din București. De altfel despre aceasta am scris mult în cel de-al doilea volum al romanului meu autobiografic, intitulat *Ki a sánc alól*. Cartea aceasta îl introduce pe cititor în viața maghiarilor din Galați și printre feciorii maghiari care-și fac cătănia la Giurgiu.

— La începutul anilor treizeci, tematica scrierilor lui Nagy István se întoarce către alianța muncitorilor și țăranilor și către problema națională, înmulțindu-se nuvelele dedicate acestor aspecte. A fost oare această îmbogățire a tematicii un rod al

orientării instinctive a scriitorului sau trebuie să vedem în aceste nuvele influența ideologică a partidului comunist?

— Pe noi, muncitorii mai conștienți, care ne cultivam încă de pe atunci, ne-au preocupat mereu alianța muncitoresc-țărănească și problema națională. Și despre aceasta am scris pe larg în primele două volume ale romanului meu autobiografic. În lupta noastră de clasă am avut nu o dată succese sau eșecuri în funcție de cum am aplicat, bine sau prost, solidaritatea proletară. Hotărîrile partidului s-au născut din această experiență. Aceste hotărîri m-au îndemnat, fără îndoială, să încerc a exprima și cu mijloace beletristice fapte trăite sau văzute, auzite, citite în ziarele noastre semilegale și ilegale. De cîte ori nu au fost recrutați spărgători de grevă, oportuniști ce compromiteau acțiunile revendicative pentru mărirea salariilor, denunțători din păturile țăranilor săraci lipsiți de conștiință de clasă sau din rîndurile celor orbiți de prejudecăți naționale! De cîte ori n-au încercat uneltele, române și maghiare, ale claselor dominante să transforme lupta noastră muncitorească într-o luptă fratricidă!

— Dumneavoastră ați fost într-o vreme activist, respectiv conducător al Ajutorului muncitoresc din Cluj. Sursa de inspirație a mai multor romane și nuvele se află desigur aici. Mă gîndesc la romanul *În numele vecinătății* și la alte creații. În toate acestea conviețuirea și alianța muncitorilor români și maghiari sînt laitmotive evidente. Ce foloase ați avut ca scriitor din activitatea nemijlocită, concretă, de activist?

— Întrebarea aceasta n-o pot reduce doar la experiența acumulată în Ajutorul muncitoresc, căci pe-atunci aveam deja un trecut sindical de zece ani și eram membru al partidului. Esența conviețuirii româno-maghiaro-germane a fost aceeași în toate organizațiile noastre, fiindcă lucram împreună în fabrici și ateliere, în cartierele mărginașe unde locuiam ca vecini. Cu excepția celor mai înapoiați, tuturor ne era evident că trebuie să ne unim fără deosebire de naționalitate, trebuie să ne ajutăm reciproc în lupta împotriva asupritorilor noștri, care încercau să îngreuieze condițiile noastre mizere și care se străduiau să

slăbească unitatea noastră și prin otrava șovinismului. Cînd am fost întemnițat pentru lupta noastră, familiile muncitorești și prietenii noștri din rîndurile intelectualității, români, maghiari și germani, adunau împreună bani și alimente în ajutorul nostru și al copiilor sau mamelor noastre rămase fără sprijin; ei ne-au procurat cărți progresiste românești și maghiare pentru ca dezvoltarea noastră spirituală să nu înceteze nici în închisori. Țin să subliniez că acest mod frățesc, internaționalist al conviețuirii la o ținută atît de elevată a fost propriu numai celor mai luminați muncitori și intelectuali, care au pășit pe calea revoluționară, pe calea partidului. Marea masă, care creștea neîncetat cu venirea de la țară a celor înapoiați, se lăsa deseori purtată cînd încoace, cînd încolo, sub influența politicii demagogice a partidelor politice burgheze. Tocmai pentru cei mai înapoiați am creat în acea vreme Ajutorul muncitoresc, în care i-am educat în spiritul celei mai elementare solidarități de clasă în spiritul frăției dintre cei cu destin comun, le-am dat primele cărți. Cîți au fost cei ce i-au cunoscut astfel pe Petőfi, Arany János, Coșbuc, Eminescu, József Attila, pe marii exponenți ai națiunii sau naționalității lor! Pe cîți i-am învățat noi, la adunările și manifestările artistice de amatori ale organizațiilor noastre, să vorbească frumos românește sau ungurește, iar mai tîrziu să facă agitație, să lupte pentru viitorul socialist al clasei, al poporului, al naționalității lor.

— Nu de mult, profesorul Bugnariu, într-o conferință ținută la Cluj, a vorbit cu mare dragoste despre Józsa Béla, ca despre cel ce a desfășurat o muncă organizatorică fructuoasă în rîndul studenților și astfel și în rîndul studenților români. Dumneavoastră ați avut strînse legături familiale și ideologice cu Józsa Béla, de aceea v-aș ruga să-mi vorbiți despre activitatea în acest sens a militantului martir al mișcării muncitorești.

— Nu cunosc toate aspectele activității revoluționare multilaterale a lui Józsa Béla, dar este foarte probabil că a desfășurat o rodnică activitate organizatorică și în cercul studenților români, fiindcă el a menținut contacte strînse cu intelectualii din partid. Activitatea poetică a lui Józsa Béla a fost întîmplătoare, l-a preocupat mai mult

munca nemijlocită în cadrul mișcării și deci publicistica revoluționară, posibilitatea de a publica în presa de partid ilegală și semilegală. Ar fi ajuns însă departe și ca poet. Ce s-a pierdut pentru posteritate odată cu conferințele sale vii, colorate, ținute fără nici un fel de notițe în adunările și seminariile ilegale, se poate bănui azi din cele cîteva poezii și scrieri publicistice apărute.

— Scrierile dumneavoastră atestă că, dincolo de problemele naționalității maghiare, cunoașteți bine și viața poporului român, viața cotidiană a muncitorimii române. Cînd ați făcut cunoștință cu literatura română, cînd ați stabilit legături nemijlocite cu scriitorii români și cu cine ați avut asemenea legături?

— Pînă la 1944 n-am avut legături cu scriitorii români, dar auzisem de Alexandru Sahia, N. D. Cocea, Panait Istrati, Rebreanu, Victor Eftimiu, Mihail Sadoveanu. Unele din lucrările lor traduse în maghiară le-am și citit. Încă la începutul anilor douăzeci ne-au impresionat puternic pe mine și pe alți muncitori care se trezeau la conștiință, poezii ca *Noi vrem pămînt* de Coșbuc sau *Împărat și proletar* de Eminescu. Primele întîlniri personale le-am avut cu Emil Isac și Cocea. Cu Cocea m-am întîlnit după 1944 la Oradea, la o serată literară comună. Eu mi-am citit nuvela intitulată *Forgalmi akadály* (Obstacol de circulație). Un preot român, care știa foarte bine ungurește, mi-a cerut cartea curios să vadă cînd am scris această nuvelă ce exprima frăția româno-maghiară. A crezut pe semne că am scris-o pe atunci, de dragul modei de moment. S-a putut convinge că data era de pe la jumătatea anilor treizeci. A fost un proces lent pînă cînd unii scriitori români i-au cunoscut pe aceia dintre noi care am îndreptat de pe baricada deasupra căreia flutura steagul roșu, întotdeauna armele noastre asupra fasciștilor trădători ai neamului și asupra altor contrarevoluționari. Chiar și prima noastră emisiune literară comună la radio s-a realizat cu oarecare greutate, în 1946. Probabil că nu aveau încredere nici în talentul nostru, fiindcă cu excepția lui Méliusz eram cu toții necunoscuți. Abia în turneele literare de mai tîrziu și din traduceri s-au convins că, alături de Tamási Áron, Kós Károly, Dsida Jenő și alții, cunoscuți din cercurile

helikoniste, există și un alt „roi" în literatura maghiară din România, și că acesta umple stupul cu un talent cel puțin comparabil cu al „transilvăniștilor".

— Cum apreciați astăzi, a contribuit oare la desăvîrșirea măiestriei dumneavoastră artistice cunoașterea mai apropiată a literaturii române?

— N-aș putea să dau un răspuns hotărît la această întrebare. Un lucru însă este evident pentru mine și anume: *cei mai buni scriitori români au consolidat* ținuta mea ideologică, m-am convins din nou că m-am orientat bine. Caragiale și Sadoveanu m-au influențat poate în primul rînd în direcția în care mă orientaseră mai întîi Móricz Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Petőfi sau József Attila, în a căror activitate literară am putut descifra chiar și mai înainte reliefarea particularităților naționale, fără să fi lezat astfel specificul și sensibilitatea națională a altora.

— Mă bucur că pot lega următoarea și ultima mea întrebare de aceste din urmă afirmații ale dumneavoastră. În ultimul timp creatorii români subliniază tot mai accentuat și, după părerea mea, justificat, alături de responsabilitatea socială a literaturii, *responsabilitatea ei națională. Se simte*, simte oare Nagy István răspunderea națională a literaturii maghiare din România, și cum se poate manifesta, după părerea dumneavoastră, această răspundere, care sînt acele particularități care pot sluji cel mai bine munca constructivă, autocunoașterea naționalităților și — legată de aceasta — convietuirea creatoare, cu drepturi egale a naționalității maghiare cu națiunea română?

— Întrucît, de cînd a depășit epoca sa feudală, societatea se edifică în cadru național, răspunderea națională a literaturii nu se poate despărți de răspunderea ei socială. Ori de cîte ori s-a încercat să se despartă aceste răspunderi, rezultatul a fost nefast. În ce mă privește deci, eu am simțit întotdeauna o dublă răspundere. Am acționat întotdeauna în interesul obiectivelor universale ale clasei muncitoare asuprite, pentru unirea socialistă a muncitorilor aparținînd națiunilor de orice fel, pentru răsturnarea puterii claselor dominante ale națiunilor și instaurarea

la putere a acelora care prin munca lor creatoare, prin ideile lor înaintate contribuie la perpetuarea şi dezvoltarea naţiunii şi naţionalităţii lor, a acelora care îşi însuşesc cele mai bune tradiţii şi creează tradiţii noi, a acelora care îşi duc naţiunea şi, în cazul nostru, naţionalitatea către comunism, dezvoltă mai departe egalitatea în drepturi, în înţelegere frăţească cu cei cu care conviețuiesc, îşi respectă reciproc limba maternă, cuceririle comune mai vechi şi mai noi. Iată de ce am considerat important să scriu dintru început în aşa fel despre muncitorii maghiari sau români, încît să iasă în evidenţă ceea ce a fost decisiv în dezvoltarea naţiunii sau naţionalităţii lor, şi anume rolul istoric conducător al clasei muncitoare. Avînd în urmă o experienţă de peste o jumătate sau un sfert de veac, astăzi toate naţiunile socialiste pot arăta că vechile clase conducătoare îşi împingeau naţiunile lor la tragedii, ba chiar la pieire, ori de cîte ori încercau să înăbuşe lupta pentru socialism a clasei muncitoare înaintate şi a aliaţilor ei.

Cred că în felul acesta am şi definit principalele trăsături ale răspunderii. Această răspundere implică toate valorile pe care literatura noastră trebuie să le cultive şi să le dezvolte, căutînd forme noi de exprimare, făcîndu-şi cunoscut trecutul, dezvoltînd limba literară maternă, stilurile, căutînd noi forme de expresie pentru zugrăvirea personajelor purtătoare ale mesajului scriitoricesc, pentru exprimarea sentimentelor eroilor. În literatura noastră există asemenea preocupări conştiente, dar, firește, o discuţie ca aceasta nu-mi oferă posibilitatea unui bilanţ amănunţit al proporţiilor şi trăsăturilor caracteristice.

1971

GHEORGHE DINU

Personalitate atît de complexă, cît trei oameni la un loc.

Pe ziaristul, reporterul și redactorul *Gheorghe Dinu* îl putem cunoaște din colecțiile îngălbenite de vreme ale ziarelor. Și odată cu el facem cunoștință nu numai cu istoria presei, ci istoria însăși, fiindcă Gheorghe Dinu redacta sau robotea întotdeauna la acele ziare care marcau și cursul istoriei.

Pe poet să nu-l căutăm sub numele lui de familie. Într-o vreme, cînd îi ceream lui Gheorghe Dinu reportaje — și omul în vîrstă îmi răspundea întotdeauna cu amabilitate — nu știam că stau de vorbă cu unul din poeții iluștri ai avangardismului românesc. Mulți nu știau și nu știu nici azi că *Ștefan Roll* este una și aceeași persoană cu Gheorghe Dinu. Poeziile sale publicate în revistele avangardiste apărute între 1922 și 1934 — *Contimporanul, 75. H. P., Punct, Integral, Unu, Urmuz, Meridian* — au rămas, în parte, împrăștiate, pînă în 1968 cînd le-a adunat într-un volum cuprinzător, sub titlul *Ospățul de aur*. Volumul a fost prefațat de Al. Philippide, care relevă antecedentele avangardismului, subliniind puternicele legături ale acestuia cu cel din România. „În dezvoltarea poeziei noastre din ultimii cincizeci de ani, scriitorii care au format acea mișcare de înnoire au avut un rol important. Lărgirea aproape nelimitată a posibilităților și a mijloacelor de expresie poetică este unul din meritele lor principale. Printre ei, Gheorghe Dinu se distinge cu trăsături bine apăsate, atrăgătoare și care ies la iveală în poezia și în proza sa, pline, și una și alta, de fantezie și de entuziasm liric."

A treia față a aceluiași om: nea Ghiță, bătrînul coleg mereu dispus la glume, în al cărui umor viguros se ascunde și „tristețea și mila", cum îl caracterizase el însuși pe unul din precursorii *avangardismului românesc* — Urmuz. Din cercul prietenilor săi făceau parte Tzara și Ionescu, Alexandru Sahia și Ilarie Voronca, așa cum și

azi îi sînt prieteni cei mai de seamă reprezentanți ai vieții literare bucureștene.

Trei oameni diferiți, dar esențialmente aceeași personalitate. Eugen Jebeleanu caracteriza astfel această identitate; „Gheorghe Dinu, Stephan Roll, Ghiță. Trei apelative, un singur om, un singur scriitor".

— Ceea ce m-a adus de data aceasta la dumneavoastră este investigarea unor momente mai puțin cunoscute din istoria literaturii. Gheorghe Dinu a fost unul dintre autorii „numărului românesc" din 1936 al revistei *Korunk*. Vă amintiți desigur de eseul publicat atunci.

— Dacă aș putea vedea revista... E mult de atunci și s-au întîmplat atîtea între timp.

— Iată, v-am adus-o. În eseul *Formarea intelectualității românești* ați făcut istoricul vieții literare și spirituale românești, urmărind diversele orientări, de la romanul lui Nicolae Filimon pînă la mijlocul deceniului al patrulea. Scrierea dumneavoastră oferă învățăminte interesante și azi, din multe puncte de vedere. Dar, cînd am bătut la ușa dumneavoastră, n-am venit numai la autorul unui eseu, ci la redactorul întregului „număr românesc". La pagina 176 al memorabilului număr al revistei *Korunk* se poate citi următoarea notă: „Îi mulțumim și pe această cale colegului Miron R. Paraschivescu pentru ajutorul pe care ni l-a dat la obținerea unei părți a manuscriselor originale românești ale prezentului număr". Miron Radu Paraschivescu figurează și el printre autorii publicați, a participat și la redactarea numărului în discuție, dar adevărul faptelor și istoria literară impun rectificarea notei redacționale pomenite. „Numărul românesc" a fost, după cîte știu, redactat în marea sa parte de dumneavoastră. V-aș ruga deci să evocați acest episod al vieții dumneavoastră.

— Lucram în vremea aceea la *Cuvîntul liber* ca secretar de redacție, fiind, în același timp, unul din activii lui publiciști. Revista noastră era organul stîngii progresiste

în anii exacerbării fasciste, cînd partidul comunist se afla în ilegalitate și acționa clandestin. Publicasem pe atunci și în revistele *Reporter* și *Era Nouă*, care erau nu numai îndrumate dar chiar și editate de partid. În acest timp Gaál Gábor tipărea la Cluj revista *Korunk*. Prin activitatea ei îndreptată spre apărarea și promovarea culturii umaniste, publicația lui Gaál Gábor se înscria pe drept cuvînt în rîndul revistelor îndrumate de partid.

A fost deci firesc ca Gaál Gábor să alcătuiască un număr scris de publiciștii comuniști din capitală. Inițiativa alcătuirii acestui număr îi aparținea lui Gaál Gábor și se încadra în concepția redacțională a revistei. Pentru acel timp de activă diversiune șovină, de instaurare a fascismului, care exploata tocmai această diversiune, era totodată încă o dovadă de curaj revoluționar al lui Gaál. El mergea cu instinctul lui precis pe drumul luptei comune împotriva silniciei de orice fel și din orice parte, pe drumul istoric al apărării comune, urmat, umăr la umăr, de la Doja încoace. Inițiativa lui Gaál Gábor de a face cu noi un număr al revistei *Korunk* rămîne, în activitatea lui, ca un fact remarcabil, de o deosebită semnificație.

N-aș putea spune exact cînd am primit de la Gaál planul intenției sale și nici cine l-a adus. Lucrau în redacția *Cuvîntul liber* mai mulți tovarăși de-ai mei, m-am sfătuit cu Ștefan Voicu sau cu Alexandru Sahia. Nu puteam ști sigur dacă era sau nu autentic mesajul. Mișunau printre noi atîția provocatori, atîția agenți ai Siguranței... Cînd m-am convins de autenticitatea mesajului, mi-am dat seama că trebuie să fie la mijloc partidul în faptul că Gaál Gábor mi se adresează tocmai mie. Ce-mi cerea în acest mesaj? Să-i alcătuiesc un sumar de scrieri ale publiciștilor din București, pentru un număr al revistei *Korunk*. În îndeplinirea sarcinilor revoluționare — or, eu o consideram ca atare — nu-i loc pentru vorbărie. Trebuia să acționez repede, fără tapaj. I-am promis: „Îți voi trimite în cîteva zile colaborările". Mi se lăsase de către Gaál Gábor întreaga latitudine a întocmirii sumarului. M-am adresat lui Miron Radu Paraschivescu, acest tînăr scriitor de intransigentă și demnă atitudine progresistă, care era în același timp și membru al Uniunii Tineretului Comunist. M-am dus la el și i-am propus să facem ceea ce ni se ce-

rea. A acceptat pe loc și ne-am pus pe treabă. Am stabilit de comun acord cui îi cerem, ce îi cerem și cine cui îi cere.

— Iată, de pildă, primul articol *Posibilitățile pământului românesc*. Autorul său, Ilie Cristea, dezvăluie marea contradicție a anilor treizeci: popor sărac în țară bogată — și afirmă deschis că această anomalie „nu va dispare decît printr-o altă organizare a societății și a muncii". Cine a fost Ilie Cristea?

— Profesor la un liceu din Brașov. Văd că după semnătură e trecut în paranteză: Aiud. Să-l fi scris în timpul detențiunii? Posibil. Un studiu mai temeinic al istoriei acelor ani ne-ar edifica imediat. În orice caz, Ilie Cristea a fost colaboratorul *Cuvîntului liber*, unde-și trimitea săptămînal articolul lui de precisă gîndire marxistă, axat pe problemele acute ale vremii. Erau articole care urmau linia politică a partidului, scrise cu un asemenea discernămînt politic încît nici cenzura regimului represiv nu se putea lega de ele.

— Să-i luăm deci la rînd pe ceilalți autori. Următorul articol este semnat de Andrei Șerbulescu din București și poartă titlul: *Situația economică a României*. E un studiu de proporții, cu sumedenie de date care converg către concluzia finală că numai „schimbarea radicală a situației interne și externe a țării" poate aduce o ameliorare în situația economică a României din acea epocă.

— Andrei Șerbulescu era un economist de excelentă pregătire și profund cunoscător al teoriei marxiste a transformării societății. El a publicat și în *Era nouă* articole despre schimbările economico-politice ale lumii burgheze. Avea acest publicist o intuiție precisă a fenomenelor, încît articolele sale ne entuziasmau și ne educau. Prieten al lui Lucrețiu Pătrășcanu, excelent comentator al problemelor contemporane, el a rămas în memoria noastră ca unul din marii publiciști ai partidului în acea vreme.

— Vasile Munteanu scrie despre „contradicțiile satului ardelean". E un studiu zguduitor, zguduitor tocmai prin autenticitatea și exactitatea lui. Între datele ilustrînd sărăcia și pauperizarea țăra-

nilor din Făgăraș, Țara Moților, Maramureș găsim adesea exemple asemănătoare referitoare la situația din Secuime. Iată un pasaj: „În comuna secuiască Olteni din județul Trei-Scaune, în decurs de cincisprezece ani abia s-au construit patru case noi". Și în altă parte: „În satele din Secuime la zece mii de suflete revine un singur medic, pe cînd în orașe un medic revine la trei sute de locuitori". Din articol reiese că datele au fost culese prin cercetare personală. Cine a fost Vasile Munteanu?

— Muncitor tipograf din Brașov, educat efectiv de partid, Vasile Munteanu a fost unul din cei mai buni militanți ai noștri. A fost în același timp redactorul ziarului *Dimineața,* pentru Ardeal, ale cărui probleme le cunoștea foarte bine. Ne-am împrietenit cu el, și eu, și George Macovescu. Găseam în el muncitorul activist care se instruia mereu din marxism și l-am îndrăgit. Îi vizitam des, făceam excursii în munți, unde discutam cu aprindere despre teoriile noastre, discuții pe care le continuam apoi la el acasă. Cunoștea bine atît noile probleme politice și sociale ale Ardealului despre care scria permanent, cît și viața satului ardelean. Iată de ce ne-a dat un articol pentru *Korunk* tocmai pe această temă.

— Urmează, în ordine, articolul dumneavoastră și apoi cel al lui Miron Radu Paraschivescu, intitulat *Arta și literatura în România de azi.* Este o trecere în revistă, destul de minuțioasă și plină de judecăți juvenile, a vieții spirituale românești a secolului al XIX-lea și apoi a anilor treizeci. Citindu-l azi, mi se par foarte interesante unele constatări ale sale, ca și unele previziuni ce s-au adeverit. Miron Radu Paraschivescu, dacă socotesc exact, avea pe atunci abia douăzeci și patru de ani.

— Era mai tînăr decît mine, care nici eu nu eram prea înstărit în ani. Desfășura o activitate multilaterală de scriitor și gazetar, de la reportaj la articolul politic, comentariul fenomenului cultural, cronică plastică, literară, poezie. A publicat eseuri și articole de matură gîndire și orientare politică în *Era nouă, Cuvîntul liber,* și ceea ce îl pasiona la fel de mult erau discuțiile despre

cultura epocii, despre pericolul fascist ce o încolțea, discuții în care-și apăra cu fermitate punctul de vedere. Îmi amintesc și azi cu fervoare de acele discuții purtate seară de seară, de la șase la opt-nouă, în redacția ziarului *Timpul* unde lucra, și duse mai departe în flanările noastre pe străzile orașului. Miron Radu Paraschivescu era un tînăr care educa propria sa generație tînără. Nu e o butadă a mea, ci o realitate. Sala de redactori a ziarului *Timpul* era o încăpere distribuită în boxe formate din pereți metalici și sticlă, cu birouri de asemenea metalice și cu mult mai puține scaune pentru cîți se adunau în ele să scrie sau să dezbată idei. Bineînțeles „biroul" aerian al lui Miron Radu Paraschivescu era cel mai populat. Grupul discuta nu așezat, că nu avea cum pe singurul scaun existent, ci în picioare, ceea ce da vacarmului lor un farmec și o mobilitate de stol în zbor.

Această vie preocupare față de literatură l-a făcut să-și scrie atunci articolul pentru *Korunk*, despre problemele actuale ale literaturii și artei. Poate pentru același motiv, eu am încercat să explic, din punctul de vedere științific marxist, formarea intelectualității românești, considerînd contribuția mea ca un fel de articol de fond al numărului redactat.

— Următoarea contribuție, intitulată *Tineretul românesc de azi*, aparține lui Ghiță Ionescu, pe care Miron Radu Paraschivescu îl pomenește printre „tinerii autori marxiști", citîndu-l de două ori.

— Ce-aș putea spune despre el? Nepot al lui Constantin Stere, a organizat un cerc de studii marxiste chiar la el acasă, unde mă duceam și eu adesea. Era de o inteligență și percepție intelectuală exuberantă, dar din păcate s-a lăsat suflat de un vînt dement, smulgîndu-se dintre noi. A fost unul din activii colaboratori ai *Cuvîntului liber*, semnînd cronica cinematografică, pe care mai tîrziu am preluat-o.

— Printre materialele strict beletristice găsim, pe lîngă două poezii ale lui Tudor Arghezi, nuvela lui Alexandru Sahia, *Ploaia din iunie*, cunoscută azi într-o nouă traducere de către cititorii maghiari.

— Sahia ne-a dat să publicăm această nuvelă, dureroasă și demascatoare imagine a mizeriei în care era ținută țărănimea din toată țara, dar mai ales cea din Bărăgan. Poate că am considerat-o ca un corolar al articolului lui Vasile Munteanu, *Contradicțiile satului ardelean*, în care arăta că exploatarea era la fel și dincolo de Carpați, cu deosebirea că acolo țăranii români și maghiari erau deopotrivă supuși aceleiași silnicii. Sahia scria și pleda pentru o literatură care să se inspire din viața celor mulți, o literatură proletară, realistă, mobilizatoare, ferment al acțiunii politice de partid, de demascare și în acest fel a hidoasei orînduiri a societății capitaliste.

— Cealaltă scriere în proză aparține lui Stoian Gh. Tudor și se intitulează *Hotel Maidan*. Revista o menționează ca schiță, dar, după toate probabilitățile, este un fragment dintr-o lucrare de proporții mai mari.

— E un fragment de roman. *Hotel Maidan* prezintă viața lumpenproletarilor, privită prin prisma unui seamăn: un lumpenproletar cu același destin. Stoian Gh. Tudor era un țăran din comuna Chiajna, din apropierea Bucureștiului, muncitor agricol care muncea pe la grădinării. Așa a ajuns să pună niște răsaduri în curtea revistei *Fundațiilor culturale*, la conducerea căreia se afla omenosul profesor Al. Rosetti. Țăranul care lucra ziua cu săpăliga în curte, noaptea lucra cu un creion bont la alte răsaduri. Scria despre viața vagabonzilor, despre cei care seara nu aveau căpătîi și se adunau la... hotelul maidan, sub cerul liber sau înghesuiți într-o magherniță intoxicată de miasme. Era acest scriitor, apărut din nebuloasa mulțimii, fenomenul literar gen Knut Hamsun, Panait Istrati sau Petre Bellu, exponent al unei literaturi stringent sociale, pe care am dorit să-l cunoască și cititorii revistei *Korunk*.

Am trimis și două poezii ale lui Tudor Arghezi, pe care l-am iubit ca pe unul din cei mai mari poeți ai epocii, cum de altfel a și fost, alături de Ion Barbu, George Bacovia și Lucian Blaga. Poeziile au fost tălmăcite în limba maghiară de Korvin Sándor.

După cum vedeți din sumarul alcătuit, ne-am străduit ca acesta să fie cît mai reprezentativ pentru lupta ideologică a partidului din perioada respectivă. În ce măsură

am reușit nu pot aprecia, dar ca acțiune în acțiunea comună cu prietenii maghiari o consider ca o sarcină îndeplinită din partea mea și a lui Miron Radu Paraschivescu cu toată adeziunea. După primirea plicului cu manuscrise, Gaál Gábor ne-a trimis cîteva rînduri în care ne mulțumea. Spre marea mea părere de rău și a istoriografilor, nu le mai am.

— Chiar dacă nu mai aveți scrisoarea lui Gaál Gábor, păstrați probabil o amintire personală legată de el...

— Cînd în anul 1947 Gaál Gábor a venit la București, m-a căutat ca pe un prieten vechi cu care făcuse o treabă. A fost o întîlnire scurtă, de contact și de confesiune mută, în care simțeam nevoia lui Gaál Gábor de a-mi mai spune un mulțumesc, și aceasta îi făcea mare plăcere. Figură tipică de intelectual, dar care mă privea dindărătul ochelarilor cu atîta prietenie, înțelegere, omenie, încît m-am putut vedea în oglinda virtuții, a purității însăși. Ne-am despărțit ca doi prieteni, ca doi frați. Nu ne-am mai văzut. L-am așezat în suflet printre cele cîteva icoane ale prietenilor mei adevărați.

— Printre acești prieteni, după cîte știu, se află și maghiari pe care i-ați cunoscut și îndrăgit în mișcarea muncitorească, în activitatea de redactor. V-aș ruga să-mi vorbiți și despre aceștia.

— I-am cunoscut într-adevăr în activitatea mea de militant politic. Pe Tereza Ungár am cunoscut-o pe timpul cînd lucram la ziarul *Dimineața*. Era corespondenta din București a unei agenții de presă din Franța și mențineam cu ea contacte obișnuite, profesionale. Înainte de a veni la București lucrase ca redactor timp de zece ani la Paris, la aceeași agenție, fiind în același timp membră a Partidului Comunist Francez. Contactul profesional s-a transformat în prietenie activă politică în anul 1942, cînd am luat parte împreună la redactarea *României libere* ilegale. Din grupul de redactare făcea parte și George Macovescu, care s-a căsătorit cu Tereza Ungár, și prietenia noastră se sudase și mai strîns, și mai intimă. Participam la ședințe conspirative, din care multe au fost ținute la mine acasă, la munca de redactare și de difuzare,

adică de împrăștiere clandestină a exemplarelor proaspete ale *României libere,* acțiune atît de plină de riscuri. Și totuși o făceam. Prin colaboratorii noștri tehnici, între care erau Tereza Macovescu, soția mea Medi, unguroaică și ea după mamă, și Edit Ungár, sora Terezei, care era de-acum pentru noi Teri... M-am întîlnit și am legat prietenii cu tovarăși maghiari și în activitatea din cadrul Ajutorului roșu, în care trebuia să recrutăm pe simpatizanți spre a contribui lunar la strîngerea de bani, îmbrăcăminte și alimente pentru cei arestați. Una din modalități era și aceea de a organiza „ceaiuri" în casele unor cunoscuți cu apartamente mai mari, unde se puteau invita cît mai mulți oameni. La aceste întruniri unul din noi ținea o conferință, fie pe o temă politică, fie una de cultură progresistă, angajată. După asta se licita un tablou al unui pictor cunoscut și de prestigiu artistic, spre a valorifica cît mai bine tabloul. Astfel Alexandru Ciucurencu ne-a dat în mai multe rînduri, gratuit, tablourile lui pentru care obțineam sume destul de mari. O astfel de casă ne-a pus la dispoziție, invitînd numeroși cunoscuți ai săi, medicul stomatolog Nass, de naționalitate maghiară, relație făcută tot prin Teri. Desigur că cei mai mulți din participanți erau concetățeni de-ai săi, timișoreni, orașul natal al lui Teri. Tot prin ea l-am cunoscut pe Méliusz József, cu care duceam și discuții literare și cu care am rămas prieten și pînă astăzi, precum și alți cîțiva cu care, luați de alte treburi, ne-am văzut mai rar. Cele trei decenii cîte au trecut, avatarurile istorice au despărțit uneori prietenii, lăsînd numai amintirea totdeauna emoționantă a prieteniei sau a luptei pentru idealurile comune din vremea tinereții noastre.

— Deși tema convorbirii noastre este istoria relațiilor literare, într-o ultimă întrebare aș vrea să aduc în discuție un artist pictor, sculptor și grafician, și anume pe Mattis-Teutsch János. Acest artist originar din Brașov s-a afirmat la Budapesta, la expozițiile revistei avangardiste a lui Kassák Lajos, intitulată *Ma,* pentru ca apoi să expună la București, Berlin, Roma, Chicago, Paris. Istoriografii de artă îl consideră un ilustru reprezentant din România al expresionismului. Mattis-Teutsch

avea strînse legături și cu revistele românești de avangardă, astfel că viața și activitatea sa s-au împletit strîns și cu organele literare ale acestui curent artistic. Ca unul din reprezentanții avangardismului românesc, l-ați cunoscut desigur pe pictor și operele lui. Cum l-a primit Bucureștiul contemporan și societatea scriitorilor săi pe Mattis-Teutsch?

— L-am primit așa cum se cuvine... Locuind la Brașov, îl vedeam mai rar la întîlnirile cercului nostru de avangardă din București. Bineînțeles că Teutsch colabora permanent la revistele editate de noi, ca *Integral*, *Contimporanul*, *Punct*. Permite-mi să spun și aici că mișcarea de avangardă era una protestatară împotriva artei burgheze anchilozate și reacționare, un curent înnoitor, deschizător de drumuri noi în artă, o mișcare de stînga. Cea mai elocventă dovadă pentru acest lucru este că mulți dintre avangardiști au fost comuniști. La noi, ca și peste tot în lume, în Franța, Germania, Ungaria, Iugoslavia și în altă parte.

Revenind la Mattis-Teutsch, firește, și el a fost un om cu vederi de stînga. Cînd l-am cunoscut, era deja adept al artei abstracte. Îi admir și azi lucrările în casa lui George Macovescu, care posedă o largă colecție, și-mi verific mereu convingerea că acest pictor din Brașov a fost un mare și adevărat artist reprezentant ilustru al mișcării avangardiste.

1971

JANCSÓ ELEMÉR

Ne place să-i caracterizăm pe mai toţi savanţii ca fiind oameni distraţi. Este de-acum un loc comun. Dar ce trebuie să ţină minte un savant? Nici măcar toate datele mărunte ale domeniului său de specialitate (menirea aceasta o au lexicoanele), ci cunoştinţele fără de care nu s-ar putea orienta cu siguranţă în activitatea sa teoretică sau practică, în formarea viziunii sale ştiinţifice. Jancsó Elemér însă stăpîneşte cu precizie şi cele mai neesenţiale amănunte, dacă acestea au o cît de mică legătură cu domeniul său de specialitate, cu aria preocupărilor sale. Sînt în măsură să depun mărturie. Am avut întotdeauna impresia că-mi răspunde cu amabilitate la salut, fără să aibe idee cine sînt. Or, am dat — şi nu o dată — examen cu domnia sa, la Cluj, în cabinetul său de la Universitate. L-am întrebat odată, în gara oraşului Cluj, dacă mă cunoaşte. „Dumneata ai scris reportajul acela despre satul natal al lui Kazinczy. Îl păstrez". Reportajul meu despre Şimian apăruse în urmă cu mai bine de un deceniu şi jumătate, şi nu a fost o scriere prea semnificativă. Însă Jancsó Elemér care nu numai că preda epoca iluminismului dar era efectiv un îndrăgostit al acestei epoci şi, desigur, al lui Kazinczy, a descoperit acest reportaj al meu, l-a păstrat, poate pentru un amănunt, şi prin intermediul lui îşi amintea şi de mine.

În camera sa de lucru de acasă printre fotografiile de odinioară ale contemporanilor şi printre fotografii de grup — cîte-un crîmpei de istorie literară modernă — sumedenie de cărţi, reviste, tăieturi din ziare, în aparenţă într-o totală neorînduială. Cînd însă în cursul dialogului vine vorba de Emil Isac, din acest maldăr fără sfîrşit găseşte într-un minut fascicolul tipărit în 1964 al studiului său despre Emil Isac.

Trăirile şi amintrile sale legate de români, de scriitorii români şi de operele lor pot fi categorisite în două feluri: urmînd biografia profesorului universitar Jancsó

Elemér sau după scriitorii și oamenii de știință români cu care a avut legături. Ar fi mai bine, ne propune domnia sa, să-i parcurgem **traiectoria vieții, fiindcă** de toate etapele ei se leagă asemenea amintiri și astfel imaginea va putea fi mai cuprinzătoare.

— Am putea porni, așadar, din perioada copilăriei, de la mediul familial...

— Negreșit. Dacă stau să mă gîndesc la activitatea mea scriitoricească, pedagogică și științifică, domeniul principal al acestor preocupări a fost întotdeauna literatura maghiară. Nu m-am considerat niciodată specialist în literatura română, totuși trebuie să precizez de la bun început că în toată viața mea m-am străduit să mă informez cu dragoste, atît ca om, cît și sub aspectul activității mele științifice, despre viața spirituală a românilor.

Acest interes al meu își are rădăcinile în copilărie și cred că îndărătul impresiilor literare trebuie căutate întotdeauna întîmplări din viață, impresii, amintiri ce se formează în copilăria noastră și, mai tîrziu, de multe ori — ca și în cazul meu — au o influență determinantă asupra conduitei noastre, asupra formării concepției noastre despre viață. M-am născut la Uioara, într-o regiune unde trăiesc laolaltă români și maghiari. Amintirile culese în casa părintească mi-au insuflat dragostea față de oamenii muncii care trăiesc laolaltă.

Bunicul tatălui meu este personajul principal al romanului lui Jókai *Egy az Isten,* Adorján Manassé. În acest roman al său, Jókai a prelucrat istoria vieții străbunicului meu, punînd în centrul acțiunii evenimentele din Rimetea anului 1848. Mulțumită străbunicului meu și prietenilor săi români, populația din Rimetea a găsit în 1848 calea înțelegerii.

Tatăl meu a fost medic primar într-o circă de mineri, i-a iubit pe muncitori, a apărat întotdeauna cauza lor în fața autorităților și, astfel, în 1918, a devenit conducătorul local al consiliului revoluționar.

Am adus deci din familie o atitudine democratică. La școala primară și la cea normală, majoritatea colegilor mei au fost români, printre prietenii mei au fost și băieți români și amintirea prieteniei cu ei m-a însoțit toată viața.

— Următoarea stație a vieții dumneavoastră este Clujul.

— În toamna lui 1916 m-am înscris la Colegiul reformat din Cluj, unde am dat bacalaureatul în 1922. Datorită excelenților profesori ai colegiului și datorită cercului literar de aici, mi s-a oferit prilejul să mă ocup nu numai de literatura maghiară, ci și de cea română. Primele cunoștințe de literatură românească le-am dobîndit înainte de bacalaureat. Grăitor pentru atitudinea democratică a celor mai buni profesori ai colegiului este faptul că în activitatea lor de instruire și de educare nu făceau niciodată vreo deosebire între elevii maghiari și români. Profesorii noștri ne-au atras atenția asupra importanței limbii și culturii române. Dintre ei l-aș aminti pe Seprődi János, eminentul culegător de folclor, care în multe privințe a fost precursorul lui Bartók. L-aș mai putea aminti pe Brüll Emánuel, bibliotecarul și profesorul nostru de literatură maghiară, pe Illés Gyula și, în fine, pe Kovács Ferenc. Acesta din urmă a fost un fervent adept al prieteniei româno-maghiare, asumîndu-și sarcina de a edita o serie de caiete săptămînale, cu titlul *A zarándi hős*. În centrul acestor publicații au stat evenimentele din 1848 și prietenia româno-maghiară. Kovács Ferenc n-a prea izbutit să vîndă aceste caiete editate cu bani împrumutați și a ajuns într-o stare materială precară. A fost însă mîndru de faptul de a fi adus un sacrificiu pentru prietenia româno-maghiară. Relevînd tradițiile noastre, n-ar strica să aruncăm mai multă lumină și asupra acestor pionieri anonimi.

— S-ar părea că șirul de amintiri ale conviețuirii și ale relațiilor de prietenie se întrerupe aici pentru o bună bucată de vreme. După bacalaureat Jancsó Elemér părăsește Clujul: datorită notelor excelente pe toată linia, obține o bursă la Colegiul „Eötvös" din Budapesta.

— Nu, firele legăturilor prietenești nu s-au rupt nicidecum, ba mai mult, la Institutul pedagogic superior — creat după modelul francez al acelei *École Normale Supérieure* — unde mi-am luat doctoratul și am dat examen de profesorat în 1926, ideea cunoașterii reciproce maghiaro-române se bucura de o veche tradiție. Înainte de

primul război mondial, aici au studiat mereu excelenți candidați români la laurii științei. L-aș putea aminti pe regretatul Victor Cheresteșiu, decedat nu de mult, care și-a dat doctoratul cu o lucrare despre Bariț, apoi pe Nicolae Drăganu, eminentul profesor de lingvistică al Universității din Cluj, care, de asemenea, a studiat la Colegiul „Eötvös". La Colegiu am avut la dispoziție o bibliotecă minunată, unde se aflau mai multe mii de volume românești.

La universitate am studiat sistematic și cursurile de literatură română, fiindcă am avut întotdeauna intenția fermă de a mă întoarce la Cluj și de a trăi și munci în condițiile conviețuirii româno-maghiare. Mi-am dat doctoratul în literaturile maghiară, franceză și română. Dintre aceste trei materii, am ales limba și literatura română deoarece se apropia vremea întoarcerii acasă, iar literatura franceză pentru că aceasta era indispensabilă pentru cunoaștere și prelucrarea științifică a epocii iluministe. Mai tîrziu, întreaga mea activitate științifică s-a desfășurat în această direcție. Înainte de întoarcerea mea acasă, am mai petrecut un an la Paris, pentru a doua oară, astfel că, în toamna anului 1928, cînd am revenit la Cluj ca profesor al Colegiului reformat, aveam un stagiu total de doi ani petrecuți la Paris.

La Paris am avut prilejul să intru în contact strîns cu studenții români aflați acolo. Dintre ei l-aș aminti în primul rînd pe Emil Petrovici, cu care am legat o prietenie pe viață încă din 1926. El m-a dus la cursurile profesorului Mario Rocques și am studiat împreună cu el *Palia de la Orăștie*, care avea printre izvoare și textul lui Heltai Gáspár. Am avut prilejul să-l întîlnesc și pe Nicolae Iorga, care își ținea pe atunci cursurile la Sorbona. E binecunoscut faptul că Iorga ținea cursuri la Sorbona aproape în fiecare an. L-am căutat cu un grup de studenți maghiari din România. Cînd ne-am prezentat la el, după un curs, era așteptat de cîteva delegații mai de seamă. Iorga însă ne-a poftit în biroul său înaintea tuturor. S-a interesat de studiile pe care le facem și ne-a dat sfaturi atît în ce privește șederea la Paris, cît și pentru perioada de după întoarcerea noastră în țară.

— După întoarcerea acasă, ați revenit ca profesor la școala pe care ați îndrăgit-o, la Colegiul reformat din Cluj. Care au fost impresiile cu care ați regăsit orașul? Mă gîndesc de data aceasta la amintiri legate de conviețuirea și cunoașterea reciprocă româno-maghiară.

— Ca profesor de liceu, am avut ocazia să viu în contact nemijlocit cu colegi care fie că se interesau de literatura română și traduceau din ea, fie că erau tălmăcitori ai literaturii maghiare. Astfel, de pildă, mi-a fost coleg Iustin Ilieșiu, traducător excelent al multor poezii ale lui Ady. În acea vreme m-am împrietenit cu Octavian Șireagu, care era profesor la Aiud, dar cu care am găsit modalitatea să cultivăm aceste relații de prietenie. Șireagu a fost un entuziast traducător al literaturii maghiare din România, dedicînd acestei activități decenii întregi. A tălmăcit în limba română în primul rînd din poeții și scriitorii maghiari de seamă din Transilvania. La Aiud, Șireagu l-a avut ca elev pe Jékely Zoltán, eminentul traducător maghiar de mai tîrziu. Șireagu i-a îndemnat deci și pe elevii săi să traducă. De numele lui se leagă astfel formarea unui grup însemnat de traducători literari.

— Aici ar trebui, poate, să încetăm a mai urma cronologic traiectoria vieții dumneavoastră, să facem un salt înainte în timp sau să ne întoarcem din nou, ca să ne puteți evoca trăsăturile prietenilor români ai dumneavoastră. În articolele publicate (peste o mie, pînă în prezent) îl pomeniți deseori pe eminentul traducător Ion Chinezu.

— L-am cunoscut încă de foarte tînăr, iar mai tîrziu s-a statornicit între noi o strînsă prietenie. Venea des pe la mine, împrumuta cărți, deoarece se pregătea pentru doctorat. Lucrarea sa de doctorat, după cîte am știut și am descoperit acum din nou, constituie o contribuție însemnată la apropierea reciprocă. Publicase o sumedenie de articole în această direcție, iar apoi a scris cea dîntîi și pînă azi cea mai detailată istorie literară în limba română despre primul deceniu al literaturii maghiare din Ardeal.

Și-a dat doctoratul cu profesorul Kristóf György. Și dacă a venit vorba de profesorul Kristóf, fie-mi permis

să spun că am apreciat în mod deosebit în activitatea lui, printre altele, și strădania de a face cunoscut publicului românesc operele marilor scriitori maghiari. Astfel, de pildă, în preajma unei aniversări a lui Jókai a editat o carte despre marele romancier. A întocmit o amănunțită istorie a literaturii maghiare de la începuturi pînă în secolul douăzeci, tradusă în limba română de Bitay Arpád. Ca tînăr profesor am scris de mai multe ori despre volumele lui Chinezu și Kristóf.

— Viața lui Jancsó Elemér a urmat direcția evoluției tinerei intelectualități radicale maghiare din Ardeal. La începutul anilor treizeci, a apărut revista *Erdélyi Fiatalok* atestînd noua orientare a scriitorilor tineri. Chiar dacă membrii grupării nu se situează toți pe aceeași poziție ideologică, ei sînt de orientare progresistă și-și stabilesc ca țel munca de educație socială și culturală. Ce sarcini și-au propus în domeniul cunoașterii și apropierii româno-maghiare scriitorii tineri de orientare radicală din Ardeal, din grupul cărora ați făcut parte și dumneavoastră?

— Tineri progresiști fiind, noi toți am considerat ca un scop al întregii noastre vieți să contribuim la cunoașterea reciprocă. Această generație a înființat revista *Erdélyi Fiatalok*, al cărei redactor am fost împreună cu fratele meu mai mare, Jancsó Béla. Revista a urmărit cu atenție și a apreciat orientările progresiste ale literaturii române. În mod deosebit aș vrea să relev activitatea fratelui meu care, din tinerețe, a luptat consecvent pentru prietenia româno-maghiară. El a scris, de pildă, primul articol apreciativ despre drama *Zamolxe* a lui Lucian Blaga, stabilind chiar relații strînse cu Blaga, pe care eu l-am cunoscut personal doar cîteva decenii mai tîrziu.

Se știe că fratele meu, Venczel József și alții au fost adepții metodei sociologice de investigație a satului, preconizată de Dimitrie Gusti, activitatea lor înscriindu-se și în felul acesta în sfera relațiilor culturale româno-maghiare. Dar nici n-aș putea enumera tot ce se leagă de aceste relații. Fratele meu a avut, de pildă, contacte și în cadrul activității sale din domeniul istoriei medicinii cu personalități române de seamă, ca profesorul Bologa.

Ne-am străduit să facem cunoscute mișcarea și preocupările noastre și opiniei publice literare românești, pentru ca ecoul favorabil să ne întărească zelul. Îmi amintesc că în 1933 am publicat un articol în revista *Boabe de grîu* a lui Emanoil Bucuța despre ziarul nostru de puternică orientare de stînga *Falvak Népe,* redactat de Demeter János. Articolul meu a apărut în numărul din februarie al revistei, sub titlul *Problema satului unguresc în Ardeal.*

Am spicuit doar cîteva exemple privind mișcarea revistei *Erdélyi Fiatalok.* În afară de aceasta au luat ființă și alte mișcări, mă refer de pildă la *Új arcvonal,* la *Societatea Ady Endre* la *Reuniunea de la Tîrgu Mureș.* Aceasta din urmă a fost o reuniune — o trecere în revistă — a tineretului progresist, militant, de stînga, avînd drept unul din obiectivele principale tocmai realizarea unirii cu forțele progresiste românești. Am încercat s-o realizăm în primul rînd prin intermediul scriitorilor, al intelectualilor, deoarece pentru noi aceasta era calea cea mai ușoară. Alții însă s-au încadrat nemijlocit în mișcarea muncitorească și legăturile lor cu românii s-au dezvoltat mai departe în cadrul mișcării.

— La amintita manifestare democratică, Reuniunea de la Tîrgu Mureș, dumneavoastră nu ați fost un simplu participant; după cîte știu, ați redactat procesul verbal, astfel că ați putut cunoaște într-adevăr toate momentele acestei manifestări. Ce anume vă amintiți sub raportul temei discuției noastre, sub raportul prieteniei româno-maghiare?

— Într-adevăr, cunoscut ca profesor de stenografie, am întocmit procesul verbal, fiind în același timp și membru al comisiei permanente. Astfel, atenția mea a cuprins realmente toate aspectele, inclusiv cele de amănunt. Făcînd o retrospectivă, apreciez foarte mult atitudinea democratică combativă a lui Tamási Áron și Balogh Edgár care nu au permis ca mișcarea ce pornea atît de frumos să fie tulburată de tonuri disonante, de orice fel să fi fost ele. În felul acesta întreaga consfătuire s-a desfășurat sub semnul înțelegerii româno-maghiare. Ședințele comisiei s-au desfășurat cu o participare mai restrînsă, aci s-au expus și planuri concrete, și în toate s-a

afirmat spiritul democratic de care am vorbit. Că lucrurile au stat așa, îmi stau la dispoziție o sumedenie de dovezi, căci am adunat la vremea aceea peste o sută cincizeci de articole despre Reuniunea de la Tîrgu Mureș, dintre care jumătate au apărut în ziare și reviste românești. Aproape toate articolele românești salutau cu interes și speranțe Reuniunea, apreciind apoi în același spirit dezbaterile care au avut loc.

— Dumneavoastră ați ținut peste treizeci de comunicări despre legăturile literare maghiaro-române, bună parte din ele fiind și publicate. Astfel, în 1940 ați publicat în *Utunk* un articol despre un episod deosebit de interesant al trecutului apropierii literare româno-maghiare: o proiectată întîlnire a lui Ady și Caragiale. Întîlnirea ar fi coincis cu premiera comună a cîte unei piese a lui Ady, Caragiale și Isac. Proiect frumos al scriitorilor progresiști maghiari și români, întîlnirea urma să fie pregătită de Emil Isac și Kuncz Aladár. Pe dumneavoastră vă legau de Isac relații de prietenie, iar de Kuncz chiar de rudenie, ceea ce și explică evidenta dumneavoastră simpatie față de Isac pe care ați exprimat-o în atîtea rînduri.

— Ca tînăr scriitor și profesor am venit în contact cu tinerii scriitori maghiari și români contemporani. Dintre ei, am legat o trainică prietenie cu Gaál Gábor, Kuncz Aladár și Emil Isac. Toți trei au fost adepți sinceri ai cunoașterii reciproce, iar eu am urmat exemplul și îndrumarea lor. Într-o zi Isac mi-a dat ideea să prelucrez legăturile dintre scriitorii români și maghiari, oferindu-mi și multe materiale interesante pe această temă, din care am și publicat multe. În afară de numeroase articole, acum cîțiva ani am publicat și un studiu mai vast sub titlul *Emil Isac és a modern magyar irodalom* (Emil Isac și literatura maghiară modernă), în care am subliniat activitatea pînă atunci puțin cunoscută și în parte neapreciată a lui Emil Isac și a prietenilor lui maghiari, desfășurată în interesul cunoașterii reciproce. Două lucruri mi-au fost întru ajutor la elaborarea acestui studiu: pe de o parte Muzeul Emil Isac, comunicările personale ale lui Isac, pe de altă parte faptul că Kuncz Aladár a fost un-

chiul soției mele, care a păstrat cu grijă moștenirea literară a lui Kuncz, o parte a scrisorilor și manuscriselor sale. Chiar recent am publicat scrisori necunoscute ale lui Kuncz.

Am aflat de la Isac, și în parte din reviste, în cursul cercetării materialelor rămase de la Kuncz și Isac, că ambii scriitori au desfășurat încă înaintea primului război mondial o activitate deosebit de importantă în interesul apropierii reciproce a scriitorilor români și maghiari. În legătură cu aceasta, Isac mi-a pus la dispoziție un material pe baza căruia am putut publica articolul, amintit de dumneata, despre pregătirile proiectatei întîlniri a lui Ady și Caragiale. Din cauza morții lui Caragiale această întîlnire nu a putut avea loc. Partea leului în activitatea de pregătire a întîlnirii au avut-o Isac și Kuncz. Aceasta însă a fost doar un moment al prieteniei lor, fiindcă — după cum scrie Isac însuși despre Kuncz — cei doi au fost tovarăși de joacă, apoi colegi de școală, și prietenia lor a durat pînă la moarte, lucru pe care Isac l-a mărturisit nu o dată în paginile presei.

Relațiile mele cu Isac sînt oglindite poate cel mai bine de rîndurile pe care mi le-a notat în cartea mea de amintiri, la 29 decembrie 1946. Iată aceste rînduri: „Esteticianului, omului și prietenului Jancsó Elemér. Îl rog să nu uite că sentimentul solidarității este baza literaturii adevărate. Trebuie să avem convingerea că toate limbile pot exprima deopotrivă iubirea, înțelegerea, prietenia". Ultima frază este subliniată.

Ca istoriograf literar am scris de mai multe ori, și acum aș vrea să subliniez din nou, că activitatea scriitoricească a lui Emil Isac nu este numai una dintre cele mai valoroase moșteniri progresiste ale literaturii române a secolului XX, ci totodată constituie o tradiție de seamă a luptei de odinioară pentru colaborarea dintre literaturile română și maghiară. Cercetarea carierei sale poetice și a activității sale multilaterale de traducător, critic, publicist și animator cultural va îmbogăți fără îndoială cu multe date noi, necunoscute pînă acum, cunoștințele noastre în ce privește apropierea literară româno-maghiară din ultima jumătate de veac.

— Activitatea lui Jancsó Elemér continuă după 1945 la Universitatea din Cluj. Bolnav, a fost nevoit să se pensioneze, dar îndată ce s-a refăcut participă în continuare la viața universității în calitate de consilier, de conducător științific al doctoranzilor.

— În 1945 guvernul prezidat de Groza m-a numit profesor și decan. Încă de la începutul acestei activități am făcut totul pentru prietenia profundă dintre oamenii de știință progresiști români și maghiari, străduindu-mă să transpunem în realitate ceea ce au visat odinioară Ady, Isac și scriitorii progresiști maghiari și români. Desigur, am considerat întotdeauna că aceasta se poate realiza numai sub semnul reciprocității. Trebuie să cultivăm marile tradiții din trecut ale apropierii reciproce, dar acum s-au creat posibilități concrete și pentru formarea unei generații de traducători, de pildă. În majoritatea lor, traducătorii de azi sînt crescuți de Universitatea clujeană și ei tălmăcesc reciproc cele mai bune creații literare românești și maghiare.

— Activitatea dumneavoastră universitară și științifică se axează nu pe prezentul ci pe trecutul literaturii. În afară de aceasta însă ați desfășurat și desfășurați o neîntreruptă activitate publicistică și luați parte și la dezbaterile din presă asupra problemelor literaturii trecutului apropiat și chiar ale literaturii de azi. Cum se îmbină aceste două laturi ale activității dumneavoastră? Se leagă ele și de prietenia româno-maghiară?

— La începutul activității mele am predat timp de zece ani și literatura maghiară modernă, iar timp de douăzeci și cinci de ani am ținut cursul de literatură a epocii iluminismului. Am considerat că între cele două epoci sînt multe similitudini. Ambele epoci s-au impus sub semnul rațiunii și al umanismului militant, în ambele epoci scriitorii și savanții progresiști au propovăduit înțelegerea între popoare, națiuni și naționalități. Și azi cred că toate greutățile pot fi biruite sub semnul umanismului socialist, militant.

M-am străduit să-mi folosesc în așa fel cunoștințele încît peste tot unde, în mod firesc existau legături între scriitorii români și maghiari și operele lor literare, în

epoca iluminismului sau în secolul nostru, să le fac cunoscute studenților mei și să-i îndemn la cercetarea acestor tradiții comune. Astfel, de pildă, am stabilit teme pentru lucrarea de stat din sfera acestor probleme. În trecut cercetarea legăturilor reciproce a fost obiectul activității individuale și sporadice a numai cîtorva oameni de știință entuziaști, pe cînd azi această muncă se poate desfășura și se desfășoară cu vigoare, beneficiind de un însemnat sprijin.

O altă parte a activității mele, deci cea din afara universității, s-a desfășurat în cadrul colectivului de muncă al secției de istorie literară a Academiei. Din partea română, acest colectiv a fost condus pînă de curînd de către Iosif Pervain, iar din partea maghiară de mine. Atît Pervain cît și eu ne-am străduit ca în planurile noastre de muncă legăturile româno-maghiare să-și găsească un loc însemnat. În cursul acestei activități l-am cunoscut îndeaproape pe Lucian Blaga. Poezia lui o cunoșteam bine și înainte. După o colaborare de un deceniu și jumătate, am avut posibilitatea să-l apreciez în mod deosebit și pe omul Lucian Blaga. Toți membrii colectivului s-au străduit să dezvăluie acele tendințe paralele care s-au manifestat în decursul vremii în literatura română și cea maghiară.

Despre mișcarea pentru cultivarea limbii a lui Aranka György am publicat în 1953 și un studiu în limba română intitulat *Lupta dusă în Ardeal pentru înnoirea limbii maghiare în a doua jumătate a sec. XVIII*, în care am prezentat publicului românesc obiectivele și însemnătatea mișcării pentru cultivarea limbii.

De altfel, și Lucian Blaga s-a ocupat cu plăcere de epoca iluministă care este, după cum bine se știe, domeniul meu preferat. Personal am editat într-un volum masiv documentele Societății maghiare pentru cultivarea limbii *(Magyar Nyelvmívelő Társaság)*. Lucian Blaga s-a ocupat la rîndul lui de acea societate filozofică organizată la Sibiu, concomitent cu Societatea pentru cultivarea limbii. Putem deci vorbi de preocupări paralele.

După moartea lui am ținut — ca invitat — o conferință despre poezia lui Blaga la Universitatea din București. Mi-a făcut deosebită plăcere că am putut alcătui

un volum în limba maghiară cuprinzînd cele mai frumoase versuri ale sale, în colecția *Cele mai frumoase poezii*, volum pe care l-am și prefațat. Am ținut să-i aduc astfel omagiul meu.

În această prefață am arătat și faptul că, după observațiile mele, marele poet, atît de rezervat, a rămas și în domeniile de activitate aparent îndepărtate de preocupările lui poet, filozof, artist al cuvîntului și umanist adevărat. Îmi aduc bine aminte de dezbaterile în care a apreciat tradițiile comune române, maghiare și germane din România în contextul lor istoric și sub raportul însemnătății lor contemporane. Analizînd baladele *Meșterul Manole* și *Kőmives Kelemen*, Blaga a dezvăluit acum un deceniu și jumătate evoluția paralelă și trăsăturile comune ale culturii popoarelor din centrul și răsăritul Europei. O bună parte a opiniilor sale literare au fost confirmate de cercetările comparatiste de mai tîrziu. Blaga a lucrat neobosit, ani în șir, la fișarea bibliografică a scrierilor uitate și insuficient apreciate, publicate în revistele românești și germane din România din secolul trecut, precum și la scrierea cîtorva opere de sinteză.

— Trecînd în revistă principalele momente ale vieții și activității istoricului literar, am ajuns la prezent. Cum apreciază scriitorul și istoriograful literar, cercetător al trecutului, care a fost întotdeauna atît de pasionat de realitatea prezentului, utilitatea și însemnătatea istoriei literare — prin prisma viitorului?

— După cum v-am spus, în centrul preocupărilor mele stă epoca iluminismului. Să nu uităm că în timpul celui de-al doilea război mondial pentru membrii mișcării franceze de rezistență operele scriitorilor iluminiști au reprezentat arme de luptă eficiente. Aceasta constituie o dovadă că tradițiile progresiste pot sluji întotdeauna obiectivelor de stringentă actualitate ale luptei sociale dintr-o etapă sau alta. De aceea, noi, istoriografii literari, avem datoria să relevăm adevăratele valori create în trecut, contribuind astfel la îmbogățirea spirituală a poporului. În activitatea mea de scriitor, de istoric literar și de pedagog m-am străduit întotdeauna și mă străduiesc să

transmit și să fac cunoscute în cercuri cît mai largi marile tradiții.

Pe vremuri, foarte multe cărți puteau vedea lumina tiparului doar pe cheltuiala autorilor. Și cînd spun aceasta, mă gîndesc că o bună parte a literaturii de stînga creată în jurul revistei *Korunk* a putut ajunge la publicul cititor doar cu prețul falimentului material al autorilor. Aș putea da exemple și din propria mea experiență. La sfîrșitul anilor treizeci am editat o colecție intitulată *Erdélyi Ritkaságok* (Cărți rare din Ardeal) cu un deficit catastrofal. Am reușit să vînd doar trei sute de exemplare din *Jurnalul* lui Bölöni Farkas Sándor. Această lucrare este pusă azi la îndemîna publicului cititor într-un tiraj de douăsprezece mii de exemplare, în colecția *Téka*, și la un preț atît de mic încît o pot cumpăra și cei cu venituri mai modeste. Acesta este adevăratul sens al literaturii și al editării cărților. Fiindcă noi, scriitorii, nu scriem unii pentru alții, ca pe vremuri; astăzi masele cele mai largi au acces la carte, la teatru, la cultură.

1971

SZEMLÉR FERENC

Chiar și numai tălmăcirile de pînă acum echivalează cu o operă scriitoricească completă. Szemlér Ferenc traduce din limbile engleză, germană, rusă și (cu ajutorul unei limbi intermediare) din chineză. Cel mai mult, și permanent, din lirica românească. E un traducător neobosit, mînat de dorința celei mai nobile „cuceriri": o trudnică și neîncetată căutare pe ogorul bogat al literaturii universale; culegînd, retrăiește totul cu un minunat nesaț artistic. Chinul său este de fapt cel mai altruist dintre chinuri. În prefața la volumul de tălmăciri intitulat *Útsarkú égi csillag* mărturisește că citind o poezie dragă inimii într-o limbă străină — așa a fost dintru început și așa e și astăzi — a simțit spontan și imediat îndemnul arzător: „Spune această poezie și în limba maghiară, dar la fel de frumos, la fel de minunat!..."

Repet, și tălmăcirile sale fac cît o operă bogată de scriitor, dar traducerile lui Szemlér Ferenc nu pot fi despărțite de ansamblul creației sale de poet, romancier și dramaturg. Se completează reciproc și am senzația că uneori se și fecundează reciproc. Mișcîndu-se cu dezinvoltură, familiar pe meridianele literaturii universale, Szemlér Ferenc este și în creația sa originală un artist care privește departe, purtîndu-și liber gîndurile într-un zbor înaripat.

A început să scrie și să traducă versuri aproape simultan. N-a abandonat niciodată nici una din aceste activități, avînd parcă impresia că ar trăda-o astfel și pe cealaltă. În zilele grele, chiar și în viața-i particulară, tălmăcirea, trăirea sentimentelor altor poeți i-au dat puteri, optimismul lor l-a reconfortat; dar beneficiarii adevărați ai traducerilor lui Szemlér sînt în primul rînd cititorii.

Orizontul său larg, cuprinzînd mari depărtări spațiale și temporale, este atît de sigur poate tocmai pentru că în întreaga sa activitate, de creație originală sau de traducere, este indistructibil legat de tradițiile limbii sale ma-

terne, de moştenirea poetică clasică maghiară, ca şi de orientările moderne. Rădăcini dătătoare de viaţă îl leagă de meleagurile natale ale Odorheiului, de amintirile de acasă care i-au determinat debutul, de marile experienţe hotărîtoare în formarea sa ca om şi poet. Un simbol parcă al acestei deveniri îl constituie cele două fotografii de pe unul din rafturile bibliotecii din locuinţa lui din Bucureşti: una reprezentîndu-l pe Petőfi, cealaltă — pe tatăl său, profesorul — poet de odinioară al gimnaziului din Odorheiul Secuiesc.

— Amintirile lui Szemlér Ferenc, legate de literatura română, datează de bună seamă din perioada studenţiei la Bucureşti. Cel puţin aşa putem deduce din romanul-eseu intitulat *Más csillagon*, care a apărut, în sfîrşit, într-o a doua ediţie şi care a ajuns astfel şi la cititorul de azi. Mă înşel oare, căutînd aici primele dumneavoastră amintiri legate de prietenia cu românii? Din romanul acesta putem cunoaşte cu autenticitate atmosfera acelor vremuri, precum şi amintirile legate de primele contacte cu profesorii şi studenţii români, cu literatura română.

— Şi eu mă bucur că romanul *Más csillagon* a ajuns şi la cititorul de azi. Răspunsul la această primă întrebare l-am dat, de fapt, în această carte. Trebuie să mărturisesc şi cu această ocazie că la universitate, unde eu am studiat dreptul, şi nu literatura, am găsit prieteni sinceri şi printre colegi, şi printre profesori. Amintirile se cam învălmăşesc şi nici eu nu ştiu exact dacă aceste legături se limitează numai la Bucureşti. Multe prietenii au început la Bucureşti şi au continuat, firește, la Braşov. Nici azi nu ştiu precis, de pildă, unde au început şi unde au continuat cunoştinţa şi amiciţia mea cu Victor Stoe, Gherghinescu-Vania şi alţi prieteni, ca şi discuţiile cu ei despre problemele literaturii sau despre altele.

Legăturile mele s-au dezvoltat mult după 1944. Dar încă de pe băncile liceului m-am împrietenit cu colegul meu de clasă, Ovid Vătăşanu, care apare şi într-un roman al meu de mai tîrziu, desigur, considerabil transformat. Am menţinut relaţiile şi cu neuitatul pedagog, profesorul

Baciu, șeful comisiei în fața căreia am dat bacalaureatul, iar prin tatăl meu aveam relații de bună vecinătate și prietenie cu cunoscutul compozitor Tiberiu Brediceanu.

Toate acestea mi-au facilitat, în anii studenției, cunoașterea literaturii române, trezindu-mi interesul, dragostea față de ea. De aceea și scriu cu atîta afecțiune în paginile romanului *Más csillagon* despre profesorii și colegii mei de la universitate, fiindcă și ei m-au ajutat cu toate forțele lor în fundamentarea și lărgirea cunoștințelor mele literare deși, cum v-am mai spus, la universitate ne-am ocupat în primul rînd de științele juridice și doar din pasiune de literatură.

Ca rezultat al interesului meu față de literatura română, am semnat mai tîrziu, ani în șir, revista revistelor românești în *Erdélyi Helikon* și din această perioadă datează cunoștința mea cu remarcabilul om de litere, excelentul traducător și perfect cunoscător al literaturii maghiare, Ion Chinezu.

— Romanul *Más csillagon* conduce, după opinia mea, la o constatare valabilă pentru întreaga dumneavoastră activitate. La Universitatea din București v-ați găsit prieteni, dar mediul brașovean a luat cunoștință cu răceală de faptul că ați devenit student la București. Erau anii închistării. Scriitorul de mai tîrziu se întoarce dezamăgit din Brașov la București. Pentru cine și de ce învață, dacă ai lui îl renegă? Iar la București îi întîlniți pe acei oameni din popor, tineri zidari și servitori, veniți din Secuime, pe care doriți să-i slujiți ca intelectual. Această întîlnire, într-un fel simbolică, va deveni pentru dumneavoastră o amintire determinantă. Ați simțit mai tîrziu — și în ce fel — semnificația acestei întîlniri, satisfacția împlinirii datoriei și prin traduceri, prin tălmăcirea operelor românești? Care este locul, rolul și importanța adevărată a traducătorului literar în viața naționalității maghiare din România?

— Satisfacția slujirii unei cauze rezidă în însăși ducerea la bun sfîrșit a muncii. Această satisfacție a creatorului, luată în sine, nu este însă suficientă pentru a te îndemna la o traducere mai mult sau mai puțin echiva-

lentă cu creația originală. La baza acestei activități se află un anume îmbold care mă îndeamnă la o activitate utilă poporului, naționalității mele. Am vrut deci, în ultimă instanță — privind din afară și obiectiv lucrurile — să transformăm în comoară colectivă acele impresii și trăiri care altfel ar fi rămas impresii izolate ale unui om solitar.

Am simțit instinctiv, iar pe baza experienței anilor de mai tîrziu m-am convins deplin, că amintirile comune, trăirile colective ne ajută la cunoașterea mai bună a vieții și a modului de a gîndi al poporului frate, la investigarea și aprecierea rezultatelor sale artistice, la cunoașterea calităților lui. Or, în acest domeniu, noi putem da un ajutor practic la realizarea marelui țel care ne duce la dorința și recunoașterea frăției dintre români și maghiari.

Firește, e plăcut ca traducătorul să se bucure și de rezultatele vizibile ale acestei activități. Mă refer în primul rînd la succesul de odinioară și de azi al volumului alcătuit și tradus de mine din opera lui Alecsandri. Sînt de asemenea mîndru că în excelenta bibliografie a traducerilor maghiare din literatura română, datorată lui Domokos Sámuel, îmi revine primul loc în ce privește numărul de titluri.

— În timpul studenției din București — ca să revenim din nou aici — drumul dumneavoastră spre literatura română a fost jalonat într-un fel chiar de destin: prima locuință, o cămăruță la mansardă, ați avut-o în strada Caragiale. De dragul străzii, poate, primele lucrări pe care le-ați răsfoit seară de seară au fost cele ale lui Caragiale, iar în *Bukaresti emlékkönyv* (Jurnal de amintiri din București) notați că l-ați îndrăgit mult pe Caragiale și, deși nu mai locuiați de mult în strada Caragiale, locuind pe rînd în toate mahalalele Bucureștilor, i-ați rămas credincios. A avut această „întîlnire" cu Caragiale vreo influență asupra configurației sufletești și a stilului dumneavoastră? Vă întreb, deoarece poeziile lui Szemlér Ferenc au uneori o tentă ironică, stilului dumneavoastră nu-i este străină ironia. A întărit Caragiale această trăsătură a dumneavoastră?

— Cred că la această întrebare trebuie să dau un răspuns negativ. Îl apreciez mult pe Caragiale ca artist și scriitor. Îmi place să-i găsesc înclinației mele spre umor și satiră corespondențe cu trăsăturile umorului caragialesc, după cum îmi plac și-i recitesc sistematic pe marii umoriști și scriitori satirici ai lumii, ca Defoe, Mark Twain, Karinthy Frigyes, ba mai mult, nu omit să citesc nici un singur rînd din ceea ce a scris sau scrie Bajor Andor; dar Caragiale nu a influențat nici felul meu de a gîndi și nici stilul meu. În schimb, ori de cîte ori aflu că *O scrisoare pierdută* este din nou pusă în scenă, mă gîndesc să văd din nou piesa, deși am văzut-o de nenumărate ori pînă acum.

— Mergînd mai departe pe această idee: în ce anume și cînd influențează poetul tălmăcit activitatea de creație originală a traducătorului și cînd devine fertilă această influență? Literaturile pot fi surse reciproce de inspirație. Criticul și istoricul literar Sőni Pál asemuiește una din poeziile dumneavoastră, intitulată *A gyümölcsfa éneke* (Cîntecul pomului) cu *Mărul de lîngă drum* al lui Mihai Beniuc, deoarece simbolul pomului roditor exprimă în ambele poeme eul poetic și — citez — „este comun și motivul dragostei față de patrie". Cercetînd mai departe această înrudire, poemul lui Beniuc amintește indiscutabil de o poezie a lui József Attila, fără îndoială cunoscută de Beniuc. Simbolul pomului roditor este prezent și în această poezie.

— De influență putem vorbi atunci cînd opera tradusă sau care urmează a fi tradusă prezintă trăsături înrudite cu universul sufletesc sau fizionomia intimă a tălmăcitorului. Iar această influență poate fi fertilizatoare în măsura în care opera cunoscută dintr-o altă literatură îl îndeamnă la o creație originală pe cel care o descoperă, cu alte cuvinte determină în acesta din urmă un proces care duce la crearea unei noi valori distincte.

În același timp însă concordanțele și consonanțele întîmplătoare vădesc doar gîndirea comună a unei clase sau a unei societăți, la un moment dat. Cel mai concludent exemplu îl constituie raționamentul cuprins în întrebarea

pe care mi-ați adresat-o. Poemul meu, de pildă, nu are nici o legătură materială cu poezia lui Beniuc *Mărul de lîngă drum,* cu toate că Sőni Pál le înrudește poate în mod just; dar, independent de similitudinile de motive prezente în cele două poezii, fundamentația lor ideologică concordă. Faptul în sine că o poezie amintește de o alta, nu dovedește încă nimic. După convingerea mea, din textul sau raționamentul *Mărului de lîngă drum* nu se poate trage concluzia absolută că, în momentul scrierii poeziei sale, Beniuc a trebuit să cunoască neapărat poemul lui József Attila la care vă referiți. După cîte știu, la vremea respectivă, Beniuc nici nu cunoștea încă acest poem. Cît privește simbolul pomului fructifer, acesta este la îndemîna oricui, încît orice poet din lume poate apela la el.

— Dintre scriitorii români, primul a cărui operă ați cunoscut-o — am mai vorbit despre aceasta — a fost Caragiale. Care a fost primul scriitor român din care ați tradus? Care a fost, dacă mai țineți minte — fiindcă știu că nu păstrați tăieturile din ziare și reviste — prima tălmăcire din limba română, apărută sub semnătura dumneavoastră?

— Primii pe care i-am tradus au fost Eminescu și Alecsandri. Dintre ei, Eminescu a apărut cel dintîi, și anume poezia *Și dacă . . .*, pe care în afară de mine au mai tradus-o în limba maghiară nenumărați tălmăcitori. Dacă memoria nu mă înșală, a apărut în revista clujeană *A Hirnök,* prin anul 1924.

— În perioada dintre cele două războaie mondiale, cei mai buni poeți și scriitori maghiari din România au înțeles importanța tălmăcitorilor din limba română. Ce a însemnat aceasta din punctul de vedere al îmbogățirii literaturii maghiare din Ardeal?

— Răspunsul cel mai precis la această întrebare l-ar fi putut da profesorul de odinioară din Alba Iulia, prietenul lui Iorga, Bitay Árpád. El a fost acela care, la vremea respectivă, ne-a dat tuturor exemplu de cum trebuie cunoscută, îndrăgită și îndeosebi tradusă literatura română. Desigur, alături de el au mai fost și mulți alții care ne-au ajutat și îndemnat pe noi, tinerii de atunci, prin

munca și exemplul lor. Dintre aceștia mai trăiește printre noi Franyó Zoltán. În afara lui însă îmi aduc aminte de Berde Mária, Kádár Imre, Fekete Tivadar, Dsida Jenő și Salamon Ernő, care nu ne-a fost predecesor ci; ca și Dsida, contemporan.

De altfel aș putea spune că în perioada interbelică o generație întreagă de poeți s-a ocupat de tălmăcirea sistematică în limba maghiară a literaturii române și în special a liricii române. Dintre cei amintiți, ar fi nedrept să omitem numele aceluia care s-ar impune înainte de toate, cel al lui József Attila. Alături de el, trebuie să mai amintesc însă pe poetul martir Kovács-Katona Jenő, pe Brassai Viktor, care a pierit într-un detașament de muncă forțată, apoi pe Szabó István, Kibédi Sándor, Gréda József, Korvin Sándor, Bárd Oszkár. Și dacă îl amintesc ultimul pe Kiss Jenő, este pentru că activitatea sa de traducător, incomparabil de bogată, se întinde pînă în zilele noastre, el desăvîrșind acum ceea ce începuse în perioada dintre cele două războaie, cu volume de tălmăciri, unul mai strălucitor decît celălalt, ca să pomenesc numai tălmăcirile sale din lirica lui Bacovia sau din baladele populare românești.

— Este un fapt consemnat de istoriografia literară — și un titlu de mîndrie, nu doar pentru Szemlér Ferenc, ci, neîndoios, pentru întreaga literatură maghiară din România — că în 1940, în vremea cînd furtuna istoriei a asmuțit popoarele unele împotriva altora, Szemlér Ferenc a editat o antologie de poezie românească. Mă refer la volumul intitulat *Mai román költők* (Poeți români contemporani), tipărit de Societatea „Vajda János" la Budapesta, în colecția *Flora Mundi*. După cum precizați în prefața scrisă în 1939, primele tălmăciri datează de prin 1934. V-aș ruga să ne relatați amintirile legate de acest foarte important document artistic al istoriei cunoașterii reciproce.

— Așa cum am și scris undeva, am început să mă ocup mai serios cu tălmăcirea maghiară a poeților români împreună cu prietenul meu din Brașov, Octav Șuluțiu. La început traduceam numai pentru plăcerea mea. Manuscrisul a zăcut multă vreme în sertarul biroului meu, pînă

cînd odată Radnóti Miklós și Vas István au aflat într-un fel despre existența lui și, din pură prietenie, poate — în orice caz nu se cunoșteam personal — m-au întrebat dacă n-aș fi dispus să cedez volumul pentru colecția Societății „Vajda János". Firește, am răspuns fericit solicitării, chiar și cu condiția obligativității de a suporta o parte din cheltuielile de editare a cărții, ceea ce însemna să cedez toate onorariile care mi se cuveneau pentru poeziile mele apărute în vremea aceea în ziare și reviste din Ungaria, în contul cheltuielilor de tipărire a cărții.

— De fapt, istoriografia literară a fost aceea care v-a dat satisfacție pentru acest volum de pionierat care, într-o anumită măsură, reprezenta o antologie, concepută sistematic, a liricii române din perioada aceea. Sau mă înșel?

— M-aș mîndri bucuros cu această apreciere, dar mă tem că am fost călăuzit, atunci, mai mult doar de instinctul meu. Într-adevăr, eu am ales scriitorii ca și poeziile, dar în vederea înlesnirii și controlului muncii mele anevoioase m-am adresat prietenului Octav Șuluțiu, de care v-am vorbit. Firește, el m-a aprobat fără șovăială cînd am pomenit printre autorii vizați pe Arghezi, Ion Barbu, Blaga și Goga. Cred însă că alături de poeții aleși de mine, în antologie am mai inclus la propunerea lui Șuluțiu poezii de Bacovia, Ion Minulescu, Alexandru Philippide, Ion Pillat, Al. O. Teodoreanu și alții. Poeziile lui Tudor Vianu le-am inclus de comun acord cu el. Și, în sfîrșit, mi-a fost de real ajutor și în redactarea scrisorilor adresate autorilor, în care le ceream consimțămîntul, și a chestionarelor alăturate scrisorilor, privind datele bio-bibliografice ale autorilor.

Desigur, Șuluțiu nu a putut verifica valoarea și nivelul traducerilor mele, ascultînd doar cîteva din traduceri, pentru a-și da seama de muzicalitatea tălmăcirilor respective. Dar a fost satisfăcut luînd cunoștință de faptul că bună parte a tălmăcirilor mele au apărut rînd pe rînd în coloanele revistelor *Erdélyi Helikon* și *Korunk*.

— Iată-ne ajunși, așadar, la evocarea unei prietenii. Dumneavoastră ați scris de mai multe ori despre Octav Șuluțiu, așa cum vă aduceți aminte cu plăcere și poate cu nostalgie de amintirile care

vă leagă de Braşov, acest „oraş dificil". În poezii şi romane prezentaţi adeseori Braşovul de odinioară, care, după anii copilăriei petrecuţi la Odorheiul Secuiesc, v-a devenit cămin pentru decenii întregi. V-aş ruga să-mi vorbiţi mai pe larg despre Şuluţiu, despre prietenia dumneavoastră, fiindcă asemenea prietenii privesc şi literatura.

— Era pe vremea cînd la colţul actualei străzi 7 Noiembrie cu piaţa centrală s-a deschis cafeneaua „Central". În încăperile modest mobilate, liniştite şi primitoare de odinioară funcţionează acum o mare cofetărie plină de oglinzi, gălăgioasă şi cu mare afluenţă. Chiar şi intrarea veche de sub frontonul larg a fost mutată pe tumultuoasa stradă principală, dar prin vitrinele mari rămase neschimbate privirea cade şi azi asupra clădirii galbene a vechiului Sfat cu acoperişul de ţiglă colorată, în care funcţionează acum Muzeul de istorie al oraşului, iar mai departe, pe vîrful stîncos al Tîmpei ce se înalţă în spatele clădirii.

În această cafenea ziua nu era muzică, nu veneau nici agenţi comerciali mereu agitaţi, cartofori sau femei cu îndeletniciri obscure. Doar cîţiva pasionaţi şahişti se aplecau tăcuţi asupra meselor din ungherele mai întunecoase. La celelalte mese îşi sorbeau cafeaua de după-amiază ziarişti, profesori, medici, avocaţi, muzicieni, funcţionari şi scriitori — discutau în surdină sau se aplecau solitari, învăluiţi în fum dens de ţigară, asupra foilor de hîrtie de un alb încăpăţînat, sucindu-şi nervos capacul stiloului şi cerînd în răstimpuri apă proaspătă chelnerilor mai vîrstnici, care se plimbau printre mese cu mişcări discrete.

Atmosfera aceasta te îndemna la reflecţie profundă, la meditaţie şi la legarea de prietenii. Aici mă întîlneam de obicei cu Balogh Edgár, de exemplu. Şi tot aici am făcut cunoştinţă — în împrejurări pe care memoria nu le mai păstrează — cu prietenul meu de mai tîrziu, Octav Şuluţiu, care era pe atunci profesor la unul dintre liceele braşovene — dacă nu mă înşel, la liceul Şaguna.

Îl văd şi azi îndreptîndu-se spre mine — sau, dacă stăteam cu Balogh Edgár, spre noi —, ocolind mesele de marmură artificială şi întinzîndu-şi dreapta cu degetele lungi şi subţiri ce atestau îndeletniciri intelectuale. Era cu un cap mai scund decît mine, purta de obicei un costum

cenușiu simplu, dar îngrijit, cu cămașă albă și cravată; siguranța ținutei sale modeste trăda puterea conștiinței. Fața-i ovală, palidă de boala ce se cuibărise deja în trupul său, dar de o expresie surprinzător de tinerească, era luminată de un zîmbet prietenos. Fruntea lui netedă și înaltă era încadrată de părul închis, dat pe spate, puțin cam dezordonat. De sub sprîncenele subțiri și frumos arcuite doi ochi inteligenți, cenușii sau, poate, căprui mă priveau iscoditor.

Nu știu care cunoscut comun ne-a făcut cunoștință. La început discutam despre chestiuni literare, dar în scurt timp am trecut la problemele lumii. De bună seamă manifesta interes pentru politică, ba avea chiar convingeri politice, fiindcă după timidele tatonări ale începutului *ne-am angajat încă la prima noastră întîlnire în* a discuta perspectivele din ce în ce mai sumbre ale Europei. Apoi accentul discuțiilor noastre a trecut asupra evenimentelor din Spania, iar mai tîrziu porneau invariabil de la știrile despre războiul civil.

Ca să respect adevărul, n-aș mai putea stabili azi exact din ce unghi de vedere examina Șuluțiu marea confruntare ce se desfășura sub ochii noștri și nici dacă a luat vreo atitudine expresă privind părțile ce se înfruntau. Memoria mea nesigură mă face însă să afirm că-și baza opinia în primul rînd pe considerente artistice. Nu pot uita cu ce durere lăuntrică vorbea despre soarta tragică a unor poeți și scriitori, despre distrugerea unor monumente și creații artistice, ca urmare a evenimentelor militare. Îmi amintesc, de asemenea, cîtă sinceră revoltă umană îi clocotea în glas cînd vorbea despre soarta celor uciși în barbarele bombardamente aeriene. Erau zilele măcelului de la Guernica, și ceea ce l-a zguduit pe Picasso n-a trecut fără urmă nici în sufletul său. Și este de asemenea fapt incontestabil că el a scris singura recenzie pozitivă în limba română despre cartea lui Balogh Edgár, intitulată *Iratlan történelem.*

Deși ne-am împrietenit tot mai mult, prietenia noastră a rămas totuși la acest nivel de cafenea. Viețile noastre particulare nu se întretăiau nicăieri. Cred că nici el nu știa despre mine că sînt familist, așa cum și eu am aflat abia după cîțiva ani că s-a căsătorit și avusese un copil

pe care l-a pierdut prematur — atunci cînd nu-l mai văzusem de mulți ani și nu mai știam nimic despre soarta lui.

În atmosfera literară a cafenelei „Central" însă nimic nu a fost mai firesc decît ca discuțiile noastre să fie guvernate cu deosebire de problemele creației. Personal, în perioada aceea proiectam scrierea unei proze de dimensiuni mai mari, de aceea mă interesau în mod deosebit preocupările similare ale lui Șuluțiu. În unele după-amieze mai liniștite îl ascultam cu înfrigurare citind cîteva pagini din romanul său, intitulat *Ambigen*, care urma să iasă de sub tipar; în schimb, îl lăsam în pace cînd se retrăgea să efectueze corecturi în șpalt. Cînd în sfîrșit, romanul a apărut sub formă de carte — dacă nu mă înșel cu emblema unei edituri din provincie și, poate, pe cheltuiala autorului, oricum într-o execuție grafică modestă — am primit, desigur, și eu un exemplar cu dedicație.

Din păcate, cartea aceasta n-o mai am, a dispărut în vîltorile sfîrșitului celui de-al doilea război mondial, așa încît nu mai am cum să-mi amintesc aproape nimic din ea. Știu doar că romanul mi-a stîrnit impresii relativ eterogene. M-a nedumerit îndeosebi faptul că viața eroului principal ni se înfățișează mai ales sub raport sexual. Nici nu e de mirare că autoritățile școlare au obiectat împotriva publicării romanului în foiletoane în coloanele ziarului *Vremea*, afirmînd că lucrarea ar putea avea o influență dăunătoare asupra ținutei morale a tineretului, cu atît mai mult cu cît era binecunoscută calitatea de profesor și pedagog a autorului. În ce mă privește, i-am și spus părerea mea lui Șuluțiu — poate chiar mult înaintea discuțiilor noastre despre războiul civil din Spania — și acesta, spre marea mea mirare, nu s-a supărat. Mai mult, nu se opunea să-mi exprim această părere în recenzia cărții ce urma să o public în revista *Erdélyi Helikon*. În orice caz, singura critică apărută în limba maghiară despre cartea lui Șuluțiu consemna, printre altele: „...autorul... trasează cu ochi ager linia de hotar dintre artă și morală și deși așază arta într-un vid exagerat, se ridică cu un curaj admirabil în apărarea libertății artei... Unele pagini ale romanului... dovedesc o uimitoare capacitate de analiză, o excepțională intuiție psihologică, iar dacă mai

adăugăm stilul clar, limpede și ferm, putem afirma că tînărul roman românesc s-a îmbogățit cu un nou și promițător talent".

Acestui autentic talent îi datorez mult și eu. În perioada cînd am făcut cunoștință, după cum am amintit, eu redactam la *Erdélyi Helikon* rubrica Revista revistelor românești. În noianul de materiale ce mă copleșeau săptămînal și lunar nu mi-a fost întotdeauna ușor să mă orientez. Tot ceea ce se publica referitor la naționalități reușeam desigur să selectez fără nici o greutate și imediat. Astfel am urmărit cu o continuă atenție articolele lui Eugen Jebeleanu, referitoare la noi, publicate în coloanele revistei *Azi* sau în paginile *Adevărului literar și artistic*. La fel și articolele lui G. M. Samarineanu, în coloanele *Familiei* din Oradea.

Mult mai multă bătaie de cap mi-a dat însă filtrarea celorlalte scrieri demne de remarcat, într-o perioadă tulbure, aș spune de confuzie spirituală, cînd ideologia fascistă se strecura uneori în forme abia perceptibile chiar și în scrierile aparent inofensive și cînd nici titularul rubricii n-avea încă pregătirea care să-l călăuzească sigur în toate.

Ei bine, în cursul discuțiilor purtate cu Șuluțiu, m-am străduit să trag cît mai multe foloase din opiniile sale pur umaniste, din atitudinea omului revoltat împotriva barbariei de orice fel. Uneori căram cu mine o servietă plină de ziare și reviste la întîlnirile de la cafenea, unde la o masă mai retrasă le răsfoiam împreună, iar el îmi atrăgea atenția asupra cîte unui articol sau studiu de care, după părerea sa, trebuia să mă ocup. Ridica atunci vocea și vorbea îndelung de cîte un nume pe al cărui purtător îl prețuia mult.

Firește, de unele lucruri îmi dădeam seama și singur, dar mă bucuram cînd îmi confirma convingerea, ba chiar și cînd mă contrazicea în felul său liniștit și totuși înflăcărat. Legăturilor noastre ce deveneau tot mai strînse nu le putea dăuna nici această din urmă eventualitate. În orice caz, n-aș mai putea spune cu certitudine cine dintre noi a avut rol mai mare în faptul că printre autorii prezentați în recenziile de care am vorbit se aflau scriitori ca Sadoveanu, Călinescu, Blaga, Vladimir Streinu, Demostene Botez, Mihai Beniuc, Dimitrie Gusti, Ion Biberi, Iorga, Goga,

Zaharia Stancu, Şerban Cioculescu şi mulţi alţii, desigur şi unii pe care istoria i-a uitat şi de care nu are rost să ne amintim. Oricum, Şuluţiu a avut un mare merit în faptul că am putut desfăşura multă vreme fără întrerupere activitatea de care am pomenit.

— V-aş fi recunoscător dacă aţi evoca şi alţi poeţi sau scriitori români, prieteni ai dumneavoastră. Este, de pildă, cunoscută prietenia dumneavoastră cu Eugen Jebeleanu. Deşi originar din altă parte, Jebeleanu a trăit şi el multă vreme la Braşov. Prietenia dumneavoastră datează încă din Braşov?

— După cîte îmi amintesc, la Braşov nu ne cunoşteam încă. Dacă nu mă înşel, cunoştinţa şi prietenia noastră a început după 1944. Poate, ba nu, sigur, de la o aniversare a lui Petőfi, deşi de auzit, am auzit şi înainte unul de altul. Ne-am întîlnit la prima mare festivitate organizată în amintirea lui Petőfi, la Sighişoara. Îmi amintesc şi acum de cămaşa roşie şi părul negru fluturat în vînt al lui Jebeleanu, de înflăcărarea entuziastă cu care a recitat în limba română, în propria sa traducere, poezia *Mă chinuie amar un gînd*. Desigur, prietenia aceasta a continuat şi nutresc speranţa că este vie şi azi. Pe Beniuc, în schimb, l-am cunoscut la Timişoara, încă în timpul celui de-al doilea război mondial. Iar ceilalţi pe care îndrăznesc să-i număr printre prietenii mei sînt Maria Banuş, Geo Dumitrescu, A. E. Baconsky, Veronica Porumbacu, Virgil Teodorescu — dar aş mai putea continua lista pînă la infinit, fiindcă atît munca cît şi preocupările mele m-au dus la contacte cu aproape toţi poeţii şi prozatorii români de seamă.

— Jebeleanu este unul dintre cei mai sîrguincioşi şi mai exigenţi traducători români ai liricii maghiare. Şi dumneavoastră v-aţi ocupat de mai multe ori de arta lui de traducător. V-aş ruga ca, ţinînd cont de tema discuţiei noastre, să caracterizaţi pe scurt, succint însemnătatea lui Jebeleanu în acest sens. Cum îl vede poetul şi traducătorul maghiar?

— „Pe scurt, succint“ e aproape imposibil să caracterizezi întreaga activitate de traducător a lui Jebeleanu.

M-aș limita cel mult la a evidenția trăsăturile activității sale de traducător al literaturii maghiare.

Înainte de toate, trebuie să precizăm că Jebeleanu nu este numai unul dintre cei mai sîrguincioși și mai exigenți traducători români, ci și unul dintre cei mai pasionanți. Pentru el, a tălmăci nu înseamnă niciodată îndeplinirea exactă a unei îndatoriri, ci — așa cum îi stă bine unui poet adevărat — crearea unei opere proprii de aceeași valoare cu cea a creației tălmăcite. Lucrul acesta a fost evident chiar de la apariția primei sale antologii din poezia lui Ady, dar același crez artistic este manifestat și în culegerea cuprinzînd poemele lui Petőfi, Ady, József Attila și Radnóti Miklós. Lucru cu atît mai demn de atenție cu cît Jebeleanu — fidel parcă și tradiției înrădăcinate în literatura maghiară a traducerilor — este un traducător care respectă deopotrivă textul și forma originalului, și care, păstrînd tot timpul trăsăturile caracteristice ale poeziei originale, nu renunță nici o clipă la propria sa personalitate poetică. Dacă ar fi să argumentez, aș da ca exemplu din întreaga sa operă de tălmăcitor excepționala versiune românească a poemului epic *János Viteazul* sau și mai degrabă cea a poemului epic *Barosul satului* de Petőfi. Constatarea mea e, și aș vrea să subliniez aceasta, că, în general, Petőfi îi este foarte apropiat lui Jebeleanu, și poate în aceasta rezidă explicația faptului că printre toate traducerile din Petőfi — pe plan universal — tălmăcirile lui Jebeleanu trebuie amintite întotdeauna printre cele mai bune.

— După cîte știu, relații de prietenie vă legau și de Tudor Arghezi. Ce a însemnat pentru dumneavoastră această cunoștință, această prietenie și, în general, ce înseamnă pentru un traducător contactul personal, cunoașterea și legăturile nemijlocite umane cu poeții?

— Sub acest aspect, cunoștința și prietenia, onorantă pentru mine, cu Arghezi este într-adevăr un exemplu clasic, cel puțin în ce mă privește. Sînt convins că dacă nu l-aș fi cunoscut nemijlocit, ca om, pe poet, n-aș fi putut tălmăci corespunzător versurile care au alcătuit prima amplă culegere din lume, în altă limbă, din poezia lui Arghezi, intitulată *Telehold*.

Şi astăzi mă simt cuprins de o caldă emoţie cînd îmi amintesc de acele zile, de acum mai bine de trei decenii, cînd am început să tălmăcesc pentru întîia oară poeziile lui Arghezi. Nu ştiam nimic pe atunci despre poet, mă fascinaseră însă versurile lui, acea radiaţie ciudată care semnalează cititorului un creator autentic, un mare poet şi un om adevărat.

M-am bucurat şi mai mult pe urmă, cînd după mulţi ani am avut norocul să mi se încredinţeze traducerea maghiară a ciclului *1907*. Ba mai mult, întîmplarea a făcut să am şi şansa de a fi desemnat drept tălmăcitorul culegerii de care am amintit adineaori. Aceasta a fost mult după 1944, totuşi am descoperit cu entuziasm înflăcărat în mine aceleaşi încurajatoare sentimente care m-au determinat odinioară să traduc primele poezii din creaţia argheziană.

Cea mai mare satisfacţie intimă mi-a produs-o însă faptul că, prin graţia destinului, am avut cinstea să-l cunosc pe poet nu numai prin intermediul cuvîntului tipărit. Preţuiesc aceasta cu atît mai mult, cu cît, avînd o fire retrasă, de obicei scap prilejul de a mă apropia de personalităţile pe care le apreciez mult şi le iubesc, iar cînd totuşi mă decid, de regulă este prea tîrziu.

De data aceasta însă hazardul unei vacanţe pe litoral ne-a făcut vecini de cameră, şi astfel întîlnirile zilnice, timp de două săptămîni, au înfrînt în sfîrşit obstacolele, altădată de netrecut, ale reţinerii şi timidităţii mele.

Sînt recunoscător acestui hazard, deoarece a risipit în mine o părere plămădită de zvonuri şi instinctiv acceptată, ba chiar convingerea legată de inabordabilitatea poetului, de firea sa caustică, de aerul său trufaş. Or fi fost desigur şi unii faţă de care s-a arătat astfel sau pe care, în cursul polemicii din ziare, nu a dorit să-i cruţe, sau unii cu care a avut conflicte personale. În ce mă priveşte însă, pot afirma cu mîna pe inimă că rar mi-a fost dat să cunosc între poeţi un om mai amabil, mai cordial, mai manierat şi mai prietenos ca el, şi aceasta nu e puţin lucru.

Răsfoindu-i cărţile, mă gîndesc adesea şi azi la clipele petrecute în preajma lui, îi aud parcă glasul de om bătrîn, puţin tremurat, dar niciodată nesigur, din care răzbate nu numai înţelepciunea, cultura şi talentul, ci profunda, incomparabila sa omenie. Mi-au plăcut şi-mi plac

foarte mult poeziile lui. Dar mărturisesc: întotdeauna l-am iubit și l-am stimat cel mai mult pentru această omenie a sa. Și sentimentul acesta trăiește și azi, neschimbat, în sufletul meu.

— Victor Eftimiu a vorbit cu multă căldură despre traducătorii săi maghiari. Dintre ei face parte și Szemlér Ferenc, traducătorul piesei *Omul care a văzut moartea*. Cum a căzut alegerea dumneavoastră asupra acestei creații?

— În ianuarie 1940, Kádár Imre, directorul de atunci al Teatrului Maghiar din Cluj m-a rugat să traduc piesa lui Eftimiu. Multă vreme am crezut că manuscrisul s-a pierdut, trecuse doar, între timp, un război mondial. Spre marea mea surpriză însă, după mulți ani, aproape două decenii, piesa a apărut pe scena Teatrului maghiar din Sfîntu Gheorghe.

— Traducerile de proză, ca și această piesă, sînt aproape o excepție în activitatea lui Szemlér Ferenc. Ne amintim printre acestea în primul rînd de romanul *Desculț* al lui Zaharia Stancu.

— Mă bucur că amintim numele lui Zaharia Stancu. Traducerea romanului *Desculț* a constituit pentru mine, la vremea respectivă, un mare eveniment, nu numai din punct de vedere literar, ci și sub aspect personal. Cu deosebire prima parte a romanului lui Stancu este plină de cuvinte și expresii neobișnuite, pe care în zadar le-am căutat în dicționarele de atunci. De aceea am profitat de faptul că luam masa în fiecare zi la același restaurant cu Stancu și după, ce mînca, treceam la masa lui, cu o listă a cuvintelor notate în ajun, iar el îmi explica cu răbdare semnificația cuvintelor și expresiilor. De atunci datează relațiile noastre personale. Ceea ce m-a îndemnat poate să traduc *Desculț* a fost faptul că, în esență, și Stancu e poet. De altfel, țin să menționez în parantoză că împărțirea celor ce se îndeletnicesc cu literatura în poeți și prozatori mi s-a părut întotdeauna rigidă și forțată. Cred că așa ceva nici nu este posibil. Un exemplu excelent îl constituie chiar Stancu sau, în literatura maghiară, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula și, cred, toți ceilalți.

—Activitatea dumneavoastră de traducător este atît de vastă încît ar fi poate greu de stabilit cu exactitate preferințele de tălmăcitor. Mai exact spus, vă pasionează tot ce este valoare eternă sau cunoștință nouă, experiență proaspătă . . .

— În ultimii ani, n-am mai tradus proză. În schimb, am tălmăcit cu atît mai sîrguincios din poezia română clasică și contemporană. Am fost unul din autorii cei mai activi ai ediției maghiare complete a liricii lui Eminescu, apărută acum cîțiva ani. Același lucru îl pot spune poate și despre volumele din Lucian Blaga, Ion Pillat, Alexandru Philippide, Octavian Goga. Am tradus și o culegere din creația poetică a Mariei Banuș. În afară de asta am urmărit cu atenție generația tînără a poeților români, ceea ce este atestat de tălmăcirea poeziilor lui Petre Stoica, Ion Gheorghe, Darie Novăceanu, Ana Blandiana. O atenție specială am acordat creației lui Marin Sorescu, din ale cărui poezii a apărut un volum sub titlul *Együtt álmodunk* (Visăm împreună) în prestigioasa serie de lirică universală a Editurii Európa din Budapesta.

— În activitatea traducătorului Szemlér Ferenc, ponderea principală revine totuși, după opinia mea, poeților a căror creație prezintă afinități cu a dumneavoastră: poetul de substanță populară Alecsandri, Arghezi sau poetul Zaharia Stancu. Și atunci Macedonski? Oare poetul simbolismului românesc n-a influențat personalitatea poetică, creația poetului Szemlér Ferenc?

— Nu cred; poezia lui Macedonski am cunoscut-o mult după debutul meu. De altfel, o dovadă o constituie și faptul că nu l-am inclus pe Macedonski în antologia mea, *Mai román költők*. Dacă simboliștii au avut vreo înrîurire asupra mea, apoi aceasta este una mai timpurie și venită din surse mai directe. Poate prin intermediul antologiei lui Kosztolányi Dezső, *Modern költők*, cu ajutorul căreia am cunoscut de fapt, pe cînd eram student, orientările poetice din Apus.

— Am adus în discuție această chestiune deoarece în cursul său universitar Sőni Pál amintește la un moment dat, vorbind de debutul poetic al lui Szemlér Ferenc, de o influență a avangardismului.

— S-ar putea. Poezia avangardistă am cunoscut-o tot prin intermediul lui Kosztolányi Dezső. Îmi place foarte mult Walt Whitman și — azi pot mărturisi liniștit — îmi plac mult și futuriștii. Poezia lui Palazzeschi, *Izvorul bolnav*, tradusă de Kosztolányi, o știu și azi pe dinafară.

— În *Revista revistelor* pe care ați redactat-o la *Erdélyi Helikon* au figurat de multe ori și problemele atelierului poetic. De asemenea, în volumele dumneavoastră *Lépésről lépésre* (Pas cu pas) și *A költészet értelme* (Sensul poeziei) găsim eseuri și studii privind aspecte teoretice și practice ale poeziei și tălmăcirilor literare. În revistele noastre de azi căutăm zadarnic asemenea scrieri de Szemlér Ferenc. Nu apar asemenea studii nici sub semnătura altor autori. Oare nu mai este nevoie de asemenea studii, eseuri, analize stilistice legate de tălmăcirile literare?

— După părerea mea, ar fi mare nevoie de ele. Dar dacă astfel de scrieri trezesc un ecou tot atît de redus ca încercările mele de odinioară, mă îndoiesc că cineva ar fi tentat să scrie asemenea studii. Cu aceste scrieri ale mele am păţit-o la fel ca și cu antologia poeţilor români contemporani. Ecoul mult aşteptat a venit doar după decenii, printre altele tocmai acum, trezit poate și de acest interviu.

1968; 1971

BALOGH EDGÁR

Primele impresii rămîn adînc întipărite în memorie. Pe Balogh Edgár l-am văzut pentru întîia oară în 1964, într-o seară de decembrie, în tipografia clujeană. Scrisesem un articol pentru ziarul *Világosság*, despre posibilitățile industrializării Secuimii, și m-am încumetat să intru la zețărie ca să văd șpaltul. Aplecat asupra unei mese, domnul redactor șef Balogh Edgár purta tocmai o discuție aprinsă cu cineva. Cu un coleg sau cu un tipograf? Îi apăruse în ziarul pe care-l conducea tot un articol polemic. Scena întîmplătoare marca o trăsătură specifică: Balogh Edgár a polemizat și polemizează de o viață cu adversari, cu prieteni și nu rareori cu sine însuși. Faptul că și-a ales ca gen preferat publicistica — după cum el însuși mărturisește: publicistica născută sub semnul slujirii poporului — decurge din conformația sa intimă.

„Orice scriitor de seamă... afirmă și își asumă un rol obștesc... cu alte cuvinte, de îndată ce-și exercită scrisul devine publicist" — argumentează el, într-una din scrieri, importanța genului său preferat. Publicistica este mai legată decît toate celelalte genuri literare de realitatea imediată; iată de ce toate scrierile lui Balogh Edgár se împletesc atît de strîns cu problematica conviețuirii iar slujirea poporului, cu căutarea posibilităților demne ale frăției între popoare. Este exactă caracterizarea pe care i-o face *istoriograful literar*: „Remarcabilă este capacitatea sa de a raporta imediat și firesc mărunțele probleme cotidiene, observațiile sale, diversele aspecte ale vieții la contextul lor istoric; văzînd o fotografie oarecare, deduce din ea soarta comună a unei părți de lume, a Europei Răsăritene".

Legăturile sale personale cu scriitorii români sînt mai puțin cuprinzătoare decît ale multor contemporani, și totuși, activitatea sa literară, tocmai prin analiza problemelor vitale ale naționalității maghiare din România, se așază organic în sfera sentimentală și spirituală a prieteniei.

— La douăzeci și nouă de ani v-ați întors pe pământul natal ca un om pe deplin format din punct de vedere ideologic și ca un scriitor matur. Lupta dumneavoastră cu prejudecățile lumii burgheze ați dat-o în Slovacia și, după cum mărturisiți, limbajul deschis, drept al oamenilor muncii de la orașe și sate v-a format ca militant al democrației și socialismului. Cum v-ați încadrat în realitatea României de atunci și în viața literară maghiară din România?

— Acum treizeci și șase de ani, cînd Cehoslovacia burgheză m-a expulzat, iar Ungaria horthystă nu m-a primit, nici n-am avut altceva de ales decît să mă întorc acasă, în Ardeal. Tatăl meu a fost originar din Ardeal și, pe cînd eram elev de gimnaziu, m-a și adus odată în vizită, iar la Sibiu, unde strămoșii noștri trăiau din timpul lui Géza al II-lea, mă aștepta ca moștenire ultima rată rezultată din vînzarea unui loc de casă al familiei. Dar adevăratele legături mă legau de Cluj: primul pe care l-am căutat a fost Gaál Gábor, care m-a și pus imediat să scriu primul meu articol în *Korunk*. Într-un anume sens însă am găsit aici cam strîmtă aria de acțiune a stîngii; am picat aici dintr-o țară unde frontul popular se închegase deja și fascismul era înfruntat de forțe unite. M-am dus atunci la Szentimrei Jenő, la Makkai Sándor, la Ligeti Ernő, am început o corespondență cu Kacsó Sándor și Molter Károly și, intrînd în Societatea „Ady Endre", inițiată de Jancsó Elemér și care exista doar în frumoasele ei intenții, am încercat realizarea dialogurilor reclamate de situație. O parte din acestea au și apărut imediat la Bratislava sub forma unor interviuri. Încercărilor mele le-a pus capăt ordinul de recrutare.

— Această perioadă a serviciului militar, trăită tîrziu, la vîrsta de treizeci de ani, a devenit, după cîte știu una din marile experiențe ale dumneavoastră. După aspectele sociale, politice și literare ale realității românești, aici ați venit în contact nemijlocit cu masele populare românești. Activitatea din Slovacia, organizarea mișcării *Sarló* (Secera) și legăturile nemijlocite cu poporul, în timpul acțiunii de investigație sociologică, desfă-

șurată la țară, au avut o înrîurire radicalizatoare asupra dumneavoastră. Ce amintiri păstrați din anii de militărie din Oltenia?

— M-am născut la Timișoara, părinții mei s-au căsătorit aici și, deși am părăsit orașul de pe malul Begăi la vîrsta de patru ani, aici a trebuit să mă înrolez. Nu știam încă românește, vechiul meu prieten, Méliusz József, care călătorind spre Berlin mă vizitase la Bratislava, mi-a fost ghid și translator. Am îmbrăcat haina ostășească la Lugoj, dar am avut neplăceri cu poliția din cauza unor ziare de stînga, sosite pe adresa mea și, pe deasupra, n-am știut că în timpul stagiului militar n-aș fi avut voie să public în ziarul *Brassói Lapok*. Ca pedeapsă, am fost mutat în Oltenia, la Tîrgu Jiu. Acest exil militar a constituit un mare noroc al vieții mele. M-am pomenit într-o lume minunată și încă foarte vie a folclorului, trăind doi ani printre feciori de țărani și ciobani olteni, deosebit de ageri la minte și cu un limbaj savuros. Mi-am cîștigat prieteni din rîndurile agitate ale tinerei intelectualități locale, am fost înconjurat de dragoste și bunătate. Aici am cunoscut și îndrăgit poporul român și am descoperit, ca entuziast „latinist", particularitățile limbii și cîntecelor populare românești. Și pentru ca nu cumva să fiu mutat din nou, de data aceasta îmi trimiteam impresiile unor ziare de peste hotare; nu de mult le-a descoperit un bibliograf din Cehoslovacia.

— Demobilizarea dumneavoastră către sfîrșitul anilor treizeci coincide cu perioada de consolidare a ideii frontului popular în viața țării și, implicit, a populației maghiare din România. Apar ziare ale Frontului popular, are loc Reuniunea de la Tîrgu Mureș a cărei inițiativă ați avut-o încă în 1935. Iată caracterizarea pe care v-o face Sőni Pál: „În scrierile sale a luptat în spiritul partidului comunist ilegal împotriva politicii de oprimare a poporului dusă de regimul burghezo-moșieresc apoi împotriva pericolului fascist, militînd cu o credință nezdruncinată pentru tradițiile progresiste, revoluționare, pentru umanismul socialist". În ce fel se legau aceste mișcări, proiecte și acti-

vitatea dumneavoastră de năzuințele românești similare?

— Lăsat la vatră, am putut în sfîrșit să mă înrolez în mișcare. Politica națională a partidului nostru, aflat în ilegalitate, a făcut posibilă, în mod exemplar, desfășurarea în masă a forțelor MADOSZ-ului, iar Bányai László și Vincze János, conducători ai acestei organizații a oamenilor muncii maghiari, m-au detașat pe frontul cultural. Am făcut profunde investigații în viața populației maghiare din România și tocmai aceasta ne-a apropiat foarte mult de forțele democratice române. Am organizat primul „buchet clujean" cu participarea flăcăilor și fetelor din douăsprezece comune și tot atunci am stabilit contacte personale cu tinerii exponenți ai mișcărilor românești similare. Mi-amintesc de studiul tînărului Miron Constantinescu, pe care mi l-a și dedicat, de grupul de studenți progresiști al lui Eduard Mezincescu și, cu osebire, de personalitatea de frunte a Frontului Plugarilor, dr. Petru Groza; descrierea primei mele convorbiri cu Groza a apărut de atunci de mai multe ori. Am legat necesitatea societății socialiste de emanciparea maselor țărănești și în cadrul est-european dat — amintindu-ne de Ady — ne-am pus toate speranțele în unirea istorică a slavilor, românilor și maghiarilor. De comun acord și cu Tamási Áron, în această perioadă am reușit să coordonăm la Reuniunea de la Tîrgu Mureș năzuințele progresiste ale intelectualității maghiare din România cu mișcarea democratică română. Apoi colegii m-au trimis la Brașov. Aici m-am încadrat, împreună cu Szemlér Ferenc, în mișcarea tinerilor scriitori realiști și am început editarea cărților din seria *Erdélyi Enciklopédia*. La poalele Tîmpei i-am cunoscut pe secui, iar la reuniunile populare organizate în timpul dictaturii regale adunam în jurul nostru mase de mii de oameni, în rîndul cărora am desfășurat o vastă muncă de lămurire prin conferințe, diverse manifestări cultural-populare, sprijinindu-i prin uniuni cooperatiste. Tot pe aceste meleaguri mi-am cunoscut și soția, ceea ce m-a legat definitiv de un sat de secui de la poalele Harghitei, Vărghiș, ajuns azi localitate minieră.

— În 1943 a apărut la Cluj un volumaș modest, intitulat *48-as Erdély*, în care dădeau un semn de viață scriitorii democrați, progresiști maghiari din par-

tea de nord a Transilvaniei. De fapt nu era un simplu semn de viață, ci o puternică afirmare a idealurilor, printre care și înțelegerea frățească dintre naționalități. Ca motto al volumului se citau cuvintele istorice ale apelului de la Brașov al generalului Bem: „Maghiari, sași, români, întindeți-vă mîna frățește, îndepărtați orice fel de ură națională — și veți fi fericiți". Unul din autorii și redactorii volumului ați fost dumneavoastră care, în 1941, evocînd exemplul lui Petőfi și Bem vă ridicați, în coloanele ziarului *Magyar Nemzet*, împotriva pasiunilor atițate și atrageți atenția conferinței de la Balatonszárszó din august 1943 asupra importanței problemei naționalităților. Aceste tradiții sînt astăzi mai puțin cunoscute, v-aș ruga să le evocați.

— Dictatul de la Viena m-a găsit la Cluj, unde mă despărțeam de o importantă etapă a vieții mele, prin articolul de fond al ultimului număr al revistei *Korunk*. Urmau vremuri mult mai grele, dar autoritățile horthyste n-au dibuit multă vreme tactica noastră popular-patriotică însușită în viața de partid din România și astfel am reușit să păstrăm anumite poziții de luptă în viața publică și în timpul războiului, care a izbucnit nu peste multă vreme. Prima demonstrație pentru pace s-a desfășurat la Cluj în 1941, iar a doua a fost organizată în 1942, la Budapesta, de către Józsa Béla, care trăia deja într-o strictă ilegalitate; servitori secui, militanți de odinioară ai MADOSZ-ului au condus atunci masele de la statuia lui Petőfi pînă la statuia lui Kossuth ... În 1943 am reușit să ne desfășurăm forțele din nou la Cluj, unde Szentimrei Jenő, Krenner Miklós, Jékely Zoltán, Janovics Jenő, Jordáky Lajos, Kovács György, Nagy István și mulți alții au exprimat într-un manifest intitulat *48-as Erdély* necesitatea unirii forțelor antihitleriste. Cartea a ajuns și în România antonesciană, trecută peste granița „vieneză" de dr. Petru Groza, care venise la Cluj și avusese o întîlnire secretă cu Józsa Béla. După trădarea și căderea rețelei comuniste ilegale, mișcarea noastră de rezistență a găsit noi și noi forme de acțiune la care au participat, colaborînd pînă la capăt, și intelectualii români și maghiari. Îmi amin-

tesc că pe Teofil Vescan și pe prietenii lui i-am prezentat scriitorilor poporaniști care luptau împotriva fascismului, printre care Veres Péter și Darvas József, în locuința lui Csőgör Lajos. Cînd situația a devenit foarte gravă, am luat parte împreună cu Tudor Bugnariu, Demeter János, Mikó Imre la acțiunea muncitorească încununată de succes, care a adus uzinele clujene, sute de deținuți comuniști, ca și pe cei din taberele de muncă forțată de partea armatelor române și sovietice care luptau împotriva fascismului. Dar Józsa Béla nu mai era printre noi, fusese ucis în 1943.

— Au urmat vremuri mult mai proaspete în amintirea tuturor, cînd masele populare din țară — și astfel și naționalitatea maghiară din România — au fost mobilizate la luptă socială și conduse pînă în epoca socialismului.

— Cel mai folositor în slujirea cauzei poporului m-am simțit atunci cînd, în fruntea Uniunii Populare Maghiare, alături de Kurkó Gyárfás, Bányai László, Kacsó Sándor, am putut contribui împreună cu Kós Károly, Antal Dániel și Takács Lajos, pe diferite linii culturale, la marea desfășurare istorică a maselor maghiare din România. Am redactat ziare, am organizat teatrul, am militat pentru înființarea operei, împreună cu tovarășii mei am construit rețeaua învățămîntului maghiar din România corespunzător tuturor cerințelor, am colectat chiar și cuie, am organizat zile Petőfi, pentru a pune bazele instituțiilor noastre maghiare din țară în etapa cea mai grea a perioadei de trecere, am scos reviste și am început activitatea editorială, am purtat grija celor mai înapoiați ceangăi din Moldova — și toate acestea le-am putut realiza numai pentru că niciodată, nici pentru o clipă, n-am uitat legea istorică a convietuirii, faptul că naționalitatea maghiară din sînul poporului român va supraviețui pentru încă multe secole, devenind părtașa tuturor avantajelor noii orînduiri sociale. Și în calitatea de rector al Universității „Bolyai", m-am străduit să servesc cauza înrădăcinării în această patrie, cauza unității inseparabile dintre autocunoașterea naționalității maghiare și încadrarea ei organică în întregul țării.

— În timpul dialogului nostru am avut de multe ori senzația că, evocînd legăturile de prietenie,

parcurgem de fapt etapele vieții și activității dumneavoastră de scriitor, ca să revenim apoi mereu pe același făgaș larg, îmbogățiți cu experiența că trecerea în revistă a biografiei unor personalități coincide pe meleagurile noastre cu urmărirea evoluției convețuirii între popoare și naționalități pe plan social și literar.

— Sînt la o vîrstă cînd pentru mine a sosit timpul bilanțului, al adunării amintirilor. Și chiar dacă firul discuției noastre s-a deplasat prea mult către biografia mea, personal am dorit și în acest fel să întăresc ideea comună, acea esență umană a naționalității, care constituie legea noastră vitală și care ne îndeamnă necontenit la convețuirea cu poporul român. Din 1957 mă preocupă din nou revista *Korunk;* împreună cu Gáll Ernő ne-am străduit să reînviem marea tradiție a revistei, în așa fel încît, desfășurînd forțele intelectualității maghiare din țara noastră, să participăm alături de confrații noștri români, scriitori și oameni de specialitate, la dezvoltarea conștiinței socialiste, la afirmarea creatoare a apartenenței noastre la această patrie. Am avut și ani grei, cînd în unele probleme nu am fost înțeleși. Dar trebuie să spun cu toată sinceritatea că prietenii noștri români, scriitori sau oameni de știință, nu ne-au decepționat niciodată. Cu atît mai mult ne bucură că în etapa actuală a consolidării socialismului, partidul nostru a deschis noi posibilități pentru convețuirea bazată pe egalitate, corespunzător noilor cerințe care izvorăsc firesc din progresul economic, social și spiritual. În cărțile mele se schimbă mereu tematica și modul de abordare a ei, deoarece scrierile mele publicistice și memorialistice s-au adaptat unor condiții diferite de la caz la caz, trebuind astfel să-mi formulez mesajul cînd mai concis, cînd mai pe larg; ceea ce însă rămîne neschimbat în ele este încrederea mea în viitorul comun.

— În biroul dumneavoastră de profesor al Universității clujene am dat examen la publicistică. Iertați-mă: literatură publicistică. Cum apreciază Balogh Edgár, care s-a retras de la catedra universitară, dar care nu se poate retrage din activitatea publicistică, dezvoltarea în zilele noastre a

acestui gen, raportat la întreaga literatură maghiară din România și la conviețuire?

— Genul meu literar a fost întotdeauna publicistica. Și ca profesor universitar am predat, de preferință, publicistica și am căutat să cîștig și publicul de partea acestei specii literare particulare, pentru că, realizată la un nivel cu adevărat înalt, publicistica este egală în rang cu literatura beletristică sau cu literatura științifică. Prin editarea tăioaselor articole politice ale lui Benedek Elek, prin înmănuncherea în culegeri a articolelor polemice ale marilor noștri maeștri în publicistică, Ady Endre și Móricz Zsigmond, iar mai apoi prin publicarea scrierilor polemice ale lui Szentimrei Jenő, am vrut să aduc în prim plan literatura publicistică și poate că și aceasta a contribuit la dezvoltarea de azi a presei maghiare din România. Un impuls fără precedent a dat și înviorarea publicisticii române. Publicistica a devenit un gen la modă, și eu afirm cu convingere că în dezvăluirea și explicarea problemelor complexe ale unei naționalități, în mobilizarea resurselor de energie, în integrarea în grijile țării publicistica are un rol de frunte. Sînt de părere că toți ziariștii trebuie să știe că și în problemele cotidiene ei sînt datori să se adreseze obștei la nivel literar și științific și că scriitorii și oamenii noștri de știință trebuie să cultive și ei publicistica izvorîtă din realitate și care acționează la rîndul ei asupra realității. Presa este o problemă obștească a noastră, de importanță majoră. Mă mîndresc cu obiceiul meu de a citi nu numai revistele și de a urmări nu numai ziarele centrale, ci și presa noastră din provincie, tot mai bună și mai variată. Și dacă eu nu mai pot răspunde cum se cuvine solicitărilor de colaborare, citesc cu atît mai vie satisfacție scrierile publicistice ale scriitorilor și gazetarilor noștri de seamă, printre care și cele ale studenților mei de odinioară.

— Era să omitem în discuția noastră una din preocupările permanente ale lui Balogh Edgár, și anume cultivarea în România a limbii maghiare vorbite și scrise. După cum era să omitem și lexiconul literar care va ilustra alături de rezultatele și tradițiile literaturii maghiare din România și

literatura convieţuirii. Ce mai figurează în planurile scriitoriceşti ale lui Balogh Edgár?

— Zilele-mi trec, dar treabă am destulă. Ca un păianjen în propriul său păienjeniş, stau în mijlocul unui complicat şi multilateral proces de lucru şi coordonez lucrările atît de ramificate ale dicţionarului literaturii maghiare din România, aflat în pregătire, nădăjduind că după sintezele de pionierat realizate de tinerii mei prieteni, istoricii literari Kántor Lajos şi Láng Gusztáv, se va înfăptui în sfîrşit sistematizarea şi sintetizarea corespunzătoare a autocunoaşterii noastre literare, ştiinţifice şi artistice şi a ritmului nostru de dezvoltare spirituală comună cu viaţa spirituală românească. Societatea de ştiinţe filologice din a cărei conducere fac parte, a înfiinţat o secţie separată în vederea cultivării şi popularizării limbii şi literaturii maghiare. În toamnă, la Aiud, în străvechiul colegiu Bethlen, ne vom ţine prima conferinţă pe ţară. Poate după aceea voi reuşi să mă retrag dintr-o activitate de aproape cincizeci de ani şi voi putea, în fine, să lucrez! Aş avea cîteva cărţi de scris, nu publicistică. Expresia cea mai potrivită pentru a le defini ar fi, poate: mărturii.

1971

MIHAI BENIUC

Poezia sa îi este binecunoscută și cititorului maghiar. Îi recităm adesea versurile, le citim cu plăcere, tocmai pentru că în versurile sale deslușim ecoul unor simțăminte înrudite sau de-a dreptul asemănătoare. Nu numai cititorii maghiari, dar și poeții noștri i-au resimțit — și nu de puține ori — înrîurirea; o înrîurire în sensul cel mai nobil al cuvîntului, reciprocă și fecundă. Cînd Mihai Beniuc împlinea șaizeci de ani, poetul Székely János îi închina un poem în care-l cinstea, ca pe un înaintaș, pe omul, pe poetul român, care „ca înaintaș al meu cunoaște și cinstește pe înaintașii mei".

Un chip ostenit, un om neostenit — astfel îl definea, în 1960, Bodor Pál. De atunci, încă zece ani s-au adăugat ostenelii și neostenelii sale. Această convorbire am inițiat-o prin telefon, am continuat-o la catedra de psihologie a Universității din București, în cabinetul profesorului Beniuc; o emisiune la Televiziune și o deplasare în provincie au adus amînări, pentru ca răspunsurile să se ivească apoi numai într-o singură seară. N-a fost nevoie să stea, să se gîndească — Mihai Beniuc avea să ne vorbească despre viața, despre idealurile sale.

— Pe dumneavoastră, noi vă considerăm un cunoscător competent al literaturii maghiare și un bun prieten al ei. Legătura dumneavoastră cu scriitorii maghiari să-și aibă oare originea încă în copilărie? Îmi vine în minte acum că în satul dumneavoastră, în Șebiș, s-a născut poetul maghiar Sárosi Gyula, o interesantă personalitate literară, autorul poemului *Arany trombita* (Trompeta de aur), autentică cronică în versuri a revoluției de la 1848. După înăbușirea revoluției, *Trompeta de aur* a fost prigonită de regimul lui Bach în aceeași măsură ca și autorul ei, care a fost în mod simbolic spînzurat. Copilul Beniuc avea știință, și ce anume știa despre Sárosi Gyula?

— În fața actualului liceu din Șebiș, unde altădată era clădirea magaziei de bucate și a pivnițelor de vinuri a grofului Wenkheim, se ridica, peste drum, între biserica romano-catolică și marea grădină cu pomi fructiferi a renumitului golf, o căscioară destul de modestă; o placă comemorativă de marmoră amintea că acolo s-a născut Sárosi Gyula. Eram elev la școala particulară maghiară din sat a domnișoarei Grünfeld și aflasem ce este un poet. De aceea, nu o dată mergeam să văd placa de marmoră cu numele lui Sárosi, simțindu-mă cuprins de mîndrie că și la noi în sat s-a născut un poet.

— Cunoșteam încă de pe atunci poezia și o iubeam. Mi se întipăriseră în minte strofe și chiar poeme întregi din Petőfi Sándor, Arany János, Tompa Mihály și Vörösmarty Mihály. Îmi vin și azi în minte versurile:

Itt születtem én ezen a tájon
Az Alföldi szép nagy rónaságon,
Ez a város születésem helye,
Mintha dajkám dalával vón tele,
Most is hallom e dalt, elhangzott bár:
„Cserebogár, sárga cserebogár!"*

Care poet nu s-ar bucura să rămînă după el astfel de versuri!

— Într-o poezie de dragoste, scrisă în 1937, la vîrsta de treizeci de ani, invocați atît în titlul poeziei, cît și în refrenul ei, pe Ana Kelemen. „Ții minte, Ana Kelemen? / Și ce urma era minune! / O, ce cuvinte-ar ști-o spune / Ții minte, Ana Kelemen?" De atunci, au trecut alți treizeci de ani și mai bine. Mi-aș permite să întreb — intimitățile poeților nu sînt nicidecum intimități în sensul comun al cuvîntului — e un nume fictiv sau a fost persoană reală această Ana Kelemen?

* Am în față locul unde m-am născut, / E al pustei larg și minunat ținut, / În orașu-n care am deschis eu ochii, / parcă mai răsună cîntecele doichii, / Îi aud și-acuma stinsul cîntecel: / „Gîndăcele, galben gîndăcel!" Din poezia *Szülőföldemen* — În locul natal — de Petőfi Sándor, în traducerea lui Avram P. Todor.

— Prieteni maghiari, printre colegii de şcoală, aveam mulţi, cu unii eram chiar vecini cu casele. Ana Kelemen, pe atunci îi spuneam simplu Annus sau Annuska, era tot o vecină, fiica unui tîmplar. Mi-a fost colegă de clasă; o blondă cu ochi căprui. Dar eu ţineam pe atunci la alta, Szabó Juci, care trăieşte şi azi. Ne zîmbim bucuroşi cînd ne revedem, cu ea sau cu soţul ei, prietenul meu de odinioară, Patkó Gyuri.

Mai tîrziu, m-am reîntîlnit cu Annuska copilăriei mele. Ea era croitoreasă, eu doctor în filozofie. O fată de o frumuseţe de neuitat. Ne-am întîlnit într-o după-amiază de vară şi în clipa în care ne-am apropiat, ne-am şi spus pe nume, la fel ca în anii copilăriei. Şi ce nu făcusem atunci, prunci fiind, am făcut acum — am început să rătăcim prin păduri. Îi plăcea să cînte. Eu le ascultam, culcat în iarbă, pe ea şi pe prietena ei, Manci, altă frumuseţe de fată, dar cu părul castaniu şi cu nişte minunaţi ochi albaştri. Mai ştiu şi eu? Poate le-am iubit pe amîndouă. Dar iubirea cu Ana a fost numai un vis şi poate de aceea a rămas atît de curată. Mai trăia cînd am scris această poezie, invocîndu-i numele în refren, fără să-mi închipui că are s-o citească vreodată. Acuma vorbeşte despre dragostea noastră tot satul, şi nu numai satul. Am aflat apoi că a murit, cam cu un an înainte ca poezia ce are ca titlu numele ei, să fi apărut în volum. Rar, cînd mai merg pe la Şebiş, trecînd, în drum dinspre gară, pe lîngă cimitirul catolic unde-şi doarme somnul de veci, îmi plec uşor capul, într-un gest de reculegere în amintirea ei.

— În repetate rînduri, aţi mărturisit că, alături de Eminescu, dascălul şi înaintaşul dumneavoastră este Petőfi Sándor. În ce şi prin ce v-a influenţat în cea mai mare măsură Petőfi? De cînd traduceţi din Petőfi? Prin ce anume vi-l recunoaşteţi dascăl?

— Ca elev de liceu, la Arad, citeam în egală măsură pe Eminescu şi pe Petőfi. Versurile lui, cum am mai amintit, îmi erau familiare încă de la Şebiş. Nu ştiu exact cînd, dar cred că în primele clase de liceu am tradus două poezii din Petőfi: *Cîntecul cîinilor* şi *Cîntecul lupilor*. Încă de pe atunci, mă simţeam înrudit sufleteşte cu lupii liberi şi neiubitori de stăpîni. Aceste prime traduceri s-au

pierdut, ca multe alte traduceri ale mele din Poe, Moore, F. Konrad şi alţii. Nu erau traduceri în sensul literar, căci nu am făcut în general traduceri decît ori pentru plăcerea proprie, ori pentru a studia în adîncime meşteşugul poetic. Cred că de la Petőfi, pe lîngă ideea de libertate, ca suprem bun uman, m-am ales cu gustul şi dragostea pentru poezia patriotică, în esenţă egală pentru mine cu cea revoluţionară şi partinică. Apoi tot de la Petőfi am încercat să deprind modul de exprimare deschis, popular, accesibil pentru toţi. Mi-a plăcut să cred că poezia trebuie să aibă efect asupra celor ce o ascultă sau o citesc, că trebuie să-i convingă şi să-i înflăcăreze, să revoluţioneze sufletele, să le pună în mişcare pentru ideile mari. Cînd hitlerismul a început să cîştige teren în Ungaria ca şi în România, am simţit nevoia să traduc şi să public imediat, la Cluj, în săptămînalul *Ţară nouă*, poezia lui Petőfi intitulată: *Sus pe Buda iar e steag nemţesc!* Consideram aceasta drept cel mai potrivit protest. De altfel, eu nu sînt decît unul dintre numeroşii poeţi români admiratori ai lui Petőfi, care l-au citit şi-l citesc cu pasiune, ori i-au tradus însufleţiţi poezia, în care se afla întrupat geniul iubirii pentru libertate, ţară şi popor.

— Cu siguranţă, mai tîrziu aţi cunoscut poezia lui Ady şi, mai tîrziu, pe a lui József Attila. Aţi şi tradus din ei, aşadar cunoaşteţi poezia lor în profunzime. Ce înseamnă, pentru un poet român, acest front revoluţionar al literaturii maghiare?

— Ceea ce m-a apropiat mai tîrziu, în ultimii ani de liceu, de Ady şi apoi de József Attila a fost acelaşi suflu revoluţionar petőfian, manifestat de cei doi pe o treaptă istorică superioară. La Cluj, student fiind în anul I la Filozofie, stăteam, zile de-a rîndul, la Biblioteca Universităţii, cercetînd volumele de versuri ale lui Ady — începînd cu *Poeme noi* şi sfîrşind cu *Ultimele corăbii*. Găseam la Ady asemănări cînd cu poezia lui François Villon, cînd, aducîndu-mi aminte că sînt student la Filozofie, cu filozofia lui Descartes sau cu a lui Bergson. Ceea ce mă impresiona la Ady era felul în care el mobilase poezia modernă cu sentimente revoluţionare. Cred că Octavian Goga ar fi adus un mare serviciu poeziei româneşti dacă ar fi tradus versurile lui Ady integral sau

măcar într-o mai mare măsură. O spun, fiindcă cele cîteva tălmăciri din Ady pe care ni le-a lăsat sînt de o mare forță, ca de altfel și tălmăcirile din Petőfi, de pildă: *Un gînd mă zbuciumă* sau *Privighetori și ciocîrlii*. Indiscutabil, și traducerile ulterioare din Ady sînt de o valoare excepțională; cele ale lui George A. Petre, ale lui Teodor Murășanu, Costa Carei și, cu deosebire, tălmăcirile lui Eugen Jebeleanu.

Cît despre mine, mai mult am învățat decît am tradus din Ady. Și dacă mai traduc și azi, cîteodată, o fac doar pentru plăcerea mea sau a unor foarte apropiați prieteni, care nu știu ungurește, dar nu am de gînd să bat la ușile editurilor pentru un contract.

— Traducerile dumneavoastră din József Attila, recent apărutul volum bilingv, au stîrnit în cercurile literare un îndreptățit interes, în egală măsură printre români ca și printre maghiari. Ce probleme aparte, privind traducerea, v-a pus acest volum și care a fost suprema satisfacție pe care v-a prilejuit-o tălmăcirea?

— Cu versurile lui József Attila mi-a făcut cunoștință o tînără studentă comunistă, care mi le-a adus, împreună cu lucrarea lui Lenin, *Materialism și empiriocriticism*, în limba maghiară. Era în 1931, dacă bine-mi aduc aminte. Dar de tradus am început mult mai tîrziu, iar în 1965 am lucrat la această traducere zi și noapte. Ceea ce mai făcusem pînă atunci erau numai exerciții, pe care nu intenționam să le public. De data aceasta, îmi propusesem să traduc o sută de poeme, pe care aveam să le aleg cu ajutorul unor prieteni, între care amintesc pe Méliusz József și pe Szabolcsi Miklós, mulțumindu-le și pe această cale.

Satisfacția mea, traducîndu-l pe József Attila, era de a simți cum se întruchipează în vers românesc gîndirea unuia dintre cei mai de seamă poeți ai timpului nostru, a acelui om care a fost un poet comunist din spița lui Maiakovski.

Pentru mine din punct de vedere literar, împreună cu clasicii poeziei românești, cei trei poeți maghiari: Petőfi, Ady și József Attila — deși nu pot uita nici numele lui Arany János, Madách Imre sau, dintre cei mai apropiați

de zilele noastre, al lui Illyés Gyula — fac parte ca să folosesc o expresie a lui Gorki, din „Universitățile mele".

— Să revenim la chestiunea relațiilor personale. Cu care dintre scriitorii sau poeții maghiari ați fost în relații personale în anii de studii de la Arad sau Cluj?

— La Arad, n-am cunoscut personal scriitori maghiari, dar ascultam cu admirație, la Palatul de cultură, pe Franyó Zoltán, acest apostol al strîngerii legăturilor de prietenie dintre popoarele noastre, prin puntea de aur a poeziei. Eram încîntat de traducerile sale în limba maghiară din Eminescu. Mai tîrziu, am devenit prieteni, și-i datorez lui Franyó recunoștință pentru cîte versuri mi-a tradus în ungurește.

La Cluj, în anii dinaintea războiului, l-am cunoscut pe Kiss Jenő, apoi, prin Ion Chinezu, pe Tamási Áron. Visam cu toții să apărăm capetele podului prieteniei dintre români și maghiari, amenințat pe atunci de fascism. Dar n-am să-l uit mai ales pe Korvin Sándor și pe toți ceilalți prieteni ai mei de la *Korunk*, în frunte cu luminata personalitate a lui Gaál Gábor. Credeam posibilă întîlnirea noastră numai pe solul unei aceleiași ideologii fertile, dacă vroiam să culegem roadele înfrățirii între popoare.

Totuși, ne cunoșteam încă prea puțin, atît ca literatură, cît și ca ființă națională, iar mîna de multe ori ne-o întindeam unii altora, pentru o strîngere frățească, strecurînd-o prin sîrma ghimpată a naționalismului și șovinismului, existent și de o parte, și de alta.

Desigur, situația este cu totul alta astăzi — ne putem vorbi unii altora cu inima deschisă sub faldurile aceluiași steag socialist.

— O întrebare derivată din cea anterioară: din experiența dumneavoastră, cum socotiți că s-a oglindit, între cele două războaie, literatura, spiritualitatea maghiară în conștiința, în literatura română? Și cum apare în prezent? Care sînt zonele de confluență mai importante ale celor două literaturi și care sînt înrîuririle reciproce fertilizante?

— Găsesc că este necesară intensificarea traducerilor, mai cu seamă din ungurește în românește. Ar trebui tra-

duse, într-o mai mare măsură, operele scriitorilor maghiari din România și, desigur, și ale celor din Ungaria. Opera lor ar trebui înfățișată publicului românesc cu o mai mare amploare. Iar manifestările literare cu caracter comun și-ar putea găsi găzduire oriunde, în săli publice, cu destinație culturală, în școli, și aceste manifestări vor fi oricînd mai mult decît binevenite. N-ar strica nici ca scriitorii să facă schimburi de experiență, pe teme bine definite, ca, de pildă: Formele pe care le îmbracă partinitatea în literatură sau: Consecințele spiritului leninist pentru creație sau: Valorificarea tradițiilor revoluției socialiste, ținînd seama de aportul adus la aceste tradiții atît de poporul român cît și de naționalitatea maghiară din România, în trecut și azi.

— Versurile dumneavoastră au apărut pentru prima dată în ungurește, dacă bine îmi amintesc, în 1938, în *Erdélyi Helikon;* poeziile *Azur* și *Și-așa-i bine*, în tălmăcirea lui Kiss Jenő. Ce lăguri personale ați avut și aveți cu cititorii maghiari și cu traducătorii? După părerea dumneavoastră, legăturile personale înlesnesc o mai bună înțelegere a operei literare sau importantă rămîne totuși întîlnirea intimă cu opera?

– Cu cititorii maghiari, probabil că și în viitor contactul meu direct va consta în faptul că, din cînd în cînd, le voi putea vorbi despre diverse aspecte ale poeziei maghiare sau despre poeții maghiari, cum s-a întîmplat și la Budapesta, sau aici, în țară, începînd din 1945, cînd pentru întîia oară am vorbit la Sighișoara despre Petőfi. Cît despre traducătorii poeziilor mele, din țară sau din Ungaria, unde mi-a apărut, nu e mult de-atunci, o culegere sub titlul *A boldogság szarvasa* (Cerbul fericirii) — cît privește așadar traducătorii, întrețin cu ei strînse legături de prietenie. Și dacă amintesc cîteva nume, pe al lui Jékely Zoltán, Fodor József, Weöres Sándor, Garai Gábor, toți din Ungaria, sau pe ale lui Szemlér Ferenc, Horváth Imre, Székely János, Tóth István, Kiss Jenő, Páskándi Géza, o fac fără a sugera o ordine a valorilor și a sentimentelor, ci numai pentru exemplificare. Le sînt tuturor recunoscător, dar nu le-o pot dovedi traducîndu-i la rîndul meu, cu toate că urmăresc cu mare interes activitatea

poetică a fiecăruia dintre ei. Fac asta cu atît mai mult, cu cît frecventez toate revistele și publicațiile maghiare.

— Știu că traduceți romanul *Új pásztor* de Szilágyi András. De ce v-ați asumat traducerea unui roman, dumneavoastră, care pînă acum ați tălmăcit doar versuri? Să fie din cauza spațiului în care se petrece acțiunea romanului și care este acela al locurilor dumneavoastră natale, ținutul moților sau poate vă atrage fluxul poematic al acestui roman?

— Romanul lui Szilágyi András mă interesează, în primul rînd, prin realismul său proaspăt, viu, deși în el sînt evocate vremuri de odinioară. M-a cucerit marea sa forță de expresie artistică. Și în fiecare rînd al său descopăr poezia. M-am decis să purced la traducerea acestui roman, în pofida multiplelor mele ocupații — literare, scriitoricești, didactice și științifice.

— Permiteți-mi să-l citez pe Kántor Lajos: „Pentru Beniuc, originea sa transilvană nu reprezintă un accident acceptat cu indiferență, ci o misiune și un izvor de inspirație permanent, veșnic înnoitor. Nu ne gîndim, cînd spunem aceasta, numai la frumoasa poezie de dragoste *Ana Kelemen* și nici la simpla evocare a peisajului, ci la problematica destinului, care, pentru prima oară, apare într-un veșmînt artistic în poezia *Ursul românesc* și care, în concepția socialistă din poezia *Gelu și Tuhutum*, vor dobîndi o expresie poetică necesară". În această poezie, ați invocat pe Gelu și pe Tuhutum, figuri ale istoriei și legendei românești și maghiare, într-o apropiere și cu o căldură ce presupune împăcare. Integrarea reciprocă a eroilor istoriei, a poeților noștri, reprezintă, după mine, un act frățesc sincer. Dumneavoastră ați scris și o poezie despre Ady. Putem să așteptăm oare de la Beniuc noi poeme închinate marilor eroi unguri din trecutul nostru comun, să spunem lui Doja sau lui Petőfi?

— A cînta în versuri, fie un poet maghiar, fie de altă naționalitate, fie idealurile trecutului comun, înseamnă, pentru mine, a face într-adevăr un gest de apropiere, ceea ce de altfel este și în spiritul vremurilor pe care le trăim.

Cu acest gînd am scris, în 1954, poezia *Gelu și Tuhutum;* eram în drum spre Budapesta, cred că prin septembrie, și i-am încredințat-o prietenului meu Szemlér Ferenc, pe care l-am întîlnit în tren. El a tradus-o și tot el s-a îngrijit de publicarea ei. Dacă bine îmi amintesc, în condiții similare, tot în tren, întorcîndu-mă acasă dintr-o călătorie în străinătate, am scris și poezia intitulată *Steaua lui Ady.* Știu că am mai scris, tot în acel an, și despre Petőfi o poezie, dar nu-mi mai amintesc dacă a apărut sau nu pe undeva. În mintea mea au rămas vii evenimentele din 1919, toate cîte s-au petrecut în timpul revoluției pe Crișul Alb, și aceste impresii ale mele le-am și consemnat în proză. Cît despre Doja, numele acesta strălucește pe firmamentul imaginației mele, ca un astru, întocmai ca numele lui Horea, al lui Tudor sau al lui Iancu. În anii care-mi mai rămîn în față, nu văd de ce n-aș mai putea fi tentat de asemenea teme, care ne leagă, și mă simt, ca artist, îndemnat să le dau expresie, gîndindu-mă că ele ar cimenta și pe mai departe prietenia româno-maghiară, sub steaua socialismului.

— Dacă ați dispune de mai mult timp, ce ați mai traduce neapărat din ungurește? Într-un cuvînt, ce socotiți într-adevăr valoros din noua producție lirică maghiară?

— Să am timp, aș traduce, pentru plăcerea mea, cum am mai spus, mai multe poezii de Ady, apoi aș întocmi o antologie din operele tinerilor poeți maghiari, ale celor din Ungaria, ca și ale celor din România, una similară antologiei de poezie românească întocmită de Köpeczi Béla. Indiscutabil, ar fi foarte necesar un volum, în limba română, din creația tinerilor poeți maghiari din România și dacă în această ordine de idei nu voi mai pomeni nume, este pentru a nu face cumva vreo nedreptate cuiva. Amintesc totuși pe Székely János, care nu de mult mi-a cerut, spre a traduce, niște versuri care să apară în *Igaz Szó.* Tocmai găsisem la librărie ultimul volum al lui Székely. Nu i-am răspuns la scrisoare, sperînd să-i fac o surpriză, traducînd cîteva din poemele sale, care îmi plăcuseră foarte mult. De altfel, Székely János a tradus prima culegere din versurile mele în ungurește și, după aprecierea mea, tălmăcirea lui era de o mare forță artistică.

— Convorbirea noastră, după părerea mea, s-ar încununa, în modul cel mai frumos, cu un episod inedit. Care a fost cel mai impresionant eveniment pentru dumneavoastră, în ordinea legăturilor personale cu scriitorii maghiari?

— Cînd dintr-un întreg tărîm al existenței n-ai mai păstrat decît cîteva episoade, e lesne de ales o impresie care să fie cea mai memorabilă. Dar nu astfel stau lucrurile în ceea ce privește raporturile mele cu scriitorii maghiari. Întrebarea însă îmi aduce aminte de prima mea întîlnire cu Illyés Gyula. Cunoșteam poezia lui încă de dinainte de război, de la Cluj, și citisem cu mare încîntare și cartea despre Petőfi, precum și romanul *Poporul pustelor*. Acum însă, cînd ne-am întîlnit, era încă război. Era la începutul anului 1945 și lucram în redacția ziarului *Frontul plugarilor*. Într-o zi, de dimineață, am fost anunțat că Illyés Gyula dorește să mă vadă. Cînd, unde și pentru ce? — am întrebat emoționat. „Sînt aici", mi s-a răspuns. Erau împreună, el cu Flóra. Mă stînjenea că nu-l puteam primi decît în condițiile modeste de la gazeta noastră; dar altele mai bune nu existau. Eram copleșit că aveam să-l văd pe Illyés Gyula, că am s-o pot vedea pe Flóra; aproape nu-mi venea să-mi cred ochilor. Cum de ajunseseră pînă aici, la noi, în plin război? Dacă mi-amintesc bine, erau în trecere spre Bulgaria. Eram atît de tulburat, încît nu cred că am reușit să încheg un dialog mai interesant cu marele poet maghiar. Dar această întîlnire mi-a rămas în memorie, ca un simbol. Era o mînă prietenească, întinsă într-un moment cînd pe fronturile antihitleriste canonadele tunurilor încă nu încetaseră; și tunurile trăgeau tocmai pentru ca popoarele noastre să poată să-și dea, în sfîrșit, frățește mîna.

1969

EMIL GIURGIUCA

Eram poate încă student cînd am scris, cu un entuziasm oricum studențesc, despre primul volum de tălmăciri din lirica maghiară al lui Emil Giurgiuca. În numărul din 1 decembrie 1947 al gazetei *Népi Egység*. Îmi intitulasem rîndurile: *Újabb mérföldkő* (O nouă piatră de hotar). Desigur că eram mulțumit de articol, din moment ce-l trimisesem unui ziar; acum însă i-l întind cu stînjeneală lui Emil Giurgiuca, acest spirit pedant, atît de minuțios; oare ce va spune, citind tiradele pompoase, pline de înfumurare juvenilă, cu care mă pronunțam în privința traducerilor sale din Petőfi, Vörösmarty și József Attila? Iată, am și reprodus aici, în articolul meu, o poezie a lui József Attila, în tălmăcirea sa, îndemnînd cititorul să o compare cu originalul. Eu însumi le comparasem, în sinea mea, și ceea ce mă izbise era tocmai atmosfera specifică lui József Attila, pe care o degaja textul românesc. Și salutam, în apariția volumului, *piatra de hotar* a cunoașterii reciproce, a prețuirii reciproce.

Emil Giurgiuca nu se arată contrariat de articolul tînărului de altădată, pe care acum îl vede pentru întîia oară. Se arată înțelegător. El însuși, ori de cîte ori vine în atingere cu universul poetic maghiar, este stăpînit de o vrajă interioară similară, simțind îndemnul de a tălmăci acest univers în limba română. De fiecare dată cînd purcede la o traducere, se simte cuprins de febră tinerească, și asta dă prospețime traducerilor sale.

Sînt patru decenii și jumătate de cînd Emil Giurgiuca scrie poezie și de cînd traduce din poeții maghiari.

— Volumul de tălmăciri, apărut în 1947, intitulat *Culegere din lirica maghiară*, vădește pe solidul cunoscător al literaturii maghiare care sînteți dumneavoastră. Din această convorbire a noastră reiese de asemenea, că vorbiți bine și cu plăcere limba maghiară. Pe masă, în fața noastră, se află volume de poezii și antologii ale poeților

maghiari de odinioară; ele fac mărturia că sînteți de mai multă vreme un cercetător și un credincios tălmăcitor al literaturii maghiare. De la sine înțeles, înainte de toate, aș dori să vă invit să ne vorbiți despre aceste impresii ale dumneavoastră, despre primele dumneavoastră contacte cu ungurii și cu literatura maghiară.

— Primele amintiri despre unguri le am din satul meu natal. Ungurește însă n-am învățat decît mai tîrziu, la oraș, la școală. În satul meu, românii fiind majoritatea, limba de comunicare era, firește, româna. Nu-mi pot aminti o anume împrejurare despre care să pot spune că atunci sau atunci m-aș fi întîlnit cu ungurii. Prilejurile au fost felurite și firești. Și pe urmă, odată cu trecerea timpului, întîmplările din prima copilărie se estompează în amintirea noastră. Ceea ce rămîne în noi este o anume stare de spirit în care ele s-au sublimat. În cazul meu, această atmosferă se traduce într-o anume dispoziție generoasă, o stare de simpatie cu care m-am apropiat de lume. În ordinea morală a satului, consătenii unguri, ca și cei români, beneficiau de unul și același statut. Și unii și alții aveau, firește, conștiință națională, ceea ce nu excludea însă respectul reciproc.

Școala elementară armeano-catolică din Gherla, unde am urmat în anii primului război mondial, era frecventată de copii armeni, unguri și români din localitate și din satele de prin împrejurimi... Gherla trecea, în vremea aceea drept un centru școlar prestigios.

În această ambianță am învățat ungurește și aceasta este perioada primului meu contact direct cu literatura maghiară. Contactul s-a făcut prin poemele lui Petőfi, Arany János, Vörösmarty. De altfel, interesul pentru literatură l-am dobîndit în familie și el s-a exercitat mai întîi pe texte literare românești — de Eminescu, Alecsandri, Creangă, Slavici, Coșbuc, Goga, Agîrbiceanu. Acasă, la Diviciori, aveam apoi și colecția revistei *Luceafărul*, această foaie aerată, bogat ilustrată, atrăgătoare. Pentru întîia oară numele lui Petőfi l-am întîlnit în această revistă. Aici au apărut, în tălmăcirea lui Octavian Goga, poemele *Privighetori și ciocîrlii* și *În suflet simt o teamă cum se așterne*. Ceea ce m-a impresionat cu deosebire, citind apoi

originalele maghiare, a fost faptul că în versurile poeților cuvintele sună altfel decît în vorbirea de toate zilele. Cuvintele erau tinere, cîntau parcă. Aveam revelația unei lumi proaspete, seducătoare. Mult mai tîrziu mi-am dat seama că, în genere, arta poeziei constă tocmai în capacitatea de a pune în valoare însușirile virtuale ale limbii și de a da cuvîntului o încărcătură emoțională pe care el n-o are în dicționar. Oricum, prin intermediul poeților și al marilor prozatori, am putut descoperi, cu trecerea timpului, trăsăturile esențiale ale spiritului maghiar, un spirit activ, mîndru, neliniștit, neîmpăcat, senin și bonom, însingurat și tragic.

— Din cîte știu, studiile universitare vi le-ați făcut la București. Apoi ați fost profesor la Aiud, la Cluj, la Sighișoara și din nou la București. La Aiud, ați predat la Colegiul Bethlen; ați predat elevilor maghiari literatura română. Ar fi interesant să vă referiți și la experiența dumneavoastră pe acest tărîm, precum și la amintirile pe care le păstrați, din cîte cunosc, foarte amicale, despre profesorii din acea vreme de la colegiu.

— Din cei doi ani cît am fost profesor de limba română la Colegiul Bethlen din Aiud, păstrez cele mai frumoase amintiri. M-a impresionat, de la început, ordinea desăvîrșită care domnea în școală. Apoi solemnitatea serbărilor desfășurate în sala de festivități, unde, ca într-un templu, în jilțurile înalte de lemn, dispuse pe două rînduri, față în față, ședeau profesorii, iar în spatele lor, în lungi șiruri de bănci, elevii, ascultînd cu toții, neclintiți, cuvîntul festiv. Apoi marea bibliotecă a Colegiului, muzeul de geologie și științele naturii, refectoriul aducînd ceva din atmosfera unor secole apuse și sala de mese a elevilor interni.

Director, pe-atunci, era Járai István. Un om sclipitor. În conclavul de profesori din vechea gardă, el părea cel mai tînăr. Era de o inteligență foarte mobilă și simțeai că, în acel așezămînt secular, el aducea un spirit nou. Eu făceam parte dintr-un grup de tineri profesori care atunci debutau în profesiune: Pogány Albert, Vita Zsigmond, Balázs János, Köble József, Szabó T. Attila, Ion Domnariu și Pompiliu Bîrlea. Aceștia doi din urmă predau româna

și, respectiv, istoria, la școala pedagogică a colegiului. Eram generația nouă. Toți oameni îndrăgostiți de meseria lor. Un reprezentant strălucit al acestei generații de tineri profesori fusese și Szász Árpád. El tocmai plecase din Aiud la Zalău, în toamna sosirii mele acolo. La examenul de capacitate pentru profesorii de limba română, din sesiunea 1931, ținută la Cluj, el a fost șef de promoție, înaintea mea și a lui Traian Marcu, care ne-am clasat pe locurile doi și trei. Noi, cei proaspăt sosiți la Aiud, am putut avea sentimentul deplin că făceam parte din corpul profesoral abia după vizitele protocolare, obligatorii în Transilvania, făcute colegilor noștri și după întoarcerea vizitelor de către aceștia, așadar, numai după ce am îndeplinit uzanțele sociale cuvenite.

Cu toată distanța în timp — sînt patruzeci de ani de atunci — îmi revin în minte și unele dintre numele elevilor mei: Dóczi, Fosztó, Domokos Sámuel... Pe acesta din urmă l-am revăzut la Cluj, unde-și făcea studiile universitare, și mai tîrziu la Budapesta, unde este profesor la catedra de limba și literatura română a Universității de Științe „Eötvös Loránd".

A preda limba și literatura română unor elevi care, mai ales în primele clase, aveau puține cunoștințe în această materie, nu era ușor. Trebuia creată mai întîi în ei dispoziția de a învăța românește, trebuia stîrnit interesul lor pentru literatura română. Faptul că știam bine ungurește mi-a fost de mare folos, deși comporta riscul de a mă transforma într-un dicționar ambulant al elevilor. În predarea limbii, ca și a literaturii române, am practicat deseori metoda comparației, dînd, acolo unde era posibil, elevilor corespondențe din limba și literatura maghiară. Predînd, de pildă, o formă gramaticală românească, scriam pe tablă și echivalentul ei maghiar. La o lecție de istoria literaturii, să zicem despre primele texte scrise românești, întrebam care este prima traducere a Bibliei în maghiară, cînd și cine a făcut-o. Apoi puneam aceeași întrebare pentru literatura română. Determinam astfel împrejurările aproape identice în care s-a produs acest fenomen de cultură în cele două literaturi. *Timpul:* secolul al XV-lea. *Locul:* în cazul traducerii maghiare, Moldova de Nord. Și Maramureșul, în cazul celei românești. *Cauza:* necesitatea

de comunicare pe cale scrisă în limba națională. *Stimulentul:* influența mișcării husite. În sfîrșit, urmau în mod firesc autorii traducerilor: preoții husiți, Tamás și Bálint, fugiți de prigoana antihusită, pe Trotuș, în Moldova, au tradus Biblia în ungurește, iar un preot, al cărui nume a rămas necunoscut, a tradus-o în românește, la mănăstirea Peri, în Maramureș.

Paralela între cele două literaturi continua și în predarea secolelor ulterioare, relevînd înainte de toate trăsăturile care le apropie, în primul rînd spiritualitatea epocii studiate, precum și manifestările specific românești și ungurești.

— Pe Áprily Lajos nu l-ați pomenit printre profesorii colegi de la Aiud, deși ați tradus din poemele sale.

— Pe Áprily Lajos nu l-am mai găsit la Aiud. Părăsise orașul cu cîțiva ani mai înainte; întîi a plecat la Cluj, apoi la Budapesta. Am văzut însă expus în vitrina muzeului de geologie al Colegiului, alături de o frunză pietrificată de palmier, textul poeziei sale *Pálmalevél* (Frunza de palmier). Era un simbol al perenității poetului — pe unde trece, el rămîne, veșnic, în magma sufletelor.

În epoca respectivă, elevii maghiari, și nu numai cei din Aiud, aveau, în afară de Ady Endre, pe care îl idolatrizau, un adevărat cult pentru Áprily Lajos, poet de frunte și excelent traducător din lirica românească. Prima poezie de Áprily, intitulată *Szilencium*, am auzit-o în satul meu natal, de la un elev din Sfîntu Gheorghe, venit în vacanță la un prieten care urma liceul la Aiud. Acestea se întîmplau cu cîțiva ani mai înainte de a ajunge eu profesor la Aiud. Avea un glas baritonal, profund, și a spus-o impecabil. Parcă-l aud și acum: „Némán emelkedett az éjszakában / az ó kollégium . . .“*

— Volumul dumneavoastră de versuri, primul, intitulat *Anotimpuri*, a apărut în 1938. După alți cinci ani, ați publicat o nouă culegere de versuri proprii: *Dincolo de pădure*. Dar mai înainte, ați întocmit o antologie a tinerilor poeți români din Transilvania. Erați un poet cunoscut și un tradu-

* Tăcut se ridica în noapte / colegiul străvechi . . .

cător de asemenea cunoscut (prima dumneavoastră traducere din Ady datează din 1939 și a apărut în *Țară nouă* din Cluj) atunci cînd ați purces să întocmiți, în 1947, o antologie a liricii maghiare. Care a fost imboldul ce va determinat să purcedeți la această muncă; a fost un imbold interior sau unul exterior? De la ce considerente ați purces în selecție? În acei ani, traducătorii căutau cu precădere coordonatele revoluționare ale poeților. Volumul dumneavoastră s-a constituit ca o antologie autentic istorică a valorilor literaturii maghiare din ultimele două secole, prezentînd, alături de poezia revoluționară a lui Petőfi, Ady și József Attila, pe Berzsenyi Dániel, pe Arany János, pe Vörösmarty Mihály, întinzîndu-se în urmă pînă la Csokonai și înglobînd, de asemenea, pe poeții grupați la revista *Nyugat* — pe Babits, pe Kosztolányi; dar și-au găsit loc în antologie și Kassák Lajos, și Illyés Gyula, precum și Kaffka Margit și chiar și Reményik Sándor.

— Ideea unui florilegiu din poezia maghiară a fost a mea. Făcea parte din mai vechile mele proiecte literare. La început, am vrut să alcătuiesc o antologie din traducerile existente. Mă gîndeam la traducerile lui Șt. O. Iosif, Dimitrie Anghel, Octavian Goga, Teodor Murășanu și George A. Petre. Traduceri excelente, dar puține la număr și limitate la opera a numai trei poeți: Petőfi, Arany și Ady. George A. Petre, de pildă, a tradus numai din Ady. Admirabilele transpuneri ale lui Eugen Jebeleanu nu apăruseră încă atunci. Lipseau Berzsenyi, Csokonai, Vajda János, lipseau clasicii, lipseau romanticii, neconsolații, solitarii, toți cei fără de care imaginea liricii maghiare din secolul al XIX-lea ar fi rămas incompletă. Nu erau traduși în românește nici poeții mai importanți ai secolului XX, cel puțin eu nu aveam știință de existența unor asemenea tălmăciri. Or, o asemenea culegere, care se vroia cît de cît reprezentativă, ar fi fost de neimaginat fără constelația poeților grupați în jurul revistei *Nyugat*. Așa că am renunțat la proiectul inițial și m-am apucat să traduc eu însumi. Am tradus ceea ce pînă atunci nu

fusese tradus, acele opere care mi se păreau mai pregnant distinctive pentru poeții antologați.

— Afară de activitatea poetică și de traducător, dumneavoastră efectuați, din rîvnă personală, cercetări cu caracter istoriografic literar. Din cîte cunosc eu, această pasiune mai puțin notorie a dumneavoastră v-a însoțit de-a lungul întregii activități. Dedicîndu-vă cercetării influențelor reciproce literare, ați descoperit și poezia apărută la vremea sa sub semnătura lui Dimitrie Anghel și care, în realitate, era o traducere a unui poem de Tóth Kálmán. V-aș ruga să ne vorbiți despre aceasta mai pe larg.

— Cercetări de istorie literară nu am întreprins numai din inițiativă proprie, din „rîvnă personală" — cum spuneți dumneavoastră. Au existat și comandamente externe la care a trebuit să răspund. Ca student, de pildă, am elaborat, pe o temă fixată de profesor, o lucrare de seminar, care se intitula: *Paralelă între balada populară maghiară și cea română,* pe care am prezentat-o apoi, într-o nouă redactare, ca teză de licență la Facultatea de filozofie și litere a Universității din București. În vederea acestei lucrări, am consultat un vast material bibliografic, am fișat principalele colecții de poezie populară maghiară, începînd cu celebra *Vadrózsák* (Trandafiri sălbatici) a lui Kriza János, cu *Népköltési gyűjtemény* (Colecție de poezii populare) a lui Arany László și Gyulai Pál, precum și principalele studii de folclor, printre care tratatele nu mai puțin celebre: *A balladáról* (Despre baladă) de Greguss Ágost și *Népköltészetünkről* (Poezia noastră populară) a lui Erdélyi János. Procedînd la examinarea comparată a materialelor, mi s-a impus, ca primă constatare, identitatea unor motive epice, uneori chiar a unor tipare prozodice. Evident, era vorba de trecerea unor bunuri de la un popor la altul, fenomen natural, frecvent în numeroase domenii ale activității popoarelor învecinate, avînd uneori caracterul unui schimb de valori, alteori o singură direcție. Am făcut, în acea lucrare pe care am amintit-o, considerații asupra structurii baladei populare maghiare și a celei române, structură reflectînd trăsăturile spirituale ale poporului respectiv. Astfel, spre deosebire de balada

populară românească, în care eposul e dominant, faptele fiind povestite, eroii fiind evocați de către povestitor, balada populară maghiară are o compoziție dramatică concentrată.

Influențe pot apărea, desigur, și în literatura cultă. La poetul Dimitrie Anghel — mă refer la poezia în discuție — nu e vorba însă de așa ceva; pur și simplu este vorba de o eroare care s-a perpetuat și în edițiile postume ale operei sale poetice. Și anume, printre poeziile sale originale, figura, pînă nu demult, traducerea uneia din poeziile lui Tóth Kálmán. Poet dominat — faptul este cunoscut — de influența lui Petőfi, Tóth Kálmán este autor al unor versuri în perfect stil popular, dintre care unele, prin răspîndire, au intrat în circulația orală și au fost asimilate de folclor. Așa s-a întîmplat și cu poezia *Fütyül a szél* (Șuieră vîntul) pe care Dimitrie Anghel a cunoscut-o printr-o mijlocire oarecare și a tradus-o. Tălmăcirea sa nu respectă, ca versificație, originalul, dar reproduce desăvîrșit sensul și tonalitatea lui afectivă. De altfel, Anghel a procedat în mod similar și în cazul altor traduceri ale sale din poezia populară maghiară, greacă, spaniolă și italiană.

Cum a fost posibilă eroarea? Poezia apare cu titlul *Chin* (păstrat și în edițiile ulterioare) în revista *Flacăra*, din 5 aprilie 1914, însoțită de un text intitulat: *În amintirea anilor tineri — Povestea unei poezii uitate*, sub semnătura lui A. Clarnet, un prieten al poetului. Făcînd o evocare a boemei pariziene de la începutul secolului, Clarnet precizează că aceasta este epoca în care Anghel ar fi scris poezia și i-ar fi citit-o într-o noapte, în locuința lor din cartierul Vaugirard. Clarnet, care o învățase pe dinafară și o păstrase în memorie, i-o spune poetului, după paisprezece ani, și acesta n-o mai recunoaște. Era într-o stare de extremă deprimare; arsese casa în care locuia, din Calea Victoriei și incendiul îi mistuise tablourile, cărțile, manuscrisele — „poeme puse deoparte cu grijă, pe care le-aș fi publicat mai tîrziu . . .“ — și era, fără scăpare, prins în drama sa familială, care avea să se precipite spre deznodămîntul cunoscut — sinuciderea.

A. Clarnet a transcris poezia, din memorie, pentru revista *Flacăra*. Textul său însoțitor avea să devină, mai

tîrziu, nucleul unei cărți, apărute în Editura Vremea, în 1929, cu titlul *Mitif, poetul florilor.*

La apariția ediției versurilor lui Dimitrie Anghel din 1957, am atras atenția ultimului editor al poetului, profesorul M. I. Dragomirescu, asupra acestei erori. În ediția recentă, din 1968, îngrijită de același istoric literar, poezia figurează — fapt nou — la capitolul traduceri, cu titlul *Cîntec popular unguresc* și cu indicația că a fost publicată pentru întîia oară în *Curierul literar*, din 4 noiembrie 1901. Dimitrie Anghel tradusese din maghiară, în afară de celebra baladă *Ágnes* (aceasta în colaborare cu Șt. O. Iosif) și poezii populare, după cum am amintit și mai sus.

Poezia apăruse deci încă în 1901, cînd Dimitrie Anghel menționa ca sursă folclorul maghiar. E posibil ca Anghel să fi găsit poezia lui Tóth Kálmán în vreuna din culegerile selective de poezie populară maghiară, în versiune germană sau franceză, limbi din care poetul mai făcuse traduceri. Așa s-ar explica încorporarea traducerii în ciclul folcloric. Dar elucidarea acestei probleme rămîne în seama viitorului.

Oricum însă, în viitoarele ediții Anghel e necesar să se indice exact paternitatea poeziei.

— Să mai zăbovim puțin în domeniul cercetărilor istorico-literare. Văd pe masa dumneavoastră de lucru o antologie întocmită de Babits, pe care poetul „clasicismului neliniștit" — expresia îi aparține lui Halász Gábor — a întocmit-o la începutul anilor treizeci, din opera tinerilor poeți maghiari. În volum se află și o baladă populară românească, în versiunea lui Erdélyi József. Este oare aceeași baladă pe care o cunoaștem din versiunea lui Bartók Béla, și care l-a inspirat atunci cînd a compus *Cantata profana?*

— O plăcută surpriză am avut, cumpărînd, în toamna anului 1932, de la o librărie din Deva — eram pe atunci profesor la Brad — antologia poeților tineri întocmită de Babits Mihály, apărută în același an sub auspiciile revistei *Nyugat*, cu titlul: *Új antológia. Fiatal költők 100 legszebb verse.* În prefață, elogiind poeții antologați, indiferent de deosebirile dintre ei sau de spațiul pe care îl ocupă în volum, Babits se servește de simbolurile unei balade ro-

mânești, tradusă în maghiară de poetul Erdélyi József. Iată această pagină a lui Babits, de o extraordinară importanță: „Ei sînt poeți, adică regi în propriul lor regat, suverani, ca domnitorii unor țări libere, sau ca superbele sălbăticiuni ale pădurii; s-au întors, din această lume robită și alterată, în libertate și curățenie. Ca acei nouă feciori din basm, care tot cutreierînd pădurile «s-au rătăcit și s-au prefăcut în nouă cerbi de munte», din minunata baladă românească a poetului maghiar (care e totuși atît de unguréască!). Pe cei nouă cerbi vestiți îi urmărește cu pușca și-i hăituiește propriul lor tată (așa cum pe poet îl urmărește și-l hăituiește propria lui patrie, dacă îi acordă oarecare atenție), dar ei cutreieră, nestăviliți și neabătuți din drum, pădurile, ai căror regi stăpînitori și sihaștri liberi și generoși au devenit".

Urmează apoi partea finală a baladei, pe care Erdélyi József a intitulat-o, în versiunea sa maghiară: *A szarvasokká vált fiúk* (Feciorii preschimbați în cerbi). Ulterior, s-a dovedit că poezia lui Erdélyi József era o traducere. De unde să-și fi procurat oare Erdélyi originalul, căci în culegerile folclorice din țară textul nu figurează? Aveam s-o aflu peste cîțiva ani. Și anume, dintr-o recenzie semnată de Constantin Brăiloiu, apărută în revista *Sociologia românească* (numărul din octombrie-noiembrie 1938) în care se ocupa de ultima lucrare a lui Bartók Béla. Lucrarea se intitula *Melodien der rumänischen Colinde* (Melodiile colindelor românești), Universal Edition, A. G. Wien, 1935. Era cel de-al patrulea studiu al celebrului muzicolog despre muzica populară românească, după ce, mai înainte, se ocupase de cîntecul popular și de muzica populară românească din ținuturile Bihorului, Hunedoarei și Maramureșului — astfel: *Cîntece populare românești din Comitatul Bihor*, apărut la Academia Română, București, 1913. *Der Musikdialekt der Rumänen von Hunyad* (Dialectul muzical al românilor din Hunedoara), Leipzig, 1920 și *Volksmusik der Rumänen von Maramureș* (Muzica populară a românilor din Maramureș), München, 1923. Din articolul lui Constantin Brăiloiu am aflat că textul colindei românești, care i-a servit pentru lucrarea *Cantata profana*, l-a cules Bartók însuși, și că de-atunci colinda străbătuse, în lumea artistică, un

drum strălucitor. Tot de la Brăiloiu am mai aflat că o copie a manuscrisului se găsește la București, a fost cumpărată de Ministerul Artelor și dată în păstrare Societății compozitorilor români. Pe baza acestui manuscris, în 1938 Brăiloiu a publicat textul baladei. În grafia lui Brăiloiu, mai tîrziu, în 1964, balada avea să fie reprodusă din nou, în primul volum al tratatului de *Istoria literaturii române*.

Tipărirea integrală a lucrării *Melodiile colindelor românești* s-a făcut în 1968, la Budapesta, sub îngrijirea muzicologului D. Mille, în volumul IV al lucrării *Ethnomusikologische Schriften* (Scrieri etnomuzicologice). Această ediție reproduce două variante ale baladei. Poetul Erdélyi József a utilizat ambele variante.

Drumul parcurs de această capodoperă a literaturii populare, din momentul descoperirii ei de către Bartók Béla — întregul material folcloric românesc a fost cules de Bartók între 1910 și 1917 — și pînă la publicarea integrală a textului și melodiei, este cît se poate de semnificativ. Ecoul stîrnit de această operă a folclorului românesc, atît printre unguri, cît și printre români, precum și mărturisirile lăsate pe de o parte de Bartók și Babits, pe de alta de Brăiloiu, despre forța de iradiație a acestei capodopere, demonstrează cît de rodnic poate fi interesul manifestat reciproc față de valorile culturale.

— Dintre traducerile dumneavoastră din literatura maghiară, pe care le socotiți de mai mare importanță, ca unele ce au izbutit să stîrnească interesul cititorilor români?

— Voi aminti doar cîteva titluri. Schițele lui Mikszáth Kálmán și povestirile lui Móricz Zsigmond. Acestea din urmă au apărut sub titlul *Ultimul haiduc*. Móricz Zsigmond, în povestiri, e genial. Tot din Móricz Zsigmond am tradus cu mare desfătare romanele *Fii bun pînă la moarte* și *Chef boieresc*. Apoi *Stelele din Eger*, de Gárdonyi Géza, *Poporul pustelor*, de Illyés Gyula, *Istoria unei familii de țărani*, de Darvas József, *La periferia orașului*, de József Jolán, *Soții*, de Örkény István. Pentru *Antologia literaturii maghiare*, din care au apărut pînă acum patru volume, la Editura Univers, am tradus balade, cîntece și basme populare, apoi poeme de Bornemisza Péter, de

Batsányi János și Tompa Mihály. În aceeași antologie, au mai fost reeditate unele dintre poemele apărute în culegerea mea din 1947, precum și o serie de traduceri noi, făcute fie la propunerea mea, fie la aceea a editurii. Poeții asupra cărora am revenit încă o dată, și nu numai cu acest prilej, sînt: Csokonai, Berzsenyi, Arany, Vajda János, Ady, Juhász Gyula, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Kassák, Füst Milán, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula, Áprily Lajos. Pentru revista *Secolul* 20 am tradus, într-un eseu dedicat lui Radnóti Miklós, cîteva poeme de Radnóti. În *Viața românească* și *Luceafărul*, în urmă cu cinci ani, am publicat poeme de Jékely Zoltán, acest poet rafinat, excelent traducător al multor poeți români.

Din literatura maghiară din România am tradus, în 1948, *Toate drepturile rezervate* de Nagy István, *Jurnal de călătorie în China* de Gy. Szabó Béla. În diferite periodice am publicat traduceri din poemele lui Létay Lajos, Horváth Imre, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Szilágyi Domokos. Am publicat apoi un volum de versuri de Méliusz József (apărut în 1962) și unul de Bartalis János (în 1969).

— Presupun că în răstimpul cît ați elaborat traducerile din opera poetică a acestor doi poeți din urmă, mă refer la Méliusz și Bartalis, ați avut cu ei și relații directe — o spun cunoscîndu-vă atît modalitatea de lucru, cît și faptul că dumneavoastră considerați de datoria riguroasă a oricărei tălmăciri, mă refer la o declarație mai veche a dumneavoastră, să nu lase nimic nelimpezit; cred că, dacă vă stă în putință, vă străduiți să risipiți nelămuririle.

— M-a interesat încă din epoca studenției mișcarea literară maghiară din Transilvania de după 1918 foarte bine servită în acea perioadă de societățile literare, de casele de editură, de ziarele și revistele întemeiate în această perioadă la Cluj, Oradea, Brașov, Tîrgu-Mureș, Arad și Timișoara. Urmăream cu atenție activitatea desfășurată de *Erdélyi Helikon*, de *Szépmíves Céh* și mai tîrziu de revista *Korunk*. Păstrez și acum o sumedenie de volume de literatură maghiară, publicate în acea perioadă; iată bunăoară antologia *helikoniștilor*, apărută în 1926, și care

înmănunchează operele a douăzeci și șase de scriitori, de care ținem pe drept seama și astăzi. Am remarcat, firește, și antologia publicată în 1932, la Cluj, de Editura Minerva, cu titlul *Új arcvonal*, o culegere din opera a nouăsprezece tineri scriitori, poeți și eseiști. În această culegere figura, cu un fragment de roman, Méliusz József, ale cărui versuri le cunoșteam. O fotografie impresionantă, cu puternice contraste de alb și negru, avînd darul de a rămîne întipărită în memorie, însoțea textul prezentării. În aceeași antologie l-am găsit pe Bányai László, istoricul de astăzi, cu versuri, pe istoricul literar Jancsó Elemér, pe poetul brașovean Szemlér Ferenc, atît de cunoscut și datorită excepționalelor lui traduceri din poezia poeților români. Pe Szemlér Ferenc aveam să-l cunosc ulterior și personal. Figura în antologie și romancierul Kovács György, tradus în românește mai tîrziu de Ian Chinezu, apoi poetul Florián Tibor, care mi-a fost cîndva, la școala din Gherla, coleg de clasă și care, împreună cu Méliusz József, întocmise antologia.

Personal, îl cunosc pe Méliusz József din 1946, din perioada cînd îmi pregăteam *Culegerea din lirica maghiară*. Locuia la Cluj și ne-am cunoscut într-o redacție; prin el l-am cunoscut și pe Gaál Gábor. Judecînd după portretul apărut în *Új arcvonal*, mi-l închipuiam un om posomorît, întunecat la chip, și-am fost surprins să descopăr un om cu o privire deschisă, comunicativ și prietenos. Într-o vreme cînd preferința poeților mergea cu predilecție spre fragmentar, scriind o poezie de miniatură și atmosferă, ceea ce m-a impresionat de la bun început la acest poet modern, a fost respirația largă, whitmaniană, desfășurarea fluvială a poemului, capacitatea de a topi, prin combustie interioară, materialul cel mai dur, transformîndu-l în artă. Aceeași credință și totală angajare în slujba ideii caracterizează și jurnalul său de călătorie, apărut in 1946, la Cluj, intitulat *Sors és jelkép*. Cartea este, de fapt, un discurs, un monolog, cum însuși poetul o definește, în care planul secund, de referință al valorilor ideale, trece înaintea celui real, devenind el prim plan, purtătorii acestor valori fiind necontenit evocați. Același patos nobil străbate și versurile din volumul *Cît cuprind cu ochii*, pe care le-am tradus în românește. Una și aceeași

vibrație se propagă în toate, unindu-le, de parcă ar fi un singur amplu poem.

Cu privire la versiunea românească a acestui volum, țin să precizez că un ciclu din opt a fost tradus de Radu Boureanu; și l-a tradus excelent.

— Iar dumneavoastră v-a fost conferit, pentru traducerea volumului lui Méliusz, premiul pentru traducere al Uniunii scriitorilor; după opinia unanimă a criticii, pe deplin meritat, din toate punctele de vedere... Despre celălalt poet maghiar din România, căruia i-ați tradus de asemenea un volum, despre Bartalis János, ce amintiri păstrați?

— Cu poezia lui Bartalis János m-am întîlnit, pentru întîia oară, în 1926, cînd i-a apărut volumul intitulat *Hajh, rózsafa*. Atunci am aflat că poetul trăiește la țară, într-un sat de lîngă Dej. Vasăzică, eram din același județ.

O vară întreagă am purtat cu mine această carte, cu sentimentul unei mari descoperiri. Am simțit că nu știu ce secretă înrudire mă leagă de acest poet, care vorbea simplu despre lucrurile simple și mărețe ale unei lumi atît de familiară și mie. Satul și cîmpul, cu pămînturile sale binecuvîntate și blestemate, uneltele de lucru ale țăranului, muncile de cîmp — aratul, semănatul, strînsul bucatelor, paza viei, căratul lemnelor de la pădure — apoi căminul, nevasta, copilul, diminețile, serile, treburile zilnice, speranța, amărăciunea, calamitățile naturii amenințătoare; și în acest univers arhaic, poetul, urmărindu-și propriul său destin. Aceasta este poezia lui Bartalis. Desigur, nu e tot. Un limbaj necăutat, expurgat de orice element de prisos, restituie cuvîntului forța sa primară de expresie și iată că deodată lucrurile apar într-o nouă dimensiune — aceea a unei lumi proaspete, alcătuită din tinere înfățișări.

Traducîndu-l — arta simplicității e foarte dificilă — am fost stăpînit și eu de aceleași sentimente.

— Sînt cîteva decenii de cînd trăiți în București; la început ați fost profesor la Liceul „D. Cantemir", apoi redactor-șef al unei reviste de pedagogie. Ceea ce nici pe departe nu a însemnat o retragere din viața literară; din cîte cunosc eu, dumneavoastră cultivați cu plăcere relații de prie-

tenie, mai vechi sau mai noi, și cu scriitorii maghiari din România.

— Nu numai cu scriitorii ci și cu pictorii. M-am bucurat de prietenia marelui pictor Szolnay Sándor. L-am cunoscut la Sighișoara, printr-un prieten comun, fost coleg de facultate, Eugen Mărculescu, care era dirigintele oficiului telefonic din localitate. Acolo lucra și soția lui Szolnay. Locuiau într-o casă de piatră, agățată sub zidul dinspre răsărit al cetății și-n fața casei cu o grădiniță de flori. Aveau o fetiță și un băiat. Noi i-am prezentat unul altuia pe N. D. Cocea și Szolnay; N. D. Cocea, se știe, întreținea cu predilecție relații de prietenie cu artiștii. Îmi amintesc că i-a cumpărat tablouri, de altfel ca și noi.

— Văd aici, deasupra capului dumneavoastră, un tablou iscălit de Szolnay.

— Era un om foarte bun. În ciuda unei suferințe moștenite din primul război mondial, sau poate tocmai datorită ei, pînzele lui aveau o lumină tonică, conținută. Expoziția lui din 1939 de la Cluj a avut un succes enorm; s-a scris elogios atît în publicațiile românești cît și în cele maghiare. I-am dedicat și eu o cronică. L-am revăzut în 1945, la Cluj. Locuia, împreună cu familia, la Muzeul de artă din parc. Era destul de strîmtorat. S-au făcut atunci demersuri în interesul lui și Ministerul Artelor i-a cumpărat imediat cîteva tablouri. În ajutorul acordat cu delicatețe a avut un mare rol Petru Groza.

— Sînt informat că și dumneavoastră . . .

— Cunosc bine cîțiva, destul de mulți, dintre scriitorii maghiari din România. Îl cunosc și-l admir pe Franyó Zoltán, care, de mai bine de cinci decenii, trudește la tălmăcirea poeziei românești în ungurește și nemțește, adăugînd, pe zi ce trece, alături de poeții din generațiile mai vechi, nume de poeți din generațiile mai noi.

Astăzi, în socialism, scriitorii află prilejuri multiple nu numai pentru a se întîlni și a se cunoaște, ocazional, ci și pentru a desfășura o colaborare strînsă, sub semnul idealurilor comune de prietenie și frăție. Întîlnesc adesea pe confrații maghiari la adunările din cadrul Uniunii scriitorilor, în redacțiile revistelor, la șezătorile literare, în casele de creație. Cu scriitorii maghiari care domiciliază în Capitală, cel mai adesea mă văd la ședințele Uniunii scrii-

torilor. Îmi place înțelepciunea lui Szemlér Ferenc, calmul lui Majtényi Erik, neastîmpărul lui Szász János, francheța lui Fáskerthy György. Dintre cei care locuiesc în Transilvania, am cunoscut pe mai mulți, în vara anilor 1953—1954, la casa de creație de la Valea Vinului. Acolo l-am cunoscut pe Asztalos István. Ce om minunat era! Avea o bună dispoziție molipsitoare. Acolo l-am cunoscut pe Sütő András, om de un spirit și umor strălucitor. Pe Horváth István, cu rezerva lui atît de greu de învins, care avea un aer sobru, de pastor protestant. Pe Méhes György, om de o finețe a spiritului pe care ți-o dă doar o cultură solidă. Pe Marosi Péter, cu francheța și verva lui inepuizabilă, pe Tamás Gáspár, cu rîsul lui bonom, sănătos, de neuitat.

Pe Mikó Ervin l-am cunoscut la Tușnad, tot într-o vară. Făcea un popas între două drumuri — el este exploratorul neobosit al noii geografii economice a țării.

De unii dintre scriitorii sau poeții maghiari din România m-am simțit foarte apropiat, înainte chiar de a-i fi cunoscut personal. Aceștia erau prietenii prietenilor mei. Unul dintre ei este Létay Lajos, poet delicat, modest, generos, care își dăruiește, jertfindu-se, de atîția ani, revistei *Utunk* întreaga sa capacitate de muncă. Ca unul care am condus și eu reviste, cunosc prețul acestei jertfe.

— O ultimă întrebare, poate cu caracter practic, aș vrea să adresez poetului român, traducătorului și cercetătorului literar: în ce măsură cunoaște publicul român literatura maghiară din România, pe creatorii și opera lor? Și, după părerea dumneavoastră, în ce mod ar putea-o cunoaște încă și mai bine?

— Din literatura maghiară astăzi se cunoaște la noi mult mai mult decît în trecut. Cunoașterea reciprocă servește într-adevăr prieteniei și apropierii frățești. Din cîte știu și cunosc, o mare parte din operele literaturii maghiare ale tuturor epocilor a devenit astăzi accesibilă cititorilor români.

N-a apărut încă pînă acum — cel puțin eu nu știu să fi apărut — o lucrare de inițiere în literatura maghiară din România, cum a fost bunăoară, pe vremuri, aceea a lui

Ion Chinezu, care îmbrățișa perioada 1918—1928. Un asemenea ghid literar ar fi foarte util.

O carență a presei noastre literare — a celei românești, ca și a celei maghiare deopotrivă — rămîne, după părerea mea, neglijarea unei informări reciproce, făcută la zi și sistematic. Se simte nevoia de informare competentă, inteligent scrișă, întotdeauna la zi, care să atragă atenția asupra a tot ce este nou, asupra a tot ce merită a fi relevat.

Apoi, critica literară nu remarcă întotdeauna traducerile. Într-o vreme, chiar atunci cînd se scria despre traduceri, aportul traducătorului era ignorat. De aceea mă bucură să văd că periodicele noastre se ocupă și de traduceri. Este o mare satisfacție pentru un traducător. O asemenea satisfacție am simțit și eu atunci cînd am citit, bunăoară, articolul poetului Király László, publicat în *Utunk*, dedicat traducerilor mele din Bartalis.

1971

MÉLIUSZ JÓZSEF

„Poezia, o necurmată activitate a sa" — astfel îl definea, în urmă cu cîțiva ani, Veress Dániel. Constatarea are aceeași valabilitate dacă inversăm termenii: „Activitatea sa, o necurmată poezie..." Astfel înțelegînd lucrurile, tot ceea ce înfăptuiește Méliusz József, ce scrie, spune, contestă, confirmă sau neagă, este făcut la temperatura incandescentă a poeziei. El nu cunoaște acalmia, temperaturile moderate. Din vorbele sale calme iradiază tensiunea interioară. Este de aceea cît se poate de firesc dacă, adesea, această febră activă îl situează în zonele superioare ale abstracției, ale generalității. Dar în cazul lui, asta nu înseamnă niciodată rupere de realitate; cum spune Arany János (în *Vojtina ars poetikája)* „nu ce-i real — asemuirea / ea îți vrăjește stihuirea". / Așadar „asemuirea în principiu" a realității. Pentru Méliusz József, viața reprezintă o de-a pururi luptă între principialitate și neprincipialitate, luptă în care orice compromis echivalează cu o dezertare. Și Méliusz József nu a dezertat niciodată.

Istoriografii literari văd, pe drept cuvînt, în Méliusz József, perpetuarea unei modalități poetice care „folosind versul revărsat liber, tumultuos, exclamațiile viguroase sau proza ritmată, dialogurile care se succed cu repeziciune sau de-a dreptul forme ale cîntecului popular, realizează un stil agitatoric cotidian care mobilizează la luptă și înflăcărează". O asemenea atitudine echivalează cu a privi mediul înconjurător prin optica unei gîndiri aflate sub semnul umanității, al deplinătății întru omenie — și Méliusz judecă în acest mod realitatea. El însuși se supune acestei judecăți severe.

Poezia lui Méliusz, dar mai cu seamă proza, romanele și publicistica lui atacă cu consecvență o temă constantă: realitatea fizică și spirituală a conviețuirii, trecutul, prezentul și viitorul conviețuirii. Uneori, privește poate prea în abstract această chestiune atît de complexă? Am spune mai curînd că întotdeauna o privește

pe un plan principial, cu consecvență principială. Nici pe acest tărîm el nu cunoaște compromisul, nici dezertarea. Conștiința de sine a entității maghiare din România se formează și pe solul ideilor sale. Unul din elementele însemnate ale conștiinței noastre de sine îl reprezintă umanismul convieţuirii — cunoașterea, prețuirea reciprocă, sinceră. Acest principiu se verifică întotdeauna și deopotrivă, atît în viața particulară a lui Méliusz, cît și în activitatea lui scriitoricească; se străduiește să-l transpună în practică, atît pentru sine, cît și pentru semenii săi.

— De răscoala lui Budai Nagy Antal am luat cunoștință pentru întîia dată, literar vorbind, prin intermediul cronicii în versuri a lui Méliusz József. Piesa lui Kós Károly am citit-o abia mai tîrziu. Despre Méliusz József pe atunci știam încă prea puțin, dar în versurile poemului său *Ének 1437-ről* am descoperit un spirit revoluționar însetat de prefaceri, bîntuit de neliniști, care propovăduia cu deplină și adîncă convingere pilda răzvrătiților țărănimii maghiare și române, pe care o evocă și la care aderă. Cînd am citit pentru întîia oară poemul dedicat anului 1437, am avut senzația, o spun fără a exagera cîtuși de puțin, afirmării unei generații în care se trezea conștiința de sine. Iată pentru ce am considerat poemul demn de a fi amintit. Ce motiv de inspirație a constituit geneza acestui poem?

— Nu-mi place să fac un mit din acest poem, departe de mine asemenea intenție. Anul 1937 a marcat o aniversare cu adînci semnificații și poate că esențialul l-a constituit faptul că, în mișcarea național-revoluționară a organizației MADOSZ, în politica națională a Partidului Comunist și în tînăra intelectualitate care pătrundea în politică prin filiera literaturii, am putut descoperi atunci istoria, și în istorie, esența existenței naționalităților, ceea ce nu înseamnă nimic alta decît propria noastră istorie. Poemul s-a născut în anii Frontului popular, în consecință nu este de inspirație strict național-maghiară — el a fost inspirat și de actualitatea politică, în sensul că poemul

a germinat în mine ca o consecință spirituală a Frontului popular, în condițiile specifice situației noastre de minoritate și în paralelism cu universul Frontului popular spiritual românesc. Dar era mai mult decît un paralelism, căci strădania noastră de a apăra democrația și a stăvili fascismul se desfășura în spațiul unuia și aceluiași stat. Frontul popular, fie că era vorba de români, fie de maghiari, era pe viață și pe moarte monolitic, iar dincolo de acțiunile Frontului popular se afla unul și același inspirator: Partidul Comunist Român.

Este știut că scrierile despre răscoala de la Bobîlna ale lui Kós Károly sînt anterioare poemului meu *Cîntec despre 1437*. Dar pot spune că materialul istoric l-am cercetat eu însumi, am răscolit bibliotecile; și poate că nu numai cu scopul de a scrie despre anul 1437. Poate climatul politic, poate necesitatea resimțită încă de pe atunci, de autodefinire, poate istoricitatea noastră m-au condus la scrierea acestei mici epopei.

Legat de acestea, aș pomeni despre un moment interesant în ce mă privește, anume că, în urmă cu cincisprezece ani, Fábry Zoltán, într-un articol sau studiu al său, menționa că de la mine a luat cunoștință de implicațiile maghiare și maghiaro-române ale mișcării husite de la Bobîlna. În 1936, la Košice, cu ocazia unui simpozion literar, m-am întîlnit cu Antonin Straka și cu Fábry; am vorbit acolo despre Bobîlna husită. Cred că pe atunci nu-mi scrisesem încă poemul. Sînt foarte mîndru de a fi fost mesagerul acestei știri tîrzii în patria husitismului, în Cehoslovacia.

— În operele dumneavoastră, evocați frecvent anii de tinerețe, petrecuți în București, relațiile dumneavoastră cu scriitorii români. Ce impresii din copilărie ați adus cu dumneavoastră de la Timișoara la București și cum ați contractat, aici, relații apropiate cu scriitorii români?

— Tatăl meu făcea parte din aparatul de administrație al monarhiei. Evident, această pătură socială și-a continuat și după 1918 stilul de viață. Iar această pătură socială întreținea relații cu românii, doar în măsura în care era vorba despre românii făcînd parte din același aparat. Numai că, după 1918, situația era schimbată; minoritatea

de pînă atunci devenise națiune dominantă și invers. Așadar, nici vorbă să fi putut acumula asemenea impresii. Nu-i frecventam pe români, ne duceam existența în cercul nostru închis. Izolați, prin propria noastră voință, ca și prin a celorlalți. Instrucția școlară era pe cît de superficială, pe atît de mecanică, așa încît nici pe calea instrucției nu-mi putusem forma nici un fel de impresii de această natură. După patru ani de studii universitare, m-am înrolat cu termen redus, pentru un an, în corpul de gardă regală din București; pe atunci abia o rupeam pe românește. Corpul de gardă era un corp de elită și, fiindcă nu știam românește, un căpitan care-și făcuse studiile la Saint-Cyr și comandantul regimentului, un aristocrat român, m-au luat sub protecția lor și au făcut tot ce le-a stat în putință ca să învăț românește. În București, mi-am continuat modul de viață propriu scriitorilor maghiari din Transilvania — frecventam cafeneaua. Așa l-am întîlnit pe Zaharia Stancu. Pe atunci, scotea revista intitulată *Azi*, care publica, aproape număr de număr, cîte un articol iscălit fie de Tabéry Géza, fie de Molter Károly, articole ample, despre noutățile literare maghiare din România. Stancu manifesta un viu interes față de literatura maghiară. Mai vîrstnic decît mine poate cu șase, poate cu șapte ani, era gazetar cu renume și, ciudat, abia de curînd am aflat că încă de pe atunci cunoștea îndeaproape poezia lui Ady. Recită și astăzi, pe de rost, poezii din Ady și este inepuizabil.

Neastîmpărul vîrstei m-a îndemnat, desigur, să caut, ca orice tînăr, anturajul „vîrfurilor", contactul cu somitățile spirituale. Și cum, în scurtă vreme, ajunsesem să pot citi fără dificultate revistele și ziarele românești, nimic nu putea fi mai firesc decît să-l caut, la un moment dat, pe N. D. Cocea, acest strălucit spirit al gîndirii radicale și al publicisticii românești. Nu mult după aceea, l-am căutat și pe Panait Istrati. Am fost primit excepțional . . .

— Pentru noi, cei de astăzi, ar putea să pară oarecum ciudat că scriitori români, la acea vreme cunoscuți, mai mult, consacrați, arătau atîta condescendență unui scriitor maghiar începător; că-și exprimau cu atîta sinceritate față de el gîndurile, fără a ține seama că făceau parte din altă gene-

rație și fără a pune între ei alte bariere. Între Cocea și dumneavoastră, dacă calculul meu e bun, era o deosebire, ca vîrstă, de cel puțin trei decenii...

— Pe masa lui Cocea se afla, cînd m-am dus la el, versiunea românească a cărții lui Aradi Viktor, despre Ecaterina Varga, intitulată *Catarina, doamna noastră*. Cînd a aflat că sînt ungur, a ridicat cartea lui Aradi Viktor și mi-a spus: „În acest caz, nimic altceva nu este mai important decît să citești această carte. Această carte a scris-o un revoluționar maghiar".

Pe vremea aceea, Panait Istrati tocmai se întorsese acasă, în România, după o serie de mari scandaluri. L-am găsit bolnav, în spitalul Colentina. Pe noptieră, se afla un pistol, și, claie peste grămadă, cărți franțuzești recente. I-am adresat întrebări incomode, de gazetar, fiindcă omul, cînd are douăzeci și cinci de ani și este gazetar și scriitor, se simte obligat să fie incomod.

— Dumneavoastră ați făcut parte din cercul cel mai intim al prietenilor lui Gaál Gábor.

— I-am fost discipol; și i-am rămas. Pînă astăzi...

— Da. Méliusz József cultivă și astăzi această prietenie ideală și de idealuri. Despre amănuntele acestei amiciții însă cercurile literare abia cunosc cîte ceva. Iată, de pildă, corespondența dumneavoastră cu Gaál Gábor. Cum dumneavoastră vă aflați la Cluj numai ocazional, iar Gaál aproape nu se clintea de acolo, din cîte cunosc eu, treburile revistei *Korunk*, cele privind, așadar, literatura, le dezbăteați în mare măsură în scrisori. Ați dezbătut astfel, pe drept cuvînt, situația literaturii și a scrierilor proprii, în curs de a fi elaborate. Istoriografii literari apreciază că „schimbul de scrisori dintre cei doi reprezintă unul din documentele cele mai însemnate ale literaturii socialiste a epocii". Desigur, în corespondență ați atins și aspecte privind prietenia literară maghiaro-română...

— Referindu-se la români, Gaál Gábor vorbea, înainte de toate, adică în primul rînd, despre datoria de a ne cunoaște. Iată un loc comun, dar adevărat — pentru a ne face o idee unii despre alții și pentru a conviețui este nece-

sar, înainte de toate să ne cunoaștem. În scrisorile pe care mi le trimitea la București, Gaál Gábor îmi atrăgea necurmat atenția să învăț repede și temeinic românește. Avea nevoie de mine, pentru — o spunea răspicat — a-i ajuta să fundamenteze o privire de ansamblu a revistei *Korunk* asupra realităților integrale din România. Ceea ce de altfel le pretindea tuturor tinerilor săi colaboratori — lui Korvin, lui Kovács-Katona, lui Salamon Ernő și tuturor celorlalți.

— Gaál Gábor manifesta interes pentru literatura română în ansamblul ei sau numai față de orientările ei radicale, democratice, care se situau pe poziții apropiate vederilor lui sau ale revistei *Korunk?*

— Nici vorbă nu poate fi de așa ceva. Îl interesa realitatea spirituală românească în ansamblul ei, dar cum el, ca redactor, era nu numai o „mînă forte", ci și un spirit democratic, lăsa în seama noastră cine de cine și cu ce să se ocupe. Cred că nu este nevoie să mai spun că, în vremea cît mi-am făcut stagiul militar la București, am scris despre fenomenele vieții românești. Am publicat în *Korunk* un articol care a stîrnit senzație, despre presa românească de stînga, și articolul a fost preluat apoi de mai multe publicații. Am fost, pot spune, primul recenzent maghiar al romanului lui Cocea, *Fecior de slugă.* Am scris despre Panait Istrati. Tot de la București, am scris, la îndemnul lui Gaál Gábor, pentru revista lui Gara Ernő, intitulată *Riport* — seria de foiletoane. Pot spune că, așa cum în anii de studii universitare, la Zürich și Berlin, am stabilit o relație esențială cu literatura și cultura germană, cu scriitorii germani, la fel și în acel an de viață de garnizoană petrecut în București am stabilit o relație de substanță cu literatura română și cu scriitorii români.

— Pe raftul cu cărți, aflat în fața mea, văd portretul lui Geo Bogza . . .

— În vreme ce scriitori precum Korvin Sándor și Kovács-Katona Jenő stabileau și cultivau relații cu scriitorii români din Transilvania, dintre colaboratorii revistei *Korunk* eu eram în situația — în mare parte determinată de Gaál Gábor — de a putea împleti în literatura capitalei firele literaturii maghiare. Se cunoaște, bunăoară,

legătura dintre mine și Geo Bogza, care s-a stabilit printr-o pură întîmplare, în 1935. Dar, în literatură, întotdeauna întîmplarea îi duce pe scriitori către alți scriitori. Firește, Bogza a publicat și în *Korunk*. Amiciția noastră a constituit apoi o punte între el și Salamon Ernő... Iată, așadar, cît de frumos țese întîmplarea pînza istoriei literare...

— Știu că ați fost legat printr-o strînsă prietenie și de Miron Radu Paraschivescu. Din păcate, pe el nu-l voi mai putea chestiona cu privire la impresiile nutrite despre această prietenie. Legătura cu el datează tot din acea perioadă?

— Pentru o scurtă perioadă de timp, înainte de cel de-al doilea război mondial, Miron Radu Paraschivescu s-a stabilit la Cluj. Din nou o pură întîmplare a făcut să ne cunoaștem, nu la București, ci la Cluj, unde se afla la fel de frecvent ca la București. Miron Radu Paraschivescu lucra pe lîngă Direcția de presă a rezidenței regale din Cluj. L-am întîlnit la redacția ziarului *Magyar Szó*, organul MADOSZ-ului. Acest poet și scriitor român, care nu știa nici un cuvînt ungurește, a adus servicii inestimabile mișcării național-revoluționare a organizației MADOSZ. Din necrologul său, aflu acum că era membru de partid din 1933. Altminteri, merită a fi cercetate, în paginile *Adevărului* sau ale *Dimineții*, articolele lui Miron Radu Paraschivescu despre festivitățile Petőfi organizate în 1939, la Sighișoara și Satu Mare.

— În ultima vreme, ne referim adeseori la numărul românesc al revistei *Korunk*, mai exact la numerele românești. Unul dintre ele a apărut cu prilejul jubileului a cinci sute de ani de la răscoala țărănească din 1437, avînd deci un caracter preponderent istoric; altul era dedicat beletristicii și științelor sociale. După impresiile dumneavoastră personale, nemijlocite, ce rol și ce înrîurire au avut aceste numere în ce privește cunoașterea reciprocă?

— Am amintit momentul Frontului popular, și mi se pare limpede că trebuie să apreciem numerele românești ale revistei *Korunk*, și nu numai pe ele, dar în general preocuparea de a urmări cu atenție și în permanență realitățile și viața spirituală românească, chiar dacă această

firească preocupare nu a putut să îmbrace o formă organizată, drept o integrare conștientă, o orientare echivalînd cu un proces în formare. Asta pentru că frontul antifascist literar românesc, în sensul său cel mai larg, și tabăra antifascistă, de o factură înrudită, a spiritualității maghiare din România, erau unite prin identitate de ordin etic și prin aceleași idealuri de coeziune umaniste. Spunînd acestea, nu susțin că relațiile literare româno-maghiare s-ar fi stabilit exclusiv pe filiera mișcării de stînga. Este un fapt știut strînsa și rodnica relație pe care o întreținеau scriitorii din gruparea revistei *Helikon*, sub lozinca „literaturii pure", cu cei mai străluciți dintre scriitorii români umaniști. Astăzi, privind în urmă, contactul stabilit pe aceste două filiere reprezintă, din punct de vedere istoric și, respectiv, istorico-literar, un tot unitar.

— Aminteați că Miron Radu Paraschivescu era membru de partid din 1933. Ca, de altfel, și Méliusz József. În ce mod se făcea simțită, în acea perioadă, politica partidului, rolul său îndrumător pe plan ideologic și politic, în operele scriitorilor din România — bunăoară, într-ale scriitorilor maghiari? Și-n special, în chestiunile privind realitatea convietuirii, a prieteniei? Cum era urmărită realizarea acestei îndatoriri?

— Din însuși felul cum este formulată întrebarea, este evident că generația care nu a cunoscut realitățile dintre cele două războaie mondiale proiectează — nici nu s-ar putea altminteri — structura contemporană asupra aceleia de-atunci, care era una complet diferită de cea actuală. Pe atunci, aceste chestiuni nici nu s-ar fi putut pune într-un asemenea mod. Aveam, desigur, acces uneori la documentele de partid ilegale, dar ele erau extrem de laconice, erau mai curînd jalonări, nu încăpeau în ele teoretizări, astfel că toate aceste corelații, aceste cauzalități — „comandamente la ordinea zilei" — noi înșine, scriitorii de stînga, trebuia să le deslușim. Ordinul de zi nu ajungea pînă la noi; noi eram aceia care mergeam în întîmpinarea lui. În ce fel și cum ne înarmam din punct de vedere teoretic, asta era o chestiune la latitudinea fiecăruia dintre noi, o chestiune de conștiință. La *Korunk*, în orice caz, Gaál Gábor a întreprins, chiar și în condițiile de pe atunci,

totul — și după opinia mea cu deplin succes — pentru ca intelectualitatea maghiară să obțină răspunsurile cele mai diferențiate cu privire la problemele spirituale ale epocii — pe plan maghiar, român și mondial.

— Citez din Sőni Pál: „În jurnalul fictiv de călătorie, intitulat *Sors és jelkép,* sînt evocate într-o proză poematică, de manieră nobilă, acțiunile cu caracter antifascist din teritoriul de miazăzi al Transilvaniei, în perioada care a urmat Dictatului de la Viena, ca și relațiile scriitoricești și identitatea de destin a poporului român și naționalităților conlocuitoare". Aș dori să zăboviți și asupra acestei perioade, referindu-vă în special la prietenie și bazîndu-vă pe impresiile acumulate la Timișoara; căci, după cîte știu, acolo ați trăit grozăviile anilor de război.

— După Dictatul de la Viena, legătura spirituală româno-maghiară nu s-a rupt, ea s-a adîncit și mai mult, sub semnul mobilizării împotriva fascismului și războiului. În anii războiului, cercul meu de prieteni români a continuat să se lărgească. M-am întîlnit din nou cu Miron Radu Paraschivescu, la redacția ziarului *Timpul* din capitală. Această redacție era un autentic loc de întîlnire și de refugiu al scriitorilor români antifasciști. Atunci m-am împrietenit cu George Macovescu, de asemenea colaborator al *Timpului* și totodată — asta am aflat-o mai tîrziu — redactor al ziarului *România liberă,* tipărit pe hîrtie de Biblie, organul Partidului Comunist Român. În același chip am făcut cunoștință cu Gheorghe Dinu, tot în redacția ziarului *Timpul.* Atunci m-am împrietenit și cu Beniuc. Fie-mi îngăduit să amintesc că Gheorghe Dinu — unul și același cu Ștefan Roll, suprarealistul român de mare valoare — era, pe la mijlocul anilor 1930, redactor la *Era nouă,* publicație cu o structură similară celei a revistei *Korunk.* Din păcate, această excepțională revistă românească a fost curînd suspendată. În elaborarea numărului românesc al revistei *Korunk,* Gheorghe Dinu a avut un rol-cheie, în pofida împrejurării că personal nu l-a întîlnit pe Gaál Gábor decît în 1947. În anii războiului, împreună cu doctorul Valeriu Novacu, fizician atomist român, am scos, la Timișoara, în românește și ungurește,

o foaie ilegală, dactilografiată. Tot pe atunci, s-a consolidat și legătura mea cu Petru Groza, s-a transformat în prietenie aș putea spune. Astfel s-a perpetuat acea comuniune, pe care Petru Groza a cultivat-o înainte de Dictatul de la Viena, cu intelectualii revoluționari clujeni — cu Bányai László, Vincze János, Gaál Gábor și ceilalți, asemenea lor. Funcționa, în timpul războiului, o organizație ilegală de rezistență națională românească, în ale cărei rînduri erau mai ales intelectuali. Dacă bine-mi aduc aminte, purta numele de Uniunea Patrioților. Majoritatea membrilor ei se întîlneau, de regulă, în locuința mea. Îmi amintesc că atunci cînd Petru Groza a venit la Timișoara, în afară de conferențiarul universitar dr. Valeriu Novacu au mai participat la întîlnire Ilie Murgulescu și Coriolan Drăgulescu, pe atunci profesori universitari, dr. Paul Corcan și alții, toți intelectuali de clasă, iubitori de literatură, ba chiar profesioniști, astfel încît cîte o asemenea întrunire politică conspirativă se transforma, inevitabil, în simpozion literar. În sinea mea, am fost adesea mîndru că, în acei ani, am avut acces nu numai în cercurile MADOSZ, la întîlnirile muncitorilor și țăranilor maghiari, ci am putut participa și la întrunirile cu caracter național-revoluționar și antirăzboinic ale intelectualilor români, pe care îi putem socoti, pe drept cuvînt, printre biruitori în războiul antihitlerist.

— Dar scriitorii maghiari?

— Cum în teritoriul de miazăzi al Transilvaniei a existat un real front maghiar, antifascist și antihitlerist, iar mulți dintre scriitorii maghiari s-au integrat în lupta ilegală, de rezistență, asumîndu-și toate riscurile; cum, în anii războiului, naționalitatea maghiară din România, din sudul Transilvaniei — ca de altfel și populația românească din nordul Transilvaniei — era supusă teroarei și asupririi fascist-naționale, brutală și sporită; cum starea de spirit a naționalității maghiare era aceeași cu a marii majorități a poporului român, în sentimentele pe care le nutrea față de imperialismul hitlerist și mașina sa de război, față de regimul de opresiune antonescian; cum în mișcarea largă, activă, antimilitaristă, condusă de Partidul Comunist Român, fiii naționalităților s-au înrolat în masă — e limpede că naționalitatea maghiară din România,

împreună cu poporul român, cu intelectualitatea progresistă, maghiară din România, împreună cu intelectualitatea română, s-a simțit, pe drept cuvînt, deopotrivă și împreună victorioasă la încheierea războiului.

— O lună după 23 august 1944, Méliusz József se adresează, într-o scrisoare deschisă, confratelui său, Mihai Beniuc. După alți doi ani, veți întreține un dialog, la radio. La această emisiune radiofonică, din 1946, în afară de Méliusz József participă Nagy István și Szemlér Ferenc, iar dintre scriitorii români, alături de Mihai Beniuc se află Eugen Jebeleanu, Marcel Breslașu și alții. Beniuc v-a adresat atunci întrebarea: cum apreciați și cum vedeți dumneavoastră perspectivele luptei comune a scriitorilor români și maghiari? Acum, cînd au trecut douăzeci și cinci de ani, pot să vă întreb: cum vede astăzi Méliusz József înfăptuirea, respectiv evoluția țelurilor propuse atunci?

— În anii de după război, am purces, și ca scriitor, la a construi, pe ruinele unei lumi rele, noul. Dar ca să putem construi noul, trebuia să lichidăm, e limpede, din punct de vedere etic și politic — altminteri nici n-ar fi fost posibil — tot ceea ce fusese rău. S-o spunem răspicat: să expurgăm puroiul tuturor războaielor, naționalismul, șovinismul, care au devenit în secolul nostru morbul fascismului. Se mai întîmplă ca tineri umaniști ai zilelor noastre, care habar n-au ce este războiul, ce înseamnă fascismul, teroarea fascistă îndreptată împotriva altor popoare, a altor naționalități, să ne dea, cu superioritate, lecții despre umanism. Spectatorilor, pretind unii, le este lehamite să vadă mereu filme despre actele de groază ale fasciștilor. Acestor tineri justițiari însă nu le-aș recomanda nimic altceva decît să ia cît se poate de în serios chiar și cele mai derizorii pelicule antifasciste. E adevărat, nici cel mai bun dintre filmele antifasciste n-ar fi în stare să redea, în toată grozăvia sa, tot ceea ce generația noastră a trăit. Ei da, menirea noastră — fie români, fie maghiari — a fost aceea de a crea în jurul nostru un climat moral purificat, în care slova umanistă, cuvîntul de omenie să se poată afirma. Un climat de puritate omenească — împreună cu toți cei de ale căror rînduri scrise nu s-a lipit

gunoiul. Frontul popular, la care noi am visat înainte de război, s-a înfăptuit, triumfător, în anii de după război, și tot ceea ce s-a petrecut începînd de atunci este un nemaipomenit roman istoric, la a cărui scriere fiecare dintre noi a contribuit cu un capitol propriu, fie că era bine, fie că era rău scris. Dar dacă astăzi literatura acestei țări, în totalitatea ei, a prins aripi, dacă astăzi noi putem vorbi despre o literatură a naționalității noastre, ai cărei doi sau trei ani din urmă pot concura cu oricare dintre perioadele de strălucire ale literaturii maghiare din România, asta este și pentru că temelia pe care am pus-o după cel de-al doilea război mondial, pentru că lichidarea imoralității și a neomeniei — termenul nu este de actualitate, totuși îl voi folosi — într-un cuvînt a fascismului, își aduce astăzi adevăratele roade.

— Perioada aceea, cînd a avut loc și emisiunea la radio din 1946, a fost o perioadă romantică, a marilor visuri. Ce amintiri păstrați despre înfăptuirile care i-au urmat, despre manifestările scriitorilor români și maghiari în sprijinul întăririi prieteniei?

— În anii imediat de după război, în toată Europa, literatura s-a impregnat — indiferent dacă a generat opere sau nu, și ce fel — de euforia unui nemaiîntîlnit fluid moral purificator. Cu siguranță că aceia care nu s-au abătut, în acest climat euforic, de pe calea rațiunii, au procedat bine. Eu îndrăznesc să spun că, în această înflăcărare febrilă de reînnoire morală, în prieteniile pe care le-am legat, descoperindu-ne unii pe alții și transformînd fiecare zi într-o zi de sărbătoare, cei mai buni dintre scriitorii români și cea mai mare parte a scriitorilor maghiari ai acestei țări au fost împinși unii către alții de rațiune. Nimeni nu a scris încă ce a însemnat, în 1946, la Cluj, îmbrățișarea prietenească, zîmbetul — desprins parcă dintr-o icoană — a acelui mare scriitor umanist român care a fost Gala Galaction. Ce a însemnat schimbul de idei dintre Benedek Marcell și Eugen Jebeleanu; sau rolul de președinte al lui Gaál Gábor, la întîlnirea liberă în idei din jurul mesei de tratative drapate în postav verde, de la Uniunea Populară Maghiară, unde era prezent Cicerone Theodorescu, unde au apărut Victor Eftimiu, Radu

Boureanu, Grigore Preoteasa, Nagy István, Kiss Jenő, Asztalos István, Salamon László, Szentimrei Jenő, Horváth István. Printre noi mai era pe atunci Emil Isac. Dar cine-şi poate aduce aminte toate numele?... Şi poţi oare să nu te înduioşezi, amintindu-ţi de întrunirile care au avut loc aici, în Bucureşti, şi la care sinceritatea stimei ce ne era arătată excludea orice suspiciune că ar fi o simpatie numai de circumstanţă, singurele criterii rămînînd factorii spirituali sau etici. Ei da, atmosfera! Exista, de bună seamă, în atmosfera aceea şi un romantism, dacă nu cumva existau şi iluzii, în pofida faptului că deocamdată eram cu toţii în căutarea modalităţilor convieţuirii.

— Aş adresa o întrebare şi traducătorului Méliusz József, tălmăcitorului versurilor lui Geo Dumitrescu. După ce criterii vă alegeţi operele pe care le traduceţi, ce anume v-a atras în comediile lui Rebreanu, într-ale lui Eftimiu, Victor Ion Popa, Sebastian, Mușatescu, în versurile lui Geo Dumitrescu, ale lui Jebeleanu, în tabletele lui Arghezi, iar, mai recent, ce vă reţine în sfera de atracţie a lui Urmuz? Să fie o identitate, o înrudire de viziune şi de năzuinţe? Consideraţi că traducerile reprezintă o muncă de creaţie care, totodată, determină şi o luare de atitudine, o profesiune de credinţă?

— Literatura maghiară din România are merite nevestejite în transpunerea literaturii române în ungureşte. Scriitorii noştri cei mai de frunte au produs traduceri excepţionale. Despre cele mai puţin excepţionale păstrăm, ruşinaţi, tăcere. Traducerile mele nu se măsoară cu ale acelora care şi-au dedicat o parte a vieţii şi activităţii lor acestei nobile meniri. Eu n-am tradus niciodată nimic la cerere, ci numai din pasiune; am năzuit să transpun în limba noastră maternă, în spiritul ei, pe scriitorii pomeniţi aici, şi am făcut-o, fie că mi-a izbutit, fie că nu, printr-o identificare totală. Cel mai greu mi-a fost să-l traduc pe absurdul Urmuz. La treizeci de pagini am lucrat o jumătate de an. Încă nu sînt sigur că am rezolvat întru totul şi potrivit înclinaţiilor mele cele ce mi-am propus, dar sper să-mi închei cu succes munca. Socotesc că trebuie să se pună capăt traducerilor de rutină; o soluţie reală

nu va putea fi adusă decît prin maximum de exigență. Acum, cînd a fost inițiată traducerea în românește a cărților noastre, o dorim cu atît mai mult, altminteri nu avem a ne aștepta la un ecou real, la comentarii critice, la succes. La Tîrgu-Mureș ia ființă o revistă românească. Ar fi bine ca revista să-și asume această sarcină deosebită, pe care de altfel toate revistele literare maghiare și-o asumă în privința literaturii române. Ar fi de dorit ca revista să devină un laborator al apropierii dintre literatura maghiară, a naționalităților și cea română.

— Interesul spiritual manifestat dintotdeauna de Méliusz József pentru zonele progresiste ale lumii este binecunoscut. Și acest interes continuă să se mențină. Dumneavoastră considerați că, confruntată în această oglindă, literatura contemporană maghiară din România prezintă, în ultimii ani, opere care egalează pe acelea apărute în perioadele cele mai înfloritoare ale istoriei sale de o jumătate de veac. Ați avut prilejul, călătorind fie în Răsărit, fie în Occident, să meditați, în mai multe din aceste ocazii, cam cum s-ar încadra această literatură, literatura noastră maghiară din România, în ansamblul literaturii europene, dacă ea ar fi tradusă în măsura necesară, dacă ar fi tradusă cît de cît în limbile de circulație universală. Cred că acest aspect se leagă și el de realitatea contemporană a conviețuirii româno-maghiare.

— După modesta mea apreciere, posibilitățile de a asigura literaturii României în ansamblul ei o circulație pe plan mondial sînt manipulate cu destulă nepricepere. Știm că o sumă de opere ale literaturii române sînt prezente în literatura universală, după cum știm de asemenea că operele literaturii maghiare din România nu au fost încă transpuse în limbile de circulație universală. Dacă, la vremea sa, *Mănăstirea neagră* s-a putut face remarcată în Apus, dacă Tamási a fost tradus în englezește, socotesc că astăzi, să zicem, cincisprezece cărți, dar să fim mai modești, cinci sau zece dintre cărțile din prezent și ale întregii literaturi maghiare din România ultimelor cinci decenii pot avea pretenția să apară în limbile marilor literaturi. Ceea ce, la drept vorbind, nu comportă vreo pie-

dică, dar posibilitățile sînt totuși limitate, prin faptul că, cel puțin deocamdată, nu văd o posibilitate practică, nu văd cum și cine ar putea să se preocupe de exportul operelor demne de aceasta. De fapt însă problema care ne preocupă imediat nu este asta, ci faptul că, în măsura posibilităților existente, trebuie să facem în așa fel încît literatura noastră să parvină, într-o transpunere cît mai desăvîrșită și mai autentică, în mîinile cititorilor români, într-ale confraților noștri scriitorii români, care să aibă astfel posibilitatea să-și formeze despre noi o imagine critică rezultată din versiuni cu valoare echivalentă, și nu prin mijlocirea unor „transcrieri" subiective sau a unor traduceri „filantropice".

Sîntem îndreptățiți a nădăjdui că nu se vor lăsa așteptați zadarnic nici pașii următori. Că poate, ici-colo, vor începe să pătrundă în literatura europeană și cîte una din cărțile noastre sau chiar mai multe. Nu de mult, ca reprezentant al Uniunii scriitorilor, am fost la Moscova. Cu acest prilej am constatat că, alături de romanul românesc, se manifestă un interes sporit și pentru proza naționalităților. Și nici faptul că una din marile edituri budapestane se pregătește să publice o serie de zece-cincisprezece cărți ale scriitorilor maghiari din România, apărute în sfertul de veac care a trecut, nu mai constituie un secret, decît poate pe jumătate.

Putem spune, așadar, că literatura maghiară din România are în mînă o „carte bună".

— După acest tur de orizont, i-aș mai pune lui Méliusz József încă o întrebare, și nu atît poetului și romancierului, cît mai curînd publicistului Méliusz József. După opinia dumneavoastră, în ce măsură și în ce fel utilizează publicistica noastră curentă tradițiile reale ale luptei duse pentru prietenie și, în general, cu ce forță și cu ce perspective slujește ea prieteniei? Și, implicit, necesității de autocunoaștere a naționalității maghiare din România?

— Nu putem aborda chestiunea convietuirii națiunii române cu naționalitățile decît ca pe o realitate concretă, pe toate planurile; al producției, al conștiinței, al culturii și care, la fel ca oricare alt fenomen istoric, nu este abor-

dabil decît în perspectiva evoluției sale. Din cele spuse aici rezultă, de asemenea, ce diversitate au prezentat, în diferite etape ale istoriei, imperativele sub al căror imbold s-a configurat lupta în spirit umanist, în spiritul omeniei, chemată, să apere și să păstreze ființa națională a unui popor. Epoca în care se pun aceste probleme pretinde răspunsuri pe măsura realităților. Și dacă punem iar și din nou chestiunea modalităților conviețuirii și a fraternității, nu voi putea decît să-ți răspund ceea ce am mai spus de atîtea ori — că fraternitatea nu este posibilă decît între personalități interesate în mod concret, real, în măsură egală și reciprocă, înrudite pe planul concepțiilor lor etice. În ce ne privește, noi vom putea contribui în modul cel mai eficient la înfăptuirea complexă și la adîncirea fraternității, dacă, în condițiile fraternității socialiste ne vom conserva conștiința personalității noastre naționale. Și asta tocmai pentru că istoria și destinul ne-au rezervat menirea să alcătuim, împreună cu personalitatea națională românească, o comunitate de interese, care să fie în egală măsură spre folosul celor care-și duc împreună traiul și care nu slujește doar intereselor materiale, ci urmărește să înfăptuiască o identitate morală, politică și în cuget. Consider că în această perioadă, care reprezintă o nouă treaptă în evoluția problemei naționalităților în România socialistă, avem toate motivele să credem în dezvoltarea complexă a personalității noastre naționale, să credem că, odată angajați pe această cale, vom strînge și mai mult legăturile omenești, sociale și spirituale — într-o unitate situată sub semnul socialismului — cu națiunea română socialistă, care parcurge și ea, la rîndul ei, același drum al dezvoltării complexe.

În această discuție a noastră, care avea ca obiect literatura, ne-am referit, implicit, la tot acest complex de aspecte.

1971

GÁLDI LÁSZLÓ

Mă aştepta la prînz într-unul din marile hoteluri din Bucureşti. La ora 12 fix şi-a întrerupt lucrul — corecta şpalturile tipografice ale noului său volum în limba română. Îmi poate sta la dispoziţie pînă la unu şi jumătate — îşi consultă ceasul cu un surîs de scuză — oră la care aşteaptă oaspeţi din Italia. Această strictă punctualitate îl caracterizează în toate, în primul rînd, desigur, în muncă. Fără o astfel de planificare riguroasă a timpului n-ar fi putut şi n-ar putea desfăşura o activitate atît de vastă. La numai 28 de ani, în 1938, era profesor al Universităţii din Budapesta, istoric literar, lingvist şi traducător recunoscut şi pe plan internaţional. Sfera activităţii sale ştiinţifice înglobează istoria limbii române şi franceze, evul mediu latin, relaţiile culturale româno-maghiare, istoria lexicografiei, şi — ceea ce trebuia pomenit poate înainte de toate, poetica şi stilistica. Cartea sa scrisă în limba franceză, intitulată *Concepţie funcţională în poetică* este citată în lumea întreagă ca o lucrare de referinţă.

Activitatea sa ştiinţifică se încorporează, desigur, literaturii maghiare: este autorul cărţii *Vers és nyelv a reformkorban* (Poezia şi limba în epoca reformei), a scris istoria lexicografiei maghiare în epoca iluminismului şi a reformelor, a dedicat un volum separat psalmurilor lui Szenczi Molnár Albert. Dar aproape la fel de bogată este şi activitatea sa de cercetare a trecutului şi prezentului literaturii române. Editura Academiei din Bucureşti i-a publicat în 1964 monografia întitulată *Stilul poetic al lui Eminescu*, scrisă în limba română; se află în pregătire al doilea mare volum al său, scris în limba română. Din 1928, anul apariţiei primului său volum de tălmăciri din Eminescu, Vlahuţă, Coşbuc şi Stamatiad, traduce şi se ocupă fără întrerupere de problemele literaturii române, îndeosebi de cele ale poeziei. Într-un studiu de poetică scris în limba franceză citează exemple româneşti, scrie un studiu despre relaţiile ştiinţifice dintre Şcoala

Ardeleană și „latiniștii" maghiari, despre elementele neogreceşti ale limbii române, în 1942 semnează un studiu despre Istoria literaturii a lui Călinescu, și un altul despre influența lui Torquato Tasso asupra romanticilor români, iar în 1943 tratează într-un studiu începuturile poeziei iambice cu referire specială la poezia maghiară și română.

— Întrebarea mea decurge firesc din simpla enumerare a lucrărilor dumneavoastră: ce fire vă leagă de limba română, de poporul român? Mai precis: de unde sînteți originar, unde v-ați născut? În Ardeal?

— Nu m-am născut în Ardeal, ci la Miskolc. Tatăl meu a fost profesor de liceu, și ca atîți profesori din acea vreme, de la Szabó Dezső, Babits Mihály la Juhász Gyula, a funcționat pe rînd în multe orașe. La Miskolc a poposit doar un an — poate pentru ca eu să mă nasc acolo — pe urmă, avînd în vedere relațiile de rudenie pe care familia le avea în Ardeal — bunica mea era originară din Jelediți, județul Hunedoara — ne-am mutat în Ardeal. Copilăria mi-am trăit-o în două localități: între 1910—1922 la Dej, iar între 1922—1928 la Arad.

Datorez foarte mult faptului că la liceul maghiar din Arad am avut profesori de română excelenți, printre care Alexandru Constantinescu și Al. Stamatiad, elev al lui Macedonski.

Alături de Eminescu, cel dintîi poet român din care am început să tălmăcesc pe la vîrsta de paisprezece-cincisprezece ani a fost Stamatiad. El a fost acela care mi-a oferit temeinice cunoștințe privind viața literară românească. În baza acestor amintiri mă consider pe jumătate ardelean.

— Sînteți unul din cei mai de seamă reprezentanți maghiari ai gramaticii funcționale, țineți cursuri de stilistică franceză și italiană la Universitatea din Budapesta, nu de mult ați publicat la Bologna o stilistică italiană. În cursurile dumneavoastră universitare analizați stilul poeților francezi clasici și în același timp traduceți poeți români moderni. V-aș ruga să-mi vorbiți despre esența pro-

zodiei funcționale, care este rolul ei în înțelegerea mai completă a poeților, în educarea gustului estetic al cititorilor?

— Prozodia funcțională este de fapt inseparabilă de ceea ce unul din neuitații mei profesori, Gombocz Zoltán a numit, sub influența școlii pragheze, concepție funcțională în lingvistică.

Am depășit de mult simpla descriere a unei limbi sau a unui fenomen lingvistic; scopul nostru este să definim precis și cele mai diverse funcții ale formelor lingvistice. Iată cum au ajuns cercetările la stilistica funcțională și în cadrul ei, dacă e vorba de lucrări în versuri, la prozodia funcțională. Concepția funcțională are foarte mulți adepți în întreaga lume, în Uniunea Sovietică la fel ca în Statele Unite, unde cercetările de acest gen au fost cuprinse în volumul intitulat *Style in Language*. Dintre reprezentanții acestei direcții în România trebuie să-i amintesc în primul rînd pe profesorii Tohăneanu din Timișoara și Rusu din Cluj, care în cercetările lor sînt adepți ai interpretării moderne a poeziei. Din punctul de vedere al cercetărilor românești de stilistică și poetică, de mare importanță a fost Cercul de poetică pe care l-au organizat cu cîțiva ani în urmă academicianul Al. Rosetti și Mihai Pop.

În ce mă privește, eu mă ocup de mult de cercetări în domeniul poeticii. Multă vreme m-a preocupat în primul rînd istoria formelor poetice. Încă în 1938 mi-a apărut un studiu de proporții despre originile italiene și grecești ale istoriei poeziei române. Lucrarea mea de dimensiuni mai mari, intitulată *A román vers történeti korszakai* (Etapele istorice ale poeziei românești) am întocmit-o în 1960 folosind scrierile mele mai vechi, printre care și studiul despre versificația lui Goga. Paralel cu aceasta m-am întors mereu și mereu la problemele interpretării funcționale a poeziei. În legătură cu aceasta trebuie să-mi exprim profunda recunoștință pentru îndrumările remarcabilului profesor sovietic M. Jirmunski, a cărui lucrare intitulată *Introducere în metrică* am citit-o la Paris, în 1934. În afară de Jirmunski, faptul că am ajuns relativ timpuriu la interpretarea funcțională a poeziei, îl datorez și lui J. Mukarovki; despre aceste probleme am ținut o prele-

gere încă în 1935, în timpul primei mele șederi la Paris, și am reușit să lansez în această direcție cercetători, cunoscuți azi, ca Fónagy Iván. Începînd din anii cincizeci, alături de cercetări de istoria poeziei, am abordat tot mai des și interpretarea funcțională a poeziei, cercetînd, cu alte cuvinte, în ce măsură forma poeziei ajută la exprimarea cît mai plastică a ideii. În această ordine de idei păstrez sentimente de profundă recunoștință academicianului Tudor Vianu cu care m-am întîlnit la Budapesta în 1955; într-una din lucrările sale am descoperit cu satisfacție următoarea constatare: „Forma este și ea conținut", adică parte inalienabilă a întregului care este opera poetică.

— Unul din domeniile cercetărilor dumneavoastră de poetică este, firește, literatura maghiară.

— De cercetări în domeniul versificației maghiare m-am ocupat îndeosebi în volumul care a apărut sub redacția academicianului Pais Dezső cu titlul *Nyelvünk a reformkorban* (Limba noastră în epoca reformei). În studiul publicat în acest volum am făcut o scurtă trecere în revistă a dezvoltării poeziei maghiare în prima jumătate a secolului XIX. În afară de aceasta m-am ocupat în mai multe rînduri de problemele versificației lui Petőfi, cu atît mai mult cu cît sînt „responsabil de plan" al dicționarului lexical Petőfi aflat în pregătire sub îngrijirea Academiei Ungare de Științe. Sperăm că primul volum al acestei mari lucrări, volum ce va cuprinde aproape 25 000 cuvinte, va apărea cu prilejul celei de-a 150-a aniversări a nașterii poetului.

— Ce v-a apropiat de lingvistica și poetica românească? Dincolo de interesul științific, probabil și comandamentul social al cunoașterii reciproce, așa cum sugerează și ultima frază a întroducerii la volumul dumneavoastră închinat lui Eminescu: „Autorul dorește să contribuie la progresul studiilor eminesciene cît și la cauza prieteniei româno-maghiare".

— Interesul față de lingvistica română mi l-a trezit în primul rînd neuitatul meu profesor de italiană, C. Tagliavini, care în tinerețe a fost timp de șapte ani profesor invitat al universității din Budapesta. În prezent Ta-

gliavini este profesor de lingvistică generală al universității din Padova, dar a rămas credincios legăturilor sale est-europene; tocmai ca o recunoaștere a meritelor sale, recent a fost distins cu titlul de doctor honoris cauza al universităților din Budapesta și București. Sub îndrumarea lui Tagliavini m-am ocupat întîi de aspectele ungurești ale lexicografiei române vechi, apoi de elementele neogrecești ale limbii române; constat cu bucurie că lucrarea mea servește ca lucrare de referință și pentru continuarea dicționarului etimologic român. În același timp am rămas credincios și lexicografiei românești; prin anii patruzeci am editat dicționarul român-latin al lui Samuil Micu, rămas în manuscris, care aruncă o lumină atît asupra poliglotismului din Transilvania secolului al XVIII-lea, cît și asupra formării limbii române.

— În preocuparea dumneavoastră pentru aplicarea legilor poeticii funcționale ce v-a apropiat tocmai de poezia lui Eminescu?

— Din tinerețe, Eminescu a fost unul din poeții mei preferați, din ale cărui opere am și tradus mult. Volumul Eminescu editat nu de mult în limba maghiară l-am îngrijit împreună cu Köpeczi Béla. Nucleul volumului meu despre stilul lui Eminescu îl constituie analiza stilistică pe care mi-a cerut-o în 1959 academicianul Al. Rosseti; articolul acesta m-a condus la ideea marii utilități pe care ar avea-o relevarea, într-un studiu sintetic cuprinzător, a secretelor dezvoltării stilistice în cel puțin 15—20 de poezii ale lui Eminescu. Ideea aceasta a avut desigur și un prolog, deoarece încă în 1936 mi-a apărut un studiu de mai mare întindere despre variantele sonetului *Veneția*, sub îngrijirea lui Leca Morariu. În legătură cu Eminescu cred că principala mea preocupare a fost de la început ca prin analiza concretă a mijloacelor sale stilistice să pot stabili mai precis locul lui în lirica europeană și în special în istoria romantismului european. De altfel în prezent pregătesc un studiu mai lung despre stilul poetic al romanticilor europeni, în care după opinia mea Eminescu își va ocupa în sfîrșit locul cuvenit alături de Leopardi, Victor Hugo și contemporanii săi spanioli.

— Titlul noii dumneavoastră cărți, scrisă în limba română este *Introducere în istoria poeziei româ-*

neşti. Ce v-a îndemnat s-o scrieţi şi ce obiectiv v-aţi fixat în ea?

— Cartea mea cuprinde istoria şi cele mai importante fenomene ale poeziei româneşti de la secolul al XVII-lea şi pînă la cel de-al doilea război mondial. Deşi are aproape 500 de pagini, spaţiul restrîns nu mi-a permis să abordez toate problemele şi de aceea am numit-o întroducere. Directorul Editurii Minerva Aurel Martin, la care am găsit multă înţelegere, îmi tipăreşte cartea în colecţia *Universitas*. Nutresc speranţa îndreptăţită că după lucrarea mea despre elemente neogreceşti ale lexicului românesc şi după studiul privind stilul lui Eminescu, această lucrare va putea deveni şi mai mult manual universitar, contribuind la înţelegerea temeinică a tainelor liricii române. Întreaga mea operă este pătrunsă de o profundă dragoste faţă de folclorul românesc, întrucît sînt convins că nu există poet român căruia, atunci cînd scrie o poezie, indiferent ce formă şi-a ales pentru aceasta, să nu-i stăruie în ureche amintiri ale poeziilor populare cunoscute în copilărie, amintiri ce joacă un rol determinant în alegerea mijloacelor sale prozodice şi lingvistice.

— In cursul convorbirii noastre cît pe aci să uităm de traducătorul Gáldi László. Faptul că în tot cursul activităţii dumneavoastră aţi tradus din operele poeţilor români Alecsandri, Arghezi, Blaga, Eftimiu, Eminescu, Fundoianu, Goga, Isac, Macedonski, Pillat, Vlahuţă îşi are explicaţia în structura dumneavoastră poetică. Din domeniul prozei, de ce v-au atras tocmai *Răscoala* lui Rebreanu şi romanele lui Ionel Teodoreanu? Nu numai că le-aţi tradus, dar de pildă despre Teodoreanu aţi scris şi un studiu încă în 1937.

— Primul meu volumaş de tălmăciri, cuprinzînd poeţi români şi francezi, a apărut în 1928 la Arad; am tradus apoi romanul lui Rebreanu chiar în 1945, deoarece am fost convins de importanţa europeană a acestui scriitor şi am considerat *Răscoala* un document istoric indispensabil pentru înţelegerea epocii moderne. Pe Teodoreanu l-am tradus pentru că romanul său a fost cel pe care din tinereţe l-am preferat dintre romanele româneşti. Dintotdeauna doream să înţeleg cît mai temeinic societatea ro-

mânească nu numai sub forma ei contemporană ci și în perspectiva ei istorică. În Ungaria au fost apreciate îndeosebi volumele al doilea și al treilea ale romanului, datorită consistenței lor epice.

În ultimii ani m-am întors deseori la poeții români, am luat parte la traducerea volumelor Arghezi, Pillat și Blaga apărute sub îngrijirea lui Domokos Sámuel. Dacă mi-e permis să exprim părerea mea subiectivă, cele mai dragi îmi sînt cele cincizeci de tălmăciri din poezia lui Blaga care au apărut în urmă cu cinci ani. Blaga mă preocupă mult și de atunci; am aflat foarte mult despre poet de la fiica sa, Dorli Blaga a cărei prietenie și ajutor plin de înțelegere se vor oglindi și în monografia mea despre Blaga.

— Mă conformez înțelegerii: ne-a mai rămas un singur minut în care aș vrea să aflu părerea esteticianului Gáldi László despre tălmăcirile maghiare din literatura română, despre nivelul lor artistic.

— Consider un lucru foarte bun că literatura română este cunoscută în Ungaria de tot mai mulți cititori și, așa cum reiese din excelenta bibliografie a lui Domokos Sámuel, numărul operelor literare române traduse în limba maghiară se ridică la mai multe mii. Idealul meu de artist traducător al literaturii române este Áprily Lajos care a făcut foarte mult pentru a transpune în limba noastră cît mai multe din valorile liricii românești.

1971

CSEHI GYULA

Există oare vreun fost student maghiar care să fi făcut filologia la Universitatea din Cluj şi care să nu-şi aducă aminte de acele intime, plăcute examene din cabinetul profesorului Csehi Gyula? Cînd era bine dispus, îşi servea studenţii şi cu cîte-o cafea. I-au displăcut dintotdeauna prefăcătoriile, formalismul rigid, prestanţa obţinută cu de-a sila. Tocmai de aceea se bucură de autoritate, ştiinţa sa impune respect — studenţilor, cititorilor, colegilor, deopotrivă. Studentul astfel primit, cu sinceră cordialitate, avea prilejul să simtă severitatea profesorală doar într-un singur caz: dacă se întîmpla să interpreteze greşit gestul prietenesc, mai ales dacă această greşeală viza planul ideilor, al principiilor. Dacă se prezenta nepregătit la examen sau dacă, pe lîngă cafea, se aştepta şi la concesii de principiu. Aştepta degeaba. Încruntat sau şăgalnic, Csehi Gyula n-a dat niciodată vreun pas înapoi, cînd era vorba de convingerile sale. Cînd un student uită să-l salute, se preface, înţelept, a nu băga de seamă. Dar dacă cineva i se adresează spunîndu-i „*domnule profesor*", îl corectează, enervat: *tovarăşe.* I se cuvine acest apelativ şi ţine la el. Şi-a format concepţia despre lume de-a lungul unor tenace colocvii interioare şi al unor mari bătălii de idei. Şi-a aplicat întotdeauna convingerile marxiste, în activitatea sa de educator şi de specialist în probleme de istorie literară şi de ştiinţă a literaturii.

În literatura noastră maghiară din România, Csehi Gyula este cercetătorul sociologiei literare şi al problemelor de teorie a genurilor. Dincolo de însemnătatea sa ştiinţifică, activitatea sa e de natură să impună în conştiinţa scriitorilor şi cititorilor importanţa teoriei ca atare. În voluminoasele sale opere mai recente *(Klió és Kalliopé; Modern Kalliopé),* profesorul universitar tinde să devină educator al unei întregi mase de cititori. Unul dintre domeniile predilecte ale cercetării sale cuprinde relaţia dintre ficţiune şi literatura pe care am putea-o

numi a realității. Cu toate că nu caută subordonări sau supremații, ci acordă acestor relații un statut de egalitate, am sentimentul că îndrăgește literatura direct legată de realitate, o încurajează de cîte ori îi stă în puteri, o stimulează. Csehi Gyula e unul dintre principalii mentori ai reportajului literar, cu condiția ca reportajul să nu fie scris doar cu mijloace literare, ci și cu dorința adevărului. Nu renunță la severitatea sa principală nici chiar de dragul speciei literare preferate. Dimpotrivă, tocmai aici și-o manifestă cu adevărat.

— În anii tinereții, interesul lui Csehi Gyula se îndreaptă, pe lîngă literatura maghiară, spre figura lui Diderot, despre care scoate și o carte, în 1934. Încă de pe atunci e preocupat încă, permanent, și de literatura socialistă, urmărește activitatea scriitorilor socialiști sovietici, francezi, germani. Îl interesează, firește, și scriitorii români, de pildă, un atît de important reprezentant al teoriilor socialiste, ca Dobrogeanu-Gherea. Mult mai tîrziu, Csehi Gyula a tradus în limba maghiară majoritatea studiilor de critică ale acestuia. Aș vrea deci să începem convorbirea noastră cu următoarea întrebare: cînd și cum ai ajuns să te apropii de Gherea, cum l-ai descoperit, pentru tine și pentru cititorii tăi?

— Nu știu dacă ai fi putut începe convorbirea cu o întrebare mai plăcută inimii mele. Adevărul adevărat e că ediția maghiară — aproape șase sute de pagini — ia tot ce e mai de preț în cele cinci volume de *Studii critice* ale lui Gherea și oferă astfel o imagine sintetică a moștenirii lui de sociologie literară, de critică și estetică. Această carte este rezultatul aplecării mele, perseverentă și de mai multe decenii, asupra operei acestui mare teoretician socialist român. Încă prin anii treizeci, mi-am dat seama că, în aceeași vreme cu Lafargue, cumnatul lui Marx, și cu germanul Mehring, Gherea a fost, în România, printre cei dintîi care au încercat să aplice o metodă marxistă în studiul literaturii. O mărturie a acestui pretimpuriu interes al meu e articolul despre Gherea, apărut, dacă-mi aduc bine aminte, în 1936, în *Korunk*.

— Aveai douăzeci și șase de ani...

— Acest scurt articol n-a putut spune însă decît foarte puține din cîte am reușit să aflu despre Gherea. Așa se face că, după 1944, cînd, pe lîngă o mie de alte sarcini, mai urgente, mă pregăteam pentru doctorat, l-am ales drept subiect al lucrării mele pe Constantin Dobrogeanu-Gherea. Președintele comisiei era profesorul Biró Vencel, care și-a exprimat sincera bucurie că a putut fi, pentru prima oară în viață, mentorul unei disertații în spirit marxist. Cred că mă înțelegi dacă-ți spun că mă bucuram și eu mult pentru noua universitate, și pentru faptul că disertația mi-a fost acceptată de Gaál Gábor, dar și mai mult pentru faptul că, în noile condiții, nu mai trebuia să-mi maschez, recurgînd la acea „blestemată limbă esopică", convingerile marxiste.

— Trebuie să înțeleg de aici că, înainte, universitatea te obliga la acest „limbaj esopic"?

— Întocmai. Totuși, aceasta nu comporta nici pe departe atîtea primejdii cîte presupunea colaborarea mea la publicațiile ilegale ale partidului, sau la cele legale, îndrumate de către partid. Specialitatea mea principală era literatura franceză și i-am comunicat profesorului Auger, un fervent adept al clasicismului secolului al XVIII-lea, că doresc să-mi fac lucrarea de diplomă din Zola. S-a mirat, dar a rămas și mai uimit, a fost de-a dreptul consternat cînd am formulat titlul lucrării: Lumea muncitorească în opera lui Zola. Mare parte din materialul și din ideile acestei lucrări se reia în cartea mea, *Modern Kalliopé*, în vastul capitol consacrat lui Zola. Altfel, în acea lucrare, a trebuit să fiu destul de puțin conspirativ. Profesorul Auger m-a certat cu severitate pentru cîteva greșeli de limbă franceză, însă concepția lucrării n-a dezaprobat-o, n-a lăudat-o, ci a acceptat cele scrise, fără nici un fel de comentarii.

După cum vezi, am rămas în toate sensurile credincios simpatiilor mele de tinerețe și încă mai încerc să reduc cîte ceva din acele datorii care, din cauza atîtor decenii furtunoase, s-au tot adunat. O fac, din păcate, cu conștiința clară că, deși m-am născut fără datorii, voi părăsi îndatorat acest pămînt. Astfel că, știind că nu mă pot plăti

total, fac eforturi pentru a mai reduce cîte ceva, atîta cît se poate.

— Să ne mai întoarcem puțin la lucrarea ta de doctorat, de la Zola la Gherea. Ce anume ai cuprins în disertație?

— Se vede din titlu: *C. Dobrogeanu-Gherea și începuturile socialismului științific în România.* În această întinsă lucrare, am urmărit întreaga desfășurare a vieții lui Gherea, am analizat principalele sale opere teoretice, acordînd o deosebită atenție scrierilor critice. Acum, cînd există o largă posibilitate de studiere și popularizare a lui Gherea ca teoretician al socialismului și pionier al criticii marxiste, simt satisfacția faptului că toate scrierile mele despre Gherea au fost pătrunse de această intenție, chiar și atunci cînd împrejurările nu erau deloc favorabile. Acest interes față de Gherea a fost pentru mine punctul de sprijin care mi-a permis să purced la o cunoaștere mai amănunțită a culturii și literaturii române. Scop care a devenit o coordonată a activității mele, vreme de decenii, un ax al muncii mele de profesor, educator, cercetător.

— Cele spuse pînă acum, cer noua mea întrebare: ce învățăminte a tras profesorul Csehi Gyula de pe urma acestei apropieri? Ce perspective ți s-au deschis astfel asupra literaturii române?

— Dacă încerc să răspund pe scurt la această întrebare, care cere, de fapt, un răspuns foarte întins, pot spune că am învățat de la Gherea, ca și de la ceilalți mari gînditori marxiști de după Marx, atît teze teoretice cît și ținută intelectuală. Aceasta din urmă o socotesc mai fertilă. De pildă, polemica lui Gherea cu Titu Maiorescu mi-a arătat nu numai ceea ce îi reproșează esteticianul marxist lui Maiorescu, ci și ceea ce trebuie prețuit la acesta. Această loialitate a polemicii, corectitudine a argumentelor nu numai că nu e în contradicție cu principialitatea, ci e o condiție indispensabilă a ei. Gherea a fost cel care mi-a deschis drumul îndărăt către cunoașterea constituirii culturii românești. Studiile sale despre Eminescu, Vlahuță, Coșbuc, articolele sale despre Caragiale m-au ajutat să cunosc perioada clasică a literaturii române moderne. Iar de la cercul mai mult sau mai puțin legat din jurul *Con-*

temporanului, de la tinerii scriitori și critici, discipoli ai lui Gherea, calea ducea către marile personalități ale literaturii române din secolul XX. Punctul de plecare al acestui drum îl văd în Dobrogeanu-Gherea, întors către viitorul de atunci, — prezentul de azi. În articolele mele din *Korunk* se vede ce am învățat de la Gherea. Dacă vei răsfoi colecția revistei *Korunk,* dă-mi voie să te rog să parcurgi recenzia mea la Istoria literaturii a lui Eugen Lovinescu. Am sentimentul că se poate constata și azi stima cu care priveam realizarea sa, exprimîndu-mi, în același timp, reținerile argumentate.

— Evident, Istoria lui Lovinescu nu se născuse sub semnul ideilor de care era pătrunsă gîndirea lui Gherea și a lui Csehi Gyula.

— Evident, dar să ne înțelegem: deosebirile nu sînt neapărat contradicții și, cu atît mai puțin, antagonisme. De vreme ce l-am amintit acum pe Lovinescu, îngăduie-mi să-ți reamintesc că tocmai Lovinescu a fost acela care a constatat că, în polemica Maiorescu—Gherea, acesta din urmă a fost adevăratul învingător, în vreme ce Maiorescu n-a dus decît o luptă de ariergardă, în apărarea unor poziții mai vechi. Această constatare corectă, din partea acelui Lovinescu care nu era un marxist, dovedește că, în ciuda gusturilor sale, ba chiar în pofida prejudecăților sale, a fost prieten al adevărului. Această tradiție a luptei intelectuale o socotesc demnă de a nu fi dată uitării nici azi.

E aproape inutil să-mi fac un merit din faptul că tînărul profesor admirator al lui Gherea, care eram pe atunci, a remarcat fără zăbavă marele roman născut în spiritul celor mai bune tradiții ale *Contemporanului, Răscoala* lui Liviu Rebreanu. Am tradus atunci, pentru revista *Korunk,* un capitol din roman, însoțindu-l și de o notiță critică.

— Această atracție față de Gherea, sentimentele tale față de el au trecut și dincolo de opera lui, s-au extins, să zicem, și asupra vieții, persoanei, eventual asupra familiei sale?

— Cunoșteam excelent relațiile de familie ale lui Gherea. Știam că băiatul lui mai mare, alintat Sașa în copilărie, a fost unul dintre membrii fondatori ai Parti-

dului Comunist Român și a rămas pînă la moarte un luptător credincios cauzei partidului. Știam că fiica lui Gherea era măritată cu Paul Zarifopol, cunoscutul critic și estetician român. Celălalt fiu, Ionel, figura în conștiința mea ca scriitor și muzician, cel care l-a acompaniat la pian, în nenumărate concerte, pe Enescu. Îi citisem și lucrarea filozofică apărută prin anii treizeci, în franceză, *Le Moi et le Monde*.

— Văd în biblioteca ta volumul lui Ioan D. Gherea, *Amintiri*. Acesta să fie Ionel, cel de-al treilea copil al lui Dobrogeanu-Gherea?

— Cînd a apărut ediția maghiară, tradusă de mine, a studiilor critice ale lui Gherea, am aflat întîmplător că Ionel Gherea mai e în viață și că locuiește la București. Am aflat adresa lui și, cu volumul în maghiară al tatălui său și cu cîteva flori, i-am făcut o vizită. Prima întîlnire mi-a lăsat o impresie profundă. Chipul i se aseamănă surprinzător cu cel al tatălui. E un om tăcut, blînd, grijuliu, abținîndu-se de la orice exagerare. Din amintirile sale, figura tatălui mi s-a conturat plină de frumusețe și adevăr.

Apoi, cînd am stabilit, urmărind amintirile lui Ionel Gherea și comparînd diverse date, că urmează să împlinească șaptezeci de ani, m-am înfățișat acasă la el, de data asta nu cu o carte și cu flori, ci cu un magnetofon. Pot să-ți pun banda, o păstrez. Și astfel m-am onorat pe mine și pe cititorii mei maghiari, publicînd, în traducere, convorbirea aceea înregistrată cu prilejul aniversării a șaptezeci de ani de viață ai lui Ionel Gherea. A apărut într-unul din numerele revistei *Igaz Szó*. Eu am fost primul care l-a omagiat atunci.

— Ar trebui să mergem mai departe pe acest fir al cunoștințelor personale. Cu siguranță că printre amintirile lui Csehi Gyula se păstrează întîlniri avute cu scriitorii socialiști români. Erai un colaborator permanent al revistei *Korunk* și se știe că în perioada dintre cele două războaie au existat strînse legături între scriitorii români și maghiari devotați ideilor socialiste.

— În anii treizeci, paralel cu literatura proletară maghiară, s-a născut, din avangarda și din orientarea poporanistă românească, o literatură a proletariatului român,

frățește înrudită cu cea maghiară. În această privință, ajunge să dau doar cîteva exemple. Iată: Korvin Sándor a tradus pentru *Korunk* admirabila nuvelă *Ploaie de iunie* a lui Alexandru Sahia; reportajele din Țara Moților ale lui Geo Bogza au apărut în maghiară în același timp cu originalul — tot în paginile revistei *Korunk* — iar în ceea ce-i privește pe poeții grupați în jurul revistei, ei au făcut totul spre a tălmăci poezia revoluționară română de atunci, ca și pe marii clasici ai literaturii române. La moartea lui Miron Radu Paraschivescu am evocat acele bune relații ce se stabiliseră între noi încă de prin anii treizeci, mai ales prietenia dintre Miron Radu Paraschivescu și Korvin Sándor. Să nu uit să spun că l-am cunoscut personal pe Alexandru Sahia și că am scris un articol adînc cutremurat la moartea lui; articolul a apărut în 1937, în *Friss Újság*, ziar care apărea la Oradea sub conducerea lui Gyárfás Endre și care, pe atunci, era foarte apropiat de partidul comunist.

Cele ce au urmat cad de-acum dincoace de hotarul trasat de război și de revoluția socialistă. Sînt lucruri despre care nu trebuie să-ți aduci aminte, căci se identifică cu sarcinile noastre de fiecare zi, pentru ca din munca noastră să prindă contur și să înflorească toate cîte le-am semănat în trecutele vremuri furtunoase și însîngerate.

— O întrebare a mea ar vrea să treacă însă acest hotar. În convorbirea pe care am avut-o cu el, Gheorghe Dinu a evocat în amănunt antecedentele numărului românesc al revistei *Korunk*, respectiv ceea ce a făcut el, la București, pentru acest număr. Pe Csehi Gyula, unul dintre colaboratorii vechiului *Korunk*, l-aș întreba despre redactarea, la Cluj, a acestui număr de literatură română. Printre altele, despre participarea ta personală la pregătirea acestui număr.

— Trebuie să dau un răspuns oarecum negativ. Nu pentru că n-aș fi avut absolut nici o legătură cu acest număr. Rolul meu n-a fost însă un rol de redactare sau de concepție. În redactarea numărului pe iulie—august 1939 al revistei *Korunk* — acest număr a fost pregătit în vederea aniversării a 150 de ani de la Revoluția Franceză, sub îndrumarea lui Gaál Gábor — am avut și eu o sarcină

mai însemnată, ca unul ce mă ocupam cu istoria iluminismului francez și a revoluțiilor franceze. În ceea ce privește numărul consacrat literaturii române, munca mea a constat mai ales din traducerea textelor românești, stilizarea, punerea de acord a materialelor. N-are rost să subliniez că mă gîndesc cu bucurie și la acest rol, mai modest, dar nu lipsit de foloase.

— După cîte își amintește Gheorghe Dinu, materialul pentru acest număr special a fost cerut de Gaál Gábor însuși. După cîte își amintește Csehi Gyula, cum a primit Gaál Gábor articolele, studiile, poeziile sosite? Dintre colaboratorii interni de odinioară ai revistei *Korunk*, dintre prietenii apropiați ai lui Gaál Gábor, numai tu poți răspunde la această întrebare. Pe vremea aceea, Méliusz József nu locuia la Cluj...

— Într-adevăr, în anii aceia, cînd s-a făcut și numărul special dedicat literaturii române, Méliusz József nu locuia la Cluj. Iar dintre colaboratorii cei mai apropiați ai lui Gaál Gábor, nici Kovács-Katona Jenő, nici Korvin Sándor nu mai sînt în viață. Eu n-am fost niciodată colaborator intern în măsura în care au fost ei, dar am sentimentul că nu m-am purtat altfel, m-am purtat ca și cum aș fi fost. Am lucrat mult, cu perseverență, am pus suflet în ceea ce făceam și, ulterior, îmi pot eventual acorda un loc printre consilierii lui Gaál Gábor. Să nu mă înțelegi greșit: nu de sfaturi directoare avea el nevoie. În privința aceasta situația se prezenta tocmai invers. Îi puteam fi însă de folos, de pildă, prin cunoștințele noastre de limbi străine. El, în afară de limba lui maternă, mai cunoștea doar latina și germana. Vreme îndelungată am fost martorul eforturilor sale de a-și însuși limba română. Trebuie să știi că n-a izbutit. Și nu poate fi acuzat că n-ar fi avut voință. Făcea parte, pur și simplu, dintre acei știutori de carte — mulți oameni, ca și el, foarte talentați, de altfel — care, de la o anumită vîrstă, se dovedesc incapabili să mai învețe vreo nouă limbă. N-a renunțat însă la cunoașterea mai amănunțită a culturii și literaturii române, atît de interesantă și de importanță pentru el. Astfel, Korvin, Kovács-Katona și, nu rareori, eu, îi relatam lecturile noastre, îi traduceam titlurile articolelor din publicațiile ro-

mânești, îi atrăgeam atenția asupra unor texte mai importante, asupra unor noi scriitori talentați; aceste informații orale, aceste comunicări ca de „consilieri de presă" i-au permis lui Gaál Gábor, și în cazul pregătirii respectivului număr românesc, să lucreze în deplină cunoștință de cauză și cu multă eficiență.

În legătură cu asta, aș vrea să spun că și pe mine m-au supărat și mă mai supără și azi unele opinii după care *Korunk* n-ar fi fost destul de legată de realitățile din patrie, de literatura maghiară din România sau de literatura română. Adevărul e că *Korunk* — evident, cu unele scăpări, ea fiind singura revistă care nu era „desăvîrșită" — s-a achitat admirabil de marea sarcină de a sintetiza, lună de lună, toate marile probleme ale României, ale Europei de răsărit, ale întregii Europe și, poate, ale întregului mapamond! Lucru pentru care dispunea de un „personal imens", compus dintr-un redactor, un redactor adjunct și cîțiva colaboratori. În perspectiva celor de mai sus se vădea și modesta semnificație a urmăririi publicațiilor de limbă franceză, engleză, rusă și altele și rezumarea verbală a celor citite.

Dă-mi voie să-ți spun, în legătură cu asta, cît de mult m-au bucurat două întîmplări, modeste, dacă le judeci în sine. E vorba, o dată, despre comunicările făcute, chiar în cadrul acestor convorbiri, de către Gheorghe Dinu despre geneza numărului românesc al revistei *Korunk*, cu care prilej am aflat eu însumi o mulțime de lucruri despre care n-aveam, și nici n-aș fi putut avea cunoștință.

Cealaltă e legată de o misiune ce mă onorează. În calitatea mea de membru în consiliul de direcție al Institutului „George Călinescu", am fost solicitat de către directorul institutului, profesorul Al. Dima, să mă îngrijesc de colaboratori maghiari, în vederea unei importante lucrări de știință a literaturii, în curs de elaborare. Volumul își propune să sintetizeze activitatea în domeniul comparatisticii românești, de la anii următori primului război mondial și pînă în zilele noastre. Conducerea institutului a socotit că acest volum nu ar fi complet dacă nu s-ar cuprinde întrînsul și rezultatele comparatisticii maghiare și germane din România. Astfel, Engel Károly și Dávid Gyula lucrează la acest studiu care, după părerea mea, își

va aduce contribuția nu numai în cadrul acestui volum, ci îi va uimi pînă și pe cei ce cunosc cercetările referitoare la cultura și literatura maghiară din România prin numărul, calitatea și rezultatele acestor cercetări. De altfel, acesta e un domeniu unde putem vorbi despre continuarea și împlinirea unei tradiții ardelene într-adevăr mari. E tradiția studenților universităților medievale, a predicatorilor învățați la Göttingen și în Olanda, a celor ca Misztótfalusi Kis Miklós și Apáczai Csere János.

— În 1953, în colecția *Haladó Hagyományok*, redactată de Gaál Gábor, au apărut în limba maghiară nuvelele lui Ioan Slavici, cu o prefață de Csehi Gyula. Și în acest caz, profesorul Csehi a avut „norocul" de a putea indica, urmărind activitatea lui Slavici, acele cărări ce duceau către o literatură și concepție socialiste. Prefața tratează pe larg întîlnirea pe care a avut-o Ioan Slavici, la închisoare, cu conducătorii socialiști arestați, printre alții, cu I. C. Frimu, precum și cu primul secretar general, ales în 1921, al Partidului Comunist Român, Cristescu. Mulți dintre noi ne-am întîlnit pentru prima oară în această prefață din 1953 cu numele lui Cristescu, devenit de atunci cunoscut pretutindeni.

— Așadar, care-i întrebarea?

— Cum a dat Csehi Gyula peste acest episod?

— Prefața la volumul lui Slavici am scris-o pe cînd eram profesor, de nevoie, la Aiud. Deși am rămas cu amintiri plăcute și de pe acolo. Nuvelele fuseseră traduse de către Lőrinczi László. Înainte de a mă apuca de scris, m-am străduit, așa cum se cuvine, să mă documentez serios, nu numai în ce privește opera scriitorului, ci și literatura de referință. Am citit cu plăcere și cu mult folos scrierile sale autobiografice, mai ales *Lumea prin care am trecut* și *Închisorile mele*. Din aceste scrieri am cunoscut concepția lui Slavici în problema națională, cum i-aș spune eu, interpretarea populară a problemei naționale. Această învățătură a desprins-o acasă, în primul rînd de la mama lui. Mulți au citat de atunci sfatul mamei lui Slavici, care-i spunea copilului să-i dea bineț fiecăruia pe limba lui: *bună ziua* românului, *jó napot* ungurului și

guten Tag neamțului. Și îl mai sfătuia să-și împartă pînea cu semenii lui și să dea bucata mai mare, dacă i-o cere un străin.

În ceea ce privește întîlnirile din închisoare, despre care am scris în prefață, ele arată recunoașterea tîrzie — a acelui Slavici de o moralitate exemplară, religios și conservator — recunoașterea faptului că socialiștii prigoniți și calomniați sînt în realitate cei ce realizează iubirea de oameni, practică cinstea și frăția între popoare.

— Ultima mea întrebare i se adresează istoricului și sociologului literar. Cum apreciezi felul în care le înlesnim cititorilor români cunoașterea valorilor literaturii maghiare? Mă gîndesc, în primul rînd, la acele opere din literatura maghiară din România care se dovedesc demne de acest lucru.

— Sînt sigur că am trecut de punctul mort, avem rezultate, și nu de duzină, dar grosul muncii încă ne mai stă în față. Să mi se îngăduie să vorbesc despre aceasta autocritic, pentru ca, apoi, să pot critica și eu pe alții. N-am publicat, în românește, decît un singur portret de scriitor maghiar. O prefață relativ întinsă, la romanul *Crăișorii* de Jókai Mór. Țin minte această prefață, nu numai pentru că mi-a oferit un plăcut prilej de a reciti multe de și despre Jókai, dar și pentru că i se cuvine un loc de cinste în istoria prostiilor mele. Am scris-o pe vremea cînd, într-un mod destul de greu de înțeles, era lege ca tot ceea ce e cu adevărat valoros și atrăgător în literatură să nu poată fi decît realist sau, măcar, să conțină elemente realiste. Ei bine, care cititor maghiar nu știe încă din copilărie că Jókai e un foarte mare scriitor? Și nu e numai mare, dar e și foarte atractiv la lectură. Așadar, repet, Jókai s-ar fi cuvenit să fie o culme a realismului sau dacă, spre ghinionul lui, nu era, să aducă măcar o serie de elemente realiste. Am citit apoi într-una din scrierile sale autobiografice că, după părerea lui, greșesc cei care-l socotesc un scriitor cu bogată fantezie. Adevărul e că scrierile sale rămîn mult în urma realității, care e mai frumoasă și mai bogată decît literatura. După toate acestea, nu-i așa, puteam scrie liniștit că secretul marii valori a lui Jókai este, firește, faptul că în operele sale pot fi aflate o serie de elemente realiste și că, de

dragul acestora, îl puteam ierta și pentru că, lucru de netăgăduit, a fost un mare romantic. Și deoarece prostiile noastre tipărite, chiar dacă nu au viață veșnică, tot lasă urme, unul dintre binevoitorii mei, cititor și el, mi-a făcut un cap de acuzare, chiar și mai deunăzi, din acest pasaj al prefeței mele. Iar eu știu de atunci, am și scris-o și o mai repet, ca să-mi fie asta autocritica: cel mai bun lucru la un mare romantic e că nu-i realist, ci romantic. Presupunînd că e într-adevăr atît de mare pe cît a fost Jókai.

— Și cea de-a doua parte a întrebării mele, prezentarea în românește a valorilor literaturii maghiare din România?

— Am sentimentul că am lăsat în urmă vremea cînd, din considerente tematice sau personale, nu se traduceau chiar cele mai bune lucrări și nici cele mai valoroase creații ale unor scriitori, altfel admirabili. Traducerile mai noi au în vedere valoarea și o comunică, de la opere ale celor mai în vîrstă și pînă la prima, a doua și următoarea generație *Forrás*. Cred de asemenea că e în curs de formare o nouă echipă de traducători, cu vocație și bine pregătiți, care, dobîndind experiență, vor putea deveni demni urmași ai unor traducători cu totul excepționali, cum a fost, de pildă, Ion Chinezu. Îmi aduc aminte acum de numeroasele mele întîlniri cu Chinezu, atît de interesante, cînd mi-a fost dat să mă rușinez, comparînd limbajul meu lax, de conversație, cu limba maghiară de o nobilă eleganță pe care o vorbea el. Și poate că merită să spun aici și că, pînă la apariția cursului universitar al lui Sőni Pál și a Istoriei literare a lui Kántor-Láng-Réthy, în istoria acestei literaturi maghiare din România Ion Chinezu ocupă un loc aproape singular, prin cartea sa, apărută în 1930. Această lucrare nu e doar amintirea unui sincer interes, ci, prin datele și, nu de puține ori, prin comentariile sale, e o lucrare cu valoare de referință. În același timp, este realizarea practică a unui ideal care ne obligă pe noi toți: maghiarii să ajungă să cunoască literatura română, iar românii pe cea maghiară, într-atît încît să poată scrie unii despre alții cu aceeași competență cu care a făcut-o Ion Chinezu în cartea sa, pentru care îl stimăm și astăzi.

1971

MIKÓ IMRE

Convieţuirea frăţească este de neconceput fără cunoaşterea reciprocă, dar, poate chiar înainte de asta, fără o lucidă cunoaştere de sine. Mikó Imre şi-a închinat întreaga activitate, atît ca publicist cît şi ca literat, cristalizării conştiinţei de sine a maghiarilor din România, asumîndu-şi cu toată răspunderea această sarcină. La vîrsta de douăzeci şi unu de ani publica prima carte: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* (Satul transilvan şi problema naţională). Alături de lucrările lui Balázs Ferenc este primul şi cel mai de seamă rezultat al cercetării satului maghiar din România. Mikó Imre era pe atunci unul din membrii de vază ai grupului *Erdélyi Fiatalok*. În lucrarea lor de istorie literară, Kántor Lajos şi Láng Gusztáv apreciază această mişcare în felul următor: „*Cunoaşterea socială* era scopul visat de ei. Suferă în primul rînd influenţa mişcării sociografice maghiare, a celei constituite cu denumirea *Sarló* în Cehoslovacia, precum şi a şcolii româneşti de sociologie, iniţiată de către D. Gusti. Deşi polemizează cu transilvanismul, nu sînt deloc în contradicţie cu ideile de debut ale acestuia, sperînd reevaluarea vieţii minorităţilor prin realizarea unei cooperări între popor şi intelectuali, prin aşezarea politicii şi culturii pe bazele populare, şi în locul oglindirii situaţiei minorităţii în literatură sau jurisprudenţă, prin mijloacele sociologice concrete pentru crearea conştiinţei de sine a maghiarilor din România".

Mişcarea *Erdélyi Fiatalok* s-a destrămat de mult. Mikó Imre a rămas credincios idealurilor tinereţii sale. Cu patru decenii în urmă şi-a găsit un model de viaţă în persoana lui Bölöni Farkas Sándor. Sînt doi ani de cînd a publicat un roman despre acel nobil secui din secolul trecut care „a descoperit democraţia". Întotdeauna a simţit o atracţie şi pentru munca şi personalitatea lui Brassai Sámuel; anul trecut a editat o carte despre acest ultim enciclopedist ardelean. Mikó Imre

este scriitorul militant care și-a subordonat întotdeauna pana idealului, știind să servească la nevoie chiar prin tăcere. Jurist, profesor sau librar, el a rămas același slujitor al științei, al poporului, al frumosului și omeniei. Sfera lui de interes, ca și a lui Bölöni Farkas Sándor, este universală, rămînînd însă întotdeauna legată de realitățile, grijile și problemele pămîntului natal.

Tălmăcirile le consideră organic legate de scrierile sale. A tradus din română în maghiară, din opera lui Tudor Vianu și G. Călinescu, din rusă, Fedin și Serafimovici și, din franceză, *Contractul Social* al lui Rousseau.

Cartea ta, intitulată *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, apărută în anul 1932 la Cluj, trece în revistă istoria convietuirii de veacuri a românilor, maghiarilor și, într-o oarecare măsură germanilor, schițînd situația din cîteva comune cu populație multinațională din județul Cluj, căutînd pentru viitor căile de convietuire și posibilitatea dezvoltării conștiinței naționale în ideea dăinuirii. Citind cartea cu ochii cititorului de azi, mi se pare surprinzătoare pregătirea sociologică, orientarea și sinceritatea obiectivă de care dă dovadă tînărul Mikó Imre. Cred că în atmosfera spirituală a timpului cartea a produs vîlvă. Cum a fost primită de presa și critica maghiară din România?

— Cu nedumerire. Eram minor, student la Facultatea de drept de la Cluj. Îmi mai apăruse numele în coloanele publicațiilor *Székely Társaság* și *Erdélyi Fiatalok*. Nimeni nu se aștepta ca eu student orășean, să scriu despre sat și mai cu seamă să mă ating de un viespar cum era pe atunci problema națională. Însăși acea cărticică de numai 136 de pagini a ridicat multe probleme. Cartea era dedicată lui Bánffy Ferenc, un Mecena aristocrat, cunoscut pe atunci, care ne înlesnise să efectuăm cercetări sociografice la Cluj și în împrejurimi și a contribuit din punct de vedere material și la editarea lucrării. Cartea se încheie cu ideea că ne vom înrola simpli soldați

în rîndurile muncitorilor și țăranilor. „Și ca slujitori intelectuali ai intereselor lor, vom căuta, noi, tînăra generație a micii burghezii în declin, dreptul la viață într-o societate nouă". Revista *Magyar Kisebbség*, editată de Jakabffy Elemér, care apărea la Lugoj și *Székely Közélet*, ziar editat de Tompa László la Odorhei, au fost printre primele care au salutat apariția cărții; Clujul tăcea. Sulyok István a dat semnalul de alarmă, scriind în *Erdélyi Lapok* care apărea la Oradea, că e de rău, că tinerii cochetează cu revoluționarismul de tip Jászi Oszkár, voind să învie liberalismul și îndrăznesc să afirme că „în lumea satului maghiarii și românii trăiesc în frăție". Cînd — așa-zis — „un asemenea sofism nu s-a mai pomenit de pe vremea lui Protagora". Acum nici Clujul nu mai putea continua să tacă. Szász Ferenc, cronicarul de la *Pásztortűz*, m-a dăscălit, spunînd că „apropierea trebuie să pornească deschis de la cei mai puternici" și, în afară de asta, „oprimarea țăranilor — pe care o afirm eu — nu este decît o frază goală". Declara că va veni o vreme cînd îi voi fi recunoscător pentru aceste cuvinte sincere.

— Asta a fost deci părerea conservatorilor maghiari, dar cred că presa și opinia publică românească a vremii ți-a remarcat cartea?

— Desigur. I-am oferit un volum omagial fostului meu profesor Ion Costea, care simpatiza cu *Erdélyi Fiatalok*. *Audiatur et altera pars!* Peste o săptămînă mi-a fost dat să citesc în cotidianul *Patria* din Cluj articolul intitulat *O nouă generație maghiară în Ardeal?* Citez numai încheierea acestui studiu cuprinzător: „Noi, tineretul român, salutăm cu bucurie acest sol al unei lumi noi pe care o reprezintă cartea lui Mikó Imre". În același spirit a scris mai tîrziu și revista *Gînd românesc*, editată de Ion Chinezu.

— Am convingerea că opinia publică democratică maghiară a dovedit un interes cald și sincer. Cu atît mai mult cu cît cartea ta încerca să găsească căile posibile ale dezvoltării democratice a maghiarilor din România. Cum a scris presa progresistă maghiară a vremii?

— Favorabil. Cartea mi-a oferit prilejul de a-l cunoaște pe Gaál Gábor, care m-a primit spunîndu-mi: „Domnule!

Ceea ce ai scris dumneata este mult deasupra celor scrise de colegii dumitale, dar concepțiile dumitale nu sînt încă limpezi și va trebui să mai citești . . .“ În coloanele revistei *Korunk* m-a susținut Méliusz József, în *Ellenzék* Kovács György, coleg de generație, în *Brassói Lapok* Jancsó Elemér. Kós Károly mă eticheta în *Helikon* drept girondin și, bombănindu-mă prietenește, conchidea: „Ne plac izbucnirile incendiare, dar flăcările n-au voie să ne cuprindă sălașele“.

— Fără doar și poate, existența școlii sociologice a lui D. Gusti a fost un imbold pentru elaborarea cărții. Cei de la *Erdélyi Fiatalok* urmăreau cu interes cercetările și metodele de lucru ale profesorului. Ai avut prilejul să-l cunoști personal?

— Da. Pe profesorul Gusti l-am cunoscut în decembrie 1930, cînd ne-am înfățișat cu un memoriu la Ministrul Învățămîntului; ceream ca în noua lege a învățămîntului superior să se cuprindă dreptul studenților de a alcătui asociații pe bază națională în cadrul universităților. Pentru sprijin m-am adresat, în afara ministrului Costăchescu, profesorilor Nicolae Iorga și Dimitrie Gusti. Acesta din urmă nu s-a mulțumit să ne promită doar sprijinul său, ci s-a interesat de munca noastră de investigare a satelor, ne-a pus la dispoziție publicațiile lui și ne-a invitat să participăm la munca echipelor sale. Lucru care s-a și întîmplat cu cîțiva ani mai tîrziu. Munca noastră de investigare a satelor se desfășura în condiții modeste, fără vreun sprijin din partea statului. Echipele profesorului Gusti, alcătuite din cincizeci, șaizeci de oameni, cuprinzînd și specialiști, se deplasau pentru cîteva luni în cîte o comună, și ani în șir prelucrau datele culese. *Erdélyi Fiatalok* inițiia concursuri, cercetarea se efectua individual sau în grupuri mici și cei mai mulți îmbrățișau problemele ținutului natal sau chiar ale locului unde domiciliau. Cu toate acestea, concepția lui Gusti, cu toate virtuțile și tarele sale, a prins la noi rădăcini puternice. Eu am avut prilejul să-l întîlnesc pe profesor și după aceea în mai multe rînduri, atît la Paris cît și la București; era o persoană plăcută și afabilă, un adevărat spirit european.

— În decursul activității de mai tîrziu, cu ce personalități de seamă ale vieții spirituale românești ai mai avut legături?

— Cu multe. Ca absolvent al Universității din Cluj, am păstrat legătura cu foștii mei profesori și cu colegii, în cazul unora dintre ei această legătură s-a transformat în prietenie. Profesorii mei s-au stins, colegii s-au risipit. Unii sînt azi mai puțin cunoscuți, pe alții nu-i numesc aici pentru că sînt prea cunoscuți. Pe unul însă nu-l pot trece sub tăcere, pe Emil Racoviță, speologul de renume mondial. Întîmplarea a făcut să-l cunosc. Spre sfîrșitul anilor treizeci a trebuit să-i înlocuiesc un timp secretara. Luni în șir i-am copiat corespondența de mare întindere și am reușit astfel să pot arunca o privire asupra muncii marelui savant, am putut deveni astfel colaboratorul tehnic al revistei de speologie care apărea în limba franceză. Își avea institutul într-o clădire cu etaj, în grădina muzeului, acolo unde se află acum statuia lui. În față era clădirea de odinioară a Muzeului Transilvaniei, unde cu un veac înainte lucrase Brassai Sámuel. Mărturisesc că mai tîrziu, cînd am scris cartea despre Brassai și a trebuit să-l descriu, aveam întotdeauna în fața ochilor statura înaltă a profesorului Racoviță, îl vedeam parcă urcînd dimineața, încărunțit, pe aleile umbroase ale grădinii muzeului.

— Să rămînem încă la Universitatea din Cluj, al cărei profesor ai fost într-o vreme.

— Într-adevăr. Să luăm ca punct de plecare Universitatea din Cluj. N-aș vrea să înfrumusețez sau să denaturez lucrurile. Am trăit timpuri care au pus la grea încercare sentimentele de prietenie sau frățietate. Dacă în ciuda încercărilor prietenia a dăinuit, înseamnă că a trecut proba focului. În iarna trecută l-am înhumat pe Valeriu Bologa, decanul de vîrstă al istoricilor medicinei, de a cărui prietenie m-am bucurat. Odată, cerîndu-i un interviu pentru revista *Utunk*, am început în felul următor: „Cu profesorul Bologa ne înțelegem anevoie. Eu îl întreb în limba română, el îmi răspunde în limba maghiară și, pentru ca nici unul să nu rămînem mai prejos în ceea ce privește politețea, pînă la urmă continuăm, de

obicei, în germană. Așa decurge acest dialog ardelean". Lui îi datorez faptul că am primit documentele de redacție ale revistei *Cultura*, editată în patru limbi, și am putut publica astfel în anul 1965 un studiu în revista *Korunk*. În afară de mine, de această revistă s-a ocupat mai amănunțit doar Mircea Zaciu în coloanele *Tribunei*.

— Despre *Cultura* publicul cititor de azi și, mai ales, tînăra generație știe foarte puține lucruri sau, poate, nu știe de loc. Această publicație, cu o concepție poate puțin prea romantică, dar oricum susținînd ideea cunoașterii reciproce, era una dintre publicațiile care apăreau prin anii douăzeci în două sau mai multe limbi. De cînd pînă cînd a apărut revista, cine au fost colaboratorii, redactorii revistei? Aș dori să-mi vorbești despre aceasta.

— Cu plăcere. Revista a înființat-o în 1924 Sextil Pușcariu, lingvistul român de renume european, unchiul profesorului Bologa. Sextil Pușcariu fusese membru în delegația română la Liga Națiunilor de la Geneva și s-a întors de acolo pătruns de ideea prieteniei între popoare. Însăși redacția a alcătuit-o în spiritul acestei idei: Lucian Blaga — pseudonim Luca —, Kristóf György, Oskar Netoliczka și Yves Auger, profesor de istoria literaturii franceze la Universitatea din Cluj. Secretar de redacție era Valeriu Bologa. Revista apărea în limbile română, maghiară, germană și franceză. Colaboratori erau Iorga și Goga, Sadoveanu și Cezar Petrescu, Karácsonyi János și Bitay Árpád, Kós Károly și Janovics Jenő, ca să nu-i pomenesc decît pe cei mai cunoscuți. Revista era deosebit de bogată în traduceri din română în maghiară și din maghiară în română. Din păcate, din lipsă de fonduri, n-au putut să apară decît cîteva numere. Intenționam să pregătesc o culegere din studiile apărute în *Cultura*, pentru colecția TÉKA. Profesorul Bologa urma să scrie prefața volumului...

— Pînă aici, ți-ai amintit despre sociologi și naturaliști. În ramura ta de activitate nu ai cunoscut oare personalități românești demne de amintit?

— Ba da. Păstrez în primul rînd scrisorile lui Mircea Babeș, fiul lui Victor Babeș. Despre Vichentie Babeș, bu-

nicul lui Mircea, am publicat un studiu în *Korunk*. A fost una din personalitățile bănățene de seamă ale vieții spirituale din secolul trecut, jurist și politician, preocupat de rezolvarea problemei naționale. Adept al lui Kossuth, prieten cu Mocsáry Lajos, democrat convins, simpatizant al comunei din Paris. După apariția studiului meu, Mircea Babeș, care în primii ani de după război fusese ambasadorul României la Moscova, m-a felicitat și m-a invitat să vizitez muzeul Dr. Victor Babeș, pe care-l organizase în casa lor familială. Am petrecut atunci o zi la el, la București. Folosind materialul pe care mi l-a pus la dispoziție, am elaborat o nouă variantă a studiului meu despre Babeș, *A nemzetiségi mozgalom proletárja* (Un proletar al mișcării naționale), apărut în 1967 în volumul meu de eseuri intitulat *Honpolgárok és világpolgárok*. În acest volum am mai cuprins un studiu, intitulat *A vándor krónikás*, despre Gheorghe Șincai. Cu Mircea Babeș, care și-a cunoscut bunicul, am vorbit deseori despre familia sa. Din păcate n-a mai apucat să vadă tipărită corespondența mătușii sale, Torma Zsófia, reputată arheoloagă, de editarea operei căreia se ocupă Editura Kriterion.

— Ai pomenit volumul de eseuri. Eu însumi vroiam să-l aduc în discuție. Presupun că eseul a devenit genul tău literar preferat; de altfel, o demonstrează și romanele cu tentă eseistică. Cum ți-ai descoperit vocația pentru acest gen, cum ai ajuns la eseu?

— Pe o cale destul de laborioasă. După terminarea unor studii de specialitate juridică, unde am avut de lucru cu o sumedenie de raționamente adecvate unei anume orînduiri sociale, soarta m-a obligat ca mai bine de un deceniu să mă ocup intens de traducerea unor texte științifice și literare. Mai ales din limba rusă, dar și din română, franceză și germană. Tălmăcirile m-au îmboldit spre tărîmurile beletristicii și la o răscruce a acesteia m-am întîlnit cu Tudor Vianu și cu George Călinescu. Am tradus în limba maghiară studiul lui Vianu despre Eminescu și Madách, iar din opera lui G. Călinescu am tradus *Viața lui Eminescu*. Îi consider maeștrii mei, alături de Rousseau, Schiller, Emerson și Kemény Zsigmond. Tălmăcitorul, în timpul lucrului său, desface în bucățele opera

pe care o traduce, pătrunde în mecanismul intim de elaborare a operei. Astfel am reușit să descopăr regulile meșteșugului care transformă în artă și literatură ceea ce specialistul exprimă riguros, dar cenușiu. N-aș dori să deschid o polemică cu specialiștii; lucrările mele, chiar cele mai întinse, sînt lucrări de specialitate. Vreau numai să pledez în apărarea unei specii, eseul, pe care și istoria științelor, și istoria literaturii îl uită. Cititorii însă îl apreciază. Știu lucrul acesta dintr-o experiență de mai bine de zece ani, ca librar; și, dacă vrei o dovadă în plus, succesul de public al ediției operelor postume ale lui G. Călinescu.

— Cu referire la problema conviețuirii româno-maghiare ce teme noi te preocupă ca publicist și scriitor?

— Despre planuri mai puțin, pentru că se transformă în îndatoriri. Am un volum de studii în planul editorial. E intitulat *Hagyomány és haladás* (Tradiție și progres). Aș dori în acest studiu, printre altele, să evoc și figura lui Vasile Goldiș, om politic român de la începutul secolului, uitat astăzi, dar de la care eu am avut încă din tinerețe foarte multe de învățat. În acest volum aș dori să includ și studiile mai cuprinzătoare pe care le-am publicat în ultima vreme despre bazele teoretice și istorice ale problemei naționale. Între timp mi s-a ivit și o problemă urgentă. Revista *Új Élet* m-a solicitat pentru susținerea unei rubrici închinată legăturilor româno-maghiare. Am deschis-o cu grupajul *A román fáták dicsérete* (Laudă fetelor romînce), alcătuit din versurile lui Fazekas Mihály, Szirmai Antal, Barcsay Ábrahám. Aș vrea să merg pe cărări mai puțin bătătorite. Ca unul căruia îi place să cutreiere munții, știu că de multe ori cărările mai puțin umblate, chiar dacă sînt mai abrupte, duc mai repede la țintă, iar priveliștea ce ți se oferă este neasemuit de frumoasă.

1972

KISS JENŐ

Una dintre poeziile lui Kiss Jenő, prezentă și azi în amintirea mea, s-a născut acum un sfert de veac în timpul campaniei electorale din 1946. Era deci o creație de mare actualitate, sau, cum s-ar zice, „la ordinea zilei". Se intitula *Szózat itt és ma* și era, într-adevăr, mobilizatoare. Răsunau în apelul poetului durerile de veacuri și problemele de viață ale maghiarilor din România, dînd glas hotărîrii lor de luptă pentru făurirea unui destin nou. Se adresa tuturor în numele tuturor, angajîndu-se în sfera creației, cu toate resursele sale artistice. Versul izvorît din inimă pătrundea în inimi.

În decursul a patru decenii Kiss Jenő a scris multe poezii a căror sursă de inspirație a fost actualitatea. Ba mai mult, cred că sursa cea mai generoasă de inspirație i-a fost întotdeauna impresia proaspătă, o imagine fugară, o izbucnire sentimentală: un peisaj, un rîu, privirea mamei, căldura căminului, profunda trăire a devotamentului familial, grijile sau bucuriile obștei, viața poporului căruia i s-a simțit și mărturisit întotdeauna dator. Prin actualitate, rămînîndu-și întotdeauna credincios în realizarea armonioasă a unității dintre conținut și mijloacele artistice folosite. Aceasta este calitatea care îi conferă unei părți considerabile a operei sale suflul de actualitate chiar în „inactualitate", adică după intrarea în trecut a trăirii care l-a inspirat.

În acel apel poetul definește sentimentul fratern ca sursă de energie a luptei comune a românilor, maghiarilor și germanilor ce conviețuiesc în Ardeal. Lui Kiss Jenő, poetul născut într-o regiune locuită de o populație eterogenă, poetului căruia îi mîngîiau auzul cu aceeași dulce familiaritate cîntecul maghiar și doina problemele conviețuirii i-au furnizat întotdeauna impresii proaspete, inspirîndu-i motive poetice puternic împlîntate în actualitate. Încă de la debutul său poetic și-a asumat, aproape programatic, activitatea de traducător. Vorbind despre aceasta la sărbătorirea aniversării a

cincizeci de ani ai poetului, Marosi Péter spunea: „...dovedind smerenia și devotamentul celor aleși și o discretă virtuozitate a făcut să răsune în limba maghiară cele mai diferite coarde: de la Eminescu la Neculuță, de la revărsatul zorilor *Mioriței* pînă la violetele amurguri bacoviene". De atunci această apreciere a fost certificată de noi tălmăciri ale poetului Kiss Jenő. Istoricii literari privesc cu îndreptățire munca de tălmăcitor a poetului ca una din laturile cele mai valoroase ale creației sale.

— Prima întrebare este inspirată tocmai din această prodigioasă activitate de tălmăcitor: care sînt acele mobiluri (exterioare sau interioare) care atrag spre tălmăcire poetul atît de tumultuos și fecund, care abia dovedește să toarne în vers propriile sale emoții și gînduri? În ce măsură munca de tălmăcitor reprezintă o plăcută îndatorire socială și în ce măsură reprezintă o necesitate artistică interioară?

— La formarea unui traducător poate contribui și „comanda socială", adică necesitățile de moment, ca și inițiativa personală; cel puțin la mine și-au spus cuvîntul amîndouă. Am tradus mult pentru că *a trebuit,* pentru că am fost solicitat, dar poate și mai mult pentru că mi-a plăcut, pentru că m-a atras opera de artă originală. Sub semnul acestei dualități s-au născut primele mele traduceri. În anul 1938 am tradus, la cererea revistei *Erdélyi Helikon,* povestirea lui Creangă *Stan Pățitul,* sprijinind în felul acesta intenția revistei de a prezenta cititorilor săi pe reprezentanții de seamă ai prozei românești. Nu m-am putut sustrage acestei sarcini, cu atît mai mult cu cît făceam parte din redacție, deci aveam datoria de a contribui la realizarea planului elaborat în colectiv. Dar cele două poezii de Beniuc publicate în aceeași revistă le-am tălmăcit dînd curs unui impuls interior și unei intenții secrete de a le oferi cititorilor, prin intermediul coloanelor revistei, posibilitatea de a cunoaște lirica tinerilor poeți români din Ardeal. Această intenție, din păcate, din diferite motive nu s-a putut realiza pînă la capăt. Cele două tălmăciri din opera lui Beniuc sînt totuși un bun exemplu

pentru felul cum s-a împletit în munca mea de tălmăcitor „comanda" cu inițiativa personală.

Mai tîrziu, după 1944, această împletire a devenit și mai evidentă. A trebuit să-mi iau partea din acea enormă obligație care îi implica pe traducătorii maghiari de aici atît pe planul nevoilor curente cît și pe acela al perspectivei. Trebuia prezentată imediat o poezie apărută atunci în românește? O traduceam. Trebuia să răsune în limba maghiară textul noului imn de stat? Am participat la concursul anunțat și l-am cîștigat. Pentru cititorii maghiari, Neculuță, unul dintre reprezentanții interesanți ai poeziei proletare românești, era total necunoscut; am publicat un volum cu tălmăciri selecționate din opera sa. Și, dacă pentru alcătuirea unei antologii era nevoie de contribuția mea cu tălmăcirea unor poezii, mi-am asumat sarcina. Era imens de mult de recuperat pe acest plan și nimeni nu se putea sustrage acestei sarcini. Pînă și primele tălmăciri ale unor balade populare le-am făcut dînd curs unui îndemn din afară, în vederea alcătuirii unei antologii incluse în plan. Dar volumul Bacovia, ca și cele trei volume de balade tălmăcite sînt o inițiativă personală, născută sub imperiul atracției irezistibile a materialului cules pentru tălmăcire. Și aș putea aminti încă nenumărate poezii ale unor poeți mai vechi sau mai noi. Acel așa-zis *trebuie* poate fi un imperativ interior sau exterior. Eu am dat curs în aceeași măsură, acordînd aceeași importanță, muncii organizate de traducător ca și inițiativei spontane manifestate pe acest tărîm.

De ce interesul meu de tălmăcitor s-a manifestat pentru literatura română? N-aș putea spune că m-a preocupat numai literatura română. Am tradus și din limba rusă și, în colaborare, din engleză și greacă modernă. Aceste tălmăciri nu au apărut încă în volum, dar sper că odată le va veni rîndul și lor. Un lucru e sigur: m-a preocupat în special și în primul rînd literatura română și din ea am tradus cel mai mult. Explicația cred că e la îndemîna oricui: e limba pe care o cunosc cel mai bine, limba în care — fără nici un ajutor — pot pătrunde adînc în sferele intelectuale și emoționale ale operei traduse. Poporul cu care conviețuim, cu care sîntem uniți prin nenumărate

fire vii ale unui trecut și prezent comun, este evident poporul a cărui artă o înțelegem cel mai bine și a cărui gîndire și complexitate sufletească ne sînt aproape. Astfel putem înțelege ceea ce e într-adevăr *specific* creației, acel ceva de dincolo de sensul concret al cuvintelor. Și tocmai de aceea este atît de însemnat rolul tălmăcitorilor maghiari, germani, sîrbi din România.

— Trecînd în revistă volumele tălmăcite sau traducerile publicate în periodice reiese că v-au impresionat în mod deosebit operele lui Creangă, Eminescu și Bacovia. Ați denumit într-una din scrierile publicate *Amintirile din Copilărie* ale lui Creangă: „Una dintre lecturile preferate". Reiese din studiu că, în afara unei profunde înțelegeri a operei lui Creangă, simțiți o adîncă și sensibilă înrudire sufletească cu autorul. Vă aplecați cu înțelegere asupra rolului mamei în formarea ca scriitor a țărănușului humuleștean și nu ne e greu să descoperim și aici simpatia autorului, cunoscînd locul hotărîtor pe care-l ocupă în creația artistică a lui Kiss Jenő familia, figura mamei, atmosfera căminului. Ce v-a impresionat cel mai puternic în opera lui Creangă?

— Am mai amintit că am debutat ca tălmăcitor, traducînd din întîmplare tocmai Creangă. Deși mi s-a trasat ca sarcină tălmăcirea acestei povești — eu aș spune mai degrabă poveste-nuvelă — în timpul lucrului mă pasiona tot mai mult stilul specific al marelui scriitor, bogăția limbajului său atît de colorat, îmbibat de savoarea vorbirii și înțelepciunii populare, de umorul său autentic. Am observat atunci cît de mult seamănă limbajul moldovenesc folosit de Creangă cu vorbirea românilor din Cîmpia Transilvaniei, ținutul meu natal, atît în înmuierile consoanelor cît și în originea maghiară a multor expresii. Și cum graiul din Cîmpia Transilvaniei îl cunoșteam destul de bine — mi-l însușisem mai repede decît pe cel literar — m-am acomodat cu destulă ușurință cu dificultățile neobișnuite ale limbajului, cu acea limbă care nici pentru români nu e lipsită de unele dificultăți. Am și decis atunci să tălmăcesc în maghiară și alte opere ale marelui

scriitor. Şi, cu toate acestea, cînd după 1944 devenise actuală tălmăcirea maghiară a operei sale capitale, *Amintiri din copilărie,* nu eu am fost acela care mi-am asumat această sarcină, ci, datorită faptului că în calitate de director al filialei Cluj a Editurii de Stat pentru Literatură eram mult prea ocupat, am solicitat-o pe Berde Mária. Din păcate, scriitoarea şi traducătoarea de mare talent ne-a prezentat în acest caz o tălmăcire necorespunzătoare, lipsită de savoarea şi bogăţia coloristică a operei şi pe care n-am putut-o încredinţa tiparului. Parcă ar fi fost un dat al sorţii să nu mă pot desprinde de vraja operei lui Creangă; în ciuda lipsei de timp, am fost nevoit să prelucrez traducerea atît cît mi-a permis respectul şi grija pentru sensibilitatea scriitoarei. Aşa a apărut traducerea semnată de noi amîndoi. O prelucrare completă după gustul şi aprecierea mea a textului nu mi-am putut permite decît după moartea scriitoarei.

În colecţia Biblioteca şcolarului a apărut versiunea complet refăcută şi, în curînd, acelaşi text se va bucura de o nouă ediţie. Pentru ceea ce s-a păstrat pe ici pe colo din traducerea făcută de Berde Mária rămîn cu recunoştinţă îndatorat memoriei eminentei scriitoare.

Trăgînd concluziile de rigoare, pentru ediţia operelor complete mi-am asumat eu sarcina tălmăcirii povestirilor. Mi-aş fi asumat cu plăcere şi sarcina tălmăcirii poveştilor, dar timpul nu mi-a permis. M-am împăcat însă cu gîndul că în persoana lui Sütő András aceste minunate basme au găsit un excelent traducător. Aşa cum aţi remarcat, atracţia pentru Creangă depăşeşte sfera interesului profesional sau de istoriografie literară, mobilizînd sfere afective. Ca şi mine, Creangă a pornit de la sat şi a mers la şcoală cu preţul unor mari greutăţi. În căutările sale, în formarea sa sufletească, mama a jucat un rol asemănător mamei mele... Dar ceea ce m-a fermecat mai mult şi mă farmecă încă şi azi sînt dimensiunile sale artistce. După părerea mea, opera sa literară atinge valori universale. Şi nu întîmplător a apărut opera sa în colecţia *Clasicii literaturii universale,* la Editura Európa din Budapesta! Şi aşa cum te farmecă scriitorul, te farmecă şi omul. Prieten devotat al lui Eminescu, pionier al organizării învăţămîntului românesc, un bărbat dăruit şi sensibil, căruia însă nu îi lip-

seşte simţul realităţii şi vigoarea ironiei ţărăneşti. Un asemenea om şi scriitor nu poate fi decît iubit, nu?

— Şi impresiile legate de Eminescu?

— Aş putea spune că am ajuns la Eminescu datorită lui Creangă. În virtutea acelei prietenii legendare care i-a legat. Cum l-a primit în bojdeuca lui pe poetul care se zbătea fără căpătîi şi cum îl implora aproape să se întoarcă atunci cînd acesta plecă la Bucureşti... Dar inima mi-a cucerit-o poetul însuşi. Adevărata sa calitate poetică, importanţa sa universală.

Din Eminescu am tălmăcit puţin şi numai ca răspuns al unor solicitări. Dar poeziile le-am ales singur, după gustul meu şi după apropierea sufletească pe care o simţeam. Mi-am revizuit şi şlefuit tălmăcirile cu prilejul fiecărei ediţii noi, căci e foarte greu să realizezi acea desăvîrşire a formei şi atmosferei caracteristice poeziei eminesciene. Nici acum nu sînt pe deplin mulţumit, cu toate că în multe privinţe mă apropii de original.

Tălmăcirea *Luceafărului* s-a născut în împrejurări foarte interesante. Se pregătea ultima culegere apărută şi eu am trecut pe la filiala din Cluj a editurii tocmai cînd redactorii se întrebau pentru care din cele trei tălmăciri apărute în maghiară să opteze. Fiecare era excelentă în felul său dar, fie prin trădarea formei, fie prin interpretare, lăsau de dorit. Despre oricare dintre ele ar fi fost vorba, confruntatorul avea rezerve. Deodată am luat o hotărîre temerară şi le-am spus: „Ce ziceţi dacă peste zece zile vă prezint o tălmăcire nouă?“ „Glumeşti, e vorba de aproape patru sute de versuri — îmi zise redactorul şef. Dar încearcă, noi o să ne bucurăm de reuşită!“ M-am dus acasă, am studiat temeinic cele trei versiuni existente şi m-am apucat de treabă. N-am lucrat niciodată la vreo tălmăcire cu asemenea înfrigurare ca atunci. Ce-i drept, n-am terminat traducerea în zece zile, dar în a unsprezecea tot am reuşit s-o predau. Este versiunea apărută în volum.

— Cu ce prilej aţi cunoscut poezia lui Bacovia şi ce v-a determinat să tălmăciţi versurile acestui poet român atît de original şi cu o soartă atît de tragică?

— Pe Bacovia l-am văzut pentru prima și ultima dată întins în sicriu în holul Casei scriitorilor. Trecusem întîmplător pe acolo și n-am mai plecat, am participat la ceremonial mai mult din respect decît din vreo pornire interioară. Auzisem despre poet, dar nu-i citisem nici o poezie, volumele lui nu circulau, lirica lui zisă pesimistă nefiind populară pe atunci. După moartea lui a apărut o culegere, mi-a dat-o cineva și eu, cu figura slabă și blîndă a poetului în suflet, am început să citesc poezie după poezie, cu tot mai mult interes. „Dar e un mare poet", mă minunam și, pe măsură ce înaintam cu lectura, se întărea hotărîrea de a-l tălmăci. După ce trecusem prin tot felul de încercări, eu însumi eram destul de deprimat pe atunci, lirica ciudată a lui Bacovia, tristă, nu o dată amară pînă la disperare, am simțit-o apropiată și mi-a pătruns adînc în suflet. Toate au contribuit să grăbesc lucrurile, am tradus întîi cîteva poezii, mai mult de probă și cînd m-am convins că merge am tradus din ce în ce mai mult. După scurtă vreme s-a adunat materialul pentru un volum, dar cînd l-am predat n-aș putea spune că editorul ar fi manifestat un mare entuziasm...

Astăzi poetul se bucură de toată aprecierea pe care o merită, locul lui se află alături de cei mari. Sînt mîndru că eu l-am apreciat încă pe atunci așa cum se cuvine.

Desigur, în afară de acești trei mari creatori m-am apropioat și de alții și simțind o adevărată înrudire sufletească i-am tălmăcit cu pasiune. După primele două traduceri amintite din opera lui Beniuc, am tălmăcit încă multe poezii ale poetului pe care-l număr printre bunii mei prieteni. Cu plăcere și dragoste i-am transpus în maghiară pe Jebeleanu, Veronica Porumbacu, Ion Bănuță și, dintre cei mai tineri, pe Ion Horea și Marin Sorescu. Tălmăcitorul găsește mai curînd afinități cu poeții de o seamă cu el, sînt gînduri și griji comune care-i apropie pe poeți și chiar în folosirea mijloacelor poetice sînt mai multe trăsături comune. Tocmai de aceea numelor arătate mai sus, amintite doar pentru exemplificare, li s-ar putea adăuga încă multe altele.

— Sînteți cunoscut ca un pasionat călător. Rapsodiile drumurilor parcurse ne poartă prin regiuni

industriale și sate. Desigur, ați colindat și locurile pe unde au trăit și au creat poeții români îndrăgiți. În ce măsură v-a apropiat cunoașterea acestor locuri de creația lui Eminescu, Creangă, Bacovia?

— Da, am fost pe meleagurile binecuvîntate de prezența spirituală a celor trei mari genii. Am fost la Humulești, în satul natal al lui Creangă, în casa părintească transformată acum în muzeu, am văzut bătrînul cireș ale cărui fructe le-a dijmuit cîndva, visător am privit apele bogate în praguri de prundiș ale Ozanei, în care se scăldase de atîtea ori. Și am privit la Iași căsuța măruntă, cuibul ultimilor ani de viață, atît de măruntă încît racla au trebuit să i-o scoată pe fereastră de mică ce era ușa, bojdeuca zidită în coasta dealului în care i-a oferit adăpost prietenului său Eminescu. Am scris și o poezie despre ea, se află în unul din volumele mele.

Prin părțile unde s-a născut Eminescu nu știu cum se face că n-am ajuns, dar am vizitat mănăstirea Văratic în grădina căreia se odihnește iubirea lui, Veronica Micle. Femeia zdrobită sufletește și suferindă și-a căutat liniștea în aceste locuri unde foarte curînd a și murit. Peisajul cu mesteceni îmi amintea tot mai mult poetul în sufletul căreia a vibrat „pădurea de argint". Și acest drum al meu s-a topit în vers, poezia se numește *Spre Văratic* și sună așa:

Pădurea de argint tăcea
— ce lină, dulce zi era! —
pădurea de argint tăcea,
dar a cîntat Iubirea.

Femeia de-aur lin venea,
Înger și demon fosta-n ea,
femeia de-aur lin venea,
să tacă și să uite.

Curgea și aur și argint,
ca tihnă și netihnă-n vînt,
curgea și aur și argint,
ca moarte și viață . . .

Înger ori demon, orice-ar fi,
știa că va muri aci,
înger ori demon, orice-ar fi —
căci zeul îi murise!*

Şi am pornit pe urmele lui Bacovia. Am vizitat într-o periferie a Bucureştiului una din casele în care a locuit poetul şi care tocmai atunci devenise casă memorială. Am cunoscut-o pe văduva lui, poetă şi ea, Agatha Grigorescu Bacovia, am privit îndelung manuscrisele sale, obiectele lui personale, vioara şi am fost printre primii care am înscris în albumul omagial cîteva rînduri pătrunse de smerenie. Mai tîrziu m-am dus şi la Bacău, în oraşul natal al poetului. Am contemplat parcul de atîtea ori prezent în poeziile poetului *(Copacii albi, copacii negri /Stau goi în parcul solitar)* şi liceul unde a învăţat *(Liceu, — cimitir / Cu largi coridoare)* şi casa în care a locuit împreună cu părinţii săi.

Cum m-au impresionat aceste locuri? Despre asta s-ar putea vorbi îndelung, dar nu cred că e necesar. Faptul că în urma unora dintre călătoriile mele am scris poezie e dovada certă a impresiei puternice, a vibraţiei sufleteşti resimţite în aceste locuri.

— În ultima vreme traduceţi mai cu seamă poezie populară. Este aceasta o străduinţă intenţionată şi, dacă este, aşa cum presupun, care sînt mobilurile artistice ce o generează?

Această străduinţă este cît se poate de intenţionată şi se alimentează din două surse. În primul rînd, am convingerea că un popor poate fi cunoscut într-adevăr, în întreaga profunzime a sufletului său, prin intermediul poeziei populare. În una din declaraţiile mele am formulat acest gînd astfel: „În timp ce poezia cultă, vrînd-nevrînd, se racordează curentelor literaturii universale, dînd naştere unor stiluri şi forme asemănătoare, poezia populară, în ciuda oricăror influenţe sesizabile, rămîne deosebit de specifică, păstrează şi transmite trăsături proprii poporului care îi dă naştere". În al doilea rînd, ceea ce mi-a îndreptat atenţia asupra poeziei populare româ-

* Tălmăcire de Veronica Porumbacu (Kiss Jenő: *Continentul cîntecului*, pag. 175).

nești a fost o constatare de fapt: tălmăcitorii noștri au tradus cu măiestrie aproape toate operele însemnate ale literaturii române, dar, cantitativ și calitativ, tălmăcirea poeziei populare a rămas pe planul al doilea. Deci pe acest tărîm deosebit de dificil și presupunînd o înzestrare deosebită, o mare investiție de timp și energie, m-a mînat pe de o parte dorința adîncirii cunoașterii reciproce, iar pe de altă parte dorința de a împlini un gol. Intenționalitatea strădaniei mele o demonstrează și faptul că în munca mea am încercat să evit hazardul. Pentru alcătuirea volumelor am solicitat sfatul lui Faragó József, eminentul folclorist, care mi-a asigurat cu selecția sa riguroasă posibilitatea ca materialul tradus să fie, din punct de vedere al genului, cel mai reprezentativ, fiecare piesă să ilustreze în modul cel mai concludent poezia populară românească atît de bogată în frumusețe. Studiile aprofundate cu care a însoțit volumul și bibliografia aproape exhaustivă au permis ca aceste cărți să depășească interesul strict literar, oferind și un interes științific.

— „Oferiți" cititorilor volumele proprii sau cele tălmăcite cu aceeași emoție a primelor prezențe. S-a scris de mai multe ori acest lucru despre dumneavoastră. Și totuși studiile de atelier, poezia, articolele scrise despre problemele teoretice ale meseriei de traducător ne dovedesc că sînteți un cunoscător cu păreri bine conturate. De aceea mi-aș îngădui să vă întreb: care considerați a fi cea mai bună performanță de traducător pe care ați realizat-o și în ce au constat cele mai pregnante griji și necazuri întîmpinate?

— Creangă, Eminescu, Coșbuc, ca și traducerea operelor cîtorva poeți contemporani, alături de care aș aminti fără rezerve tălmăcirile din poezia populară, sînt realizările cele mai de seamă din activitatea mea de traducător. Am mai amintit că tălmăcirea poeziei populare pune probleme deosebite: cunoașterea aprofundată a graiului popular, atît în română cît și în maghiară, de asemenea cunoașterea temeinică a genurilor, stilurilor, modalităților de exprimare specifică și capacitatea traducătorului de a le reproduce. Și chiar în posesia acestor înzestrări traducătorului i se ivesc nenumărate dificultăți izvorîte

îndeosebi din natura diferită a celor două limbi, din construcția specifică diferită. Acestea de altfel sînt dificultăți valabile în cazul oricăror traduceri, dar în cazul genurilor populare ele au o însemnătate deosebită. În versificația populară expresiile revin adesea, motivele se repetă. Poetul popular român rezolvă această problemă cu ușurință, cu ajutorul prepozițiilor, terminarea cuvintelor — rimele — nu se shimbă, deci pot fi repetate, puse la plural sau la alt caz al declinării. În limba maghiară tocmai terminația cuvintelor suferă transformări și sarcina de a reda cu fidelitate această caracteristică a versului popular devine deosebit de dificilă. Și încă un lucru, în poezia populară românească întîlnim foarte multe așa numite verbe rimate, adică povestitorul adună la capătul rîndului o sumă de verbe la trecut. În unele balade asemenea situații se repetă în douăzeci-treizeci de rînduri consecutive într-un mod foarte interesant, fără ca poezia să devină monotonă, ceea ce în maghiară ar fi imposibil, nu numai pentru că nu ar suna bine, dar ar contraveni și tehnicii de versificare. Deci tălmăcitorul este nevoit să rezolve aceste pasaje, ținînd seama de armonia și firescul limbii în care traduce. Și tot așa aș mai putea înșira sumedenie de obstacole pe care tălmăcitorul este nevoit să le depășească.

În legătură cu acestea aș mai observa că poetul popular român — datorită celor arătate mai sus — versifică deosebit de curgător și se poate folosi fără vreo dificultate anume de enumerări și repetări, poate descrie și fragmenta. Autorul baladelor maghiare nu poate face toate acestea — tot din motivele amintite — decît într-un mod limitat. Poate această deosebire este și una din cauzele pentru care baladele maghiare sînt mai concise, mai reduse la esență, în timp ce baladele românești sînt mai întinse, mai amănunțite, aș putea spune „nuvelistice". Cele mai multe balade populare românești sînt, în acest sens, niște „povestiri în versuri" sau și mai exact poeme epice. Particularitățile celor două limbi în privința versificației explică poate și faptul că în timp ce folclorul maghiar e mai sărac în balade și mai bogat în basme, literatura populară română e incomparabil mai bogată în opere

versificate decît în proză. Am făcut această observație studiind și tălmăcind literatura populară română și cred că nu este nefundamentată.

— Scrieți și tălmăciți în același timp și cu aceeași intensitate. Fără doar și poate aceste două activități poetice se influențează reciproc. Ce părere aveți, poetul se îmbogățește sau se epuizează tălmăcind?

— Munca de traducător te învață să dezvălui cît mai în amănunt toate posibilitățile de exprimare ascunse în limbă, descoperirea și folosirea acestor posibilități. Orice traducere bună este, de fapt, o performanță lingvistică: prezentarea unei opere concepute în spiritul unei alte limbi la un același nivel valoric nu se poate face decît uzînd de toate mijloacele de exprimare ale limbii și numai în perfecta lor posesie. Deci tălmăcirea te ajută tocmai în realizarea acestei cunoașteri: te obligă, te constrînge să-ți însușești și mijloacele poetice la cel mai înalt nivel. În acest sens munca mea de traducător a influențat-o, fără îndoială pe cea de creator: a contribuit să devin stăpîn pe mijloacele de expresie.

— Această întrebare mi-o inspiră proaspăta apariție a volumului dumneavoastră de tălmăciri din folclorul românesc. În ce măsură credeți că a influențat și în ce măsură influențează poezia populară lirica contemporană?

— Pentru a răspunde amănunțit la această întrebare ar fi nevoie de un studiu. Pe scurt, doar atît: neamintindu-i pe Balassi, Csokonai, Petőfi, nemaivorbind de Arany ale cărui legături cu poezia populară și influența lor asupra operei sale sînt binecunoscute, aș dori să mă refer la faptul că influența fecundă a poeziei populare se poate descoperi în aceeași măsură la József Attila, Illyés, Erdélyi József ca și la contemporani ca Juhász Ferenc și alții. Și pe meleagurile noastre sînt poeți maghiari contemporani cărora nu li se pare distonantă alăturarea tonurilor moderne cu tradițiile lingvistice, cu formulările folclorice. E suficient să-i amintesc pe Kányádi Sándor, Magyari Lajos, Farkas Árpád, Páll Lajos. Și totuși despre o înrîurire atît de pregnantă ca la înaintașii noștri nu poate fi vorba. Tonalitățile populare își găsesc locul în creațiile poetice asemeni influențelor populare în muzica lui

Bartók. Creația populară înrîurește mai mult prin spiritul ei decît prin modalitățile de exprimare.

— Și ultima întrebare: vă veți ocupa în continuare de poezia populară, dar vă reține atenția realismul. Cum vedeți dumneavoastră, poetul atît de receptiv întotdeauna la comandamentele actualității, atît de prezent în realitate și atît de profund cunoscător al folclorului, problemele cele mai actuale ale realismului artistic?

— Și la această întrebare pot răspunde doar global, o detaliere ne-ar duce prea departe. Putem constata că atît realismul poeziei populare maghiare, cît și al celei române, nu poate fi identificat cu vreo reproducere „veridică" a realității înțeleasă ca o redare mecanică. Creatorul popular se leagă de realitate pentru că aceasta îi spune ceva, poartă semnificații, se proiectează dincolo de aparențe; se metaforizează și se amplifică, căpătînd valori noționale ca dragostea, prietenia, tenacitatea, spiritul de sacrificiu, curajul eroic, bunătatea sau tocmai contrariul lor. Această transformare a realității este o veche însușire a omului, izvorul oricărei lumi de vis, dar, în același timp, și izvor al artei. Adică presupune imaginație, asociație de idei, analiză. Și poezia populară e bogată în toate acestea. Dar nu numai bogat înzestrată ci cutezătoare, uneori uluitor de avîntată în scrutarea viitorului.

Dacă pornim deci de la creația populară, ajungem la o accepție mai largă a realismului, o accepție care admite simbolul și parabola și nu se sperie nici de prezența enigmelor. Adineaori a venit vorba despre felul în care înrîurește literatura populară tonul liricii contemporane. Aș mai adăuga celor spuse că, în afara înrîuririlor de tonalitate, acestea sînt elementele din creația populară de la care creatorul de azi ar mai putea învăța. Cînd se discută tot mai mult despre problema realismului, tezaurul secular al literaturii populare ne poate fi de folos tocmai pentru a da o interpretare modernă acestei noțiuni.

1971

DOMOKOS SÁMUEL

Personalitate multilaterală. Istoriograf literar, bibliograf, semnatar de antologii, traducător și culegător de folclor. Toate acestea, cum însuși mărturisește, reprezintă o „preocupare auxiliară", întrucît domeniul principalei activități este Universitatea de Științe „Eötvös Loránd" din Budapesta, unde, ca profesor, predă literatura română a secolului XX. Traducerile, antologiile, ca și lucrarea sa bibliografică slujesc la o mai bună cunoaștere a literaturii române, contribuind la închegarea unei istorii a relațiilor literare maghiaro-române, la instalarea ei în conștiința contemporană. În prefața la Bibliografia maghiară a literaturii române, Gáldi László, savantul maghiar specializat în problemele literaturii române, scrie despre Domokos Sámuel: „Poate fi considerat, și cu deplină îndreptățire, unul dintre cei mai activi animatori ai traducerii literaturii române în limba maghiară; în decursul ultimilor ani, s-a îngrijit de mai multe volume de traduceri — printre ele un volum Arghezi, unul Macedonski și unul Blaga; și, la îndemnul său, mai mulți poeți maghiari contemporani au realizat traduceri din lirica românească".

Bibliografia lui Domokos Sámuel, care are valoare de operă de pionierat, face un tur de orizont asupra traducerilor în ungurește din opera a peste 400 de scriitori și poeți români. Între timp, de la apariția mai sus amintitelor volume de traduceri, a mai publicat încă două culegeri, una din lirica lui Ion Pillat și alta din traducerile făcute de Áprily Lajos din lirica românească. A mai elaborat o monografie despre Octavian Goga, poetul și traducătorul.

— Să te prezint cititorilor. Ai împlinit 57 de ani, te-ai născut în fostul județ Alba, ți-ai făcut studiile la Aiud și la Cluj. Pentru început, ai fost profesor la Năsăud, apoi la Debrețin și în urmă la Budapesta. Cîteva date biografice, suficiente pentru a lămuri rădăcinile interesului permanent pe care l-ai manifestat față de literatura română.

Care a fost însă acea întîmplare hotărîtoare sub al cărei impuls ți-ai dedicat întreaga activitate de pînă acum cercetării istoricului relațiilor literare, relațiilor culturale maghiaro-române?

— Ca un om să-și dedice întreaga activitate de o viață literaturii unui alt popor, este nevoie nu numai de un singur impuls, ci de o întreagă serie de impulsuri și mai este necesară și influența conjugată a unui întreg ansamblu de factori. Datorez mult excepționalilor mei profesori de limba română, lui Emil Giurgiuca și lui Balázs János. Au avut și ei contribuția lor în faptul că am devenit profesor de limba română. O împrejurare decisivă a constituit-o cunoașterea lui Eminescu: pentru mine, Eminescu nu a însemnat doar „poetul", ci chintesența întregii literaturi române. La universitate, paralel cu literatura maghiară, am studiat și literatura română și am fost izbit de apropierile existente între cele două literaturi; de pildă, în operele mai multor scriitori români și maghiari, precum Sadoveanu și Móricz, Petőfi și Goga (pe care Schöpflin Aladár îl socotea un Petőfi al românilor) prinseseră grai idei similare — independența națională, limba națională, probleme sociale și altele asemenea.

În acea vreme, tocmai pentru că începuseră să mă preocupe legăturile din trecut ale celor două popoare am început să studiez două opere bibliografice excepționale: *Magyar írók élete és művei* (Viața și operele scriitorilor maghiari), de Szinnyei József și *Bibliografia româno-ungară*, de Veress Endre; prin bogăția materialului referitor la relațiile din trecut, cele două lucrări mi-au produs o impresie copleșitoare. Aceste lucrări științifice excepționale vădeau însă și lacune, de pildă, Szinnyei consemnează numai rareori date exacte cu privire la traducerile din românește realizate de scriitori maghiari, întrucît el urmărește, prin referiri cu caracter general, să atragă luarea aminte a cititorilor mai curînd asupra multilateralității scriitorilor. Veress Endre exclude din sfera cercetărilor sale literatura cuprinsă în reviste și în presa cotidiană, cu toate că periodicele reprezintă, de asemenea, surse importante ale relațiilor noastre literare. Cele două lucrări științifice, altminteri demne de o înaltă apreciere, și amintitele lacune ale acestora mi-au sugerat ideea ca,

depășind sfera cărților, să întreprind cercetări cuprinzînd totalitatea surselor relațiilor noastre literare extinzîndu-mi cercetarea și asupra literaturii publicate în reviste și cotidiene — urmînd să stabilesc ce anume s-a tradus în limba maghiară din operele scriitorilor români, precum și în ce chip au fost aceste opere judecate, apreciate ca valoare.

— Acesta trebuie să fie, desigur, momentul cînd ți-ai propus să purcezi la întocmirea unei bibliografii maghiare a literaturii române, o lucrare care să lichideze lacunele bibliografiilor anterioare și care să înmagazineze toate datele, pînă la zi. Masivul tom, intitulat: *A román irodalom magyar bibliográfiája — 1881—1960*, a apărut în 1966, la București. Decanul istoriografiei literare române, academicianul Perpessicius face — în *Gazeta literară* — pe marginea lucrării, o sumă de comentarii, spunînd printre altele: „... adevărate prospecțiuni geologice, atît în trecut, cît și în viitorul relațiilor culturale româno-maghiare". Iar istoricul literar și bibliograful Kemény G. Gábor consideră că: „prin această lucrare a sa, autorul — întîiul printre cei care s-au dedicat acestei sfere de preocupări — a elaborat forma modernă a bibliografiei maghiare a literaturii române. Începînd cu această operă, așadar, se va putea vorbi despre o bibliografie maghiară a literaturii române, despre realizarea unei priviri de ansamblu, cuprinzătoare, asupra legăturilor și relațiilor reciproce". Te-aș ruga să ne schițezi, sumar, istoricul bibliografiei tale.

– Am purces la lucru în 1964 și am publicat o sinteză a cercetărilor mele privind efectele mai importante ale relațiilor literare dintre cele două războaie, în *Keleti Kapu*, revista Asociației maghiaro-române, din Debrețin. Materialul cuprins aci a fost îmbogățit ulterior cu datele culese din presă, iar mai tîrziu am completat materialul, aducîndu-l pînă în 1950. Ulterior, mi-am extins studiul și asupra relațiilor din secolul trecut. Un impuls hotărîtor pentru mine l-a constituit inițiativa redacției maghiare de la Editura pentru literatură din București de a ela-

bora și publica o antologie a literaturii române, *A román irodalom kis tükre*, la a cărei realizare redacția s-a folosit de bibliografia mea, pe atunci în manuscris; redacția m-a solicitat totodată să cercetez întreaga literatură privind istoricul relațiilor pînă la zi.

Cercetarea în sine a durat foarte mult timp, mai bine de zece ani, și s-a desfășurat, alternativ, cînd la Biblioteca „Széchényi" din Budapesta, cînd la Biblioteca Academiei din București. Îmi amintesc și astăzi de amabilitatea îndatoritoare a directorului de pe atunci al bibliotecii, academicianul Tudor Vianu, care mi-a permis să-mi continui cercetările și în perioada de vară, cînd biblioteca era închisă. Pe parcurs, rezultatul cercetărilor mele se acumulase într-o cantitate impresionantă, și de multe ori mă copleșea un simțămînt de descurajare și îndoială, întrebîndu-mă cum voi reuși să organizez, într-o formulă sintetică, într-o carte utilă, multitudinea de date pe care le adunasem, căci nu exista o lucrare similară care să-mi fi servit drept model. În cele din urmă, după o îndelungată frămîntare, am găsit forma, la acea dată nouă, adecvată domeniului abordat: aveam să analizez materialul grupat pe genuri mari literare, să elimin trimiterile complicate și obositoare, să adopt sistemul prezentării bilingve, ceea ce avea să scutească pe cercetătorii români de dificultățile derivînd din necunoașterea limbii.

Cercetarea îndelungă a materialului, în scopul culegerii datelor bibliografice, s-a vădit a fi o muncă pasionantă, care mi-a prilejuit la tot pasul descoperiri surprinzătoare. Și azi îmi amintesc de puternica impresie pe care mi-a produs-o una dintre descoperirile mele, cu atît mai mult cu cît a fost precedată de căutări îndelungi, de adevărate investigații. Avînd ca punct de pornire lucrarea lui Kazinczy Ferenc, *Utazások*, începusem să cercetez publicația intitulată *Felső Magyarországi Minerva* și în colecția pe anul 1831 am descoperit prima traducere în ungurește a unei balade românești, *Brumărelul*. Traducerea aparținea lui Ponori Thewrewk József, care dădea în paralel și textul popular românesc, în transcrierea fonetică. Evenimentul s-a petrecut în Biblioteca „Széchényi", într-o dimineață de primăvară; m-a cuprins atunci o bucurie atît de mare, încît în ziua aceea nu mi-am mai

putut continua lucrul, mi-am luat zi de repaus și am sărbătorit această dată importantă pentru relațiile noastre literare, dată care marca totodată și un început al literaturii noastre de traduceri, mai mult, textul românesc era anterior cîntecelor populare publicate de Anton Pann, și astfel data reținea atenția și din punct de vedere al istoriei literaturii române.

Pe parcursul cercetărilor mele, am nutrit o permanentă recunoștință față de scriitori înaintași care au desfășurat o adevărată muncă de pionierat; m-a surprins mai cu seamă să constat că erau atît de informați în ce privește poezia populară românească, precum și cea cultă, și că s-au dedicat traducerii celor mai valoroase opere; și au făcut-o cu o mare acuratețe și îndemînare artistică. Este de remarcat cazul lui Ács Károly care, la îndemnul lui Jókai Mór, a învățat românește, pentru a putea traduce direct din original creațiile populare românești și pentru a putea studia literatura de specialitate. Notele sale marginale la traducerile după baladele românești pot trece drept adevărate studii de mai mică întindere, iar tălmăcirile sale rezistă și cerințelor actuale mai exigente în ce privește forma. Faptul trebuie subliniat cu atît mai mult, cu cît acesta este momentul cînd ia ființă literatura noastră de traduceri.

— Sub îngrijirea lui Domokos Sámuel, apare la Budapesta seria care va prezenta cititorilor maghiari pe cei mai de frunte dintre poeții români moderni. Ce te-a determinat să îngrijești această serie, cînd, se știe doar, ca traducător te interesează proza (ai tradus o selecție de texte din Bălcescu, mai multe nuvele și piese de teatru contemporane), iar ca îngrijitor te-ai vădit atras mai ales de folclor (ai publicat balade haiducești din estul Europei, basme populare).

— Specialitatea mea este literatura română a secolului douăzeci; este disciplina de care mă ocup și la Universitate. Din acest motiv, atenția mi-a fost reținută în primul rînd de lirica românească a secolului nostru, dar tot atît de adevărat este că acest secol a dăruit literaturii române mari poeți ca: Macedonski, Arghezi, Blaga, Pillat, Vinea și alții. Pînă acum, am întocmit culegeri antologice

din creația primilor patru dintre acești mari poeți, preocupîndu-mă ca în sumar să figureze toate operele lor importante. Inițiativa de a publica în ungurește o serie a poeților români ai secolului douăzeci aparține Editurii Európa; în ce mă privește, am fost bucuros să mă pot ocupa mai intens de poeții mei preferați. Cu aceeași bucurie au contribuit la traducerea lor și cei mai de seamă poeți — traducători maghiari. În Ungaria, Áprily Lajos, Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Gáldi László, Hegyi Endre, Nagy László, Garai Gábor, Baranyi Ferenc, Takács Tibor au tradus foarte mult și cu plăcere pentru volumele amintite. Iar dintre poeții maghiari din România: Szemlér Ferenc, Franyó Zoltán, Kiss Jenő, Lőrinczi László, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos.

— Aș dori să te întreb în special despre Áprily Lajos. Știu că te-a legat de el o strînsă prietenie, poate încă din anii petrecuți în colegiul de la Aiud. În prodigioasa lui viață, Áprily a tradus în permanență și cu mare consecvență din opera poeților români, din a poeților mai noi, ca și din a celor mai vechi. Întrebarea mea ar fi: cum de a reușit să se transpună, cu atîta forță artistică, în universul poeților români moderni, acel Áprily Lajos, pe care noi îl socotim un reprezentant de frunte al unui alt ideal stilistic și al unei alte viziuni poetice și care a vegheat asupra disciplinei și rigorii ritmului, rimei și versificației deprinse de la Csokonai, Berzsenyi, Arany János, cultivîndu-le la rîndul său?

— Am avut prilejul să urmăresc îndeaproape modalitatea de lucru a lui Áprily Lajos cu prilejul frecventelor noastre întîlniri de la Visegrád. Mă lega de el nu numai atașamentul meu, care era al discipolului, ci și admirația pe care mi-o stîrneau erudiția lui poetică, invenția artistică și uimitoarea conștiinciozitate de traducător. Nu se mulțumea niciodată să cunoască textul românesc doar în mare, ci căuta să se edifice deplin în privința totalității sensurilor fiecărui cuvînt, și astfel să poată exprima cît mai fidel cu putință ideile poetului român. De modalitatea lui de lucru ținea și deprinderea de a învăța pe de rost poezia ce urma să o traducă, o rostea de mai multe ori

cu voce tare, adică declama, așa cum își făcuse obiceiul încă din tinerețe. Îmi aduc aminte cu ce adîncă trăire mi-a recitat poezia lui Arghezi, *Prigoana,* strofele acelea tunătoare, care evocau magistral și aievea apropierea furtunii. Abia după ce cunoștea poezia poetului străin, ca și cum ar fi fost propria sa poezie, și cînd simțea ritmul fiecărei silabe, abia atunci trecea la studiul mai îndeaproape al poeziei, analizînd-o cuvînt cu cuvînt. Cînd cunoștea totul despre poezia ce o avea de tradus și cînd viziunea artistică a poetului îi era pe deplin clară, abia atunci începea să caute forma maghiară corespunzătoare. Nu se mulțumea niciodată cu soluții parțiale, întotdeauna se străduia să atingă desăvîrșirea, procedînd în cazul traducerilor întocmai cum proceda și în poezia proprie. Am putut observa cît de mult timp investea în traducerea cîte unui poem, și un singur cuvînt să nu se fi armonizat în text, nu se lăsa pînă ce nu găsea soluția cea mai fericită și nu se dădea învins nici dacă se vedea obligat să retoarne, într-o formă nouă, toată strofa. Accepta să traducă cu precădere operele în care descoperea afinități cu propria lui personalitate — susținea că un poet va putea crea o tălmăcire într-adevăr valoroasă numai dacă în opera străină există ceva apropiat propriei sale personalități, universului lui de simțiri și idei, viziunii lui artistice. Tocmai de aceea, de cele mai multe ori, își alegea singur poemele ce urma să le traducă; prefera poemele care iscodesc sensurile existenței, sentimentul adînc de iubire și cele care evocă frumusețea peisajelor. Nu-i plăceau poeziile avînd ca problematică moartea, totuși, la stăruințele mele, a tradus *Epigraf final,* de Macedonski și *Post Mortem,* de Pillat, notificîndu-mi însă că el nu cunoaște obsesia morții, deși știe bine că moartea îi dă tîrcoale. Era în 1966, toamna, și cînd mi-a predat poemele lui Pillat, traduse, mi-a spus cu resemnare: „Cred că odată cu Pillat, mi-am luat rămas bun nu numai de la traduceri, ci și de la poezie". N-a trecut decît o jumătate de an și a murit. În Áprily, lirica românească — și nu numai cea românească — a pierdut pe unul dintre tălmăcitorii ei cei mai de frunte.

Poeții români preferați erau Eminescu și Lucian Blaga. Áprily a dăruit literaturii maghiare tălmăcirea magistrală

a patruzeci și unu de poeme ale celui din urmă. Altminteri, Áprily a știut să descopere, în fiecare dintre poeții traduși de el, valoarea esențială — la Eminescu, clasicismul desăvîrșit, la Arghezi, profunzimea de gîndire și spiritul modern, la Blaga, excepționala lui sensibilitate, la Macedonski, virtuozitatea versificației, iar la Pillat, marea erudiție a formelor.

Avea, în ce privește tălmăcirea operelor poeților români, sentimentul răspunderii personale. Am băgat de seamă că, indiferent cît ar fi fost de absorbit de alte preocupări, la rugămintea mea de a traduce din poemele poeților români răspundea întotdeauna. Avea conștiința că, dincolo de simpla îndeplinire a unui act literar, împlinește o importantă menire, că prin aportul său îmbogățește relațiile noastre literare.

Áprily a tălmăcit din opera poeților români — considerînd traducerile din tinerețe și cele crepusculare — nouăzeci și opt de poeme; din lirica lui Eminescu, Șt. O. Iosif, George Coșbuc, Alexandru Macedonski, Tudor Arghezi, Lucian Blaga și Ion Pillat. Publicîndu-i, într-un volum bilingv, toate traducerile din lirica românească, Editura pentru literatură din București a instituit un *memento* al activității sale de traducător al poeziei românești, dînd astfel o pildă demnă de a fi urmată și un izvor de învățăminte tinerilor noștri poeți, oferind totodată, celor ce iubesc frumusețea versurilor, un prilej de desfătare.

— Ai scris o monografie despre o personalitate importantă din istoria relațiilor noastre literare, personalitate care a fost Octavian Goga. Ai găsit răgazul pentru a face lumină în această privință în jurul lui Goga și, trecînd peste erorile de ordin politic, ai pus în evidență, așa cum o impun meritele sale reale, virtuțile lui de poet.

— Figura și opera lui Goga mă preocupă de multă vreme. Am prețuit în el pe exponentul militant al unei naționalități — curajos, neînfricat, incoruptibil, care a știut să înfrunte și temnița, și l-am prețuit și pentru activitatea sa de traducător, căci a tradus cu măiestrie în românește din Petőfi, din Ady, din Madách. Nimeni dintre scriitorii români din trecut nu s-a mai apropiat atît de mult de literatura maghiară și nimeni nu a făcut cît a

făcut tocmai el pentru cunoașterea acesteia de către cititorii români. Este cunoscută prietenia care l-a legat de Ady și, pînă la sfîrșitul vieții sale, Goga și-a păstrat atît stima, cît și dragostea față de el. Pentru toate acestea, am nutrit pentru Goga un sentiment aproape de recunoștință personală și m-am simțit lezat cînd în literatura noastră — abstracție făcînd de lucrarea lui Gáldi László, închinată anilor de studii petrecuți de Goga la Budapesta, și de alte cîteva articole tot ale lui Gáldi, de mai mică amploare — nu i-a fost acordată recunoașterea meritată din punctul de vedere al istoriografiei literare. Tocmai de aceea, în monografia mea despre Goga, pe lîngă spațiul acordat tratării operei sale integrale, am acordat un spațiu amplu analizei aprofundate a operei sale de traducere din poezia maghiară. Cînd, în 1934, a apărut versiunea românească a *Tragediei omului*, truda plină de abnegație a lui Goga a fost elogiată în mai multe articole; căci Goga a tradus opera lui Madách într-un răstimp de treizeci de ani, adică — așa cum am putut-o dovedi — și-a revăzut traducerea, integral, de două ori, și din cînd în cînd mai relua textul, îl șlefuia, îl îmbunătățea, pînă i-a dat forma definitivă. Dar nimeni pînă acum nu a verificat, nu a comparat textul original, însumînd șase mii de rînduri, cu tălmăcirea românească, nimeni nu a studiat modalitatea de traducere a lui Goga, nu a arătat în ce anume rezidă valoarea de capodoperă a tălmăcirii sale. Cu toate că ar fi meritat osteneala, fiindcă, așa cum s-a văzut, primul care a aplicat, în domeniul traducerilor în românește, exigențele severe cu privire la conținut și la formă, exigențe valabile și în zilele noastre, a fost Goga. De aceea traducerea lui nu ne apare nici azi vetustă.

În afară de activitatea de traducător, m-a preocupat opera poetică a lui Goga, față de care critica s-a arătat, pînă în timpul din urmă, destul de vitregă, neprețuind-o cum se cuvine și lăsînd nelămurite o sumedenie de aspecte. Astfel, Goga a fost decretat poet popular, poet al țărănimii, și volumele lui care nu mai tratau o problematică țărănească nu au mai beneficiat de prețuirea pe care o meritau. Critica a considerat că, începînd cu volumul *Din umbra zidurilor*, în poezia lui Goga se inaugurează o perioadă de declin și nu a sesizat că, de fapt, era

vorba despre o variație a tematicei și a formei. Fiindcă Goga nu putea rămîne insensibil față de curentele literare ale epocii sale, întîi de toate față de simbolism.

În monografia mea despre Goga, am adus la lumină multe documente noi, pînă acum necunoscute; am găsit, bunăoară, în Arhiva Municipiului, documente privind activitatea revistei *Luceafărul*, documente în a căror lumină se va vedea că rolul lui Goga la această revistă a fost mai important decît au considerat biografii săi de pînă acum.

— Presupun că pentru a te documenta ai fost și la castelul de la Ciucea.

— Cum de nu! Printre altele, Veturia Goga mi-a pus la dispoziție scrisori încă necunoscute ale lui Goga și mi-a furnizat informații prețioase privind pe Goga-poetul și pe Goga-omul. Pornind de la informațiile domniei sale, am plecat la Paris, pentru a cunoaște mediul în care a trăit și creat Goga, în cursul repetatelor sale perioade pariziene. Văduva lui Goga veghează și astăzi neclintit asupra iubirii pe care soțul ei a nutrit-o față de Ady, ceea ce a dovedit și în acest an, în vară, cu prilejul vizitei sale la Budapesta. A adus cu ea, din parcul castelului de la Ciucea, șaizeci de trandafiri roșii, pe care i-a depus la mormîntul lui Ady Endre, din cimitirul Kerepesi. Eram și eu acolo, alături de ea. Acest emoționant gest al Veturiei Goga este o dovadă că spiritul lui Ady a rămas, și după moartea sa, viu în castelul de la Ciucea. În fața mesei de lucru de odinioară a lui Goga, se află și acum o sculptură portret a lui Ady, iar în bibliotecă pot fi văzute toate volumele poeziilor lui Ady, legate în catifea liliachie, precum și toată literatura despre Ady, volumele apărute pînă la moartea poetului. De altfel, numărul lor a fost sporit în continuare de văduvă; la cererea pe care mi-a făcut-o, i-am procurat lucrarea intitulată: *Akkor a hársak épp szerettek*, de Dénes Zsófia. Iar cu prilejul vizitei la Budapesta, volumul *Ady Endre*, de Vezér Erzsébet.

— Din cîte știu eu, Domokos Sámuel a însoțit-o cu amabilitate, prin Budapesta, nu numai pe Veturia Goga. Printre scriitorii români ai mulți cunoscuți, care atunci cînd sosesc în capitala ungară primul lucru pe care-l fac este să te caute.

În pofida obligațiilor de la catedră și a multiplelor preocupări de alt ordin, îți rupi pentru ei din timp cu plăcere. Aceste cunoștințe personale întăresc în chip prețios legăturile noastre de prietenie, cunoașterea și stima reciprocă. Dintre oaspeții tăi cine ți-a lăsat impresia cea mai de neșters?

— Arghezi. Nu a fost oaspetele meu, ci al Uniunii scriitorilor maghiari, dar m-am străduit să-i fiu cît mai mult în preajmă. În septembrie 1960, a petrecut, împreună cu familia, două săptămîni de zile în Ungaria. Au locuit la Budapesta, la hotelul Gellért, au făcut un drum la Balatonfüred și la Tihany, și chiar un tur în jurul Balatonului. I-a plăcut nespus, și-a luat note, intenționa să scrie despre Balaton. La prima noastră întîlnire mi-a împărtășit aceste impresii ale sale, în puține cuvinte, dar cu atît mai multă forță de evocare. Ziua următoare am reluat convorbirea, cu scopul de a pregăti un interviu pentru radio. Înainte de a fi apucat a-i spune cam ce aș dori să-l întreb, mi-a vorbit despre scriitorii români din generația vîrstnică, mai îndelung despre George Călinescu, istorisindu-mi cîteva întîmplări, care ar putea trece și ca anecdote. L-am întrebat despre anii tinereții și despre influența pe care au avut-o asupra lui simboliștii francezi. Mai cu seamă Baudelaire a exercitat asupra lui o mare influență — mi-a spus — într-atîta încît a și renunțat să-i mai citească versurile, pentru a evita să cadă cumva cu totul sub influența poetului francez. Cînd l-am întrebat despre modalitatea sa de creație, mi-a spus că, pentru el, a scrie versuri e un fel de maladie, el nu ia niciodată hotărîrea să scrie versuri; obișnuiește să-și noteze, pe fițuici gîndurile disparate fără vreo legătură între ele, numai pentru a-și trece timpul. Mai tîrziu, din aceste însemnări alcătuiește strofe, poeme, dar nu le acordă mare importanță, încît atunci cînd bucățile de hîrtie îi invadează masa, pentru a face ordine, aruncă la coș mulțimea de versuri pe jumătate gata, sau chiar terminate; desigur, nu toate hîrtiile au asemenea soartă, fiindcă poemelor finite și celor îndrăgite le arată îndurare și le păstrează pe masa sa de lucru, pentru a le șlefui mai departe. Acestea vor deveni apoi poeme. L-am întrebat dacă atunci cînd a

scris poezia *Lingoare*, Mitzura era într-adevăr bolnavă. După ce i-a cerut Mitzurei să-mi citească poezia, mi-a spus că nu are nici o legătură cu vreo boală a cuiva din familie, este o pură fantezie poetică. M-a chestionat apoi despre poeții maghiari; dorea să știe dacă se află printre ei unul la fel de vîrstnic ca și el. Mi-a urmărit cu interes spusele și a observat că dintre poeții noștri îi cunoaște mai bine pe Petőfi și pe Ady. Îi pare rău, spunea, că nu știe decît cîteva cuvinte în ungurește, i-ar fi plăcut bunăoară să citească poeziile lui Ady în ungurește; în traducere, poeții pierd mult, mai cu seamă cînd sînt talente originale. S-a interesat apoi cine-s traducătorii volumului ce urmează a-i fi publicat în ungurește. Era foarte încîntat de editarea poeziilor sale în ungurește și, la rugămintea mea, mi-a făgăduit că va scrie o prefață la volum, mai mult, îmi va trimite și un proiect de sumar pentru versiunea maghiară. Făgăduiala și-a respectat-o întru totul. Din păcate, din proiectul trimis n-am mai putut include în volum decît numai cîteva poeme; între timp, predasem editurii manuscrisul. Dar am păstrat proiectul, ca pe un interesant document de istorie literară, fiindcă din el rezultă care erau poeziile pe care le îndrăgea mai mult.

Dintre contemporanii lui Arghezi, mă mai leagă o bună prietenie și frumoase amintiri de Victor Eftimiu. Cu el mi-a făcut cunoștință, la București, Szemlér Ferenc, în vara lui 1966, cînd mi-a apărut bibliografia. Cu prilejul vizitei ce i-am făcut, i-am oferit un exemplar cu dedicație și i-am arătat paginile care îl priveau. M-a îmbrățișat emoționat și mi-a vorbit despre amintirile sale din Budapesta. M-a poftit să rămîn la masă și vizita mea s-a prelungit de dimineață pînă după-amiază tîrziu; între timp, am căutat să aflu de la el cît mai multe despre Goga, despre perioada petrecută împreună cu el la Sibiu și la Paris. Mi-a dat multe informații care mi-au fost utile și mi-a arătat scrisori primite de la Goga. De-atunci am rămas în corespondență, și de fiecare dată cînd mă găsesc în București îl caut.

Unul dintre cei mai îndrăgiți prieteni ai mei din București este Avram P. Todor. Numai cei din generația mai vîrstnică știu cît de mult a trudit întru răspîndirea literaturii maghiare și cît de mult a tradus din Petőfi.

Am relații de prietenie și întreținrelații profesionale cu mai mulți istorici literari; astfel, mi-au arătat foarte multă prietenie Alexandru Chițimia, Ovidiu Papadima, Mihai Pop, iar dintre confrații din Cluj, Mircea Zaciu, Iosif Pervain, Gavril Scridon, Teofil Bugnariu, un foarte asiduu cercetător în domeniul relațiilor bilaterale. L-am iubit nespus pe Emil Petrovici, a cărui moarte tragică a însemnat și pentru relațiile noastre o grea pierdere.

M-am împrietenit, la Budapesta și la București, cu mai mulți scriitori din generația mai tînără; păstrez amintiri plăcute despre Ion Bănuță, care mi-a arătat întotdeauna multă prietenie, omenie și generozitate, acordîndu-mi sprijin, în calitate de director de editură; de asemenea, și tot printre cei care mi-au acordat sprijin, îl amintesc și pe Niculae Gheran, întotdeauna bine dispus și totuși grav; păstrez amintiri, din întîlniri la Budapesta și la București, despre agreabilul Alecu Ivan Ghilia, despre cordialul Traian Iancu, despre A. E. Baconsky, Tiberiu Utan, Aurel Rău. Tuturor acestor relații de prietenie le atribui o mare importanță — fără ele nici nu-mi pot imagina propășirea bunelor noastre relații.

— O latură a activității multilaterale a lui Domokos Sámuel este și aceea de culegător de folclor. Ai întocmit și publicat o culegere din baladele haiducești ale popoarelor din răsăritul Europei. Ți-ai scris disertația de doctorat tot despre aceste balade. Mai multe capitole din lucrare au apărut și în limbi străine. Academicianul român Mihai Pop, profesorul francez Alain Guillermou și academicianul bulgar Peter Dinekov s-au exprimat elogios despre studiul lui Domokos Sámuel, despre rezultatele la care ai ajuns folosind metoda comparată, emițînd concluzii cu privire la categoriile tipologice ale baladelor, la înrudirile de motive, la deosebirile dintre ele, la particularitățile lor de construcție. Unul dintre succesele cele mai importante repurtate în activitatea ta o reprezintă culegerea și publicarea materialului povestitorului român Vasile Gurzău, din Ungaria. Cum ai dat de urma acestui om atît de interesant?

— Studenții mei români din Mehcherechi mi-au atras atenția asupra țăranului povestitor, talentatul Vasile Gurzău. Între 1960—1966, m-am preocupat de înregistrarea povestirilor lui Gurzău pe bandă de magnetofon, în două versiuni, în ungurește și în românește. Gurzău este un talent nativ, dacă ar fi avut școală, cu siguranță ar fi devenit un bun scriitor. Este un om cu o fantezie vie, într-atît încît el își definitivează poveștile în timp ce le spune. Este unul dintre oamenii cu cea mai mare trecere în satul său, și recunoscut pentru darul său de povestitor, încît, pe vremea cînd lucra în cooperativa agricolă „Nicolae Bălcescu", oamenii făceau cerc în jurul lui și-l rugau să le spună povești. La sugestia mea, și la propunerea lui Ortutay Gyula, cu ocazia publicării într-un caiet a unei părți din povești, i s-a acordat lui Gurzău distincția de maestru al artei populare și, pînă la sfîrșitul vieții sale, se va bucura de o pensie lunară. Gurzău nu este unicul din sînul naționalităților conlocuitoare din Ungaria care a primit această distincție, și este foarte fericit că i se arată asemenea prețuire morală și materială.

Volumul bilingv al poveștilor lui Gurzău, publicat de Editura Academiei din Budapesta, în 1968, reprezintă o noutate pe planul cercetărilor internaționale de folclor, căci demonstrează marele rol pe care-l au povestitorii bilingvi în migrarea tezaurului folcloric de la popor la popor; transmiterea și preluarea de motive sînt fenomene constatate de multă vreme, dar prea puțin cercetate ca proces. Motivele din poveștile lui Gurzău cel mai adesea provin din folclorul românesc și din cel maghiar, dar pot fi găsite în ele, cu prisosință, și motive a căror origine rămîne nelămurită; ele nu figurează în cataloagele internaționale de povești. Gurzău este, așadar, un creator, un personaj fecund, înzestrat cu însușiri umane excepționale. Păstrez, din colaborarea de mai mulți ani la rînd cu el, foarte multe amintiri plăcute; am devenit buni prieteni și sîntem permanent în corespondență.

— Dacă ai fi obligat să faci o apreciere asupra multiplelor tale preocupări — mă gîndesc la cea de bibliograf, de traducător, de autor de antologii și de culegător de folclor, așadar, la cele care implică studiul relațiilor și istoricul lor (deci nu

la activitatea de la catedră, care de altfel ține de același domeniu) — pe care dintre ele ai socoti-o ca fiind cea mai importantă?

— Eu aș ține să accentuez mai degrabă trăsăturile asemănătoare sau comune ale acestor activități. Și astfel, ar reieși că ele sînt strîns corelate și că, în ultimă instanță, comportă același interes. În zilele noastre, și faptul este îmbucurător, istoria comparată a literaturii cîștigă teren, a cucerit prioritate studiul avînd ca obiect interdependența și influența care se exercită între literaturile diverselor popoare, între diversele orientări ale literaturii universale. Este și firesc. Nici literaturile din vestul Europei, și nici literaturile din Europa centrală sau din sud-estul Europei nu au ființat și nu s-au dezvoltat izolat. Vom înțelege mai temeinic propria noastră literatură și dezvoltarea ei, dacă o vom corela cu celelalte literaturi, făcînd o paralelă între ele, scoțînd în evidență elementele comune, ca și trăsăturile care le diferențiază. Un instrument indispensabil al istoriografiei comparate a literaturii este bibliografia.

De altfel, tot ce am afirmat despre relațiile pe plan literar, rămîne valabil și pentru relațiile în domeniul lingvistic și în cel folcloric. De aceea mi-am extins cercetările și asupra acestor domenii. Precum și, firește — o spun deși probabil că are rezonanța unui loc comun — și pentru împrejurarea că cunoscînd mai bine relațiile de orice ordin dintre popoarele noastre se va produce între noi o mai mare apropiere. Și acesta este un punct de vedere important. Pentru mine, a reprezentat țelul meu de-o viață. Și va rămîne și pe mai departe.

1970

JÉKELY ZOLTÁN

În luna februarie a anului 1945 publica în ziarul clujean *Világosság*, întrebîndu-se, în titlu, *unde sînt scriitorii maghiari?* — un prim „apel nominal" al scriitorilor maghiari din Ardeal (fragmente din această scriere se pot citi în *Almanahul Utunk—1970)* „... a venit vremea să facem un mic inventar...". A urmărit cu atenție și interes cine cum a trecut prin furtunile războiului, cum s-a alăturat avîntului constructiv. Această atenție trează, acest interes îl caracterizează și azi: vorbește în deplină cunoștință de cauză despre oameni, despre opere, realizări ale literaturii maghiare din România din ultimul sfert de veac. Este de altfel la fel de familiarizat și cu viața literară românească, îndeosebi cu poeții. Dintre tineri, pe mulți îi cunoaște personal, pe și mai mulți din scrierile lor.

Și, cu toate acestea, e considerat un „solitar", atît ca poet, cît și ca om.

A debutat cu a treia generație a scriitorilor cercului *Nyugat*. Voce elegiacă, nostalgică și îngîndurată, meditativă, profund tensionată spiritual, poezia lui intim apropiată de natură cunoaște contraste alternînd expresia unui puternic simț al realității cu gustul pentru irațional. E impresionant de sincer în exprimarea durerilor, decent în izbucnirile bucuriei.

Ca om e la fel. Apropiat, sincer, săritor, cu un umor amar dar cu o inimă caldă.

— În toată activitatea sa de pînă acum, Jékely Zoltán a rămas credincios și muncii de tălmăcitor. A tradus în maghiară Shakespeare, Dante, Goethe, Giono și foarte mulți poeți români clasici și contemporani. Pe care dintre poeții români l-ai tălmăcit cu mai multă plăcere? Sau, poate, aș formula întrebarea așa: ce personalitate poetică românească a produs asupra ta cea mai puternică impresie?

— Arghezi și Blaga, în toate privințele. Opera lor poetică. Cînd le citesc opera, simt forța elementară a artei, dorința înnăscută a omului de frumos și adevăr. M-au cucerit într-atît încît am simțit îndemnul de a-i tălmăci. Îndrăznesc să cred că întîlnirea între opera originală și interesul, pregătirea tălmăcitorului înseamnă o constelație favorabilă și atunci se poate crea un lucru care să mulțumească nu numai pe cititor, ci să-l îmbogățească și pe tălmăcitor.

În literatura maghiară, preocuparea pentru tălmăcire a unor mari personalități literare ca Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád a adus această activitate în atenția unor poeți-filologi; odată cu transpunerea congenială a *Divinei comedii* s-au fixat normele, criteriile traducerii în literatura maghiară modernă. Generațiile următoare de poeți-traducători au făcut primii pași înzestrați fiind cu conștiința acestor norme. Așa am debutat și eu, în urmă cu vreo treizeci de ani... Dar disciplina riguroasă, autocontrolul restrictiv le-am deprins răspunzînd comandamentelor literare atît de diversificate ale anilor cincizeci. Am tradus mult și nu întotdeauna de bunăvoie, ori după o selecție pe gustul meu. Dar de cîte ori se întîmpla să dau de vreo poezie sau bucată de proză care să mă cucerească într-adevăr, prinzîndu-mi gîndul și imaginația, mă cuprindea un sentiment atît de puternic de emoție însoțită și de invidie, și de admirație, cum îmi închipui că trebuie să fi simțit strămoșul nostru primitiv la vederea unei prăzi grozave, a unui zimbru sau a unei căprioare, pe care dacă nu le putea răpune de îndată, le contura pe pereții peșterii, supunîndu-le dorinței sale, posedîndu-le prin simbol... Așa am încercat să transpun realizările excepționale ale liricii românești reprezentate de Blaga și Arghezi, conturîndu-le cu ajutorul limbii mele materne pe... „pereții propriei mele peșteri".

— Care a fost prima întîlnire cu poezia lui Lucian Blaga?

— E o amintire din copilărie. Cîndva, pe la mijlocul anilor douăzeci, la Aiud, taică-meu a tradus cîteva poezii de Blaga. Dornic de un auditoriu, le-a citit în cercul familiei. Una dintre ele era *Gorunul*: *„Gorunule din margine de codru / de ce mă-nvinge / cu aripi moi atîta pace /*

cînd zac în umbra ta / și mă dezmierzi cu frunza-ți jucăușă?“ ... Această emoție, această atmosferă mi-a rămas în suflet. Atunci am început să bănui cine e Blaga. Purtătorul unei taine și măreții umane și poetice, care îl cucerește deopotrivă pe copilul de zece-doisprezece ani, și pe bărbatul căruia i-a fost dat să guste din amărăciunile și suferințele vieții. Dacă este adevărat că poezia lui Blaga, susținută de o tonalitate moale, este caracterizată de o pace lăuntrică că arta lui e pătrunsă de o mistică evlavie, comunicînd anume revelații, atunci este lesne de înțeles că și mai tîrziu, la vîrsta maturității, versurile lui, cu deosebire cele pe care le-am tradus, au exercitat asupra mea aceeași fascinație.

— Poate îți amintești și titlul unora dintre poezii?

— Desigur: *Dați-mi un trup voi munților, Corbul, Cîntec pentru anul 2000, Floare de viță, Cu înc-o bucurie, Oraș în noapte, Întîlniri.*

— Ideea îmi vine nu numai dela titlul poeziei din urmă, întrebarea se naște aproape de la sine, căci prin 1945—46 ați locuit în același oraș. L-ai cunoscut personal pe Lucian Blaga?

— Contactul se reduce din păcate doar la cîteva plimbări clujene ... În toamna anului 1945 l-am cunoscut datorită unor prieteni scriitori din Cluj. Și n-am să uit niciodată plimbările noastre pe strada principală a Clujului în atmosfera aceea încărcată încă de umbrele războiului abia potolit. Discuțiile noastre, prea „ezoterice“, se învîrteau în jurul poeziei, a poeților prețuiți deopotrivă de noi amîndoi. Atunci mi-a oferit cu dedicație volumul *Nebănuitele trepte* pe care-l păstrez și azi cu grija cuvenită rarităților bibliografice. Încă atunci am ales spre tălmăcire două dintre poeziile cuprinse în volum. Una dintre acestea era *Cîntec pentru anul 2000*. M-a cucerit puritatea, frumusețea și tristețea acestei poezii. Pe vremea aceea, după război, nu apăruse încă la Cluj nici o publicație literară în limba maghiară și am tipărit traducerea în caietul-program al teatrului maghiar.

Mai tîrziu, cînd Editura Európa din Budapesta mi-a cerut colaborarea pentru alcătuirea unui volum Blaga, m-am apucat din nou cu plăcere de tălmăcirea operei.

trăiau în mine emoțiile copilăriei și amintirea întîlnirilor personale.

— Într-una din declarațiile tale i-ai pomenit printre maeștrii tăi în ale poeziei pe francezii Apollinaire și Valéry și pe românul Arghezi. De la ei ai învățat datoriile pe care le comportă calitatea de poet și traducător sau, mai bine zis, și de la ei; adică faptul că inspirația nu e niciodată un joc facil, ci o gravă răspundere, că tălmăcirea nu este, sau nu este numai iscusință lingvistică sau idee de moment, ci o muncă grea și chinuitoare. Aș dori să dezvolți această aserțiune referindu-te în mod special la Arghezi.

— Într-adevăr, Arghezi se numără și el printre poeții a căror înrîurire asupra mea a fost fertilă. Desigur, această mărturisire ar putea-o face mulți alți poeți maghiari din Ardeal. Și asta se poate spune cu atît mai mult acum după ce Zaharia Stancu a mărturisit tocmai într-o convorbire cu tine că poezia lui Ady îi este o veșnică lumină călăuzitoare. Același lucru l-a spus nu o dată și Mihai Beniuc și încă mulți poeți români. Dar vreau să-mi amintesc, pentru a exemplifica influența de data asta a lui Blaga, o poezie de Dsida Jenő, intitulată *Halvány rajz.* Aceeași puritate, sublimă simplitate, sinceritate, aceeași atmosferă ca în atîtea și atîtea poezii de Blaga. Un fel de lume emoțională de extracție rurală, stropi de rouă cristalizați în meditația profundă a omului de la munte: *Strălucea soarele și nu-l înțelegeam, / foșnea vîntul și nu-l simțeam, / șoptea iarba și nu știam: de ce? / În amurg am pășit în grotă încețoșată: / sub cupole verzi / timpul infinit se scurgea în gîtlejul zeității de piatră și mușchi.* Parcă l-aș auzi pe Blaga însuși! Dar amintind această presupusă influență între poezia română și maghiară, nu reduc nicidecum valoarea poeziei lui Dsida Jenő. Poezia amintită a scris-o la vîrsta de 23 de ani. La vîrsta aceea citea cu nesaț versurile poeților europeni și era inevitabil ca arta lor să-i fi înrîurit opera. A cunoscut cu siguranță și poezia lui Blaga. E cu atît mai curios că nu l-a tălmăcit niciodată cu toate că a tradus Eminescu, Alecsandri, Arghezi, Emil Isac.

Și ca să păstrăm firul întrebării, spune-mi cum a înrîurit Blaga creația ta proprie?

— În primul rînd, m-a ajutat în strădania mea de a scăpa de servituțile versificației tradiționale; poezia lui Blaga mi-a fost de ajutor mai ales în perioada în care traduceam versurile apărute în volumul *Răsărit magic*. Natura, atmosfera acelui iraționalism specific blagian, naturaleţea, sinceritatea, căutarea unor infinite conexiuni și legătura puternică cu tradițiile poporului, toate acestea au trezit în mine sentimente înrudite, ecouri.

— Și înrîurirea lui Arghezi asupra creației tale? Adineaori ai vorbit despre asta, dar mai degrabă la modul general.

— Poeziile lui Arghezi se construiesc tectonic, alcătuindu-se conștient din ritmuri împinse progresiv spre un deznodămînt, sînt dense și poartă în sine meditații adînci, neliniștile unui suflet sceptic. Dacă Arghezi a avut într-adevăr o înrîurire deosebită asupra mea, atunci aceasta se poate recunoaște în poeziile scrise în anii 1960—1965, în special în grija pentru construcția poetică. Am observat că Blaga e mai confesiv, poezia lui se naște din liniștea și smerenia unui suflet evlavios, emanînd acest fel de pace, de împăcare, pe cînd Arghezi caută aproape vizibil, pe parcursul poeziei, trudnic un fel de împăcare filozofică, o dezlegare, o mîntuire. Iată de ce Arghezi mi se pare mai neliniștitor decît Blaga și mai fertil.

— În focul discuției, mai că am uitat să vorbim despre poezia clasică românească, deși ea constituie fără îndoială sursa unora dintre primele tale emoții. Ai și scris, ai vorbit nu o dată despre ea.

— Trebuie să-l pomenesc neapărat pe Eminescu, a cărui poezie veșnic strălucitoare, deși reușește să lumineze chiar și printre negurile secolului douăzeci, izbindu-se de praguri și de stavili, de îndoite praguri și stavili, n-a putut, multă vreme, să ne inunde cu deplina sa spiritualitate. În vremea din urmă însă, volume prestigioase îl apropie cititorului din Ungaria, relevîndu-i trăsături sufletești asemănătoare și frămîntări de aceeași natură.

Emoțiile mele eminesciene, ca atîtea alte emoții și amintiri literare românești, își au izvorul departe, în copilărie. Odinioară, în clasa a șasea a colegiului reformat din Cluj, am urmărit expunerile însuflețitului meu profesor de literatură, care ne prezenta opera lui Eminescu cu deosebită pătrundere și vibrație afectivă. Mai știu și azi pe de rost cîteva versuri din emoționanta *Melancolie: Mintha kapu nyitódnék a felhők közt az égen, / S kilépne rajt' a holt éj királynője fehéren.**

— Dacă nu mă înșel, tălmăcirea îți aparține...

— Da. Prin această poezie ca și prin altele am putut pătrunde adîncurile poeziei eminesciene. Știu de atunci că am ales bine locul de „pîndă".

Opera poetică, izvorîtă, în cazul lui Eminescu, dintr-o întîlnire nu tocmai fericită a sufletului românesc trezindu-se la conștiință de sine la mijlocul secolului al XIX-lea cu filozofia germană și științele sociale europene este, în ciuda oricăror inegalități și contradicții, capabilă să înfrunte trecerea vremii. Geniul este un document cutremurător al tuturor purgatoriilor terestre. În straturile cele mai adînci ale poeziei sale e prezentă, răspîndind frumusețe și alinare, vîna bogată a cîntecului popular, bogăția nesecată a tezaurului lingvistic. Pînă și frămîntările cele mai chinuitoare, groaza de neființă, de haosul ce se apropie amenințător, sînt exprimate în imagini poetice atît de cristaline încît sentimentul devine aproape fraged, consolator. Demascarea nenumăratelor nedreptăți sociale ale vremii și protestul împotriva lor sînt nu o preocupare lăturalnică a vieții lui Eminescu, ci axul principal; mitologia, dualismul bine-rău, veșnica antiteză a basmului popular revine tematic în multe creații poetice de mare întindere. De pildă, în *Venere și Madonă*, *Împărat și proletar* sau *Înger și demon*. Și cum poezia populară și creația folclorică orală constituie izvoarele de fertilizare a limbii sale poetice, tot astfel caută, instinctiv, o regenerare asemeni lui Anteu în puterea înnoitoare a naturii: *Lacul*, *Freamăt de codru*, *Somnoroase păsărele*, *Ce te legeni*... Tot așa își caută salvarea și în dragoste, respingînd degradarea exterioară și amenințarea golului interior,

* Părea că printre nori s-a fost deschis o poartă / Prin care trece albă regina nopții moartă.

cînd nu fuge tocmai din calea dezamăgirilor iubirii în singurătatea naturii și alcătuiește din puțină bucurie și durere destulă pentru zece poeți partea cea mai durabilă a poeziei sale, lirica de dragoste în poezia românească modernă. Timpul nu poate altera geniul poeziei sale. Astfel îl simte și cititorul de azi, înfățișîndu-se mai luminos cu fiecare nouă generație: poate să mai reînvie *„luminos din el ca pasărea Phoenix"* . . .

— Revenind la contemporani, cred că dintre poeții cu care te simți înrudit sufletește nu ne e permis să-l omitem nici pe Bacovia. L-ai și tălmăcit parcă?

— N-am tradus decît trei sau patru poezii, dar de cunoscut le cunosc bine pe toate, căci oricît de profund ar fi mesajul său poetic, în întindere opera sa nu e greu de cuprins. M-am hotărît cu greu să tălmăcesc Bacovia, poezia lui mi s-a părut cioplită-n lespezi de granit, mi-a fost teamă să nu sfărîm această densitate. Pe de altă parte, tălmăcirile lui Kiss Jenő mi s-au părut atît de reușite încît mi-a lipsit curajul unei noi încercări. Puținele mele tălmăciri din poezia lui Bacovia datează dintr-o vreme cînd nu cunoșteam încă traducerile lui Kiss Jenő.

— Dintre tinerii poeți români, ai dovedit o deosebită simpatie pentru Ștefan Augustin Doinaș. L-ai prezentat cu multă căldură, cu prilejul unei serate literare, publicului de la Budapesta. Care sînt izvoarele acestei simpatii?

— Personal l-am cunoscut în anul 1964, cînd am fost oaspetele festivităților centenarului Eminescu. Am urmărit întotdeauna cu interes creația tinerei generații de poeți români. Pe Doinaș îl consider un poet foarte cult. Operele sale, concepția lui estetică le-am cunoscut înainte de a cunoaște omul și în baza lor l-am simțit înrudit sufletește. Această înrudire sufletească între poet și poet se naște uneori la un grad, ca să zic așa, de îngemănare, de frăție, și este capabilă să cuprindă în arcul acestei apartenențe comune zone foarte deosebite istoricește, din punct de vedere politic ori de clasă . . .

La acea seară literară de la Budapesta am încercat să schițez trei perioade distincte ale creației lui Doinaș. Prima, aceea din timpul apartenenței sale la Cercul literar

din Sibiu, cînd Doinaș se refugiază din fața tristeții unei cosmogonii imanente într-o tematică închinată valorilor umane absolute și în mitologie. Aceștia erau anii războiului... A doua perioadă a creației sale e vegheată parcă de strălucirile cenușiu-verzui ale ochilor lui Paul Valéry, ca de lumina unei stele apropiate și totuși reci. Avîntul liric se ordonează în spații aproape geometrice. Regrupează realitatea conform unor categorii spirituale și nu după porunca instinctelor sau a intuiției. Dar această autodisciplină severă era mai mult o atitudine, dorul de ordine și siguranță. Cea mai apropiată ne este nouă a treia perioadă, cea prezentă, desprinsă parcă de temele literare moștenite și de cele mitologice, dar desprinsă și de creația poetică clasicizantă, cu formele și ritmurile sale obișnuite. Îl preocupă temerile și spaimele omului contemporan, îl mistuie conștiința moștenită a păcatului originar, îl preocupă sentimentul răspunderii care apasă pe umerii cetățeanului secolului douăzeci. Este și asta o poezie intelectuală ca și aceea a etapelor precedente, dar deloc abstractă și foarte veridică, exprimată în imagini plastice. E perioada în care steaua rece, neutră a lui Valéry e umbrită se pare definitiv, de lumina fierbinte, violacee a cometei unui Wallace Stevens. Linia sever geometrică a construcției se clatină, versul pare a fi produsul unei stări extatice. Fără doar și poate, aceasta va fi etapa cea mai interesantă a creației lui Doinaș.

— În această cameră de lucru tablourile și mulțimea amintirilor păstrează memoria tatălui tău, Áprily Lajos. Tinerii descoperă azi poezia lui Áprily Lajos, descoperind un tărîm al purității, frumuseții și culturii. În acțiunea de descoperire a vestigiilor mărturiilor literare româno-maghiare pe care am întreprins-o, mulți mi-au vorbit cu dragoste și caldă apreciere despre tălmăcitorul Áprily Lajos, care, traducînd poeți români sau ruși, s-a străduit, cizelînd fiecare cuvînt, să atingă culmile perfecțiunii. Cum s-a desfășurat colaborarea „tehnică" între cei doi poeți-traducători, tatăl și fiul?

— Ca și în poezie, legătura cu tatăl meu, ca tălmăcitor, a fost firească: ucenicul, mai tîrziu poate ajutorul său, străduindu-mă să învăț în atelierul său bine utilat

tainele meseriei, secretele măiestriei sale. Datorită acestui atelier am cîteva tălmăciri în care nici n-aş putea tăgădui contribuţia sa. Dacă ar fi să amintesc tălmăcirile din română, e suficient să arăt acest manuscris. Iată, îl păstrez de atunci. E tălmăcirea poeziei lui Bacovia, *Plumb de iarnă*. Precum se vede, mă împotmolisem la traducerea ultimelor patru versuri. Altfel n-aş putea explica la distanţă de 18—20 de ani de ce sub ultimele patru rînduri ale originalului românesc se vede tălmăcirea maghiară cu scrisul de mînă al tatălui meu, în timp ce primele două strofe sînt rezultatul strădaniilor mele. Astfel traducerea poeziei lui Bacovia e opera noastră comună, chiar dacă a apărut sub semnătura mea.

Un ajutor mai substanţial a reclamat traducerea lui *Faust*. S-a născut în vremuri agitate, în toiul unor mari frămîntări sufleteşti, în vara anului 1944. Se prăbuşea o lume, multe se sfărîmau, poetul, tălmăcitorul se agăţa de opere nemuritoare. Dar tălmăcirea mea purta pecetea neliniştilor vremii. Cînd, la sfîrşitul anilor cincizeci, am încredinţat tălmăcirea tiparului, cele 500—600 de rînduri revizuite de tatăl meu au ridicat valoarea *Faust*-ului meu în limba maghiară.

— Presupun că ai relaţii personale, ai legat prietenii, în afară de Doinaş, şi cu alţi poeţi români tineri. Înainte de a-ţi mulţumi pentru convorbire, te-aş ruga să-mi vorbeşti despre ei.

— Vorbind despre legăturile personale cu scriitorii, poeţii, criticii români, trebuie să-l amintesc pe Tiberiu Utan, poetul mult stimat şi de către mine, sau pe criticul Nicolae Balotă, cu care m-am împrietenit mai ales în urma unei întîlniri întîmplătoare în Germania. Dar la repezeală nici nu i-aş putea aminti, fără teama vreunei omisiuni, pe toţi cunoscuţii mei scriitori şi poeţi români. Mulţi dintre ei mă vizitează, aici în locuinţa mea din Buda, ori de cîte ori vin în Ungaria. Cînd îmi calcă pragul îi salut cu un arhaism căutat: *Bine aţi venitu*. Această inscripţie am văzut-o, pînă la sfîrşitul anilor patruzeci, pe frontispiciul unei vile din Zugliget. După cîte ştiu, acolo se întîlneau odinioară membrii cercului *Familia*, Iosif Vulcan şi prietenii lui.

1972

KEMÉNY G. GÁBOR

Ne aflăm într-una din spațioasele încăperi ale Bibliotecii „Széchényi" din Budapesta; aici, înconjurați de rafturi pline de cărți, care ating tavanul, ne începem convorbirea. Liniștea tomurilor și febrilitatea bibliotecarului, disponibilitatea permanentă a acestuia pentru activitate, nu sînt incompatibile, dimpotrivă, dovedesc cît de mare este forța de impulsionare a slovei tipărite. Istoricul literar Kemény G. Gábor este un excelent cunoscător al trecutului, dar trăiește, cu fiecare fibră a sa, în prezent, și prin rodul cercetărilor sale năzuiește să slujească pacea între popoarele din răsăritul Europei, literaturile lor.

Ne continuăm convorbirea în apartamentul său, la etajul al doilea al unei clădiri din Piața Ybl Miklós, situată la poalele cetății din Buda. Am schimbat tramvaiul la statuia lui Gheorghe Doja, apoi am străbătut, în tot lungul lui, Cheiul Petru Groza. Prin fereastra apartamentului de la etajul doi, se văd Dunărea, pilonii masivi, de piatră ai podului cu lanțuri și vapoarele care trec pe fluviu. Îmi amintesc că Kemény G. Gábor intenționează să-și intituleze volumul de studii *Dunai néző* (Perspectivă dunăreană). I-o spun. Amfitrionul rîde: „Oare nu destinul însuși mi-a hotărît domeniul de activitate, atunci cînd am primit apartamentul aici? În timp ce lucrez, dacă-mi înalț ochii, întotdeauna văd Dunărea..."

— Ai prezentat, în cîteva volume, relațiile culturale dintre popoarele din răsăritul Europei. În antologia pe care ai întocmit-o și care numără peste o mie de pagini, intitulată *A szomszéd népekkel való kapcsolotaink történetéből* (Din istoricul relațiilor noastre cu popoarele învecinate), ai inclus texte din izvoare ungurești, românești, slovace, sîrbe, croate, cehe, nemțești, ca și din altele, apărute pe parcursul a șapte sute de ani. Materialul adunat vădește o mare competență. Pot fi

citite aici, foarte adesea, și scrieri cu referință românească; traduceri de balade, fragmente din cronicile românești, din lucrările unor autori maghiari despre românii din timpurile mai vechi și, de asemenea, mărturii ale unor autori moderni. Cum de cunoști atît de profund istoria culturii românești?

— În literatura și cultura românească m-a introdus profesorul meu, un înflăcărat iubitor al literaturii, de la liceul maghiar din Košice, orașul meu natal. Lui trebuie să-i fiu recunoscător de a fi putut cunoaște, mai devreme decît contemporanii mei, numele și poezia unor poeți precum Coșbuc, Arghezi, Blaga, Eminescu. De asemenea și faptul că am putut cunoaște tezaurul unor premergători, care au construit punți de legătură; astfel: Eftimie Murgu, Bălcescu, Emil Isac și alții. La acestea s-au adăugat, în perioada cînd m-am format ca cercetător, numeroasele discuții pe care le-am avut cu istoricul I. Tóth Zoltán. Mai tîrziu, aveam să-mi întregesc imaginea asupra acestui domeniu, prin cunoașterea celuilalt tezaur, care reunește pe înaintașii maghiari ai năzuinței de apropiere între popoare, începînd cu Magda Pál și Rumy Károly, pînă la Széchenyi István și mai departe, de la Mocsáry Lajos, Ady Endre și József Attila, pînă la Bartók Béla. În ultimul sfert de veac — cu o scurtă întrerupere — am lucrat la Biblioteca Națională Maghiară — Biblioteca Națională „Széchényi" — găzduită între zidurile patinate de vreme ale Muzeului Național Maghiar. Sînt, așadar, cercetător științific principal al bibliotecii și, cu disertația pe care am scris-o în urmă cu doisprezece ani, despre Mocsáry Lajos, am obținut un titlu științific. În ultimele decenii, relațiile mele cu universul culturii românești s-au adîncit. Poate nu este lipsit de importanță să amintesc că o lucrare a mea, intitulată: *A váradi hídverés*, care beneficiază de o excelentă prefață a lui Gáldi László, a apărut, în ianuarie 1946, atît în ungurește, cît și în românește. Aceasta a fost prima lucrare publicată, după cel de-al doilea război mondial, în limba română, la Budapesta. În 1947, la inaugurarea Colegiului Mocsáry, cînd aveam ca oaspeți de onoare pe președintele Consiliului de Miniștri, Petru Groza, și pe Kodály Zoltán, eu mă aflam la microfon,

și reportajul radiofonic transmis atunci — primul și ultimul din viața mea — mi-a lăsat o impresie care și astăzi se arată fecundă. Cu ani mai tîrziu, întocmind o antologie a istoricului relațiilor popoarelor învecinate, o antologie în esență literară, am încheiat-o cu neuitatul mesaj poetic al lui Tudor Arghezi. Iar în 1968, solicitat fiind de Editura pentru literatură de pe atunci din București, am întocmit o prefață la lucrarea intitulată *A román irodalom magyar bibliográfiája* elaborată de Domokos Sámuel. Această legătură, acest interes al meu se mențin și astăzi și, nădăjduiesc, mă vor însoți cu credință, toată viața.

— Iată-ne ajunși la Mocsáry Lajos, personaj atît de îndrăgit de tine, omul politic loial, curajos din cea de-a doua jumătate a secolului trecut, care a fost un adept profund convins al înfrățirii maghiarilor, românilor, sîrbilor și slovacilor. Într-un fel, el a fost, în sfera politicii, ceea ce mai tîrziu avea să fie Ady Endre în aceea a poeziei. Tu ai întocmit o culegere din scrierile lui Mocsáry. Aș fi dornic să cunosc care a fost răsunetul luptei duse de Mocsáry Lajos în literatura maghiară ca și în cea română de atunci.

— Îți răspund cu plăcere la această întrebare. Consider drept un succes de seamă al activității căreia i-am închinat întreaga viață, al muncii mele științifice, faptul de a mă fi ocupat de Mocsáry în măsura în care meritele sale o îndreptățeau, că m-am putut număra printre aceia care au înlăturat de pe mormîntul său lespedea nedemnă a uitării.

Numele lui Mocsáry se înscrie printre ale celor mai de seamă oameni politici realiști ai noștri. El se considera chemat să militeze pentru cooperarea pașnică dintre unguri și vecinii lor și, implicit, se simțea dator a-și călăuzi poporul, scoțîndu-l din lumea mincinoasă a unor idealuri dăunătoare și aducîndu-l în aceea a unei existențe reale; și ferindu-l de primejdiile care-l pîndeau, să-l înalțe și să-l fortifice. Astfel, în concepțiile sale, aveam să descoperim elemente, și nu puține, înrudite cu ceea ce mai înainte am numit „celălalt tezaur"; așadar, înrudite cu viziunea lui Hajnóczy, a lui Kazinczy, Magda Pál, Széchenyi István, Rumy Károly György, Ady Endre, Bartók

Béla și József Attila. A fost nu numai un realist înțelept, dar și un adevărat patriot, care-și iubea fierbinte poporul, iubind alături de el și popoarele conlocuitoare. I. Tóth Zoltán arăta, în ultima sa scriere referitoare la Mocsáry — în fraza cu care-și încheie referatul despre monografia mea închinată lui Mocsáry: „Pe măsură ce, din punct de vedere al progresului, epoca dualismului se scufundă, în aceeași măsură figura cioplită în granit a lui Mocsáry se înalță".

Răspunzîndu-ți acum la întrebare, aș aminti cîteva dintre momentele pozitive ale „răsunetului". La începutul anului 1856, în *Magyar Sajtó*, respectiv în *Pesti Napló*, Vajda János și Salamon Ferenc scriau despre prima carte a lui Mocsáry, *A magyarság társasélete*. După opinia lui Vajda, întrucît Mocsáry și-a expus punctul de vedere critic chiar din prima carte, „el nu mai are nimic de spus". Salamon Ferenc recomandă cartea spre a fi citită și recitită, și revendică pentru ea un loc de cinste în rafturile bibliotecilor. *Egyetértés*, organ de prestigiu al presei independente din epocă, publică, în 1888, cînd Mocsáry acceptă mandatul alegătorilor români din Caransebeș, schimbul de scrisori, memorabil și neprețuit din punct de vedere istoric, dintre Mocsáry și Partidul Național Român, iar la începutul lui 1892, cînd Mocsáry este nevoit să se retragă, publică scrisoarea lui adresată alegătorilor din Caransebeș. Organul independent *Kecskemét*, în articolul din 25 mai 1884, îl califică un personaj activ al vieții publice și mai departe spune: „sînt puțini acei care se pot măsura cu el, în privința virtuților patriotice". La 14 februarie 1886, în *Borsod-Miskolci Közlöny*, foaia aripii de stînga din Miskolc, se arăta că Mocsáry este purtătorul drapelului „libertății, drepturilor și demnității naționale" și „cel dintîi dintre stegarii săi". În *A Krassó-Szörényi Lapok*, alegerea lui Mocsáry, în mai 1888, la Caransebeș, este înțeleasă ca întîlnirea de pace a poporului maghiar cu cel român. „Această apropiere — citim — trezește în noi dulcele simțămînt al speranței". Să mai cităm, în seria ecourilor literare sau publicistice, și pe Jászi Oszkár; la 1 octombrie 1906, în *Huszadik Század*, considerînd personalitatea lui Mocsáry și broșura sa, în care eminentul politician critica coaliția independenților, Jászi face următoarele apre-

cieri: „Aceste cuvinte bărbăteşti sînt demne de bărbatul care le-a rostit şi care, în plină dominaţie a claselor corupte, a rămas un om integru şi independent, mai mult, un european . . ."

Dintre ecourile spicuite din literatura şi presa românească, aş atrage atenţia, de asemenea, asupra a două-trei exemple. Îmi vine în minte hebdomadarul budapestan din acea vreme, *Familia,* scos de Iosif Vulcan. Pentru prima dată de la întemeierea ei — şi trecuseră cincisprezece ani de cînd apărea — foaia reproduce un fapt din sfera vieţii publice maghiare, a literaturii maghiare, anume: portretul lui Mocsáry. La 8 mai 1879 — apreciind cuvîntarea rostită împotriva legii Trefort*, cu privire la şcolile populare, într-un articol de fond care ocupă toată pagina întîi, *Familia* îi aduce lui Mocsáry „tributul stimei noastre" în următorul chip: „Poporul român este dator cu recunoştinţă acestui mare fiu al naţiunii surori. Români! Închideţi-l profund în inimile voastre, căci Ludovic Mocsáry este adevăratul nostru frate maghiar . . ."

În *Tribuna* din 18 februarie 1887, ca ecou la o nouă şi amplă cuvîntare rostită în apărarea naţionalităţilor, se vorbeşte despre Mocsáry ca despre unul dintre acei maghiari a căror privire este deschisă spre viitor. Iar în 1947, la 6 septembrie, referindu-se la Colegiul „Mocsáry Lajos" din Budapesta, Eugen Jebeleanu face, pe marginea aprecierii de mai sus, următorul comentariu: „Viitorul către care Ludovic Mocsáry îşi aţintea privirea pătrunzătoare sîntem noi, cei de astăzi". La 12 iulie 1906, semnatarul articolului din *Gazeta,* comentînd schimbul de corespondenţă dintre Mocsáry şi Gheorghe Pop de Băseşti, care o lungă perioadă de timp a fost preşedintele Comitetului Naţional Român, exprimă deosebita satisfacţie pe care o resimt românii, atunci cînd Mocsáry îşi expune convingerea că idealurile sale continuă să dăinuie . . . *Unirea,* din 7 octombrie 1905, publică o prezentare a uneia dintre broşurile lui Mocsáry; comentatorul spune: „Ludovic Mocsáry, distinsul politician maghiar, fostul prezident al par-

* Trefort — ministru al educaţiei în Ungaria în acea perioadă: Legea-Trefort era îndreptată contra şcolilor naţionalităţilor (N. Tr.).

tidului kossutist, și-a făcut auzit iarăși glasul lui înțelept și cuminte în vremurile acestea de neîntreruptă criză". Să mai amintim, din seria acestor ecouri de neuitat, declarația de principiu, cuprinsă în *Gazeta* și-n care se arată că programul Mocsáry înseamnă mai mult decît strict apărarea intereselor individului... Acest program reprezintă sistemul nervos al civilizației universale și al civilizației moderne. De asemenea, că printre chemările la luptă se găsește și una care, cu cinci decenii în urmă, a fost rostită de Mocsáry: „punctul de vedere al naționalităților va triumfa!"

În acest chip se conturează în presa și literatura maghiară și românească a vremii figura și opera lui Mocsáry.

— După ce-am invocat pilda lui Mocsáry, se impunea aproape de la sine să te întreb cîte ceva și despre Colegiul care poartă numele lui Mocsáry. Pe la mijlocul deceniului al cincilea, unul dintre colegiile populare din Budapesta a luat numele lui Mocsáry. Ce amintiri păstrezi despre acest colegiu, unde, după cîte știu, ai fost profesor?

— Între 29 aprilie și 6 mai 1947, a fost organizată la Budapesta, sub îndrumarea secretarului general Balázs T. Béla, o Săptămînă a Societății ungaro-române și a Culturii românești. Pe atunci, eram bibliotecar al Bibliotecii Muzeului Național Maghiar al actualei Biblioteci Naționale „Széchényi". Solicitat fiind de societatea ungaro-română, personal de către Balázs T. Béla, am acceptat — cum am mai amintit — să transmit la radio un reportaj de la solemnitatea inaugurării colegiului. Transmisia — după cîte-mi mai aduc aminte a durat o oră și jumătate. Mi-am transmis reportajul la început din poarta Colegiului „Mocsáry", apoi din capul scării interioare și, în încheiere, din încăperea în care fusese instalată, la etaj, expoziția Mocsáry.

Îmi amintesc că festivitatea de inaugurare începuse, dar transmisia de la radio mai întîrzia; atunci — microfonul era încă necuplat — Balázs Béla l-a adus, pentru o clipă, pe oaspetele de onoare, pe Petru Groza, pe atunci președinte al Consiliului de Miniștri, și pe Kodály Zoltán, care îndeplinea oficiul de amfitrion, președintele Societății ungaro-române. Balázs Béla m-a prezentat lor, menționînd

că pe parcursul transmisiunii voi face comentariile de cuviință despre Mocsáry, întrucît de ani de zile sînt preocupat de personalitatea lui — elaborez o biografie și am organizat, de asemenea, și expoziția Mocsáry din colegiu. Atunci, întorcîndu-se către mine, Groza a zîmbit, așa cum numai el știa să zîmbească, și a spus: „Să nu scrii decît adevărul, asta este o temă într-adevăr mare". Îndepărtîndu-se, l-am auzit pe Kodály spunînd: „E o treabă bună". Aceste cuvinte ale lor le-am zăvorît în inima mea, le-am păstrat acolo și cred că le-am și înfăptuit. Am scris despre Mocsáry numai adevărul, dar, cînd a apărut cartea, nu i-am mai putut-o trimite lui Groza.

În legătură cu expoziția, aș mai aminti un amănunt. După festivitățile oficiale, aflîndu-ne în sala expoziției Mocsáry, în imediata apropiere a portretului și a bustului lui Mocsáry, am stat de vorbă cu Krenner Miklós, admirabilul și neuitatul Spectator*. Îmi amintesc și acuma, aievea, o frază a lui. Spunea: „Totul a venit atît de pe negîndite! Ce are să fie dacă nu veți putea continua?" L-am privit în ochi și i-am răspuns: „Vom continua cu orice preț".

În același fel aș vorbi și azi. Îmi continui munca, pusă sub semnul cunoașterii și al stimei reciproce. O continui împreună cu „studenții" mei de odinioară din colegiu: Nagy Béla, specialistul nostru la Budapesta în lingvistica românească, prodecan al Facultății de filologie de la Universitatea de științe „Eötvös Loránd"; Veress Péter, adjunct al ministrului comerțului exterior; Bereczki Gábor, lingvistul și traducătorul, precum și alți entuziaști „mocsáryști".

— Năzuința de cunoaștere reciprocă adesea, în Răsăritul Europei, însumează relațiile literare ale mai multor literaturi naționale — fapt dovedit și prin activitatea ta. Aș vrea să-ți amintesc de unul dintre studiile tale, în care te ocupi de activitatea desfășurată la Budapesta de poetul și traducătorul slovac Anton Straka. Între cele două războaie mondiale, Straka a fost atașat de presă la Budapesta și

* Spectator, pseudonimul lui Krenner Miklós, publicist maghiar. (N. trad.).

a depus eforturi, care depășeau cu mult atribuțiile sale oficiale, în vederea popularizării reciproce a literaturilor cehă, slovacă și maghiară. El însuși traducea în egală măsură în ungurește și slovacă și a fost alături de József Attila, ca prieten și ca om, gata să-i întindă o mînă de ajutor. Legătura dintre Straka și József Attila se împletește și cu unele implicații românești. Avem cunoștință despre traduceri de poezie românească făcute de József Attila. Se presupune că ar fi tradus din Eminescu, dar Straka, întrucît nu știa românește, i-a cerut aceste traduceri ca împrumut atunci cînd a fost rechemat și le-a luat cu el, pentru a-i servi la propriile sale traduceri din Eminescu. Dacă toate acestea sînt adevărate, înseamnă că în arhiva lui Straka se află și traducerile din Eminescu ale lui József Attila. După opinia ta ipoteza de mai sus are vreun temei real?

— La această întrebare ar trebui să răspundă mai curînd cercetătorii care se ocupă cu traducerile din românește ale lui József Attila. Ce pot spune eu, dincolo de ce am spus în studiul amintit, este că am știință că Straka l-a îndemnat pe József Attila să versifice textele traduse brut de Balta Moise, atașatul de presă de pe lîngă legația română din Budapesta. Este de presupus că Straka avea și alte proiecte în ce-l privea pe József Attila, ca tălmăcitor al liricii popoarelor învecinate. În urma rechemării sale însă toate acestea au căzut. Amintindu-mi de legătura dintre cei doi, reafirm și astăzi că idealul apropierii între popoare, idealul cultivării relațiilor literare între popoarele învecinate a cunoscut puțini adepți la fel de entuziaști cum a fost József Attila.

1970

GÁLL ERNŐ

Orice literatură beletristică privește cu plăcere în oglinda filozofiei. E o contemplare lucidă, capabilă să aprofundeze autocunoașterea, în cazul de față, judecata literaturii asupra propriilor valori, virtuți și slăbiciuni, asupra muncii înfăptuite și a sarcinilor. Iar filozofia, „știința științelor", însoțește cu grijă maternă pașii independenți ai copilului său ocrotit pe vremuri de aripile sale. După cum orice literatură se străduiește să se definească și filozofic, la rîndul ei gîndirea filozofică poate împrospăta, orienta și încuraja literatura.

În literatura maghiară dintre cele două războaie, orice curent își căuta propria sa bază filozofică: posibilitățile și condițiile conservării ca popor, naționalitate, limbă și spirit. Literatura maghiară din România, desfășurîndu-se în lumea socialismului în construcție, începe în prezent să se intereseze mai îndeaproape, mai sincer de această privire în oglindă. (Ce-i drept, și oglinda fusese multă vreme aburită și nu prea arăta imaginea perfectă a lucrurilor.) Acum însă parcă am aștepta răspunsul mai nerăbdători: care este, de fapt, baza filozofică marxistă a sentimentelor și concepției noastre de viață, a dorinței de fraternitate și a stăruinței noastre de menținere — exprimate în literatură? Pe nisip sau pe stîncă ne durăm oare autocunoașterea, conștiința noastră națională? Toate acestea țin inseparabil de realitatea convietuirii, de reflectarea literară a acesteia. Dorim să știm noi înșine și am dori să le tălmăcim și fraților noștri români cum ne călește sufletul, spiritul baza marxistă comună a literaturii noastre maghiare, a realismului nostru maghiar din România și cum poate întări tocmai în acest mod prietenia cu poporul român, cu populația germană și sîrbă din România. În acest scop, am bătut la ușa lui Gáll Ernő, pe care l-au preocupat de-a lungul întregii sale activități, ca o problemă de prim rang, toate aspectele filozofice, literare, etice, morale ale existenței naționale. Omenia, umanismul

socialist, constituie marea sa temă în continuă revenire, în cadrul căreia el integrează destinul naționalității noastre și prietenia ei frățească cu poporul român, în numele viitorul comun, liber, cu o largă perspectivă.

— În ultimele decenii am avut prilejul să citesc numeroase păreri sincere, deschise — neobișnuit de „pre-văzătoare" la timpul lor — ale lui Gáll Ernő, în problemele evoluției sociale, ale vieții spirituale. În aceste scrieri simțisem totdeauna forța gîndirii marxiste creatoare. De curînd, într-unul din numerele din martie ale *Scînteii*, el trece în revistă bazele sociale, politice și morale ale unității oamenilor muncii de diferite naționalități din România. Accentuează categoric că, în dezvoltarea societății noastre, întărirea unității nu înseamnă lichidarea comunităților etnice, a relațiilor specifice dintre națiunea socialistă și naționalitățile conlocuitoare. După părerea sa, „în concepția marxist-leninistă, naționalitatea constituie o comunitate etnică-istorică determinată de criterii identice cu ale națiunii". Legat de această idee, dumneavoastră vorbiți despre „microcultura" populației maghiare din România. Noțiunea e nouă și deocamdată, poate, neobișnuită, dar, după părerea mea, foarte nimerită. Să clarificăm, prin urmare, ce vrea să însemne, raportată la literatură.

— La această întrebare aș încerca să răspund situînd-o în cadrul încercărilor îndreptate în direcția definirii noțiunii de națiune, de naționalitate. Se știe că, după cel de al X-lea Congres al partidului, străduințele filozofice, sociologice, etice orientate spre definirea națiunii și, legat de asta, a naționalității au luat avînt la noi în țară. Bineînțeles, nu mă angajez acum la prezentarea discuțiilor pe această temă, nici n-aș dori să aprofundez analiza criteriilor naționalității, vreau să relev doar — răspunzînd la întrebarea dumitale — că o cultură în limba maternă, avîndu-și rădăcina în tradițiile specifice, în folclor, aparține incontestabil criteriilor ce definesc naționalitatea, bineînțeles și naționalitatea socialistă maghiară din România. În această corelație am putea defini naționalitatea

drept o comunitate istorică-etnică numeric minoritară pe lîngă națiunea care formează majoritatea, membrii comunității fiind legați prin limbă și cultură comună, prin conștiința solidarității și năzuința spre menținerea și dezvoltarea identității colective. Cultura populației maghiare din România — în particularitatea ei — se leagă, firește, organic de cultura socialistă a întregii țări: le leagă aceeași realitate socială (pe care se fundamentează și pe care o exprimă), precum și idealurile comune care le dau viață și le dinamizează. În acest sens se poate accepta teza lui Deme László că această cultură ar fi o microcultură.

În ce privește locul și rolul literaturii noastre în această microcultură aș putea spune că ea formează, evident, partea sa organică, iar sub aspectul continuității și discontinuității sale poate privi înapoi într-un trecut de peste o jumătate de secol. În timp ce baza continuității o constituie existența minorității oprimate a populației maghiare autohtone între anii 1919—1944, iar după 1944 existența sa de naționalitate eliberată, noile sale trăsături s-au conturat în procesul transformării democrat-populare, apoi în acela al transformării socialiste. Aceste determinante disting literatura noastră de literatura din Ungaria, de care e legată însă prin firele limbii și ale tradiției culturale. Premisele sale — se poate spune — predestinează literatura maghiară din România să devină intermediara unor influențe reciproce fecunde.

Dezbaterea pornită în presa maghiară din România în jurul așa-numitului „centrism literar" — discuție în parte greșit interpretată, din păcate, în parte nesatisfăcător aprofundată — a făcut să se înțeleagă că literatura a ocupat un loc central și că ea joacă și astăzi un rol deosebit de important în cultura maghiară din România. Totodată discuția a mai clarificat că în urma anumitor împrejurări, pe care nu le pot detalia acum, această literatură a avut timp îndelungat un rol de „surogat" filozofic, etic și ideologic, cucerind incontestabil mari merite în această funcțiune a sa. Cred că în cursul dezbaterii a ieșit în evidență și necesitatea ca politica noastră culturală să stimuleze mai intens dezvoltarea științelor sociale și naturale, pentru a face din cultura noastră o cultură cu adevărat modernă, multilateral compartimentată, capabilă să satisfacă necesi-

tățile actuale ale populației maghiare din România și ale întregii țări. Aceasta, de altfel, nu e doar o dorință, un deziderat, ci apare ca o realitate, respectiv ca o tendință ce se realizează, exprimîndu-se în gama mereu mai largă a tematicii ziarelor noastre, în opere și studii de înalt nivel și, nu în ultimul rînd, în interesul crescînd al opiniei publice, în receptivitatea sa.

— În ultimii ani am putut fi martori ai desfășurării viguroase a specificului național românesc sau, ca să zic așa, a autocunoașterii române în literatură, în gîndirea filozofică, în viața de toate zilele. Poate exercita oare această efervescență o influență asupra îmbogățirii autocunoașterii populației maghiare din România, adică poate acționa în sens bun? După părerea dumneavoastră, stimulează ea întărirea autoevaluării noastre lucide, recunoașterea situației noastre, cercetarea, cuprinzînd trecutul și viitorul, a felului nostru specific de a fi?

— În corelația, amintită anterior, a unității organice și a interacțiunilor fecunde, incontestabil că năzuințele îndreptate spre valorificarea critică — în spiritul marxismului creator, lipsit de orice anaționalism dogmatic — a tradițiilor naționale, a particularităților poporului frate român, precum și spre afirmarea, în general, a rolului importanței de azi și de mîine a națiunii, rol ce nu scade nici în viitor, exercită o influență stimulatoare asupra autocunoașterii populației maghiare din România. Acest efort spiritual exigent are ca scop formarea conștiinței naționale socialiste moderne, sub semnul cunoașterii lucide a realității, sau, folosind cuvintele lui Méliusz József, al realismului național. Acest realism e, și în contextul naționalității, raportat atît la prezent cît și la trecut, obligatoriu valabil. În privința trecutului deține, aș putea spune, o sarcină de demitizare în selecția tradițiilor, precum și în lichidarea vechilor prejudecăți, într-un cuvînt, în lupta împotriva rămășițelor naționalismului burghez. În privința prezentului e vorba de cercetarea științifică a situației de astăzi a populației maghiare din România, a indicilor demografici, a structurii sale sociale variabile, a relațiilor interetnice. Acum cîțiva ani am ridicat, din acest motiv,

problema necesității unei sociologii aplicate acestui domeniu, insistînd asupra cercetării concrete. Dispunem acum și de cadre instituționale: după cum se știe, în cadrul Institutului de științe politice, de studiere a problemei naționale al Academiei de științe sociale și politice a luat ființă o secție a naționalităților, al cărei plan de muncă se elaborează în prezent pe o perioadă de mai mulți ani. Constat cu plăcere că se vădește un mare interes față de munca ce o pornim; în diferite orașe ale țării s-au înființat colective de lucru, iar în practică sigur că se vor forma și specialiști pregătiți teoretic și metodic, care urmează să studieze problema națională și a naționalităților cu metode și tehnică de cercetare la nivelul epocii.

Aș dori să accentuez că autocunoașterea realizabilă cu ajutorul demografiei, sociologiei, economiei politice, psihologiei sociale e un factor important de integrare, întrucît dezvăluirea, transpunerea în conștiință a particularităților în acest spirit și pe această poziție constituie un antidot sigur oricărei îngustimi provinciale, oricărei izolări etnocentrice. De aceea putem afirma categoric că autocunoașterea română e un element indispensabil al autocunoașterii noastre. Firește că toate acestea pot deveni o năzuință constructivă, servind interesul întregului popor al țării numai în condițiile deplinei reciprocități. Autocunoașterea noastră astfel îmbogățită trebuie să se desfășoare în coordonatele revoluției tehnico-științifice, prezentînd o tendință cu adevărat progresistă numai în aceste condiții. Dimensiunea primordială a autocunoașterii o formează trecutul și prezentul. Dezvoltarea științei moderne asigură însă posibilități din ce în ce mai mari și pentru cercetarea zilei de mîine, a viitorului. Desigur că pe noi trebuie să ne intereseze și ceea ce viitorul aduce naționalităților. Cred că prospectarea viitorului, ce se desfășoară și la noi într-un ritm rapid, trebuie să concretizeze, în sferele cele mai diferite ale existenței și conștiinței, teza de o covîrșitoare importanță a recentelor documente de partid, concepută în spiritul marxismului viu și al internaționalismului, conform căreia în fața existenței naționale se deschid vaste perspective, referindu-se deopotrivă și la viitorul naționalităților. Să sperăm că noua ramură științifică menționată, dispunînd în prezent și la noi de specialiști

bine pregătiți, ba chiar și de instituții profilate în direcția acestei cercetări, va acționa ca un stimulent asupra prospectării viitorului naționalităților.

— În noua sa carte, Balogh Edgár evocă și umanismul manifestat în mișcările minorității maghiare de odinioară drept una din sursele, din tradițiile progresiste ale conștiinței noastre naționale de azi. Kacsó Sándor formulase acest lucru la noi, iar Fábry Zoltán în literatura maghiară din Cehoslovacia. În ce vedeți esența acestei poziții etice în trecut? Și ce rol ar putea deține astăzi etica autocunoașterii în progresul social, în aprofundarea prieteniei noastre cu poporul român?

— În lumina recentelor documente de partid, în întreaga țară se acordă o atenție deosebită problemelor teoretice și practice ale moralei. După cum se știe, aceste documente accentuează rolul crescînd al moralei în etapa actuală a construcției socialiste, cerința dezvoltării exigente într-un ritm mai susținut a moralității. Evident, conștiința socialistă a naționalităților include și conștiința morală. Autocunoașterea noastră trebuie să aibă, prin urmare, și o dimensiune etică. Această recunoaștere înseamnă, printre altele, că și sub acest raport trebuie să revalorificăm tradițiile noastre, opiniile etice, atitudinile morale exprimate în operele literare și în publicistică, pe care — abordîndu-le critic — ne putem baza și astăzi. Sînt convins că în această acțiune deosebit de actuală, în etalarea dimensiunii etice a autocunoașterii naționale, socialiste, trebuie să ne întoarcem în trecut și să reînviem moștenirea așa-zisei morale minoritare sau a umanismului minoritar dintre cele două războaie. Tocmai în postura sa de „surogat" etic, deja amintită, literatura noastră concepuse printre cele dintîi cerința de a ne concentra, de a da dovadă de fermitate, formulînd valorile și modelele de conduită care reprezentau acest umanism.

Vorbind despre acest umanism minoritar, putem constata că nu era unitar, ci compus din mai multe curente. Putem distinge, de pildă, umanismul etern, universal, invocînd spiritul toleranței ardelene și al dependenței istorice reciproce a popoarelor, ce apare ca un component al „spiritului ardelenesc" marcat de Kuncz Aladár. Putem

vorbi apoi de umanismul popular propagat de Kacsó Sàndor, îmbogățit în formularea sa cu un conținut și o semnificație național-socială militantă și purtînd în sine dorința și promisiunea progresului. Figuri proeminente ale acestui umanism popular sînt Balázs Ferenc și Tamási Áron.

În sfîrșit, trebuie să-i amintim pe reprezentanții de atunci ai umanismului socialist, opiniile lor apărute, în primul rînd, în perioada Frontului popular în lupta susținută de revista *Korunk* prin situarea în prim plan a rolului clasei muncitoare și, mai ales, prin antifascismul lor militant. În Reuniunea de la Tîrgu Mureș, în profesiunea de credință însușită acolo eu văd și sinteza care a cuprins aceste curente sub semnul slujirii active a poporului, al solidarității acceptate cu muncitorimea și al colaborării cu forțele democratice ale poporului român.

Astăzi, această moștenire poate și trebuie să devină un factor viu, tocmai sub egida umanismului socialist, în formarea responsabilității angajate și a politicii naționale active. Existența națională socialistă, apartenența la naționalitatea socialistă nu este un dat demografic sau social, nu este numai o realitate politică, ci și o atitudine morală. În această privință, morala se afirmă iarăși ca un factor de legătură, de integrare în procesul de aprofundare a democrației socialiste adevărate, al umanizării consecvente a societății. Nu știu în ce măsură existența socialistă a naționalității ar putea fi izvorul unui oarecare plus de umanism. Un lucru însă e cert: e invariabil valabilă acea teză a reprezentanților moralei minoritare, conform căreia umanismul e o necesitate vitală pentru noi, ca aerul și apa dătătoare de viață. Aș mai adăuga doar că pentru realizarea idealului umanist trebuie să acționăm, alături de poporul român și de celelalte naționalități conlocuitoare, în alianță cu forțele progresiste din lume.

1972

LŐRINCZI LÁSZLÓ

În jurnalul său de călătorie *Itáliai napok* (Zile italiene) povestește că pe insula Lipari o oarecare Donna C., o hangioaică, îl luase drept marinar și se purta cu el de parc-ar fi fost băiatul ei. Inimoasă, totuși aspră, îl tot descosea ce ar prefera să mănînce, în timp ce în realitate vroia doar să afle dacă oaspetele apărut pe neașteptate păstrase oare gustul, apetitul, obiceiurile unui marinar. Citind jurnalul de călătorie mă gîndeam cum de putuse greși Donna C. în asemenea măsură, cum de-l putuse socoti drept un matroz turbulent, nesăbuit, pătimaș pe acest Lőrinczi László, pedant, politicos întotdeauna, calm, uneori apatic chiar. Mă mirase cu atît mai mult cu cît hangița, avînd un fiu marinar, putea cunoaște foarte bine acest soi de oameni. Mai tîrziu, îl surprinsei odată în toiul unei discuții pe scriitorul luat drept marinar. Fiind vorba de creație, de etică scriitoricească, de probleme artistice, incandescența răzbise din maniera calmă a lui Lőrinczi László.

E marinarul oceanelor literaturii. Cutreieră apele cu corabia cu pînze, încredințîndu-se vînturilor prielnice și nu-l supără dacă motonavele trec pe lîngă el. E admiratorul frumosului, nu al vitezei. De pe apele îndepărtate el poartă spre casă impresiile frumosului în scrieri proprii și în tălmăcirile versurilor altora în limba maghiară. Traduce mult, o parte a cititorilor îl cunoaște mai ales ca traducător. Dintre marii moderni ai liricii europene i-a tălmăcit pe Apollinaire, Frénaud, Brecht, Eliot, Ungaretti, Quasimodo. Curiozitatea sa artistică se aventurează prin ținuturi literare îndepărtate, mișcîndu-se totodată familiar în lumea poeziei și prozei românești. Îi traduce pe Eminescu, Arghezi, Sadoveanu, publică articole despre problemele de creație ale literaturii române. Pentru el literatura română clasică și contemporană e portul, poarta maritimă spre oceanele literaturii universale.

— La vîrsta de nouăsprezece ani, în 1936, ai publicat în revista clujeană *Pásztortűz* prima ta traducere din limba română, nuvela *Violoncelul* a lui Ioan Al. Brătescu-Voinești. În același an ți-au apărut în *Erdélyi Helikon* mai multe scrieri despre literatura română ca, de pildă, despre centenarul *Gazetei de Transilvania* și despre volumul *Doine și lăcrămioare* al lui Vasile Alecsandri. A urmat apoi o pauză de vreun deceniu. Care a fost primul tău stimulent în direcția traducerilor și de ce ai întrerupt un timp această activitate? Ce anume ți-a dat pe urmă noul imbold, avîntul ce persistă pînă astăzi în îndeletnicirea ta sistematică de traducător?

— Eram student în primul an de facultate cînd revista culjeană *Pásztortűz* mi-a publicat *Violoncelul*, traducerea fiind însă terminată cu un an sau doi în urmă, încă de pe cînd eram elev de liceu. Istoria acestei traduceri? La Colegiul reformat, Iustin Ilieșiu ne preda literatura română. Era poet și traducător — unul dintre primii tălmăcitori ai lui Ady — care făcuse parte din mișcarea orădeană *Aurora*. Nu acorda mare atenție explicațiilor, dar se pricepea să ne arunce în vîltoarea „apelor adînci", adică în lectură. Cu cîte-o observație de-a sa, cu o anecdotă, o amintire viu relatată reușea să ne stîrnească interesul încît ne năpusteam asupra poeziei, nuvelei, cărții tratate de el. Cam așa s-a întîmplat și cu *Violoncelul*. Cunoștințele mele de română erau destul de precare, imperfecte, recurgeam des la dicționar, dar am tradus nuvela. Atunci am îndrăgit dicționarul lui Cherestețiu, pe care profesorul meu, Miklós Viktor, îl introdusese obligatoriu încă din primele clase. Dar îmi amintesc cu plăcere și recunoștință și de manualele Nedioglu de literatură română. Ne mijloceau cunoașterea unui vast material — chit că la modul cam prăfuit, tradiționalist — iar selecția de lecturi ne trezise și ea interesul.

Dintre profesorii mei, Finta Gerő era traducător al lui Eminescu, el a condus timp îndelungat și cercul nostru literar. Confruntam în taină traducerile sale ce-mi treceau prin mînă, publicate mai tîrziu și în volum... Mă impresionase peste măsură discuția purtată în *Pásztortűz* de Dsida Jenő și Szabédi László, privind problemele tra-

ducerii *Glosei* lui Eminescu, problema rimei. Pot afirma că am studiat îndeaproape acest material, l-am citit de mai multe ori, am comparat traducerea lui Dsida cu originalul, iar pînă la urmă, istovit, am pus-o la o parte... În principiu căzusem de acord cu Szabédi, în sensul că adaptarea în rime maghiare poate evolua în direcția asonanței — ceea ce timpul a și confirmat — și găsisem oarecum artificială tălmăcirea lui Dsida. Mai încolo a apărut și traducerea lui Szabédi, nereușind însă să mă convingă nici ea. Simt de atunci că *Glosei* încă nu i s-a dat cu adevărat glas în limba maghiară.

Poate că aș mai fi continuat ca poet după anii de început, aș fi reluat și traducerea de versuri. Dar filonul meu poetic s-a consumat mult prea timpuriu, la vîrsta de douăzeci de ani. Aș putea spune că literatura mă cam decepționase, viața tăbărîse asupra mea, mă chinuiau crize legate de concepția despre lume. Mult mai tîrziu, ajungînd la București, apropierea lui Szemlér Ferenc, cu care lucram împreună la Editura de Stat pentru Literatură și Artă, mi-a reînnoit suflul. El și cu Bonyháti Jolán — conducătoarea de atunci a redacției maghiare — m-au îndemnat să încep din nou să traduc. Astfel s-au înfiripat traducerile mele din Slavici, seria cărora am continuat-o mai tîrziu. Dar adevărata piatră de încercare a constituit-o volumul *Frații Jderi*, apărut în 1956.

Poezia, în schimb, s-a mai lăsat așteptată... Am reînceput să scriu versuri pe la sfîrșitul anilor cincizeci, după ce publicasem și o dramă, iar în 1961, citind într-o revistă poezia *Natură moartă* a lui Arghezi, am simțit o dorință irezistibilă s-o traduc. Am făcut-o dintr-un condei și a și apărut nu peste mult pe prima pagină a revistei *Utunk*. De curînd, Utunk, împlinind 25 de ani, a publicat antologia retrospectivă de versuri *Évek énekei* în care redacția a înserat, dintre traducerile mele, această poezie; titlul ei maghiar e *Belső táj*.

Foarte puține din poeziile mele au văzut lumina tiparului și s-a format în general părerea că ele nu ating ardoarea și sinceritatea tinereții mele, nici nivelul altor creații ale mele. Pentru mine acest lucru constituie o problemă foarte mare și dureroasă, dar important este, cel puțin aici, că, după multe chinuri, totuși s-a eliberat în

mine poetul, cel puțin în traduceri. De atunci traduc și versuri fără întrerupere. De douăzeci de ani am simțit nevoia să studiez și teoretic problemele traducerii, îndeosebi cele de ritm, de măsură. Rima e o chestiune de talent și de simț, dar cu tainele ritmurilor trebuie să faci cunoștință la modul științific. Faptul că se mișca totuși ceva în mine se datorește lecturii repetate a *Divinei Comedii*, în italiană, maghiară sau română, lucru care — deși inconștient — mă menținuse oarecum în formă.

— Venind vorba de capodopera lui Dante pe care, după cîte știu, după Babits Mihály vrei s-o traduci din nou în limba maghiară, adică te-ai și apucat s-o traduci — am citit cîteva fragmente — îmi amintesc iarăși: Lőrinczi László e un poet care traduce din multe limbi. Atracția ta față de limba și poezia italiană e întărită și prin legături de ordin familial: soția ta e italiancă. În afară de lirica italiană te mai interesează și poezia „mai dură" ca, de pildă, arta lui Brecht. Traducerile tale din lirica lui Arghezi, Brecht, Quasimodo le-ai publicat acum cîțiva ani într-un unic volum. Acest volum semnala posibilitatea noastră de a arunca o privire și asupra literaturii universale. De ce i-ai cuprins tocmai pe acești trei poeți într-un volum comun?

— Cei douăzeci de ani n-au trecut totuși inutil în privința traducerii, deoarece pe lîngă numeroasele lecturi am intensificat și am sporit și cunoștințele mele de limbi. Într-adevăr, soția mea e italiancă și, trăind aici la București, eu fac zilnic trei „schimburi" în ce privește limba. Nu putem traduce cu adevărat și impecabil decît dintr-o limbă pe care o cunoaștem la perfecție, firește, inclusiv cultura ei...

— Iartă-mă că te-ntrerup. După părerea mea, traducătorul nu poate traduce decît într-o limbă pe care o cunoaște încă și mai bine, cu o perfecțiune artistică. Cred că n-ai adăugat acest lucru, considerîndu-l de la sine înțeles.

— Firește. De altfel, un critic din Budapesta a scris odată despre mine că am trei limbi materne, ceea ce e o exagerare măgulitoare; totuși nu pot traduce decît în

limba mea maternă maghiară, deși am scris și articole în limbile română și italiană.

— Am făcut o incursiune temeinică în problemele de atelier ale traducerii. Să-mi permit deci întrebarea: cum apreciezi nivelul, orientarea actuală a traducerilor maghiare din România? Mă gîndesc la traducerile din literatura română, dar nu numai la ele. Și, în continuare, dacă aceste traduceri influențează și în ce măsură creația originală maghiară din România?

— Despre aceste probleme n-ar trebui să vorbim în cadrul sau numai în cadrul unui interviu; dar atenția criticii și eseisticii noastre se extinde rareori și asupra acestora. Citind despre diferite mese rotunde și dezbateri similare gîndeam de multe ori că n-ar strica să purtăm discuții și despre aceste chestiuni — doar aparent teoretice — să punem față-n față literatura maghiară cu operele traduse din română și din alte literaturi și să tragem învățămintele de rigoare.

Traducerile româno-maghiare constituie una din problemele foarte importante ale literaturii noastre și ar trebui tratată la fel ca orice alt gen de literatură, ba poate cu și mai mare atenție, fiind unul dintre aspectele de manifestare a conviețuirii. Ar trebui urmărit cu deosebită grijă dacă după vîrstnici vor veni tineri care să poarte mai departe drapelul... Operele lui Kakassy Endre au avut o importanță enormă, iar moartea sa neașteptată a lăsat un gol neîmplinit pînă astăzi. Nu mă refer numai la monografia sa despre Eminescu, ci, mai ales, la minunatele sale analize de texte, privind de exemplu traducerile noastre din Sadoveanu, aplicînd principiul lui Babits că traducerile fac parte integrantă din literatura respectivă, ba mai mult decît atît, sînt... intraductibile. Talentul, pregătirea și priceperea sa ar fi fost necesare pentru o paralelă între cele două antologii literare de mare anvergură — eu am fost unul dintre inițiatorii și redactorii acestora — *A román irodalom kis tükre și Antologia literaturii maghiare* pe lîngă care, tocmai criticii noștri au fost aceia care au trecut fără vreo remarcă mai pertinentă, deși amîndouă ar fi meritat măcar o „masă rotundă".

Sînt de părere că această situație ar trebui radical schimbată, altminteri literatura noastră de traduceri se atrofiază.

Iată-l, de pildă, pe Szemlér Ferenc: activitatea sa de traducător de proporția unei opere de-o viață nimeni n-a supus-o pînă în prezent unei dezbateri sistematice și științifice cu toate că, după părerea mea, acest lucru s-ar fi soldat cu învățăminte concrete. Alt exemplu: consider o carte foarte importantă și bună romanul *Intrusul* al lui Marin Preda, apărut în maghiară în tălmăcirea lui Papp Ferenc. Cred că dezbaterea temeinică a acestei cărți ar putea exercita o influență rodnică și asupra literaturii maghiare din România.

În decursul ultimilor ani se poate constata în literatura maghiară un avînt îmbucurător, care trebuie să meargă mînă-n mînă cu dezvoltarea traducerilor. Constat însă că s-a întîmplat tocmai contrariul, scriitorii tineri manifestînd puțin interes față de această activitate. Nemaivorbind de cel ce încearcă să dea glas cîte unei opere din literatura universală: pare de-a dreptul o raritate. E drept că pentru asta e necesar un entuziasm fanatic și o perseverență ce-l caracteriza pe Nagy Kálmán, traducătorul *Kalevalei*. Moartea lui subită și tragică e o grea lovitură pentru noi.

Există și o explicație mai profundă a acestui entuziasm, aș zice moderat, față de activitatea de traducere.

— Ai atins această problemă într-unul din articolele tale, publicate în ziarul *Hargita* din Miercurea-Ciuc. Adică problema personalității traducătorului. Ai scris în mai multe rînduri, cu diferite ocazii, că nu se poate imagina o literatură de seamă fără personalități scriitoricești de seamă și fără respectarea acestor personalități. În articolul respectiv, legat de traducerile din literatura română ale lui Áprily Lajos, ai accentuat cu hotărîre importanța personalității traducătorului.

— După părerea mea, traducătorul trebuie să se apropie de acei scriitori de altă limbă pe care-i iubește și-i înțelege și să traducă opere apropiate de factura sa de scriitor. Volumul lui Áprily e modelul „antologiei perso-

nale". Numai în acest mod se poate evita și primejdia existentă încă în literatura maghiară de traduceri, și anume primejdia rutinei. Editarea cărților în proporții mari în ultimele decenii a dat de lucru unui mare număr de traducători care își însușiseră o bună rutină, atingînd perfecțiunea din punct de vedere tehnic, dar au extirpat treptat tonul personal; abia se mai poate percepe vreo diferență cînd iei în mînă o antologie greacă sau engleză — în traducere maghiară. Fără doar și poate că acest pericol — nerecunoscut în întregime și doar vag sesizat — acționează deprimant asupra traducătorului, solicitîndu-i o bătălie enormă cu materialul, dacă acordă importanță nu numai personalității sale, dar și operei pe care o traduce. Eu însumi simt intens această situație apăsătoare și această stare psihică evocă experiențele din tinerețe. Din păcate, nu există deocamdată vreo personalitate să poată marca o cale de ieșire.

La începutul dialogului nostru ai amintit că traduc *Divina Comedie* a lui Dante. Nimeni nu se interesează pînă în prezent de această muncă a mea, o pregătesc pentru sertarul biroului meu. Bineînțeles, nu sînt deocamdată terminate decît fragmente, crîmpeie, rar ajung să lucrez la ea. Dar aș dori să încerc aici ceva ce cred eu că e nou și anume tonul direct și personal, practicarea bogăției și nuanțării limbii moderne, nu în dauna *Divinei Comedii*, ci respectînd o deplină fidelitate, dar străduindu-mă în orice caz să-i cuceresc noi cititori.

După Babits? — întreabă oricine, venind vorba de *Divina Comedie*. Se știe că Weöres Sándor și Rónai Mihály pregătesc o nouă traducere, am avut prilejul să și citim cîteva fragmente. Ei da, chiar după Babits, căci e obligatoriu ca o traducere de peste jumătate de veac să se reînnoiască pentru cititorul de azi.

S-ar putea riposta că *traducerile de drame ale lui* Arany János, de pildă, își păstrează și azi întreaga strălucire, ceea ce e cu totul adevărat, dar una e scena și alta cartea: de altfel și textul lui Babits e minunat pe scenă așa cum l-am putut asculta și eu la teatrul *Thalia* din Budapesta. Asta nu schimbă însă esența, întregul istoric al traducerilor demonstrînd că traducerea operelor

mai importante trebuie în general reîmprospătată pentru fiecare generație — deci după aproximativ 30—40 de ani.

Aș recomanda cu insistență tinerilor poeți să se ocupe de pildă de Eminescu, să-l învețe pe de rost: să se lase impregnați de muzica versurilor sale, străduindu-se apoi să le creeze din nou în limba maghiară. Am impresia că, datorită tradițiilor specifice ale liricii maghiare din România, tînăra noastră generație ar fi chemată să ne creeze imaginea unui nou Eminescu. Ca punct de plecare, cred că ar trebui studiată intens poezia lui Dsida, deoarece am impresia că — deși istoria literaturii noastre nu s-a ocupat încă de această problemă — Eminescu a exercitat o influență asupra lui Dsida.

Aș dori să arăt aici că presa românească semnalează de obicei publicului cititor român ceea ce se întîmplă în literatura maghiară autohtonă, indicînd lucrările traduse în limba română, dar prea puțin se ocupă de domeniul traducerilor noastre. Deși ar fi de mare utilitate dacă specialiștii români ar acorda atenție traducerilor noastre, exprimîndu-și părerea despre ele. Sînt specialiști care cunosc bine maghiara. Ar trebui deci ca ziarele, redacțiile, Uniunea scriitorilor să întreprindă mai mult pentru mobilizarea lor, apelînd la ei. În felul acesta ar mări pe de o parte prestigiul traducătorilor și ar stimula și interesul de a traduce, nemaivorbind cît de utilă ar fi această manifestare concretă a prieteniei reciproce și sub aspectul culturii generale.

— Lőrinczi László traduce deopotrivă proză și poezie. Proza unor autori de factură foarte diferită. E drept că acești scriitori au fost și poeți cel puțin pe atît pe cît au fost prozatori. Mă gîndesc la George Călinescu, chiar la Arghezi. Dar și de proza lui Mihail Sadoveanu te poți apropia, cu exigența totalei retrăiri, numai prin lirică. Amintesc acest lucru pentru că la noi se face nu o dată o discriminare între traducerile de proză și de versuri, în defavoarea celor dintîi. După părerea ta, există între ele o astfel de diferență de rang? Sau, mai curînd, limita artistică se află în altă parte: există traducere de proză bună și rea, după cum există și traduceri de versuri bune și rele . . .

— Am tradus proză din română și italiană. Dacă mă gîndesc bine, cea mai dragă amintire mi-a rămas trilogia istorică *Frații Jderi* a lui Sadoveanu, la care am lucrat timp de vreo douăzeci de luni. După cîte știu, această minunată trilogie nici nu s-a mai tradus în vreo altă limbă. E drept că nu e ușor să te măsori nici cu dimensiunile, nici cu limbajul acestei opere. Studiile preliminare îmi luaseră și ele timp îndelungat, ca pe urmă să plămădesc, să modelez cu mare încîntare textul, încercînd să transpun cu fidelitate în limba maghiară limbajul și modul propriu de expunere al lui Sadoveanu. A fost o bucurie și o desfătare artistică această muncă. Iar ca sarcină — la fel de pretențioasă ca cea mai dificilă traducere de poezie. M-a bucurat foarte mult că în cunoscutul său studiu, apărut prima dată în revista *Korunk*, Kakassy Endre a recunoscut esența străduinței mele și că *Steaua* din Cluj mi-a cerut un articol cu privire la amănuntele muncii mele. Am și scris articolul, amintind cum îmi formasem stilul la această traducere prin sudarea limbajului literaturii memorialistice ardelene, pe de o parte, pe de alta a manierei narative specifice lui Mikszáth Kálmán, a sonorității și fluidității lirice a lui Móricz Zsigmond și, bineînțeles, a unui spirit moldovenesc specific. E greu să definești concis acest „spirit moldovenesc particular", trebuie să cunoști Moldova, limba română vorbită acolo, tradițiile literare, antecedentele istorice și să faci perceptibil climatul tuturor acestor elemente la un loc.

Să nu uităm de altfel că traducerile de proză au un public mai larg ca poezia, aria influenței lor fiind mai întinsă. În consecință, răspunderea traducătorului devine mai mare și mai accentuată. Că se bucură de mai puțină glorie? Se prea poate. Dar în timp ce traduceam proză mă gîndeam întotdeauna ce muncă imensă depusese Benedek Marcell în traducerile sale de proză de proporțiile unei biblioteci, fără de care nici nu am putea concepe cultura noastră literară.

După cîțiva ani, am muncit cu aceași plăcere la traducerea *Baltagului*, care a atins vreo șapte ediții în limba maghiară în răstimp de zece ani — în parte la noi, în parte în Ungaria — începînd cu ediția bilingvă pentru pu-

blicarea căreia Méliusz József stăruise atît de mult la timpul său.

Trebuie să amintesc în orice caz că atunci cînd se pregăteau pentru tipar textele celor trei volume de Sadoveanu, publicate în cadrul înțelegerii de editare comună româno-maghiară, un ajutor nepreţuit mi-a oferit confruntarea făcută de Nagy Géza. Amintesc acest lucru întrucît confruntatorii rămîn în umbra anonimatului, deşi munca lor e de o importanţă decisivă. Vorbind despre educarea traducătorilor ar trebui să vorbim şi despre aceea a confruntatorilor, ei nefiind numai controlorii textului, ci şi cei dintîi critici ai stilului, ai imaginilor artistice, ai elementelor de atmosferă.

— Iată, traducătorul Lőrinczi suplineşte într-o măsură oarecare şi munca criticilor — abordînd propriile sale traduceri. Ce-i drept, eşti şi critic literar, care meditezi totdeauna cu plăcere asupra realizării artistice a cîte unui volum tradus, asupra calităţilor şi slăbiciunilor sale. Te-aş ruga să ne expui deci, în continuare cum îţi apreciezi celelalte traduceri de proză. Să zicem, romanul lui Călinescu, *Enigma Otiliei* sau tălmăcirea maghiară a prozei lui Arghezi.

— *Enigma Otiliei*, romanul lui Călinescu, constituie pentru traducător proba unei interpretări pe zece corzi. Spun asta pentru că va veni timpul cînd un reprezentant al viitoarei generaţii va apuca pana traducătorului... Acest roman e una din cele mai bune cărţi ale literaturii române, o creaţie nemuritoare, o cheie veşnic valabilă pentru înţelegerea problemelor societăţii române a acestui secol. Ea captează în oglinda primului deceniu al secolului reflexele ţîşnite din trecutul mai îndepărtat, anteproiectînd totodată şi numeroase imagini ale viitorului. Galeria sa de tipuri este extrem de variată, iar figurile multiple vorbesc tot atîtea limbi, la care mai contribuie şi limbajul cizelat, succint, descriptiv al scriitorului, perceptibil aproape ştiinţific. N-a trebuit să modelez, să cizelez acest text, ci să-l colorez cu pete şi linii, avînd grijă de armonie şi disonanţe. Astfel a rezultat limbajul călinescian a cărui caracteristică cea mai de seamă rămîne totuşi intelectualismul. Amănuntele demonstrează că şi

această traducere de proză a solicitat un efort de creație artistică, și că nu e vorba de munca brută a unui tăietor de lemne.

Ultima mea traducere a fost romanul, respectiv „poemul" *Ochii Maicii Domnului* al lui Arghezi. Distincția în privința genului, provenind de la autor, indică de la bun început că era vorba de o sarcină cu totul deosebită, și anume, să dai glas în limba maghiară unei proze poetice sau lirice. Și-ntr-adevăr, am lucrat aproape ca la o poezie în care descrierile, cugetarea, meditațiile lirice, dialogurile se dizolvă într-un tot poetic, rămînînd totuși proză. A fost greu, dar sarcina mă entuziasma și cred că l-ar fi însuflețit și pe altul. Mai întîi, am învățat aproape pe de rost cîte-un fragment în românește, i-am absorbit muzica și pulsația de idei, apoi am început să-l spun pe ungurește și, în sfîrșit, să-l scriu. A fost un joc minunat, un efort minunat.

— Următoarea întrebare se adresează criticului de teatru. Ți-ai spus părerea despre multe creații dramatice și spectacole de teatru românești, precum și despre piese românești jucate pe scene maghiare. Care este esența *contactelor literare* româno-maghiare, a rezultatelor lor și care sînt după părerea ta sarcinile în domeniul creației dramatice? Există o reciprocitate satisfăcătoare în prezentarea pieselor, o influență reciprocă? Sau, limitîndu-mi întrebarea, arta dramatică românească are vreo influență asupra creației dramatice și activității teatrale maghiare din România?

— Critica de teatru, ca să zic așa, o exercit din pasiune personală. Multilateralitatea scriitorului e unul dintre principiile mele de seamă. Trăind la București, doresc să-i fac cunoscut publicului cititor maghiar ceea ce se întîmplă pe scenele bucureștene și să-l informez despre învățămintele ce se pot trage de pe urma turneelor trupelor străine. Mînat de același scop am trimis de multe ori și din străinătate corespondențe despre spectacole de teatru. Cred însă că alții fac mult mai mult în această direcție, critici de teatru excelent pregătiți ca, de pildă, Kacsir Mária sau Páll Árpád, pe cînd eu mă ocup în special cu problemele influenței teatrului contemporan.

Ca spectator, mă formasem educat fiind de teatrul maghiar din Cluj, pe urmă am ajuns la București unde mă așteptau impresii teatrale cu totul diferite. Teatrul românesc e mai sonor, mai neliniștitor, mai plin de meandre. Cred că se poate afirma acest lucru în general, iar rădăcinile trăsăturilor caracteristice ale teatrului își au originea în trecutul îndepărtat, în cultura și tradițiile românești. Dar mai ales în ultimul deceniu această dinamică interioară a luat un asemenea avînt, încît a atras pe drept atenția întregii lumi. Numeroși regizori români sînt astăzi maeștri ai creării unei atmosfere de teatru excepționale, iar în ce mă privește sînt adeptul unei arte dramatice tocmai de acest gen: un teatru care te neliniștește, te trezește, te șochează și te obligă să meditezi. După părerea mea, asta nu e o problemă de stil, ci dezvoltarea justă a unei anumite particularități istorico-spirituale, din care trebuie să învețe și teatrele noastre maghiare.

Dacă aș sintetiza acum foarte concis calea pe care populația maghiară din România — fidel tradițiilor sale specifice — ar trebui s-o urmeze pe scenele sale aș indica, cu totul sumar, aprofundarea intelectuală, acționarea dramatică lucidă prin ideatică. Acestea pot fi și trebuie atinse, bineînțeles, pe multiple căi, și pot să citez cu prisosință exemple concrete din spectacolele reușite și corespunzătoare concepției mele. Efectul final al acestui limbaj teatral — pentru că așa e teatrul — e identic în cele din urmă cu al celuilalt și chiar acesta e și scopul. Din sinteza dialectică a dezvoltării celor două tradiții, sinteză ce ține mereu pas cu timpul și nu devine niciodată rigidă, s-ar putea trage un profit imens și pentru întreaga noastră activitate teatrală, dacă s-ar intensifica schimbul de regizori, soldat și pînă în prezent cu rezultate interesante. Sînt însă de părere că de data asta noi ar trebui să învățăm, de aceea ar fi foarte binevenit dacă teatrele din capitală și unele teatre mai mari din provincie i-ar invita mai sistematic la schimb de experiență pe regizorii noștri maghiari. Știind foarte bine românește, ei s-ar putea încadra cu ușurință în munca colectivelor, reușind să-și transmită ceva, dar înainte de toate să obțină.

— Trăiești de ani de zile la București, întreții relații apropiate, de prietenie cu scriitorii români.

După cîte ştu, i-ai cunoscut bine pe Sadoveanu şi pe Arghezi, vizitîndu-i chiar în mai multe rînduri, ca traducătorul lor. Ce amintire păstrezi despre ei, cum i-a ajutat muncii tale de traducător faptul că puteai să discuţi personal cu autorii problemele survenite în timp ce le traduceai operele?

— Pe Sadoveanu îl cunoscusem la Bucureşti îndată după război, nu în împrejurări literare, ci la şedinţele comitetului alcătuit pentru ajutorarea regiunilor bîntuite de secetă, şedinţe la care participam din partea Uniunii Populare Maghiare. După cum se ştie, vehemenţa secetei a pîrjolit, în afară de Secuime, poate în măsură şi mai mare Moldova, pămîntul natal al lui Sadoveanu, amplificînd distrugerile şi lipsurile provocate de război. Cînd intra în sala de şedinţe, figura imensă, gravă a lui Sadoveanu atrăgea toate privirile. Avea pe atunci şaizeci şi şase de ani. Vorbea calm, încet, suprapunea argumentele şi ideile ca pe nişte capitole terminate ale unei cărţi, iar la urmă indica simplu, limpede ceea ce trebuia făcut. Nu m-a mirat că-şi cunoaşte atît de bine locurile natale; nici că le cunoştea problemele economice ca un specialist; dar m-a surprins cît de familiare îi erau anumite detalii, chestiuni aparţinînd aproape domeniului etnografiei, ca, de pildă, unele secrete legate de arta culinară... Pentru că venise vorba şi de necesitatea înfiinţării în unele locuri a unor bucătării populare, iar marele maestru al prozei româneşti se apucă să explice cum se pregăteşte o ciorbă bună în Moldova... Am ajuns la relaţii mai apropiate pe vremea cînd traduceam *Fraţii Jderi*.

Cunoştinţa mea cu Arghezi se datorează tot activităţii mele de traducător şi, fiindu-i aproape vecin, treceam destul de des pe la el, ba, lipsit de modestie, aş putea adăuga că m-a onorat cu prietenia lui. Evoca de multe ori cu cuvinte de apreciere recitalul Arghezi organizat de Teatrul maghiar din Cluj — iniţiativă unică.

Aş vrea să arăt ce respect i-au acordat aceşti scriitori eminenţi, cele mai mari figuri ale literaturii române din secolul nostru traducătorului, atenţia ce-i consacrau şi cît de mult s-au străduit să dovedească prin prietenia lor preţuirea efortului depus de acesta. Se ştie că traducătorul are totdeauna senzaţia că lucrează pentru altul, că el trece

pe al doilea plan, lucru oarecum adevărat. Ei bine, amîndoi reuşeau să-mi anihileze această senzaţie, ridicîndu-mă alături de ei, ceea ce mi-a făcut extrem de bine.

La fel era şi Salvatore Quasimodo, laureat al premiului Nobel, cu care am avut ocazia să stau de vorbă la Bucureşti şi la Milano — am descris în amănunţime această vizită — şi care, de pildă, întîlnindu-le odată pe soţia şi fiica mea în Italia, s-a purtat cu ele ca un prieten vechi şi bun.

Cu multă recunoştinţă şi dragoste mă poartă gîndul la Ion Chinezu, care mi-a fost cu adevărat un bun prieten, un părinte. Păcat că lucrarea sa de istoria literaturii maghiare ardelene, din 1930, n-a mai apărut în culegerea scrierilor sale. În cursul plimbărilor noastre îndelungate, ştia să-mi transmită vastele sale cunoştinţe şi, ascultîndu-mă şi pe mine, îmi îndrepta sau aproba părerea, dar mă ruga de fiecare dată să-i corectez la rîndul meu eventualele greşeli de limbă, întrucît vorbeam ungureşte.

— Vizita lui Salvatore Quasimodo ai descris-o în cartea ta de călătorie. Cutreierînd pămîntul italian, gîndurile-ţi reveneau mereu acasă, după cum o mărturiseşti în acest jurnal. La Florenţa, de pildă, îţi aminteai de gravurile lui Gy. Szabó Béla inspirate din capodopera lui Dante ca şi de Eta Boeriu, poeta română care trăieşte la Cluj „artistul noii tălmăciri în româneşte a *Comediei*", ca să citez cuvintele tale. Traducerea a şi apărut de atunci, obţinînd un premiu literar. În *Zilele italiene* ai destăinuit şi faptul că, în timp ce poeta pregătea această traducere, purtai adeseori discuţii cu ea despre capodopera ce te preocupa atît de mult şi pe tine.

— Am cunoscut-o pe Eta Boeriu pe cînd purta doar în gînd ideea unei noi *Divine Comedii* în româneşte; o femeie de mare cultură, cu un suflet de poet, pe care nu pot decît s-o admir pentru minunata sa realizare. Ca bărbat, pur şi simplu nu înţeleg uneori de unde atîta putere de muncă: e profesoară la un institut superior, soţie, mamă şi abia pe urmă vine munca ei literară, deloc neînsemnată. Căci n-a tradus numai *Divina Comedie* în întregime, ci şi *Decameronul* lui Boccaccio, precum şi Petrarca, Pavese,

Moravia... Iar cînd mi-a cerut părerea, i-am expus rigorile traducerii maghiare împotriva cărora ne răzvrătim de atîtea ori, plecîndu-ne totuși pînă la urmă, căci nu există altă cale de urmat pentru un traducător. După cum se știe, Eta Boeriu a tradus *Divina Comedie* în limba română modernă, puțin ardelenește, cu respectarea perfectă a principiului fidelității formei.

— Pe lîngă traducerea marilor poeți, scriitori, a clasicilor români, ai mai ținut seama și ai tradus și din lucrările unor poeți tineri ca, de pildă, Florența Albu, descoperită, prin tine, de către cititorul maghiar. Cum se explică alegerea traducătorului Lőrinczi László?

— Dintre scriitorii români mai tineri, de poeta Florența Albu mă leagă o prietenie caldă și apropiată. Personalitatea extrem de interesantă, aparent reținută, dar pe dinăuntru numai pasiune, permanentă incandescență... Nu spun asta întîmplător, Florența Albu fiind născută în Bărăgan — a și scris o carte despre el — iar în lirica sa ea scoate în relief universul afectiv al peisajului acestei lumi interesante a cîmpiei, chiar și atunci cînd scrie sub influența unor impresii din cele mai îndepărtate. Am tradus destul de mult din poeziile sale, astfel că am putut observa îndeaproape cît de original și singular se adaptează acest material imagistic adus de acasă chiar și la exprimarea celei mai moderne senzații de viață. Ajunge să ne gîndim că odinioară Bărăganul fusese unul dintre marile drumuri ale popoarelor — Călinescu a consacrat acestui subiect un capitol impresionant în *Enigma Otiliei* — iar mai tîrziu, cu mult mai tîrziu, a devenit lumea marilor moșii în care iobăgimea o ducea cel mai greu în întreaga Muntenie. Această atmosferă condensată face explozie în lirica Florenței Albu, făcînd din ea o poezie românească specifică și originală. Florența Albu a crescut de fapt în era socialismului, energii de tip nou au ridicat-o în literatură, energii care-i străbat de atunci necontenit versurile. În sensul sintezei bartókiene, versurile ei constituie documente poetice ale sentimentului liric modern izvorît din conștiința țăranului român.

— În cursul unor convorbiri de-ale noastre ai povestit de mai multe ori despre impresiile tale,

despre oamenii care te-au ajutat să-ți aprofundezi, să-ți îmbogățești idealul prieteniei. M-ar bucura să le evoci și în cadrul acestui „dialog public".

— Cu atît mai bucuros cu cît o astfel de discuție contează totodată și ca un fel de examen de conștiință... Trebuie să amintesc deci că în procesul dezvoltării conștiinței mele Balogh Edgár a jucat un rol decisiv; îmi este nu numai prieten bun, dar și maestrul meu în foarte multe privințe. El a fost cel care mi-a îndreptat din timp ochii spre corelațiile istorice și sociale mai importante și autentice care fac posibil ca scriitorul să-și pună condeiul în slujba folosului obștesc. Cînd nu vedeam încă limpede, el m-a învățat ce înseamnă reconsiderarea socialistă a existenței naționale, dînd astfel sens muncii mele.

Am cunoscut mulți scriitori în viața mea, acasă și în străinătate, dar cea mai profundă impresie literară o datorez nu unui scriitor, ci unui om de stat, dr. Petru Groza. În timp ce redactam, în 1957, volumul bilingv Arany János, președintele Prezidiului M.A.N. se interesa îndeaproape de volumul în pregătire, dîndu-mi îndrumări, analizînd sumarul. Este știut cît de mult îl admira pe Arany, cît de bine îi cunoștea lirica, dar pe mine m-a surprins cum în toiul convorbirii, prin cîteva cuvinte, reușea să promoveze funcțiile sociale și istorice specifice ale literaturii, drept punți — nu abstracte ci concrete, practice — ale umanului, ale înțelegerii și prieteniei între popoare, să surprindă în cuvinte dintre cele mai simple esența cea mai poetică a fraternității. O singură frază a sa, „sufletul fiecărui popor e frumos", așternea asupra lumii o hartă cu totul nouă în care nu se învecinau decît teritoriile frumosului, estompînd cu culorile lor vii petele alarmante. A fost o personalitate profetică, nu numai un militant social și un politician realist. Îi sînt recunoscător sorții că l-am putut cunoaște și i-am putut asculta vorbele. De multe ori mă întreb dacă reușesc oare să afirm în munca mea o scînteie măcar a spiritului său?

1971

LÉTAY LAJOS

Gîndul mă poartă cu 25 de ani în urmă. În casa Bánffy din str. Király (actuala str. 23 August), unde în vremea aceea își găsise adăpost Facultatea de filozofie a Universității „Bolyai", înaintea unei ore de seminar, am picat în mijlocul unei discuții animate. În numărul atunci apărut al revistei *Utunk* era publicată poezia lui Létay Lajos *Venea furtuna* și pasiunile tinereții se încăierau în jurul acestor versuri. Poezia oglindea un aspect simplu al vieții la țară: În părțile Arieșului se pregătea de furtună; prin satul poetului treceau niște români din comuna învecinată, Hidiș, cu carele încărcate cu fîn. Dacă îi ajungea ploaia, fînul — comoara lor cea mai de preț, mijlocul lor de trai — se uda. Gospodarul maghiar, dintr-o pornire instinctivă de a sări în ajutor, le deschide poarta semenilor săi români, ba îl lasă și în șură, de unde scoate propria-i căruță goală, căreia ploaia tot n-are ce să-i strice. În felul acesta, tatăl poetului maghiar adăpostește de ploaie fînul românilor din Hidiș. „...Mai văd și-acum: fierbea ceaunul / la masă aveam oaspeți, trei, / prin aburii ușori și calzi / mai vesel tata sta-ntre ei. / Afară bîntuia furtuna, / aici, sub grinzile-ndoite / crescuse curcubeu acuma / în inimile limpezite."*

Tabloul sugera firescul conviețuirii celor două popoare, fără nimic răsunător, fără cuvinte mari. În mod ciudat, tocmai aceasta i se reproșa și din partea celor care, pe atunci, ar fi cuprins totul în lozinci, și din a celor care ar fi fugit nu numai de lozinci, dar și de agitația vieții. Poezia, cu calmul său superior, suporta discuțiile și, precum se vede, a rezistat și timpului. Ea scoate în evidență puterea adevăratei prietenii și a ajutorului reciproc.

* Traducerea lui Ion Brad, în volumul „Versuri alese" — 1955

Létay Lajos, ca în atîtea alte poezii ale sale, realizează cea mai frumoasă dintre misiunile poetului: să dezvăluie prin simplitate frumosul, măreţul, exemplarul.

— Prima mea întîlnire cu versurile tale este legată de poezia *Venea furtuna*. Tu îţi aminteşti întotdeauna cu plăcere de copilărie, de evenimentele care ţi-au inspirat versurile. Desigur, îl ţii minte şi pe acela care a dus la compunerea acestei poezii.

— N-am prea avut răgazul să reflectez asupra întrebărilor tale, despre care am stat de vorbă şi ieri. Sînt ocupat cu redactarea almanahului *Utunk*. Cred însă că voi putea răspunde fără vreo frămîntare prealabilă deosebită, întocmai cum toţi colegii mei de breaslă maghiari din România ar putea-o face, căci prietenia, coexistenţa este o temă foarte apropiată inimilor noastre.

Înainte de a ne antrena în discuţie, permite-mi să-ţi pun eu o întrebare. Deşi am spus că, sub raport literar, coexistenţa este o temă apropiată tuturor scriitorilor maghiari din România, te întreb totuşi: de ce ai venit şi la mine? Cînd îţi citesc interviurile, mă gîndesc întotdeauna că aceia cu care ai stat de vorbă sau în orice caz foarte mulţi dintre ei, au meritat într-adevăr această cinste. Literaţi ca Kiss Jenő, Szemlér Ferenc, Franyó Zoltán şi aş mai putea înşira şi alţii, şi-au meritat locul în această serie de interviuri, prin toată viaţa lor şi întreaga activitate literară; mă gîndesc aci la munca depusă de ei în traducerea în limba maghiară a poeziei, a literaturii române.

— În cazul de faţă, modestia ta mi se pare exagerată. Ce m-a adus la tine? Întreaga ta creaţie poetică şi activitate publică, puse în slujba cauzei convieţuirii româno-maghiare, pentru pace şi armonie spirituală. Relaţiile tale personale, prieteneşti cu poeţii şi scriitorii români sînt un exemplu al prieteniei scriitoriceşti de azi. Fără să mai amintesc de săptămînalul literar în limba maghiară *Utunk*, din România, care are o activitate rodnică în acest domeniu, revistă a cărei redactor şef eşti de mai bine de un deceniu şi jumătate. Să ne întoarcem deci la întrebarea de la care am pornit,

la evenimentul care a inspirat poezia *Venea furtuna.*

— Cred că prietenia româno-maghiară este o datorie, deopotrivă pentru maghiari ca și pentru români. În familia noastră, aceasta este o veche tradiție. M-am născut într-o regiune de pe malul Arieșului, unde cîmpia se întîlnește cu muntele. Locuitori maghiari ai satelor de aci au legături permanente cu românii de la munte. Așadar, de la naștere particip la această conviețuire. În copilărie, de cîte ori n-am mers la podul de peste Arieș, unde căruțașii, scîndurarii români vindeau populației din vale produsele lor din lemn, grinzi și scînduri. Casa noastră și aproape toate casele și construcțiile gospodărești din sat au fost construite cu aceste grinzi și scînduri... Viața, destinul ne-a făcut să recurgem unii la alții. Vecinul din imediata apropiere era un român care avea trei copii cu care ne jucam împreună. Locuiam aproape în capătul satului și astfel, țăranii români din satul învecinat, care după prima reformă agrară căpătaseră loc de cositură la Bădeni, cînd treceau prin fața casei noastre încărcați cu fîn sau alte produse, se opreau să se odihnească înainte de a purcede la drumul lung de 8 kilometri care-i ducea la casa lor. Se opreau în fața casei noastre și pentrucă pe acolo curgea un pîrîiaș cu sălcii umbroase pe maluri. Ei bine, acesta este evenimentul care a dat naștere poeziei *Venea furtuna.* Îmi amintesc chiar împrejurarea concretă. Căruțele cu fîn treceau prin fața casei noastre. Odată, tocmai într-o asemenea ocazie, venea furtuna. Ploaia cădea deja în stropi mari. Era firesc să deschidem poarta, să scoatem din șură căruța noastră goală și lăsăm să intre căruțele cu fîn ale celor din Hidiș. Sînt convins că, într-o situație asemănătoare, și ei ar fi făcut întocmai. Părerea mea este că într-o astfel de întîmplare nu trebuie să se caute solidaritatea dintre naționalități; aici e vorba, mai de grabă, de manifestarea foarte firească a simpatiei dintre oamenii muncii, agricultori sau — în alte împrejurări — muncitori.

Iar faptul că tatăl meu — nu te supăra că vorbesc despre el, dar și alții, în aceste interviuri, au vorbit despre tatăl lor — era „pretyeny" bun — cum și spuneau — cu

aproape toți agricultorii români din regiune și că între el și toți românii pe care îi cunoștea exista o stimă reciprocă, — aceasta este o cu totul altă chestiune. Pe vremuri, în „oastea comună" a fost într-o unitate de români; acolo a învățat bine limba română. De altfel, în satul nostru trăiesc doar cîteva familii de români. Cînd mă duc acasă sau în circumscripția mea electorală, ca deputat în Marea Adunare Națională, mă întîlnesc cu acești români — prietenii de odinioară ai tatălui meu — sau cu fiii acestora și, printre ei, pronunț și eu cuvintele românești întocmai ca părintele meu pe vremuri, moale și accentuînd bine consoanele...

— Aceste amintiri ale copilăriei privitoare la convietuirea naționalităților au fost aprofundate, în ce te privește, de cunoașterea literaturi române. Ai scris despre aceasta, în mai multe rînduri. Care este cea mai puternică impresie lăsată de literatura română?

— Această cunoștință s-a produs încă pe vremea cînd eram elev. Cu toate că în astfel de împrejurări se tăinuiește vîrsta, trebuie să-ți mărturisesc că în 1931 m-am înscris la gimnaziul unitarian din Cluj. Aici am cunoscut mai profund literatura română. E adevărat, cîteva nume de scriitori îmi erau deja cunoscute din școala elementară. Pînă azi, unul din poeții români preferați este Eminescu. Atunci, în 1939, la bacalaureat s-a dat o temă la liberă alegere, cu titlul: Poetul meu preferat. Am scris despre Eminescu și, fără modestie, pot să spun că lucrarea a fost foarte bună. Profesorul examinator m-a felicitat în mod special.

— Mai tîrziu, ai și tradus din Eminescu?

— Nu, deși editura mi-a cerut de mai multe ori. Nu pentrucă n-aș fi vrut să traduc din versurile sale, dimpotrivă: respectul profund pe care-l am față de el a făcut ca pretențiile mele să fie atît de mari încît îmi este peste putință să-i redau versurile așa cum aș dori. Desigur, scopul pe care mi l-am fixat este o imposibilitate: să transpun în maghiară totul, așa cum sună în poezia originală românească a lui Eminescu, pînă la ultima rimă, pînă la ultimul sunet. Acesta e greu de realizat. Și chiar dacă eu nu am luat parte la lucrare, m-am bucurat mult

că opera completă a lui Eminescu a apărut în limba maghiară, prin colaborarea colegilor mei poeți.

Încă de pe cînd eram elev, pe lîngă Eminescu, am îndrăgit mult versurile lui Lucian Blaga. Îmi este îngăduit să amintesc, în legătură cu aceasta, o întîmplare?

— Chiar te-aș ruga.

— Am avut un profesor de limba română foarte sever, după părerea mea, deosebit de pregătit, care ne preda literatura română la nivel universitar. Săptămîni la rînd numai explica, nu scotea la răspuns, abia după aceea asculta din toată materia predată. Lui pot să-i fiu recunoscător că l-am îndrăgit atît pe Eminescu: trei luni a ținut prelegeri numai despre el. Ei bine, acest profesor al meu era foarte bun prieten cu Blaga. Așa se face că noi am învățat pentru prima dată poeziile lui Blaga, dintre elevii de școală medie, și încă foarte detaliat. Întîmplarea de care îți vorbeam ar fi aceea, că acest profesor sever, de-a lungul carierei sale la gimnaziul unitarian, numai o singură dată a pus o notă de 10 și anume mie, cînd am răspuns din poezia lui Blaga.

— „Cunoașterea poeziei", poate și cu Blaga, dar cu majoritatea poeților români contemporani s-a transformat mai tîrziu, desigur, în cunoștință personală. Ce nume fac parte din cercul prietenilor tăi români din lumea literară?

— Sînt destul de vîrstnic pentru ca — să zicem așa — să cunosc toate figurile eminente în viață ale literaturii române. Ba, cu foarte mulți sînt în relații apropiate sau chiar prieten. O bună ocazie de a ne cunoaște a fost, îndată după 1944, munca însuflețită care a caracterizat atmosfera acelor ani cînd aici, la Cluj — mai cu seamă cu vîrstnicii de azi — am început viața literară. Un foarte bun prilej de a ne cunoaște însă, ba chiar de adîncire a prieteniilor a fost și casa de creație de la Valea Vinului unde, scriitori români și maghiari, ani la rînd, ne-am petrecut concediul și de unde am plecat cu prietenii legate, care țin pînă azi. Ce-i drept, uneori pomenind cu ironie verile petrecute acolo care au avut o poezie a lor, particulară, în primul rînd „poezia-pirită"; într-adevăr, nu a fost poet care să nu fi scris versuri despre mineri. De atunci, tema aceasta a fost dată oarecum uitării; dar acolo

s-au născut și prietenii care rezistă la vreme. Eu însumi i-am cunoscut acolo pe Laurențiu Fulga, George Lesnea, Nicolae Jianu, Eugen Jebeleanu; fără să mai vorbim de cei mai tineri, mai cu seamă clujenii. Aceste cunoștințe s-au adîncit de atunci, nu numai sub aspect uman, dar și pe tărîm literar s-au dovedit foarte fertile.

După cum poate constata și cititorul, acești poeți și scriitori români sînt colaboratori permanenți la *Utunk*. În felul acesta, relațiile personale aduc un folos comun. Sintetizînd, aș putea spune — și trebuie s-o spun — că prin munca mea de redactor, de scriitor și prin funcțiile mele din cadrul Uniunii scriitorilor, în cele aproape trei decenii care au trecut, întotdeauna am lucrat împreună cu scriitorii români, ne-am rezolvat în comun sarcinile.

— Aș aminti, totuși, în mod deosebit numele unui poet român: Ion Brad, fie chiar și pentru faptul că el a vorbit în versuri despre prietenia voastră. Stabilit în capitală, dintre veștile ce-i sosesc, menționez cu mîndrie și pe cele primite de la tine „Mi le trimite Létay, / copil de țăran ca și mine / cu ochi albaștri furați din nu știu ce lac . . .“ Aș dori să ne dezvălui fondul acestui „document literar“.

— Înainte de a vorbi despre aceasta, aș vrea să te duc, măcar cu gîndul, în cabinetul meu de lucru — dat fiind că nu stăm de vorbă acolo — să-ți arăt în biblioteca mea raftul aparte cu operele scriitorilor și poeților români, să le deschidem la întîmplare și să citim dedicațiile înscrise. Acestea, înmănunchiate, vor reflecta mai bine decît bîiguielile mele prietenia, relațiile de breaslă care mă leagă pe mine, poet maghiar din România, de colegii mei români. Printre acestea, bineînțeles, sînt toate volumele lui Ion Brad, în care se poate urmări întreaga sa evoluție poetică . . .

N-aș putea să spun cum a început prietenia noastră. În poezia amintită de tine, *Sînteți voi*, m-a onorat în mod deosebit amintindu-mi numele alături de cel al lui Emil Isac. Prietenia noastră își are rădăcinile, poate, tocmai în ceea ce reiese din citatul amintit și anume că amîndoi sîntem copii de țărani ardeleni, ne-am întîlnit de tineri la Cluj, iar în poezia noastră prinde glas același univers

sau, în orice caz, unul foarte asemănător. Probabil, aceasta este explicația simpatiei noastre reciproce. Prietenia noastră nu este numai aceea a doi poeți, ci — ca să zic așa — s-a adîncit într-o prietenie de familie. Ce-i drept de cînd Brad s-a mutat la București ne desparte o mare distanță geografică, dar prietenia noastră nu s-a răcit.

Încă în 1955, Brad a tradus o parte din versurile mele. Au apărut în colecția *Versuri alese*. Eu am răspuns acestui gest destul de tîrziu, tot prin traducere. Ți-am vorbit de temerile mele cu privire la traducerea versurilor lui Eminescu. Chiar dacă în mai mică măsură, acestea s-au menținut și în ce privește poezia lui Brad, deși lumea noastră interioară este foarte asemănătoare. Acum încerc să-mi achit datoriile. Traduc cîte ceva din versurile sale. Anul trecut am tălmăcit unul din volumele sale de versuri pentru copii, *Eroii basmelor*.

De altfel, am avut o mare bucurie, nu demult, cînd a apărut în limba maghiară o culegere din poeziile lui Ion Brad. Numai lipsa de timp a făcut să nu fiu printre traducătorii volumului.

— În ultimele luni, din nou îți întîlnim numele, frecvent, ca traducător de versuri românești. Prin ce se explică aceasta?

— Frecvența traducerilor mele se explică, pe de o parte, prin faptul că pentru creația proprie nu am răgazul necesar unei munci aprofundate, care pretinde, cel puțin mie, o anumită continuitate, — pe de altă parte, după cum am spus, aș dori să răspund interesului și atenției colegilor mei români față de versurile mele care, în cea mai mare parte, au apărut și în limba română. Fără să mai vorbim de faptul că a traduce versuri — și, în genere, a traduce literatură — este o excelentă școală; căci traducătorul poate să pătrundă într-un alt eu poetic, poate să arunce o privire în secretele de atelier ale altui poet, ceea ce contribuie — fără îndoială — la îmbogățirea propriei sale poezii. O mare satisfacție mi-a oferit traducerea în ultima vreme a poeziilor lui Zaharia Stancu, aceea descoperire a legăturilor intime, redarea lirismului delicat. Tu, ca traducător al lui, desigur că ai întîlnit toate acestea și în proza lui, doar Stancu este și în proză un excelent poet.

Nu voi întrerupe munca de traducător, reîncepută acum mai intens și nădăjduiesc ca, în anii care urmează, să găsesc tot mai multe ocazii de a traduce. După ani de zile, poate voi reuși să-mi alcătuiesc o mică antologie de poezie română.

— În legătură cu traducerile tale și cu activitatea ta redacțională trebuie să revin cu întrebările privitoare la prietenii tăi poeți români, cel puțin la cei din Cluj.

— Lista numelor ar fi lungă. Mai întîi i-aș aminti pe cei din aceeași generație cu mine, respectiv pe cei mai tineri cu cîțiva ani, cu care ne întîlnim aproape zilnic. Aș începe cu Aurel Rău, cu care sîntem foarte buni prieteni, nu numai pentrucă amîndoi redactăm o revistă a Uniunii Scriitorilor, dar și din considerente individuale. Am tradus mai multe din poeziile sale. Acum e în curs de apariție o ediție în limba maghiară a versurilor lui Aurel Rău, din care o bună parte sînt traduse de mine.

Apropiat inimii mele este și marele hoinar al Clujului — mare și prin statura sa — Aurel Gurghianu care, alături de Ion Brad, a tradus foarte multe din poeziile mele. De o transpunere autentică, traducerile lui redau nu numai atmosfera, dar și detaliile originalului, pînă la nuanțe. E vorba ca el să fie tălmăcitorul principal al volumului meu în pregătire, în limba română, care va apărea probabil la editura „Dacia".

O caldă prietenie mă leagă de ardeleanul Ion Horea, care în prezent trăiește la București, și căruia îi sînt foarte îndatorat, doar mi-a tradus excelent un întreg volum de poezii pentru copii. Din generația mai tînără de scriitori de Dumitru Radu Popescu, Vasile Rebreanu mă simt foarte atașat. Cititorului maghiar nu trebuie să-i prezint pe acești distinși prozatori ai căror scrieri sînt frecvent publicate în „Utunk".

— Odată, în trenul accelerat internațional, te-am întîlnit în calitate de conducător al unei delegații de scriitori. Am simțit bucurie și satisfacție că un poet maghiar conduce delegația scriitorilor români la Paris. Îți amintești călătoria aceea?

— Cum că nu mi-o amintesc. A fost un eveniment foarte plăcut. Faptul că am condus delegația se datora

funcției pe care o aveam atunci în cadrul Uniunii Scriitorilor: eram unul dintre vicepreședinți. Din delegație făceau parte: Laurențiu Fulga, actualul vicepreședinte al Uniunii Scriitorilor și Ion Biberi, cunoscutul publicist și filosof. Am petrecut împreună trei săptămîni plăcute, în cea mai mare înțelegere și prietenie. Am cutreierat Parisul, valea Loire-ei și nu numai că am vizitat frumusețile Franței, dar am degustat și vinurile pivnițelor din valea Loire-ei. Cînd ne întîlnim noi, participanții de odinioară, și azi ne mai aducem aminte de călătoria aceea. Și nutrim nădejdea că vom mai avea prilejul să călătorim undeva împreună.

— În biroul de redacție al lui Létay Lajos în fața mesei de lucru, peretele întreg e o colecție de autografe. Aduce puțin cu ușa casei lui Babits Mihály, din Esztergom, unde fiecare vizitator mai de seamă și-a scris numele. Aici, printre iscăliturile cu nume maghiare se văd și nume românești, de pildă a lui Zaharia Stancu, Traian Iancu, Radu Boureanu. Cu ce ocazie a luat ființă această „colecție de autografe" murală?

— În ajunul aniversării a 25 de ani de existență a revistei *Utunk*, musafirii s-au adunat în această cameră. Cu Zaharia Stancu în frunte, președintele Uniunii Scriitorilor, au venit reprezentanți ai literaturii române și ai literaturii maghiare din România, de toate vîrstele, „delegații de scriitori" din diferite orașe, pentru ca împreună să trecem în revistă rezultatele obținute, începînd din anul 1946. Cu prilejul unor astfel de sărbători se mai ivește și cîte un păhărel de coniac. În timp ce se ciocneau pahare, Zaharia Stancu s-a ridicat și, la o înălțime destul de apreciabilă, și-a scris numele pe perete. Atunci am prins curaj și noi, cei mai tineri și mai mici în rang și, unul după altul, ne-am iscălit alături. Radu Boureanu — despre care desigur că și cititorul maghiar știe că nu e numai un poet remarcabil, dar și un foarte talentat pictor — mi-a făcut la repezeală portretul pe perete, eu fiind redactorul șef al revistei sărbătorite. Pînă azi, toți cei ce intră aci, vizitatori din țară sau străini, citesc cu mare interes aceste nume. Se pot vedea aici nu numai numele unor scriitori români și maghiari din România, ci

și ale celor germani din România, precum și numele unor scriitori veniți din Ungaria, care ne erau oaspeți tocmai în zilele acelea.

Aceste semnături sînt, oarecum, și un simbol al prieteniei și frăției. De altfel, acestea se manifestă și în coloanele revistei *Utunk*, de la înființarea ei. Continuăm moștenirea lăsată de Gaál Gábor atunci cînd vrem să oferim cititorilor maghiari cele mai bune creații ale literaturii române. N-aș vrea să fiu lipsit de modestie, dar mi se pare că această activitate, în anii sau în deceniul din urmă a fost de o regularitate și o consecvență mai mare decît pînă atunci. Nu ne poate fi indiferentă imaginea pe care și-o fac cititorii noștri despre literatura română contemporană. Și această imagine poate fi convingătoare numai dacă operele alese cu grijă sînt traduse de cei mai buni poeți și scriitori maghiari. Calitatea traducerii are o foarte mare importanță. În ceea ce îi privește pe colegii români, desigur că și ei se străduiesc la fel, în prezentarea literaturii maghiare.

Bineînțeles, nu ne putem limita doar la traduceri de proză sau versuri din producția românească mai nouă; revista *Utunk* vrea să-și informeze cititorii în mod consecvent despre cele mai actuale evenimente din literatura română, în genere despre viața culturală românească.

Pe lîngă comunicări reciproce, colaborarea mai are și alte posibilități. Voi aminti doar un exemplu. Din deplasările în comun, împreună cu revistele românești care apar la Cluj, alcătuim pagini întregi, aproape „mici numere", de comunicări colective cu *Steaua* sau cu *Tribuna*. Mai cu seamă cu ultima, legăturile noastre în acest domeniu s-au adîncit. Această activitate comună dorim s-o continuăm și în viitor; de pildă, să vizităm pe rînd marile șantiere de construcții. Pentru acest scop, ni s-au deschis largi posibilități chiar în județul Cluj, de cînd se construiește aici hidrocentrala de la Tarnița. Putem realiza o deplasare în comun, asemănătoare cu cea efectuată la Porțile de Fier, în urma căruia au apărut atîtea scrieri frumoase.

— În acea „pagină comună" despre Porțile de Fier — dacă țin bine minte — în afară de Dumitru Radu Popescu, Mikó Ervin, Hornyák József,

Dumitru Mircea și alții, ai scris și tu un reportaj „la fața locului".

— Mărturisesc că asemenea deplasări îmi fac plăcere... Dar nu numai în coloanele ziarelor sîntem astfel împreună noi, scriitorii români și maghiari din Cluj. De multe ori mergem împreună la întîlniri ale scriitorilor cu cititorii, în împrejurimi sau mai departe și întotdeauna, la întoarcere, prietenia noastră e mai consolidată.

— Din versurile tale, din publicistica ta și din convorbirea noastră de acum reiese că ești pasionat de problemele de interes obștesc, în sensul cel mai bun al cuvîntului: propria ta muncă o apreciezi, întotdeauna, din punctul de vedere al pretențiilor colectivității. Funcțiile pe care le îndeplinești sînt cunoscute. Din activitatea ta publică se nasc opere literare; recent, de pildă, culegerea de articole: *A költészet útjain*. Totodată, din spusele tale deduc, oarecum, că variatele sarcini obștești nu-ți lasă întotdeauna suficient timp pentru creația proprie. Ai cîntărit în sinea ta dacă, pînă la urmă, pentru poet și opera sa — căci aceasta este esențialul — viața publică este folositoare sau constituie o piedică?

— Ai amintit volumul meu de publicații. Ei bine, în primul rînd, a fost inspirat, categoric, din activitatea mea obștească. Eu, aproape că nici nu mi-aș mai putea imagina viața fără muncă pe tărîm obștesc, cu toate că aceasta, de multe ori, nu este prea spectaculoasă sau, cel puțin, eu nu știu să o fac spectaculoasă, și nici în literatură nu o pot totdeauna valorifica. Totuși, după cum vezi, acest volum a apărut. Ba, după unii critici literari, multe din poeziile mele scrise în anii trecuți nu sînt altceva, decît publicistică poetică... Chiar așa!...

Vorbind foarte serios, preocupările de ordin obștesc în nici un caz nu dăunează scriitorului, mai degrabă îi sînt utile. Cel puțin în sensul acumulării unei experiențe enorme.

O altă problemă este măsura în care am știu să valorific în creația mea literară experiențele din viața publică. Părerea mea este că nu am știut și nu știu așa cum aș fi dorit acest lucru. De-a lungul rezolvării diferitelor sarcini,

am adunat un foarte bogat bagaj de impresii; dar, poate tocmai pentrucă am avut mult prea multe atribuții obștești, nu am găsit totdeauna timp suficient pentru a le dezvolta în scrieri literare.

— Subiectul convorbirii noastre privește legăturile literare româno-maghiare; în ce chip sînt ele consolidate prin participarea poetului la viața publică?

— Problemele de viață le rezolvăm întotdeauna împreună, români și maghiari. Ca deputat în Marea Adunare Națională, am avut, odată, prilejul să ajung și la moții de la munte și, cu această ocazie am cunoscut mai îndeaproape problemele acestor oameni. Pe cît mi-a fost cu putință, m-am străduit să contribui la soluționarea lor. Și acest fapt este simbolic: un poet maghiar — deputat al maghiarilor de pe valea Arieșului și al moților din Munții Apuseni . . . Experiența mea ca deputat, după cum am mai spus, am folosit-o în primul rînd în publicistică. Dar îndrăznesc să sper — deși consider publicistica un gen foarte important — că mai curînd ori mai tîrziu, din aceste impresii se vor naște și poezii; după cum, de-a lungul activității mele publice, mi s-au adunat enorm de multe teme și fragmente de poezii. Nu este imposibil ca, odată, fie chiar în proză, să prelucrez aceste impresii. În încheiere, dă-mi voie să mai amintesc un lucru. Vorbind despre prietenia dintre români și maghiari, ne referim adesea la moștenirile noastre bogate. Ori, dacă înaintașii noștri, în condiții de mizerie și luptă, ne-au lăsat o astfel de moștenire, noi, cei de azi, trebuie să ne străduim, ca în condițiile de azi, — complet schimbate și atît de propice — să îmbogățim această moștenire. Să creăm o astfel de „moștenire actuală" pentru ca fiii, urmașii noștri să se refere la ea cu o și mai mare satisfacție. Știu că împărtășesc ideile multor colegi maghiari și prieteni români.

1972

KÖPECZI BÉLA

Afară, pe zidul clădirii, un basorelief ce evocă istoria: Széchenyi István, oferindu-şi venitul pe un an pentru crearea Academiei maghiare de ştiinţe. Înăuntru — coloanele, scările, sălile al căror început se leagă de acel venit pe un an al averii lui Széchenyi conferă un aer de monumentalitate, sugerează atmosfera veşniciei. La cîte-un cot de scară, pe coloare — busturi ale nemuritorilor. Mă opresc în dreptul unuia dintre ele: trăsăturile hotărîte, avîntate, dîrze ale lui Kőrösi Csoma Sándor par a sta să răvăşească încremenirea densă a marmorei. În biroul secretariatului general, în apropierea mesei de lucru moderne — pupitrul lui Arany János. Lucra la el, stînd în picioare. De la fereastră mi se deschide panorama Dunării; văd piatra cea mai de jos a cheiului — nivelul apei e scăzut —, piatra pe care şedea odinioară József Attila, iar valurile îngemănate ale fluviului îi stîrneau în suflet dorul înfrăţirii dintre popoare.

Stau de vorbă cu Köpeczi Béla, secretar general al Academiei maghiare de ştiinţe, despre condiţia sufletească a înfrăţirii, despre „treburile comune" — cum ar spune József Attila — ale cunoaşterii reciproce. Scriitor şi istoric, tema principală a cărţilor sale e epoca *curuţilor**, legăturile politice şi culturale maghiaro-franceze de atunci, dar interesul lui cuprinde şi istoria, literatura secolului următor. Este şeful Catedrei de limbă şi literatura franceză de la Universitatea din Budapesta, lingvist şi istoric literar, care de-a lungul întregii sale activităţi (nu e multă vreme de cînd a împlinit vîrsta de cincizeci de ani) s-a ocupat cu plăcere şi în permanenţă, alături de literatura franceză, cu studiul şi prezentarea literaturii române clasice şi contemporane.

* Nume dat ţăranilor români şi unguri participanţi la războiul ţărănesc din 1514 de sub conducerea lui Gh. Doja, apoi *nume dat în sec. XVII—XVIII şi participanţilor din Ungaria şi Transilvania la lupta antihabsburgică, care a culminat cu răscoala condusă de F. Rákóczi al II-lea (1703—1711).* (ap. Dicţ. encicl. rom.)

— V-ați născut la Aiud, primele impresii despre poporul român și, poate, și despre literatura română se leagă de numele acestei localități. Ce amintiri de acest fel trăiesc în dumneavoastră? Ce rol au avut profesorii, școala, lecturile de odinioară, în ce măsură v-au stîrnit interesul față de literatura română?

— Cu cîntecul și dansul popular românesc am avut prilejul să fac cunoștință încă din copilărie, căci Aiudul nu înflorea doar ca unul dintre centrele culturii maghiare din Transilvania, ci era prezentă aici și cultura populară a românilor din satele învecinate. Însă apropierea conștientă de literatura română i-o datorez domnului profesor Balázs János care, la Colegiul reformat din Cluj, ținea nu numai niște cursuri eminente de limbă dar, prin metodele sale de analiză, noi pentru vremea aceea, mi-a stîrnit curiozitatea față de Eminescu, în primul rînd.

Atmosfera clujeană, evocatoare de istorie, mi-a îndreptat mai apoi atenția asupra istoriei literaturii române vechi, din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, asupra izvoarelor populare ale acesteia. Conviețuirea culturii române și maghiare a avut un rol fertilizator și din punctul de vedere al prezentului. Pe măsură ce cunoșteam literatura maghiară din Ardeal și din Ungaria, se năștea în mine dorința de a face comparații. Încercam să așez alături nu numai literatura maghiară din Ardeal și cea din Ungaria, ci să le compar pe acestea și cu literatura română. Am citit mult, de la Sadoveanu la Rebreanu și pînă la Blaga.

Lecturile comparative mi-au atras atenția și asupra paralelismelor, și asupra deosebirilor: scriitorii celor două popoare aveau aceeași părere, de pildă, despre problema dreptății sociale, dar vedeau în chip foarte deosebit problematica națională a Europei centrale și de răsărit. Iar în ceea ce privește tendințele literare, alături de realismul care-și semnala cu putere prezența în ambele literaturi, literatura română — cel puțin așa mi se părea pe atunci — era legată mai direct și prin mai multe fire de avangardă, mai cu seamă de variantele franceze ale acesteia. Iată cum și iată unde am primit primul impuls pentru a mă dedica istoriei literaturii comparate.

— După cîte știu, ați întreprins și cercetări lingvistice și anume ați studiat, pe cursul superior al Someșului Mare, fenomenele de bilingvism și de influență reciprocă. Ce v-a determinat să faceți aceste cercetări? Ați cules un material pe care aveți poate de gînd să-l dați publicității de acum înainte?

— Interesul față de limbi m-a determinat să optez, în 1940, la Universitatea din Budapesta, pentru specialitatea franceză-română-italiană. În același timp, mă preocupa și lingvistica maghiară, și cea generală. În vreme ce profesorul Eckhardt îmi întărea interesul pentru literatura comparată, Gáldi László — la Universitate și la Colegiul Eötvös, al cărui membru devenisem — îmi întreținea pasiunea pentru lingvistică. Curiozitatea față de problemele de lingvistică și experiența conviețuirii populare româno-maghiare m-au determinat să mă ocup de fenomenul bilingvismului. În formarea principiilor cercetării m-a influențat sociografia din Ungaria, literatura sociografică, iar în ceea ce privește practica cercetării — metoda sociologică a lui D. Gusti și etnografia maghiară.

Mi-am întreprins cercetările la Nimigea de Jos și la Săsarm, în vechiul județ Bistrița-Năsăud, culegînd elemente lexicale de toate zilele ale satului maghiar și român. Această cercetare bazată pe metoda „cuvinte și lucruri" mi-a dat posibilitatea să urmăresc, pe de o parte, fenomenele prezentate în limba vorbită de grupurile populației maghiare iar pe de alta influențele maghiare prezente în vorbirea românilor din localitățile avute în vedere. De la bun început am acordat însă o mare importanță folclorului, deoarece acesta oglindește, după părerea mea, mai bine specificitățile lingvistice, mai ales din punct de vedere sintactic, oferind în același timp și posibilitatea abordării istorice a problemei bilingvismului. Cred că sînt interesante mai ales poveștile și textele versificate culese de la vorbitorii de limbă română, astfel că mă preocupă într-adevăr ideea de a le da publicității.

— Implicațiile românești ale activității dumneavoastră se vădesc mai cu seamă într-un mare număr de studii, portrete literare și, în primul rînd, în antologiile ce le-ați redactat. Articolele acordă

atenție și unor prozatori — Caragiale, Sadoveanu, de pildă, — însă poezia v-a solicitat în mai mare măsură. În 1951 ați editat o primă antologie de poezie românească (în colaborare cu Vas István) apoi, după trecerea unui deceniu, ați publicat alta, mult mai cuprinzătoare. Aceste volume fac dovada faptului că urmăriți cu sensibilă atenție apariția noilor talente. Se înțelege că din aceste antologii putem desprinde și o anumită ierarhizare a valorilor poetice. Întrebarea mea merge tocmai în acest sens: cum vedeți evoluția poeziei românești în ultimele două decenii, direcțiile de dezvoltare, perspectivele ei?

— Obișnuim să spunem că în literatura maghiară genul conducător e poezia. Cred că acesta este un adevăr valabil și în privința literaturii române. Este evident că în centrul și răsăritul Europei ascendența acestui gen se leagă de o anume rămînere în urmă a evoluției întregii literaturi, ale cărei cauze sociale sînt și ele evidente, dar se mai leagă și de faptul că poezia populară încă vie s-a putut întîlni cu așa-numita poezie cultă. Consider că una dintre trăsăturile caracteristice ale poeziei române este tocmai utilizarea izvoarelor populare, în primul rînd țărănești. Aceasta se poate constata cu precizie în poezia secolului al XIX-lea, ba chiar și în cea de la începutul secolului XX. Cele mai mari opere poetice s-au ridicat pe această bază largă a literaturii populare.

Întrebarea e însă dacă lirica epocii noastre umblă pe aceleași drumuri pe care au umblat marii înaintași? E un fapt notoriu că, de la Tzara la Voronca, poeții români au jucat un rol de seamă, nu numai și nici măcar întotdeauna în cadrul poeziei naționale, ci în formarea avangardei vest-europene, în special franceze. În pofida acestui fapt, putem întîlni și în poezia română acel fenomen care apare, de pildă, la József Attila și la Illyés Gyula: intenția de a realiza un aliaj de tradiție și inovație. Ajunge să mă gîndesc în această privință la poezia lui Tudor Arghezi, pe care l-am cunoscut pe vremea cînd era de-acum un vîrstnic maestru și care mi-a atras atenția asupra însemnătății acestei sinteze.

În lirica cea mai nouă se semnalează anumite elemente de neoavangardism, și se pare că această direcție dorește a fi singura purtătoare de cuvînt a modernității. Părerea mea e că orice tendință exclusivistă în privința orientărilor din literatură este greșită. Ar fi o eroare să se conteste viabilitatea poeziei socotită mai legată de tradiție, chiar dacă unii, în occidentul Europei, socotesc ermetismul drept un etalon al modernității. De altfel, nici poezia lor nu e pe de-a-ntregul omogenă, se remarcă și în cadrul ei diverse orientări, de la „poezia obiectelor" la invocarea zonelor subconștientului, de la modul de exprimare ininteligibil la simplitatea strălucitoare și cristalină. Iar din faptul că într-o vreme nu s-a recunoscut decît un singur ideal poetic nu urmează necesitatea susținerii unei alte unilateralități. Probleme asemănătoare se ridică și din punctul de vedere al conținutului. De pildă, redescoperirea poeziei numite mistice, tradiționaliste și aprecierea îndreptățită a unora dintre valorile sale nu trebuie să coincidă și cu acceptarea ideologiei acestei poezii, care conținea multe elemente false. Lirica românească de astăzi se află, cred eu, în faza experiențelor, la fel ca în alte țări socialiste, și ar fi bine dacă și aici la noi, în Ungaria, am putea urmări cu atenție fiece tendință mai importantă a experimentelor ce se fac.

— În ceea ce privește întregul poeziei românești, cred că Mihai Eminescu e cel care vă preocupă, vă interesează în cel mai înalt grad. De numele lui Köpeczi Béla se leagă ediția de opere alese ale lui Eminescu, apărută la Budapesta în 1967, care, alături de poeme, include și cîteva dintre scrierile în proză ale marelui poet român. În studiul introductiv îl numiți pe Eminescu un poet modern. În ce anume vedeți dumneavoastră modernitatea acestui poet care a trăit în veacul trecut și importanța lui universală, de dincolo de literatura națională română?

— După cum am amintit, pe Eminescu l-am cunoscut și l-am îndrăgit încă din tinerețe. În cazul fiecăreia dintre antologiile poetice românești pe care le-am redactat, am cerut colaborarea a diverși poeți maghiari pentru traducerea poeziilor sale. În felul acesta, cred că am reușit să

îmbogățesc literatura, de altfel destul de bogată, a traducerilor din Eminescu. Proza însă lipsea. În volumul din 1967 am încercat să înlătur, măcar în parte, această lacună. La redactarea volumului am primit un prețios ajutor de la Gáldi László, unul dintre cei mai buni cunoscători ai limbajului poetic eminescian.

În studiul meu introductiv, care de altfel a apărut și în limba franceză, am încercat să definesc particularul și generalul în opera lui Eminescu. În această privință mi-a fost de mare ajutor literatura românească referitoare la Eminescu, atît de bogată, și mă gîndesc cu pioasă recunoștință la Tudor Vianu cu care am stat de vorbă de mai multe ori, la București, la Budapesta, în Italia. Am sentimentul că Eminescu e modern în mare măsură pentru că e un poet intelectual capabil să trăiască simultan tot ceea ce e cu adevărat esențial în patria lui și în lumea largă. În ceea ce mă privește acord o însemnătate deosebită conștiinței lucide a lui Eminescu, interesului său multilateral și într-o egală măsură înclinațiilor sale filozofice, mai ales în sensul că a știut să ridice la nivelul generalului uman fenomene ce păreau adesea cu totul periferice. Acesta rămîne un adevăr chiar dacă în cadrul acestei gîndiri conștiente apar și elemente de „falsă conștiință".

Firește, pentru exprimarea tuturor acestora a trebuit să afle și o formă adecvată. Faptul că mă refer doar așa, pe scurt, la aceasta nu înseamnă că nesocotesc importanța formei. Acum însă aș dori să subliniez importanța ideilor din unghiul de vedere al funcției universale a operei eminesciene. Revolta și pesimismul poetului român, ca și în cazul altor mari scriitori din centrul și răsăritul Europei, sînt altele decît acelea ale unui Baudelaire sau Flaubert, iar această *alteritate* nu se explică exclusiv prin condițiile specifice ci și prin modul trăirii acestora, precum și prin gradul lor de conștientizare. Pentru mine Eminescu nu are doar pregnanță poetică, ci și una intelectuală.

1971

DOMOKOS JÁNOS

Munca redactorului de editură sau a directorului de editură rămîne adesea anonimă pentru marele public. Cititorii înregistrează în conştiinţa lor doar numele autorului sau al traducătorului cărţilor citite, numai cei avizaţi întorc şi ultima pagină a cărţii, după sumar, pentru a-l cunoaşte pe redactor, şi nici dintre aceştia nu toţi ştiu cine este redactorul-şef sau chiar directorul editurii. Or personalitatea redactorului, a lectorului şi conducătorului editurii poate influenţa în multe privinţe activitatea editorială, imaginea de ansamblu, caracterul, nivelul, orientarea ideologică şi artistică a lecturilor noastre. Am avut conducători de editură a căror activitate a avut o influenţă determinantă asupra gustului şi gîndirii majorităţii publicului cititor, editori al căror nume n-a apărut pe nici o carte şi totuşi au jucat un rol mai important în viaţa spirituală a epocii decît autorii cei mai des editaţi. De asemenea, foarte mulţi scriitori de seamă au prestat muncă editorială, dar cititorii le înregistrează doar creaţiile originale, ignorînd mai mult sau mai puţin activitatea lor de redactori de carte, de editori. Meseria făurarilor de carte este deci, într-o anumită măsură, ingrată; ea înseamnă a populariza pe alţii, rămînînd, în acelaşi timp, în umbra anonimatului. O infinită satisfacţie încearcă însă conducătorul unei edituri dacă activitatea sa îşi arată roadele nu în notorietatea — uneori trecătoare — ci în cultura literară, gustul artistic, elevaţia spirituală a unei generaţii, ce se moşteneşte apoi din generaţie în generaţie.

Majoritatea cititorilor îl cunoaşte pe Domokos János ca traducător şi ca îngrijitor a numeroase antologii. Din literatura română a tradus mai ales din proza clasicilor; din Sadoveanu a tradus chiar mai multe opere *(Locul unde nu s-a întîmplat nimic, Ochi de urs)*, a îngrijit — în colaborare cu un coleg din Bucureşti — culegerea de balade şi poezii populare româneşti, a prefaţat şi postfaţat volume ale lui Sadoveanu şi Creangă, a pre-

zentat publicului cititor maghiar, cu aproape douăzeci de ani în urmă, pe prozatorii români contemporani, a tradus din Panait Istrati *(Ciulinii Bărăganului)* și din Mihail Sebastian. Puțini știu însă că Domokos János este de douăzeci de ani lector de editură, șef de redacție, iar în ultimii șase ani director al Editurii Európa din Budapesta.

— Editura Európa este editura pentru literatura universală din Ungaria, care desfășoară o bogată și multilaterală activitate, editînd în serii complete operele marilor scriitori ai lumii, urmărind totodată cu atenție debutul unor noi talente, pe care se și grăbește să le prezinte. Cărțile purtînd emblema Editurii Európa cuprind valorile certe, dar editura prezintă și orientările și experimentele literare noi, nerespingînd nici best-seller-ul de nivel mai bun. Tema discuției noastre este starea relațiilor literare româno-maghiare. Mai precis, practica editărilor reciproce încetățenită între Ungaria și România. Sînteți unul dintre cei mai autorizați în materie, întrucît Editura Európa este principala gazdă a literaturii române în Ungaria.

— Gazda literaturii române în Ungaria nu este exclusiv Editura Európa. E adevărat însă că majoritatea traducerilor din limba română apar la Editura Európa. Deci imaginea pe care și-o formează cititorul din Ungaria despre literatura română depinde, în esență, de munca Editurii Európa. În afară de noi și celelalte edituri — Kossuth, Zrínyi, Magvető, Szépirodalmi — publică lucrări românești.

— Există atunci vreo diviziune a muncii între editurile budapestane în ce privește tipărirea lucrărilor traduse din literatura română?

— Nu există o strictă diviziune a muncii. Trebuie să spun că toate editurile se străduiesc să aibă un plan editorial complet, deci să publice și literatură română. Azi putem afirma cu convingere că nu poate fi vorba de un plan editorial complet dacă literatura vreuneia din țările vecine lipsește dintre titlurile planului.

Există totuși un moment însemnat în diviziunea muncii. Și anume faptul că literatura din România, traducerile din operele scriitorilor români și creațiile originale ale scriitorilor maghiari din România ajung la cititorul din Ungaria nu doar prin activitatea editorială din Ungaria; aceasta se asigură și prin înțelegerea privind editările comune dintre cele două țări. Cu alte cuvinte, noi preluăm și cărțile în limba maghiară editate de editurile din România. Sub acest aspect, Editura Európa este, într-adevăr, principala gazdă a literaturii române în Ungaria. Trebuie să menționez din capul locului că, potrivit experienței noastre, partenera noastră din București, Editura Kriterion, desfășoară și în această privință o activitate foarte bună.

— Editura Európa publică opere traduse din limba română și în afara înțelegerii privind editările comune. V-aș ruga să menționați cîteva titluri de acest gen.

— V-aș putea enumera atîtea titluri încît ați ajunge la concluzia că mai puține ar însemna mai mult. Ceea ce am urmărit a fost ca, investigînd sistematic literatura română, să publicăm acele lucrări fundamentale, de sinteză, care oferă o imagine autentică cuprinzătoare asupra genurilor și perioadelor literaturii române. Am început astfel prin editarea antologiei prozatorilor români contemporani. E cam mult de atunci. În acest volum am oferit un tablou cuprinzător al literaturii române de la Costache Negruzzi la Dumitru Radu Popescu. Mai tîrziu, am editat un volum similar din dramaturgia românească. Intitulat *Egyszerű véletlenek* (Simple coincidențe), volumul cuprinde cîte o piesă de Victor Eftimiu, Mihail Sebastian, George Ciprian, Alexandru Kiriței escu, Paul Everac și Marin Preda. Cu un an mai tîrziu am editat o nouă antologie reprezentativă, menită de data aceasta să prezinte pe scriitorii mai tineri. În acest volum figurează Fănuș Neagu, Dumitru Radu Popescu, Vasile Spoială, Nicolae Velea, Pop Simion, Ion Băieșu, Ștefan Bănulescu și alții. Această antologie a apărut în colecția *Modern könyvtár* (Biblioteca modernă), acum trei ani. Tot în această colecție a apărut și romanul autobiografic al Veronicăi Porumbacu intitulat *Porțile*. Se află sub tipar volumul cuprinzînd piese moderne românești

într-un act. Nu-mi aduc aminte acum titlul, știu însă că va cuprinde piesele *Week-end* de Iosif Naghiu, *În căutarea sensului pierdut* de Ion Băieșu, *Curierul de seară* de Romulus Vulpescu, *Vin soldații* de Gheorghe Astaloș, *Visul* de Dumitru Radu Popescu și *Iona* de Marin Sorescu.

— Editura Európa publică opere ale unor scriitori de orientări și stiluri diferite. M-ar interesa după ce criterii se aleg lucrările ce urmează să fie publicate. Care este proporția dintre scriitorii clasici și cei contemporani în ce privește literatura română?

— Cu ani în urmă, acest raport era favorabil clasicilor. Lucrul era firesc, fiindcă am avut mari datorii de achitat. Aceasta s-a înfăptuit, azi toate creațiile de seamă ale literaturii române clasice se pot citi și în limba maghiară. Firește aceasta se datorează nu numai activității Editurii Európa ci și a editurilor din România, fiindcă, așa cum am amintit, în conformitate cu înțelegerea privind coeditările, cele mai multe din traducerile maghiare apărute în România ajung și în librăriile din Ungaria.

Permiteți-mi să amintesc că nici această activitate nu este o simplă tranzacție de vînzare-cumpărare.

Am editat foarte multe cărți, rod al muncii comune a Editurii Európa și a editurii competente din România. Deci traducătorii, redactorii, confruntatorii și antologatorii erau din ambele părți. Este de ajuns să aruncăm o privire asupra sumarului volumului conținînd *Piese românești contemporane într-un act.* Alături de traducătorii din Ungaria figurează aici și László Aladár și D. Harasztosi Éva.

Odată datoriile achitate, atenția noastră s-a îndreptat tot mai mult către creațiile noi ale literaturii române moderne, și aceasta a devenit posibil datorită efervescenței creatoare ce are loc în literatura română în ultimul deceniu. Azi majoritatea covîrșitoare a scriitorilor români editați sînt autori moderni, contemporani. Vă spun sincer, în ce ne privește, noi nu facem nici un fel de discriminări între școli și curente literare. Ne străduim să dăm o imagine cît se poate de obiectivă despre literatura fiecărui popor, s-o prezentăm în toată varietatea ei, în diversitatea orientărilor ei.

— Ați amintit adineaori de colaborarea traducătorilor din România și Ungaria, ilustrînd-o cu volume comune. V-aș ruga să caracterizați mai amănunțit această activitate colectivă și, eventual, activitatea traducătorilor luați individual, prin prisma conducătorului de editură.

— Meritul deschizătorilor de drum nu ne aparține. Traducerea literaturii române în Ungaria n-a început cu înființarea Editurii Európa, noi continuăm o tradiție de aproape un secol și jumătate. Poezii și balade populare românești au fost traduse în limba maghiară chiar și în prima treime a secolului trecut. Cînd, cu cîțiva ani în urmă, am pregătit o reeditare din lirica lui Eminescu, problema n-a fost de unde să luăm traducătorii, ci aceea a alegerii variantelor din traducerile care ne stăteau la dispoziție. Dar și în prezent, la alcătuirea cîte unui volum ne gîndim la traducătorii posibili. Uneori ne adresăm cîte unui scriitor sau poet maghiar din România pentru traducerea unei lucrări, alteori utilizăm traducerile existente. Aș aminti ca exemplu una din edițiile noastre din acest an, și anume volumul de poezii *Együtt álmodunk* (Visăm împreună) al lui Marin Sorescu, antologat și tradus de Szemlér Ferenc. Cunosc și originalul românesc, așa încît pot afirma cu convingere că traducerile lui Szemlér sînt excelente. Imaginile poetice ale lui Sorescu sînt și în maghiară la fel de tulburătoare și de pasionante, purtînd aceeași încărcătură sentimentală și invitînd la meditație, ca în original. Din cînd în cînd reeditățm operele lui Sadoveanu. Acum, de pildă, vor apare în colecția *Zsebkönyvtár* (Biblioteca de buzunar), într-un volum, două romane — *Baltagul* și *Venea o moară pe Siret*. Ambele romane au fost traduse de traducători maghiari din România, de Lőrinczi László și, respectiv Szabédi László.

Desigur, am dori foarte mult să atragem în activitatea editurii, alături de poeții și tălmăcitorii mai vîrstnici, cunoscuți, pe reprezentanții talentați ai generației mai tinere a poeților și prozatorilor maghiari din România. Din păcate însă nu le cunoaștem posibilitățile, nu știm care la ce muncă ar putea corespunde cu adevărat.

În ce privește traducătorii din Ungaria, fidel tradițiilor de multe decenii sau de veacuri chiar, cei mai buni poeți

desfăşoară o sistematică activitate de tălmăcire. O serie întreagă de opere româneşti a apărut în traduceri excelente. Să vă amintesc că minunatul poem al lui Tudor Arghezi poate fi citit în limba maghiară în tălmăcirea lui Illyés Gyula. Trebuie să menţionez că Illyés Gyula nu ştie româneşte. Experienţa editurii noastre arată însă că un poet cu adevărat bun pătrunde spiritul poeziei, deci, dacă are la dispoziţie un ajutor prietenesc sau o traducere brută, poate crea o versiune maghiară de aceeaşi valoare cu cea a originalului. Nici Petőfi nu ştia englezeşte, nici Vörösmarty, tălmăcirile lor din Shakespeare sînt totuşi valori eterne ale literaturii maghiare a traducerilor.

Printre cei mai activi traducători maghiari trebuie să-l amintesc pe Jékely Zoltán, excelent cunoscător al literaturii române şi al limbii române. Cu moartea lui Áprily Lajos am suferit o grea pierdere, el a muncit cu o putere de muncă extraordinară şi a adus mari servicii relaţiilor literare româno-maghiare.

Din păcate, tocmai în ce priveşte generaţia mai tînără nu ne putem lăuda cu o rezervă de nădejde. Dar cauzele acestei situaţii nu fac obiectul discuţiei noastre de acum.

— Dumneavoastră aveţi, desigur, o viziune editorială amplă asupra cărţilor, a operelor scriitoriceşti, a literaturilor în ansamblul lor. În acest context, cum se prezintă literatura română în faţa cititorilor maghiari?

— Permiteţi-mi să împart în două părţi întrebarea dumneavoastră. Prima ar fi problema cantităţii. Privind numai din punct de vedere cantitativ, ne-am putea declara satisfăcuţi cu numărul de titluri româneşti. Deşi nu deţin date numerice precise, fiindcă nu m-am aşteptat la acest interviu, pot spune că literatura română ocupă un loc bun. Subliniez din nou că nu ca un rezultat exclusiv al muncii noastre, ci şi ca rod al înţelegerii privind editările comune, la Editura Európa au apărut, respectiv au intrat în circuitul comercial în cadrul înţelegerii amintite, circa 180—200 de cărţi. Din acestea, aproximativ jumătate au apărut în îngrijirea Editurii Európa. Principala beneficiară a înţelegerii privind editările comune este aşadar literatura română.

Altă chestiune este în ce măsură cunoaște și cum vede cititorul maghiar literatura română în contextul literaturii universale. Sîntem poate undeva, într-o fază de tranziție. Un lucru important este, în orice caz, înfăptuit: literatura română, ca și literatura celorlalte popoare vecine, și-a cîștigat dreptul de existență în Ungaria, opinia publică literară urmărește cu atenție activitatea editurii în această direcție. În acest sens, situația literaturii române este mai bună decît a literaturii țărilor scandinave, de pildă. În schimb, nu e încă la fel cu cea a literaturii cehoslovace sau poloneze. Desigur, orice fenomen are cauze multiple. Din literatura română n-am reușit să editäm încă lucrări care să fi întrunit sufragiile unanime ale criticii și publicului, ca de pildă capodopera lui Hašek, *Švejk*. Or asta e foarte important, fiindcă doi-trei scriitori cu adevărat de succes pot aduce succesul unei întregi literaturi. Cert este însă că dintre autorii români mai vechi Sadoveanu, Istrati, Rebreanu au în Ungaria un public numeros. Și este de asemenea adevărat că cititorii receptivi față de nou au întîmpinat cu aceeași atenție cartea lui Vasile Rebreanu, *Călăul cel bun*, apărută în colecția *Biblioteca modernă*, ca pe opera unui scriitor occidental. În orice caz, dacă ar trebui să răspund într-o singură frază la întrebarea: cum apreciez munca noastră comună, ce părere am despre ceea ce a trebuit să realizăm în Ungaria, realizări completate de activitatea editurilor din România — ei bine, aș spune că sînt nesatisfăcut. Sînt nesatisfăcut pentru că este cert că prin schimbul valorilor culturale am putea aduce servicii mai mari decît pînă acum cauzei cunoașterii și apropierii reciproce. Prin respectarea foarte importantului principiu al reciprocității. Iar dacă la a douăzecea aniversare a înțelegerii vom face un bilanț și vom vorbi despre perspective, va trebui să punem accentul pe schimbul reciproc al valorilor literare.

— După întrebările adresate conducătorului de editură, m-aș adresa acum traducătorului Domokos János. Dumneavoastră traduceți din română, soția, Görög Livia, din franceză. Traducerea este deci o „trăsătură familială" la dumneavoastră. Pe de altă parte, traduceți rar și, de bună seamă, numai lucrări ce corespund gustului și preocupărilor dum-

neavoastră personale. Ce a captat atenția traducătorului Domokos János din literatura română?

— La drept vorbind, eu nu sînt traducător. Sînt editor, n-am tradus decît întîmplător și de mulți ani deloc. Am tradus în maghiară cîteva lucrări românești.

Ce m-a captat totuși în cursul traducerii, sau, mai curînd, în timpul lecturii operelor literaturii românești? Unora dintre cititorii români răspunsul meu ar putea să li se pară anacronic, dar trebuie să mărturisesc că cel mai profund m-a impresionat limba lui Sadoveanu. Acea limbă moldovenească cu totul aparte, care evocă lumea de odinioară a satului, modul de a gîndi al țăranului, și în care metaforele poetice, descrierile de natură fac din proză o adevărată poezie. Pentru mine a fost o delectare limbajul în care vorbesc eroii lui Sadoveanu, ciobani, pescari sau haiduci, felul în care scriitorul le zugrăvește mentalitatea și universul sufletesc.

— O atît de nuanțată pătrundere a frumuseților stilului sadovenian înseamnă o excelentă cunoaștere a limbii române.

— Am învățat limba română concomitent cu cea maghiară, într-un sat românesc din apropierea Aradului, unde trăiau doar cîteva familii ungurești. Am urmat școala primară românească, primele mele amintiri literare au fost cîntecele populare și culte românești, cîntările. Și acele expresii de batjocură pe care orice copil de la țară le învață printre primele . . .

Cea mai veche amintire școlară, care nu prea are legătură cu literatura, fiind, mai degrabă, un fel de lecție de istorie, este o amintire amară. S-a întîmplat la serbarea încheierii anului școlar, la încheierea primei clase primare. În băncile din fund ședeau mamele, în primele bănci, noi, copiii, pe care învățătoarea ne-a pus pe rînd să răspundem. Eu am fost singurul maghiar în clasă. În manualul de citire figura o lectură pe care eu o uram din toată inima. Era intitulată *Legenda lui Gelu*. Prima propoziție suna astfel: „Ungurii, popor barbar . . .“ Ei bine, învățătoarea m-a pus tocmai pe mine să povestesc această lectură.

Am avut și am multe amintiri, unele plăcute, altele mai puțin. Nu le-am făcut niciodată bilanțul.

— Sub influența amintirilor mai frumoase, Domokos János lucrează de douăzeci de ani pentru a face cunoscută cititorilor maghiari literatura română, adevărata spiritualitate românească. Presupun că păstrați amintiri personale plăcute și despre întîlnirile cu scriitorii români.

— Una din marile noastre sarcini este de a face tot ce se poate în interesul apropierii, al înțelegerii, al cunoașterii reciproce.

Dintre cei mari, pentru a vă răspunde la întrebare, am avut prilejul să mă întîlnesc cu Sadoveanu la Budapesta. M-a surprins prin aceea că era întocmai ca operele sale: robust, dintr-o bucată, povestitor darnic, de o blîndețe și bunătate deosebite.

Odată m-am întîlnit și cu Arghezi la București, după apariția volumului său, *Testament*, în limba maghiară. De altfel, scriitorii români vizitează Editura Európa ori de cîte ori se află la Budapesta.

— În fine: cu ce prilej vă aflați în România?

— Am amintit în cîteva rînduri de înțelegerea româno-maghiară privind editările comune, înțelegere ce zilele acestea împlinește douăzeci de ani. Conform acestei înțelegeri, cărțile maghiare editate în România, traduceri ale operelor scriitorilor români și creații ale literaturii universale ajung și pe piața din Ungaria. Avem toate condițiile pentru intensificarea acestei activități. Avem cărți redactate în comun. Tocmai de curînd am convenit cu Domokos Géza să ne alcătuiască o antologie de povestiri românești. Aceasta va fi deci o carte redactată în comun. Activitatea aceasta comună, coeditarea, ridică multe probleme. Acum, de pildă, am definitivat un nou plan de un an. Trebuie știut că înțelegerea prevede un anumit cadru material în limitele căruia ne putem mișca; acest cadru material reglementează valoarea nominală a cărții importate din România în Ungaria și respectiv din Ungaria în România. Nu este, desigur, indiferent, cum folosim acest cadru material. Trebuie să se pună de acord proiectele, să se vadă în ce stadiu se află lucrările comune pentru a se putea evita paralelismele. Principalul nostru partener este Editura Kriterion, dar ducem tratative și cu Albatros, și cu Dacia din Cluj. Vizita mea se explică și prin faptul

că dorim să modificăm într-o oarecare măsură caracterul cărților ce urmează să fie preluate de noi. Este vorba, mai precis, de faptul că dorim să reducem la minimum preluarea romanelor de aventuri, folosind cadrul material astfel eliberat pentru importul literaturii nobile, care, prin conținutul bogat în acțiuni, ține locul tensiunii romanelor polițiste, fiind în același timp capabilă să contribuie la consolidarea idealului pozitiv al omului activ în conștiința cititorilor, îndeosebi a tineretului.

1971

VERONICA PORUMBACU

M-a surprins cu adevărat cînd i-au apărut primele tălmăciri din Vörösmarty. Mi-ar fi părut cu totul firească o asemenea preocupare din partea oricărui membru al generației mai vîrstnice de traducători. Veronica Porumbacu însă aparține unei generații mai tinere, care a debutat sub semnul grelelor încercări ale războiului și apoi al patosului revoluționar și care a căutat cu fervoare și în literatura universală orientările similare. Or, Vörösmarty Mihály a fost cel mai mare poet maghiar al romantismului și al epocii reformelor, ajuns la sfîrșitul vieții un înțelept deziluzionat, resemnat, un om înfrînt. Dacă însă privim nu numai traducerile ei din Vörösmarty ci întreaga activitate de tălmăcitor a simpaticei poete române, găsim imediat răspuns la întrebarea: cum a ajuns și a rămas în cercul preocupărilor ei poezia lui Vörösmarty? Explicația se află și în preocupările poetice ale Veronicăi Porumbacu, fiindcă poeta nu s-a limitat niciodată la exprimarea propriului univers lăuntric ci a cutreierat cu pasiune depărtările temporale și geografice; într-o vreme a dorit să cuprindă în versuri cronica întregii sale generații, apoi s-a întors către sine, dar și în poezia ei mai nouă, urmărindu-și cu atenție vibrațiile sufletești, dorește, de fapt, să înțeleagă mai bine lumea din jur. Un poet de o asemenea structură, fire meditativă și cu inima deschisă — din moment ce se întoarce către literatura universală și, în cadrul ei, cu atîta dragoste, către literatura maghiară — un astfel de poet a trebuit să ajungă la un moment dat și la Vörösmarty.

— Preocupările dumneavoastră de poet și de traducător n-ar putea fi despărțite. Propriul dumneavoastră izvor de inspirație poetică este inepuizabil, bogat și veșnic proaspăt ca izvoarele însăși. Nu hiaturile structurii poetice, ci tocmai plenitudinea, complexitatea acestei structuri vă ține

în mod vizibil în cîmpul de atracție al literaturii universale. Mi se pare suficient să amintesc doar tălmăcirile incluse în antologia poeziei germane moderne, volumul Emily Dickinson sau sonetele Louise-ei Labe transpuse în limba română. În ce constă adevărata satisfacție a traducătorului literar, din moment ce critica uneori abia ia în considerație arta traducătorilor?

— Am convingerea că poezia e limba pe care o înțeleg cel mai bine oamenii. Fiind însă scrisă în graiuri diferite, oamenii au nevoie pentru a o descifra de acei nobili interpreți care sînt traducătorii. Învățînd încă din adolescență trei limbi străine, m-am simțit pur și simplu datoare să tălmăcesc în limba română vibrațiile și valențele altor lire universale.

— Din cartea dumneavoastră cu caracter autobiografic, intitulată *Porțile* reiese că v-ați născut la București, dar străbunii dumneavoastră au fost moldoveni, părinții brăileni, iar doica dintr-un sat de prin apropierea Făgărașului. Presupun că nu ați știut ungurește cînd v-ați apucat să tălmăciți lirica lui József Attila.

— Un singur cuvînt: *kisasszony*. Așa-mi spunea un profesor de educație fizică din adolescență, care voia să mă salte, prin truda de gimnast, cu cei cîțiva centimetri de care m-a frustrat natura. Și pe care nu i-am dobîndit nici după ce am semnat prima carte de tălmăciri. Numai că, de la o anumită vîrstă, ești mai sensibilă ori mai atentă la numărul deceniilor decît al centimetrilor.

— Prima mare întîlnire cu poezia maghiară a fost József Attila. De ce îi simțiți atît de apropiată nu numai lirica ci și destinul său uman? Cum l-ați cunoscut, cine v-a atras pentru prima oară atenția asupra lui József Attila?

— Jebeleanu, prin tălmăcirile sale. Au apărut la puțină vreme după războiul ce asmuțise sîngeros oamenii unii împotriva altora. Răspundeau unui elan de apropiere autentic ce însuflețea cetățenii tinerei republici populare. Or, între poeții traduși pasionat și strălucit de Jebeleanu, József Attila găsea un ecou imediat în cei „unși să lupte" și care, „sfărîmînd sub călcîi" o lume, erau dornici să edi-

fice alta, mai dreaptă, mai prietenoasă. De asta am căutat și eu urmele poetului, cîțiva ani mai tîrziu, într-o călătorie în Ungaria, pe care n-o văzusem decît o dată, fugar și în straie festiviste. În această călătorie mi s-a părut că-l zăresc „la Dunăre" pe poetul „cuman după mamă" și după tată, „puțin român, ori pe de-a-ntregul, poate"; și peste tot descopeream prezența elegiacului, chiar și în exuberanțe, trist chiar și cînd se minuna de viață; l-am văzut la „periferia orașului", în muzeul de unde mă privea din portret chipul său suferind, în cafeneaua în care asfințitul mai aprindea în geam „literele inverse", ale firmei, și mie îmi părea că-l văd creionîndu-și singur, pe un colț de masă, „darul aniversar".

La întoarcere, am început să învăț cu gramatică și dicționar limba lui *József Attila*, pentru a mă putea apuca de traducere. În „praxa" graiului am fost ajutată de o fată din neamul olarilor corundeni, pictoră pe farfuriile și oalele de lut ars. Urmele acestui exercițiu particular de limbă se mai găsesc în Ardealul unde ea s-a întors, după cîțiva ani după căsătorie: pe primul fiu și l-a botezat... József Attila. Așa se face că la oficiul de stare civilă din Sovata se află intabulat și un Fülöp József Attila.

Lăsînd însă anecdota la o parte, mărturisesc că am trudit doi ani la prima culegere, pe care Editura Tineretului a tipărit-o în vreo trei ediții, repede epuizate. O muncă grea, răsplătindu-mi eforturile prin apropierea de vibrația unei lire de excepție. În cursul confruntării textului m-am împrietenit cu cîțiva confrați maghiari din România. Pe unii, mai tineri, îi cunoșteam de pe șantiere: cu Bodor Pál, de pildă, am vorbit pentru prima oară la Bumbești-Livezeni, acum mai bine de 21 de ani. Ceea ce nu e tocmai un „mic nimic". Cu alții, mai vîrstnici, am schimbat primele cuvinte pe marginea textelor traduse. Printre ultimii care mi-au dat un ajutor de loc neînsemnat, dezlegîndu-mi cîte o nuanță dificilă de înțeles, a fost și profesorul universitar Szabédi László, poetul fin și excelentul tălmăcitor al lui *Nicoară Potcoavă* — una din cărțile mele cele mai dragi.

— Probabil că Szabédi László v-a trezit interesul și față de poezia lui Vörösmarty. Deși fii ai unor

veacuri şi epoci diferite, sufleteşte ei doi au fost pe undeva rude foarte apropiate.

— Nu mai ţin minte cum a decurs conversaţia în cancelaria Facultăţii clujene în care intrasem cu manuscrisul traducerilor din József Attila în mînă; ce ştiu e că am ieşit de acolo curioasă să-l cunosc pe Vörösmarty...

— Iertaţi-mă că vă întrerup. Drumul de la József Attila la Vörösmarty este destul de insolit, deşi, eu personal, de pildă, nu-l găsesc deloc neobişnuit, dimpotrivă... Dar oricum, Vörösmarty reprezintă o altă linie în lirica maghiară decît József Attila. Este rar tradus în alte limbi. Cel mai mult a fost tradus în limba germană la sfîrşitul veacului trecut şi începutul secolului nostru. Pe la mijlocul secolului nostru a fost parcă „redescoperit"; după culegerea în limbile engleză şi rusă, Vörösmarty, în limba română este poate cel mai apropiat de noi, în timp. E adevărat, înaintea dumneavoastră l-a mai tradus în româneşte şi un profesor, pe nume Pricopie, care şi-a tipărit tălmăcirile în 1936 la Constanţa. A fost o încercare demnă de simpatie, dar neconsemnată nici măcar în lexicoane. Dumneavoastră l-aţi tradus în română pentru prima oară la un adevărat nivel artistic, cu dragoste şi înţelegere pe Vörösmarty Mihály... Şi întrebarea mea se leagă de acest fapt: oare interpreta lui Vörösmarty, poeta româncă, este de acord cu Babits Mihály, care, într-o comunicare ţinută în 1935, l-a numit pe Vörösmarty Mihály un autentic contemporan al secolului douăzeci, văzînd în el pe poetul care „a ajuns la capătul tuturor lucrurilor, a cunoscut adevărata culoare şi valoare a tot ce este omenesc"?

— Dacă am năduşit din greu la versiunea română a lui *Csongor şi Tünde* — fraţii lui Arghir şi Elena! — în schimb am trăit adevărate momente de elevaţie tălmăcind unele poeme shakespeariene aş spune, precum poeziile lui Vörösmarty Mihály *Prefaţă* sau *Gînduri într-o bibliotecă*, atît de contemporane cu veacul nostru, uneori îmbătrînit, alteori întinerit peste noapte.

Amiciția cu confrații maghiari din România a continuat și după tipărirea lui Vörösmarty. Am citit și eu excelentele lor tălmăciri din folclorul românesc, din Eminescu, Arghezi, Macedonski, Bacovia, Blaga, Pillat, apărute, unele, la editurile noastre, altele la Editura Európa, sub îngrijirea acelor devotați prieteni ai literaturii române, care sînt profesorul Domokos Sámuel și Belia György.

— Permiteți-mi să vă întreb și despre secretele „atelierului" dumneavoastră. Cum vă apropiați de sensul, de atmosfera poeziilor alese spre a fi tălmăcite; din multitudinea metodelor de tălmăcire, pe care anume o prefațați?

— Aș vorbi mai curînd despre dificultățile tălmăcirii, pe care nu ți le rezolvă nici o juxtă. Ca să văd dacă mă pot încumeta la traducerea unui poet, încep întotdeauna cu cea mai grea din poeziile sale. În cazul lui József Attila primele versuri tălmăcite au fost cele din *De ziua mea;* în cazul lui Tóth Árpád, *Elegie la o răchită.* Numai după aceea am luat hotărîrea să pornesc mai departe. Ca „tehnică", ori mai curînd ca ambiție nobilă a tălmăcitorului, o nutresc pe aceea a respectării textului, spiritului și muzicii originalului. Traducerile libere, ori mai curînd echivalențele frumoase ale originalului au fost uneori capodopere, e drept (Poe în franceză), alteori însă n-au depășit nivelul unor juxte superioare. În această direcție, cred că strădania fidelității totale este comună tălmăcitorilor români, maghiari, germani. Dificultățile tălmăcirilor din maghiară sînt, într-o măsură, comune cu acelea întîlnite la traducerea din engleză: ambele limbi sînt bogate în monosilabe; într-un vers intră deci, fatal, mai multe cuvinte decît poate cuprinde versiunea română. Ce lași deoparte, ce alegi, iată întrebarea cheie. Și rezultatul este un *pars pro toto,* o sugestie, o radiografie a scheletului incandescent al poeziei. La transbordarea între o limbă și alta, ca și la schimbarea trenurilor în cîmp, se mai întîmplă să pierzi cîte un bagaj. Spiritul intim al unei poezii, iată ce nu trebuie pierdut cu nici un preț. Pentru a-l detecta și păstra, recurg la istoria literară, la exegeze, pe de o parte, pe de alta, confrunt traducerea aceluiași poem în diverse limbi. József Attila, de exemplu, a fost tăl-

măcit și în germană, și în franceză, și în engleză: le-am putut deci consulta.

— După Vörösmarty, pe cine ați tălmăcit?

— M-am reîntors la veacul XX, printre alții la Tóth Árpád și Kosztolányi Dezső. La primul m-a atras îmbinarea de melancolie vesperală cu invocația explozivă a revoluției; traducerea celui de-al doilea am început-o — după obicei — cu cel mai greu poem al său: *Beția în zori*. Destinul a vrut să mă întîlnesc cu umbrele amîndurora și în ultima călătorie budapestană în care, în prima după-amiază, am condus-o, în chip de ghid improvizat, pe fata mea pe colina Bastionului Pescarilor. Din stația unde ne lăsase tramvaiul, zăream turnul bisericii Mátyás la capătul unor interminabile trepte. Era o după-amiază fără program, în care hoinăream la voia întîmplării, ba chiar a coincidențelor. Prima arteră pe care am străbătut-o purta numele lui Vörösmarty; aleea pe care am urcat-o pe urmă se numea Tóth Árpád (și tocmai acolo începea amurgul să săvîrșească miraculoasa „metempsihoză a lucrurilor"), iar la capătul aleii am ajuns în strada Logodi, pe care o cunoșteam din poemul tălmăcit. Casa poetului nu mai era, nici poetul, numai versurile lui mai trăiesc și cerul în care, în fiecare noapte, se desfășoară mai departe același bal grandios al stelelor, în sălile intersiderale ale acelui amfitrion necunoscut, căruia liricul îi adusese un splendid omagiu. La primul popas de pe malul Dunării nu cunoșteam pe nici unul din poeții pe care aveam să-i traduc. Primul contact cu locurile fusese privelișteа, culoarea, apa, soarele, tinerețea. Abia ulterior am cunoscut poezia. Ultimul drum îl parcurgeam invers: șchiopătînd din . . . traducere în traducere, am ajuns la Bastionul Pescarilor, de unde am privit, împreună cu fiica mea, panorama Dunării.

— Din poeziile dumneavoastră, în parte și din poeziile traduse în limba maghiară, vă cunoaștem pasiunea pentru cuvînt, culoare și îndeosebi pentru mesajul scriitoricesc precis, echilibrat.

— Nu cred că există poezie fără mesaj. Cuvîntul e rostit ca să comunice, nu e aruncat de nimeni în vînt. Mesajul, firește, nu e în sine poezie, poezia este vibrație spirituală, incandescență. Mie nu-mi poate fi indiferentă

nici incandescența, nici mesajul ei. La vîrsta cînd aș fi avut mai mult nevoie de pace, mi-a fost dat să-mi macin tinerețea în adăposturi de război, să văd fumul ridicîndu-se din rugul cărților (Thomas Mann în Europa Centrală, Sadoveanu, la noi), să simt în nări, adus de vînt, fumul hecatombelor umane. La asemenea răscruci am priceput ce greutate are imponderabilul Verb, care, dacă nu poate face singur o lume, ca în legendă, poate asmuți la prăbușirea ei, la umilirea omeniei, la nimicirea fizică a omului. De aceea mi-a și fost aproape, de la început, mesajul umanist al poeziei.

— Ce traduceri din poeții maghiari aveți în atelier?

— Un volum din opera lui Weöres Sándor. Primele mele tălmăciri din Weöres datează de prin 1966. Un poet proteic, de o rigoare clasică, dar și de o permanentă iconoclastie a tiparelor poetice rigide. Un liric care, tocmai atunci cînd cred că-l cunosc mai bine, mi se și arată cu altă față, în care e parcă și mai profund el însuși.

— V-aș ruga să-mi vorbiți despre traducerea poeților maghiari contemporani din România. Despre tălmăcirile dumneavoastră, și nu numai ale dumneavoastră. Cum vede poeta Veronica Porumbacu poezia maghiară din România?

— Nu sînt la prima traducere din scrisul confraților maghiari din țară, și nu e prima dată că-i citesc în traducerea altora. Un Ioanichie Olteanu ni l-a apropiat cu mulți ani în urmă, într-o excelentă versiune pe Horváth Imre, lîngă care am avut de altfel onoarea să mă aflu la o ședătoare literară. Mi-a plăcut să mă întîlnesc, mai recent, cu poeme ale unui Méliusz József avangardist, sfărîmător de tipare consacrate, după ce-l cunoscusem ca baladist al Bobîlnei. Pe cînd un nou volum al său în românește? Mi-a făcut plăcere să-l cunosc pe whitmanianul Bartalis János (în frumoasa versiune a lui Giurgiuca). Eu însămi am căutat să transpun, într-un volum de 60 de poeme, caligrafia elegantă caracteristică lui Szemlér Ferenc, desenele fuide ale vîntului de atîtea ori întîlnit în „priveliștile" sale, sau semnele săpate „în oglinda de aur a lucrurilor", acea „enigmă simplă" pe care cititorul, colaboratorul virtual și activ al poetului, e chemat s-o tălmă-

cească. Am mai tradus a plachetă de versuri pentru copii de Kiss Jenő, a cărui mai veche *Peșteră de la Vad* prefigura vibrația modernă, aliată cu un catharsis clasic din ultimele sale poeme. Dintre cei mai tineri — sau mai puțin vîrstnici, ar fi cazul să spun — am apreciat buna traducere a lui H. Grămescu din versurile lui Kányádi Sándor, și aș citi cu interes o culegere din Hervay Gizella, din Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos și alții. Am avut ocazia să traduc și din poeziile lui Farkas Árpád. E un liric plin de prospețime.

— Pe masa dumneavoastră de lucru văd romanul *Tüzes kemence* (Vatra încinsă) de Berde Mária...

— Da, colaborez la tălmăcirea romanului. E o poveste de amor și tensiune dramatică, al cărei stil dificil și lexic de multe ori ciudat-aglutinat mă pune în fața unor nu ușoare probleme de echivalență.

Cum vedeți, fiindcă s-a născut, omul muncește... Și noi ne-am născut în aceeași vreme, în aceeași țară; i-am împărțit experiențele, euforiile, amărăciunile, speranțele; dedicăm aceluiași ideal umanist truda noastră de scriitori și traducători. Tălmăcirile îmi secondează, așadar, firesc scrisul și fac parte integrantă din crezul meu în puterea cuvîntului și în rostul său de a apropia oamenii, dincolo de ceea ce îi desparte.

1971

ENGEL KÁROLY

În cartea mea intitulată *Csángó krónika*, îl pomeneam, vorbind despre sculptorul Istók János, originar din Țara Bîrsei, și pe sculptorul Köllő Miklós din Gheorgheni, inimosul ajutor al lui Zala György. „Îți mulțumesc că nu l-ai trecut cu vederea pe acest om deosebit, rudă de-a mea. Aproape toată lumea l-a uitat" — mi-a spun istoricul literar clujean Engel Károly, cu prilejul unei întîlniri, puțină vreme mai încolo. Apoi s-a apucat să depene firele rudeniilor dinspre partea mamei sale, cu grijă, cu vizibilă dragoste și cu mare precizie. Și, după ce a terminat această operațiune, a adăugat că folosește, cu dreptul acestei înrudiri, pseudonimul Köllő Károly — pentru lucrările sale beletristice și traduceri, deci nu pentru cele strict științifice. Așa a semnat antologia intitulată *Szépliteratúrai ajándék*, cuprinzînd nuvele și povestiri maghiare din Transilvania secolului trecut, precum și traducerile din Vasile Alecsandri și Matei Caragiale.

De atunci, de cîte ori îl citesc, fie că cercetează avatarurile cîte unui fenomen literar, fie că urmărește genealogii și înrudiri de opere, simt printre rîndurile sale aceeași căldură, aceeași intimitate ca atunci cînd îmi dovedise felul descendenței sale din neamul Köllő. Iar aceasta trădează o intimă apropiere a lui Engel Károly de obiectul cercetării sale, istoria literaturii. În cadrul acesteia, Engel Károly se ocupă cu predilecție de cercetarea trecutului mai apropiat și mai îndepărtat al relațiilor culturale și literare româno-maghiare. E domeniul lui preferat încă din 1953 cînd, ajuns la Biblioteca Colegiului Bethlen din Aiud, Szabédi László i-a relevat marea sarcină a cercetării istoriei legăturilor româno-maghiare, folosul și perspectivele ei științifice. De atunci activitatea sa se caracterizează prin această vocație, susținută cu importante rezultate științifice, și avînd o largă cuprindere.

— Această pasionată perseverență care te-a făcut cercetător al istoriei literaturii comparate se hrănește desigur și din înclinații personale, și din impresii de pe vremea studenției. Conform specializării pe care o ai, puteai fi și profesor, iar dacă ne gîndim la aptitudini — traducător. Îndemnul prietenesc al lui Szabédi n-a făcut decît să-ți întărească, presupun, interesul deja existent pentru literatura comparată. Cînd ai luat pentru prima oară cunoștință de acest domeniu și în ce fel?

— Pe vremea cînd eram elev, cînd nu știam încă nimic despre literatura comparată, anumite experiențe școlare m-au făcut să-mi dau seama că literatura poate fi concepută și într-o asemenea relație. Aveam, la Liceul „Gojdu" din Oradea, un profesor de română foarte sever. În clasa noastră, alături de băieți români, învățau mulți elevi de naționalitate maghiară. Observînd că nu înțelegem anumite probleme de prozodie și retorică, profesorul se apucă să citeze, spre marea noastră uimire, cîteva versuri din poemul *Toldi* al lui Arany János și ne spuse: vedeți, aceasta este imaginea poetică la care m-am referit. Și pentru ca să înțeleagă mai bine și elevii români, traduse și în românește fragmentul din *Toldi*. Acest om, Sabin Anca era, după cum am aflat mai apoi, unul dintre cei mai valoroși profesori din generația grupată în jurul revistei *Luceafărul*. Mai tîrziu, pe cînd eram eu însumi tînăr profesor la Oradea, deci coleg, am încercat să mă interesez despre activitatea lui literară, dar mi-a spus că el nu s-a ocupat cu literatură, adică n-a scris niciodată, l-au interesat numai problemele de limbă.

În orice caz, această paralelă uimitoare de atunci mi-a dat un impuls, chiar inconștient, pentru ca, mai tîrziu, cînd datorită capriciilor soartei am ajuns de la Oradea la Aiud, bibliotecar la Biblioteca documentară, acele posibilități pe care dezvoltarea paralelă a celor două literaturi i le poate oferi unui cercetător începător să-mi capteze întreaga atenție. O mare importanță a avut pentru mine faptul că l-am cunoscut la Aiud pe Muzsnay László. Puțini își mai amintesc, poate doar foștii lui elevi de la Aiud, de omul acesta care a făcut, după părerea mea, una dintre cele mai importante descoperiri de istorie a culturii ro-

mânești din ultimii douăzeci și cinci de ani. Depunînd stăruință exemplară, aducînd și sacrificii materiale din pensia lui deloc substanțială, Muzsnay László a dat de urma inventarului bibliotecii lui Halics Mihály — adică Mihail Halici.

— Aici te întrerup puțin. Să rămînem puțin la Mihail Halici. Nici eu n-am decît cunoștințe vagi despre dînsul.

— Mihail Halici a fost coleg cu Pápai Páriz Ferenc și cu Misztótfalusi Kis Miklós, la Aiud. Familia lui se refugiase în interiorul Ardealului de la Caransebeș, acest oraș liber, pornit pe calea dezvoltării capitaliste. Era bun prieten cu Pápai Páriz Ferenc, iar cînd acesta a primit titlul de doctor la Basel, Halici l-a felicitat printr-o poezie în limba română. Această *Odă* e considerată prima poezie românească cu măsură cantitativă.

Dar ca să mai spun cîte ceva despre atmosfera laborioasă care m-a înconjurat la Aiud, trebuie să amintesc și revelația ce a constituit-o pentru mine biblioteca lui Kristóf György. La bătrînețe, profesorul Kristóf și-a donat cărțile colegiului său de odinioară, Almei Mater. În această bibliotecă am dat peste cîteva lucrări de-ale lui Gáldi László și Bogdan-Duică, de pildă acele scrieri ale lui Gáldi în care se ocupă de trăsăturile comune ce apar în literaturile popoarelor dunărene, mă gîndesc în primul rînd la un volum de studii apărut în 1946, apoi monografia lui Bogdan-Duică despre generația de precursori ai literaturii române din Transilvania. Această monografie prezenta viața traducătorului Ion Barac și aceea a revoluționarului Eftimie Murgu.

De la Gáldi am învățat că un anumit fenomen nu trebuie urmărit doar în cadrul unei singure literaturi. Fenomenul poate fi cunoscut mai nuanțat, în mai multe feluri, dacă deschidem mai larg ferestrele și încercăm să-l urmărim și în literaturile, în culturile învecinate sau coexistente. Tocmai activitatea lui Gáldi m-a condus la recunoașterea faptului că, în fond, cultura română — această idee a fost foarte interesant și pregnant dezvoltată și de către Nicolae Iorga — nu are valoare numai pentru sine. Să ne gîndim la faptul că, după căderea Imperiului Roman de Răsărit, în Balcanii supuși dominației otomane, rolul

Bizanțului a fost preluat într-o oarecare măsură de către Principatele române. Dar și mai recent, cartea lui Demény Lajos și Emil Petrovici despre prima tipăritură românească de la Sibiu vine și ea să ateste cele constatate de un învățat francez care a trecut pe aici în secolul trecut, anume Emile Picott: pe măsură ce stăpînirea otomană cîștiga teren în Balcani, poate fi urmărit traseul de retragere a tipografiilor, în sus, dinspre Veneția spre zona subcarpatică, apoi pînă la regiunea de margine a Transilvaniei de sud. Așadar, Gáldi m-a învățat să caut corespondențe. Desigur, la început toate acestea îmi apăreau vag, dar de atunci încoace proiecțiile de amănunt ale diferitelor relații se limpezesc mereu. În interesul acestei clarificări am început să mă ocup de cîntecele românești existente în culegerile manuscrise de cîntece ungurești.

— Dacă ai vrea să dai cîteva exemple . . .

— Să zicem, motivul *brumărelului*, care a trecut și în folclorul maghiar. Sau iată un alt text, o poezie sentimentală, specifică veacului al XVIII-lea, *Taci inimă, nu mai plînge*. Ambele pot fi aflate în cartea de cîntece a lui Vutskits, o colecție foarte valoroasă și plină de învățăminte asupra literaturii barocului sau, mai degrabă, a rococoului maghiar din Transilvania. Nouă nu ne poate fi indiferent că în colecția aceasta se află cele mai multe cîntece românești adunate la un loc pînă la acea dată, și anume texte paralele românești și maghiare.

— Se cheamă că români și maghiari le-au cîntat în același timp?

— *Taci inimă, nu mai plînge*, de pildă, a intrat, după cum afirmă istoriografia literară, în literatura română prin filieră neogreacă, apoi, text și melodie împreună, în literatura maghiară. Apoi, cîntat fiind în colegiile maghiare, a pătruns atît de adînc încît figurează și în celebra colecție manuscrisă a lui Pálóczi Horváth Ádám, alcătuită în 1813 și intitulată *Ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek* . . . Dar să nu intrăm chiar în amănunte.

— Pornisem de la prietenii, de la dascălii pe care i-ai avut la Aiud . . .

— Da, împreună cu Muzsnay László am început să mă interesez de legăturile culturale româno-maghiare din secolul al XVII-lea iar apoi, tot la îndemnul lui plin de

simpatie, mi-am scris prima lucrare independentă din domeniul acesta de cercetare.

— Şi anume — despre traducerea românească a unei scrieri de Csokonai Vitéz Mihály. Acest studiu al tău deschide un lung şir de lucrări cu caracter similar.

— Mă gîndesc cu profundă recunoştinţă la Szabédi László care mi-a înlesnit publicarea acestei lucrări. În 1955, la Sesiunea ştiinţifică a cadrelor universitare din Cluj, am ţinut o expunere despre scrierea lui Csokonai, *Războiul broaştelor cu şoarecii,* adică despre versiunea românească a acesteia şi despre traducător, Örményesi Koncz József, unul dintre pionierii epocii eroice a teatrului maghiar. Discuţiile care au urmat mi-au dat multe îndemnuri pline de învăţăminte şi de importanţă hotărîtoare, durabilă.

Astfel am ajuns, curînd după aceea, să lucrez în redacţia clujeană a Editurii pentru Literatură şi Artă de atunci. Datorită excursului meu în viaţa literară am ajuns, ca membru al Fondului literar, în două, respectiv în trei veri la Valea Vinului. Nu cred că doar timpul ce înfrumuseţează mă face să spun că lunile acelea de vacanţă la Valea Vinului au fost pentru mine adevărate universităţi de vară. Acolo am avut ocazia să fac cunoştinţă şi să mă împrietenesc cu Ion Chinezu.

— Vreme de decenii, drumurile scriitorilor, ale istoricilor maghiari din România s-au întîlnit cu acela al lui Ion Chinezu. Şi fiecare în parte a reţinut cîte ceva specific, unic despre acest om extrem de interesant şi agreabil. Ce amintiri păstrezi despre el?

— La început eu nu l-am cunoscut pe Chinezu ca literat, ci ca pasionat pescar. Mai tîrziu, în cursul convorbirilor noastre, în timpul plimbărilor comune, mai ales serile, l-am ascultat evocînd cu extremă plasticitate figuri ale unor celebrităţi de odinioară, cărora eu nu le cunoşteam decît numele şi activitatea. Prin al doilea deceniu al veacului, fusese studentul lui Alexics György la Universitatea din Budapesta. Acesta îl învăţase, îmi spunea, că lucrul cel mai important este să cunoşti spiritul diferitelor literaturi. E de mai mare importanţă chiar şi decît

cunoașterea limbilor. Cunoașterea unei limbi poate fi lacunară, dar dacă ai intuit spiritul unei literaturi, înseamnă că știi de-acum foarte multe despre acea literatură. Lucru pe care Chinezu l-a ilustrat, de altfel, și printr-o anecdotă.

— N-ai vrea s-o reproduci?

— Bogdan-Duică era născut la Brașov, dar își făcuse studiile mai ales în Muntenia, așa că nu știa prea bine ungurește cînd s-a înscris la seminarul celebrului și foarte severului Gyulai Pál, la Universitatea din Budapesta. Se discuta odată despre roman. Tinerii filologi vorbeau, cum erau obișnuiți, pompos, rostind multe fraze goale de orice conținut. Bogdan-Duică, despre care se știe că avea un temperament exploziv, a cerut cuvîntul și repezit, găsind anevoie cuvintele, și-a pus la punct colegii. Comisese însă destule greșeli de exprimare, astfel încît cîțiva dintre studenții jigniți au prins să rîdă răsunător. Drept care celălalt omuleț scund și iute de mînie, domnul profesor Gyulai și-a ieșit și el din pepeni și a izbit cu pumnul în masă: „E adevărat că domnul Bogdan nu stăpînește prea bine limba maghiară, dar dumneavoastră, cu atîtea strălucite cunoștințe de limbă, n-ați exprimat nici pe departe atîtea păreri inteligente despre obiectul seminarului. Acest tînăr a înțeles esența lucrurilor!“

Da, esența lucrurilor e cea care trebuie înțeleasă și simțită și în literatura comparată, a adăugat Chinezu. În ceea ce-l privește, interesul pentru relațiile literare româno-maghiare era la el un comandament sufletesc. În această privință nu cunoștea oboseala. Găsea mereu cîte ceva de făcut. A organizat chiar niște seri de poezie, antrenîndu-i pe poeții români și maghiari care-și petreceau vacanța acolo, în micul restaurant — sau cîrciumioară — din localitate, la mătușa Loli. Îmi aduc aminte de Dan Deșliu și de Székely János care au recitat mulțime de poezii de Eminescu, Ady, József Attila, iar Chinezu traducea pe loc versurile maghiare în românește, pe de o parte, și explica esența versurilor românești, pe de alta.

De vreme ce am ajuns să vorbim de Ion Chinezu, îmi îngădui să mai relatez o modestă amintire de-a mea. Oarecum stingherit, l-am întrebat odată de unde-l cunoștea atît de bine pe Ady Endre. Dă-mi voie să-ți amintesc,

mi-a răspuns cu modestie, că eu am fost elevul lui Riedl Frigyes la Budapesta, iar acest nume obligă! Pe atunci noi, tinerii intelectuali români, citeam cu mare emoție propria noastră literatură, e firesc, dar nu uitam cîtuși de puțin că frecventăm cursurile unui învățat de renume european. De la Riedl Frigyes am învățat că, fie că ideile noastre coincid, fie că nu cu acelea ale unui autor, orice adevărată valoare literară trebuie prețuită, trebuie luată în serios. Și, de asemenea, că grija față de tinerele talente e o datorie de primă importanță, căci nu se poate ști niciodată ce va da mîine începătorul de azi.

Nu l-am citat, dar asta era esența spuselor sale. Mi-a dat și un exemplu luat din propria-i viață, pentru a ilustra felul cum a rămas credincios învățămintelor din anii de studenție. Pe vremea cînd era tînăr redactor la *Gînd românesc*, se străduise să ușureze situația tinerilor studenți săraci din Cluj; astfel l-a atras să colaboreze la revistă și pe Pavel Dan. Însă Pavel Dan scria niște recenzii destul de slabe, fără prea mare valoare. Tinere prieten, altceva nu scrii? l-a întrebat Chinezu. Studentul i-a mărturisit că uneori mai scrie povestiri și, satisfăcînd rugămintea redactorului, la următoarea întîlnire, i-a înmînat pe lîngă cele trei recenzii și o povestire. Prima frază suna cam așa: prin vale, căruțele stîrneau un zgomot ca de cazan izbit... Chinezu fu frapat de originalitatea imaginii. Omule, tu ești un povestitor înnăscut! a exclamat. Nu, eu vreau să devin critic literar, a răspuns Pavel Dan. A trebuit să fie constrîns pur și simplu, îmi povestea Chinezu, ca să-și folosească forțele pentru a crea opere literare originale.

Vezi, își aducea aminte Chinezu, cam așa ne îndruma și pe noi Riedl Frigyes, ne îndrepta către domeniul care ni se potrivea. Poate de aceea m-am îndrăgostit pentru toată viața de literatură, i-am intuit esența, am simțit-o.

— Pînă acum am vorbit despre legături personale ale unor scriitori, istorici literari, despre întîlnirea unor destine individuale. Relațiile literare nu se rezumă, evident, la relațiile personale ale scriitorilor, la simpatiile sau antipatiile lor...

— Sigur că nu. Și nici măcar identitatea motivelor. E o cerință învechită aceea de a urmări doar motivele tre-

cute dintr-o literatură într-alta, adică, după buna deprindere a pozitiviștilor germani, să practicăm o exclusivă istorie a migrației motivelor. Ceea ce în germană se cheamă *Stoffgeschichte*.

Trebuie să înțelegem că relațiile a două literaturi nu sînt treburi care le privesc doar pe acele două popoare, națiuni, naționalități, nu sînt, ca să zicem așa, treburi interne, ci trebuie considerate într-un cadru mult mai larg. În prefața volumului de studii despre întîlnirile spirituale franco-maghiare, Sőtér István remarcă, și eu cred că are dreptate, că dezvoltarea cîte unui teritoriu cultural mai larg, de pildă aceea a Europei, are loc într-o anumită unitate organică. Trebuie să ne străduim deci să evidențiem, și în lumina relațiilor a două literaturi, care sînt acele vibrații identice produse de curentele de idei de anvergură europeană, — în cadrul fenomenelor singulare, specifice, existente în fiecare literatură națională.

— În această ordine de idei, îngăduie-mi să te întreb: pentru istoricul literar, ce e mai important, mai interesant cu privire la revărsarea acestor curente? Ceea ce străbate prin aproape toate literaturile naționale, rezultînd, ca să zicem așa, o serie de „cópii", „imitații", mai mult sau mai puțin, sau acel ceva pe care literaturile naționale îl adaugă acestor curente, adică acel ceva prin care, la rîndul lor, le îmbogățesc?

— Întrebarea e dificilă, dar se poate da un răspuns univoc. Așa numita copiere stereotipă, sau *bestseller*-ul, prezintă mai puțin interes pentru istoricul literar. Cred că Octavian Goga avea deplină dreptate cînd zicea că fiecare popor pășește în literatura universală prin portița lui. De altfel, în sprijinul acestei idei vine și destrămarea acelei credințe greșite că există scriitori intraductibili, de nepătruns pentru alte literaturi. În zilele noastre, ca să ne referim la literatura română, scriitorii români care se bucură de cel mai mare succes pe plan internațional sînt tocmai cei mai specifici. Mă gîndesc aici la Ion Creangă sau la Ion Luca Caragiale. La fel, în privința literaturii maghiare: literatura universală reacționează cu precădere la acele opere care sînt născute pe un sol specific maghiar, care redau aspecte, de asemenea, specifice.

De altfel, trebuie să facem distincție între literatura lumii și literatura universală; limba maghiară le distinge în terminologie: *egyetemes-* și *világirodalom.* Astfel cea dintîi ar fi totalitatea literaturilor naționale, așadar ansamblul unor unități închise, al unor elemente de sine stătătoare. În schimb, literatura universală este constituită din contribuția diverselor națiuni, popoare, naționalități la cultura omenirii. Așadar, o noțiune într-o anumită măsură mai puțin cuprinzătoare dar în altă măsură mai largă, în același timp.

În istoria relațiilor culturale româno-maghiare — cred că nu exagerez în această privință — ar trebui să se pună accentul, și azi, și în anii care urmează, tocmai pe acest punct de vedere, al literaturii universale.

Astfel, de pildă, au fost numeroase discuții stîrnite de o frază de-a mea nu îndeajuns de clar formulată, poate chiar de natură să provoace unele confuzii, — și anume dacă Arany János l-a imitat, l-a copiat în *Nagyidai cigányok* pe Budai-Deleanu? Nu! După cum s-a dovedit, ei au avut un izvor comun de inspirație, o scriere din secolul al XVIII-lea, care se află și în biblioteca din Cluj. E vorba de o istorie glumeață, în versuri, a țiganilor, scrisă în spiritul tolerant al secolului al XVIII-lea, care prezenta viața țiganilor fără a le leza demnitatea. Această tendință, respectul demnității umane, la care se adaugă totuși augmentarea anumitor trăsături specifice, se realizează deopotrivă la Ion Budai-Deleanu și la Arany János. Într-un mic studiu al meu care va apare și în limba română pot dovedi, cred, toate acestea, punct cu punct.

Sau să vorbim, dragă Beke György, despre un subiect pe care-l cunoști și tu în amănunțime, despre care ai scris de multe ori, acel „Curier maghiar de București", *Bukuresti Magyar Közlöny* al lui Koós Ferenc. După cum subliniază cercetătorii istoricului presei românești, lucru pe care-l putem susține și noi, această tipăritură apărută în 1860, prima publicație politică maghiară apărută în afara granițelor monarhiei habsburgice, nu exprima și nu reprezenta doar interesele emigrației maghiare de la '48, ci lua parte și la viața politică internă. Alături de gazetele italiene, franceze ce apăreau pe atunci la București și, firește, în consonanță cu presa democratică românească,

publicația lui Koós Ferenc a susținut ideile ce preconizau dezvoltarea unui stat român democratic și modern, a sprijinit lupta dusă de Alexandru Ioan Cuza și colaboratorii lui apropiați. Toate acestea se pot vedea urmărind articolele gazetei. Se publică planuri, diverse viziuni urbanistice, se tipăresc în întregime circularele, apelurile lui Kogălniceanu, în general, se conturează, în articolele de fond scrise pe un ton deosebit de cald, în știri, în însemnări de călătorie, imaginea acelei efervescențe, a acelei mișcări atît de promițătoare care s-a stîrnit în Muntenia și Moldova după Unirea de la 1859. Așadar *Bukuresti Magyar Közlöny* marchează un moment important nu numai pentru noi, istorici ai literaturii și culturii maghiare din România, ci e, în esență, tot atît de important pentru istoria presei românești și a emigrațiilor pașoptiste din Europa, al căror reprezentant modest dar eficace s-a străduit să fie în decursul scurtei sale existențe.

În ceea ce privește măsura în care o idee comună e capabilă să unească două literaturi diferite, fie-mi îngăduit mie, ca orădean, să mă refer la două exemple din secole diferite, legate de același oraș, Oradea.

— Și anume?

— La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în cadrul mișcării iacobine maghiare, s-a format așa numitul „cerc de la Oradea", deci secția bihoreană a mișcării, care — după cum arăta Jancsó Elemér în foarte interesantul său studiu, publicat în volumul omagial Kelemen Lajos — juca rolul verigii de legătură între iacobinii din Ungaria și cei din Transilvania. În legătură cu acest fapt, e foarte interesant de observat că în *Elegia* lui Gheorghe Șincai, scrisă la Oradea în 1803, se oglindește o aceeași gîndire de factură iacobină. De altfel, în această elegie autobiografică apar, mai mult sau mai puțin, figurile acelor persoane care se regăsesc și în documentele iacobinilor maghiari, ca oameni compromiși. Din notele ce însoțesc elegia se desprinde imaginea unui cerc de intelectuali pătrunși de ideile revoluției franceze și ale mișcărilor burghezo-democratice europene, un cerc ce cuprindea maghiari, români — datorită lui Balugyánszki Mihály, era reprezentată și Ucraina Subcarpatică —, un cerc de intelectuali care, trecînd peste deosebirile de limbă și de naționalitate,

își asumau în comun riscul răspîndirii ideilor democratice, progresiste.

Celălalt exemplu se referă la eforturile depuse de Societatea Ady Endre din Oradea, în anii următori primului război mondial. Scriitorii maghiari și români din Oradea s-au împărtășit din moștenirea spirituală a lui Ady Endre, înțelegînd că deasupra ruinelor încă fumegînde trebuie creată o unire, o solidaritate care să facă imposibil orice nou război. Această poziție nu exprima doar o idee „locală" și nici măcar una valabilă doar în cadrul unei singure țări, ea se armoniza cu mișcarea *Clarté*, marcată de nume ca Henri Barbusse și Romain Rolland, cu marea încercare a solidarității antirăzboinice, democratice a intelectualității progresiste din Europa.

— Faci parte dintre acei istorici literari care utilizează cu predilecție rezultatele cercetărilor în activitatea educativă imediată, se poate spune practică, în lărgirea perspectivei literare, în publicistică, de asemenea. Scrii cu plăcere pentru marele public dar, în același timp, colaborezi la reviste de strictă specialitate, cu circulație restrînsă. Cum judeci rolul istoricului literar comparatist maghiar din România, locul lui în literatura maghiară din România și, în general, în viața literară actuală?

— Avantajul nostru deosebit este acela că noi lucrăm, ne situăm la confluența a două literaturi, a două științe. Socotesc că e de datoria noastră să continuăm ceea ce au realizat la un înalt nivel literații dintre cele două războaie mondiale. Mă gîndesc aici la Nicolae Drăganu, la revista *Dacoromania* sau la activitatea unor scriitori, oameni de știință maghiari, activitate desfășurată în condiții mai modeste dar cu reală însuflețite de către cei de la *Erdélyi Múzeum*. Una dintre preocupările noastre de azi este aceea de a face cunoscute, de a populariza la un înalt nivel științific realizările deosebite ale filologiei, atît române cît și maghiare. Revista noastră, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, al cărei colaborator sînt de la apariție, nu e o revistă clujeană în sens restrictiv, chiar dacă se redactează aici. Ne-am străduit și trebuie să ne străduim mai consecvent în viitor ca ea să nu fie doar una

dintre revistele maghiare de specialitate ci, ca urmare a situației sale specifice și datorită posibilităților colaboratorilor săi, să poată îndeplini și acel rol de legătură ce-l îndeplinesc în beletristică reviste ca *Utunk* sau *Igaz Szó* și, în domeniul social-politic, *Korunk* ori, în ultima vreme, *A Hét*. Trebuie să prezentăm sintetic rezultatele filologiei.

— Revenind la relațiile dintre scriitori, prietenii, simpatii personale, strădanii comune ale căror amintiri și al căror prezent încearcă să le sondeze acest interviu, ce crezi, asemenea convorbiri, fragmentate, supuse capriciilor memoriei și subiectivității, îi pot fi de vreun folos istoriei literare, disciplină riguroasă, bazată pe date precise? Ce valoare poate avea adică, prin prisma istoriei literare, o astfel de întreprindere în cadrul căreia ți-am solicitat și ție acest interviu? E o întrebare la care pot, desigur, să și renunț...

— O spun cu toată sinceritate că din acest fel de convorbiri literare un istoric literar poate trage foloase nebănuit de mari. Este adevărat că în interviuri evocarea lirică ia foarte adesea locul istoriei literare, a celei bazate pe date, riguroasă în toate. Dar nu văd nimic rău în asta. La repezeală îmi vine în minte Szabó Dezső care, cugetînd în fața mormîntului lui Jules Michelet, scrie în cel de-al doilea volum al cărții sale *Életeim* că istoriografia este poezie. Căci însăși cunoașterea istorică e poezie, zice el, faptul de a-i atribui o valoare anumită, de a judeca deci un document, un eveniment, o personalitate. Opera istorică e rodul semnificativ al istoriografului, e poezia lui.

Aceste convorbiri nu înfățișează doar aspecte interesante, momente care, eventual, n-au lăsat urme scrise — așadar altfel ar fi fost date uitării — ci cristalizează, în dialogul celui care-și amintește și al celui care întreabă ghidîndu-i conștient amintirile, anumite centre de greutate ale unor evenimente deja cunoscute, pe care însă, urmărind imaginea caleidoscopică a datelor, nu le-ar putea reconstitui nici cel mai perspicace istoric literar. Valoarea acestor convorbiri eu aș apropia-o de aceea a memoriilor. Dacă aș vrea să recurg la o comparație, aș spune că ele se raportează la reconstituirea pe care o urmărește istoria

literară așa cum se raportează desenul artistic, pe alocuri lacunar dar cu un contur ce vizează esențialul, la fotografie, mai fidelă realității, dar realizînd cel mai adesea una, în cel mai bun caz, două dimensiuni.

1971

BELIA GYÖRGY

Numele lui Belia György a intrat în atenţia opiniei literare româneşti după apariţia, la Budapesta, a primului volum din Enciclopedia de literatură universală. Unul dintre colaboratorii principali ai acestei enciclopedii, redactorul articolelor referitoare la literatura română şi, în mare parte, autorul lor este Belia György. Interesul stîrnit se datora faptului că specialiştii români au putut constata cu satisfacţie că redactorul i-a ales cu cea mai mare grijă, pricepere şi vizibilă simpatie pe acei autori români, clasici şi contemporani, despre care a socotit că trebuie să figureze într-o enciclopedie. Cine e acest Belia György care ştie atît de multe despre noi? au întrebat istoricii literari români.

În ceea ce ne priveşte pe noi, maghiarii, e o veche cunoştinţă. Stînd aici, în locuinţa lui din Buda, în timp ce luminile de seară ale oraşului pătrund dinspre Hárshegy, îmi apar în memorie traducerile, studiile sale, respectiv faptul că, dacă aş fi întrebat aşa, deodată, nici nu le-aş putea înşira pe toate. Amfitrionul îmi vine în ajutor, cu o precizie politicoasă: literatură şi matematică, îi sînt deopotrivă de familiare. A tradus nuvele de Dumitru Radu Popescu, Sorin Titel, Vasile Rebreanu, A. E. Baconsky, C. Ţoiu, Ion Băieşu, piese de Mihail Sebastian, Romulus Vulpescu, Gheorghe Astaloş, romane de Mihai Beniuc *(Dispariţia unui om de rînd)* şi de Petru Popescu. Larga cuprindere a interesului său, care apare în redactarea enciclopediei, se dovedeşte valabilă încă o dată. Însoţeşte fiece titlu de cîte-un atribut: chiar şi traducerile mai vechi trăiesc într-însul, nealterate. Această intimă apropiere faţă de operele româneşti şi de autorii români îmi determină şi ordinea întrebărilor. Voi încerca să-l descos mai întîi despre viaţa lui, căutînd să desprind şi din oglinda relaţiilor personale şi amintirilor imaginea fidelă a acestui redactor şi traducător, a acestui om care, la cei cincizeci de ani ai săi, e un ambasador oferindu-şi mereu bunele oficii pentru înţelegerea dintre literaturi.

— Știu că o ramură a familiei tale, cea dinspre tată, e românească. În privința aceasta, sporești exemplul unor înaintași ca Alexics György sau Moldován Gergely care, prin originea lor, au dorit să întindă o punte între literatura maghiară și cea română. O punte a cunoașterii, a prieteniei. Ce relații personale te leagă de România?

— Răspunsul meu e simplu: legături de rudenie și de prietenie, cum ai precizat și tu în întrebare. Legăturile mele de rudenie sînt exterm de întinse. Mi-am dat seama acum cîțiva ani, în vatra strămoșească a tatălui meu, în satul Cornești de pe Valea Tîrnavei Mici. Atunci, într-un mod surprinzător, ne-am aflat vreo douăzeci de neamuri, de mai aproape sau de mai departe. O întreagă mică internațională familială, căci se aflau în această adunare maghiari, români, sași, ba, dacă nu mă înșel, pînă și bulgari ajunși printre noi de prin partea sudică a Dobrogei și tot atunci am aflat că logodnicul uneia dintre nepoatele mele e un învățător tătar din Dobrogea. Zău așa, unii dintre noi am fost nevoiți s-o facem pe interpreții, căci membrii familiei nu se înțelegeau între ei. Fiică-mea s-a descurcat conversînd în spaniolă. Plimbîndu-mă prin cimitirul satului, mi-am citit numele pe vreo duzină de pietre funerare, cruci, — adeseori coincidea și prenumele. Era ciudat: ca și cum eu aș fi zăcut acolo...

Legăturile mele de prietenie sînt de dată mai recentă, de vreo zece-cincisprezece ani. Și prieteni am mulți, maghiari, români, deopotrivă. Mai mult scriitori, literați, dar se află între ei și oameni de alte profesii. Ori de cîte ori merg în România, cercul lor se lărgește. Dar și la Budapesta mă vizitează adesea scriitori maghiari și români pe care pînă atunci nu-i cunoșteam personal.

— Ar rezulta că ai avut legături strînse cu limba și literatura română încă din copilărie. În orice caz, din vremea școlii, așa cred.

— Și, totuși, nu rezultă, vezi? E adevărat că m-am născut în Transilvania, la Sibiu, și dacă ar fi fost să trăiesc mai multă vreme în orașul meu natal m-aș fi bucurat de binecuvîntarea trilingvismului. Dar n-am ajuns să fiu nici măcar... bilingv! Cele cîteva cuvinte și expresii românești prinse de la tovarășii mei de joacă de la Cluj și Inău mi

s-au șters din memorie. Școala primară am început-o deja în plină Cîmpie Maghiară, la Orosháza. Acolo mi-am dat și bacalaureatul. Cu limba română, cu literatura română n-am avut, pînă în epoca studenției, nici un fel de legături.

— Așadar cînd ai învățat românește?

— În tinerețe învățam limbi străine cu destulă ușurință. Cunoșteam bine latina, mă descurcam cu germana și franceza, dar pe mine nu mă interesa doar occidentul Europei ci și partea ei de răsărit. De aceea am învățat rusește și românește — imediat după război — și de aceea am căutat să prind cîte ceva și din limbile și literaturile altor popoare vecine. Frumusețea și bogăția limbii române, mai ales latinitatea ei străveche m-a cucerit în mod deosebit; alături de limba mea maternă, româna e cea pe care o iubesc mai mult. De vorbit o vorbesc prost, dar așa pățește cel ce învață o limbă din cărți. Pe vremea cînd eram student la filologie, frecventam seminariile de stilistică română și cursurile de istoria limbii ale lui Gáldi László, dar nu cu regularitate, ci mai mult așa, cînd se nimerea. Preferam să citesc. Poate că nici nu e o atît de mare nenorocire că vorbesc mai greu românește — cel puțin pentru mine nu e — căci sînt un om de carte, citind înțeleg totul, simt chiar și subtilitățile stilistice. Desigur, dacă n-am încotro, sînt capabil să mă exprim, să spun românește ce vreau sau ce trebuie.

— Cînd ai început să traduci literatură română?

— M-am îndemnat destul de tîrziu; de fapt, nici nu prea avusesem prilejul. Din alte limbi traduceam deja de aproape un deceniu, dar din română, exceptînd cîteva articole mai mici, aproape insignifiante, nu. Am citit însă mult și mai ales sistematic, ca și cum m-aș fi pregătit pentru un examen, am citit fiece operă importantă, esențială, fiece poet, scriitor important, semnificativ pentru epocă; de asemenea, multe lucrări românești de istorie literară, monografii, compendii. Am vrut să-mi fac o imagine despre întreaga literatură română, de la începuturi pînă în prezent. Azi cunosc istoria literaturii române aproape la fel de bine ca pe aceea a literaturii maghiare, pe care o cercetez și ca urmare a profesiei mele, și din vocație.

— Ai tălmăcit pînă acum scriitori români de orientări stilistice deosebite, uneori foarte diferiți și ca structură. După ce criterii îți alegi traducerile?

— Din românește n-am tradus mult. Îmi place, în primul rînd, să-i traduc pe tinerii prozatori. Romanele de întindere nu mă prea atrag. Poate că nu e chiar lene — deși traducerea unui roman e o veritabilă probă de rezistență și ar putea fi pusă alături de munca fizică grea! — dar agreez mai mult nuvela decît romanul: are o arhitectură mai precisă, elementele ei sînt mai bine articulate. Nuvelistul nu-și poate permite luxul de a fi prolix, în consecință nici traducătorul. Desigur, vorbesc despre nuvela bună. Dar nu traduc decît nuvele bune. Cu toate acestea, am tradus și romane, pe cel al lui Beniuc, de exemplu. A fost o muncă dificilă, nu numai din cauza întinderii. Acum traduc romanul *Prins* al lui Petru Popescu și pot spune că nici treaba asta nu-i floare la ureche. Dintre dramaturgi, mă simt atras tot de tineri. Versuri nu traduc, în schimb traduc cu plăcere povești, povești populare, asta mă înviorează întotdeauna.

— Chiar dacă nu traduci poezie, îi cunoști bine pe poeții români și-i iubești, o trădează și studiile tale. Care dintre poeții români îți este mai aproape, sufletește?

— Cel mai drag dintre toți îmi e Lucian Blaga. Îmi place foarte mult frazarea lui omogenă, muzicalitatea fulgurantă, intelectualismul elevat și matur.

Dintre prozatori, îmi plac George Călinescu și Camil Petrescu. Aceștia doi știu totul despre spiritualitatea românească, despre modul specific al gîndirii și simțămîntului, și scriu admirabil.

Cea mai dragă carte românească a mea e totuși o capodoperă ciudată, romanul lui Matei Caragiale, *Craii de Curtea Veche*. Mă bucur că am descoperit această carte și în calitatea mea de redactor, și că a apărut în maghiară.

— Ca redactor, la ce alte apariții ale unor traduceri din literatura română ai contribuit?

— Se împlinesc nouă ani de cînd lucrez și la Editura Európa, fiind de fapt redactorul Editurii Szépirodalmi Kiadó, și de atunci mai toate operele beletristice româ-

nești îmi trec prin mîini, într-un fel sau într-altul, și cele pe care le scoate editura noastră, și cele ce apar în România dar se difuzează și în Ungaria. Care e lucrul cel mai greu în această muncă? Alegerea operei potrivite. Citesc cu regularitate revistele literare românești, mă informez în privința opiniei critice asupra operelor, citesc multe cărți; îmi sînt de ajutor și colaboratorii externi ai Editurii Európa, dar și cei ai Editurii Kriterion, ca și prietenii mei români care-mi trimit multe propuneri foarte utile.

— Nu faci numai muncă de traducător și de redactor, ci, în articole, studii te străduiești să le apropii cititorilor maghiari operele literare române, fenomenul artistic românesc.

— N-am scris decît studii mai scurte, mai ales postfețe la volumele apărute. Astfel, eu am scris postfața la romanul lui Vasile Rebreanu, *Călăul cel bun*. Într-o altă scriere a mea am schițat profilul teatrului absurdului românesc. Într-o vreme scriam destul de multe articole de critică, prezentări de cărți, mai cu seamă în revista de literatură universală, *Nagyvilág*. Se ocupau în mare parte de tineri. Pentru a exemplifica, pot da cîteva nume de poeți și prozatori români pe care i-am prezentat: Aurel Rău, Marin Sorescu, Veronica Porumbacu, Maria Banuș, A. E. Baconsky. E adevărat, am scris și despre alții, mai „bătrîni", de pildă, despre operele lui George Călinescu, Liviu Rebreanu.

— Ești un profesionist al istoriografiei literare maghiare, cum ai precizat adineaori. Eu aș adăuga, pentru completarea imaginii, că tu ai fost editorul scrisorilor alese ale lui Ady Endre, al corespondenței lui Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső și, finalizînd cercetările tale de istorie literară, ai realizat, în colaborare cu Hatvany Lajos, o antologie de memorii, *Magyarok beszélgetnek*. Cred că aș putea să te întreb și pe tine cum i-am întrebat pe atîția în decursul acestor convorbiri: ce paralelisme și ce deosebiri vezi în dezvoltarea literaturii maghiare și a celei române?

— Există, cum să nu existe asemenea paralelisme. Dar am impresia că deosebirile sînt cel puțin tot atît de esențiale.

— De pildă?

— Romantismul românesc e, după părerea mea, altfel decît cel maghiar, deşi au şi trăsături comune; dar trăsături comune există şi între romantismul maghiar şi cel englez, cu toate că între ele n-au prea fost multe atingeri, şi chiar dacă au fost, au fost unilaterale şi asincrone. Dar să nu intrăm în amănunte, aceasta este o problemă foarte complicată. Nici avangarda românească nu e la fel cu cea maghiară. Cercul *Contimporanului* e altceva decît Kassák şi cercul lui, chiar dacă au uneori idei asemănătoare, să zicem, în privinţa activismului sau constructivismului, dar condiţiile sociale, atmosfera spirituală, atît în ceea ce-i priveşte pe creatori cît şi pe receptori, sînt foarte deosebite. Aş putea continua aceste contrapuneri cu simbolismul, cu expresionismul, dar chiar şi cu realismul. Pentru mine farmecul literaturii române constă în această alteritate, în această spiritualitate aparte care lipseşte cu desăvîrşire din literatura maghiară. Desigur, există şi izbitoare identităţi în modul de a privi, de a judeca anumite lucruri şi chiar de a le da expresie. Iată, mult citatul exemplu al *Baltagului* lui Sadoveanu şi al *Barbarilor* lui Móricz Zsigmond. Nu numai că par a se fi inspirat din aceeaşi sursă, dar şi momentul apariţiei lor coincide. Ar fi adică destule de cercetat şi în acest domeniu.

— Ca redactor la editură, ai foarte des prilejul să citeşti încă în manuscris lucrările unor scriitori maghiari din România, ce urmează să apară în cadrul acordului de editare comună dintre ţările noastre. M-ar interesa în mod deosebit părerea ta despre aceste cărţi şi, în general, despre literatura maghiară din România.

— Într-adevăr citesc şi eu aceste manuscrise, dar nu atît de multe, vreo zece-douăzeci pe an, întrucît toţi colegii mei au parte de ele. Dar nu e singurul mod de a cunoaşte literatura maghiară din România. Citesc revistele literare maghiare din România şi, mai ales, cărţile tinerilor. Apoi mai cunosc şi personal mulţi scriitori maghiari din România, mulţi dintre ei îmi sînt prieteni apropiaţi. Dacă nu de alta, din prietenie, şi tot le citesc. Şi nu regret niciodată. Despre unii am şi scris, de-a lungul

anilor, articole, mai scurte sau mai lungi, în revistele din Ungaria.

— Ca istoric literar, ce trăsături specifice, comune, vezi în aceste opere?

— De cele mai multe ori, încă de la primele pagini se impune constatarea că romanul sau nuvela respectivă nu se putea naște decît în România; chiar dacă nu există nume de persoane sau de locuri care să indice asta cu precizie. Limba maghiară vorbită în Transilvania se recunoaște cu ușurință după structura frazei, după felul cum cad accentele în cadrul frazei, după unele expresii specifice, după anumite întorsături, le-aș zice neobișnuite, dar care sînt curente în limba maghiară vorbită pe teritoriul României. Acestea sînt însă numai caracteristici de limbaj. Există și altele, de alt fel. Determinările, sociale, istorice, politice sînt, într-o anumită măsură, altele decît cele ale literaturii din Ungaria. În scrierile celor mai tineri autori aceste specificități apar mai distinct decît în cele ale generațiilor mai vîrstnice. S-ar putea discuta și s-ar putea scrie multe despre toate acestea și cred că, mai devreme ori mai tîrziu, va trebui s-o facem.

— Avînd în vedere tocmai cele de pînă acum, cred că trebuie să fie foarte interesante impresiile tale despre poporul român, despre capitala României, despre viața ei intelectuală. Ce amintire îți vine pe moment, o amintire, deci, care trăiește foarte viu în tine?

— Îmi aduc aminte extrem de bine de o seară de teatru. Cred că e cea mai frumoasă seară de teatru pe care am trăit-o, o impresie statornică, de neuitat. Era în primăvara anului 1965 și la Teatrul Mic se jucau cinci schițe de-ale lui Caragiale și *Cîntăreața cheală* de Eugen Ionescu. Cunoșteam părerea lui Ionescu despre Caragiale, dar nu prea pricepeam de ce, cum în ce anume îl socotește pe acesta precursorul său direct. Ca să vorbim deschis, mă cam îndoiam de cuvintele lui Ionescu. Ei bine, aceste cinci schițe de Caragiale, dramatizate, au limpezit totul, mi-au împrăștiat îndoielile. Ionescu a recunoscut acea față a lui Caragiale care nu prea era știută nici în România, a prins adevărata modernitate a lui Caragiale, în felul cum își vede și își înfățișează personajele: aceste

figuri ciudate, adeseori cretine, sînt prototipuri — nu tipuri — ale diverselor malformații ale societății. Acest Caragiale creator de „modele", cu înclinații spre grotesc, e unul dintre stimulii teatrului lui Ionescu, și acolo, la Teatrul Mic, m-am convins și eu că unele motive, tipuri de situații dramatice ale lui Ionescu își alfă înrudiri cu multe dintre momentele, schițele, figurile create de Caragiale. De altfel, și spectacolul a fost excelent. Cît de frumos vorbesc actorii români! Regia a fost și ea fără cusur. Reputația mondială a teatrului românesc e pe deplin meritată, fapt despre care am mai avut prilejul să mă conving în repetate rînduri.

— Vii deseori în România?

— Destul de des și aș putea spune că am străbătut-o în lung și-n lat. Cunosc mai ales Transilvania și Moldova. Uneori am fost și de cîte două ori într-un an și de fiecare dată am hoinărit cîte două-trei mii de kilometri. Acesta e motivul pentru care m-am încumetat să scriu capitolele referitoare la Transilvania și Moldova în voluminosul ghid al României apărut la noi. Desigur, nu m-am folosit doar de experiența mea personală, am cercetat o mulțime de izvoare, căci aveam nevoie de date precise, pentru ca turiștii noștri să se orienteze printre frumusețile naturii și monumentele artistice ale României.

— În încheiere, aș vrea să aduc vorba despre acea enciclopedie de literatură universală în redactarea căreia — și mai ales în realizarea articolelor referitoare la literatura română — ai avut un rol pe bună dreptate apreciat. În ce constă cea mai mare dificultate și frumusețe a redactării unei astfel de enciclopedii? Ce legături ai stabilit, pe parcursul acestei activități, cu istoricii literari români?

— Deocamdată, eu văd nu atît frumusețea muncii, cît greutatea ei. Va veni și asta, mai tîrziu, desigur. E o muncă al dracului de grea, cu toate că nu sînt redactor intern, ci doar scriu și fac lectura articolelor. Uneori e foarte greu să-ți procuri datele bio-bibliografice necesare, e nevoie de multe investigații, demersuri, corespondență. În această privință, bineînțeles, îmi sînt de mare ajutor colaboratorii români din București ai enciclopediei.

Dicționarul va cuprinde aproximativ patru sute de articole, adevărate mici eseuri de sine stătătoare, despre scriitorii români. Va fi cea mai cuprinzătoare informare enciclopedică maghiară de pînă acum despre literatura clasică și contemporană.

1972

NICOLAE BALOTĂ

Într-un eseu dedicat operei de o viață a unuia dintre traducătorii maghiari din România, vorbind despre importanța universală a mijlocitorilor artistici ai creațiilor literare zămislite în diversele limbi, involuntar, Nicolae Balotă pare a se referi și la el însuși. Eseist și critic deosebit de receptiv față de curentele moderne ale literaturii universale, Nicolae Balotă este adeptul credincios al conceptului goethean de „literatură universală" — ghilimelele au rostul de a sugera că valorile literare nici pînă la Goethe nu au rămas întotdeauna cantonate în perimetrul strict al unei singure limbi — și susține că operele literare, în ultimii o sută cincizeci de ani, pot fi asemuite vaselor comunicante, prin care, dincolo și în pofida diferențierilor lingvistice, estetice sau de viziune filozofică, circulă unul și același fluid. În această nouă „eră a literaturii universale" nu vor pieri, desigur, diferențierile, specificitățile naționale. „Dimpotrivă — reproduc din eseul lui Balotă, pe care l-am amintit — însăși apropierea, comparația creațiilor unor tărîmuri lingvistice și estetice diverse le revelează în ceea ce au ele specific. Dar pentru ca această apropiere să se producă este nevoie de mari mijlocitori, de spirite care au darul deosebit și pregătirea necesară comunicărilor între literaturi". Aceste cuvinte din încheiere, mi se pare că pot fi raportate pe drept cuvînt și la Nicolae Balotă însuși. Opera lui se nutrește din solul național specific românesc. În perioada studiilor universitare, la Sibiu, a fost discipolul lui Lucian Blaga, și tot un subiect din Blaga tratat și în lucrarea de diplomă. Totodată este și un frecventator permanent al literaturii universale, preocupat să adîncească, pe planul vieții literare românești, cunoașterea valorilor ei cu adevărat mari; emițînd judecăți de valoare ferme despre un Dante, Proust, Thomas Mann, T. S. Eliot, despre universul absurdului modern, delimitînd valorile de nonvalori, urmărește să pună în lumină ceea ce ar putea fecunda gîndirea literară românească.

Acest eseist cu o largă perspectivă, exigent, a devenit unul dintre mijlocitorii către literatura română ai literaturii maghiare din România. Nu în calitate de traducător, ci în aceea de istoriograf literar și de critic. Născut la Cluj, Nicolae Balotă știe bine și ungurește; el citește, comentează și face cunoscute cu plăcere creațiile literare maghiare, operele clasice, ca și cele contemporane. În anii din urmă, a prezentat cititorilor români foarte multe opere importante — romane, volume de versuri sau de critică. O asemenea „scrisoare de recomandare", izvorîtă dintr-un condei de atare prestigiu, mai cu seamă atunci cînd are în vedere opere pînă acum încă netraduse în românește, reprezintă o adevărată chezășie, pornită din dragoste prietenească, o „punte" spirituală între țărmuri frățești.

— Nu de mult, a apărut, prefațată de Nicolae Balotă, versiunea românească a romanului *Mănăstirea neagră*. Cu acest volum, Editura Kriterion a lansat, în limba română, seria operelor celor mai de frunte — versuri și proză — ale literaturii maghiare din România. Aș dori, la începutul convorbirii noastre, să ne destăinuiți în ce chip dăinuie în dumneavoastră — istoricul literar în vîrstă de patruzeci și șapte de ani, așadar un fiu al generației care i-a urmat — imaginea lui Kuncz Aladár, pe care nu l-ați putut cunoaște pe altă cale decît pe aceea a operelor sale?

— Kuncz Aladár a fost, înainte de toate, un mare animator, o personalitate bună conducătoare de căldură spirituală. Îl văd în mijlocul prietenilor săi de la *Erdélyi Helikon* și înțeleg în ce măsură dragostea sa pentru literatură, generozitatea sa, spiritul său de largă înțelegere au putut să creeze o atmosferă prielnică *creației* și *comunicării*. El însuși a fost un creator, un povestitor de marcă în *Mănăstirea neagră*, dar și un ins care a mijlocit între oameni, care a comunicat și a ușurat comunicarea între semenii săi. E remarcabil spiritul de bună tovărășie spirituală pe care a știut să-l întrețină Kuncz Aladár cu confrații săi români. Emil Isac vedea în Kuncz Aladár —

cum spunea într-un panegiric scris după moartea autorului *Mănăstirii negre* — un membru nobil din „marea familie a adevăraților artiști", un om „care a păstrat în inimă povara unei tragedii, pe unul dintre aceia care nu urăsc niciodată pe nimeni, unul dintre cei cu care puteai vorbi deschis despre viitorul omenirii, gata mereu să se împotrivească, văzînd în viață mereu noi și noi ocazii de a mărturisi dragostea sa pentru oameni, pentru idealurile cu adevărat umane". În acest sens, Kuncz Aladár poate să constituie un model exemplar de ținută etică a artistului.

— Trecînd la o chestiune de actualitate, de cea mai recentă actualitate, aș dori să cunosc părerea lui Nicolae Balotă cu privire la volumul de istorie a literaturii maghiare din România de Kántor Lajos și Láng Gusztáv. Cu siguranță că sînteți la curent și dumneavoastră cu disputa stîrnită în jurul volumului argumente, contraargumente, patimi, animozități. Participanții la discuția inserată în presa literară maghiară din România sînt, de cele mai multe ori, persoane într-un fel sau altul vizate, critici sau scriitori, care, se înțelege, figurează în volumul de istorie literară semnat de Kántor și Láng. Găsesc de aceea că ar fi interesant să cunoaștem părerea despre această carte a unei persoane neinteresate, părerea dumneavoastră, a unui critic și istoric literar român.

— În calitate de critic literar, dar și ca simplu cititor, nu pot decît să-mi exprim prețuirea pentru o lucrare ca aceea publicată de Kántor Lajos și Láng Gusztáv. Cei doi cercetători ne-au oferit, în *Romániai magyar irodalom 1945—1970*, un excelent compendiu asupra literaturii maghiare din România ultimilor douăzeci și cinci de ani, o panoramă istoric-critică asupra acestei literaturi. Lucrarea e scrisă în același timp cu pasiune și cu rigoare. Pentru cititorii români care nu cunosc limba maghiară, am opinat să se traducă această carte. Căci cred în marea însemnătate a unei mai bune cunoașteri a literaturii confraților noștri. Apoi, pentru un istoriograf literar român lucrarea lui Kántor și Láng are importanța unui experiment reușit. Să nu uit, de asemenea, valoarea strict documentară, de instrument bibliografic, a cărții.

— Să încercăm să mergem pe această pistă ceva mai departe. Nu știu în ce măsură cunoașteți dumneavoastră activitatea istoricilor literari maghiari din România, dar aș fi curios, chiar fiind numai în posesia unor informații lacunare, totuși cum apreciați dumneavoastră istoriograful literar român, activitatea confraților dumneavoastră maghiari din România?

— Nu cunosc, evident, tot ce s-a scris în acest domeniu, și opinia mea este aceea a unui om care n-a urmărit sistematic istoriografia literară maghiară din România. Totuși pot aminti cîțiva autori, pe care îi apreciez, și cîteva titluri de cărți, de a căror valoare sînt perfect conștient. Astfel sînt cele două volume dedicate problemelor epicii și îndeosebi romanului modern semnate de Csehi Gyula: *Klio és Kalliopé* și *Modern Kalliopé*. Am citit cu interes cartea lui Jancsó Elemér: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* (Literatura maghiară în epoca iluminismului), lucrare importantă pentru studiile pe care eu însumi le-am dedicat iluminismului românesc. De curînd, am avut prilejul să-mi spun părerea în legătură cu o foarte serioasă teză de doctorat: *Dsida Jenő élete és költészete* (Viața și opera lui Dsida Jenő), de Láng Gusztáv. Dar, desigur, acestea nu sînt decît cîteva titluri din producția istoriografică maghiară, care este mult mai bogată.

— Da, această producție înserează și opere precum cele două cărți ale lui Kakassy Endre, dedicate vieții și operei lui Eminescu. Sau, lărgind și mai mult sfera, o contribuție a istoriografiei maghiare dedicată lui Octavian Goga, poetul și traducătorul. Lucrarea, datorată lui Domokos Sámuel, a apărut recent la Editura Kriterion. Cum priviți și cum apreciați dumneavoastră aceste contribuții?

— E un fenomen semnificativ și, aș putea spune, un semn de bun augur pentru relațiile viitoare între scrisul românesc și cel maghiar; mă refer la cele două monografii semnate de doi distinși istorici literari, Kakassy Endre, din România și Domokos Sámuel, din Ungaria, privind viața și opera lui Eminescu, respectiv a lui Goga. Monografii serioase, ele aduc numeroase elemente noi, privind prezența celor doi poeți români în spațiul cultu-

rii maghiare. Îmi pare foarte bine că am putut contribui la apariția în bune condițiuni a monografiei profesorului Domokos Sámuel. Sper că lucrarea sa va apare și în limba română, într-o bună traducere. Alături de monografia masivă, cea mai amplă cercetare asupra vieții și operei lui Octavian Goga, a lui Ion Dodu Bălan, cartea lui Domokos Sámuel este o nouă contribuție la cunoașterea poetului român. Interesantă este în această lucrare analiza aplicată versificației. Să nu uităm că la Budapesta trăiește unul dintre cei mai de seamă specialiști ai versului românesc, profesorul Gáldi László, ale cărui cercetări privind versificația lui Eminescu, precum și nou apăruta *Introducere în istoria versului românesc* sînt studii de excepțională valoare pentru cercetătorii noștri.

— Lucrările amintite ating problema influențelor reciproce, care se exercită pe planul literaturilor maghiară și română. Influența reciprocă a scriitorilor maghiari și români nu este un fenomen de dată recentă. Un istoriograf maghiar din Cluj, Engel Károly, și-a propus, cu ani în urmă, să analizeze în ce constă paralelismul dintre critica socială în opera lui I. L. Caragiale și a lui Mikszáth, sau ce anume impulsuri a primit tînărul Liviu Rebreanu de la opera realist critică a lui Mikszáth? Pe dumneavoastră, ca istoriograf român și bun cunoscător al literaturii maghiare, vă preocupă comparatismul sau alte asemenea probleme similare?

— Îmi pui, dragă Beke György, o întrebare la care s-ar putea răspunde epuizînd problemele doar printr-un studiu de literatură comparată. Sau, mai exact, îmi pui mai multe întrebări, cărora li se poate răspunde foarte greu în cadrul unei convorbiri ca aceasta. Dar hai să încerc o aproximație.

Mikszáth e un povestitor excepțional, plin de duh, scăpărător. Caragiale are, înainte de toate, o vînă comic-dramatică. Nuvela și romanul pentru unul, teatrul (chiar și în *Momente și schițe*) pentru celălalt nu constituie doar un cadru pur formal, ci structura esențială a viziunii fiecăruia. De aceea, satira socială la Mikszáth o văd desfă-

șurîndu-se în fragmentele unui mai vast epos, pe cînd satira lui Caragiale este condimentul unei comedii umane, al unei *theatrum mundi*. Dar cred că un răspuns mai riguros la întrebările puse ar trebui să pornească abia de aici. Poate că mi-ai dat ideea unui eseu comparatist.

În ceea ce-l privește pe Rebreanu, e de ajuns să citim textele sale din prima tinerețe, scrise în limba maghiară, publicate pentru prima oară în ediția *Opere* (vol. 1, din 1968) și cuprinzînd schițe și nuvele din arhiva scriitorului, păstrate în caietul cu titlul *Scara măgarilor*. Povestiri ca *Domnul locotenent, Fruntașul, Cadetul, Domnul Ionică* și altele relatează mici evenimente din viața militară. După cum se știe, Rebreanu a urmat Școala reală superioară de honvezi din Sopron, apoi Academia Militară din Budapesta. Cum spuneam, este suficient să citim aceste scrieri ale lui Rebreanu pentru a constata că ele poartă amprenta modului de a povesti al lui Mikszáth.

— Întrebarea mea precedentă o presupune pe cea următoare: după părerea dumneavoastră, *unde, prin ce* și *cum* anume se manifestă influența literaturii române asupra literaturii maghiare contemporane din România?

— Scriitorii români și scriitorii maghiari din România sînt membri ai uneia și aceleiași Uniuni a scriitorilor, ei se bucură de aceleași condiții de lucru și au aceleași perspective. Această identitate a condițiilor face ca între scrierile literaților români și ale celor maghiari să existe numeroase și firești corespondențe. Mărturisesc mi-ar fi greu să specific care sînt, unde sînt și prin ce se manifestă influențele pe care le exercită reciproc operele literare românești și cele maghiare. De un lucru însă sînt sigur: ele trebuie să comunice între ele. După opinia mea, se simte nevoia unei mai bune, mai aprofundate cunoașteri reciproce. Nu vom avea decît de cîștigat din construirea unor cît mai numeroase punți de comunicare.

— Cuvîntul *punte*, această metaforă, îmi aduce aminte de una dintre scrierile dumneavoastră, în care, vorbind despre Franyó Zoltán, îl numeați *Omul punte*.

— Da, am folosit acest cuvînt vorbind despre Franyó Zoltán, venerabil decan al traducătorilor din România. Tălmăcitorul este azi — mai mult decît în secolele trecute — un factor esențial în circulația valorilor literare. El este omul-punte între diversele spații literare. Scriitorul-poet, traducătorul, eseistul, publicistul Franyó Zoltán este un asemenea om, care constituie poduri de legătură între literatura română, maghiară și germană, chiar și dincolo de acestea, între ele și vastul univers al literaturilor apuse ori prezente. Valoarea acestei imense opere de tălmăcire i-o conferă, fără îndoială, ceea ce Tudor Vianu, vorbind despre Franyó Zoltán, numea „harul lui filologic". Dar, dincolo de acest har, stimăm în Franyó Zoltán căldura spirituală, comprehensiunea generoasă a unui spirit înțelegător.

— Întotdeauna dumneavoastră ați întîmpinat cu înțelegere, cu dragoste, pe cei care au întreprins experimente literare, acele opere care caută noul, care sparg formele rigide. Cunoașteți, bunăoară, din literatura maghiară din România operele lui Páskándi Géza?

— Cum de nu!

— Și în ce fel le apreciați?

— Cunosc și apreciez pe poetul Páskándi. Dar m-a surprins lectura versiunii române a nuvelelor sale — *Sticle*. La apariția acestei cărți a acestui mare talent, am publicat o succintă analiză critică a ei. Apreciez îndeosebi la Páskándi — și la alți scriitori maghiari din România — efortul de a proceda la un amplu examen de conștiință, ca și strădania de a găsi noi modalități de exprimare poetică.

— Cît pe ce să uit să vă pun una dintre întrebările tradiționale în aceste convorbiri — relațiile personale cu scriitorii, poeții, criticii maghiari. Dumneavoastră v-ați făcut studiile la Cluj și la Sibiu, apoi din nou la Cluj. Ați activat o vreme la Cluj și sînteți membru al comitetului de redacție al revistei *Familia* din Oradea, încă de la apariția ei. Ați contractat, desigur, relații personale, prietenești, cu scriitorii maghiari și, desigur, nu cu puțini dintre ei.

— Acesta ar trebui să fie poate cel mai amplu din răspunsurile pe care mi le ceri, dragă Beke György. Fiindcă ne apropiem însă de sfîrșitul conversației noastre, va trebui să fiu tot mai succint. Amintiri, prietenii? Am mulți prieteni maghiari. Printre aceștia unii nu sînt scriitori. Printre prietenii scriitori pe unii nu-i cunosc personal; ei îmi sînt apropiați prin cărțile lor. Am citit de curînd și am scris despre *Az illúziók kávéháza* (Cafeneaua iluziilor) a lui Méliusz József. Mi-a plăcut acea frază a sa, cu care se deschide unul din eseurile incluse în acest strălucit volum: „Scriitorul maghiar este un om de cafenea".

Într-o imaginară cafenea literară — în înțelesul cel mai nobil al cuvîntului — sînt împreună cu prietenii mei, scriitori maghiari cunoscuți și necunoscuți. Iată-l pe Méliusz József, al cărui roman *Város a ködben* l-am citit de curînd; iată-l pe vechiul meu prieten, atît de inteligentul scriitor, eseist, Deák Tamás; iată-l pe acela pe care, printr-un concurs fericit de împrejurări, îl întîlnesc cel mai des, pe Szász János. Iată-l pe cei pe care i-am întîlnit citindu-i mai curînd decît întîlnindu-i — pe Földes László, pe Gálfalvi Zsolt, pe Izsák József, pe Bodor Pál. Dar ar trebui să fac un pomelnic mai lung, din care n-ar putea lipsi nici Szemlér Ferenc, nici Székely János, nici atîția alții, și nici dumneata, dragă Beke György.

1971

DOROTHEA SASU

O uimește că doresc să stau de vorbă tocmai cu dînsa. Da, doamna mea — îi spun — pentru că dumneata ești într-un dialog continuu cu spiritele luminate ale secolelor trecute, răscolindu-le tainele. Și ce ar putea oare vorbi mai limpede despre tainele, gîndurile sau sentimentele unor scriitori de odinioară decît scrierile lor cunoscute sau filele îngălbenite ale ziarelor, păstrînd scrierile lor *mai puțin cunoscute*? Dorothea Sasu cercetează de mai bine de două decenii înrudirile marilor creatori ai literaturii universale asupra vieții spirituale românești, asupra conștiinței scriitorilor și cititorilor. *Balzac la români* e titlul uneia dintre lucrările publicate. Și tot așa a adunat scrierile traduse sau dovada literară a ecourilor operelor lui Goethe, Anatole France, Andersen, Mark Twain, Dickens.

Prima lucrare de mare întindere, scrisă în tinerețe, *Petőfi la români*, își așteaptă încă editorul. Începînd din anul 1951, cînd a terminat secția de limbă franceză a Universității din București, Dorothea Sasu, devenind bibliograf la Biblioteca Academiei, timp de șase ani, efectuînd zilnic după orele de muncă o „normă" în plus, a cercetat și înregistrat în fișe toate versurile lui Petőfi, traduse în limba română, studiile românești despre Petőfi, notînd cu minuțiozitate pînă și cele mai scurte referiri sau trimiteri. Interesul pentru marele poet maghiar depășesc limitele interesului științific, antrenînd coarde afective: părinții, originari din Reghin, au venit, mînați de șomaj în București, în al treilea deceniu al acestui secol. Dorothea Sasu s-a născut în București și a învățat aici limba maghiară de la mama sa originară din Teaca. Tudor Vianu, care i-a fost profesor la facultate și pe atunci și director al Bibliotecii Academiei, s-a bucurat aflînd despre munca „particulară" a studentei sale, interesîndu-se frecvent și încurajînd-o pe tînăra bibliografă în clipele ei de oboseală. Cînd lucrarea bibliografică a fost terminată, academicianul Tudor Vianu a prefațat-o, evi-

denţiind valoarea lucrării pentru literatura comparată, omagiind geniul lui Petőfi.

— Se apropie cea de-a 150-a aniversare a naşterii lui Petőfi şi întrebarea mea e legată de acest eveniment: cîte poezii de Petőfi Sándor au fost traduse pînă acum în limba română?

— Bibliografia este o disciplină riguroasă şi totuşi, sau poate tocmai de aceea, n-aş putea răspunde cu precizie acestei întrebări. Petőfi a fost tradus continuu şi în româneşte, încă din anul 1865. Opera lui este tradusă pînă acum în treizeci de limbi. Şi, cum traducerea operei lui Petőfi în limba română nu este încă un proces încheiat, bibliografia se îmbogăţeşte continuu. Prima înregistrare bibliografică a traducerilor în româneşte a operei lui Petőfi a fost alcătuită spre mijlocul deceniului al patrulea de Veégh Sándor. El a adunat 150 de poezii de Petőfi, traduse în 197 de versiuni româneşti. În bibliografia sa, prima traducere este semnalată în 1872. Veégh Sándor a realizat o operă de pionierat, pentru care îi datorăm o sinceră apreciere. I-au scăpat însă unele publicaţii ale vremii, pe care nu le-a consultat sau poate n-a avut acces la ele. În urma unor cercetări minuţioase am reuşit să stabilesc data primei traduceri cu şapte ani mai devreme. Apoi, de la mijlocul celui de al patrulea deceniu pînă în 1960 — anul încheierii bibliografiei mele — s-au mai tradus foarte multe poezii de Petőfi. Astfel, în bibliografia mea sînt înregistrate 366 de poezii în 640 de versiuni traduse. Dar acum şi aceasta este o cifră depăşită. Între timp a apărut — ca să nu amintesc decît atît — excelenta ediţie bilingvă, volumul Petőfi datorat lui Eugen Jebeleanu. Şi apoi aş putea oare să nu pomenesc lucrările lui Avram P. Todor, care a tradus poeziile lui Petőfi, deşi aceste tălmăciri nu au apărut încă într-un volum? Bibliograful trebuie să înregistreze şi asemenea date, dacă este în posesia lor.

— Cred că ar fi interesant, considerînd din punctul de vedere al bibliografului, să aruncăm o privire, fie şi sumară, asupra istoricului traducerii în româneşte a operei lui Petőfi. Prima traducere

deci, așa cum aflăm din cercetările dumneavoastră, s-a făcut în anul 1865. Cine a fost tălmăcitorul?

— Prima tălmăcire a lui Petőfi în limba română i-o datorăm lui G. Marchisiu, și traducerea a văzut lumina tiparului în publicația *Aurora romana*, la Budapesta. Nu înseamnă însă că cititorul român nu știa nimic despre Petőfi pînă la această dată. Încă în perioada reformei începuse un viu interes reciproc pentru valorile literare. Dar după înfrîngerea revoluției din 1848, vremelnic, interesul slăbi și mai ales Petőfi, poetul căzut pe baricadele revoluției, era dificil de popularizat. În 1872, în revista *Familia* apare, în traducerea lui Iosif Vulcan, poezia lui Petőfi *De-aș fi apă curgătoare*. E foarte interesant și puțini știu că în 1877 Alexandru Macedonski a tradus poezia lui Petőfi *Lumea asta cît e de mare*, pe care o citise în limba franceză. La București primele traduceri din opera lui Petőfi au apărut în revista lui Macedonski, *Literatorul*. Și George Coșbuc a încercat să tălmăcească din opera lui Petőfi și faptul că nu a izbutit nu l-a împiedicat să rămînă admiratorul său entuziast și să-l simtă foarte apropiat. Dar încă înaintea lui Iosif Vulcan și-a încercat puterile de tălmăcitor I. Bădescu, care aprecia în mod deosebit opera lui Petőfi. Bădescu era o personalitate literară de tipul lui Iosif Vulcan, care tălmăcea deopotrivă din română în maghiară și din maghiară în română. Sub pseudonimul Bágyai János a tălmăcit în limba maghiară poeziile lui V. Alecsandri. Bădescu nu s-a limitat numai la a tălmăci poezia lui Petőfi *Nebunul*, ci, în anul 1869, a citit-o la una din ședințele cenaclului *Orientul* și, după comentariile presei din acele timpuri, a însoțit traducerea de o expunere urmată de dezbateri. În acest caz calitatea traducerii pălește în importanță în fața faptului că la această ședință de cenaclu și la discuții a participat și tînărul Eminescu.

— S-ar părea deci că Eminescu a cunoscut opera lui Petőfi încă înaintea anilor săi de studiu de la Viena...

— Da. Și cel mai mare poet român a manifestat întotdeauna un viu interes pentru viața și opera celui mai mare poet maghiar. În 1876, în articolul publicat în *Curierul din Iași*, îl apreciază pe Petőfi drept poetul națio-

nal maghiar și îi citează numele alături de cele mai mari genii ale omenirii. Bibliograful căruia îi e dat să citească „la rece" vestigiile tipărite ale unor dezbateri aprinse de odinioară observă cu plăcere că scriitorii mari într-adevăr știau, chiar în momentul unor aprinse dispute de idei, să acorde respectul cuvenit marilor personalități. Ioan Slavici, de pildă, chiar și într-un articol polemic recunoaște cu sinceritate geniul poetic al lui Petőfi.

— Ați împărțit lucrarea bibliografică elaborată în trei mari capitole. Conform acestei împărțiri, prima perioadă începe în 1865, cu primele tălmăciri și ține pînă în 1890, a doua din 1891 pînă în 1944, a treia începe în 1945. Delimitarea ultimei perioade e lesne de înțeles, dar de ce ați făcut o delimitare tocmai în 1890?

— Pentru că pînă în 1890 caracteristice sînt încercările de tălmăcire. Nivelul artistic al acestor traduceri nu atinge exigențele de azi, dar meritul primilor tălmăcitori e de netăgăduit. Ei au adus la cunoștința unui cerc mai larg de cititori români numele și opera lui Petőfi. Și după 1890 am putea spune că entuziasmul traducerilor depășește de multe ori nivelul artistic al tălmăcirilor, dar atunci sînt culese în volum pentru prima oară traducerile, publicate pînă atunci doar în periodice. În 1894 Grigori N. Lazu publică la Iași, un volum intitulat *451 de traduceri libere și imitațiuni de poezii antice și moderne din Orient și Occident*, cuprinzînd și 17 poezii de Petőfi.

— Cîți traducători români ai operei lui Petőfi își înscriu numele în bibliografia dumneavoastră? Pe care dintre ei îi considerați cei mai însemnați?

— Așa cum am mai spus, bibliografia mea se încheie cu anul 1960. Am prelucrat materialul privitor la 95 de ani. În aproape 100 de ani, 110 tălmăcitori români au tradus din opera lui Petőfi. Pe cine socotesc eu mai de seamă? O asemenea apreciere nu ține, de fapt, de îndatoririle bibliografului. Cel puțin bibliografiile tradiționale nu-și asumă sarcina de a elabora o scară de valori. Eu m-am abătut de la această regulă, întrucît bibliografia mea este, într-o oarecare măsură, și o antologie. După înscrierea datelor bibliografice, am înregistrat și prima

strofă de traduceri amintite. Astfel poate fi urmărită chiar și evoluția limbii literare române pe parcursul ultimului secol. Am pornit de la ideea că puțini cititori vor răsfoi din nou — asemenea mie — 360 de publicații diferite, printre ele colecția pe patru decenii a revistei *Familia* și, dacă mi-am asumat această sarcină, am dorit să-i ofer cititorului posibilitatea de a simți savoarea limbii de odinioară.

De altfel, întrebării dumneavoastră i-aș putea răspunde spunînd că poate aprecierea mea ar fi subiectivă sau părtinitoare. Dintre tălmăcitorii lui Petőfi în românește, șase mi se par cu adevărat remarcabili: Șt. O. Iosif, Octavian Goga, Axente Banciu, Mihai Pricopie, Mihai Beniuc și Eugen Jebeleanu.

— Să-i luăm pe rînd. Primul l-ați pomenit pe Șt. O. Iosif.

— A cunoscut poezia lui Petőfi încă de pe vremea cînd era licean la Sibiu. Primele traduceri coincid aproape cu primele creații originale. Și mai tîrziu a continuat să-l tălmăcească mereu pe Petőfi, simțindu-l aproape sufletește. Este caracteristic pentru exigența artistică a lui Șt. O. Iosif faptul că unele poezii le-a tradus în cîte două trei versiuni; neconsiderînd definitivă nici măcar forma tipărită, a continuat să lucreze și după aceea la cizelarea lor. Revista *Viața*, editată de Alexandru Vlahuță, publică poezia *Nebunul* în tălmăcirea lui Șt. O. Iosif, însoțind-o de notele redactorului. Vlahuță elogiază fidelitatea și sensibilitatea artistică a tălmăcirii. Șt. O. Iosif a tradus în limba română 42 de poezii de Petőfi, dintre care a publicat în volum, la Craiova în 1897, 31. În 1896, *Biblioteca pentru toți* include în colecție versuri ale lui Petőfi, selecționînd printre altele poemul de mare întindere și însemnătate *Apostolul*. În culegerea *Tălmăciri*, apărută în 1909, Șt. O. Iosif strînge traduceri mai noi și mai vechi ale poeziilor prelucrate. El însuși, din modestie, își publică întotdeauna tălmăcirile ca traduceri libere; în ciuda acestui fapt, stau mărturie pentru înalta valoare a operei sale de tălmăcitor atît elogiile sincere ale lui Al. Vlahuță, cît și cele ale criticilor maghiari. În anul 1898, în revista *Budapesti Szemle*, lingvistul și istoricul literar Alexics György își exprima bucuria pentru fap-

tul că poezia lui Petőfi, datorită tălmăcirilor lui Șt. O. Iosif, a cucerit aprecierea cititorilor români. Scria despre culegerea lui Iosif, apărută în 1897, în care era cuprins și poemul *Apostolul:* „Sperăm că această cărticică apărută de curînd să fie solul netezitor al acelei căi care să ne înlesnească apropierea. Alegerea operei lui Petőfi spre a fi reprezentată cititorului român a fost bine gîndită și este demn de toată lauda cel care a făcut-o, pentru că a reușit tălmăcirea cîtorva poezii ale lui Petőfi cu deosebită măiestrie poetică".

— În enumerarea celor mai importanți traducători ai lui Petőfi, l-ați pomenit pe Octavian Goga.

— A fost un mare poet care, și ca tălmăcitor, a creat opere remarcabile. Îndeosebi în primii ani ai secolului, l-a tălmăcit deseori și cu deosebită sensibilitate pe Petőfi. Tînărul Goga era preocupat de problemele mari ale stării țăranilor, de libertatea socială și națională și simțea în Petőfi nu numai un suflet înrudit, ci și un aliat. Din anul 1903 își publică tălmăcirile în *Luceafărul,* alegînd, printre primele viguroasele cîntece revoluționare. Nu este întîmplător faptul că în anii dinaintea primului război mondial presa muncitorească română preia deseori tălmăcirile lui Goga, publicate în *Luceafărul.* Astfel, am întîlnit poeziile lui Petőfi, în tălmăcirea lui Goga, în ziarele muncitorești din Cluj, Turnu Severin și Iași, desigur poezii cu conținut revoluționar.

În primii cincisprezece ani ai veacului nostru, la București, Petőfi a fost tradus, publicat și pomenit deseori. Se stabiliseră aici intelectuali români veniți din Ardeal, cunoscători ai operei lui Petőfi și adepți ai cunoașterii și prieteniei reciproce, ca Ilarie Chendi, Zaharia Bîrsan și alții. Bibliograful poate deduce cu precizie, chiar din adnotări bibliografice sumare, că la București numele și opera lui Petőfi erau cunoscute în cercuri largi.

— Șt. O. Iosif și, desigur, Octavian Goga sînt nume binecunoscute cititorului de azi. Axente Banciu însă, pe care l-ați amintit al treilea, este mai puțin cunoscut.

— A fost un profesor ardelean, care toată viața a tălmăcit și popularizat cu dragoste opera lui Petőfi. L-am vizitat odată în casa lui de la Sibiu. Avea atunci 82 de

ani, dar își păstrase toată vioiciunea spiritului. Îmi recita cu un entuziasm aproape tineresc noile sale tălmăciri din opera lui Petőfi. Banciu și-a publicat traducerile în anii 1915—1916 în *Gazeta Transilvaniei* și și-a continuat activitatea de tălmăcitor după terminarea războiului. I-au apărut în total 47 de tălmăciri din Petőfi, parte din ele semnate cu pseudonim. În anul 1953 am aflat că terminase o sumă de noi tălmăciri. Mi-a predat transcrise într-un caiet 110 traduceri din opera lui Petőfi. Între acestea se aflau și cele 42 de tălmăciri mai vechi, publicate, dar 68 erau tălmăciri noi. Printre ele se găsesc poezii traduse pentru prima oară în românește. Culegerea manuscris i-am restituit-o apoi la cerere, prin intermediul unui elev al său. După stingerea sa din viață, știu că aceste traduceri au intrat în posesia unei rude, dar mai departe nu știu ce s-a întîmplat cu ele. Ar fi interesant de văzut, dar asta nu mai ține de chemarea bibliografului...

— Și Mihai Pricopie?

— A fost un adept entuziast al lui Petőfi. Marele său merit constă în faptul că, pe la sfîrșitul celui de al patrulea deceniu, cînd datorită unor evenimente istorice bine cunoscute interesul scăzu atît pentru poezia lui Petőfi, cît și pentru ideea de prietenie în general, Pricopie publică traduceri din Petőfi, și încă într-o publicație prestigioasă ca *Adevărul literar și artistic* și, de asemenea, în revista *Ramuri*, tipărită la Craiova; în 1937 publică chiar un volum, cuprinzînd douăzeci de tălmăciri.

— Interesul manifestat de Mihai Beniuc pentru literatura maghiară este binecunoscut. Ca tălmăcitor însă, după cîte știu, l-au preocupat mai mult Ady Endre și József Attila.

— Tălmăcește cu plăcere și din opera lui Petőfi. Prima traducere Petőfi a publicat-o în 1939, în *Țara noastră*, traducere publicată apoi de *Muncitorul*. Vorbind despre Goga, am mai amintit că presa muncitorească publica deseori poeziile de inspirație revoluționară ale lui Petőfi. Interesul presei muncitorești pentru opera lui Petőfi s-a manifestat în momentele de ascuțire a luptei revoluționare sau în împrejurări istorice grave. La începutul anilor douăzeci, de pildă, cînd grevele se succedau una după

alta, întîlnim frecvent în presa muncitorească numele lui Petőfi.

— Dacă ne gîndim la cititorul român contemporan, traducerile lui Eugen Jebeleanu sînt poate cele mai cunoscute. Şi s-ar putea afirma că, din punct de vedere artistic, ele reprezintă culmea cea mai înaltă care s-a atins în traducerea lui Petőfi. Care este, în acest sens, cea mai puternică impresie pe care v-a lăsat-o această activitate?

— Consecvenţa. Prima traducere din Petőfi Jebeleanu a publicat-o în 1945 şi a continuat de atunci cu noi şi noi culegeri şi ediţii bilingve. Dar pentru bibliograf nu este o taină, căci a răscolit ziarele de odinioară, că încă din 1930, la 19 ani, Eugen Jebeleanu scria în *Viaţa literară* asemenea rînduri despre Petőfi Sándor: „Se simţea nevoia unui punct de sprijin, a unui revoluţionar din fire. Şi atunci acesta a fost Petőfi". Cît de frumos se armonizează acestea cu toate mărturisirile lui despre Petőfi de mai tîrziu! Ai senzaţia că au fost scrise în aceeaşi vreme. În 1956, în volumul *Poeme maghiare,* apărut în colecţia Biblioteca şcolarului, Jebeleanu explică vraja cu care l-a cucerit Petőfi. În ce constă această vrajă minunată? „În simplitatea minunată a poeziilor sale. Într-adevăr, la prea puţini, chiar dintre cei mai mari lirici, se poate constata o atît de severă economie a imaginilor, o atît de netă autenticitate. Ai impresia că viziunile petőfiene iau naştere dintr-o necesitate imediată, neprevăzută, pururi vie şi surprinzătoare ca însăşi viaţa, ca un act de o uluitoare spontaneitate".

— Dintre scrierile în proză ale lui Petőfi s-a tradus vreuna în limba română?

— Puţine. Cred însă că şi pentru cititorul maghiar asta este o parte mai puţin cunoscută a operei lui. În ciuda acestui fapt, în anul 1909 a apărut în traducere românească *Funia călăului.* Mai tîrziu, cu prilejul diferitelor evenimente, îndeosebi cu prilejul marilor aniversări Petőfi, s-au publicat fragmente de jurnal. Poate pentru că în asemenea ocazii a existat dorinţa de a apropia puţin cititorul român şi de viaţa intimă a poetului, şi jurnalul e deosebit de indicat.

— Tocmai despre aceste aniversări aș dori să-l întreb pe bibliograf.

— În 1923, aniversarea a 100 de ani de la nașterea poetului a fost sărbătorită de literații români și o bună parte dintre cititori împreună cu scriitorii și cititorii maghiari. Paginile bibliografice ale anului 1923 sînt deosebit de bogate, presa închinînd pagini întregi aniversării lui Petőfi. E drept însă că nu toți priveau evenimentul ca sărbătoresc, ba dimpotrivă... Dar scriitori români de vază, profesori universitari, de pildă, la Cluj, Bogdan-Duică, au scris rînduri însuflețite despre Petőfi. La aniversarea a 100 de ani de la moartea sa, în anul 1949, reprezentanții vieții culturale din România intrată pe drumul socialismului au omagiat, alături de cele mai largi cercuri intelectuale din lumea întreagă, memoria poetului. Pe lîngă traducerile din Petőfi care au apărut în toate publicațiile românești mai importante, în 1949 au văzut lumina tiparului 130 de articole comemorative, despre viața și opera lui Petőfi. Marcsi Péter a scos o monografie în limba maghiară, Aszódy János una în limba română. În anul 1969, comemorarea a fost, de asemenea, de mare răsunet și, evenimentul fiind apropiat, ecoul și atmosfera acesteia trăiește încă în conștiința noastră.

— Ca ultimă întrebare, înainte de a ne lua rămas bun, aș dori să știu în ce constă cea mai mare satisfacție a bibliografului?

— Să simtă că poetul ale cărui urme le-a cercetat printre filele îngălbenite de timp ale unor ziare de demult, uitate acum, îi devine într-adevăr contemporan. Și acesta este sentimentul pe care l-am încercat în ceea ce-l privește pe Petőfi.

1971

SÜTŐ ANDRÁS

Dacă nu mă înşel, e abia cu două luni mai în vîrstă decît mine. Dacă e să ne gîndim la experienţă, la înţelepciunea dată de experienţa vieţii, diferenţa dintre noi s-ar cere exprimată în ani. Astfel s-a întîmplat să-mi dea odată, ba chiar şi în două rînduri, pe vremea cînd mai eram cu un pas în copilărie, sfaturi cuminţi, ca un unchieş priveghetor, îndemnuri valabile pentru o viaţă-ntreagă. De fapt, el nici nu avusese de gînd să-mi aşeze aceste merinde în traistă şi nici eu nu ştiam pe atunci cît preţ vor avea pentru mine vorbele lui izvorîte din inimă, şi nici ce anume se va stîrni în sufletul meu de pe urma întrebărilor sale.

Erau doar doi ani de cînd trecuse războiul. Lăsase în loc mulţime de speranţe efervescente şi burţi veşnic flămînde. Mîncam seara tîrziu pe la tarabele unde mămăliga sleită se vindea uneori la jumătate preţ şi eram fericit cînd făceam rost de cîte-un bon la cantina fabricii de încălţăminte, la o farfurie de zeamă caldă. Eram plin de revoltă şi simţeam cum în focul ei mi se stinge. încetul cu încetul, pînă şi entuziasmul tineresc. În vreo trei seri, cina săracă mi-a fost suplinită de lungi plimbări, pe strada Kossuth, împreună cu Sütő András. Nu-mi aduc aminte cum făcusem cunoştinţă cu el, locuia poate la colegiul popular al liceenilor (colegiu condus de Antal Árpád), răspunsese poate de pe atunci la „chemarea vieţii de organizaţie", chemare ce i-a transmis-o Balogh Edgár. Îmi amintesc însă cu limpezime că în cursul acestor plimbări eu am fost cel care am vorbit mai mult şi, cu toate acestea, cuvintele lui Sütő au fost acelea care mi-au rămas. Eram gata-gata să izbucnesc, să încep a-mi înşira necazurile, dar atunci el îmi sălta gîndurile, ducîndu-le cu sute de kilometri mai încolo, de la Cluj pînă acasă, în Secuime. Şi avea un fel de a se interesa de viaţa de-acasă, de soarta unor sate, de lipsurile iscate de secetă, încît mie mi se făcea tot mai tare ruşine cu micile mele griji şi necazuri. Am şi renunţat la a mă mai

plînge și, poate, chiar atunci, încă pe la sfîrșitul celei de-a treia plimbări, am ajuns să mă impregnez de un sentiment nou, mi-am dat seama că o fi importantă, desigur, și mîncarea de seară, dar că există lucruri mult mai importante, datorii pe care le aveam față de viața, față de lumea de-acasă și de toate acele întrebări pe care istoria însăși i le punea unui tînăr din Transilvania.

Apoi timpul a făcut un salt de vreo șapte ani. Lucram amîndoi la București. Sütő era redactor șef la *Falvak Népe*, iar eu, abia întors din armată, — reporter plin de avînt la ziarul *Magyar Szó*. Iar acasă? *Zile răstignite* — titlu al unui capitol din cartea lui Sütő András, *Un leagăn pe cer*. În cîmpia Transilvaniei, ca și pe valea Rîului Negru, acest capitol se așternuse deodată — destin al tatei și soartă a mea de reporter — peste mișcarea vieților noastre. M-am dus la Sütő, în strada însemnată cu numele generalului Budișteanu, să mă plîng. Dar ca și cum destinul lui n-ar fi fost supus chinurilor clipei, nici nu voia să ia seama la ea! Începu să-mi pună întrebări, și o făcea în așa fel, încît fui nevoit să pierd și eu din vedere imaginea momentului trecător. Ce se mai aude pe la noi, dacă am fost pe-acolo în vremea din urmă, nu e frumos să nu mă duc, ce multe lucruri interesante există pe-acasă, s-ar putea scrie despre ele, a fost și el de curînd — îmi zicea — se simte cum trece istoria acum peste acele meleaguri. Era imposibil ca tocmai Sütő să nu fi știut de crucea pe care-mi fusese dat s-o port (toți confrații o știau), dar intenționat nu voia s-o bage în seamă. Căci omul care pornește la lucru, cel pe care-l așteaptă ogorul, nu se întoarce din drum din pricina celei dintîi ploi fugare. Și nici măcar nu se adăpostește sub copacul cel mai apropiat: are destulă minte să știe că acolo e mai în calea trăznetului decît oriunde în altă parte.

Cu vorba lui lucidă, înțeleaptă, senină — alinîndu-se în același timp, îmbărbătîndu-se și pe sine — mi-a îndreptat destinul, de două ori în decursul unei vieți, tocmai în clipa cînd era gata-gata s-o ia razna. Și nu s-a dovedit oare, și cu scrierile sale, un asemenea „îndrumător de destine"? Cu *Un leagăn pe cer* și cu altele? Priveghetor la sufletele multor mii de cititori, unii mult mai în vîrstă,

alții mai tineri ca el. În România, nu se cunoaște vreo altă operă maghiară care să fi atins tirajul cărții lui Sütő — apărută de-acum și în traducere — *Un leagăn pe cer.*

— Citez dintr-o scriere mai veche de-a ta: „Printre dascălii copilăriei mele, lelea Anica, bătrîna care muncea cu ziua, își începea poveștile din serile de iarnă astfel: A fost odată ca niciodată, peste șapte țări și șapte mări, un fecior de împărat de-i zicea Ion Creangă. Și-mi depăna minunata poveste a lui Harap Alb". Te-aș ruga să dezvolți acest episod: ce influență a avut asupra copilului Sütő povestea lui Creangă, dacă știai că e a unui scriitor român, cînd ai aflat cine era Creangă, care e cea mai profundă impresie a ta legată de dînsul?

— Ei, dragă Beke György, ia-o mai încet cu întrebările. Dacă vrem să găsim ceva cu adevărat esențial, să căutăm să pătrundem în spatele amintirii. Am s-o iau deci de mai departe. Am să spun că, în privința basmelor, pot socoti că am avut o educație norocoasă, ba, mai mult, chiar distinsă. Glasuri de porcari, de argați și — de baronese mi-au înfiripat aripile imaginației. În puținătatea mea dintru început, sărac lipit pămîntului în multe sensuri, cînd nu aflasem încă nici o înălțime de pe care să mă fi — să ne fi — adunat înțelesului, de la o distanță pe care dreapta judecată o cere, aveam nevoie de povești ca de o gură de libertate, poate mai mult chiar decît de cărțile de școală. Mai ales că ne feream cît puteam de acele lecții de educație civică, ca și de autorii lor, preoți mireni ai idolatriei. Idolul — o știi și tu —, sub înfățișarea regelui Carol, mai apoi sub aceea a lui Mihai, spînzurat pe perete. Desigur, nu cum ar fi dorit-o Petőfi. Așadar, mă-ntorc și zic: în vreme ce învățătoarea noastră cu suflet de fecioară ne burdușea capetele cu cunoștințele folositoare, Programa oficială de învățămînt, acest cazan uriaș, infernal, făcea săpun din conștiința colectivității noastre, din trecutul nostru revoluționar și chiar și din limba unora dintre noi. Eu pe a mea, la sfatul lui taică-meu, căutam să mi-o țin mai mult pe-acasă. Priveam tăcut portretul lui Antonescu și fireturile sale. În asemenea împrejurări

povestea, care s-a ţinut în toate timpurile cît mai departe de pumnii vameşilor spirituali, m-a luat în primire, expresie a unei voinţe străvechi, colective, spre a-mi frămînta, ca pe un boţ de humă încă neformat, întreaga fiinţă. Cu ce scop? De bună seamă, ca să mă treacă la credinţa şi cerbicia mezinului. Adică pentru ca, odată şi odată, după ce ne-am luptat cu zmeii, să putem obţine mîna fetei de împărat. Nu e nevoie să mai spun cine, adică ce era această preafrumoasă fată. Vatră visată-n dezrădăcinare.

Despre lelea Anica, pe chipul căreia puteam citi toate suferinţele ţărănimii române, dulceaţa bunătăţii sale şi acea răbdare parcă de dincolo de timp, am scris în mai multe rînduri. Fiul ei, Augustin, care a căzut pe frontul de răsărit, mi-a fost tovarăş la împletit bice. Cu baroneasa suspomenită nu împleteam bice, dar ea tutela şcoala primară reformată. Ne lucra mînecuţe şi mănuşi de Crăciun. E şi acesta un procedeu de adormit eventualele mustrări de conştiinţă. Vara, baroneasa avea un parfum de *five o' clock*. Cînd, prinşi în chingile nevoii noastre, îi sărutam mîna, prindeau să ne zboare pe sub gene felii de cozonac şi ceşti cu lapte de pasăre. În după-amieze ploioase ne citea din cărţi cu cotoare aurite şi coperţi roşii poveştile lui Benedek Elek . . .

— Şi lelea Anica?

— Tocmai la ea ne întoarcem, doar să ai răbdare. Poate că paralela nu e lipsită de interes. Pentru că aceşti eroi de basm pe cai înaripaţi m-au smuls de jos aproape fizic, luîndu-mă cu ei în lumi necunoscute. În vreme ce stăteam culcat pe burtă pe covor, ochii mi se îndurerau de strălucirea munţilor de diamant şi a pădurilor de argint. Frumoasa baroneasă ne ducea cu poveştile lui moş Elek dintr-o lume de basm — din preajma-i parfumată şi din castelul ei — într-alta, printre spiriduşi bărboşi şi zîne. Tot cu puterea poveştilor, lelea Anica săvîrşea contrariul acestei fapte: ne cobora pe pămînt, ne tăvălea prin colbul lui; minunile ei se învălmăşeau cu purceii noştrii priponiţi pe buza şanţului, cu întreaga lume palpabilă a sărăciei noastre. În ochii ei, zînele lui Creangă purtau, în locul veşmintelor de aur, cămeşi de cînepă; cei ce-o porneau la drum lung nu presărau în urma lor grăunţe de aur, ci

mălaiul cel de toate zilele. Aşadar, povestitorul moldovean — de existenţa căruia am luat cunoştinţa doar mai tîrziu, la Colegiul Bethlen din Aiud — ne înalţa într-un fel care ne şi lega, în acelaşi timp. Sub învelişul miraculos al basmelor, ne înfăţişa, cu o fidelitate de sociolog, posibilităţile de schimbare a propriei noastre vieţi ţărăneşti. Lucru pentru care, în acest fel, îi pot fi recunoscător şi lui: acea privire specifică intenţionalităţii artistice căreia îi e cu neputinţă să treacă peste faptele strigătoare ale realităţii. Încearcă să te duci cu vreun personaj de-al lui Creangă la pădure, după lemne, şi te vei întoarce şi tu dîrdîind de frig şi rupt de foame. Desigur, aş exagera dacă aş susţine că el mi-a deschis ochii asupra realităţii noastre îmbrăcate în cămeşă de cînepă, dar îşi are locul acolo, printre dascălii mei. Într-o vreme cînd se scriu atîtea *poveşti* despre realitate, el continuă să ne înveţe cum se poate exprima *realitatea* pînă şi în poveşti.

— Ce greutăţi ai întîmpinat tălmăcindu-l pe Creangă?

— În mare parte, traducerile nu sînt decît copii palide ale originalului. Citîndu-l pe Cervantes, ele par a fi ca dosul unor tapiserii flamande. *În mare parte,* pentru că prea puţine talente de excepţie îşi asumă sarcina traducerii. Literatura maghiară pare, desigur, un caz deosebit. Cei mai mari scriitori ai ei au jertfit aproape firesc o parte a operei lor originale pe altarul traducerii. Închipuie-ţi ce imagine degradată a romantismului ţărănesc ar prezenta de pildă un Giono, pe lîngă Tamási Áron al nostru, dacă n-ar fi fost Illyés acela care să-l condimenteze cu miraculoasele mirodenii ale limbii noastre. Sau compară-l pe Csengeri cu Babits şi putem să renunţăm la alte exemple. Căci cea dintîi dificultate a traducerii n-o constituie limba din care, ci limba în care traduci. Sesizam stilul lui Creangă — căci matricea lui e ardelenească — încă de pe vremea cînd eram elev la primară, în cele mai fine nuanţe ale sale; nu eram nevoit, decît în foarte mică măsură, să recurg la glosarul de la finele cărţilor. Mediul copilăriei lui Creangă, atmosfera era parcă o imagine fidelă a celei din Cîmpia Transilvană. E adevărat că noi n-aveam capră, dar sursele nutritive ale existenţei noastre nu erau mai acătării decît ugerul unei capre. Se şi spunea pe la noi

că, înainte de-a ne fi prefirat pe-aici, căzînd din palma Domnului care apoi s-a grăbit să ne piardă definitiv din vedere, milioane de capre ne-au păscut pădurile; și capre nevăzute înfulecă zilnic și ce-a mai rămas ram înfrunzit în nădejdile noastre. Într-un cuvînt, nu numai că înțelegeam, dar și trăiam, purtam în fiece fibră a ființei imaginea geamănă a lumii lui Creangă. Însă la douăzeci de ani, cînd i-am tradus pentru prima oară poveștile, faptul că-i sesizam rostirea pînă-n străfundurile ei s-a dovedit zadarnic: propriile mele mijloace de expresie erau nedesăvîrșite. (De aceea am tradus din nou, acum cîțiva ani, aproape toate poveștile.) Și cu toate că am învățat limba română, ca să zic așa, trăgînd cu urechea încă din leagăn, odată cu limba mea maternă, nu mi-a venit deloc ușor. Îl căutam în mine, sfîșiindu-mă parcă, pe *celălalt* povestitor, pe acela al cărui glas să sune asemenea. M-am frămîntat vreme de luni de zile, neizbutind să mă salt din dreptul gleznei autorului meu. Simțeam uneori cum viersul lui de fluier limpede se opintește scîncind pe buza mea; de parcă l-aș fi îngînat cu o trișcă de cucută. Și amărăciunea mea era aceea a cucutei. Cum îți spuneam, cînd am reluat traducerile, parcă mi s-a mai îmbunat și cerul gurii.

— Ești deci mulțumit de traducerea poveștilor, apărută anul trecut?

— Că sînt chiar mulțumit n-aș putea spune. Dacă m-aș apuca să-mi recitesc traducerile, aș începe iar să le pritocesc, și așa, mereu. Pentru un scriitor — doar dacă nu l-o fi prins lenea minții — nu există text definitiv. Dar socotesc desigur că n-am făcut o treabă proastă. Căci nimeni n-a zis pînă acum o vorbă măcar despre ea. N-o spun pentru că aș vrea să mă plîng, în ceea ce mă privește, dar traducerile noastre de proză se pitesc de obicei nebăgate în seamă în rafturile librăriilor. De aceea m-am bucurat cînd ți s-a acordat premiul Uniunii scriitorilor pentru traducerea cărții lui Zaharia Stancu, *Ce mult te-am iubit*, poate cea mai frumoasă dintre cărțile sale. Revenind la Creangă: bucuria muncii mele de traducător a prins să izvorască din labirintul acelui text nespus de dificil atunci cînd am aflat capătul firului Ariadnei sub propria

mea limbă. Fir care de data asta nu ducea în afară, ci *înăuntru*, spre tainele lui Creangă.

— Şi cum ai formula acest lucru?

— Sînt nevoit să repet cele remarcate în legătură cu traducerea. Creangă face parte din tagma marilor iconoclaşti. Asemenea lui Rabelais şi Aristofan. Secretul nemuririi sale se află în voioşia şi incredibilul curaj care-i permite să bage pînă şi moartea în turbincă şi s-o lase aninată-ntr-un copac, în vreme ce el, în numele lui Ivan, poartă tratative cu Dumnezeu. Căci, precum pe pămînt aşa şi în ceruri, se simte ca la el acasă. În domenii ale gîndului în care, conform spiritului epocii — se ştie doar că sufletul poporului era dat pe mîna popilor — nu se putea pătrunde decît gîrbovit a smerenie, cu degetele picurînd de apă sfinţită şi făcîndu-ţi cruce la tot pasul, Creangă intră fără să bată, dînd cu tifla tuturor Convenţiilor. Să recitim astfel *Ivan Turbincă;* cererile pe care i le adresează lui Dumnezeu sînt aproape ultimative. Deoarece el vrea dreptate pentru cei sărmani, tinereţe veşnică pentru omul muritor, iar pentru el însuşi — un ciob din lumina aceea pe care-a visat-o, copil fiind, în livezile din Humuleşti.

Nu se sfieşte să pretindă nici cînd se amestecă printre mai-marii lumii acesteia. Cînd vorbeşte prin gura lui Moş Ion Roată, de după naivitatea pe care o mimează se iveşte o superioritate menită a-i face să roşească pe cei din jur şi o distrugătoare ironie, iar boierul încearcă degeaba să scape cu o glumă, căci Creangă îi întoarce replica cu forţa presimţită a unei stăpîniri ce va fi să vină. Să-l ascultăm deci cu atenţie pe acest povestitor şi să nu pierdem din vedere nici gesturile ce le face. Harap Alb îşi primeşte răsplata; dragostea îi dă iar paloşul în stăpînire şi începe nunta zvonită peste mări şi ţări. O imagine liniştitoare, idilică. Ţărănuşii desculţi, tunşi chilug, aleargă pe urmele fericiţilor eroi. Vei fi ţinînd minte, desigur, acest pasaj: „... ei mergeau, fără a simţi că merg, părîndu-li-se calea scurtă şi vremea şi mai scurtă; ziua ceas şi ceasul clipă". Observi, nu-i aşa, că autorul nostru scurtează, reduce aproape pînă la o strălucire timpul rezervat fericirii. În strălucirea acestei imagini, ca un aliat al fericirii, se opreşte şi luna pe cer. Şi rîde, cum

pare a băga de seamă povestitorul. Pentru ca să fie cu atît mai mare liniștea cînd, izbindu-ne jucăriile de pămînt, ne coboară deodată în realitate. În locul tradiționalei formule de încheiere, el scoate la iveală pumnalele ascunse în mătăsurile multicolore ale basmului. Și în vreme ce cuprinsurile împăratului Verde răsună de muzici iar bucuria revărsată se cere spusă în versuri sau măcar împodobită cu rime, vezi sclipind tăișul pumnalelor: „Iar pe la noi, cine are bani bea și mănîncă, iară cine nu, — se uită și rabdă". O asemenea încheiere de basm e, după cîte cunosc eu, singulară. Și dacă ne gîndim că Creangă n-a rostit toate acestea purtînd vreo cușmă frigiană, ci îmbrăcat cu sutana neagră a diaconilor trebuie să-l considerăm cu atît mai curajos în iconoclastia sa. (Căci faptul că, preot fiind, trăgea după ciorile de pe turla bisericii e o nimica toată pe lîngă abaterile sale într-ale gîndirii).

Și, de vreme ce m-ai iscodit despre trăsăturile esențiale ale lui Creangă, să-ți spun acum și de ce mi-l simt atît de apropiat. I-a fost sortită o necurmată frămîntare, viața lui a fost o luptă nesfîrșită în apărarea neatîrnării sale spirituale, a demnității și conștiinței propriei valori. Imaginea geniului exilat din școală, figura lui văzută prin geamul murdar al unei tutungerii îți umple sufletul de amărăciune. Unul dintre cei mai mari creatori de limbă pe care i-a avut literatura română, un Cresus al proverbelor, al pildelor tîlcuitoare, al epitetelor și metaforelor — murmurînd prețurile și denumirile celor opt sau zece soiuri de țigări, servindu-i pe fumătorii din tîrg! Încearcă să-ți imaginezi scena asta. E drama unui Michelangelo sculptînd picioare de scaun. Dar forța lui vitală, starea sufletească sînt și rămîn cele ale țăranului moldovean. În felul acesta el preschimbă orice tragedie ce se abate asupra lui într-o înțeleaptă voie-bună ce-l ține în viață și-i ține loc de pîine — părerea unor critici cam nesărați e că n-ar fi decît niște anecdote —, atitudine care nu devine niciodată resemnare, stupefiant al împăcării creștinești, ci un fel de a strînge bani albi pentru zile negre.

Cum e posibil oare ca, datorită prieteniei sale cu Eminescu, Creangă să nu fi suferit și influența pesimismului romantic? În ceea ce mă privește, nu pot da altă explicație decît că rădăcinile sale spirituale erau înfipte pînă

în cele mai profunde straturi ale simțirii țărănești. Păşind peste mine şi capcane, pe terenul duşman al atîtor prejudecăți lumești şi clericale, se retrăgea de fiecare dată, după cîte-o şotie de-a sa, cu sufletul senin şi teafăr. În furtuna indignărilor ministeriale, el se apuca de noi şi noi povești şi parabole; dacă s-ar fi întîmplat să nu devină scriitor, posteritatea l-ar fi consemnat ca pe un Nastratin Hogea al plaiurilor moldovene.

A fost o vreme, o ştii şi tu, cînd imaginea satului lui Creangă era înfierată ca idilică. O făceau, desigur, aceeaşi oameni care, în tema lor de negativism, se apucaseră să înfiereze însuşi realismul. Ei bine, ce judecată de valoare era asta? Bîjbîială de orbete a unor capete seci, devastate de romantismul mizeriei; căutau slăbiciunile tocmai în zonele ce făceau forța autorului nostru. Cu toate că e limpede că lumea aceasta a sentimentelor sale de poznaşe agerimi nu-şi îndreaptă lumina asupra celei mai bune dintre lumile posibile, ci tocmai asupra propriilor eroi; se răsfrînge asupra propriei surse. Căci semnul rezistenței istorice a unui popor nu e numai strigătul de durere sau coasa preschimbată în armă, ci şi voia-bună care, între două răscoale, ține loc de pîine. Pe acest uriaş l-am îndrăgit şi pentru gingăşia lui. Felul cum, în amintiri, se apleacă asupra leagănului copilăriei sale, cum statornicește chipul mamei într-o ramă de aur e un exemplu al adevăratei poezii virile. Şi deoarece a preferat să stea cu picioarele bine înfipte în solul natal şi n-a crezut de cuviință să se refere la lecturile sale, unii l-au luat drept incult, un fel de țărănoi necioplit. N-au băgat de seamă că epitetele acestea ale lor îi subliniază tocmai virtuțile. În rîvna de a maimuțări occidentul, la modă şi pe vremea aceea — năravcare, după cum se ştie, a fost ținta săgeților lui Caragiale — ceea ce i-a derutat a fost originalitatea, simplitatea lui Creangă. Era ca un fecior de împărat deghizat printre feciori de slugă cu zorzoane şi astfel rămîne şi printre înzorzonații de azi.

— Cu ce scriitor maghiar l-ai putea înrudi pe Creangă? Care sînt asemănările, care sînt deosebirile? Au vreun sens şi ce sens pot avea asemenea comparații între marii scriitori ai diferitelor literaturi?

— Trebuie să cumpănim serios cînd e vorba de aşa ceva. Nefericita natură a provincialismului e să descopere cu încîntare fel de fel de asemănări, înrudiri acolo unde nici cu gîndul n-ai gîndi. Am văzut destule asemenea alăturări. Aducere a celor mici alături de cei mari, firește. Setea de glorie, ambiția, țîfna clăbucită, ca pîrțul în apă, se străduie să urce. Şi nu feciorii de împărat sînt cei ce obişnuiesc să se laude cu vreun unchi de-al lor cizmar. Un spirit literar sănătos pune mai întîi mîna pe metru, caută să vadă cum apare el față de valorile universale şi abia apoi îşi caută şi rubedenii, dacă-l supără singurătatea. Aflîndu-ne cumetriile — fire ce duc în lumea largă — mai întîi, firește, în cercul nostru intim, restrîns. Dacă e vorba de un poet de-al nostru, să-l confruntăm, înainte de a-l aşeza în jilțul de aur al lui Pindar, cu un Csokonai sau József Attila. O literatură ce se cheamă a unei naționalități e cu osebire înclinată ca, în cazul prăbuşirii unor tradiții — gîndeşte-te, de pildă, la anii cincizeci — să completeze locurile vacante ale clasicilor cu tot felul de nemuritori cu jumătate de normă. Şi, ca să mă reîntorc la întrebarea ta: pe Creangă, fără temerile exprimate mai sus, căci el a trecut de mult pe la vămi, îl simt apropiat, conform caracteristicilor sale de structură, de Tamási Áron. Tonalitatea poveştilor sale, mediul şi psihologia personajelor sînt specific moldovenești, legate adică de un spațiu concret, de o determinanță sociografică; în nuvelele lui Tamási refracția elementului real şi poetic, miraculos şi concret realist stîrneşte acelaşi efect, cu elementele realității secuiești. Două opere ca *Bölcső és bagoly* şi *Amintiri din copilărie* urmează ca într-un canon aproape aceeaşi linie melodică. Care sînt deosebirile? Cele existente, de pildă, între cîntecul popular maghiar, pentatonic, şi doina românească.

Mă întrebi, de asemenea, dacă există vreun sens în aceste comparații. Cred că există un sens, un folos al apropierii, folos pe care trebuie să-l căutăm în toate celelalte treburi ale destinului nostru comun. Nepierzînd din vedere că acest destin se petrece nu numai în spațiu, ci şi în timp. Mai mult, abia aici se desfăşoară el cu adevărat. În Istorie. Iar în ceea ce priveşte comparațiile, foloasele apropierii, înrudirile — orice fel de înrudiri, căci acest

act nu e doar literar şi nici măcar în primul rînd literar — cerinţa noastră de căpetenie e obiectivitatea şi viziunea dialectică. În lipsa acestora, în corpul întregului, a ceea ce e comun, se pierd — după cum se întîmplă adesea — componentele, diferenţele specifice. Din entuziasmul vulgarizat al multor mînuitori de condei şi de vorbe s-au născut, tot alăturînd, adevăraţi fraţi siamezi. Dependenţa lor nu e greu de imaginat; nu se pot clinti unul fără altul, mai mult, nu pot rămîne nici în nemişcare dacă, să presupunem, e vorba de statuia vreunuia dintre marii noştri înaintaşi. „Doja şi Horea, Petőfi şi Bălcescu . . .“ se avîntă pana autorului de articole de fond şi cu aceasta se socoate absolvit de obligaţia de a-l cunoaşte pe unul ori pe altul dintre cei amintiţi, — profund, temeinic. Bineînţeles, să acordăm cinstirea cuvenită excepţiilor dintotdeauna.

— Ai aşternut pe hîrtie foarte multe din amintirile tale legate de Cămăraşu. Totuşi, impresiile continuă să apară ca dintr-un izvor nesecat. Aş putea cita *Un leagăn pe cer* în întregime, drept pildă a convieţuirii românilor şi maghiarilor din Cămăraşu. Aş vrea să cunosc însă un fapt, o impresie — din aceeaşi sferă a realităţii — despre care n-ai scris încă.

— Îţi aminteşti, desigur, de o remarcă a lui Engels cum că superioritatea romanului francez faţă de cel german ar decurge din faptul că cel dintîi continuă zugrăvirea relaţiilor umane şi sociale din punctul în care, de obicei, acesta din urmă se opreşte. Adică îndrăzneşte să treacă de pe pajiştile însorite ale lunii de miere spre regiunile mai umbroase ale căsniciei. Am amintit această constatare deoarece am sentimentul că ea conţine învăţăminte ce ne privesc şi pe noi. După speranţele de odinioară ale căutării reciproce — lăsînd în urmă viziunile poetice, cu insulele paradisiace ale tinereţii — vine vremea să trecem în revistă mai temeinic şi zilele obişnuite ale convieţuirii. Ceea ce am scris despre asta nu poate fi considerat decît un început. Din ce se compune acest început? Cîteva capodopere ale literaturii dintre cele două războaie, iar apoi mulţimea de încercări ale sfertului de veac ce a trecut. Recitеşte mulţimea asta de încercări; imaginea

care se va contura, în privința convieţuirii, e aceea a dreptei pe care o întindem cu toţii. Deci doar un semn al unui proces social-istoric pe care, de aici înainte, va trebui să-l fixăm dintr-o perspectivă corespunzătoare şi cu însumarea multiplelor noastre experienţe. De ce Azi, de ce Mîine, de ce nu Ieri? ar putea întreba cineva, după cum a şi întrebat un critic, în coloanele revistei *Utunk*, la apariţia cărţii mele. Din mai multe motive. Acea specie a prozei pe care o numim roman depune mărturie în privinţa istoriei, dar nu asemeni unei portărese luate de martoră în cearta dintre doi soţi: l-am văzut azi dimineaţă la şapte pe domnul, aşa şi pe dincolo... Criticul în cauză, ţintuindu-mi cartea cu întrebarea lui, de pe un meterez estetic unde nu simte nici măcar adierea proceselor sociale, politice, naţionale, ar fi dorit să creeze aparenţa că e cufundat pînă-n gît, zi de zi, în curajul de a spune lucrurilor pe nume. Dar prefăcuta lui nedumerire nu l-a mai ajuns să întrebe de ce n-a scris Sánta Ferenc cartea intitulată *Hűsz óra* în 1949, de ce n-a scris Marin Preda despre evenimentele anilor cincizeci — *atunci?* Despre această întîrziere relativă — căci, în cele din urmă, cînd timpul îl va aşeza pe fiecare la locul lui, n-o va face după datele înscrise în agende — am mai vorbit. Unii dintre noi am făcut-o încă de pe cînd criticul nostru umbla de-a buşilea după melci. Cum se explică totuşi această întrebare? Esteticianul nostru ar vrea să audă din gura altuia, mai precis, să reasculte critica unei perioade istorice date pentru care, în schimb, el n-a fost niciodată dispus să-şi pună pielea la saramură. Atîta tot, restul nu e decît o estetizantă batere a apei în piuă.

— Care dintre personajele tale româneşti îţi este cel mai drag şi de ce?

— Ar trebui să-l iubesc cel mai mult pe cel pe care am reuşit să-l conturez mai bine, iar aceasta e o treabă pe care ar trebui s-o stabilească altcineva. Însă aş spune mai degrabă că unui scriitor maghiar nu-i vine deloc uşor să modeleze un personaj român. Istoria ne-a adunat la un loc, dar nu ne-a lipsit nici pe unii, nici pe alţii de conţinuturile conştiinţei naţionale, de toate cîte caracterizează apartenenţa cuiva. Cel ce se încumetă să zugrăvească, de pildă, un ţăran român trebuie să cunoască istoria

social-politică a țărănimii române, întreaga lume de credințe, folclorul, pînă și bucătăria aș putea zice. E o pretenție maximalistă? Firește. Etaloanele sînt Sadoveanu, Marin Preda, și nu cerințele superficiale ale unor mode, orientări de moment. Așadar, o condiție elementară a explorării literare a conviețuirii e ca scriitorii să cunoască temeinic poporul frate român, nu numai în duminicile sale, ci și în oceanul zilelor obișnuite. Dinlăuntru deci, asumîndu-și toate grijile comune. Poți să stai închis într-o cameră și să dovedești prin calcule existența unei planete îndepărtate și invizibile; însă, scriitor fiind, nu poți prinde lumea sufletească a unui popor decît vibrînd asemenea la ritmurile ei, trecîndu-ți-o întreagă prin ființa prin sistemul tău nervos.

— I-ai cunoscut, firește, mai întîi pe românii din satul tău natal. Pășind apoi în lumea literară, ai legat probabil cunoștințe, prietenii cu o seamă de scriitori români. Cu cine anume?

— Dacă nu ești prea grăbit, îți voi spune.

— Nu sînt grăbit.

— Atunci ascultă mica enciclopedie de mai jos. Am străbătut Republica Democrată Germană împreună cu Ioan Alexandru și am purtat nesfîrșite discuții despre relația dintre literatura germană și cea franceză, ca și despre singurătatea existenței umane. Cu Alexandru Andrițoiu ne împărtășim de mulți ani grijile noastre comune de redactori șefi. Ne mai leagă și felul în care muiem amîndoi consoanele limbii române, ca ardelenii în genere. Pe Paul Anghel îl cunosc și-l apreciez aproape din adolescență. Avem amîndoi preocupări princiare: el a scris o piesă despre Mihai Viteazul, eu sînt preocupat de figura lui Bethlen Gábor, într-un cuvînt — secretul permanenței. O prietenie iscată în tinerețe mă leagă de Baconsky, poetul care a părăsit primul din generația lui fundătura schematismului; nu i-a fost ușor, a trebuit să facă față multor atacuri, — în ceea ce mă privește am fost întotdeauna de partea lui. I-am cerut o prefață la poeziile lui Illyés Gyula și am început prin a-i spune: știi, dragă prietene, acesta este marele poet maghiar... Și tocmai mie vrei să-mi explici? a rîs, cine e unul dintre cunoscătorii și traducătorii poeziei lui Illyés Gyula. Cu Eugen Barbu ne-am

văzut vreme de mulți ani pe la diferite ședințe comune, cu Alexandru Balaci, care conduce acum Academia Română de la Roma, de asemenea. Înclinația comună către formele grotescului și o veche prietenie mă leagă de mereu veselul Ion Băieșu. Cu Maria Banuș evocăm amintirea unor veri petrecute la Valea Vinului. De vreo douăzeci de ani încoace, mă întîlnesc aproape săptămînal cu Aurel Baranga, la ședințe de tot felul și la toate nivelele. Mă văd mai rar — deoarece, între timp treburile sale oficiale au sporit — cu Ion Dodu Bălan, excelentul specialist în Goga. Cîtă vreme era director la E.P.L., Ion Bănuță îmi cerea mereu, aproape cu o severitate paternă, manuscrise pentru a fi editate în românește; a rămas și în noua-i sferă de activitate același bun și vechi prieten. Vasile Băran a stilizat varianta românească a scenariului meu cu atîta sinceră dăruire, de parcă ar fi fost vorba de propriul său film. Am consemnat în însemnările mele de călătorie zilele pline de învățăminte pe care le-am petrecut cu Mihai Beniuc la Roma, la Veneția, la Viena; pe traducătorul lui József Attila și al atîtor alți poeți maghiari îl apreciez mult ca om și comunist, ca și pe Geo Bogza, despre care am aflat, citind caldele-i rînduri scrise pentru programul de sală cu ocazia premierei bucureștene a uneia dintre piesele mele, că-mi urmărește nuvelele încă de la începuturi. Cu Demostene Botez am contemplat ruinele Pompeiului și Vezuviul. Au trecut două decenii de cînd mă știu intim legat — deci ca în familie — de Boureanu, după cum mă știam legat de regretatul Marcel Breslașu și de Eusebiu Camilar, plecat și el prea de timpuriu dintre cei vii. Nimeni nu-mi adresează atîtea prietenești reproșuri — întrebîndu-mă de ce preget să-i duc noua mea piesă — ca Ion Brad. Cu Savin Bratu schimb idei pe teme literare de la vîrsta de douăzeci și ceva de ani, iar cu Nina Cassian îi evocăm adesea pe Asztalos István, pe Szabédi László — în atmosfera unor veri de la Valea Vinului ori de la Sinaia. Am mai avut ocazia să aud vocea lui Călinescu, la cîte-o reuniune de la Uniunea scriitorilor, să ascult argumentația lui tăioasă, scăpărătoare, iar de la Ion Chinezu, cel care l-a tradus în românește pe Móricz Zsigmond, păstrez scrisori amicale. M-am bucurat împreună cu Constantin Chiriță la apariția

primului său roman de succes, iar acum funcţiile noastre ne rezervă aceeaşi oală pe vatra Uniunii scriitorilor. Mai întîi o butelie cu vin roşu, apoi o călătorie comună în Italia mi-au consfinţit prietenia cu Ilie Constantin; de la Dumitru Corbea am început încă din 1951 să deprind graiul moldovenesc. Primul meu redactor şef a fost Balogh Edgár, iar cel de-al doilea — în 1948, la Bucureşti — Paul Cornea, eminentul istoric literar care, pe vremea aceea, conducea *Tînărul muncitor* şi varianta lui maghiară. Tot cam pe-atunci, de fapt ceva mai tîrziu, am asistat şi eu cu nelinişte la flagelarea lui Crohmălniceanu, pentru presupusul său intimism şi negativism, pedeapsă pe care şi-a atras-o vrînd să ferească literatura română de cîteva nuvele proaste. Cu George Dan ne odihneam împreună la Valea Vinului — lucru care se chema „concediu de creaţie" — iar mai apoi ne-am împărtăşit adeseori impresiile noastre comune din Iran. Împreună cu răposatul Balla Karcsi, l-am supus adesea tirului glumelor noastre pe Davidoglu, de cîte ori ne vedeam, la Sinaia sau în locuinţa din Bucureşti; bineînţeles, în aşa fel încît se amuza alături de noi. Am încercat s-o ajut pe Lucia Demetrius cu două-trei informaţii, pentru ca nuvela ei cu subiect unguresc să fie mai veridică. La popice mi-a plăcut întotdeauna să fiu într-o echipă cu Geo Dumitrescu. Mă gîndesc cu recunoştinţă la B. Elvin, care a netezit cu atîta fervoare calea piesei mele la Teatrul de Comedie. Am avut ocazia să învăţ, membru în juriile unor interminabile concursuri de amatori, cîte-un gest — „nu te omorî cu firea!" — de la Paul Everac. Sergiu Fărcăşan mi-a „smuls" o groază de consemnări publicistice şi reportaje, iar azi îmi cere rapoarte şi cîte altele — căci asta îi e îndatorirea de serviciu — Laurenţiu Fulga, părtaş al meu de soartă la vicepreşedinţia Uniunii scriitorilor. Mihai Gafiţa a asistat dintotdeauna naşterea cărţilor mele traduse în româneşte, V. Em. Galan mi-a fost traducător plin de dăruire, tradus la rîndul lui, în acelaşi spirit, de către Bözödi György. Ani de zile l-am ştiut doar pe Paul Georgescu criticul, şi nu mi-a destăinuit niciodată că lucrează la un roman, după cum nici Emil Giurgiuca, traducător al lui Móricz, Illyés, Mikszáth şi Gárdonyi, n-ar aduce vorba despre versurile sale, nu mi-ar spune că e

și el poet, dintre cei buni. Au trecut două decenii de cînd mi s-a dat prilejul să sesisez, pizmuindu-i-o, marea cultură a lui Mihnea Gheorghiu, de pe urma căreia am putut profita și eu, la Roma, în plimbările noastre crepusculare. Cu Ioan Grigorescu surîdem amintirii acelor zile varșoviene petrecute în lumina unui Festival al tineretului, în vreme ce Aurel Gurghianu mă readuce în febrilele dimineți clujene ale începuturilor. Romulus Guga mi-a tradus cartea — *Anyám könnyű álmot ígér* — *Un leagăn pe cer* — și mi-a părut bine să aflu că munca lui, adiacentă, de traducător are o acoperire, pentru mine, desigur, așadar subiectiv, de valoarea excelentului său roman *Nebunul și floarea*. Am fost deputatul satului natal al lui Ion Horea, e deci de înțeles că-mi cere și azi socoteală pentru poduri, drumuri asfaltate, fiind și el un împătimit al grijii față de locul de obîrșie. Îți mai scoți uneori pălăria și în fața cîte unui specialist de-al nostru în Sartre, dar cunoștințele de acest fel ale Georgetei Horodincă parcă ar fi mai bogate, iar simpatica-i modestie parcă mai evidentă. Pe Traian Iancu nu se cuvine să-l lauzi cu voce tare, fiind el răspunzător de chestiunile bănești ale Uniunii scriitorilor; severitatea lui, atîta cîtă este, nu e conformă firii sale, ci doar legilor pe muchea cărora se ține-n echilibru, în interesul nostru, al tuturor. Gica Iuteș le surîde prietenilor ei maghiari cu blajinătatea paginilor scrise pentru copii. După moartea neuitatei Florica Cordescu, Eugen Jebeleanu a fost cuprins de negurile durerii. Lui Jebeleanu noi îi zicem *Jenő*, deși marelui traducător român al lui Petőfi i-ar fi mai pe potrivă *Sándor*, nume pe care întîmplarea i l-a dăruit însă lui Alexandru Ivasiuc, cu toate că el are o fire mai veselă, — mai luminoasă, în orice caz, decît soarta tinereții sale. Între destinul și firea lui nu mai e acum nici o deosebire, zic gîndindu-mă la Labiș, cu care-am golit și eu o cupă-două de vin roșu și nu ne-am urcat niciodată în tramvai, preferînd să străbatem pe jos kilometri întregi; cred că a vrut să-l ia tocmai pe acela unul, care l-a respins cu atîta violență, acel unic tramvai asasin... Dar să mergem mai departe: discutînd despre meandrele romanului lui Ion Lăncrănjan, *Cordovanii*, am putut spune că și la noi lucrurile s-au petrecut întocmai, lui George Lesnea i-am vorbit despre un mare

poet ardelean, călătorit de pe meleagurile noastre, Áprily Lajos, traducător și el, ca și Lesnea, al lui *Oneghin*, Remus Luca a fost „traducătorul meu" încă prin anii cincizeci, iar eu am transpus în limba maghiară piesa lui Horia Lovinescu, *Petru Rareș*, regretînd că nu i-am putut spune că în anii bejeniei sale singuratice voievodul moldovean și-a aflat ascunzătoare tocmai în Cetatea Ciceului, tocmai în Secuime și că l-au ascuns, evident, tocmai secuii, sub semnul alianței frățești; îmi aduc aminte cum îi explicam toate acestea lui Ștefan Luca, în drum spre Budapesta, și cum, mai înainte, în timpul unei călătorii la Varșovia i-am dat lămuriri lui Toma George Maiorescu despre relațiile polono-maghiare. Socotind însă mai important prezentul, Eugen Mandric îmi cere „scenariul veridic despre satul contemporan", după ce Alexandru Mirodan i-a adus pe scenă cu nemiloasă luciditate — deci i-a supus criticii — pe intelectualii trecutului apropiat, mai precis pe acei ziariști cu care am lucrat împreună amîndoi, la București; și nu uit cum transpira acolo, aplecat deasupra unor texte ce-i strepezeau întreaga ființă, și Teodor Mazilu: de unde să-l fi bănuit, în spatele amărăciunii sale de atunci, pe excelentul scriitor satiric de azi? Sau cum să-l fi zărit în stîngăcia mereu zîmbitoare a lui Dumitru Micu — încă la Cluj, prin 1949 — pe neînduplecatul critic de mai tîrziu? Celălalt Dumitru, alt prieten de-al meu, cîmpean din moșistrămoși, răspunde la numele de Mircea, și mi-ar părea mai bine dacă, după apariția atît de îndepărtată în timp a *Păinii albe*, am putea cînta, de bucuria unei noi cărți, cîntece românești din Țaga; căci cu Vicu Mîndra nu se poate face asta, el este omul teoriei, iar Francisc Munteanu își află plăcerea în povestirea amintirilor sale de război. Oameni pricepuți în materie mi l-au lăudat pe Gellu Naum ca pe un poet cu tonalitate modernă, pînă ce, astfel însuflețit, am putut băga și eu de seamă că el conversează cu domnul Diderot, cu Stendhal, cu Kafka. Prin firea sa explozivă, Fănuș Neagu ni s-ar impune auzului și vederii, chiar dacă ar exista cineva care să nu fi citit *Îngerul a strigat*. Dimpotrivă, Ioanichie Olteanu se impune prin sobrietate, e reținut, calm și mereu disponibil pentru a le prezenta cititorilor fie un poet, fie un prozator maghiar. Marin Preda nu citește în limba maghiară, ceea ce

nu-l împiedică să fie — după aprecierea mea — atît de aproape de realismul și caracterul dramatic al scrierilor lui Móricz; îmi zice că s-a apucat odată, doar așa, cu titlu experimental, să „perie" o nuvelă de-a mea și susține că fără epitetele sale liricizante ar fi fost mult mai bună. Numeroasele mele întîlniri cu Camil Petrescu rămîn tot atîtea amintiri de neuitat; avea în ochi ceva din atmosfera melancolică a unei poezii de Tóth Árpád, cu privirile ațintite totuși — în toiul muncii sale încordate de atunci — asupra incandescenței lui Bălcescu și a anului 1848. Iar Pop Simion... la Weimar, la Dresda — ne-am împărtășit destinul transilvan, tatăl lui sau, poate, o altă rudă fusese ostaș roșu în 1919. Despre acea personalitate conducătoare a scriitorilor români din Cluj care e Dumitru Radu Popescu — și pe care-l strigăm *Dere* — se știe că, disprețuind formulele retorice ale prieteniei, caută să lărgească necontenit cadrul colaborării de fapt. Ca și Titus Popovici, din ale cărui frămîntări de artist, din avîntul său plin de curaj — gîndește-te la ultimul său film, al cărui scenariu are la bază, de fapt, un roman, *Puterea și Adevărul* — în ale cărui nobile sfîșieri întru aflarea eului său cel mai adevărat am aflat, la rîndul meu, întotdeauna prilej de învățătură. Consemnez cu o mare mulțumire lăuntrică — am făcut-o și în scris — acea exigență umană și artistică a Veronicăi Porumbacu care a determinat-o — ca și cum ar fi vrut să vină în întîmpinarea strădaniilor noastre — să învețe și dînsa limba lui Vörösmarty, cu gîndul de a traduce. De Aurel Rău, care e și el deputat, m-au apropiat mai cu seamă preocupările obștești — și ar merita să urmăresc și în scris acele transformări ale disputelor noastre estetice, cînd, de pildă, disecînd cine știe ce probleme legate de forma poeziei moderne, unul dintre noi se poticnește brusc iar serviciul de porțelan al gîndurilor sale se sfărîmă cu zgomot pe grămada de pietriș a realității cotidiene: „Ia spune, Aurel, alegătorii tăi au primit pînă la urmă autorizația pentru copt pîine?"... L-am cunoscut și pe Sadoveanu, am asistat adesea la lecturile sale, ținute într-un cerc mai restrîns. Odată, după o discuție oarecare, m-a luat de braț și, revenind asupra unei fraze din intervenția mea, a spus: „Mă bucur, băiete, că și tu dorești să respecți realitatea".

„Altfel n-o putem transforma, maestre, căci tocmai acesta e scopul respectului". Lucru pe care el îl ştia mult şi mai bine ca mine. Mi-a surîs cu întreaga linişte a cărţilor sale. Am luat cu mine calda lui strîngere de mînă, asemeni omului care-a primit o vorbă lămuritoare tocmai atunci cînd stătea să aleagă drumul cel bun. Şi păstrez printre altele şi tainele acelui chit care, după Babits — într-o scrutare a cugetului aproape peralelă — l-a luat în spinare pe Marin Sorescu, şi pe mine de asemenea, în apropierea poetului, geamăn în cugetare; cum şi-o fi tăind oare Iona drum prin încîlceala destinului? Cu braţe tari, cu lovituri hotărîte, desigur, răspunde Nichita Stănescu, sub a cărui blîndeţe se încordează o dîrzenie poetică pereche. Alături, ca un chip înrudit, îmi apare cel al lui Virgil Teodorescu; îl asemui de obicei cu Méliusz şi Lászlóffy, gîndindu-mă la acea direcţie a avangardei poetice care caută sensuri — nu aiureli, nu jocuri precum „concubines et concubistes" —, care-şi vede rostul nu în epatarea tovarăşilor burgheji, ci în angajare, în slujirea colectivităţii. Şi nu cred că fie prea departe de toate acestea nici esteticianul, filozoful Tertulian, discipol român al lui Lukács György — dacă nu se supără din pricina acestei . . . înregimentări — cu care, locuind împreună, la Roma, în clădirea încă pustie şi dărăpănată a Academiei Române, amînînd mereu data întoarcerii, strîngeam cu sîrg impresii peste impresii; Tertulian vîna volumele lui Lukács în limba germană; se pregătea cu mare emoţie pentru întîlnirea, fixată la Budapesta, cu „marele bătrîn". Şi nu pot să nu-i evoc la finele acestei mici enciclopedii, prieteni din „epoca de glorie", pe Victor Tulbure şi pe Tiberiu Utan, pe *Tibi*, susţinător al literaturii maghiare pentru copii în ţara noastră şi naş al traducerilor mele din Creangă. Şi cîtă vreme a trecut de cînd Mircea Zaciu şi Iosif Pervain s-au angajat cu atîta dezinteresat entuziasm să-mi traducă piesa ce o scrisesem împreună cu Hajdu Zoltán! E o amintire tot atît de îndepărtată, şi tot atît de vie, ca şi prima impresie de lectură a *Desculţului*, acea oază în deşertul schematismului conjunctural. În ciuda acestui fapt, în epoca de început a puterii populare, Zaharia Stancu a mai stăruit în ochii noştri, vreme de cîţiva ani, ca un fel de pisc înzăpezit. În jurul unor talente

mai mici era parcă o zarvă mai mare. Iar cînd vremurile s-au limpezit, acest mare maestru al prozei românești s-a impus, dar nu prin rangul său social, ci datorită cărților sale; și i-l simt aliat și pe József Attila, care l-a tradus în maghiară cu acea elasticitate a sensibilității, atît de necesară în traducere. Ca și Beke György — poate că ai auzit despre el — care pentru traducerea romanului *Ce mult te-am iubit* a fost distins cu premiul Uniunii scriitorilor.

Am ajuns la capătul micii mele enciclopedii. Dacă dorești, continui.

— Mulțumesc.

— Nu știu ce scriitori români au cunoscut înaintașii noștri. Acestea sînt cunoștințele noastre, cercul prietenilor noștri. Mare parte a celor pomeniți ne sînt tovarăși de arme în apărarea zilnică a omeniei și în acea străduință de a ne reprezenta în unitate prin valori specifice, firesc diferite. Și nu numai în calitate de scriitori, ci și ca soli ai unei colectivități. Desigur, nu toată lumea își revendică această calitate. „Nu mă reprezint decît pe mine!" răsună uneori țipătul palidei vanități. Aceștia își închipuie că, asemeni lui Dumnezeu, ființează prin sine. Și nici gîndurile lor nu sînt decît tumbe în gol, rapidă transformare a aparențelor în evidențe rizibile.

— Ce anume poate fi considerat negativ în atitudinea unui scriitor aparținînd unei naționalități conlocuitoare?

— Aceea de a fi uituc. Tulburările memoriei.

— Adică?

— Adică atunci cînd cineva uită că limba de la mama nu e pentru joacă, pentru ca să-i plîngă apoi maică-sa-n loc. Fenomenul e de altfel o formă a delapidării. Să trecem la altele.

— În eseurile lui din ultima vreme, Titus Popovici a demascat cu un curaj exemplar naționalismul român dinainte de eliberare. Totodată, el a solicitat colaborarea confraților maghiari — și în acest sens. Chemarea e sinceră, dar aș avea ceva de adăugat: dacă ar fi să mă refer doar la opera ta și tot aș putea aduce foarte multe exemple de demascare a fascismului, a naționalismului (De-

meter Stegarul și altele). Aș putea însă cita și lirica introspectivă a lui Szabédi, opera lui Nagy István, Asztalos István, Méliusz József, Balogh Edgár sau Kacsó Sándor și a atîtor alți scriitori maghiari. În prefața ediției românești a cărții tale *Un leagăn pe cer*, prefață care e în esență o scrisoare deschisă adresată ție, Titus Popovici îi cheamă pe confrații săi maghiari să continue corespondența, în vederea discutării problemelor comune. În ceea ce te privește — dincolo de cele cuprinse în scrierea ta *Nagyenyedi fügeviráq* — dorești să continui schimbul acesta de scrisori deschise? Ce foloase crezi că s-ar putea trage, în privința aprofundării prieteniei, de pe urma unor asemenea schimburi de idei?

— Cu îngăduința ta, aș vrea să corectez paralelismele. Titus Popovici cunoaște bine — poate cu excepția a două-trei opere — activitatea scriitorilor maghiari citați. Tu vorbeai despre *Demeter Stegarul*, însă Popovici nu se referă în primul rînd la opere beletristice, ci la prelucrarea literară a unor documente istorice. Astfel, el amintește, de pildă, masacrul de la Aita-Seacă. La vremea ei opinia publică n-a aflat despre această bestialitate decît cel mult din articolele cîtorva ziariști; la fel și despre măcelul de la Ip, crima regimului fascist al lui Horthy. Îmi aduc aminte că pe la finele deceniului al cincilea Asztalos István a scris despre asta o relatare de mari proporții. A descins la fața locului și a rătăcit zile întregi prin memoria celor rămași în viață. Atitudinea în sine constituie și ea un răspuns la cele cerute azi de Titus Popovici. Ar fi trebuit arătate ambele chipuri ale diavolului, și cel de la Ip, și cel de la Aita-Seacă. Lucru pentru care, probabil, nu s-a aflat scriitor. Cu alte cuvinte — curaj. Mulți dintre condeierii noștri erau ocupați pînă peste cap să-și facă autocritica. Mai exact, să se autoflageleze. Mi se pare ciudat, ba, mai mult, tragic că, în vremea ce, pe baza unor considerente altfel juste, legate de realitatea Frontului Popular, Bánffy Miklós participa la serii literare dedicate alegerilor, Szabédi László — chiar dacă nu exact în același timp, dar într-o aceeași atmosferă — își scruta

întreaga operă de scriitor cu un sentiment de nemotivată vinovăție. Vrei să-ți mai dau și alte exemple? Asztalos, autorul unor scrieri ca *Újesztendő* și *Vád és panasz,* a tremurat ani de zile de teama acelora care credeau a-l ști angajat, cîndva, undeva, la o fabrică oarecare, ca spărgător de grevă. Pe Horváth István — acest vlăstar transilvan al filonului popular reprezentat de scriitori ca Sinka István, Veres Péter, Szabó Pál — îl păștea vina, rostită ori tacită, a narodnicismului. Pe Kacsó Sándor, cel mai mare publicist maghiar din Transilvania ultimei jumătăți de veac, ca să nu mă refer decît la această orientare — de stînga! — a activității sale, îl urmărea umbra ghimpată a cine știe cărei erori tactice de odinioară. În jurul lui Kós Károly roiau interpretările vulgarizatoare, iar Bözödi — autorul unei cărți ca *Székely bánja!* — purta pe spate crucea de cretă a unui fragment de roman de inspirație biblică, tendențios interpretat (de data asta, spre dreapta). Nu mai continui. Reiese și de aici, așa cred, că imaginea ce ne-o oferă istoria literară — întregul detașament al scriitorilor progresiști avîntîndu-se, imediat după 1944, cu toate forțele și cu o desăvîrșită descătușare sufletească, la îndeplinirea noilor sarcini — e puțin cam idilică. În miezul marilor avînturi se piteau uneori secrete temeri scriitoricești; velele entuziasmului se mai pleoșteau, la cîte-o bruscă schimbare de direcție și temperatură; o ureche mai sensibilă putea desprinde, printre acutele combativității, și suspinele deprimării. Acest fel de deprimare naște idila, iar imaginea din anii marilor transformări, ai cotiturii istorice, e într-o bună măsură — cel puțin pe tărîmul literaturii — idilică. Altfel Popovici nu s-ar fi atins de ea. Dar iată că el scoate la iveală o serie întreagă de fapte neexplorate atunci și ne întreabă: despre acestea n-aveți de spun nimic? Cum să nu avem! Am și avut, vom și avea. Acele limitări care într-o perioadă istorică dată, au făcut posibilă doar înfățișarea parțială a faptelor au dispărut în bună măsură, odată cu epoca. Și perspectiva noastră de acum e mai largă. Am putea trece deci, în colocviul nostru, la forme și conținuturi *mai concrete,* bazate pe fapte precise.

— În diverse discuții purtate pe marginea fenomenelor literaturii, apare adeseori un atribut

menit să marcheze un fel de neliniște, o temere difuză — „angoasa". În acest fel, critica desemnează, evident, o trăsătură mai recent relevată în cadrul concepției despre lume. Ce părere ai despre asta, în ordinea discuției noastre? De asemenea, crezi că s-a limpezit îndeajuns în literatură acea problemă a pozitivului și negativului, atît de mult dezbătută în trecutul apropiat?

— Cred că nu e bine să folosim cuvîntul, cu sensul acela al lui care trimite la niște stări neguroase, greu de determinat. E neliniștea, teama de care era cuprins omul primitiv cînd începea să răzbubuie cerul. Ei da, și condeierul care se ciondănește cu soacră-sa și apoi se apucă să umple lumea cu angoasele sale. Să vorbim, zic eu, mai degrabă despre ceea ce aș numi, în lipsa unui termen mai potrivit, sentimentul vieții. Printre altele, ce altceva e literatura însăși dacă nu consemnarea, fixarea acestei stări omenești, impact și descărcare electrică a unor sarcini emoționale? Iar în ceea ce privește chestiunea albnegrului, a pozitivului și negativului, iată: de vreme ce ele sînt prezente laolaltă în viața noastră cea de toate zilele, într-o unitatea dialectică, nu văd ce i-ar îndreptăți pe unii să-și asume rolul bocitoarei, iar pe alții pe acela al paiaței? Exprimarea adevărului social nu poate fi nici expropriată, nici dată în arendă și, ca atare, nici împărțită în pozitiv, negativ și așa mai departe.

— Există o vorbă veche, care zice cam așa: să-și mătură tot omul ograda sa, să-și vadă fiecare de-ale lui... Cum apreciezi aceasta, cu referire la schimburile de opinii, literare și obștești?

— Într-adevăr, să-și vadă tot omul de treaba lui. Cel care are treburi separate. Dar unde vezi tu aici treburi separate? Tactica aplicată cîndva cu atîta pedanterie era una dintre formele de strangulare a opiniei, ba chiar, adeseori, un exemplu de rizibilă neghiobie. Îl știi minte, poate, pe totul din poveste, care-și gonește musca de pe frunte cu toporul...

— Cum ai formula — în ceea ce te privește — bucuria angajării artistice în slujba prieteniei frățești?

— Ca orice intenţie şi lucrare onestă, îşi are şi aceasta bucuria ei: bucuria unei conştiinţe curate.

— Ai avut parte şi de decepţii pe acest tărîm?

— Dacă mă gîndesc la cititorii mei români sau la prietenii mei scriitori pomeniţi în mica enciclopedie, nu. Am avut însă din partea unei anumite concepţii. Conform acesteia există scriitori care propovăduiesc ideea prieteniei şi există „scriitori — scriitori" care, socotind această activitate drept un fel de impozit spiritual suplimentar, pot merge fără grijii după cum îi taie capul. Respectiva concepţie umblînd, desigur, de-a buşilea, a huiduit acum cîţiva ani chiar şi apariţia romanului lui Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya,* zicînd că „autorul nu se referă la problemele concrete ale convieţuirii frăţeşti".

— Ei da, Kemény Zsigmond! Consideri o datorie de onoare a ta reeditarea scriitorilor clasici maghiari din Ardeal. Primul volum al lui Kemény a apărut în cele din urmă mulţumită tenacităţii tale. În procesul nostru de autocunoaştere, ne putem lipsi oare de operele lui Kemény, Jósika şi ale altora? Şi dintre acestea în primul rînd ce-ai pune la îndemîna cititorilor români?

— Perechea celor pe care cititorul maghiar le are traduse, şi la îndemînă. Adică — schimbul moştenirii literare româneşti — moştenirea noastră literară. Nu se cuvine să primeşti mai mult decît dai.

— „Întoarcerea acasă" a lui Tamási Áron, pătrunderea tot mai largă a operelor sale în conştiinţa cititorilor maghiari din România se datoreşte şi efortului tău susţinut. Poate că figura lui Tamási a fost cea mai înceţoşată de tot felul de false credinţe, de negura neînţelegerii. Se pare însă că merită totuşi să te lupţi cu superstiţiile, să goneşti duhurile rele. Nu socoteşti că ar fi vremea ca cele mai valoroase scrieri ale lui Tamási Áron să apară şi în traducere românească?

— N-a existat niciodată vreo piedică de principiu în calea apariţiei lui Tamási în româneşte. A lipsit însă traducătorul care să-l fi egalat în ceea ce priveşte expresivitatea limbajului. Mai lipseşte şi azi. Ne-a venit cu atît mai greu să ne croim drum prin desişul de neînţeles — şi

la un moment dat aproape autonom — al obstacolelor pe care le îngrămădiseră în jurul lui tocmai factori literari maghiari din România. După o perioadă relativ scurtă a campaniei împotriva lui Tamási, s-a lăsat o mare tăcere în juru-i ca tăcerea celor ce nu se ştiu cu conştiinţa curată. La fel s-a întîmplat şi cu alţi confraţi ai lui. Pe un volum de versuri ale lui Illyés — ţin minte — se mai iţea noroiul cu care-l împroşcase o scriere publicistică, în aşa fel încît să-l nimerească şi pe Gálfalvi Zsolt, deoarece el recenzase poeziile. Dar, cum ziceam, a trecut şi asta, în ciuda faptului că, atunci, redactorul respectiv nu mi-a putut publica articolul de răspuns.

Apoi, trăgînd cu urechea prin liniştea aceea mare, a trebuit să constat că obstacolele subiective ale editării lui Tamási — păşind cu pasul moale al fiinţelor subiective — şterseseră putina pe neobservate. O antologie Tamási Áron? Firește! — a zis Editura şi din vorba asta a ieşit prima şi apoi a doua ediţie a cărţii *Rendes feltámadás*, iar pe urmă toate cîte le ştii şi tu prea bine.

— Parcă ar fi fost o rupere de nori: s-a pornit editarea, consemnarea operelor lui Tamási în ţara noastră, montarea pieselor sale de teatru.

— Da, aşa s-a întîmplat, după moartea lui. Îţi dau şi un alt exemplu: cu ani în urmă m-a oprit cineva, întrebîndu-mă dacă ştiu că a murit Kemény Zsigmond. Iar? Acelaşi lucru l-a proorocit cineva, nu de mult, într-un studiu întins. Atunci m-am hotărît să fac tot ceea ce îmi va sta în puteri pentru a acredita contrariul. M-am vîrît pentru cîteva luni sub faldurile veşmîntului său zis de atîtea ori prăfuit şi, chiar dacă n-am scos la iveală o dovadă capitală, cartea sa, *Özvegy és leánya*, după cum a mai fost vorba aici, a apărut şi la noi. Trebuie să urmeze de-acum opera acestui scriitor. Dacă fiecare scriitor de-al nostru care se respectă s-ar învoi să slujească pe lîngă cîte-un clasic, sînt sigur că şi-ar afla mulţumire dinspre partea poporului. Îţi mulţumesc pentru răbdarea cu care m-ai ascultat.

1972

SZÁSZ JÁNOS

Discuția s-a iscat dintr-o remarcă, în fond, neînsemnată. O doamnă, al cărei orizont n-a cuprins niciodată prin geamul mașinii (ah, geamuri încețoșate!) și grijile colective, de pildă problemele cotidiene ale vieții naționalităților, făcuse o observație ironică cu privire la o scriere a sa. Deși călit în această privință — îl văzusem zîmbind și la critici nedrepte, exagerate — Szász János schimbă tonul, exuberanța sa dînd loc calmului, politeței, în schimb, mîniei. Respinse cinismul doamnei cu această mînie calmă. Dacă limba maternă maghiară i-ar fi indiferentă — zise — ar rosti o sentință asupra propriei sale activități, și-ar renega idealurile. „Pentru că, ia aminte, niciodată nu mi-a trecut prin minte că scriu măcar un rînd fără rost. Și știu totdeauna pentru cine scriu".

Am stat ani în șir față în față într-un birou redacțional. Oamenii se manifestă autentic la bucurie și la supărare; în astfel de împrejurări poți cunoaște pe cineva cu adevărat. Avusesem parte și de unele, și de altele. Îl văzusem descurajat și înfierbîntat, scria versuri și reportaje la masa de vizavi, iar cînd era bine dispus, recita din baladele sale grotești... Niciodată n-am observat la el prefăcătorie, mască. La debut fusese romantic din convingere, constrîns de sinceritatea sa, se autoanaliza, se acuza, se apăra de atîtea ori.

Un scriitor care se destăinuie. Nicicînd confesiune individuală, ci o căutare — chiar dacă în propriul destin — a problemelor, a sarcinilor, a responsabilităților unei generații, a unei comunități naționale. În cele șase romane ale sale personajele revin iar și iar, purtînd cîte puțin fiecare și trăsăturile meditative și zbuciumate ale lui Szász János. Sînt confesiuni — în numele colectivității.

A avut totdeauna mulți prieteni printre scriitorii români. Pentru că leagă cu plăcere prietenii, pentru că e un om cu mult umor și, poate, mai ales, pentru că socotește cultivarea cunoașterii și prieteniei reciproce —

atît prin opere cît și prin viața particulară a scriitorului — indisolubil legată de răspunderea individuală ce simte și-și asuma față de grijile colectivității, față de limba, tradițiile și viitorul naționalității maghiare din România, față de caracterul umanist al literaturii maghiare din România.

— Să pornim de la una din zilele tale obișnuite. Cum arată ziua unui poet, scriitor maghiar din România, la București? De data asta, mă interesează acest lucru sub aspectul conviețuirii, al relațiilor directe cu colegii români și germani, al problemelor oficiale și al discuțiilor personale. O zi, ca, de pildă, cea de azi, fiind de-acum seară.

— Vezi, situația mea actuală e de așa natură că nu pot despărți relațiile personale de cele oficiale, și asta cu atît mai puțin cu cît în ambele mele calități, și ca om particular, și în funcția ce o îndeplinesc în prezent, activez ca scriitor. Deci dacă mă întrebi despre ziua mea de astăzi, îți pot spune că dimineața am participat la Casa scriitorilor la o ședință a unui colectiv mai larg, unde s-a dezbătut statutul nou, respectiv îmbunătățit, al Uniunii scriitorilor. Am fost împreună, printre alții, cu Marin Preda, cu Eugen Jebeleanu, Laurențiu Fulga și — pe cine să mai pomenesc? — cu Titus Popovici, Fănuș Neagu, prin urmare cu numeroși scriitori români de seamă. Aș putea spune că această dimineață mi-a prilejuit dialoguri determinate exclusiv de munca oficială sau determinată de calitatea mea oficială. Dar ceea ce e caracteristic, spunînd mai mult decît atît, e faptul că aproape de fiecare mă leagă o impresie mai mult sau mai puțin semnificativă, iar de unii — sentimente de prietenie.

— În cursul convorbirii noastre voi mai reveni la aceste prietenii. Deocamdată, să rămînem la evenimentele uneia dintre zilele tale obișnuite. O zi banală, de care-ți amintești. M-ar interesa în ce mediu trăiește, lucrează, zi de zi, scriitorul maghiar din București și cum se raportează la acest mediu în 1972?

— Mă leagă de ani îndelungați, aproape de un sfert de veac, multe fire interioare de numeroși scriitori ro-

mâni. Mulți trăiesc, în prezent, la București. Revenind la dimineața de azi, aș putea spune, de pildă, că printre prietenii mei intimi se numără Titus Popovici, pe care-l cunosc cu adevărat de cînd a debutat în cariera sa de scriitor. Ne-am cunoscut prin 1949 sau 1950. E îndeobște cunoscută poziția lui Titus Popovici față de problema conviețuirii româno-maghiare, față de literatura maghiară din România. N-am să pomenesc seria sa de articole publicate în *Luceafărul*, extrem de interesante, despre conviețuire, despre probleme ale luptei literare împotriva naționalismului, la care și presa maghiară din România a reacționat prompt. Se știe, de asemenea, că și în romanele sale există numeroase asemenea referiri. Aș putea afirma că face parte dintre puținii scriitori care concep înfățișarea conviețuirii româno-maghiare ca o sarcină reciprocă, bilaterală. Aceasta figurează ca o problemă centrală, artistică, în romanele sale. Cu puțină vreme în urmă, Titus a fost operat. L-am chemat, bineînțeles, imediat la telefon, urîndu-i însănătoșire grabnică. Se ivesc adesea și amănunte de acest gen într-o zi de-a mea obișnuită. Zece minute mai tîrziu m-a chemat Nina Cassian — deși, de data asta, nu într-o problemă cu referire maghiară. Traduce din versurile unui poet german, prieten comun, și m-a rugat s-o ajut în legătură cu unele aspecte de limbaj, semnificații și nuanțe. Sau: într-o dimineață se poate întîmpla să fiu chemat la telefon de Virgil Teodorescu, ca să mă întrebe de semnificație românească a cutărei expresii din volumul de poezii al lui Méliusz József. El e traducătorul volumului *Aréna* în limba română. Dacă nu poate deduce ceva din traducerea brută, îmi cere sfatul, îndrumarea. Deschid apoi ultimul număr al revistei budapestane *Kortárs* și văd traducerea lui Constantin Olariu din Janus Pannonius. Îl felicit prin telefon și-mi exprim părerea de rău că n-a tradus în endecasilab, așa cum e în original, iar el îmi explică la rîndul lui că fidelitatea formei i-ar fi împrumutat versiunii române o atmosferă care ar fi frustrat-o, într-o măsură oarecare, de vigoarea și de dîrzenia poeziei lui Janus Pannonius. Cu acestea n-aș dori decît să sugerez că, fie și într-o singură zi, într-o singură dimineață, se ivesc nenumărate prilejuri pentru a sta de vorbă cu confrații noștri români despre problemele comune. Și mai

adaug doar ca o curiozitate că deşi azi dimineaţă m-am întîlnit cu Marin Preda în munca noastră oficială, în pauză am găsit prilejul să schimbăm măcar o vorbă-două despre cel mai recent roman al său, *Marele singuratic*. El ştie că pînă în prezent am scris aproape despre fiecare roman al său, în presa maghiară. Deşi nu există între noi relaţii intime de prietenie, ci doar foarte bune raporturi colegiale, l-a interesat părerea mea asupra romanului. Şi, ca orice autor care se respectă, m-a întrebat dacă voi scrie despre acest roman al său. I-am răspuns că voi scrie, bineînţeles.

— Ca secretar al Uniunii scriitorilor, ţie ţi se adresează deopotrivă scriitori români, ca şi cei maghiari şi germani, ceea ce e foarte firesc. M-ar interesa însă, de data asta, care dintre scriitorii maghiari au venit la tine în săptămîna trecută şi cu ce probleme; prezintă interes ce probleme zilnice au de rezolvat astăzi scriitorii maghiari din România: călătorii, ajutoare sau altele.

— E de preferat să vorbim la obiect în asemenea cazuri.

— Firește.

— Ei bine, Lászlóffy Aladár, Szilágyi István şi Sigmond István au cerut, pe baza anumitor invitaţii din străinătate, ca Uniunea scriitorilor — conform uzanţelor şi procedurilor în vigoare (spun procedură în lipsa unui cuvînt mai nimerit) — să-i sprijin în pregătirea călătoriei lor. Ceea ce s-a şi întîmplat. În toate aceste probleme trebuie să vorbesc, bineînţeles, cu preşedintele, cu Zaharia Stancu, care, dacă-l cunoaşte pe autor, se informează ce face, iar de nu-l cunoaşte cumva, fiind vorba de un tînăr, mă iscodeşte, interesîndu-l totul, cine e respectivul, ce a scris pînă în prezent. Aceste rapoarte fugare, nicicînd birocratice, le şi ţine minte, iar dacă numele mai apare o dată — Uniunea scriitorilor numără vreo opt-nouă sute de membri — el şi-l aminteşte chiar dacă nu l-a văzut vreodată pe respectivul... Să nu uit, între timp a mai fost şi seara literară *Utunk*, în legătură cu care şi Uniunea scriitorilor a avut cîte ceva de aranjat. Cred că e caracteristic pentru relaţiile noastre şi faptul că orga-

nizăm o seară *Utunk* la Casa de cultură Petőfi din București...

— Cu ce probleme de creație se adresează scriitorii către Uniune?

— Timpul dădăcelilor a trecut, slavă Domnului! Știu însă că nu te-ai referit la asta. Iată un caz concret. Deák Tamás a scris o piesă nouă, urmînd să apară la Editura Eminescu, în noul său volum de teatru. Această editură bucureșteană nu se ocupă decît de un an și jumătate de editarea cărților maghiare; nu are aparatul Editurii Kriterion sau al altor edituri. Cînd apar controverse de creație, sau strîns legate de creație, ne străduim să ajutăm lectoratul maghiar al Editurii Eminescu. Am constatat, de altfel, că în ultimii trei ani s-a consolidat unitatea ideatică a literaturii maghiare din România. Ce înțeleg prin asta? În procesul democratic caracteristic întregii noastre societăți și, totodată, și întregii existențe a Uniunii scriitorilor, colaborarea între diferitele reviste literare maghiare din România și alte focare, — chiar dacă nu se desfășoară fără perturbări — în orice caz e mult mai armonioasă decît, să zicem, acum patru-cinci ani. Recenta masă rotundă a revistei *Igaz Szó*, la care au participat și reprezentanți ai altor publicații, dovedește acest lucru. După o primă îngrijorare, provocată mai curînd de gîndul unei reduceri a tirajului, e caracteristică și dragostea prietenească cu care a fost primită apariția revistei *A Hét*. Comisia naționalităților, organul consultativ al Biroului Uniunii scriitorilor se caracterizează prin acțiune unitară, armonie de idei, îndeletnicire comună în probleme comune, dincoace sau dincolo de discuțiile inevitabile. E perceptibil acest lucru în toate privințele, ca, de pildă, în problema pensiilor, în dezvoltarea pe mai departe a profilului revistelor și în nenumărate alte probleme. Chiar și în problema premiilor literare — Comisia naționalităților avînd dreptul de a propune. Deși la orice premiere selectarea se face, de la bun început, dintre cei mai buni, alegîndu-se totdeauna cei mai bun dintre cei mai buni, în ultimii trei ani, în ciuda unor erori sau gafe, s-a reușit să se „lanseze", pe cît posibil cu voință comună sau, să zicem, de pe o platformă comună, cei mai buni. Și acest fapt trebuie socotit ca un rezultat al acestui spirit nou.

— În ultima vreme, în literatura română particularitățile naționale au ajuns pe prim plan, caracterul național devenind mai accentuat. Paralel cu acest fenomen, se simte și în literatura maghiară din România o tendință mult mai viguroasă în aprofundarea autocunoașterii naționale. Avînd relații continui, directe cu numeroși scriitori români, aș dori să te întreb dacă scriitorii români știu, cunosc oare că și în literatura maghiară din România se simte o năzuință similară, stimulată tocmai de către literatura română — și cum e privită această tendință?

— Fără îndoială că opinia literară românească nu numai că ia cunoștință — asta ar fi puțin — dar și ține cont ca de un semn specific de faptul că literatura naționalităților — deși face parte din cultura socialistă unitară din România — îmbogățește totodată această cultură socialistă unitară cu un colorit, un iz, un trecut istoric particular, cu nuanțele izvorîte din tradițiile sale culturale, într-un cuvînt — cu un caracter specific. Lucrurile se reflectă și în documentele Uniunii scriitorilor — spunîndu-i-se pe nume acestei categorii specifice — fie teoretic, fie practic, dacă e necesar — ceea ce e de mare importanță. Aspectul se manifestă chiar și în lucrările nereușite sau semireușite, pline de greșeli, cum e dicționarul lui Marian Popa; defecțiunile acestuia ne sînt cunoscute, dar însăși împrejurarea că autorul n-a vrut să omită dintr-un dicționar de literatură contemporană scriitorii maghiari, germani și de alte naționalități semnalează că și lexicograful ia act de realitate.

— Nu te supăra că te întrerup, dar dicționarul lui Marian Popa, cu superficialitățile sale de neînțeles, n-a reușit decît să irite. Iritarea a prins grai, pe bună dreptate, în articolul violent critic al lui Nagy Pál, pe care tu îl cunoști bine din *A Hét*. Omiterea unor creatori de prestigiu — Kós Károly, Gaál Gábor, Kányádi Sándor și alții — nu este în nici un fel justificabilă; determinantul folosit în legătură cu scriitorii maghiari din România — „scriitori de expresie maghiară“ — e ne-

științific, denotînd neînțelegerea esenței. Cred că ești de aceeași părere cu mine.

— Bineînțeles. A avut loc o mare confuzie în ceea ce privește principiile, clarificată în presă. Eu vorbesc însă de un fenomen. Chiar dacă încercarea lui Marian Popa s-a soldat cu o nereușită, putem considera caracteristic însuși fenomenul.

Practica anilor trecuți a arătat că lucrările remarcabile ale literaturii maghiare, germane și a altor naționalități din România n-au avut sau au avut foarte rar răsunet în presa românească centrală și literară. Printre altele, ține de fenomenul despre care vorbeam și faptul că astăzi întîlnim în presa românească — începînd cu cotidienele politice pînă la presa literară, chiar dacă sporadic — recenzii, articole cu privire la opere maghiare, germane, sau treceri în revistă ale vieții literare maghiare, germane.

Contează enorm că Editura Kriterion a început să traducă în limba română literatura naționalităților din România. Așteptăm, sperăm, știm că și la celelalte edituri se va întîmpla același lucru. Am vorbit despre Editura Eminescu, care nu numai că a început editarea operelor de limbă maghiară, ci publică și în limba română lucrările poeților, scriitorilor maghiari. A publicat, de pildă, poeziile lui Kiss Jenő în tălmăcire românească. La Editura Dacia din Cluj a apărut în limba română, romanul lui Kacsó Sándor, *Pe linie moartă*. Editura Cartea românească a editat nuvelele lui Páskándi, precum și culegerea de drame și de nuvele ale lui Kocsis István. Desigur, vor urma și altele, iar noi ne și străduim să urmeze. E un moment care ne spune multe. Cu timpul va fi neapărat necesar, după părerea mea, ca Dicționarul literaturii maghiare din România, în pregătire, să apară și în traducerea română. O asemenea lucrare științifică mediază cu adevărat o parte a autocunoașterii reale, orientîndu-l pe cititorul român cu privire la cele mai semnificative momente ale literaturii maghiare din România din ultima jumătate a secolului.

Ar putea fi vorba, evident, și de publicarea în limba română a istoriei literaturii maghiare din România a lui Kántor Lajos și Láng Gusztáv — atît de discutată, dar a cărei semnificație de pionierat nimeni n-a pus-o la în-

doială; sau poate că ar fi cazul să vadă lumina tiparului o lucrare scrisă special în acest scop.

Toate acestea sînt sarcini care contribuie la afirmarea în viața literară a particularităților naționale ale literaturii maghiare din România și ale literaturii celorlalte naționalități, în sensul ca aceste particularități să apară în cuget ca un moment al îmbogățirii culturii socialiste.

— Destinul tău s-a configurat în așa fel, încît în cei douăzeci și cinci de ani, în afară de traduceri, ai activat, în primul rînd, pe tărîmul relațiilor. În amintirile tale, într-o confesiune publicată recent, se reliefează o listă impunătoare a prietenilor tăi scriitori, poeți români, a cunoștințelor tale. Ion Brad, Mircea Zaciu, Ioanichie Olteanu, Miron Radu Paraschivescu, Victor Felea, Aurel Gurghianu, Emil Isac, Mihai Beniuc, A. E. Baconsky, T. G. Maiorescu; am înșirat numele după cum mi-au venit în minte, fără să țin seama de o ordine ierarhică sau de generație. Dar s-o luăm de la început: ce amintiri ai despre primele momente ale stabilirii relațiilor, să zicem, din timpurile de acum douăzeci și cinci de ani?

— Primul scriitor român cu care am avut relații de colaborare e Petru Vintilă. În 1944 și 1945 am lucrat împreună cu el în Uniunea Tineretului Comunist și în partid, dar nu știam că-i scriitor. Pe atunci n-aveam timp să discutăm despre așa ceva. Totuși, iată cum anume am aflat despre el că e scriitor: în 1945 s-a instalat în vitrina unei librării timișorene, în chip de ilustrație vie a propriei sale cărți. Bineînțeles, asta ar fi un fel de uvertură umoristică.

Marea mea revelație din literatura română contemporană — după Minulescu, din perioada școlii medii, care mi se dezvăluie odată cu Kosztolányi — a fost Beniuc, volumul său de poezii apărut în 1943; din simbolurile și metaforele sale străbătea dogoritor antifascismul său. E semnificativă pentru mine această cunoaștere, a avut o importanță determinantă asupra relațiilor mele de mai tîrziu cu Beniuc.

Primul mare scriitor român în viață pe care l-am cunoscut personal, la Cluj, și care mi-a făcut o deosebită impresie a fost Emil Isac.

— În cursul interviurilor mele, membrii generației mai vîrstnice a scriitorilor maghiari mi-au relatat episoade din relațiile lor cu Isac. Ar fi foarte interesant de știut cum l-a văzut pe acest poet român — prieten al lui Ady, simpatizant al ideilor socialiste încă din tinerețe — un scriitor maghiar dintr-o generație cu mult mai tînără, al cărui debut a avut loc sub semnul spiritualității socialiste.

— Nu e vorba aici de cum l-am văzut eu, ci cum ne-a văzut el pe noi. Era extrem de interesant faptul că acest om, pe atunci în jur de șaptezeci de ani, amic bun, pe vremuri, cu Ady, s-a apropiat cu vechea ardoare și pasiune de acei tineri pe care, în esență, nu-i puteai defini decît doar ca „tinere speranțe" și care mișunau la Cluj, în acel timp, în jurul Universității și al revistei *Utunk*. Se știe că Isac vorbea excelent maghiara, ceea ce-i înlesnea relațiile, din capul locului. Îl interesa ce spune, ce aduce această generație. Practic, îl cunoscusem pentru că Isac venea în mod regulat la redacția *Utunk*. Umbla greu, totuși urca totdeauna la redacția din Piața Libertății, citea regulat revista și se așeza alături de cei tineri — cafenele încă nu existau, dar nici cafea nu era — își dădea părerea, îi ducea la el acasă, le împrumuta cărți, le arăta scrisorile lui Ady, dedicațiile lui, corespondența lui Kosztolányi. Îi introducea deci cîte puțin în atmosfera spirituală nemaipomenit de densă și semnificativă care-l înconjura și pe mai departe; deși nu mai erau decît amintiri, probabil că tocmai acestea îl determinau să întrețină relațiile în continuare, în noile condiții.

Întreținea, în general, relații bune cu Gaál Gábor. Relație importantă pentru tinerii de atunci, căci, văzîndu-i des împreună, discutînd între ei, legătura lor simboliza în fața noastră trăsătura proprie și caracteristică a vieții literare în pragul noii sale alcătuiri. Același lucru îl simboliza și binecuvîntarea patriarhală a lui Isac, căci așa trebuie să denumesc gestul lui cînd ne îndemna pe toți să ne tălmăcim reciproc. Prezența lui Emil Isac la Conferința de constituire a Uniunii scriitorilor, printre delegații clujeni, face parte dintre amintirile mele frumoase. Am călătorit împreună spre București. Sütő și cu mine eram cei doi „novici" și îmi aduc aminte că întreaga societate,

Gaál, Asztalos, Szabédi şi alţii, ne tachina, atît la plecare cît şi la înapoiere, aşa cum se obişnuieşte în asemenea călătorii — pe atunci şi foarte lungi.

Cum spuneam, cam în acest fel se contura rolul lui Emil Isac. Şi eu mă plimbam de multe ori cu el de-a lungul străzii Jókai pînă la el acasă, în strada Bartha Miklós, mă şi lua cîteodată pînă sus, la el. Din cele ce-mi povestea n-aş mai putea aminti ceva nou, toate constituind de-acum documente ale istoriei literaturii.

Doresc să mai povestesc doar un amănunt, şi acesta legat tot de Isac şi, într-un fel, semnificativ şi astăzi. Cu cîteva săptămîni în urmă m-am întîlnit cu Ion Brad care făcea şi el parte, pe vremuri, la Cluj, din cercul lui Isac. De fapt, aproape toţi aparţineau acestui cerc, Isac căutîndu-i, atrăgîndu-i pe toţi. Brad mi-a spus că scrie o monografie despre Isac, nu un studiu analitic, ci, mai curînd un portret de scriitor, un fel de trezire a amintirii lui Isac, care în ultima vreme a fost dat oarecum uitării, posteritatea nefiind totdeauna recunoscătoare! Brad mi-a povestit că a cercetat articolele lui Isac, apărute în ziarele maghiare, din provincie, înainte de primul război mondial, nepublicate niciodată în volum. A dat peste comori de necrezut, tocmai pe tărîmul prieteniei româno-maghiare, al popularizării poeziei maghiare, al popularizării în limba maghiară a poeziei române, adică în munca de construire a punţii, în care Isac deţinuse un rol atît de important. Doar încă atît despre Isac, că atunci cînd el atrăgea atenţia asupra necesităţii de a rămîne fideli meleagurilor natale, asupra colaborării româno-maghiare, asupra destinului comun nu exista în aceasta niciodată nici un fel de provincialism. Spiritul lui Ady putea fi şi el o garanţie în acest sens, dar, dincolo de asta, impresiile sale de la Paris, spiritul său larg european era de natură să deschidă perspective, de la bun început, în întreg climatul spiritual. Aşadar, acel „aici şi acum", profesat de Gaál Gábor, dimpreună cu sesizarea unor idei general europene, cu viziunea dialectică a corelaţiilor, pe scurt, înglobarea în internaţionalism a sarcinilor noastre specifice, pe de o parte, şi angajarea lui Emil Isac, legată, evident, nu de o concepţie marxistă cristalizată, dar avîndu-şi rădăcinile în marile tradiţii radical-democrate, poziţia sa de simpatie

față de orice mișcare progresistă, pe de altă parte, reprezintă un moment de fericită concordanță, care ne-a fost atunci de mare ajutor în formarea profilului nostru spiritual.

— În afară de Gaál Gábor, maestrul tău, de scriitorii maghiari clasici și contemporani și, după cum ai expus adineauri, în afară de Emil Isac, a mai exercitat careva dintre scriitorii români vîrstnici, de pe atunci, o influență asupra formării profilului tău de scriitor și om?

— Îl mai amintisem pe Beniuc. Volumul său fusese o revelație pentru mine, în ce privește poezia. Mai tîrziu, prin 1947 sau 1948 — nu-mi amintesc precis — după multă, multă vreme, venise din nou la Cluj; aici fusese pe vremuri student la facultate, apoi asistent, aici lucrase la Institutul de psihologie și scrisese versuri minunate. A venit la Cluj, avînd o întîlnire cu muncitorii de la Fabrica *Herbák János*. Era mult mai mișcat decît mine care-l așteptam la gară. S-a nimerit să nu mai avem timp să mergem în altă parte, de la gară am pornit direct la fabrica pe care el o numea consecvent *Dermata*. Și-a citit versurile în românește, apoi, evident, am citit și traducerea lor în limba maghiară. La discuții, dacă cineva i se adresa pe românește, răspundea și el în românește, iar cînd i se puneau întrebările în limba maghiară, răspundea ungurește. A fost o seară frumoasă, memorabilă. Ne-am întors agale spre centru, autobuzele circulau cam din două în două ore, birje nu mai erau, iar taxiuri încă nu existau. Pe drum, a evocat Clujul de altădată, prietenii de pe vremuri. Contează mult asemenea momente, atmosfera lor. În asemenea seri și plimbări, destinul comun român și maghiar, dependența reciprocă se simțea atît de aproape, o realitate palpabilă, încît aceste impresii din tinerețe te angajează pentru o viață. O știi bine și tu. Cînd împlinești patruzeci și cinci de ani, poți să spui așa ceva: pentru mine, trăirea acelor impresii se transformase nu numai într-o credință de principiu, ci într-o realitate vie. Convingerea principială poate fi, evident, fermă, iar la un savant cercetător ea se poate, eventual, manifesta exclusiv într-o muncă bibliografică; eu o respect și nu contest nici o clipă marea sa importanță, se pare însă că și viața își

are o repartiție a muncii: unul adună date bibliografice, altul impresii. Acestea nu sînt însă imagini sterpe, urmînd a fi derulate la bătrînețe, ci momentele unei munci modeste, dar totuși utile.

— Aș dori să mai evoci asemenea momente.

— Un moment asemănător s-a constituit și din relația cu Miron Radu Paraschivescu. Avea o revistă, apăruse îndată după august 1944, *Revista literară*, așa se chema, iar eu ca tînăr student, am adresat redacției o scrisoare, stăruind asupra traducerilor reciproce, a cunoașterii literaturii naționalităților. Fără să mă cunoască, Miron Radu Paraschivescu a publicat scrisoarea. Putea să pară și un gest simplu: un tînăr student, de undeva de prin Cluj, a scris o scrisoare mai mult sau mai puțin bine concepută, în interesul unei cauze nobile... Nu peste mult, Miron s-a îmbolnăvit, iar revista și-a sistat apariția. Cam prin 1949, locuiam la ultimul etaj al actualului Hotel Continental, pe atunci sediul Asociației studenților democrați, iar cele două etaje de sus fuseseră transformate în cămin. Stăteam într-o cameră cu Toma George Maiorescu. Într-una din zile bătu la ușă cineva: un bărbat scund, oacheș, adus puțin din spate intră spunînd: „Mă cheamă Miron Radu Paraschivescu. Aici stă Szász János?" Da, zic, eu sînt. „Dumneata mi-ai scris odată o scrisoare". Eu uitasem de ea. Văzîndu-mi ezitarea, continuă: „Am și publicat-o". Ah, da, scrisoarea aceea, sigur... „Am vrut să te cunosc doar", îmi zise prietenos. Astfel a început cunoștința noastră care, din păcate, s-a terminat în urmă cu un an, cînd l-am îngropat la Vălenii de Munte. Paraschivescu a fost un vechi militant al cauzei despre care vorbim. E cunoscută activitatea sa în această direcție, scria la *Korunk*, avea relații cu maghiarii în cadrul mișcării muncitorești. Deși nu cunoștea limba maghiară și nici nu a tradus nimic, era un foarte bun cunoscător al literaturii maghiare, cum e, de altfel, și Zaharia Stancu, despre care se știe bine că citează nenumărate versuri de Ady, în felul lui, așa cum i-au rămas în memorie. Și Miron făcea parte dintre cei care i-au cunoscut, din traduceri, pe Petőfi, Ady, József Attila, Radnóti. Pe urmă s-a tot interesat de ei. Colaborarea noastră s-a înfiripat, el făcînd parte dintre fondatorii revistei devenite mai tîrziu *Steaua*.

Dacă cineva ar răsfoi revista de altă dată, ar găsi în ea traduceri din numeroşi poeţi maghiari din România, cît şi articole cu referiri maghiare; şi eu am scris cîteva. Miron stăruia mult în această direcţie, el a continuat la Cluj, firește că la un nivel mai înalt, ceea ce, pe vremuri, dintre scriitori români, pornise, de fapt, Isac. Pe Miron îl lega boala lui de Cluj. Fusese tratat de neurastenie la o clinică din Cluj; însănătoşindu-se, a revenit după un timp la Bucureşti, cedînd ştafeta lui Geo Dumitrescu ...

— De care te leagă, de asemenea, relaţii personale ...

— Da. Spun cu plăcere ce au însemnat pentru mine Miron, sau M.R.P., cum i se spunea de obicei, şi Geo. Tu ştii că în timpul anilor de război eu am trăit în sudul Ardealului. Împrejurare importantă, fiindu-mi astfel accesibilă presa românească. Apărea pe atunci un ziar, *Ecoul*, redactat de George Macovescu, da, astăzi prim-adjunct al ministrului de externe, iar de cîteva săptămîni secretarul Asociaţiei scriitorilor din Bucureşti. Îndeplinind o sarcină de partid, Macovescu avea o muncă în cadrul cenzurii de atunci, încît pe pagina a doua a *Ecoului* puteau să publice în mod regulat scriitori de stînga, printre care Miron Radu Paraschivescu, Geo Dumitrescu, Ion Caraion. Pentru mine toate aceste nume aparţineau rezistenţei antifasciste care-şi făcuse apariţia în România, deşi îşi scriau articolele în acel blestemat limbaj esopic, cum îi zicea Gaál Gábor citîndu-l pe Lenin, acestui fel de a vorbi printre rînduri. Cunoşteam poeziile lui Geo, era cu zece ani mai tînăr ca Miron, deci mai apropiat de generaţia noastră. Se ştie despre Miron, de altfel, că el a descoperit cele mai multe talente în literatura română, avînd deci, din capul locului, cele mai bune relaţii cu tineretul. Am colaborat foarte bine şi cu Geo, după ce preluase ştafeta, în redacţia acelei reviste, la Cluj. Numerele din acei ani o dovedesc. Din păcate, în anii următori colaborarea, în general, a lîncezit, dar acestea sînt capitole din trecut, nici nu are rost să ne mai gîndim la ele ... Trebuie să mai spun că, vorbind de colaborare, nu mă refer, bineînţeles, numai la mine. Eram mulţi. Din acest punct de vedere era firesc că, pentru un timp, cei veniţi din sudul Ardealului, ca Márki Zoltán, Deák Tamás şi alţii, deţineau un avantaj,

știind mai bine românește. La *Utunk*, Gaál Gábor stăruia mult pentru traduceri, urmele se și pot afla în revistă. Am tradus mult și din colegii români mai tineri de la Cluj. Atunci ne-am cunoscut cu Ioanichie Olteanu, pe care-l socotesc un poet eminent, deși, dintr-o modestie exagerată, nici pînă astăzi nu și-a publicat versurile într-un volum. Ion Brad, Gurghianu, Felea, Baconsky, Rău erau tinerii de atunci. În ce mă privește, am lucrat împreună cu Felea și Fodor Sándor pe șantierul Bumbești—Livezeni. Nu în calitate de scriitor firește, dar e caracteristic și asta, prietenia neconstînd numai din cunoștințe cu scriitori. Înflăcărarea comună, în marele romantism al începuturilor, caracteriza pe atunci viața noastră a tuturor.

— Vorbeai despre startul generației tale, al generației noastre. Ții, aproape programatic, socoteala membrilor acestei generații: într-un timp ai și publicat un roman-eseu pe această temă, în *Igaz Szó*. Generația asta și-a croit drumul sub semnul exigenței unei societăți noi și odată cu asta, sub semnul solidarității româno-maghiare-germane, în general al unirii popoarelor. Există în generația noastră și unii care au tăcut între timp sau care nu mai sînt printre noi, dar nu pentru că ar fi murit. După părerea ta, a devenit cineva infidel față de ideea prieteniei?

— Cred că nimeni. Cu siguranță că nimeni! Generația e totdeauna o categorie relativă, dar dacă înăuntrul acestei relativități putem trata, într-o măsură oarecare, această noțiune, acest fenomen ca o categorie, afirm că nu poate fi vorba de infidelitate, într-atît această idee a determinat, a impregnat, a caracterizat debutul nostru. Să amintesc, în acest sens, traducerile. Această generație s-a pregătit, de pildă, conștient, să traducă literatura română. Poți traduce și sub îndemnul loialității profesionale și nimeni nu-ți poate aduce vreo obiecție. Dar chiar și această trăsătură a profilului scriitorului se leagă, în cazul nostru, de momente istorice. De la Székely János la Márki Zoltán și Majtényi Erik și alții și-au asumat timp îndelungat — împreună, bineînțeles, cu cei mai vîrstnici, cu Szemlér Ferenc, cu Kiss Jenő — grosul traducerilor. Pun accentul pe traduceri fiind un loc comun cunoscut și cu adevărat

banal însă susţin că nu orice loc comun e anost şi periculos; *sînt de acord cu ideea lui Sartre* că locul comun e ca şi piaţa publică, un loc de adunare unde se întîlnesc oameni — şi există locuri comune în care ne întîlnim în gînd — de aceea spun, deşi e un loc comun, că traducerea rămîne totuşi motorul esenţial al cunoaşterii reciproce.

— Vorbind despre traduceri, despre cunoaştere reciprocă, îmi amintesc că tu ai fost, să zicem aşa, consultantul extern al antologiei de literatură română, redactată de V. András János. Cred că e şi un merit al tău că nu mai lipsesc din această antologie poeţii pe care cititorii contemporani n-au putut să-i cunoască mai deplin decît în întîrziere.

— Într-adevăr, unul din meritele acestei antologii, faţă de ediţii şi strădanii similare, constă în valorificarea pentru prima oară, *sub semnul marxismului creator, a operelor* unor scriitori şi poeţi ca Blaga, Pillat, pe de o parte, Ilarie Voronca, Fundoianu, pe de altă parte. O putem spune cu mîndrie, deoarece aceasta denotă maturitatea unei colectivităţi a scriitorilor. Am putea-o considera, eventual, ca un moment în concepţia asupra istoriei literaturii, al preluării mai depline, mai comprehensive, mai creatoare a moştenirii culturale. De altfel, după părerea mea, ar trebui reeditată această antologie.

— După cîte ştiu, antologia a fost dusă şi în Iugoslavia, unde se intenţionează editarea în limba sîrbă a unei *antologii a literaturii române* şi vor să folosească această antologie drept model. S-ar putea ca antologia în limba sîrbă să fi apărut de-atunci. Deci antologia aceasta, *A román irodalom kis tükre,* e considerată atît de cuprinzătoare în ceea ce priveşte literatura română, încît poate fi folosită drept model în străinătate.

- E un lucru bun, îmbucurător, nu ştiam. Dacă şi succesul de asemenea natură dovedeşte valabilitatea mai durabilă a selecţiei, poate că am mai avea nevoie şi noi de ea. Vorbind despre traduceri, mai doresc să adaug că evoluţia specifică a carierei mele mi-a facilitat să contribui sau, cel puţin, să mă străduiesc să contribui ca literatura maghiară din România să prindă glas în limba română. Munca ce-am depus-o împreună cu Lőrinczi László, Maj-

ténYi Erik și Constantin Olariu, în timpul redactării antologiei române a literaturii maghiare, face și ea parte din impresiile mele frumoase.

— Voiam să te și întreb despre asta; în cursul convorbirilor de pînă acum, venise vorba de mai multe ori de această antologie. În fond, a constituit prima cuprindere sistematică a literaturii maghiare în limba română. Vreau să te întreb despre răsunetul volumelor, despre primirea de care s-a bucurat în cercurile literare române.

— Pot să-ți spun ceva, cu atît mai mult cu cît, în afară de munca mea de redactor — date fiind tocmai relațiile mele multilaterale — numeroși colaboratori, traducători mi s-au adresat, bineînțeles că nu numai mie, în vederea discutării unor probleme de atelier. Nu pot uita impresia nemaipomenită ce i-o provocase lui Andriţoiu traducerea lui Balassi. Descoperise prin el o lume poetică, un continent, un univers literar. Ce-i drept, am chibzuit bine, cu Constantin Olariu, cui ce să-i dăm, cam pe unde ar fi prezente acele aderențe, joncțiuni, afinități spirituale sau concordanțe de atitudini care ar putea favoriza o traducere bună. Cîntecele populare maghiare au fost pentru Nina Cassian o adevărată revelație. Pentru traducătorii români — în majoritatea lor poeți — descoperirea lumii poeziei maghiare — n-a fost doar o simplă muncă de fiecare zi... Traducerile brute ale lui Constantin Olariu erau de mare ajutor, fiindcă el indicase totul, începînd de la metrică; traducerile brute erau adevărate dicționare lirice. De aceea susțin că, față de tradițiile românești ale traducerii, în general mai libere, am reușit să obținem în această antologie traduceri, în ansamblu, de o mare fidelitate în ce privește metrica și structura strofei originale, cît și construcția sa. Devotamentul filologic caracterizează și el, în cele din urmă, frumusețea unei asemenea munci, iar omul învață foarte mult între timp, chiar și cel care e consultant, cum s-ar spune.

Această pasiune te face pînă la urmă să-i cauți singur pe cei despre care știi că traduc cu plăcere. Maria Banuș, făcînd parte și ea dintre cunoștințele mele mai apropiate, îmi povestise odată că întocmește o antologie a poeziei de dragoste universale. M-am oferit, firește, pe loc, să-i tra-

duc brut cîteva poezii din lirica maghiară. În urma propunerii mele și a traducerilor brute făcute în parte singur, în parte în colaborare cu Majtényi Erik, s-a născut una dintre perlele literaturii române de traduceri. Bineînțeles, e meritul, înainte de toate, al Mariei Banuș. A tradus splendid, aș spune congenial, poezia *Frații* a lui Illyés Gyula. Ca o exemplificare a colaborării creatoare și rodnice aș mai aminti volumul Salamon Ernő în limba română. Ar mai trebui să adaug însă că, datorită volumului, am legat o prietenie mai strînsă cu Virgil Teodorescu. N-a tradus el singur volumul, ci, printre alții, și Veronica Porumbacu, pe care o cunosc mai de mult și de data asta aș putea spune doar atît — cred că intră în cadrul convorbirii noastre — că face parte dintre puținii scriitori români care au învățat ungurește, în ultimii ani. Colaborarea mea cu ea, legată de acest volum, n-a constituit pentru mine o noutate. Deține un rol deosebit de important în traducerea în limba română a poeziei maghiare, scrie și traduce cu o dragoste de necrezut și mai și semnalează în presa literară română fenomenele poeziei maghiare din România, a liricii clasice maghiare și a celei contemporane din Ungaria. Cu asemenea pasiune traducea pe vremuri Jebeleanu pe care, de atunci, munca și alte îndatoriri l-au îndepărtat într-o măsură de acest gen de preocupări. Traducerile sale din Petőfi, Ady, Radnóti constituie mari valori ale literaturii române. O traducere bună devine, la urma urmei, comoară a literaturii naționale, ca, de exemplu, *Tragedia omului,* datorată lui Goga, sau *Bánk bán,* tradus de Adrian Maniu.

În legătură cu asta îmi amintesc că tocmai în aceste zile am participat la o consfătuire, la Consiliul Culturii și Educației Socialiste, unde discutam cu factorii de răspundere, de pildă, cu Ion Brad — da, tînărul poet de pe vremuri din Cluj — de data asta în calitate de vicepreședinte — că ar fi timpul ca piesele maghiare clasice să fie prezente pe scenele mari românești. Traduceri care sînt totodată și mari valori literare așteaptă să fie jucate.

... Dar de unde am pornit?

— De la traducerea în limba română a poeziilor lui Salamon Ernő, volumul *Cîntec pentru urmași.*

— Cum ziceam, Virgil Teodorescu a acceptat cu plăcere să traducă cea mai mare parte a poeziilor selectate. Ştiam cine e, un poet cultivat, *poeta doctus* şi-n acelaşi timp excelent traducător, care biruie orice greutăţi. I-a tradus pe Nezval, pe Wolker, pe cehi, a trăit mult timp la Praga. Cunoscîndu-l ca pe un poet rafinat, cu tangenţe suprarealiste, mă îndoiam întrucîtva că va găsi tonul versurilor mai dintr-o bucată, mai realiste, de inspiraţie folclorică, trecute prin atmosfera baladelor secuieşti. Ce-i drept, m-a făcut să-i citesc de nenumărate ori poeziile, ca să le asculte muzica. Spre marea mea surpriză, tocmai aceste caracteristici proprii lui Salamon Ernő s-au reliefat cel mai elocvent. Şi, mai mult decît atît, Salamon Ernő a însemnat pentru el o asemenea revelaţie încît a început să citească traducerile aflate încă în manuscris cercului său de prieteni, astfel că volumul a avut ecou încă înainte de apariţie.

Cred că cel mai frumos ecou îl constituie rîndurile lui Geo Bogza, apărute în *Contemporanul*. Această evocare a lui Salamon Ernő e ea însăşi un minunat poem în vers liber.

— Eşti un observator neobosit al literaturii universale; prin lecturile tale trăieşti în circuitul acestei literaturi şi ai cutreierat şi personal numeroase ţări ale Orientului şi Occidentului. Ce paralelă ai putea găsi în literatura contemporană pentru năzuinţa noastră de cunoaştere reciprocă a literaturilor maghiară şi română şi pentru eforturile depuse în această direcţie?

— Trebuie să nuanţăm, de la bun început. Cunoaştem cum evoluează politica culturală în ţările socialiste şi nesocialiste. Într-un loc, interesele pieţii, în altul, ca să ne exprimăm astfel, necesităţile generale ale poporului urmărite în mod conştient sînt cele ce determină această evoluţie. Acesta ar fi aspectul de principiu.

Ei bine, dacă ar fi să compar practica pe care o cunoaştem în socialism cu ceea ce am văzut, de pildă, în Elveţia, reiese dintr-odată deosebirea. Deşi, conform constituţiei elveţiene, există patru limbi oficiale în această ţară, germana, franceza, italiana şi retoromana, traducerile reciproce sînt nişte *rara avis*. Am intrat într-o mare librărie

din Zürich, al cărei proprietar e un om de orientare progresistă, de altfel, corespondentul din Elveţia al ziarului german din Bucureşti. Văzînd că scotocesc de mai mult timp printre cărţi, a venit la mine, întrebîndu-mă ce caut. I-am spus. Degeaba caut, îmi răspunse, căci se întîmplă rar de tot ca operele din literatura franceză sau germană din Elveţia să fie traduse una în limba celeilalte.

Atribui deci o deosebită importanţă muncii ce o depunem cu forţele noastre, modeste în comparaţie cu posibilităţile ţărilor mari. Se poate afirma că scriitorii maghiari din România, de pildă, — şi nu doresc să desconsider nicidecum sub acest raport munca scriitorilor din Ungaria — au tradus întreaga literatură română, în orice caz cea mai mare parte a acesteia, de la începuturi pînă în zilele noastre.

Acum cînd popoare, naţiuni şi naţionalităţi ce trăiesc alături în Europa şi pretutindeni în lume de un timp atît de îndelungat sînt despărţite de atîtea conflicte, munca noastră, năzuinţele noastre ce slujesc cunoaşterea reciprocă cîştigă o importanţă şi o frumuseţe şi mai mare.

— Căzusem de acord, de la început, în privinţa subiectului convorbirii noastre: evocarea relaţiilor literare româno-maghiare aşa cum se reflectă în oglinda impresiilor tale personale. Dacă-i posibil, mai caut să urmăresc, fie şi în treacăt, firele relaţiilor ce duc spre o a treia literatură, cea germană. Întrebarea mea este nimerită în cazul lui Szász János cu atît mai mult, cu cît soţia lui, Anemone Latzina, ocupă un loc de frunte printre tinerii poeţi germani din România. Întrebarea mea ar suna cam aşa: ce folos literar aduce literaturii maghiare şi germane această căsnicie între poeţi?

— Numai vedetele de cinema obişnuiesc să răspundă la întrebări cu caracter personal. Întrucît însă întrebarea are şi o referire socială, mai mult chiar, are un caracter fundamental social, se integrează în sfera discuţiei noastre. Soţia mea e braşoveancă, iar datorită impresiilor culese la Băile Şugaş din Secuime, cît şi celor din cercul familial, limba maghiară nu-i era străină. Nu ştia să vorbească, dar avea o anumită cunoaştere pasivă a limbii. De aceea şi, probabil, şi din alte motive — poate

că e vorba de înclinații — a învățat repede și foarte bine maghiara. Profitul, deocamdată, de pe urma acestei împrejurări, e că *Neue Literatur*, unde lucrează Anemone Latzina, traduce sistematic literatura maghiară în limba germană. Soția mea, bineînțeles, își are partea ei din această muncă. Cele mai reușite — după părerea mea — sînt traducerile de versuri. Helga Reiter, colega ei originară din Timișoara, fiica cunoscutului poet Franz Liebhard, traduce mai curînd proză și încă foarte bine.

Dintre traducerile soției mele cred că cel mai bine i-au reușit cele din Kányádi, Lászlóffy, Páskándi, Farkas Árpád, Bartalis. Intenționează să întocmească, cu timpul, o antologie a traducerilor sale din operele poeților maghiari din România. Cred că înviorarea ce are loc în domeniul traducerilor reciproce se vădește și în faptul că nu numai *Neue Literatur* publică traduceri din literatura maghiară, dar și în *Igaz Szó* și *Utunk* apar cu regularitate opere ale autorilor germani din România. Elocvent este numărul revistei *Igaz Szó* consacrat literaturii germane din România; de asemenea, o seară literară la Timișoara, cînd am citit împreună din traducerile noastre efectuate reciproc în ultimii doi-trei ani, și care seară se numără printre amintirile noastre cu adevărat frumoase.

1972

BAJOR ANDOR

Cu vreo zece ani în urmă fusesem oaspetele Otiliei Cazimir într-o casă bătrînească din Iaşi. Casa, odaia, întreaga atmosferă emana un suflu istoric. Poeta păşea tocmai în al şaselea deceniu al activităţii sale literare. În jurul ei tablouri, reviste vechi, o schiţă înfăţişîndu-l pe Ibrăileanu, alta pe George Topîrceanu, atît de neuitat pentru ea. Pe un raft, un exemplar îngălbenit al revistei *Viaţa Românească* de pe vremea cînd se publicaseră primele scrieri ale lui Mihail Ralea. „Dumnezeule, cîte amintiri am!" suspina marea Doamnă a vieţii literare ieşene, evocîndu-şi anii tinereţii, emoţia apariţiei de pe vremuri a colegilor de breaslă — susţinea totdeauna cu dragoste talentele în devenire — anii efemeri, bucuriile şi tristeţile. Un volum Cehov aduse vorba despre traduceri. Otilia Cazimir a tradus patruzeci de lucrări de beletristică; i-a îndrăgit cel mai mult pe Cehov şi pe Maupassant.

Cred că traducerile îi amintiseră, făcînd-o să întrebe:

— Îl cunoşti pe Bajor Andor?

— Cum să nu-l cunosc? Şi începui să-i povestesc toate bune şi plăcute despre el.

Privirea ei trăda cît de bine-i făceau cuvintele mele. Le aştepta, n-au dezamăgit-o. Şi era important pentru ea să nu fie decepţionată.

O întrebai respectuos de unde îl cunoaşte pe Bajor.

— A fost odată la mine. Mi-a citit cîteva dintre traducerile sale din Topîrceanu. Remarcasem în el pe omul excepţional şi pe un scriitor, poet de seamă.

— După cîte ştiu, dumneavoastră, doamnă, nu cunoaşteţi limba maghiară.

— Am surprins însă spiritul limbii şi am intuit spiritul traducătorului. Limba e un instrument magic, dragul meu, sufletul răsună în ea şi tocmai de aceea muzica ei trebuie ascultată cu sufletul...

— I-ai făcut cunoscute cititorului maghiar versurile și parodiile lui Topîrceanu. Înaintea ta au mai tradus din el Fekete Tivadar, Salamon Ernő și Gáldi László, dar numai cîte-o poezie. Traducătorul celor patru volume de versuri ale lui Topîrceanu este Bajor Andor. Ce te-a făcut să-l alegi tocmai pe el, ce te atrage la Topîrceanu, de ce prezintă interes pentru tine și de ce consideri important ca cititorii tăi maghiari să-l cunoască?

— La drept vorbind, prima dată l-am tradus fiindu-mi încredințată tălmăcirea unei scurte poezii de-a lui. L-am îndrăgit în timp ce-l traduceam. La urma urmei, traducătorul poate cunoaște cel mai profund o poezie: el vede exact cum e compusă în interiorul ei și o retrăiește pe deplin.

În legătura cu asta pot evoca și un exemplu anecdotic. Mi s-a solicitat odată să traduc poezia *Freamăt de codru* a lui Eminescu și-n timp ce traduceam am învățat fără să-mi dau seama textul românesc pe de rost. Că-l învățasem, fusese un produs suplimentar al muncii de traducere.

Spuneam că pe Topîrceanu l-am îndrăgit în timp ce-l traduceam. După aceea, ca să zic așa, am cerut, ca să-l mai pot traduce. Simțindu-l un poet foarte apropiat, specific și drag mie, mă interesa în mod deosebit. M-am străduit să fac perceptibil într-un mod oarecare și în limba maghiară cum se prezintă originalul în realitate. Cred că, din păcate, cu toate străduințele mele, n-am reușit să-mi ating scopul, în cele mai multe cazuri. Sînt mîndru însă de cele cîteva echivalențe izbutite.

— Nu doresc să intru în controversă cu exigența ta artistică, permite-mi însă să observ că în traducerile tale din Topîrceanu eu sesizez foarte bine atmosfera, nuanțele originalului românesc. Care este poezia a cărei traducere e reușită și după propria-ți apreciere? Și, poate, în completarea întrebării mele anterioare, ar fi nimerit să te întreb tot aici: l-ai putea oare apropia pe Topîrceanu de cineva din literatura maghiară și de cine anume?

— Am impresia că am izbutit să traduc de pildă *Balada unui greier mic*. Am putut să-i exprim muzicalitatea, du-

rerea, ironia, spiritul ei jucăuș. Cred că traducerea a păstrat mult din frumusețea originalului, deși chiar și în acest caz e mai frumos originalul.

De cine l-aș apropia pe Topîrceanu? Întrebarea e cu atît mai dificilă cu cît există fenomene similare în literatura maghiară — ar părea de pildă la îndemînă să afirm că seamănă cu Karinthy Frigyes, totuși acest lucru nu e pe deplin adevărat.

Poezia lui Topîrceanu are un caracter mai popular și e mult mai apropiată de marea tabără a cititorilor, de țăranul român, de cele mai largi pături ale poporului român decît Karinthy care e, în ultimă analiză, un scriitor de factură intelectuală și, firește, și poet, după cum multora ne este cunoscut.

— După cîte știu, te-ai dus la Otilia Cazimir cu un volum de traduceri din Topîrceanu. Ce te-a determinat s-o vizitezi pe tovarășa de viață de pe vremuri a poetului român și ce impresie ți-a făcut poeta din Iași?

— Printre altele, m-am dus la ea pentru că, în linii mari, aveam o idee despre cine e Otilia Cazimir, poeta. În afară de asta, ceea ce, poate, e și mai important, pentru mine ea reprezenta oarecum spiritualitatea Iașului. În ce privește lirica lui Topîrceanu, m-am documentat cutreierînd toate acele locuri pe unde poetul se simțise bine. Am parcurs cu tramvaiul străzile bucureștene despre care a scris. Am încercat să reținatmosfera locurilor. Cu acest scop am plecat și la Iași. Știam că spiritualitatea acestei femei era foarte apropiată de spiritualitatea poetică a lui Topîrceanu. Întîlnind-o, m-a surprins înfățișarea ei, timpul, bineînțeles, îi furase frumusețea de altădată. Am dat de o mătușică primitoare, care, în dorința ei de a fi îmbrăcată cu grijă, mă lăsă să aștept puțin, făcîndu-mă să simt decența ospitalității. După ce stătui de vorbă cu ea, mi-am dat seama ce om mare e, pe lîngă că e poet, ce rol important a deținut în literatura română și cît de profund a fost legată ca om de orașul ei, cît de mult a îndrăgit Iașul. După război, cînd foametea pusese stăpînire pe oraș, îi vizita pe cei înfometați, acordîndu-le ajutor. Am aflat de pildă că luase cu ea dintr-o casă un copil de lîngă mama sa moartă de foame. Cîtă putere omenească i-a fost nece-

sară, căci altfel era o ființă de o mare gingășie; am cunoscut în această femeie un gen de om nemaiîntîlnit de mine pînă atunci.

— Să ne mai oprim puțin la Iași, devreme ce am pornit de aici. N-am putea vorbi despre acest oraș fără să pomenim pe Eminescu. Ce imagine proprie ți-ai format despre cel mai mare poet român?

— În parte, pot vorbi despre Eminescu și în calitate de traducător. Am tradus cinci sute de versuri; printre ele erau și capodopere, erau și unele pe care nici el nu le socotise definitive. Traducerea acestora prezenta pentru mine un interes deosebit, căci puteam să văd versurile eminesciene în formarea lor, cum au devenit sau cum ar fi putut deveni capodopere. Erau imagini ce se repetau și pe care, desigur, le-ar mai fi prelucrat. L-am cunoscut pe Eminescu, ca să zic așa, sub cele mai diferite aspecte. Am întîlnit o poetică deosebit de simplă și nobilă, a cărei prezentare în fața cititorului maghiar implica greutăți și riscuri imense, deoarece traducerea se poate rata foarte ușor. O poți rata în sensul, să zicem, că obții o poezie complicată, intelectualizată, sau poți s-o strici și banalizînd-o, făcînd din ea un fel de șlagăr ciudat, în timp ce în lirica lui Eminescu sînt prezente într-o unitate extraordinară artisticul, firescul, accesibilul și elevația intelectuală.

— Această caracterizare succintă, remarcabilă mi-l amintește pe criticul Bajor Andor. Te-ai ocupat pe vremuri adesea, cu spirit critic, de problemele artei traducerii, în special cu traducerile de versuri. Făcînd o retrospectivă, cum apreciezi, în ansamblu bineînțeles, traducerile în cadrul literaturii maghiare din România, în ultimul sfert de veac? Sau, limitînd întrebarea, tălmăcirile versurilor din română în maghiară?

— Și acest sfert de veac a avut diferite etape. În timpul formării noii literaturi, considerai spontan drept una dintre sarcinile tale traducerea de versuri. Eu am devenit, ca să spun așa, traducător, printre altele, fără să-mi dau seama. Așa s-a întîmplat că am tradus balade populare românești, poeți contemporani și clasici deopotrivă.

În prezent, în ceea ce privește echipa noastră de traducători, ea a suferit o dezvoltare substanțială, dar și sarcinile au devenit mai complexe. Lirica românească a evoluat într-un ritm intens, atingînd astăzi nivelul universal. A devenit, de pildă, o sarcină covîrșitoare traducerea lui Tudor Arghezi, dar și tălmăcirea lui Lucian Blaga, omisă de noi înainte, și nu numai din vina noastră. Sau traducerea lui Sorescu și a tinerilor. Ceea ce pretinde o puternică echipă de traducători, multă dragoste din partea lor și, bineînțeles, talent poetic. Nu vreau să accentuez de data asta deosebirile ce există între traduceri, cred totuși că unele nu sînt rezolvate, după cum există și soluții perfecte. După părerea mea, printre traducătorii noștri de versuri îi putem socoti cu adevărat eminenți pe Franyó Zoltán, Szemlér Ferenc, Kiss Jenő, Kányádi Sándor, Majtényi Erik. Cred că traducătorii noștri pot rezolva foarte frumos sarcinile care le ridică epoca, să zic așa, din punct de vedere istoric.

— Am impresia că, după împlinirea unor datorii amintite și de tine — omisiuni produse de fapt independent de voința traducătorilor maghiari — tălmăcirea poeziei române ține pasul cu producția literară vie. Noile prezențe poetice interesante își au îndată rezonanța în limba maghiară. N-aș putea afirma întotdeauna același lucru despre proză, în domeniul căreia apar uneori decalaje nejustificate.

— Eu n-aș formula chiar așa, întrucît și în privința poeziei se pot constata rămîneri în urmă. Dacă privim, de pildă, numai trecutul apropiat, noi, cititorii maghiari, știam foarte bine că Arghezi e cel mai însemnat poet român, totuși aproape nimic nu se traducea din opera sa. La început s-au tradus numai poeziile sale pentru copii. De fapt, traducerea lui Arghezi continuă să rămînă un obiectiv. Într-adevăr, poeții români apar în multe cazuri concomitent în limba română și maghiară. Aș mai adăuga la cele spuse că atelierul de traducere format în cadrul literaturii maghiare din România e capabil să rezolve cu succes toate sarcinile.

— Fără a intra în controversă, oricum nu am putea soluționa problema în limitele discuției

noastre, aș dori să-mi exprim părerea că în privința tălmăcirii maghiare a lui Arghezi stăm mult mai bine decît ar rezulta din cuvintele tale. Iar în ce privește prima culegere cu adevărat reprezentativă din lirica lui Blaga, ea a apărut în același timp în limbile română și maghiară, dacă nu chiar ceva mai înainte în limba maghiară... Cu toate acestea nu doresc să contest îndreptățirea înaltei tale exigențe artistice... Poate că am putea trece acum la o altă sferă de probleme, constituind apanajul tău artistic aproape exclusiv în literatura maghiară din România: domeniul satirei, al umorului. Tu, ca scriitor satiric, cît pe-aci să-ți spun umorist...

— O poți spune liniștit.

— În afară de Topîrceanu, al cărui ton excelează prin umor sau mai curînd prin ironie, n-ai tradus după cîte știu — nici o operă românească de factură similiară. Propriul tău gen nu te-a ispitit ca traducător?

— Dorisem odată, de fapt, să traduc una dintre schițele lui Caragiale, dar mi-am dat seama că nu pot îndeplini această sarcină, nereușind să dau în limba maghiară de acele straturi lingvistice existente în original cu care să pot exprima conținutul de idei al schiței. Am văzut ce fenomene lingvistice există în original, cum e prezent acel așa zis „mahalagism", jargonul periferic tipic bucureștean, caracterul bucureștean pe care-l are în totalitatea sa, apariția parodică a unei spiritualități de tip levantin și nu am găsit pentru toate acestea corespondentul maghiar. Atunci mi-am dat seama că mi-e imposibil să găsesc o soluție și am renunțat să mai traduc schița.

Știu că există umoriști români de seamă și s-ar putea ca tocmai în această problemă omul să devină în anumită măsură un om cu interese înguste și să declare: în cazul acesta nu traduc, ci mai curînd scriu eu însumi ceea ce pot. Poezia e o excepție, deoarece eu nu prea obișnuiesc să scriu versuri.

— Modul în care ai relatat eșecul traducerii schiței lui Caragiale denotă sinceritatea propie și binecunoscută a lui Bajor Andor. Ce părere ai

după toate acestea despre traducătorii lui Caragiale, care și-au publicat tălmăcirile? Recent Bálint Tibor s-a apucat să-l traducă pe Caragiale, după părerea mea cu o tonalitate excelentă. De data asta însă nu părerea mea, ci a ta ar fi interesantă. Bálint nu este un scriitor satiric propriu-zis, deși din tonul său răzbate și ironia. Cunoști traducerile lui Bálint Tibor din Caragiale și cum le consideri?

— Le-am citit. Socotesc foarte bune aceste traduceri. Bálint Tibor a crescut, ca să zic așa, într-un mediu clujean asemănător întrucîtva cu *mahalaua*. În afară de asta, deși e drept că Bálint Tibor n-a scris umor propriu-zis, totuși e un umorist în sensul dat de Kosztolányi, care spune că toți cei ce nu scriu sec sînt umoriști.

— Am impresia că în ceea ce privește cunoașterea reciprocă a literaturii maghiare și române, tocmai literatura umoristică, satira a avut rolul cel mai puțin însemnat. Umorul, considerat în sensul cel mai nobil. Karinthy Frigyes abia dacă e cunoscut în românește nemaivorbind de alți umoriști moderni maghiari. Dintre români cel mai cunoscut e Caragiale, dar în afară de el nu există în conștiința literară maghiară nici un umorist român mai de seamă. Vezi cumva vreo reținere „interioară" la ambele părți în privința tălmăcirii scrierilor umoristice, a scriitorilor satirici? Poate prin faptul că satira țintuiește inevitabil la stîlpul infamiei fenomenele negative și, după părerea generală, — părere pe care eu o cred cu totul eronată — ea nu ar fi potrivită să apropie popoare, națiuni, naționalități, literaturi . . . Ori poate tocmai de aceea ar putea fi un mijloc potrivit, dat fiind poziția ei specifică?

— În legătură cu asta am observat uneori o anumită rezervă. Scriitorul satiric scrie, evident, satiră, de pildă Caragiale, fără echivalent în literatura maghiară și reprezentînd vădit o originalitate cu totul excepțională cred, pentru întreaga omenire. Există într-adevăr prejudecăți că traducerea unor asemenea scrieri nu-și atinge prea bine scopul, căci, de pildă, Caragiale critica relațiile existente,

acele anomalii care apăreau în țară, în societate. Am auzit păreri că nici nu prea e indicat să colportezi așa ceva pentru că lumea va crede că există mult prea multe carențe în societate. Firește, acest lucru nu e valabil, deoarece tocmai prezența spiritului critic justifică cel mai pregnant că, deși există neajunsuri, societatea este în stare să le înfrunte. Cînd Caragiale lupta împotriva tarelor societății române, era, de fapt, cel mai bun patriot, pătruns evident de o iubire de patrie mult mai profundă decît cei care încercau să prezinte — în mod fals — o imagine idilică despre societatea de atunci.

— Rămînînd în continuare la satiră, trecînd însă la actualitate, care e după părerea ta scriitorul satiric român puțin cunoscut de noi, deși pentru a ne putea făuri o imagine deplină ar fi neapărat necesară cunoașterea sa temeinică?

— Cred că cititorul maghiar din România trebuie să-l cunoască neapărat pe Teodor Mazilu. În afară de el, l-aș mai recomanda pe Octav Pancu-Iași. Deși nu e un umorist propriu-zis, are o factură caldă, lirică, umorul fiind prezent întotdeauna sub vreo formă oarecare.

— Cititorul român are prilejul să cunoască în limba sa maternă o parte a lucrărilor tale. Aurel Buteanu te-a tălmăcit în limba română. Ai citit traducerile sale?

— Firește.

— Și cum te-ai simțit în veșmintele limbii române?

— Cu părere de rău, nu mă pronunța în această privință. Nu pot percepe pe deplin un text beletristic în limba română, decît dacă îl traduc. Dacă aș putea uita prin urmare că eu am scris aceste texte și m-aș apuca să le traduc în maghiară, abia în acest caz aș vedea ce-ar ieși din ele. Numai atunci le-aș putea aprecia cu adevărat.

— Aș mai avea o întrebare legată de satiră. Se poate observa în privința umorului un fel de sfială reciprocă. Cum explici această prudență?

— Poate prin aceea că nu ne-am îndemnat încă îndeajuns să luptăm cu o concepție primitivă. Această concepție ne sugerează să ne sinchisim numai de propriile noastre treburi, pentru că numai în acelea putem fi compe-

tenți. Am întîlnit asemenea păreri în practică, enunțate de maghiari. Am renunțat, ca să zic așa, să fim competenți în probleme care privesc țara întreagă. Aceasta, desigur, cu privire la satira maghiară din România. Deși, ca cetățeni și intelectuali, ca oameni ai scrisului sîntem tot atît de competenți în aceste probleme ca orice alt cetățean intelectual al țării. Dar am întîlnit și reversul acestora, cînd mi se traducea cîte o schiță în limba română și mi se reproșa absența personajelor românești. Aproape că mi se pretindea să figureze în schiță și caricatura vreunui român.

— Chiar dacă ai devenit infidel poeziei originale, cu ea ai pornit doar, fidelitatea ta față de copii e cu atît mai fermă, la fel ca și față de satiră. Secretul succesului lucrărilor tale destinate copiilor se explică poate prin faptul că tu nu te cobori la cititorii tăi copii, ci cu zîmbete înțelepte îi ridici pînă la tine. Tu nu-i instruiești niciodată, ci-i educi, printre altele și în direcția conviețuirii popoarelor, națiunilor, naționalităților, limbilor materne. Cred că în asta constă chiar sarcina cea mai dificilă a literaturii pentru copii: să sădești în sufletul lor conștiința propriilor valori naționale și totodată respectul cuvenit față de alte valori naționale. În literatura destinată copiilor, cam pe unde se apropie drumurile?

— Problema e deosebit de complicată. Copilul trebuie să cunoască înainte de toate lumea, în ansamblul ei. Lumea îi este necunoscută cu desăvîrșire și-i este necunoscută însăși persoana sa, nu-și cunoaște nici propria imaginație. Relevîndu-i-se toate acestea, copilul trebuie să afle în același timp că oamenii vorbesc limbi diferite. La început el nici nu înțelege acest lucru. Pentru a deveni bun patriot și totodată om care cugetă, e necesar să-l facem să înțeleagă sub o formă oarecare că oamenii trăiesc alături, împreună, în frăție, vorbind însă limbi diferite. Cred că asta constituie una dintre sarcinile importante ale literaturii.

Să începem cu factorul elementar al conviețuirii și cu normele sale umane. Pornind de la realitățile mai apropiate copilului, ajungem mai departe: cînd copilul devine,

de pildă, conștient de istoria propriei sale naționalități, de tradițiile ei va observa mai ușor conexiunile, corelațiile istoriei naționalității sale cu istoria întregii țări. E o sarcină importantă să-i educi pe copii în acest spirit, solicită o deosebită grijă și sensibilitate din partea pedagogilor și a scriitorilor. Și presupune totodată ca el, copilul, să simtă din ce în ce mai mult și în realitate această frăție, prezența fraternității. Scriitorul să atragă atenția copiilor asupra realității convieţuirii, că ea face parte integrantă din realitatea noastră, că există o corelație și o reciprocitate profundă între naționalități și întregul popor al țării.

Cred că literatura noastră destinată copiilor s-a străduit dintotdeauna să facă perceptibil acest lucru. Am încercat să îndeplinesc și eu această sarcină socială și istorică: am arătat în mai multe rînduri reciprocitatea frăției, căci un frate e fratele celuilalt, după cum celălalt e și el frate cu acesta.

— Și ca scriitor al copiilor, te-ai întîlnit adeseori cu cititori copii. Aș fi curios să aflu cum ți se pare că percep ei această realitate de care vorbim? Adică tradițiile noastre, pe care adulții le numesc autocunoașterea națională, țara, în totalitatea ei și relațiile dintre acestea.

— Presupun, ba sînt chiar sigur, că le înțeleg foarte profund. Ei știu că sînt copii maghiari în România. Dar am observat că nu vorbesc despre asta. Poate, pentru că ei aud foarte mult despre aceste probleme, dar consideră că discutarea lor e de datoria profesorilor, învățătorilor sau a scriitorilor. Copiii ascultă deci cu plăcere învățăturile despre fraternitate, dar simt probabil că ei nu sînt chemați să exprime propriile lor experienţe.

— În sfîrșit, revenind la Bajor Andor, scriitorul satiric, care a fost episodul cel mai senin, cel mai plăcut pînă în prezent în ceea ce privește impresiile tale despre prietenie?

— E o amintire destul de veche. Mă îmbolnăvisem odată, la București, de pneumonie și am fost internat în spital. Eram într-o stare foarte gravă. În afară de mine, se mai găseau în salon un inginer, un șofer și un jucător de șah. După cîte observasem, mă urmăreau foarte atent

și le era frică. Le era frică să nu pățesc ceva foarte grav de vreme ce nu vorbeam. Rămăsesem oarecum în afara cercului lor chiar și cînd începusem să-mi revin. Jucătorul de șah știa să imite pocnetul fiolei. Cînd unul dintre bolnavi dormea, se ducea lîngă patul lui, plescăia, iar respectivul se ridica brusc, așteptînd injecția. Pe mine, ca necunoscut, străin, mă omisese la început din joc. După ce-mi revenisem, am observat că micul colectiv mă acceptase în mijlocul său, deoarece într-un rînd mă trezi și pe mine un pocnet ca la spartul fiolei. Dar nu stătea lîngă mine nici medicul, nici sora ci jucătorul de șah...

1972

CONSTANTIN OLARIU

Este atît de modest, încît rămîne cel mai adesea neobservat pentru noi toţi. Nu se vîră, nu se laudă — nu e felul său. Opinia şi-o exprimă numai cînd e întrebat sau solicitat s-o facă. Lui Constantin Olariu i se potriveşte cu adevărat metafora poetului: tălmăcirea este smerenie.

Cu ani în urmă, în calitate de redactor al Editurii pentru literatură universală, mi-a cerut o prefaţă la primul volum tradus în limba română din nuvelistica lui Nagy Lajos, şi am avut de discutat cîteva chestiuni de amănunt. M-a surprins bogata informaţie în materie a redactorului Constantin Olariu; nu ştiam încă pe atunci că este un sîrguincios tălmăcitor şi sincer prieten al literaturii maghiare. Apoi m-am convins şi de competenţa sa. În timpul redactării volumului Nagy Lajos n-am avut nici o observaţie (comunicată telefonic sau prin corespondenţă) pe care să n-o fi primit astfel: vă mulţumesc, am observat şi eu.

O singură dată s-a exprimat în mod neaşteptat şi fără să fie solicitat. A bătut la uşa redacţiei unei reviste maghiare din România şi a scos din buzunarul hainei un articol scurt. Era scris de mînă, cu litere mărunte, deosebit de ordonate: o mărturie de credinţă despre prietenia dintre scriitorii români şi maghiari şi mai ales mărturia traducătorului despre creaţiile literare maghiare transpuse de el în limba română: „Bucuria mea s-a născut, acum două decenii, împreună cu primul cuvînt consacrat idealului nobil al cunoaşterii reciproce. Despre aceasta aş vrea să vorbesc azi, la masa poeziei, cu cuvinte dedicate prieteniei..."

Numai cel ce crede mult în forţa cuvintelor poate vorbi în felul acesta...

— Poate nu mă înşel dacă din preocuparea dumneavoastră faţă de literatura maghiară deduc şi amintiri mai vechi, datînd din tinereţe. Să în-

cepem aşadar, ca în atîtea rînduri în cursul acestor dialoguri, cu aceste prime amintiri, cu primele imbolduri. Care scriitor sau scriitori, ce lucrări aţi cunoscut la început, şi cum, în ce împrejurări, dintre scriitori maghiari şi creaţiile lor? Cum v-aţi îndreptat atenţia către literatura maghiară? Cît trebuie să ne întoarcem în timp?

— Poate o scurtă paranteză, nu tocmai străină de întrebare, ne va uşura dialogul, făcîndu-l oarecum familiar. Locul meu de naştere, comuna Zăbala, nu e departe de Ozunul dumneavoastră. Ne-am născut, dacă nu mă înşel, sub soarele aceluiaşi an, în acelaşi peisaj. Acolo, la Zăbala, am deprins, de la bunicii mei, vreme de trei ani, alfabetul limbii maghiare. Am spus alfabetul, căci de la vîrsta de cinci ani n-am mai vorbit decît întîmplător ungureşte. În familia noastră nu se vorbea decît româneşte. Vocabularul meu n-a mai fost sporit decît pe străzile şi în întinsa piaţă din Tîrgu-Secuiesc, unde tata era slujbaş la primărie şi cînd şi cînd suplinea pe profesorul de latină la gimnaziu. Abia mult mai tîrziu, în 1947, m-am gîndit să aflu un folos din cunoaşterea limbii maghiare.

Cît despre literatura maghiară, eram foarte departe de ea. Citisem în original numai versurile lui Petőfi (ce-i drept, toate, într-o foarte frumoasă ediţie ilustrată, moştenită de la bunicul) şi, parţial, Ady. De altfel, mi se pare firesc: ce putea avea, în mica ei zestre literară, o gospodărie dintr-un mărunt tîrg uitat de lume? Petőfi însă mi-a întins o cursă — peisajul şi atmosfera nălucitoare a pustei, şi căldura versului de foc, care-mi trebuia, atunci cînd l-am citit, la vîrsta de cincisprezece ani. Atunci am devenit traducător. Atunci am căutat echivalenţe româneşti pentru două din poeziile sale. Iar Ady mi-a inspirat teama de sublim, sentimentul de nimicnicie în faţa unor sonuri de orgă, într-o catedrală unde trebuie să intri tăcut şi plin de sfială. În 1947, însă, ca student al Facultăţii de litere şi filozofie din Bucureşti, l-am cunoscut pe Bakos Ferenc, student budapestan, trimis cu o bursă de studii la noi, cu bune recomandări din partea profesorului universitar şi ilustru eminescolog L. Gáldi. În scurta perioadă de un an cît am colaborat cu el, ajutîndu-l în descifrarea filologică a limbii române, Bakos Feri, azi specialist în ling-

vistică, cunoscut cercetător și autor de studii și dicționare, m-a călăuzit în frumusețile de temelie ale literaturii maghiare.

Cam acesta a fost începutul. Nu am de destăinuit nimic spectaculos și bănuiesc că v-am dezamăgit. Îmi pare rău. Tot ce am acumulat e rodul unei veritabile cazne, nu rareori oarbe, dezorientate. Cel puțin în cunoașterea literaturii maghiare, pînă în 1950 am fost un autodidact. Socotesc că și azi tot un amator am rămas. Atîta că, între timp, am învățat să fiu metodic. Iată de ce n-aș putea să mă pronunț nici azi decît ca amator despre literatura maghiară. Asta după ce am transpus în echivalențe românești diverși poeți și prozatori, și am trecut prin purgatoriul *Antologiei literaturii maghiare*. Or, o părere de simplu iubitor nu poate interesa decît cel mult într-o discuție amicală, fără pretenții. Simplul fapt că mă preocupă de cîțiva ani — pe ascuns — ideea unei antologii personale, căreia să-i fac tot tacîmul cu onestitate și în care să încerc să înglobez valorile *de rezonanță universală* ale literaturii maghiare, ar putea eventual spune ceva despre aprecierile mele. Nu e vorba numai de un gest simbolic, ci de o *necesitate* — înțeleg prin asta, pe lîngă un act cultural nobil pus în slujba apropierii între popoare, și o necesitate vitală pentru toate literaturile de a fi cunoscute în întreaga lume în adevărata lor greutate.

— Eu n-aș numi simplu amatorism cunoștințele dumneavoastră în domeniul literaturii maghiare. În orice caz, antologia personală pe care o pregătiți va spune mai mult despre felul în care apreciați literatura maghiară clasică și contemporană decît traducerile dumneavoastră de pînă acum, care uneori, cum se obișnuiește, sînt rodul unor comenzi editoriale. Dar făcînd abstracție de impresiile personale ale lui Constantin Olariu și lărgind sfera, aș vrea totuși să-l întreb pe lectorul maghiar al Editurii Univers, deci pe redactorul care se ocupă de literatura maghiară în virtutea profesiei: în linii mari, ce a cunoscut, ce a putut cunoaște din literatura maghiară cititorul român acum un sfert de veac și ce a cunoscut de atunci și pînă azi?

— Dacă aș fi de profesie bibliotecar, aș oferi o listă destul de modestă cu ce s-a tradus pînă acum douăzeci și cinci de ani. Am făcut și treaba asta odată, pentru edificarea mea personală. Am și amintit, succint, cîte ceva în două articole, apărute cu ani în urmă, unul într-o revistă din țară, altul în revista *Tiszatáj* din R. P . Ungară. Există și în privința traducerilor din literatura maghiară o tradiție, ilustrată strălucit de Iosif Vulcan, Șt. O. Iosif, Octavian Goga și, ceva mai încoace, de Ion Chinezu. Dar, după opinia mea, nu a existat în general decît un pionierat, în care strădania multor personalități de cultură, intelectuali români și maghiari, n-a putut fi sprijinită pe măsură prin traducerea și editarea măcar a valorilor de primă mînă. Astfel stînd lucrurile, literatura maghiară a rămas, pentru cititorul român, cvasinecunoscută. Ba, aș putea spune, în Moldova și Muntenia, total necunoscută. M-am referit firește, la cititorul obișnuit. Dacă Goga a tradus *Tragedia omului*, a făcut-o cred, nu atît în virtutea unei simple curiozități față de literatura maghiară pe care i-o va fi insuflat-o desigur prietenia cu Ady, cît în urma unei elecții afective. Îndureratul cîntăreț al clăcașului a fost, aproape, atras de drama lui Madách, și ea a durerii. Apoi, a fost o încercare a propriului potențial poetic, abordînd o stîncă de bronz, nepieritoare. Așa cum s-a încumetat Coșbuc să-și apropie *Divina Commedia*, ori Babits pe Shakespeare. Deci și o confruntare cu caracter pur intim. Goga a oferit cititorului român nu numai opera de căpătîi a lui Madách, ci și o verigă strălucitoare în suita interpreților motivului luciferic. De aceea, chiar dacă Tudor Vianu, care a zăbovit îndelung în cercetarea minuțioasă a motivului luciferic, legat de *Luceafărul* lui Eminescu, zic chiar dacă Tudor Vianu s-a putut bucura de echivalența oferită de Goga, puntea către cunoașterea literaturii maghiare pe un plan larg nu s-a închegat. Această punte a prins contururi abia în ultimii douăzeci și cinci de ani. E însă un proces de durată, pe care astăzi avem toate condițiile să-l putem vedea înfăptuit cît mai grabnic. Astăzi Jókai, Móricz, Petőfi, Ady, József Attila nu mai sînt, pentru cititorul român, doar niște nume, ci scrierile lor pot fi găsite în orice bibliotecă particulară, fie cît de modestă. Adică *sînt citiți* și au devenit ambasadori

concreți ai culturii maghiare. Da, revelația „descoperirii" literaturii maghiare aparține ultimelor două decenii, cînd traducerea ei a devenit un act cultural de onoare și s-a amplificat, căpătînd un aspect organizat. Bucuria „descoperirii" a trăit-o și cititorul necunoscut și bunul meu prieten, om de înaltă elevație spirituală, care a fost Eugen Schileru. Din aura acestei punți eu personal nu-i pot uita pe Octav Șuluțiu și Ion Chinezu. Prin verbul unic al lui Eugen Jebeleanu a pătruns poezia maghiară cu frumusețile ei în cazul nostru, cu Emil Giurgiuca ideea cunoașterii ei integrale devine tot mai mult dintr-un vis nobil o realitate.

— Aș lega următoarea întrebare de cea precedentă. După experiența dumneavoastră de traducător și redactor, ce-i place cu adevărat publicului cititor român din literatura maghiară? Sau, altfel spus: ce a constituit pentru el o revelație autentică?

— Mărturisesc că un răspuns cît de cît apropiat de ce știu eu ar constitui, în primul moment, o surpriză. Și eu am fost la început surprins. În fond însă e ceva firesc. Place mai mult Jókai decît Móricz, place mai mult Móricz-romancierul decît nuvelistul, toți au fost entuziasmați de Karinthy, dintre poeți Ady e mai iubit.

Cît despre revelație, s-ar putea să greșesc, dar cred că în mai mare măsură a oferit-o proza.

— Faptul este cu atît mai surprinzător cu cît se consideră că literatura maghiară a dat valori cu adevărat mari, să spunem, de rezonanță mondială, în poezie...

— Dar cînd imaginea unor Petőfi și Ady se va rotunji cu lirica lor de dragoste, și vor fi traduși Kosztolányi și Babits, ca să nu amintesc decît pe clasici, voi vota, fără teama de a greși, pentru poezie. Cineva, un om de o întinsă cultură, mi-a declarat că a avut două revelații: Eötvös József și Darvas József. Nu mi s-a părut surprinzător.

— Constantin Olariu traduce deopotrivă poezie și proză. Dintre poeții maghiari din Ramânia i-a tălmăcit pe Méliusz József, Szemlér Ferenc, Majtényi Erik, Szilágyi Domokos, Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár și Magyari Lajos, și se întoarce mereu la clasici, la Ady Endre, József Attila, Babits Mihály.

Şirul prozatorilor pe care i-a transpus este lung, de la Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes şi Móra Ferenc pînă la Örkény István sau, dintre cei din România, de la Asztalos István la Szabó Gyula şi Sütő András. Poeţi şi prozatori de factură, tonalitate şi repertoriu divers. Traducătorul are şi el preferinţe. Pe cine, ce opere literare aţi tălmăcit cu mai multă plăcere?

— În sfîrşit, mă aflu pe teren solid, pot să răspund fără ezitare: Ady, Krúdy, Karinthy Frigyes. Pe Ady îl simt european, pe Krúdy cel mai desăvîrşit prozator maghiar, pe Karinthy — nu, Karinthy e pur şi simplu slăbiciunea mea. În ce priveşte aprecierea prozei lui Krúdy Gyula, îmi cer scuze faţă de cei ce s-ar supăra, dar acum trei ani mi-am găsit un aliat, care nu m-a privit zîmbind îngăduitor cînd i-am spus asta, ci, dimpotrivă, m-a felicitat. Acest aliat al meu este criticul şi traducătorul Réz Pál. Din păcate, din toţi aceşti scriitori preferaţi am tradus foarte puţin. Am amintit că imaginea lui Ady ar trebui întregită cu poezia sa de dragoste. Eu n-am tradus din Ady decît poezii de dragoste, şi poate că în viitorul apropiat voi putea întocmi un asemenea volum. Ah, da! Să nu uit. Karinthy mi-a oferit destule prilejuri de meditaţie despre arta asta a traducerii. Nu despre *meseria,* ci despre *arta* traducerii. Detest amestecul meseriaşului în artă. A traducătorului care traduce numai pentru că cunoaşte o limbă străină. Karinthy, de pildă, nu poate fi tradus mot-à-mot, el a fost la vremea lui „ultimul răcnet" al limbajului şi sînt încredinţat că dacă ar fi trăit azi ar fi folosit cele mai noi expresii. O traducere calchiind ceea ce a rămas prăfuit prin trecerea anilor ar fi egală, în cazul lui Karinthy, cu desfiinţarea lui. De aceea eu prefer să-l „falsific" în sensul intenţiilor sale. Ceea ce nu înseamnă că nu respect fiecare cuvînt. Visez traducerea ideală, adică să nu fur şi să nu adaug nimic, şi totuşi să aflu spiritul originalului. Dar pentru asta trebuie trudă şi talent literar. Or,Karinthy m-a invitat la trudă, multă trudă — tocmai pentru că poate fi cel mai uşor expediat!

— Editura la care lucraţi a tipărit, iar dumneavoastră aţi redactat, antologia în patru volume a literaturii maghiare. Este o înfăptuire însemnată

despre care, din păcate, am scris foarte puțin în presa literară. Cu prilejul convorbirii noastre recente, Lőrinczi László, care a realizat munca de antologare împreună cu Majtényi Erik și Szász János, s-a plîns pe drept cuvînt pentru ecoul foarte anemic al acestei antologii importante și prin întinderea ei. Ar fi meritat cel puțin o „masă rotundă", cu atît mai mult cu cît la aceasta s-ar fi putut face și bilanțul traducerilor reciproce. N-aș vrea să mă angajez în nici un fel de aprecieri — evident, aș putea aduce multe laude dar, în egală măsură, mi-aș putea exprima și unele nemulțumiri — aș dori să aflu opinia redactorului antologiei: care au fost principiile de bază, criteriile directoare ale alcătuirii ei, ce rol a jucat gustul personal?

— Nici eu nu mai știu exact „debutul". Știu doar că la început a existat un proiect mult mai restrîns (poate nici a șasea parte, cantitativ). Nici măcar cum s-a născut colaborarea cu Majtényi Erik, Szász János și Lőrinczi László nu mai știu. Eu am lansat către Uniunea Scriitorilor un S. O. S., iar cei trei au găsit în mine, probabil, un om sincer și entuziast. Gîndul, tuturor, însă, a fost de o desăvîrșită noblețe: să facem ceea ce trebuie și ne stă în putere să facem pentru prietenia dintre români și maghiari, pentru cunoașterea reciprocă a valorilor spirituale.

Selecția s-a axat strict pe beletristică: poezie (populară și cultă), proză scurtă, fragmente de roman și teatru. Prin însuși caracterul antologiei (de largă *informare* a cititorului român), nu s-au inclus eseul, critica literară, corespondența folositoare doar pentru exegeți etc. Criteriul principal a fost cel valoric. Asta nu înseamnă că nu figurează în antologie și autori fără rezonanță, dar importanți în evoluția literaturii maghiare.

Pentru mine redactarea antologiei a fost o veritabilă școală. Am străbătut, chiar dacă în galop, aproape toată literatura maghiară, avînd avantajul (și totodată dezavantajul) de a nu fi fost legat de idei preconcepute.

Deocamdată încă rămîne în aria traducerilor cea mai solidă și amplă antologie a literaturii maghiare din lume.

— Am vorbit pînă acum despre scriitori, opere sau despre relațiile oarecum impersonale ale dumneavoastră, despre raporturile dintre operă și tălmăcitor, despre preferințele personale și munca de editor a lui Constantin Olariu. Ați legat și vreo prietenie în cariera dumneavoastră de traducător și editor cu scriitorii — poeți și prozatori — maghiari?

— Despre prietenie, eu încă păstrez un crez naiv, acela din copilărie. Nici nu pot concepe o strînsă prietenie fără atribute strict sufletești. Există însă un alt soi de prietenie, bazată pe idei și idealuri comune, și o astfel de prietenie poate exista, de pildă, și între doi oameni care nu s-au văzut niciodată, dar comunică în scris, corespondează, cum se spune uzual. O astfel de prietenie presupune stimă reciprocă, sinceritate, căldură. Pe cei mai mulți dintre scriitorii maghiari din țară nu-i cunosc personal. Cu unii am corespondat, cu alții am vorbit telefonic, cu alții am schimbat prea puține cuvinte. Dar în persoana mea s-au întîlnit, ca într-o centrală telefonică, o mulțime de glasuri prietenești sosite de pretutindeni. Cu Asztalos István, bărbatul acela frumos și bonom, am stat de vorbă o singură dată, demult, cînd i-am tradus un volum. Fusese curios să vadă cum arată tînărul care s-a încumetat să-l traducă. Méliusz József m-a intuit atunci cînd a prefațat volumul de nuvele din Ady, tradus de mine. Cred că nu mă cunoștea deloc, dar mi-a acordat un foarte serios gir de încredere. Cît despre Szemlér Ferenc — am avut întotdeauna impresia că port cu el o corespondență. E drept, mă simt emoționat în fața oricărui om care a trăit în Brașov. Darmite în fața unui scriitor care s-a plimbat de atîtea ori pe însoritul Warte!

În sensul nobil al prieteniei, îi înțeleg prieteni pe toți cei pe care i-am tradus în sonoritățile limbii române.

De cîțiva ani am cunoscut la Budapesta o seamă de scriitori, la care am găsit aceeași căldură. Pe Szakonyi Károly și Ladányi Mihály îi caut cu orice prilej, ne scriem. Pe Szakonyi l-am descoperit de la primul său volum de nuvele, pe care l-am și tradus și prefațat. Îmi pare rău că nici pînă astăzi el nu știe ce am scris în prefață. Într-o seară (ne aflam la cafeneaua Astoria din Bu-

dapesta) i-am explicat că îi prevăd (în prefață) un viitor strălucit. Se pare că nu m-am înșelat.

În aceeași seară mi-am cîștigat și un nou prieten. Îmi dădusem întîlnire, tot la Astoria, cu Cseres Tibor, care, după o scurtă șuetă la o cafea, m-a urcat într-un taxi să mă prezinte în carne și oase bunului său amic Örkény István. Eu tradusesem nu demult tragicomedia sa intitulată *Familia Tóth*, și Cseres ținea să nu pierdem prilejul cunoștinței. După o „călătorie" destul de lungă — căci Örkény stă tare departe de centru — am ajuns la o vilă discretă, într-un cartier cu multă verdeață și liniștit. Amfitrionul abia sosise de la Paris, unde, în Montparnasse, la Théatre de la Gaîté i se juca piesa amintită mai sus. Discuția s-a legat simplu, ca și cînd i-aș fi călcat în fiecare zi pragul: „Șezi acolo și bea un pahar din vinul ăsta sec, are să-ți placă, pînă atunci eu am să prepar un *halászlé** pe cinste la ceaun. Azi sînt singur acasă, eu sînt bucătar! Îți place peștele?" „La nebunie! De cînd visez să mănînc și eu odată un halászlé!" „O, Doamne! mi-a replicat dintr-o suflare. Ce ușor renunțăm noi la vise!"

O introducere în nota viitoarelor nuvele scurte pe care le definitiva chiar atunci. Un om de o rară spontaneitate, lipsit de orice fel de artificiozități în tot ce discuta. Mi-a vorbit de „nuvelele la minut" și m-a cucerit fără mari eforturi. Astăzi lucrez la ele. Din cînd în cînd îi mai trimit cîte un mesaj prin cîte un cunoscut.

— Forța prieteniei nu se manifestă doar în zilele senine, liniștite, ci — îndeosebi — în clipe mai încordate. Traducătorul sau redactorul Olariu a avut conflicte cu scriitorii maghiari, divergențe, neînțelegeri care au fost aplanate tocmai în spiritul prieteniei?

— Conflicte? Nu, niciodată. Doar divergențe mărunte. Lipsite de importanță. Ce pot face?! Iar vă dezamăgesc.

— Plăcută dezamăgire! Aș mai avea o întrebare pe care aș adresa-o de astă dată editorului. După opinia și experiența dumneavoastră, există oare urmași de nădejde ai marii generații de traducători români? Mă gîndesc la cei care au întemeiat

* Ciorbă pescărească (n. tr.).

o adevărată școală a tălmăcirii din limba maghiară, amintiți și de dumneavoastră, ca Goga, Jebeleanu. Sînt oare destui traducători tineri, talentați care se interesează de literatura maghiară? Dacă nu, cum credeți, în ce fel s-ar putea trezi interesul lor în această direcție?

— De douăzeci de ani sînt editor, am cunoscut în această calitate mulți scriitori și traducători, aș putea spune că sînt cel mai constant editor de traduceri din literatura ungară. Eu am crescut sub semnul a trei magi: Chinezu, Jebeleanu, Giurgiuca, m-am bucurat de colaborarea lor *de excepție*. Adaug, cu aceeași emoție de cărturar, pe Mihai Beniuc. Și pe Veronica Porumbacu. Întotdeauna mă gîndesc ce bine ar fi dacă generațiile cele mai tinere ar avea entuziasmul Veronicăi Porumbacu! Sau dragostea cu care s-a dăruit tălmăcirilor un Aurel Buteanu, un Ion Urcan și alții.

Vedeți, am adus vorba de *dăruire, entuziasm* și *dragoste*. În asta constă esența problemei. Generațiile mai vîrstnice au avut și au aceste calități. Poate pentru că acestea au trăit emoția grădinarului ce se scoală în zori să vadă în taină cum dă în floare bobocul de trandafir. Trandafirul pe care *s-a trudit* să-l vadă înflorind.

Mă gîndesc acum la cei mai tineri traducători. Cîți sînt? Cine sînt? Și trăiesc o neliniște. Apare cînd și cînd cîte un tînăr care intenționează să traducă *o carte. Indiferent* care carte. Mă înțelegeți? Și mă întreabă cît ar cîștiga „la afacerea asta".

Nu sînt pesimist. Sînt convins că nu e vorba decît de un „respiro". Un hop peste care vom trece.Poate n-ar strica un sondaj, prin instituirea unor concursuri cu premii. Dintr-o încercare competitivă, poate s-ar ivi acei timizi ucenici, grădinarii de mîine. De altfel, nu mă dezarmează nici cei ce vor să traducă „o carte". Sigur că și dintre ei se va ivi un ucenic. De ce nu?!

1971

FODOR SÁNDOR

L-aș putea aborda cu o glumă. Nu s-ar supăra. Știe să savureze hazul, chiar și într-un interviu, el însuși a luat nenumărate interviuri unor mari poeți, comandanți și altor oameni celebri — după moartea acestora — și unde mai pui că în versuri. Toate aceste întrebări și răspunsuri, potrivite de unul singur, le-a strîns într-un volum intitulat *Szellemidézés*. Pentru o asemenea întreprindere trebuie să fii dotat, ce-i drept, cu o șiretenie... de secui și cu imaginație jucăușă. Sînt unii care în opera lui Fodor Sándor nici nu văd altceva, nici nu iubesc altceva. Îi plîng, pentru că se păcălesc singuri. Umorul lui e un fel de mască încercată de vreme, vînt, război, care lasă să se străvadă o tristețe încărcată de adînci semnificații. Chiar în scrierile lui cele mai vesele găsim o undă de suferință și el ne îndeamnă să o descoperim și să sesizăm gîndul pe care vrea să ni-l împărtășească. Iar gîndul lui e întotdeauna demn de sesizat.

Își descrie deseori cu ironie ținutul natal, obiceiurile mărunt patriarhale, dar puțini sînt aceia care-și iubesc cu asemenea patetism fierbinte locul nașterii de obîrșie. Pămîntul Ciucului a zămislit mai mult meșteri ai penelului și dăltuitori decît scriitori, aceștia din urmă au crescut pe versantul opus al Harghitei. Fodor Sándor are sentimentul datoriei de a umple cu pana sa locul gol lăsat de înaintași. De aceea poate temele sale, eroii, oamenii descriși de el sînt aduși de pe acest pămînt al Ciucului în căminul lui din Cluj și redăruiți acelor locuri, în file de roman sau de nuvelă. Și nu se întoarce doar cu propriile lui lucrări, ci aduce și oaspeți: de cele mai multe ori tălmăcirea cîte unui nou roman românesc. Fodor Sándor este unul dintre cei mai perseverenți traducători maghiari din România. Traduce zi de zi, e un profesionist, dar munca lui n-are nici urmă a vreunui sentiment de constrîngere: traducerea e o parte integrantă a activității sale de scriitor. Acesta este, de altfel, secretul tuturor tălmăcirilor literare bune.

— Am auzit de la mulți cititori „avizați" că Fodor Sándor se descurcă ușor, nu tălmăcește numai operele literaturii române, dar se orientează ușor în aprecierea valorilor, descifrează și găsește cheile secrete, pentru că asta îi e meseria, specialitatea, vocația cultivată. Doar este profesor de limba și literatura română. Ce te-a îndemnat să alegi această specialitate? Răspunsul la întrebare cred că va explica interesul și competența cu care te ocupi de literatura română.

— Am fost trimis. Domnul director Papp János m-a trimis la secția română. După ce mi-am dat bacalaureatul, m-am dus la directorul liceului din Miercurea Ciuc și l-am întrebat la ce facultate să mă înscriu, ca să mă pot întoarce după absolvire profesor la liceu. Eram destul de puțin înzestrat pentru matematică, fizică, științe-naturale. Profesori de istorie, de limbă maghiară erau destui. Știam puțin de tot nemțește. La secția germană ar merge? Merge, zise directorul, dacă faci și româna. Pe vremea aceea, în ținutul meu natal erau foarte puțini profesori de română. I-am urmat sfatul și m-am înscris la secția germană-română de la Universitatea „Bolyai" din Cluj. Pe timpurile acelea, la Universitatea „Bolyai" nu exista catedră de limba română și studenții secției audiau la Universitatea „Babeș", numită pe atunci „Ferdinand", cursurile de specialitate, împreună cu colegii români.

Unii se fereau de secția română, nu de alta dar le era teamă ca nu cumva colegii români să-i înghesuie pe ici pe colo. Asta se întîmpla în 1946! Nouă însă nu ne era frică, sau poate puțin tot ne temeam la început, dar nu ne-am speriat. Ce-i drept, nimeni nu ne-a dat nici un motiv de spaimă. Pe atunci, mai ales în timpul anilor unu și doi de studenție, adică pînă la reforma învățămîntului din 1948, frățietatea româno-maghiară nu era „obligatorie", totuși cred că atunci s-a creat între unii colegi de la „Bolyai" și colegii lor români o atmosferă mai intimă decît la oricare dintre manifestările culturale comune organizate mai apoi.

Cum spuneam, colegii români ne-au primit la început cu cea mai desăvîrșită politețe. Apoi, după ce ne-am cunoscut mai bine, această politețe s-a transformat reciproc

în prietenie. Desigur, cariera mea a avut şi unele hopuri. Pornisem din Ciuc cu o cunoaştere foarte aproximativă a limbii române. Deşi mă pregătisem cinstit pentru examen — se dădea numai probă scrisă — profesorul Paşca — odihnească-se în pace — m-a trîntit. Nemulţumit m-am dus să mă interesez cum de s-a putut întîmpla aşa ceva, de vreme ce eu ştiam materia, învăţasem cinstit. Mi-a arătat lucrarea. Era plină de greşeli de ortografie: „Cum ai să corectezi lucrările elevilor, domnu' Fodor?"

De necaz, m-am apucat şi am copiat în timpul verii *Baltagul* de Sadoveanu şi *Geniu pustiu* de Eminescu. La sesiunea din toamnă am obţinut calificativul „bine". De atunci n-am mai avut probleme cu ortografia română. Era la finele anului doi, cînd se recrutau voluntari pentru brigăzile studenţeşti de la Bumbeşti-Livezeni. Am cerut să fiu înscris în brigada studenţilor de la Universitatea română, ca să pot exersa limba vorbită. Cîteva din cunoştinţele legate în facultate au devenit în brigadă prietenii statornice, cele mai multe dăinuind şi astăzi. După patru ani, în primăvara anului 1950, eram singurul student al secţiei române de la Universitatea „Bolyai" care se prezentase la examenul de stat. Speram din toată inima să mă pot întoarce la Miercurea Ciuc, profesor de limba română. Aveam planuri mari. Între timp cunoscusem mai mult sau mai puţin literatura română şi o îndrăgisem; hotărîsem să creez un cerc literar în liceu, în cadrul căruia să-i prezint pe scriitorii mei preferaţi din literatura română, să-i invit la cerc şi pe prietenii mei, colegii români şi să le trezesc şi lor interesul pentru literatura maghiară. Dar, aşa cum spune zicala, omul propune . . .

— Cu asemenea planuri măreţe, cum de n-ai devenit profesor la liceul din Miercurea Ciuc? După cîte ştiu, acolo n-ai predat niciodată.

— . . . deci omul propune, comisia dispune. În 1950 am fost scutit de a-mi căuta singur serviciu, o comisie ne-a repartizat, desigur fără să ne asculte preferinţele, şi cum la Miercurea Ciuc nu exista profesor calificat şi eu acolo vroiam să merg, cum era şi firesc, m-au repartizat în Banat, la Sînnicolaul Mare, la o şcoală elementară, unde a trebuit să predau şi matematica. Poate că tocmai atunci se năştea o tradiţie birocratică valabilă şi astăzi: de ce

n-am face treaba prost dacă se poate, în loc s-o facem bine? Am iubit copiii deopotrivă şi la Sînnicolaul Mare, îmi plăcea să-i învăţ şi ei ţineau la mine. După trei luni de la începerea carierei mele didactice — n-am reuşit să termin decît un trimestru — am fost luat la armată. E-adevărat că n-am purtat uniforma mai mult de două luni, dar între timp postul meu de la Sînnicolau a fost ocupat şi era cît pe ce să rămîn fără pîine, noroc de colegul meu de an, Balla Ernő. M-a întrebat dacă nu mi-aş încerca puterile traducînd nişte scrieri ale lui Cezar Bolliac, pentru că el tocmai pregătea pentru redacţia maghiară a Editurii de Stat pentru Literatură şi Artă un volum. Am dat o probă, a fost acceptată. Am plecat la Cluj la Földes László, redactorul şef al filialei editurii. L-am întrebat dacă nu mă poate angaja cumva în redacţie. Mi-a zis: să ne gîndim. Ne-am gîndit şi m-a angajat, ca să aibă în redacţie, măcar formal, un redactor cu diplomă de limba şi literatura română. S-a cam păcălit.

— N-aş crede! La editură ai redactat opere traduse din româneşte, dar ai şi tradus mult, am citit tălmăciri deosebit de frumoase. Dacă am încerca să strîngem la un loc cîte pagini ai tradus din literatura română — vreo şase mii tot am putea aduna. Care e cea mai deosebită? Sau, mai bine zis, care dintre scriitorii români sau operele tălmăcite sînt cele mai îndrăgite, mai interesante?

— *Năpasta,* drama lui Caragiale, şi proza lui Topîrceanu. Cea dintîi, pentru conciziunea limbajului, a doua, pentru spiritul ei larg, pentru viziunea sa europeană. Tălmăcirea lui Caragiale este deosebit de emoţionantă pentru orice traducător de proză. În textul lui nu găseşti nici un atribut, nici măcar un semn de punctuaţie întîmplător. Fiecare cuvînt nimereşte în plin. Tălmăcitorul — dacă nu e foarte atent — mergînd pe linia minimei rezistenţe poate dezlîna, dilua frazele caragialeşti. N-aş putea afirma nici azi că am reuşit să realizez o traducere care să atingă şi să redea valoarea adevărată a operei. Aş dori însă să-l văd pe acel confrate care e convins că a reuşit întru totul în această încercare. *Minunile Sfîntului Sisoe* de Topîrceanu au rămas neterminate. Această operă în stil swiftian a constituit o încercare în acelaşi sens. Ceea ce m-a cucerit

însă în mod deosebit a fost opera sa publicistică și, mai ales, însemnările sale din timpul luptelor de la Turtucaia. Exprimîndu-și în aceste rînduri dragostea pentru patria și poporul său, găsește resurse pentru a vorbi cu cea mai sinceră înțelegere și cu un înalt umanitarism chiar și despre dușmani. Dușmani? În scrierile sale Topîrceanu nu cunoaște alt dușman în afara prostiei agresive și a lipsei de omenie; pentru acestea însă nu cunoaște milă nici măcar atunci cînd se ascund sub fraze patriotarde sau în umbra tricolorului pentru care el însuși ar fi fost gata oricînd să-și dea viața.

Am tradus cu deosebită plăcere două romane ale lui Alecu Ivan Ghilia, *Cuscrii* și, mai cu seamă, *Ieșirea din Apocalips*, ca și romanul lui D. R. Popescu, *Vara oltenilor*. Sînt unele cărți — un număr destul de însemnat — care m-au iritat, în timp ce le traduceam mă tot certam cu autorul. Așa a fost volumul de nuvele *Vară buimacă*. Într-o stare de enervare l-am și întrebat odată pe Fănuș Neagu: „Ce mama dracului ai vrut să spui în nuvela aia, *Luna, ca o limbă de cîine?*“ Mi-a răspuns cu o angelică nevinovăție că nimic. „Atunci n-am treabă — l-am liniștit — pentru că intenția autorului s-a păstrat pe deplin și în tălmăcire“. Acum traduc însă cu o deosebită plăcere romanul său, *Îngerul a strigat*. Înțeleg și simt ce a vrut să spună. Dacă pentru construcție nu-l invidiez, pentru limbă, cu siguranță.

— Și dacă am ajuns cu discuția pînă la acest punct, spune-mi dacă a existat vreun scriitor român — sau operă literară — care să fi influențat modul tău de gîndire, de abordare a realității ca scriitor? Mă gîndesc la ceva care să fi fost nu numai tălmăcire ci și sursă de inspirație?

— Panait Istrati, pe care de altfel nu l-am tălmăcit niciodată.

— Dar o traducere pe care să o fi uitat aproape există? Și dacă da, atunci cum apreciezi, au avut oare chiar și acestea vreun rol în dezvoltarea ta ca traducător sau scriitor?

— Au fost destule cărți dintre cele pe care le-am tradus și care n-au dăinuit în memoria istoriei literaturii române mai mult de un deceniu. Dacă tălmăcitorul este

el însuși scriitor, învață nu numai din calitățile, ci și din scăderile operei traduse. Pînă și tălmăcirile uitate au contribuit poate la realizarea dorinței de a evita în scrierile mele stilul bombastic, flecăreala, descrierile nesemnificative.

— În timp ce lucrai la o tălmăcire ai simțit vreodată nevoia de a căuta o legătură personală cu autorul, desigur, în cazul scriitorilor în viață? Și din aceste legături — autor-tălmăcitor — s-a legat vreo prietenie? Ți-a fost dat să simți aprecierea lor pentru strădania ta de traducător sau, lărgind ideea, simți oare aprecierea cuvenită tălmăcitorului în literatura noastră maghiară din România?

— De pildă, prietenia cu D. R. Popescu a debutat odată cu traducerea *Verii oltenilor*. El a fost, de altfel, primul scriitor român care s-a interesat într-adevăr și de munca mea de scriitor. Lui îi datorez tălmăcirea în limba română a trilogiei mele *Csipike;* a tradus-o în colaborare cu soția sa, Angela Popescu, care cunoaște desăvîrșit și limba maghiară. În genere, el este acela, dintre confrații mei scriitori, care a fost și este în mod deosebit preocupat nu numai de scrierile mele ci, în general, de producția literară maghiară din România. Și relația autor-tălmăcitor cu Alecu Ivan Ghilia s-a transformat în caldă prietenie. Fănuș Neagu s-a bucurat atît de tare cînd a auzit că am acceptat să-i traduc romanul, de parcă ar fi acceptat Heinrich Böll să-l traducă în nemțește. Mi-a făcut plăcere și faptul că Remus Luca s-a angajat să traducă romanul meu de mică întindere *Büdösgödör*, probabil ca răspuns la tălmăcirea unuia din romanele sale de aventuri.

În literatura noastră maghiară din România — cum ai formulat întrebarea — nu pot spune că am simțit vreo apreciere deosebită pentru tălmăcitor. Mai ales în opinia publică literară. Desigur, nici contrariul nu l-am simțit. Dar de ce s-ar bucura de apreciere tocmai munca tălmăcitorului? În afara aprecierii cuvenite cîtorva cărți sau scrieri de mare prestigiu sau succes de public am constatat că aprecierea opiniei publice literare se îndreaptă de obicei către aceia al căror glas e mai răsunător. Sau poate numai la Cluj, în acest Eden al artei. În acest oraș-bijuterie fiecare scriitor sau pictor e mare pe cît se proclamă. Scrii-

torii tălmăcitori sînt în situația obositoare de a fi obligați să citească în afara operelor lor măcar acele cărți pe care vor să le tălmăcească. Astfel sînt fundamental mai modești decît confrații lor exclusiv creatori. Și nu mă gîndesc în primul rînd la tălmăcitorii de proză, ci la aceia de versuri, ca Bajor Andor, Kiss Jenő, Kányádi Sándor.

— Într-un interviu acordat lui Huszár Sándor ai spus că personajele tale sînt înclinate spre umor și că, de altfel, nici nu concepi literatura fără umor. Poate că în viața literară, în legăturile tale cu scriitorii români, îți amintești să se fi petrecut și unele episoade hazlii? Aș dori să povestești cîteva dintre ele.

— Să ne limităm la unul. La un moment dat, Editura tineretului l-a solicitat pe D. R. Popescu să-și aleagă un traducător pentru *Vara oltenilor*. Ne cunoșteam și ne simpatizam, dar el, temîndu-se să nu dea dovadă de lipsă de modestie, se jena să-mi propună direct. M-a chemat la telefon și m-a întrebat dacă nu-i pot recomanda pe cineva care să-i poată traduce bine romanul. Am început să enumăr traducătorii. Desigur, eu nu m-am numărat printre ei, n-am ajuns pînă acolo încît să mă autopropun. Dacă el nu mă solicita, treaba lui. Mi-a mulțumit politicos pentru propuneri. A doua zi, la redacția revistei *Utunk*, Marosi Péter mă întreabă: „Ei, ai acceptat?" „Eu nu, zic, dar ce să accept?" „Romanul lui Popescu. Voia să-ți propună să-l traduci". Îl chem la telefon: „Spune, ieri m-ai chemat ca să-mi propui să-ți traduc romanul?" Recunoaște: „Da". „Păi bine, tată, de ce nu-mi spui pe sleau".

— E o întîmplare într-adevăr drăguță și hazlie și fără nici o stridență. Umorul scrierilor tale are întotdeauna și un substrat mai adînc, din care răzbate și o undă de tristețe. Umor secuiesc, care acoperă cu cîte o glumă decentă pînă și lucrurile neplăcute.

— Pot să spun și una de asta. După o ședință de la Uniunea scriitorilor, unde am dezbătut o problemă privindu-i pe scriitori maghiari, un confrate scriitor de mare renume și stimat de obște, mă întreabă: „La urma urmei cîți maghiari trăiesc în țara asta? Jumătate de milion? Șase sute de mii?" M-am întrebat atunci ce-o fi însemnînd

pentru acest confrate înfrățirea celor două popoare, dacă el habar n-are cîți frați ar putea avea? O amintire tristă? Sau poate doar sensibilitatea exagerată? Nici nu știu cum ar fi mai exact. Dar în afara unei prietenii sincere și calde într-adevăr, care ne leagă de unii scriitori români, pe ici pe colo se manifestă în breasla noastră o indiferență călduță față de literatura maghiară din România. Sau cel puțin pînă acum s-a manifestat. Tirajul cărților maghiare traduse în limba română e încă mic. Adică tirajul e minim, indiferent de cerințe.

Dar să rămînem pe acest tărîm, în ograda noastră. Și noi am putea fi mai operativi în traducerea romanelor și a culegerilor de nuvele românești bune, în tălmăcirea poeziilor, chiar dacă în acest sector stăm destul de bine. Sîntem de fapt „a doua limbă" a literaturii române, pentru că nici pe departe nu s-au tradus într-o altă limbă operele clasice și contemporane ale literaturii române atîtea cîte s-au tradus în limba maghiară. Citîndu-l pe Illyés Gyula, cred și afirm că traducerea în limba română a literaturii maghiare, germane sau a altor naționalități conlocuitoare nu este numai o problemă literară. Ar trebui să simțim cu toții pînă în adîncul sufletului că această conviețuire a noastră e un dat al istoriei, prietenia, frăția noastră izvorăște dintr-o necesitate istorică și nu se poate baza decît pe respect reciproc. Și respectul reciproc e de neconceput fără o temeinică cunoaștere reciprocă. Și înainte de toate trebuie să ne cunoaștem mai profund valorile culturale și nu numai pe cele mai bune ci și pe cele *numai* bune. Și reciproc.

1972

DÁVID GYULA

Literatură comparată, comparatism. O conferință internațională a îndreptat din nou atenția asupra acestui cuvînt, a acestei noțiuni. Totuși, se pare că pînă și cititorii bine informați sînt, oarecum, în necunoștință de cauză. Un dicționar ar putea defini comparatismul ca fiind acea ramură a istoriei literare care studiază operele în relație cu cele din alte literaturi, încercînd să stabilească paralelisme, contribuții la dezvoltarea cîte unei teme, a unui motiv, să stabilească greutatea specifică, modul în care o operă îmbogățește tezaurul literar național și universal...

Dávid Gyula este, la cei patruzeci și trei de ani ai săi, unul dintre specialiștii maghiari din România ai acestei ramuri a istoriei literare. Să nu ni-l închipuim însă ca pe un istoric retras din vălmășagul lumii înconjurătoare. Acesta este doar un aspect al activității sale. Ca istoric literar, îl preocupă mai cu seamă literatura maghiară din cea de-a doua jumătate a veacului trecut și, în mod special, implicațiile ardelene ale acesteia. A publicat de curînd o micromonografie care tratează operele cu referiri transilvane și călătoriile prin Ardeal ale lui Jókai Mór. Are mulțime de studii de literatură risipite prin reviste, iar pe unul dintre rafturile bibliotecii sale se află un exemplar al lucrării sale de doctorat: *Tolnai Lajos irodalmi munkássága Marosvásárhelyen 1868-tol 1884-ig* (Activitatea literară a lui Tolnai Lajos la Tîrgu-Mureș, între 1868 și 1884). Însă Dávid Gyula nu întîrzie doar asupra literaturii vremurilor apuse. Este, în același timp, șef al redacției clujene a Editurii Kriterion și redactează seria Scriitori maghiari din România.

Lucrarea sa despre Tolnai poartă specificația: conducător științific — dr. Jancsó Elemér. Dávid Gyula se numără printre elevii profesorului Jancsó și el a fost cel care, în numele acestor elevi, și-a luat ultimul rămas-bun de la profesorul Jancsó, în cimitirul Hajongard. Această îndurerată despărțire conținea, în același timp, și anga-

jamentul continuării acelei munci pe care profesorul o începuse aproape odată cu începuturile literaturii maghiare din România și pe care a susținut-o pe parcursul unei jumătăți de veac.

— Literatura comparată se oferă aproape de la sine drept subiect al convorbirii noastre. Va trebui să insistăm uneori asupra istoricului, a implicațiilor acestei discipline, chiar și cu riscul de a părea didactici. Știm prea puține despre munca pe care o desfășurați, despre obstacolele și rezultatele cercetărilor voastre. De pildă, aș fi sincer interesat să aflu — și, desigur, nu e numai o curiozitate a mea — de cînd se ocupă comparatiștii cu relațiile dintre literatura română și maghiară?

— Comparatismul maghiar își face apariția în deceniul al optulea al veacului trecut, odată cu publicația lui Heinrich Gusztáv, *Egyetemes Philologiai Közlöny* — 1877 — și cu *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, pe care o redactează, doi ani mai tîrziu, la Cluj, Brassai Sámuel și Meltzl Hugó. Contribuția clujeană e, așadar, însemnată încă din etapa de început și rămîne demnă de interes și mai încolo. Firește, se conturează curînd și caracterul ei specific: interesul manifestat față de literatura română. Aici se pregătesc acele lucrări de doctorat care, publicate independent, sînt, de fapt, primele informări mai cuprinzătoare despre literatura română, în limba maghiară, și printre autori aflăm deopotrivă absolvenți români ai universității clujene (Petre Dulfu, Gabriel Onișor, Sebastian Bornemisa ș.a.) și literați maghiari atrași în mod special de literatura română (Szabó Emil, Szőcs Géza, Putnoky Miklós).

Avîntul luat de comparatism în secolul XX aduce, firește, un plus, cantitativ și calitativ, la aceste modeste începuturi, cu atît mai mult cu cît, în acest caz, mai apare un factor stimulator — interesul reciproc intensificat brusc după 1918. Din numărul mare de cercetători ai anilor douăzeci-treizeci, trebuie să reținem trei nume, trei reprezentanți ai istoriografiei literare maghiare din România, socotiți pe drept cuvînt deschizători de drum, creatori de

școală. Deși cu profil distinct fiecare, îi unește faptul de a fi recunoscut una dintre sarcinile — decurgînd din situația ei — istoriografiei literare maghiare din România, susținînd importanța cercetării relațiilor literare și culturale româno-maghiare și slujind în mare măsură cauza cunoașterii reciproce.

Trebuie să amintim, în primul rînd, numele lui Bitay Árpád. Făcînd, în 1922, în limba maghiară, o scurtă schiță a literaturii române, acesta acordă atenție, dincolo de o prezentare de factură pozitivistă, și paralelismelor literare româno-maghiare. De asemenea, s-a ocupat în numeroase studii de evenimente ale relațiilor literare și culturale româno-maghiare, reînviind sau descoperind un șir întreg de raporturi și date. Alături de activitatea sa științifică, întreruptă în plină putere creatoare și rămasă pînă azi risipită în pagini ale diferitelor reviste, deosebit de însemnate au fost și relațiile personale ce le-a avut cu reprezentanți de frunte ai vieții intelectuale românești din epocă. A colaborat la publicațiile lui Nicolae Iorga, a conferențiat la Universitatea liberă de la Vălenii de Munte, a publicat cu regularitate în *Adevărul literar și artistic* și a avut legături cu asociația denumită Prietenii istoriei literare, în cadrul căreia, la București, a ținut conferințe, a publicat studii, de pildă, despre istoricul istoriografiei literare maghiare.

Celălalt activ istoric literar, Kristóf György, profesor de limbă și literatură maghiară la Universitatea Ferdinand din Cluj, publica și el curent în ambele limbi. Istoria limbii și literaturii maghiare, scrisă pentru informarea cititorilor români, în 1934, studiul, apărut în românește, despre primul deceniu al literaturii maghiare din România, cărțile sale despre Jókai, publicate în românește și ungurește, cu ocazia centenarului din 1925, cuprind mulțime de observații demne de luat în seamă în cadrul istoriei comparatismului. Merită să remarcăm, de asemenea, că unele dintre studiile sale cercetează fenomenele literaturii maghiare în raporturi mai cuprinzătoare, într-un context european.

Al treilea — important tocmai în sensul de mai sus — este György Lajos. Regăsim și la el motive româno-maghiare (de pildă, un studiu din 1924, *Magyar elemek a*

román irodalomban), dar marile sale lucrări de comparatistică se axează pe alte interrelații, de largă deschidere, universală. În această ordine de idei, aș aminti doar în treacăt marea sa operă monografică *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* — o istorie comparată a anecdotei maghiare — sau, de pildă, studiile cercetînd influențele elenismului francez în viața intelectuală maghiară din Transilvania sau relațiile dintre literatura rusă și cea maghiară, întrucît recent s-a realizat, de către Katona Ádám, în paginile revistei *Korunk*, cea dintîi cercetare marxistă a operei fostului profesor al universității clujene.

Bitay Árpád, György Lajos, Kristóf György și alți cercetători valoroși (Kántor Lajos, Veégh Sándor, Józsa János) s-au concentrat încă, în primul rînd, asupra scoaterii la iveală a materialului faptic de istorie literară. Pozitivismul lor are însă, pe lîngă factori de concepție, o explicație ce rezidă în însuși stadiul de atunci al cercetărilor de literatură comparată. Era începutul începutului și această generație a fost nevoită să *consemneze* fapte, evenimente, relații. A trebuit să le urmeze o nouă generație, care, în posesia unei concepții și a unor metode moderne, să ducă mai departe cercetările comparatiste, și pe cele ale istoriei relațiilor româno-maghiare, depășind etapa lor factologică. Din această generație trebuie să notăm alături de Rajka László, mort de tînăr, și de Jancsó Elemér, care, după un interes comparatist inițial, s-a concentrat asupra unor alte zone ale istoriei literare — numele lui Gáldi László, astăzi profesor la Universitatea „Eötvös Loránd" din Budapesta, ale cărui studii de poetică comparată sînt apreciate în mod deosebit și în cercurile științifice românești.

— Întrebarea mea urmează firesc: acestui interes din partea istoricilor literari maghiari i-a corespuns oare un interes asemenea din partea istoricilor literari români?

— Cum să nu! Am pomenit adineaori numele cîtorva cercetători români de la finele veacului trecut, care-și publicau lucrările în — sau și în — limba maghiară. Această listă ar putea fi îmbogățită cu literați dintre cele două războaie: Bogdan-Duică, Nicolae Drăganu, Alexandru Ciura, G. Karadja, I. Mușlea, St. Bezdechi, Octav Șuluțiu,

Ion Chinezu, A. P. Todor, precum și mulți alții. Să mai adăugăm că această generație de istorici literari români a manifestat un interes intens față de literatura maghiară în general, a cercetat în studii serioase implicațiile, raporturile respective, dîndu-și seama de importanța pe care o prezintă, tocmai din punctul de vedere al rezolvării multor probleme ale istoriografiei literare românești, această cunoaștere temeinică și aprofundată. Profesori ai Universității Ferdinad din Cluj, ca Bogdan-Duică, N. Drăganu, Sextil Pușcariu, au știut să utilizeze cunoștințele de literatură maghiară pe care această generație le aducea din școala medie, în folosul dezvoltării științei literare românești.

În această privință, merită o analiză specială activitatea lui Ion Chinezu, care, în posesia cunoștințelor de literatură maghiară și germană, a privit și a analizat în dublă, ba chiar în triplă perspectivă multe dintre fenomenele importante ale vieții literare românești din perioada interbelică.

De altfel, pe lîngă rezultatele notabile ale întregii istoriografii literare românești, nu trebuie să omitem faptul că, simultan cu acest interes al unor oameni de știință români, a existat și în presa românească o preocupare susținută față de literatura maghiară. Bibliografia românească a lui Ady, Móricz Zsigmond, József Attila, Jókai — publicată de către Réthy Andor — e în măsură să ofere o imagine a felului cum urmărea presa românească a anilor douăzeci-treizeci literatura maghiară, atît pe cea din Ungaria, cît și pe aceea din România.

— Răspunsurile tale sînt adevărate mici disertații. Uneori, chiar și un simplu nume e o „descoperire" pentru tînăra generație. De pildă, György Lajos, ale cărui cursuri eu le-am mai audiat cu un sfert de secol în urmă. Apoi s-a lăsat o mare tăcere. O tăcere care a învăluit deopotrivă rezultatele și inconsecvențele sale . . .

— Da, și se va vedea cît de multe și cît de mulți sînt cei pe care i-am uitat, cînd va apare dicționarul, aflat în pregătire, al literaturii maghiare din România. Chiar dacă nu e în ordinea strictă a discuției noastre, aș vrea să-l amintesc, de pildă, pe Antalffy Endre, pe care Dorothea

Sasu l-a inclus, pe bună dreptate, printre cei mai de seamă reprezentanți ai orientalisticii din România și care nu numai că a tradus din turcă și persană, dar a publicat și studii despre aceste literaturi. Din păcate, încă din timpul vieții, el era tratat drept un fel de „curiozitate", la fel ca și sanscritologul Büchler Pál. Dar opera lor, dimpreună cu aceea a lui György Lajos, semnalează necesitatea perspectivei universale în cercetarea maghiară din România și n-ar strica, nici în această privință, ca opera lor să fie reactualizată. Sperăm că nu va trebui să așteptăm prea mult. După unele studii preliminare, se lucrează acum, sub conducerea profesorului Csehi Gyula, și la solicitarea Institutului „George Călinescu", la prima încercare de cuprindere a cercetărilor maghiare în domeniul literaturii comparate.

— Iei și tu parte la această lucrare. De la problemele comune ale disciplinei, să trecem însă acum la preocupările tale personale, la rezultate, la planuri. Cum s-a fixat interesul tău de istoric literar tocmai la comparatism?

— N-aș spune chiar că s-a fixat, deoarece mă mai interesează și multe altele. De fapt, specificul activității istoricului literar din România nici nu permite limitarea la o singură sferă tematică. În orice caz, una dintre constantele interesului meu este cercetarea relațiilor, paralelismelor din literatură; preocuparea datează de mult, încă din vremea studenției, iar cel care mi-a îndreptat atenția asupra acestui domeniu a fost Gaál Gábor. El m-a îndemnat să scriu o lucrare de diplomă intitulată *Mikszáth și Caragiale*. Au intervenit însă alte lucruri, lucrarea mea de stat s-a ocupat în cele din urmă de un povestitor de la sfîrșitul veacului trecut, cvasinecunoscut nouă, *Papp Dániel*. Dar interesul ce mi-l iscase Gaál Gábor a rămas. Prin anii cincizeci am publicat în *Utunk* și *Igaz Szó* cîteva studii despre relațiile literare și culturale româno-maghiare din deceniile al șaptelea și al optulea ale secolului trecut, apoi, în vara anului 1956, am alcătuit antologia *Dunának, Oltnak egy a hangja* (Dunăre, Olt, la fel au glasul) tocmai cu scopul de a face să pătrundă în conștiința unor cercuri cît mai largi — utilizînd cît mai eficient forța de penetrație a unei antologii literare — tra-

diţiile comune ale trecutului nostru istoric, ca şi învăţămintele ideologice ce izvorăsc din aceste tradiţii comune. După o mai îndelungă întrerupere, activitatea mea a continuat din toamna anului 1965 şi am pe undeva sentimentul că faptul de a fi scris primul articol pe marginea cărţii lui Kakassy Endre despre Sadoveanu e simbolic. Kakassy Endre decedase de curînd şi eu mi-am asumat misiunea, pe care el o îndeplinise cu atîta elevaţie, de a prezenta literatura română. De atunci încoace, în articolele şi studiile mele, m-am străduit să pătrund mai adînc în problematica presupusă de cîte-un scriitor sau epocă literară, şi să aflu măsura acelui interes reciproc manifestat de literatura maghiară şi română. Aşa s-au născut studiile mele „ocazionale" despre traducerile lui Goga din literatura maghiară, despre receptarea în literatura maghiară a poeziei lui Coşbuc, despre traducerile lui Şt. O. Iosif din Petőfi, despre ecoul maghiar al operei lui Sadoveanu şi Rebreanu, despre consonanţele poeziei lui Arany János cu poporanismul, despre drumul liricii lui Petőfi şi Ady în literatura română sau despre exemplul unor personalităţi ca Ács Károly, Bitay Árpád, Iosif Vulcan, Ion Chinezu şi acţiuni, ca „puntea" din 1935, de la Oradea . . .

— Aceste cercetări oferă, poate, şi dincolo de istoria literaturii, pentru marele public, momente interesante, prilejuri de asemuire şi învăţăminte. Aş dori să parcurgi o asemenea temă şi acum, măcar pe scurt, sintetic. De pildă, cu ce te-ai ales urmărind drumul lui Arany János în literatura română?

— Punctul de plecare e, firește, întotdeauna, examinarea datelor, dar problemele interesante se ascund, de fapt, mereu în spatele acestora. Adeseori se ascund şi la propriu şi ne putem considera norocoşi cînd se află bibliografi plini de eroism care să desconspire ascunzătorile. În cazul lui Arany János, munca aceasta a fost făcută de către Réthy Andor, iar eu m-am putut sprijini pe bibliografia lui — pe vremea aceea încă în manuscris — precum şi pe volumul bilingv Arany János, apărut în 1960. S-au ivit apoi probleme legate de paralelismul dintre poporanismul românesc şi cel maghiar ca şi de interinfluenţele lor. E un fapt cunoscut că înflorirea ideologică

și estetică cea mai deplină, la nivelul literaturii universale, a poporanismului a avut loc în literatura maghiară prin lirica lui Petőfi — de nedespărțit de revoluția din 1848 — și prin poezia lui Arany, exprimînd aceeași epocă, dar la nivelul ideilor morale, mai puțin direct. Din punctul de vedere al virtualității ideologice a ecoului, prezența în gen pare secundară. Totuși, în vreme ce poezia lui Petőfi stîrnește, cu începere din a doua jumătate a secolului trecut, un ecou puternic, și în literatura română, Arany nu e tradus decît sporadic. Apare o traducere-două în *Familia*, ceea ce nu e întîmplător, căci revista lui Iosif Vulcan avea o orientare poporanistă pe baze naționale. În esență, Arany nu devine însă un poet tradus programatic, decît în perioada interbelică, în acele reviste românești din Transilvania pe care Eugen Lovinescu le consideră locurile de refugiu ale unui fel de post-sămănătorism. Într-adevăr, în jurul unor reviste ca *Abecedar*, *Pagini literare*, *Țara Bîrsei* se conturează prin anii douăzeci-treizeci o astfel de orientare populară și aceasta e întărită de traducerile din Arany, publicate de Teodor Murășanu, Axente Banciu, Iancu Miloman-Bonțanul, își găsește parcă o justificare ideologică-estetică în poporanismul esențializat al lui Arany János. Merită amintit și faptul că, într-o asemenea atmosferă literară de apropiere de izvoarele populare, mai provincială, dar mai curată, debutează și Mihai Beniuc și tot aici se impune și proza talentatului Pavel Dan, mort pretimpuriu. Tot aici poate fi aflat punctul de pornire al activității multor traducători de după eliberare, de pildă, a lui Jebeleanu. Iar în ceea ce-l privește pe Teodor Murășanu, a fost cel care a realizat — după eliberare — cea dintîi traducere românească a poemului lui Arany János, *Toldi*.

Traducerile nu sînt deci fapte întîmplătoare și nici numai mijlocitori ai culturii, ci, în cazuri date, necesități iscate din tendințele interne de dezvoltare a literaturii. O literatură asimilează cu adevărat un poet al altei literaturi atunci cînd își satisface în acest fel o necesitate internă. Prin această necesitate internă se poate explica și atracția anterioară resimțită față de lirica lui Petőfi, conținînd idei cu valențe universale, mai plină de temperament, mai revoluționară. (Caracterizarea pe care i-o face Goga e, în

acest sens, elocventă.) Cele spuse aici devin și mai limpezi, dacă încercăm să privim problema receptării lui Petőfi și Arany într-o perspectivă mai largă est-europeană, urmărind felul cum se leagă interesul timpuriu față de Arany în literatura sîrbo-croată și, de asemenea, în cea slovacă de acea orientare populară care se împlinește în aceste literaturi prin anii patruzeci-cincizeci, respectiv în ultimul sfert al veacului trecut, precum și de faptul că traducătorul sîrbocroat din 1858 al lui *Toldi*, Jovan Jovanovici-Zmaj și tălmăcitorul slovac al baladelor lui Arany, Hviezdoslav-Országh Pál, erau ei înșiși reprezentanți de frunte ai unui poporanism de structură epică.

— Spuneai că unul dintre studiile tale trata problema audienței lui Coșbuc în literatura maghiară.

— Da, a apărut cu ocazia aniversării din 1966. Acum am impresia că, și aici, interesant e ceea ce trece dincolo de datele, în bună parte cunoscute din bibliografia lui Domokos Sámuel. Anume că, în fenomenul receptării maghiare a lui Coșbuc, văd oarecum un pandant al receptării lui Arany. În perioada împlinirii poeziei lui Coșbuc, poporanismul maghiar trăia doar în manifestări epigonice. Traducătorul lui Coșbuc, Révai Károly, e un reprezentant al acelei generații. Traducerile sale sînt, față de alte traduceri din epocă, la un nivel acceptabil, dar acea forță și prospețime care făceau noutatea lui Coșbuc se acordează, într-un fel, la tonul epigonic al poporanismului pe care-l reprezenta Révai Károly, astfel că se pierde tocmai esențialul. Astfel, drumul lui Coșbuc în literatura maghiară coincide în mare cu acela al liricii maghiare moderne, în sensul că numai prin anii treizeci și, apoi, după eliberare, cînd traducătorii noștri s-au îndepărtat în suficientă măsură de recuzita poporanistă și s-au reîntors la esența liricii de factură populară, a putut prinde glas cu adevărat și poezia lui în limba maghiară.

— Dacă urmărim cu atenție articolele tale ocazionale, studiile parțiale, observăm că ele se leagă, se urmează, se completează. Ai vreun proiect, să zicem, un plan de muncă de mai largă perspectivă, în ceea ce privește cercetarea relațiilor literare româno-maghiare?

— Trebuie să recunosc că un asemenea proiect s-a conturat pe parcurs și, mai ales dacă privesc în urmă, pot spune că el există. În studiile mele parțiale, născute ocazional (și pentru anumite ocazii) am impresia că am putut arunca o privire asupra cîtorva dintre marile probleme ale relațiilor literare româno-maghiare și cred că aceasta ar trebui aprofundată. Din acest punct de vedere, simt adesea că ceea ce am făcut pînă acum e doar un studiu preliminar. Întrucît această activitate a fost caracterizată, vreme de ani de zile, prin aceea că se lega de anumite date, prilejuri, aș putea vorbi despre un plan de muncă eventual doar în măsura în care am reușit să rămîn, și în acest domeniu al relațiilor și comparatisticii, la zona mea de interes propriu-zis, la secolul al XIX-lea și în măsura în care, după o vreme, m-am străduit să selectionez prilejurile în așa fel încît să efectuez cîte-un foraj de încercare acolo unde pata albă — necunoscutul — era mai mare. Aceasta cu atît mai mult cu cît specialitatea mea e literatura maghiară, aș putea spune, așadar, că în problemele istoriei literare românești sînt un autodidact.

Mă gîndesc, în orice caz, că, după multele foraje de prospectare, va trebui să mă apuc în cele din urmă de exploatarea sistematică a bogățiilor ascunse. Cîteva teme se conturează, așa cred, și din cele de pînă acum: cercetarea comparată a poporanismului român și maghiar, atingînd, eventual, și zone mai largi, est-europene; receptarea literaturii române din secolul al XIX-lea de către literatura maghiară; cartografierea implicațiilor și proporțiilor interesului intensiv manifestat de literatura română în anii 1920—30 față de literatura maghiară; și, poate, încă o temă care n-a fost deloc tratată pînă acum, cercetarea paralelismelor din critica literară română și maghiară. Și aceasta din urmă beneficiază de cercetări preliminare, căci în anii trecuți am scris despre Kogălniceanu, Titu Maiorescu, Eugen Lovinescu, George Călinescu, Tudor Vianu, Perpessicius (evident, se văd și lacunele: Ibrăileanu și alții). Pe de altă parte, privind latura literaturii maghiare, am alcătuit pentru Biblioteca școlarului, împreună cu Csehi Gyula, o antologie a criticii maghiare, din care au apărut pînă acum trei volume. Au existat referiri la relații, paralelisme, deosebiri, la implicațiile lor ideologice, mai ales

în studiile amintite, iar acum aceste tendințe vor trebui dezvoltate.

Adeseori, problemele de istorie a relațiilor și de literatură comparată n-au trecut, în sfera de care vorbim, de o fază strict factologică, cu toate că s-ar simți nevoia depășirii acestei faze. Ne trebuie contribuții cum sînt studiile de poetică comparată ale lui Gáldi László, de pildă. La Congresul de literatură comparată de la Belgrad s-a discutat despre un volum de istorie a relațiilor româno-maghiare, care ar urma să fie alcătuit în colaborare, la fel cu acela care tratează problemele legăturilor cehoslovaco-maghiare, apărut în 1965, și cu cel ce conține studii legate de relațiile polono-maghiare, apărut în 1969.

— Pentru specialiști, rezultatele unor asemenea cercetări au, evident, o mare însemnătate. Dar să examinăm chestiunea din punctul de vedere al — dacă mă pot exprima astfel — utilității sale practice. Mă gîndesc la folosul literaturii. Ce rol are, ce rol poate avea literatura comparată în viața literaturii maghiare din România, în aprofundarea autocunoașterii sale?

— Să încep, poate, cu un folos practic prin excelență, care nu se reduce nici măcar numai la literatură, ci privește acea virtuală „masă de cititori": cercetarea relațiilor, paralelismelor diferitelor literaturi e un instrument eficient al muncii educative împotriva naționalismului. În ochii comparatistului, literatura — să zicem, cea română și cea maghiară — există în relație, iar rezultatele unei astfel de cercetări destramă orgoliile naționaliste, ca și izolarea naționalistă, căci ajută la judecarea unor fenomene dintr-un punct de vedere mult mai cuprinzător. Nu există literatură care să se fi format și dezvoltat în spațiu închis, în sine. Literatura se naște într-un mediu universal, în țesătura complexă a impulsurilor locale și mai îndepărtate, și e de neconceput o cercetare care să se oprească la o formă „pură" de literatură națională, ignorînd acele influențe, extrem de complicate și venind din foarte multe direcții, care constituie corolarul existenței în circuit universal a literaturii oricărei națiuni, mari sau mici. De aici rezultă și folosul ce-l are literatura de pe urma comparatismului; *modul de a vedea* comparatist e indispensabil,

chiar dacă nu e vorba de teme propriu-zise de literatură comparată.

Ce înseamnă comparatismul pentru știința literaturii maghiare, pentru istoricii literari maghiari din România? Mi-am pus și eu această întrebare și aș răspunde acum rezumînd un articol pe care l-am publicat în 1967, în *Korunk*. Nouă, istoricilor literari maghiari din România, ne revine o sarcină pe care nimeni n-o poate îndeplini în locul nostru: cercetarea relațiilor, paralelismelor dintre literatura maghiară și cea română. Și nu numai nouă trebuie să ne fie limpede această sarcină, de vreme ce rezultatele izvorîte din această situație specifică sînt așteptate și utile și istoriografiei literare române. Am putut să ne convingem de acest fapt, de pildă, la Conferința națională de istorie a literaturii comparate, din 1969, la care, pentru prima oară, au participat cu expunerile lor și cercetători maghiari (Engel Károly, Kovács Albert, Mózes Huba, Szabó György și cu mine). Atît prezidiul conferinței, cît și colegii români au manifestat interes față de tematica expunerilor noastre. De atunci, profesorul Csehi Gyula a fost prezent la Congresul internațional de la Bordeaux, iar unii dintre noi am publicat a serie de studii, dar aceste relații trebuie aprofundate, permanentizate.

Întrebarea ta se referă și la aportul acestor cercetări în ceea ce privește autocunoașterea. Am sentimentul că și acest aspect este esențial. Cunoaștem, dar, uneori, parcă nu cunoaștem îndeajuns că, mai ales în Transilvania, atît intelectualitatea maghiară, cît și cea română s-au format în circuitul interinfluențelor ambelor culturi și aceasta mai cu seamă în ultimele două secole. Cercetarea istoriei literaturii și, în general, a culturii noastre e, așadar, de neconceput fără a căuta să desprindem mereu concluziile ideologice și estetice, faptele specifice ce decurg din toate acestea. Faptul în sine al influenței reciproce a devenit un *loc comun* al publicisticii, dar fără a ști cu exactitate ce anume conține de fapt acest loc comun. Adevărul tezelor trebuie susținut prin adevărul faptelor și de aceea trebuie neapărat să pășim mai departe pe acel drum pe care ni l-au indicat generațiile precursoare ale comparatiștilor maghiari din România. Am convingerea că, de pildă, — ca

să mă refer doar la o chestiune particulară — s-ar solda cu rezultate interesante cercetarea raportului dintre efervescența lirică românească din anii șaizeci și inițiativele modeste ale poeților maghiari din România desemnați drept „generația Forrás" (inițiative născute, în parte, tocmai datorită descoperirii, prin traduceri, a poeților români la care mă refeream). Tot astfel, nu putem înțelege pe deplin literatura română din Transilvania secolului trecut și de la începutul secolului nostru fără considerarea aprofundată a interinfluențelor existente atunci, după cum este indispensabilă cercetarea interinfluențelor în examinarea prezentului și trecutului apropiat al literaturii maghiare din România. Literatura maghiară din România își cristalizează coordonatele specifice în cîmpul acestor interinfluențe și examinarea, la nivelul literaturii comparate, a cîtorva mari probleme ar contribui, fără îndoială, la o limpezire mai accentuată.

— Ce probleme practice vezi în legătură cu realizarea acestor sarcini?

— Probleme practice, greutăți, există și așa ceva. Se simte și aici acel ceva caracteristic, în general, pentru cercetarea de istorie literară maghiară din România, anume că munca se desfășoară relativ dezorganizat sau, aș spune, mai degrabă, în lipsa unui cadru organizat. Fără îndoială că stimulul revistelor, al publicațiilor e un factor pozitiv, acționînd cu eficiența „comenzii sociale", dar, pe lîngă faptul că inițiativa personală are un larg teren de acțiune, cercetarea se și epuizează adesea în aceste inițiative personale tocmai în momentul cînd, de pe urma unor eforturi stimabile, ar fi gata să se iveacă și rezultatele demne de stimă. Deoarece comparatistica noastră maghiară din România nu se poate mîndri nici măcar cu eșecuri de această natură, aș da un altfel de exemplu — nu pentru eșec, ci pentru efortul depus — și anume întreprinderea eroică a lui Balogh Edgár de a realiza un dicționar al literaturii maghiare din România. În această muncă, abnegația și generozitatea cercetătorului încearcă să suplinească un cadru organizatoric care, prin însăși natura lui, i-ar oferi stabilitatea necesară. Sîntem convinși de succesul lucrării, dar această excepție nu face decît să întărească, o dată în plus, regula.

Caracterul organizat și corolarul lui — posibilitatea planificării, a perspectivei nu poate fi asigurat decît în cadru instituțional. A fost pentru mine prilej de mare bucurie să citesc, în *Korunk*, interviul profesorului Alexandru Dima, în cadrul căruia se vorbea nu numai despre insuficiența cadrelor, ci și despre intenția conducerii Academiei de a lărgi substanțial colectivul de cercetători. Așa stînd lucrurile, putem spera nu numai într-un avînt serios al cercetărilor de istorie a literaturii maghiare din România ci și într-o aprofundare și lărgire a investigațiilor de literatură comparată româno-maghiară. Condiția vitală a unei astfel de activități este caracterul organizat, instituționalizarea.

1971

DOMOKOS GÉZA

În cazul celor pe care-i cunoaşteam îndeaproape, există riscul de a ne scăpa tocmai trăsăturile lor esenţiale. Mulţimea impresiilor şi amintirilor se amestecă, destrămînd contururile... Pe Domokos Géza îl cunosc încă de pe cînd, venind de la Zagon, a trecut pragul Colegiului Mikó din Sfîntu-Gheorghe, cel dintîi din familia lui pornit pe calea vocaţiei intelectuale. Nu e un fel de a zice, sau proiecţia celor de azi peste imaginile trecutului: pregătirea pentru vocaţie, democraţia şi legea omeniei ţineau de principiile vitale ale şcolii noastre. Am cunoscut împreună frumuseţile şi chinurile deprinderii acestor legi. Şi mai tîrziu, drumul destinului meu m-a adus adeseori în preajma lui Domokos Géza. Cu toate acestea, ştiu bine să-i decantez trăsăturile de caracter, să le aleg pe cele importante de cele secundare. Căci sînt însemne organic legate de vocaţia sa: a-i fi credincios poporului, a-l sluji, conform exigenţelor, cerinţelor acestui capăt de veac douăzeci.

Povestea odată, mi se pare că a şi scris despre asta, că atunci cînd şi-a scrijelat iniţialele pe Marele zid chinezesc — în cursul unei călătorii spre Soare-răsare — i s-a ivit în amintire clopotul cel mare din Zagon, care poartă şi azi urma scrisului său de copil. Între aceste două semne jucăuşe, arcul vieţii lui Domokos Géza stăruie înalt. Şi-a condensat impresiile copilăriei în eseuri, reportaje, nuvele, după cum, recent, a fixat pe peliculă, într-o monografie lirică, realitatea de azi a meleagurilor celor Trei Scaune. Mai povestea şi că, la Paris, în faţa statuii lui Victor Hugo, şi-a amintit de Orbán Balázs, prietenul secui al marelui romantic francez, care, după spusele lui Hugo, ar fi putut, cu încă o sută ca el, să răstoarne domnia lui Napoleon al III-lea. Şi, la picioarele statuii, Domokos Géza s-a întrebat: cum am putea trăi noi tot atît de activ în vîltoarea vremilor pe cît a trăit în epoca sa tînărul Orbán Balázs? Dragostea lui Domokos Géza faţă de plaiurile natale nu e niciodată

scop în sine sau nostalgie stearpă; el știe că ființa națională noastre se poate împlini doar la nivelul epocii și că e tocmai în interesul nostru propriu să nu ne îngăduim nici un fel de concesii calitative. În acest fel și-au slujit poporul cei mai buni din istoria noastră, un Apáczai sau Mikes Kelemen, de a căror amintire — sub semnul aceluiași sat natal, mama sa fiind din Apața iar tatăl din Zagon — se leagă și viața lui Domokos Géza.

— Ca scriitor, ziarist, conducător de editură activitatea ta de pînă acum a fost strîns legată de București, de viața literară bucureșteană. În acest cadru îți împlinești și strădaniile în favoarea cunoașterii literare reciproce româno-maghiare și a prieteniei. Așa că te-aș întreba la început: de fapt, de cînd trăiești tu la București?

— Sînt bucureștean din august 1954. Dar cred că nu te interesează atît de cînd locuiesc în București, cît ce a însemnat pentru mine acest oraș în care locuiesc.

— Da, mă interesa rezonanța sufletească a acestui fapt, „sentimentul tău bucureștean". Am cercetat adeseori istoria maghiarilor care au trăit în Bucureștii de odinioară, cunosc soarta ungurilor lui Koós Ferenc, din veacul trecut, a cărăușilor ceangăi din familia nevestei mele, veniți aici ca să cîștige o pîine, ca și aceea a servitoarelor din Secuime. Față de toate acestea, stabilirea ta în București are o semnificație calitativ nouă.

— Să încep prin a spune că prima mea impresie legată de București e veche, am trăit-o în fragedă copilărie. Cele dintîi amintiri ale mele datează, firește, de la Zagon. Urmează apoi Comandăul, unde tata era frînar pe unul dintre trenurile exploatării forestiere. Începea să se simtă suflul crizei economice, declanșată la începutul anilor treizeci. Erau multe concedieri. Părinții mei se întrebau tot mereu ce se vor face dacă vor trebui să plece de aici. Aveam pe-atunci vreo trei sau patru ani. În discuțiile lor venea tot mai des vorba de București. Nu știam pe unde era acest oraș, dar îi auzeam zicînd că acolo se poate trăi. Apoi părinții m-au lăsat pe mine la Zagon, iar ei s-au dus la București, să ne angajeze. Mama mai povestește și astăzi

despre vremurile acelea. Ajunseseră în casa unui ministru: mama era bucătăreasă, iar tata plimba cîinii doamnei ministru, sărmanul, trebuia să vadă de vreo duzină de cîini. De aici au ajuns apoi pe Valea Prahovei, la Azuga, la fabrica de bere, unde tata a devenit muncitor.

Dar încă înainte de asta, aveam o mătușă care slujea la București. Cu toate că fetele din satul nostru nu prea plecau, din acest punct de vedere Trei Scaune se deosebea oarecum de Ciuc sau de Odorhei. Însă meseriașii, dogari; zidari, sau cărăușii tot ajungeau pînă aici. Pentru ei, acest cuvînt — București — însemna, am mai spus-o și o repet acum, că se pot cîștiga bani pentru ca, odată întorși acasă, să-și ridice o casă, să cumpere niște pămînt, adică să urce o treaptă pe scara ierarhică a satului lor.

— Cînd ai venit aici, la început, ai întîlnit semne ale acestei vechi vieți a maghiarilor din București?

— O clipă. Am fost pentru prima oară la București nu în 1954 ci în primăvara anului 1948, cînd a luat ființă Uniunea asociațiilor elevilor din România. Eram reprezentantul liceenilor din Trei Scaune. Acest prim contact cu capitala n-a fost scutit de anumite peripeții. Noi, delegații la congres, eram cazați la internatul celebrului liceu Mihai Viteazul. Pe atunci, îți poți aduce aminte și tu, se desfășura cu adevărat o luptă de clasă, contradicțiile politice erau ascuțite. Seara tîrziu, cineva a dat foc internatului. Astfel, prima mea seară bucureșteană a început cu salvarea dintr-un incendiu. De altfel, de-a lungul vremurilor, bucureștenii au avut adeseori parte de asemenea evenimente, cutremurele, ciuma, dar mai ales incendiile au făcut multe ravagii în acest oraș.

În vara anului următor, pe o căldură de iad, am mai petrecut trei luni în București. În aceeași toamnă, la începutul lui octombrie, am fost trimis la Moscova, ca bursier.

Dar să revenim la întrebarea ta. În cei douăzeci de ani care au trecut de atunci, s-au întîmplat multe lucruri. S-a schimbat în primul rînd componența, stratificarea maghiarilor de aici. După cum am văzut eu, după cum o arăta strada, cînd am venit aici, majoritatea maghiarilor din București era compusă din aceeași pătură de personal menajer, adică slujnice și servitori, ca înainte vreme, pe

timpul părinților mei. Acest lucru se putea vedea cu adevărat în după amiezele de joi și duminica. Între 1955 și 1958 am locuit pe strada Matei Millo. O știi, e foarte aproape de Brezoianu, de Cișmigiu și de Zalomit, unde se întîlneau slujnicele în după-amiezele lor libere cu acei băieți unguri care-și făceau stagiul militar la București sau lucrau aici ca dulgheri, tîmplari, zidari. Era apoi o altă categorie, destul de numeroasă; aceasta se compunea mai ales din intelectuali, redactori, funcționari de stat, activiști de partid veniți la București mai ales în primii ani ai puterii populare. Pe la finele anilor cincizeci, numărul maghiarilor veniți la București s-a micșorat, mai ales al intelectualilor. Apoi, efervescența care, în pragul celui de-al optulea deceniu, a cuprins întreaga țară și-a vădit efectul și în această direcție. Reorganizarea teritorial-administrativă a țării a produs un fenomen nou din punct de vedere sociologic. Industrializarea a cuprins mai puternic și regiunile locuite de secui, s-au dezvoltat serviciile publice, a crescut brusc numărul locurilor de muncă. Acea categorie tradițională despre care vorbeam la început și care „se lăsa văzută" cel mai bine aici, la București, s-a împuținat, e aproape pe cale de dispariție. Acum e din ce în ce mai ușor să te angajezi acasă, la Odorhei sau în Ciuc, în orașul din apropiere, sau chiar în sat. Fetele pot învăța o meserie, bărbații își pot lua slujbe care le dau dreptul la pensie, copiii pot fi dați la școli corespunzătoare, oamenii nu mai sînt nevoiți să se rupă pentru mulți ani de părinți, de rude, de locurile de care sînt legați, de care le este întotdeauna dor și unde, de obicei, se și întorc.

În ultimii patru-cinci ani a crescut impetuos numărul cercetătorilor științifici, al specialiștilor, tehnicienilor, muncitorilor calificați, studenților maghiari din București. Au apărut noi instituții culturale, redacția maghiară a Televiziunii, Editura Kriterion, revista *A Hét*, colectivul de muncă al Casei de cultură „Petőfi"; cele vechi s-au întărit, s-a produs o înviorare în cadrul categoriei celei mai active, intelectualitatea din domeniul culturii. Azi, mulți dintre cei ce compun „noul val" al intelectualității maghiare din București vin de-acasă avînd cunoștințe de limbă și de cultură românească. Dar vin în aceeași măsură cu conștiința necesității de a se pune în slujba naționali-

tăţii din care fac parte, cu interesul firesc faţă de cultura legată de limba maternă cu care i-a înzestrat familia, şcoala şi ţinutul natal. Aceasta este, cred eu, explicaţia faptului că, de pildă, turneele celor şase teatre maghiare, acţiunile organizate de Casa de cultură şi de biblioteca „Petőfi", reuniunile cercului literar maghiar al Uniunii scriitorilor, toate ocaziile de a discuta despre cultura noastră, despre instituţiile noastre de cultură, despre limba noastră maternă stîrnesc interesul oamenilor, îi atrag. Nu cred să fi fost vreodată în Bucureşti o viaţă spirituală maghiară atît de vie, de bogat nuanţată ca în zilele noastre.

— Cercetîndu-ţi impresiile legate de convieţuirea populară româno-maghiară, de cunoaşterea literară reciprocă, cred că trebuie să facem neapărat o reîntoarcere în satul copilăriei tale, Zagon. Români, maghiari trăiesc aici împreună. Desigur că şi primele tale amintiri păstrează intuiţia prieteniei oamenilor de altă limbă, cu alte tradiţii, alte credinţe şi obiceiuri, dar trăind totuşi în bună înţelegere?

— Înainte de a vorbi despre Zagon, dă-mi voie să spun cîteva cuvinte despre oraşul meu natal. M-am născut la Braşov. După satisfacerea stagiului militar, tatăl meu a lucrat scurtă vreme aici, la căile ferate. Am văzut lumina zilei într-un cartier românesc, în Scheii Braşovului, în strada Pe Tocile. E adevărat că la vîrsta de două săptămîni m-au dus acasă, la Zagon, tata devenise între timp şomer, pe atunci — ne aflăm în 1928, în ajunul crizei economice — era la ordinea zilei îndepărtarea de la căile ferate a muncitorilor aparţinînd minorităţilor naţionale. De botezat m-au botezat deja în sat şi acolo mi-am petrecut o bună parte din copilărie, în casa străbunicului şi apoi a bunicului. Sînt mulţi care cred pînă azi că m-am născut la Zagon.

Acolo, la Zagon, mi-am dat seama pentru prima oară că pe lume nu sînt numai oameni de acelaşi fel. Că, de pildă, unii sînt unguri, iar alţii români. În partea de hotar numită Balta lui Beder străbunicul meu avea nişte pămînt şi unul dintre megieşii noştri era român. Vorbea şi ungureşte, dar mie mi s-a părut că rostea cuvintele într-un fel ciudat. L-am întrebat odată pe străbunicul meu de ce vorbea el aşa. Mi-a explicat atunci că asta e pentru că

vecinul e român. De altfel erau și un fel de cumetri, făcuseră armata împreună, erau același leat... Poate că e vorba doar de impresii fugare, dar în copilărie, în familia noastră n-am auzit niciodată că așa ceva, această deosebire poate fi și izvor de dușmănie sau de neîncredere.

Din păcate, mai tîrziu a trebuit să fac cunoștință și cu această realitate. Am văzut cum, în septembrie 1940, după Dictatul de la Viena, o parte dintre flăcăii unguri au organizat un fel de pogrom printre români. După cum am fost martor și la acele umilințe la care a fost supusă populația maghiară în toamna anului 1944 de către unii dintre tinerii români instigați de legionari. Am mai avut o experiență care m-a rănit adînc. Îmi revine uneori, și face parte dintre amintrile mele cele mai zguduitoare. Cu prilejul unor instrucții premilitare, tinerii maghiari și cei români au fost împărțiți în grupe separate. Joi dimineața făceau instrucție ungurii, iar după-amiaza ieșeau la cîmp românii. Parcă-i văd pe locuitorii maghiari ai satului privind uluiți, amuțiți, la tinerii români care treceau cîntînd — și erau obligați să cînte — faimosul cîntec despre Horthy, care, dacă-mi aduc bine aminte, se încheia cam așa: „ochii-i joacă bucuroși în cap, calu-i joacă-n sînge roșu de valah". Și această oroare trebuiau s-o cînte pe ungurește tinerii români! Spun asta acum, aici, pentru că, din păcate, și asta face parte din trecutul nostru. Și acum, cînd noi ne străduim să netezim calea de apropiere și către românii din Zagon — tinerii de atunci sînt azi oameni în puterea vîrstei — se pare că trebuie să sublimăm și trauma pe care astfel de întîmplări au provocat-o într-înșii. E nevoie însă de multă răbdare și înțelepciune; e un lucru la care aș vrea să mai revin.

Destinul nu m-a ferit nici de o altă experiență de acest fel. Purta de data aceasta semnul contrar, dar era pedeapsa aceluiași blestem îngrozitor, teribilul chip al aceleiași întunecări a minții. Îmi aduc aminte că, pe vremea cînd eram elev de liceu, la Muzeul secuiesc din Sfîntu Gheorghe s-a aflat ani de zile, acel butuc pe care, la Aita Seacă, gărzile lui Maniu i-au decapitat pe țăranii unguri de acolo...

— Pe lîngă aceste amintiri zguduitoare, ai desigur, și amintiri frumoase, luminoase, dragi despre Zagonul ce vorbește două limbi.

— Firește. În satul nostru au trăit întotdeauna oameni de treabă, plugari, muncitori la pădure, meseriași. Revoluția, apoi construcția socialistă a făurit la Zagon o comunitate unită, sufletește sănătoasă, și fără vreo discriminare națională. Lucru care s-a putut vedea și recent, la înființarea Asociației culturale Mikes Kelemen. Asociația își propune să cultive deopotrivă tradițiile culturale, folclorul, limba, spiritualitatea maghiară și română. La adunarea de constituire și la întîlnirile organizate după aceea, ne-am regăsit cu toții, uniți, în spiritul umanist al lui Mikes Kelemen și în dragostea față de ținutul natal, am fost toți ca unul, indiferent că locuim în marginea de sus sau de jos a satului, că eram români sau maghiari.

— Printre experiențele copilăriei tale se înscrie și Azuga, orașul muncitoresc, cu trecutul și prezentul lui. Îmi aduc aminte că într-o scriere de-a ta descoperi adevărate legături „de rudenie" între Zagon și Azuga. Îl citezi acolo și pe unul dintre cercetătorii români ai istoricului localității, care afirmă că numele orașului, respectiv al satului dinaintea lui, a fost dat de către țărani din Zagon.

— În copilăria mea — am urmat acolo primele cinci clase de școală — în acest orășel, deși se află pe versantul sudic al Carpaților, lucrau mulți muncitori din Secuime. Încă de pe atunci, mica localitate de pe Valea Prahovei avea cîte-o fabrică de postav, de sticlă, de bere, de ciment, o cramă vestită, depozite de cherestea, astfel că oferea mari posibilități de muncă și se afla și destul de aproape. În ceea ce mă privește, era un mediu nou, unde am văzut români și maghiari trăind în bună pace, dar altfel decît în spiritul străvechii înțelepciuni instinctive a țăranului. Cei care trăiau alături aici erau, de astă dată, muncitori conștienți. Români și maghiari — erau și mulți muncitori sași, mai ales la fabrica de bere și la cramă — trăiau cu omenie, în bună înțelegere. Mie nu mi s-a întîmplat să-mi fi spus cineva o vorbă rea la școală din cauză că eram maghiar. În ceea ce privește toponimicul, respectivul cercetător zice că, avînd îngăduința mănăstirii de la Sinaia,

oamenii din Zagon își aduceau de veacuri animalele la păscut în valea căreia ei îi ziceau *A zúgó*, acolo unde pîrîul izvorît din munți se varsă în Prahova. Cică din acest *A zúgó* s-ar fi născut Azuga.

— Se știe că după absolvirea Colegiului din Sfîntu Gheorghe ai fost trimis student la Moscova. În decursul anilor petrecuți acolo ai legat prietenii strînse cu colegii tăi români, așadar, în fond, te-ai menținut în realitatea conviețuirii româno-maghiare, chiar dacă departe de pămîntul natal.

— Dintre prietenii români cu care am studiat împreună la Institutul de literatură „Maxim Gorki", Petre Sălcudeanu e născut într-un sat de pe valea Arieșului, Tiberiu Utan e maramureșean, Toma George Maiorescu s-a născut la Reșița, Ioan Grigorescu e ploieștean, Alexandru Simion e din Bacău, așa că era reprezentată toată țara. Acolo a trebuit să redescopăr, de data asta într-un mediu intelectual, și a trebuit să regîndesc problema destinului nostru comun, — într-o foarte interesantă situație în care nici eu, maghiarul, nici prietenii mei români nu eram acasă, eram printre colegi simpatici și ospitalieri, dar totuși în străinătate. Această distanță de două mii de kilometri ne-a ajutat, pe mine și presupun că și pe prietenii mei, să ne gîndim în liniște la problemele noastre comune. Vreme de cinci ani, am vorbit mult despre ele. Îmi amintesc că am locuit doi ani la Peredelkino, lîngă Moscova, unde era căminul institutului. Pe străzile din Peredelkino îi vedeam adeseori pe Pasternak, Kornei Ciukovski, Leonid Leonov, Kataev, Nazim Hikmet și, într-o asemenea atmosferă elevată, ne întrebam nu o dată ce trebuie să facem noi, prima generație de intelectuali ai revoluției, pentru ca rănile nedreptei soarte minoritare să se vindece cît mai degrabă, pentru ca în fața noastră, a tuturor, să se deschidă o nouă perspectivă, în patria comună, înnoită, socialistă.

Anii petrecuți la Moscova mi-au fost de folos și pentru că acolo am învățat bine românește și acolo am început să cunosc sufletul românesc, istoria acestui popor, cultura lui, lumea specifică a sentimentelor sale. Toți prietenii mei români erau oameni citiți, absolviseră școli bune, imediat după eliberare intraseră în mișcarea tineretului

comunist și se declarau cu deplină convingere marxiști. Dacă la acestea adaug că în institutul nostru studiau studenți de vreo treizeci-patruzeci de naționalități, dacă amintesc doar acea atmosferă internaționalistă în care s-a petrecut educația noastră, sub oblăduirea unor profesori și scriitori cum erau Fadeev, Ehrenburg, sau neuitatul meu dascăl Konstantin Paustovski, deci dacă luăm în considerare și aceste lucrări e poate mai ușor de înțeles ce cristalizare, ce însumare de concluzii valabile pentru o întreagă viață s-a petrecut în mine la Moscova. Anii aceia au legat parcă și au așezat pe o bază filozofică solidă toate impresiile pe care le-am cules încă din fragedă copilărie.

— Studenții moscoviți de odinioară au devenit scriitori apreciați ai generației de mijloc. Acasă, după epoca romantică a studenției, ai continuat prietenia cu colegii români? S-a adîncit această prietenie? Și, în general, ce drum a luat viața ta, dacă e să ne referim la această realitate, a conviețuirii româno-maghiare?

— Întors acasă, întîi ca ziarist la *Előre*, apoi ca redactor-șef la *Pionír* și după aceea la *Ifjúmunkás*, mai tîrziu ca editor, am fost mereu în situația, creată chiar și de natura activității mele, de a putea înălța alături de vechile prietenii altele noi. Întreținem și azi relațiile cu vechii mei prieteni de la Moscova, ne avem ca frații, ne întîlnim foarte des și o tradiție veche de aproape două decenii ne leagă să întîmpinăm împreună fiece an nou. Ne cunoaștem munca, citesc cu bucurie cărțile prietenilor mei, văd cu satisfacție că sînt lucrători cinstiți ai literaturii române. Am sentimentul că nu ne-am îndepărtat de acele idealuri pe care, în anii studenției, ni le-am propus pentru o viață întreagă.

Alături de aceste vechi prietenii s-au ridicat, cum spuneam, cele noi, alianțe de luptă, în slujba umanismului, a culturii, a democrației socialiste. Îmi e greu să rostesc nume, așa, la repezeală, căci de la Zaharia Stancu pînă la tînăra Ana Blandiana, de la ardeleanul Titus Popovici pînă la Fănuș Neagu cel de pe la Brăila — mă simt legat nu numai prin relații de colaborare dar și prin firele unei vechi prietenii de majoritatea scriitorilor români. Nu e vorba numai de faptul că le citesc cărțile, pe

unele le recomand pentru a fi traduse, ci şi de aceea că deseori călătorim împreună — de curînd am luat parte, cu Virgil Teodorescu, Ştefan Augustin Doinaş şi Constantin Chiriţă, la inaugurarea complexului hidroenergetic de la Porţile de Fier —, stăm de vorbă, participăm la întîlniri dintre scriitori şi cititori, la emisiunile de radio şi televiziune. Simt că dacă n-am fi literaţi, dacă n-am fi lucrători în domeniul culturii, tot ne-am descoperi acele secrete afinităţi care să ne apropie sufleteşte, ca oameni, ca simpli cetăţeni.

— Aş fi curios de-un episod care să redea esenţa prieteniei voastre. O întîmplare cotidiană.

— Iată, o amintire veche de doi ani. Fusesem invitat la Miercurea Ciuc, ca să le vorbesc prietenilor de acolo ai *Kriterion*ului despre activitatea editurii. Din întîmplare, această invitaţie a coincis cu cea făcută prietenului meu Petre Sălcudeanu — cu ocazia apariţiei unei noi cărţi de-a lui. Cei din Miercurea Ciuc nu ştiau că noi sîntem vechi prieteni, dar au avut ideea fericită de a unifica cele două acţiuni şi astfel ne-am întîlnit în acelaşi timp cu publicul, în sala de festivităţi a liceului. A fost o seară intimă, un eveniment frumos, emoţionant. Am spus atunci şi eu, a spus-o şi Petre Sălcudeanu, ce sentiment înălţător stîrneşte acest prilej de a ne întîlni în clădirea unei şcoli maghiare vechi de trei sute cincizeci de ani, şi a putea depune mărturie şi în public despre o prietenie şi o solidaritate care se menţin vii de atîta vreme.

— Legată de toate acestea este, desigur, şi experienţa ta de traducător. Pe lîngă faptul că scrii — eseuri, reportaje, scenarii — mai şi traduci, din română şi din rusă. Aş vrea să-mi spui acum cîte ceva despre traducerile tale din literatura română, despre planurile ce le ai.

— Caut să surprind întotdeauna acel lucru specific, irepetabil din literatura română care merită, şi se cere în acelaşi timp, înfăţişat cititorilor maghiari. Mă simt cucerit de fiecare dată de forţa expresivă a limbii române, de melodia ei neolatină, de receptivitatea ei faţă de cele mai noi procedee stilistice.

Pregătesc acum, pentru Editura Európa din Budapesta, un volum de nuvele, de microromane româneşti, şi aş

dori să traduc măcar o parte a acestei cărți. Înțelegerea prevede ca în volum să figureze autori din generația tînără și din cea de mijloc. În momentul de față îi am în vedere pe Titus Popovici, Dumitru Radu Popescu, A. E. Baconsky, Paul Georgescu, Sorin Titel. Aș vrea foarte mult ca, între atîtea opere remarcabile și într-o tradiție atît de bogată în ceea ce privește traducerile, această culegere să aducă o nouă culoare, un nou indiciu despre forța prozei românești.

— În felul acesta am și trecut la problemele de editare a cărții. De multă vreme, de mai bine de un deceniu te numeri printre cei ce îndrumă activitatea editorială maghiară din România. Întrebările mele se adresează acum directorului Editurii Kriterion, cea dintîi editură a naționalităților. Ce-ți spune experiența pe care o ai, care este interesul manifestat de cititorii români față de literatura maghiară din România, se schimbă oare intensitatea acestui interes după criterii geografice, după orașe, ținuturi? Mă gîndesc la planul pe care ați început de curînd să-l realizați și anume editarea în românește a operelor literare maghiare din România.

— E vorba de o acțiune nouă și, tocmai de aceea, nu pot exista încă niște concluzii definitive. Desigur, afirmația noutății ei este și ea relativă, deoarece, în esență, sîntem părtași ai unui proces multisecular. Totuși, munca noastră are și trăsături inedite. În ultimii douăzeci de ani cunoașterea reciprocă a valorilor culturale române și maghiare nu s-a desfășurat nici cu aceeași intensitate, și n-a avut nici aceeași pondere; a lispit continuitatea necesară, mai ales în ceea ce privește asigurarea accesului cititorilor români la operele literaturii maghiare. În acest sens, prin faptul că se înscrie într-un program de perspectivă, seria *Romanelor Kriterion* constituie într-adevăr o inițiativă nouă. Chiar dacă nu putem vorbi despre concluzii definitive verificate prin fapte, semnele sînt încurajatoare. Cu cîteva zile în urmă, de pildă, a apărut în *România liberă* o cronică pe trei coloane la traducerea românească a romanului lui Bálint Tibor, *Zokogó majom*. Din tot ceea ce s-a publicat pînă acum în presă, din ceea ce s-a spus

la radio și la televiziune precum și din părerile confraților am înțeles că cititorii români consideră *Maimuța plîngăreață* unul dintre evenimentele semnificative ale anului.

De această carte se leagă și o frumoasă amintire personală a mea. Presupun că și Bálint Tibor, și traducătorul, Paul Drumaru, își amintesc cu plăcere. O primă întîlnire a autorului cu cititorii români a avut loc în librăria „Dacia" de pe Calea Victoriei. Însă la București asemenea reuniuni sînt destul de frecvente și știam de la bun început că nici aceasta nu va fi pe deplin revelatoare. Ceea ce s-a petrecut mai apoi, după două zile, la Pitești a fost într-adevăr excepțional. În plin centrul orașului, într-o frumoasă librărie nouă, Bálint Tibor și-a oferit cartea cu autograf, într-o atmosferă caldă, intimă. Ziarul local a anunțat evenimentul, iar a doua zi a publicat o relatare a lui. Au fost de față intelectuali ai orașului, ziariști, actori, profesori, elevi. În mod spontan, întîlnirea s-a transformat într-o manifestare a interesului reciproc dintre români și maghiari.

S-a bucurat de succes și versiunea românească a romanului lui Kuncz Aladár, *Mănăstirea neagră*, iar cine a citit articolele apărute despre volumul care înmănunchează trei dintre scrierile lui Kós Károly a putut constata și simpatia pe care a trezit-o această carte remarcabilă. Am toată încrederea că volumele următoare, romanul lui Nagy István, *Nepoții Oltenilor*, jurnalul de la Cămăraș al lui Sütő András, bogata culegere din versurile lui Ady Endre se vor bucura și ele de o primire la fel de călduroasă.

În ceea ce privește interesul anumitor orașe, zone geografice: la începutul anului, în cadrul discuțiilor purtate pentru stabilirea tirajelor cărților noastre, cînd a venit vorba despre romanul lui Nagy István cei de la Difuzarea cărții au reacționat prompt. După ce au aflat că acțiunea cărții se petrece parte într-un sat din Oltenia, parte la Galați, ambele centre de difuzare, atît cel de la Craiova, cît și cel gălățean și-au dublat comenzile inițiale și și-au exprimat dorința ca Nagy István să accepte invitația de a le fi oaspete după apariția cărții.

Toată lumea, în orice parte a țării, știe că în România, alături de literatura română, există și se dezvoltă și lite-

ratura maghiară, germană, sîrbă, ucraineană. Acum — într-asta vedem sarcina majoră a seriei — urmează să consolidăm această necesitate spirituală și sufletească ce s-a format și se dezvoltă datorită dezvoltării societății noastre, datorită politicii naționale a statului nostru, — s-o așezăm în mod constant pe bazele cunoașterii reciproce.

— Te întrerup: în afara romanelor, a volumelor de versuri, ce alte opere, traduse din maghiară în română, slujesc mai cu seamă aprofundarea acestei cunoașteri? Poate unele lucrări despre maghiarii din România scrise anume pentru români?

— Și asemenea lucrări, fără îndoială. Am înțeles acest fapt în timp ce realizam filmul monografic despre județul Covasna. Prietenii mei români, redactorul Vasilica Istrate, regizorul Haralambie Boroș, operatorul Ion Marinescu m-au condus la recunoașterea acestui adevăr. Noi, la Kriterion, ar trebui să ne gîndim, poate, și la editarea unor scrieri în limba română care să cuprindă cunoștințe în legătură cu maghiarii: cum s-a format limba maghiară; cine sînt secuii, ce caracteristici are folclorul ceangăilor; cum s-a dezvoltat învățămîntul maghiar din Transilvania de-a lungul vremurilor; cine au fost pionierii tipăriturilor maghiare din Ardeal și alte subiecte asemănătoare. Cred că i-ar interesa pe cititorii români.

— Văd că ești plin de planuri, de idei și în această direcție. Iar optimismul tău e neabătut...

— N-aș fi sincer dacă n-aș spune totuși că nu va fi chiar atît de ușor. E nevoie de muncă perseverentă, de răbdare și de criterii ferme în aprecierea valorilor. E nevoie de luciditate, fiece cauză dreaptă, realizarea fiecărei sarcini istorice ste determinate le-o pretinde celor ce-și fac treaba cu seriozitate.

Nu trebuie să ne pierdem elanul nici dacă la una sau alta dintre cărțile noastre comenzile nu sînt prea mari, nici dacă o acțiune sau alta organizată de noi nu izbutește, nici dacă ecoul uneia sau alteia dintre cărțile noastre nu va fi pe măsura meritelor ei. Trebuie să înaintăm pas cu pas. În ceea ce mă privește, sînt pregătit și pentru eventuale decepții, ba chiar și înfrîngeri. Dar știu că pînă la urmă eforturile noastre vor fi încununate de succes. Mai

cu seamă dacă vom şti să adăugăm muncii desfăşurate de editura noastră şi posibilităţile presei, ale teatrelor româneşti, ale televiziunii şi dacă vom face totul — asta o spun şi în calitatea mea de vicepreşedinte al Consiliului Naţional al Radioteleviziunii — dacă vom transforma posibilităţile în realităţi, atunci anii care urmează vor cunoaşte un mare progres pe calea aprofundării cunoaşterii reciproce. Ceea ce azi e printre cititorii români mai mult un sentiment de simpatie, interes sincer, se va transforma în fapt al cunoaşterii, sistem obiectiv şi stabil de cunoştinţe despre cultura maghiară din România. Astfel, la un nivel superior preţuindu-ne cu adevărat unii pe alţii — căci numai aşa ne vom cunoaşte într-adevăr — ne vom putea împlini unitatea, viaţa noastră frăţească comună, vom putea privi cu calm spre viitor.

— În legătură cu romanul lui Bálint Tibor, ai amintit şi numele lui Paul Drumaru, care a transpus cartea în româneşte. El face parte din generaţia tînără. Mă gîndesc că, în decursul interviurilor mele, am stat de vorbă cu mulţi traducători români din generaţiile mai vechi, am stîrnit amintiri, am ascultat evocări. În calitatea ta de conducător de editură, ce-ai putut constata: există oare tineri traducători apţi să continue munca vechii generaţii şi la ce nivel, adică e asigurată, aşa cum ziceai, buna traducere românească a celor mai bune opere maghiare?

— Din fericire, mai sînt şi oameni din „vechea echipă" cu chef şi forţă de lucru, se interesează de literatura maghiară şi traduc cu plăcere. Emil Giurgiuca pregăteşte un volum de versuri traduse din Dsida Jenő, iar de la Beniuc aşteptăm versiunea românească a cărţii lui Szilágyi András, *Új pásztor* ... Ion Chinezu, din păcate, nu mai e printre noi, nu putem decît să-i păstrăm o frumoasă amintire. De asemenea, un alt traducător valoros, Costa Carei. Ne-am propus să scoatem la anul o mică antologie din traducerile sale de versuri.

Trebuie să recunoaştem cinstit că chiar dacă tradiţionalul interes al literaturii române faţă de literatura maghiară n-a scăzut în ultimii zece-cincisprezece ani, un exemplu îl constituie bogata antologie apărută în trei

volume, totuși, în ritmul traducerilor au intervenit parcă anumite sincope. Cîțiva scriitori, de pildă Remus Luca, Constantin Olariu, au continuat să transpună cu nealterată sîrguință valorile literare maghiare în românește, dar numărul traducătorilor a scăzut.

În prezent, e pe cale de a se forma din nou o excelentă echipă de traducători și, dacă vom ști să colaborăm cu ei, să-i ajutăm, să-i încurajăm, dacă presa maghiară, critica maghiară le va urmări activitatea cu suficientă dragoste și înțelegere, dacă criticii români vor remarca volumele tălmăcite de ei, atunci, după părerea mea, în decursul cîtorva ani situația se va îmbunătăți radical.

Care sînt acești noi traducători? Am vorbit despre Paul Drumaru, care e un cîștig atît pentru literatura română cît și pentru cea maghiară, stăpînește excelent ambele limbi și traduce la fel de bine și poezie, și proză; a realizat cea mai bogată culegere de pînă acum a versurilor lui Ady în românește, iar lectorul volumului, Szemlér Ferenc are o foarte bună părere despre versiunea propusă. Drumaru încearcă acum să-i dea glas în românește lui Páskándi Géza; traduce, de asemenea, cartea lui Tóth Sándor despre Gaál Gábor. L-aș aminti aici și pe traducătorul lui Sütő András, Romulus Guga, apoi pe un alt scriitor de la Tîrgu Mureș, Dan Culcer (care este, de altfel, fiul cunoscutului cercetător al lui Petőfi, doctorul Culcer), ca și pe Andrei Fischof care a tradus poemul *Doja* al lui Székely János, iar acum lucrează la un volum de studii și articole de Molter Károly. Vechiul prieten al culturii maghiare, George Sbârcea, s-a apucat să traducă cu regularitate cam în urmă cu un an; în prezent tălmăcește romanul lui Karácsony Benő, *Piotrușca*, Veronica Porumbacu a încheiat tălmăcirea *Vetrei încinse* de Berde Mária, Adela-Rodica Sălăgianu pregătește după ce a transpus în românește nuvele lui Páskándi, și Kocsis István, un volum cu nuvele de Nagy István, precum și două microromane de Székely János. Veronica Bîrlădeanu traduce nuvelele lui Bodor Ádám și cunoscutul roman *Cerbul* de Tabéry Géza, iar Aurora Eugenia Moga cartea de mare succes a lui Benkő Samu despre Bolyai.

Imaginea nu ar fi deplină dacă n-aș aminti cu cîtă înțelegere, dragoste, aș spune chiar recunoștință, au răs-

puns eminenți scriitori români la solicitarea Editurii Kriterion de a prefața volumele confraților lor traduse în românește. Binecunoscutul critic și istoric literar Nicolae Balotă a scris prefața la *Mănăstirea neagră* de Kuncz Aladár. Nicolae Crișan, pe care noi îl numărăm și printre traducători și pe al cărui interes și talent ne bazăm în această privință, a prefațat cartea lui Kós Károly. Eugen Barbu a recomandat romanul lui Bálint Tibor, iar volumul lui Sütő András, *Un leagăn pe cer*, apare cu o scrisoare-prefață semnată de Titus Popovici. Recent a apărut și *Nepoții Oltenilor* de Nagy István, cu un cuvînt înainte de D. R. Popescu.

Așadar inițiativa Editurii Kriterion — aceea de a tipări cele mai bune opere maghiare în românește — de care se leagă, firește, obiectivele asemănătoare ale unor edituri ca Eminescu, Cartea Românească, Dacia, Minerva, Creangă, va crea și posibilitatea formării unor noi traduceri, ca și aceea ca scriitori români dintre cei mai cunoscuți să poată citi încă în manuscris operele prietenilor lor maghiari, astfel încît cărțile acestora să ajungă în mîna cititorilor însoțite de recomandări cu adevărat prestigioase.

— În sfera problemelor conviețuirii se înscrie și felul în care literatura maghiară din România, născută sub zodia acestei prietenii, este receptată în străinătate, așadar știrea pe care o dă despre noi, maghiarii din România, dar și despre întreaga țară. Cred că ești cel mai în măsură să spui cîteva cuvinte despre circulația internațională a literaturii maghiare din România. Mai întîi aș vrea să aflu dacă ești de acord cu ideea că, în această parte a Europei, pe plaiurile dunărene, cartea în limba maghiară a devenit un mesager al literaturii române? Că traducerile maghiare introduc operele românești în sfera de interes, în conștiința literară a mai multor țări deodată? Experiența pe care o ai susține această părere?

— Fără îndoială. Să ne mărginim doar la cărțile editate de Kriterion. Anul trecut am exportat șaizeci și cinci de titluri în Republica Populară Ungară. Acestea au fost opere originale, adică ale unor autori maghiari din România, precum și traduceri în maghiară ale unor cărți scrise

de autori români și de autori germani din România. Avem legături prietenești cu Editura Forum din Iugoslavia, iar acum ne îndreptăm spre Cehoslovacia, ca să așezăm bazele colaborării cu Editura Madách din Bratislava. Aceste edituri, sau organele de difuzare ce le reprezintă interesele, manifestă un interes crescînd față de cărțile maghiare din România. De aceea, rolul limbii maghiare în asigurarea circulației unor valori culturale e de netăgăduit. Pe noi, scriitori și editori maghiari din România, ne așteaptă sarcini importante: nu sîntem doar mesageri ai literaturii maghiare din România în Cehoslovacia, Iugoslavia, Uniunea Sovietică, și în primul rînd, firește, în Ungaria frățească, ci și ai culturii socialiste a poporului român, ai bogatelor tradiții culturale ale acestuia.

— Păstrîndu-ne în această sferă de idei, aș vrea să te întreb dacă literatura maghiară din România, care, repet, e o mesageră a prieteniei, a înfrățirii, are vreun răsunet și pe meleaguri mai îndepărtate decît țările socialiste și, dacă are, de ce natură este el? O poți ști și dintr-o experiență strict personală, căci, iată, aici, în biroul tău, tot felul de suveniruri chinezești, afișe suedeze, engleze, imagini din Paris și din Londra vorbesc despre călătoriile pe care le-ai făcut. O poți ști, de asemenea, „de la sursă", ca director de editură. Există oare, să zicem dincolo de mări, dincolo de Ocean, oarecare interes față de literatura maghiară din România și cam de cînd putem vorbi despre un asemenea fenomen?

— Experiența mea, și a altora, m-a făcut să constat că interesul merge în dublă direcție. Față de cărțile noastre manifestă interes mai ales o serie de oameni aflați pe o treaptă mai înaltă a instrucției, și care știu că în România de astăzi trăiesc vechi tradiții culturale maghiare, cu spirit umanist, democratic. Îi atrage extrem de mult tot ceea ce e specific ardelean în cultura maghiară din România contemporană, proiecție acelui permanent spirit raționalist transilvan în literatură, în istoria culturii și arta populară. Dar interesul față de noi are și o altă trăsătură, pe care o simt esențială. E îndeobște știut că Europa răsăriteană a fost, ca urmare a unui destin istoric specific, un spațiu

al conviețuirii și înțelegerii dar și al neîncrederii reciproce, al dușmăniei dintre popoare. Se știe că în ultima sută de ani Transilvania a fost de mai multe ori punctul nevralgic al unor evenimente dramatice. Tocmai de aceea, intelectualii apuseni dornici de a se informa — am întîlnit mulți dintre aceștia în Franța, în Anglia și, mai recent, în Suedia — se interesează în mod deosebit de felul cum se atenuează în România socialistă amintirea vechilor antagonisme și neînțelegeri; se interesează de profilul acelei noi culturi care a apărut și în limbile maghiară sau germană în cadrul noii societăți, precum și de felul cum se oglindește în acestea realitatea din România, nuanțată din punct de vedere etnic și multilaterală din punctul de vedere al tradițiilor, cum își află glas atît individualul cît și generalul în tendința acestei împliniri armonioase.

Bineînțeles că cei care manifestă interes față de cărțile noastre sînt mai ales maghiari sau cunoscători ai limbii, cei care au legătură cu țara noastră și, implicit, cu cultura maghiară din România. Avem cititori în Austria, Norvegia, Franța, Anglia. De curînd am satisfăcut comanda unei agenții americane și tot de curînd au plecat primele cărți Kriterion în îndepărtata Australie. Citind scrisorile, ecourile din presă ajunse pînă la noi am sentimentul că multe cărți maghiare ajunse acolo au valoarea unor revelații. Mă gîndesc aici mai cu seamă la ultima carte a lui Sütő András, la romanul lui Bálint Tibor, la scrierea autobiografică a lui Tamási Gáspár, la volumul de versuri al lui Kányádi Sándor, la culegerea lui Mikó Imre despre Brassai Sámuel, la jurnalul de călătorie în America scris de Tamás Mária, la *Cartea baladelor*. Judecînd după comenzile preliminare, sînt întîmpinate cu interes și volumele noastre de eseuri, mă refer înainte de toate la cărțile apărute anul acesta ale lui Benkő Samu și Méliusz József, după cum avem și comenzi pentru lucrarea de istorie literară semnată de Kántor Lajos și Láng Gusztáv. Desigur, sîntem încă la început, dar putem să spunem că tot ce-am reușit să facem, exigent și frumos, a întrunit interesul și aprecierile multora. Și, desigur, stîrnește interes și faptul, pe care nu trebuie să-l uităm niciodată, că noi construim un stat socialist, că reprezentăm o cultură socialistă. Mi-am dat seama nu o dată că ceea ce se caută în literatura

noastră e modul în care socialismul tinde să se exprime pe sine, să-și definească ideile umaniste, aceasta, bine-înțeles, cu mijloace artistice contemporane.

— Ultima mea întrebare se leagă de aceeași idee, dar întorcîndu-se în sfera impresiilor tale personale, nemijlocite. Ce crezi, oare literatura maghiară din România, dincolo de transportul de informații, dincolo de curiozitatea pe care operele ei o trezesc printre cititorii români și cei din lumea largă, contribuie îndeajuns și la apropierea sufletească, așadar la statornicirea prieteniei în sufletul oamenilor?

— Întrebarea a fost formulată în așa fel încît conține și răspunsul. Numai că trebuie să ne îngrijim ca această contribuție să fie durabilă și, în acest scop, să se bazeze pe valori reale. Valori pe care le-aș defini ca demne continuări a tot ceea ce gîndirea sublimată în artă a născut aici, pe teritoriul României, vreme de aproape un mileniu, în limba maghiară. Luciditate, îmi place acest cuvînt. Trebuie să ne înfățișăm așa cum sîntem. Nu avem voie și nici nu putem nega nici cele ce sînt bune și nici cele ce sînt rele în noi, cele care au fost sau mai sînt. Sîntem și noi, maghiarii din România, la fel ca oricare alt popor, națiune, naționalitate. În istoria noastră există momente înălțătoare și altele de care nu ne aducem aminte cu plăcere, dar au existat și trebuie să ni le asumăm. Caracterul nostru are desigur multe trăsături atrăgătoare și frumoase, dar probabil că există și trăsături pe care alții nu le văd cu ochi buni. Cultura noastră are valori mari și profunde cu care putem să ne mîndrim, dar are și momente infestate de neomenie, de naționalism. Esențialul e să fim sinceri. După părerea mea, ne-o putem permite, deoarece și în noi, și în cei al căror destin îl împărtășim, există mult talent, multă cinste. Așa că putem vorbi deschis și despre cele de care vrem să ne dezbărăm, despre acele tare moștenite, stereotipii la care trebuie să renunțăm.

Am sentimentul că dacă gîndirea noastră — atît cea română, cît și cea maghiară — va fi determinată de aceste principii socialiste, patriotice, vom avea fără îndoială cîștig de cauză. Iar rezultatele acestui cîștig se vădesc în

viața generațiilor prezente, dar mai cu seamă în viața celor ce vor veni după noi. Desigur, nu mă las legănat de iluzii, știu că fiece rezultat obținut scoate la lumină noi probleme, că fiece problemă rezolvată naște altele și aceasta, conform legilor vieții, la infinit. Important e doar ca acea nouă problemă să se pună întotdeauna la un nivel superior, să-și afle și o rezolvare calitativ superioară, și în acest fel convieţuirea noastră proiectată departe în viitor să poată produce mereu noi valori materiale și morale, să poată configura mereu noi exemple ale umanismului.

1972

KÁNYÁDI SÁNDOR

Am fost de față odată pe cînd recita; aș putea spune, poate, că nici n-am fost: stăteam între culise, el era pe scenă, îl vedeam bine printre două practicabile. Din acel loc al meu cuprindeam cu privirea și publicul. Kányádi plîngea cu o tristețe îndîrjită pe un anume Kádár István, înțeleptul satului, care cu mintea lui ca a lui Alexandru cel Mare n-a putut fi decît mintea luminată a unui sat și pe care familia lui numeroasă l-a supus mereu concesiilor, de-a lungul unei întregi vieți. Cine era acest Kádár István a cărui soartă impresiona profund mulțimea de ascultători adunați în imensa sală de festivități a Casei de cultură din Odorheiul Secuiesc? Nu mai era un necunoscut, căci nu poate rămîne necunoscut acela a cărui soartă se adaugă, în gînd, vieții noastre. Și ascultătorii i s-au încredințat poetului, l-au crezut că trebuie să verse o lacrimă și pentru acest destin necunoscut. I s-au încredințat pentru că el a știut să creeze emoția, un flux încercat de vibrație și sinceritate învăluind deopotrivă sala și scena. Și m-a cuprins și pe mine, acolo, în culise, același flux emoțional. Am înțeles taina lui Kányádi: purtător al talentului poetic cu care fusese înzestrat încă de la naștere, din casa părintească de la Porumbeni, era menit să poarte și să înnoiască mereu mesajul poetic în apele limpezi ale sincerității.

Această sinceritate nudă, necăutată îi însoțește toate manifestările de pînă acum. Patosul debutului, frămîntări mistuitoare, vaietul durerii, bucuria dezlănțuirii, în toate Kányádi e de sinceritatea copilului lipsit de apărare. Poate comparația nu e izbutită pentru că sinceritatea știe să se apere, pentru că omenirea și timpul îi stau scut.

Cu inima deschisă, cu sinceritate deplină și-a asumat cauza prieteniei, a frăției cu poporul român de îndată ce i-a simțit esența și puterea. Încă în 1956 a scris *Nagykükülló* (Tîrnava mare), dăruind modestului rîu izvorît din pămîntul natal un cîntec în care povestește cum la

gurile izvorului își scaldă caii flăcăii din secuime, ca mai spre mijlocul cursului să-l doinească romîncele în timp ce bat cînepa, iar mai spre gurile lui să se răsfețe în valuri, în nopțile cu lună, trupurile delicate ale săsoaicelor.

Asumarea răspunderii naționale se concretizează la el în ideea prieteniei, exprimînd echilibrul sufletesc al conviețuirii în slujba unei atmosfere de pace fertilizatoare.

— În afara tălmăcirilor din reviste și periodice, ai dat cititorilor o sumă de volume traduse. Ai prezentat pînă acum cîte un poet român sau operele sale principale, dar pe Kányádi, în toată amploarea sa de tălmăcitor, nu l-am putut evalua încă. Deși pentru această dezvăluire te pregătești de mai mulți ani. Mi-amintesc că ai declarat odată că ai să strîngi într-un volum acele poezii românești care-ți sînt dragi. Pe cine ai include în acest volum?

— E drept, am declarat, și nu o dată, dar e mai ușor să faci declarații decît să alcătuiești un volum și va trebui și acum să te mulțumești cu o promisiune. E un plan îndelung răsfățat. De fapt, aș avea materialul necesar unui volum. Ce poeți? Aș începe cu poezia populară românească, e neîndoielnic. Aș medita asupra poeților secolului XIX, Coșbuc de pildă — a cărui viață trece, e adevărat, și în secolul XX — dar aș face și o selecție bogată din Eminescu, aș putea spune că opera lui a apărut aproape în întregime în maghiară și la aceste volume am contribuit și eu cu cîte ceva deci n-aș renunța la acele tălmăciri. Dar parcă totuși nu le-aș include în volum. Sînt lucruri la care trebuie să mai meditez. Dintre poeții secolului XX, fără să doresc să fiu exhaustiv, aș include în principal pe cei care îmi sînt mie mai apropiați. Nu mă refer la o apropiere de stilul meu poetic și nici de o asemănare cu mine. Dar, fără doar și poate, gustul meu — dacă se poate vorbi de el — este determinat și de — dacă mi-e permis să spun așa ceva — înrudirea sufletească. Dar aș vrea să fac și o altă încercare, și anume să încerc să tălmăcesc poeți situați mai departe de pozițiile mele.

Ca să fiu mai concret, înaintea tuturor în volum l-aș include pe Arghezi. Îmi place nespus și am să-ți dezvălui și o taină, n-a observat nimeni pînă acum cît de mult am învățat de la el.

— Iartă-mi întreruperea, poate n-ar fi lipsit de interes să ne spui ce anume ai învățat de la Arghezi în mod special?

— Ar fi greu de spus așa, în limitele unei convorbiri... De fapt și eu îmi dau seama de-abia după naşterea cîte unei poezii că are unele lucruri pe care Arghezi le-ar fi făcut cam la fel... Și apoi, de ce să dezvălui eu, mai bine descoperiți voi. Sper că am reușit să învăț de la el în așa fel încît puțini vor fi cei care vor observa. Cele mai multe traduceri din volum ar fi din Arghezi, pentru că — și de fapt nu e sarcina mea să ierarhizez poeții în contextul literaturii române — în limbajul poetic românesc de la Eminescu încoace Arghezi reprezintă explozia de nou și de progres. De asemenea, deși nici să așez tomurile pe rafturile literaturii europene nu sînt chemat, cred totuși că Arghezi este unul dintre cei mai mari poeți ai secolului și ai Europei. Deci Arghezi ar fi prezent cu cele mai multe poezii în volumul meu. Desigur, vor fi reprezentați și aceia din opera cărora am tălmăcit volume de sine stătătoare, Labiș, Baconsky. Ei bine, vezi, Baconsky e fundamental deosebit de mine, dar toată ținuta lui estetică, cultura lui mă impresionează nespus, ca și modalitatea lui poetică; de aceea am tradus din poeziile lui. Și trecînd la tinerii de azi, cu care în bună parte sînt prieten, apreciez creația lui Sorescu, Ioan Alexandru, Ana Blandiana și, să nu-i omitem pe clujeni, n-am să-l pomenesc acum decît pe Rău, pentru că o enumerare ar cere prea mult timp și loc.

S-ar putea ca odată cu trecerea timpului lista să se mai modifice. S-ar putea să se lărgească, adăugîndu-i-se poeți germani din România. Pe de o parte am făcut anumite progrese și în cunoașterea limbii germane și aș vrea să cunosc poezia germană. Ca literat maghiar din România simt ca o îndatorire morală și de onoare să construiesc punți între cultura română și cultura maghiară, dar ardelean fiind nu pot omite posibilitatea de a îmbogăți literatura noastră și cu poezia germană; la urma urmei,

trăim alături de prietenii noștri germani de mai bine de opt sute de ani.

— Cîte din tălmăcirile tale de pînă acum le consideri demne de acest volum antologic?

— Din românește am tradus mai multe sute de poezii, dar pentru a mă hotărî ar trebui să le revăd. Aceste îndoieli sînt de fapt cele care îmi întîrzie volumul. Poate o jumătate din el e terminat. S-ar putea pune și o altă întrebare, cît va cuprinde acel tot a cărui jumătate e gata. Aș dori să alcătuiesc un volum pe care, după zece ani, dacă mă vor ține puterile, să-l pot revizui și completa.

— Pe Arghezi nu l-ai tradus numai, dar ai simțit față de el și o atracție personală. Ai scris despre faptul că l-ai vizitat odată. Anul trecut ai scris o poezie despre el, una dintre poeziile în care îi evoci pe maeștrii tăi în ale scrisului, Tamási, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor. Caracterizarea pe care i-o faci mi se pare foarte izbutită: „A alcătuit o lume minunată din cele mai banale cuvinte". Povestește acum, te rog, vizita pe care i-ai făcut-o lui Arghezi.

— Mă pot considera norocos pentru că l-am putut vedea pe maestru, mulțumită unui remarcabil poet român din generația următoare lui Arghezi, Baconsky; el a făcut posibilă această întîlnire. Era cu cîțiva ani înaintea morții lui Arghezi. Bătrînul poet ne-a primit cu multă amabilitate. Dar înainte de asta aș vrea să spun că avusesem prilejul să mai cunosc pe cineva din familie, pe Baruțu. Teatrul maghiar din Cluj a fost primul în țară care a organizat un matineu Arghezi. Sînt foarte mîndru de faptul că am organizat tocmai în limba maghiară acest matineu. Nu-mi mai amintesc cu prilejul cărei aniversări a zilei de naștere a poetului s-a întîmplat asta. Pentru această manifestare, Arghezi ne-a trimis o bandă de magnetofon pe care imprimase trei poezii citite cu vocea lui tremurătoare. Una dintre cele trei poezii mi-a plăcut nespus, cu toate că la o primă audiție n-am înțeles-o prea bine. Seara l-am invitat la mine pe Baruțu și i-am cerut poezia. Ceea ce e interesant în legătură cu această poezie este că s-a tipărit pentru prima oară în traducere maghiară și era intitulată: *Szomjas vagyok* (Mi-e sete).

— Tu ai tălmăcit-o?

— Despre investiția de timp pe care mi-a reclamat-o traducerea acestei poezii s-ar putea vorbi mult. Mi-au trebuit luni întregi, deși ea nu are mai mult de douăzeci-douăzeci și cinci de versuri. Acum nu e cazul să crezi că luni întregi m-am ocupat numai de treaba asta, dar poezia era mereu prezentă, era în mine, o știam pe de rost și vreme îndelungată am tot rumegat-o, pînă cînd, într-o după amiază, mi-a ieșit. Am senzația că e una dintre cele mai bune tălmăciri pe care le-am realizat.

După asemenea antecedente a avut loc întrevederea cu Arghezi. M-a primit într-o duminică dimineața. Ținînd seama de vîrstă, de gradul lui de solicitare gîndeam că voi sta cîteva minute doar, ca să schimbăm două-trei cuvinte. Nu-mi place să fiu inoportun, dar mărturisesc sincer că eram foarte dornic să-l întîlnesc. Eram atît de emoționat încît am sunat la vecini. M-au îndrumat ei și atunci a venit o secretară care m-a legitimat. Nici starea sănătății lui Arghezi nu mai permitea solicitări peste măsură. După „legitimare" a apărut și maestrul. Brusc, m-au părăsit toate cunoștințele de limbă română. De emoție, nu știam nici cum să-l abordez. Atunci s-a apropiat, foarte binevoitor și puțin tremurînd și, spre uluirea mea, mi s-a adresat în ungurește. N-am să uit niciodată cum m-a întrebat: „Tud-e románul?" (Știi românește?). Am spus că știu. Iar el a spus: „Știu și eu puțin ungurește, oameni sîntem, ne vom înțelege". Acesta a fost tonul pe care l-a imprimat convorbirii noastre. Era acolo și cineva de la o editură și eu m-am scuzat presupunînd că îi rețin. Întîlnirea a durat vreo două ceasuri și jumătate, dar după primul sfert de ceas în focul discuției uitasem amîndoi de omul de la editură, nu știu cine era, îngrijitorul ediției lui Arghezi sau unul dintre colaboratorii săi. Eram atît de înfierbîntați încît abia dacă observam că mai e cineva în încăpere. Pentru mine a fost o întîlnire de neuitat. Arghezi mi-a vorbit despre copilăria lui, despre meleagurile Odorheiului unde petrecuse trei veri. Ajunsese probabil pe aceste meleaguri prin intermediul vreunei femei din casă, pe la sfîrșitul secolului trecut. Mi-a înșirat în limba maghiară denumirile satelor din regiunea aceea. De altfel dovedea o bună cunoaștere a culturii maghiare.

Ca tălmăcitor, sînt mîndru de faptul că Arghezi este prezent în literatura traducerilor maghiare, și aș putea spune că și în conștiința cititorilor maghiari, cu două culegeri foarte frumoase: antologia apărută mai întîi în Ungaria și apoi reeditată, îmbogățită, în România. Trebuie să apreciez aici strădaniile de tălmăcitor ale lui Szemlér Ferenc, primul care a dezvăluit cititorului maghiar tezaurul arghezian.

— Pe tine te mai preocupă oare Arghezi? Îl mai traduci?

— Eu i-am rămas credincios lui Arghezi, mai credincios ca mulți alți colegi clujeni și cititori, incluzîndu-i aici și pe români. În legătură cu asta aș putea cita chiar un trist exemplu de „modă literară". În ultimii ani ai vieții lui Arghezi, după reconsiderarea lui, atunci cînd nu fără îndreptățire au început să reapară nume uitate din trecutul literaturii române, cultul arghezian a început să decadă cu mare repeziciune. A fost eclipsat de cultul lui Blaga. Nu se poate spune că așezarea lui Blaga în centrul preocupărilor vieții literare a fost sau este nejustificată, dar pe mine m-a durut labilitatea gustului cititorilor. La trei luni după apariția sa, ultimul volum de versuri ale lui Arghezi umplea încă pînă la refuz rafturile librăriilor din Cluj. Mărturisesc sincer, m-am rușinat atunci în numele cititorilor și, mînat de acest sentiment, am reînceput să-l tălmăcesc pe Arghezi.

— Să facem un salt în timp, de la cel mai vîrstnic la cel mai tînăr. De la Arghezi la Labiș. Ai tălmăcit din poezia lui un volum. Cum ți l-ai apropiat pe Labiș ca să ni-l poți dezvălui apoi și nouă, cititorilor maghiari?

— Simbolic, Labiș e într-adevăr cel mai tînăr poet român al secolului douăzeci. A murit la douăzeci și unu de ani. Trebuie să mărturisesc că „descoperirea" lui am făcut-o sub imperiul unui impuls exterior. S-a întîmplat într-o perioadă a vieții mele cînd traduceam și pentru a-mi cîștiga existența. Mi s-a încredințat o traducere și eu a trebuit să fac din ea o chestiune de conștiință. Mi-au dat să traduc un volum de Labiș. Eu îl cunoșteam vag, îi cunoșteam sumar și poezia, așa cum ne cunoaștem colegii. Dar după moartea lui, poezia lui a căpătat brusc alte di-

mensiuni, a fost o descoperire senzațională pentru mine opera acestui copil matur, impresionantă nu numai cantitativ, dar și dacă ne gîndim că e produsul unei epoci nu tocmai prielnice și deschise creației poetice. Acest tînăr a reușit totuși să scrie mai bine de douăzeci de poezii de certă dăinuire. Și, traducînd poezie cu poezie, mi se dezvăluia acel univers specific tinereții, apropiindu-mă sufletește de el, cucerindu-mă, acea atitudine poetică pe care în literatura maghiară o apropiem de obicei de figura lui Petőfi. Și Labiș dovedea o asemenea ținută poetică. În contextul literaturii noastre maghiare din România, asemănător ca demnitate bătăioasă a ținutei, dîrzeniei și spontaneitate l-aș putea numi la repezeală pe Farkas Árpád. Într-un cuvînt, Labiș era un poet înnăscut, creștea poezia din el ca iarba din pămînt...

— Sau floarea...

— Da, dar iarbă și flori împreună, în sensul că în acest gen de poezie în afară de grija pentru frumusețea și bogăția pajiștii persistă și grija pentru utilitate, trebuie, ca să zic așa, să producă fîn.

— Aș dori să-mi vorbești despre poeții, despre scriitorii români de care te leagă o prietenie mai apropiată. Pe cei mai mulți îi și tălmăcești. Să începem poate cu Baconsky, care acum nu mai e la Cluj, dar odinioară a jucat un rol de seamă în viața literară clujeană.

— A vorbi despre el e și foarte ușor, și foarte greu. Așa cum am mai spus, mă impresionează nespus întreaga lui structură poetică, adevărul lui literar.

— Aș spune că e un poet livresc.

— Da, este un poet-literat, așa cum scria Ady Endre despre Kosztolányi, în sensul pozitiv al cuvîntului. La Baconsky impresionantă este nu numai cultura lui — despre asta am mai vorbit — ci sensibilitatea și dimensiunile sale poetice. Am tălmăcit din poeziile lui un volum, a apărut în 1965, dar aș dori să tălmăcesc și din scrierile lui mai recente. El face parte dintre poeții care scriu mult dar publică puțin. Cunoștința noastră, ca să-i zic așa, e o relație de anumită ținută, nu la nivelul amiciției, ci la acela al aprecierii reciproce. De fapt, totul a început pe vremea cînd el era redactor la Cluj și eu student; ne

întîlneam la ședințele filialei Uniunii scriitorilor și el manifesta un viu interes pentru poezia maghiară. De multe ori mă aborda pe stradă, după ședințe, și trebuia să-i vorbesc cu puțina mea știință de limbă română de pe atunci despre poezia maghiară. M-a invitat deseori la redacție, mă întîmpina amabil și mă ajuta să-mi dezbrac paltonul ponosit. Deși obiceiul nu se prea practica pe atunci, el îi cerea secretarei cafele și, așezat sub portretele lui József Attila și Ady Endre care înpodobeau pereții camerei sale de redactor-șef al *Stelei*, se interesa de literatura maghiară și îndeosebi despre scriitorii maghiari din România. Mai tîrziu, sub impresia acestei cunoștințe, i-am tradus poeziile și el mi-a răspuns cu un gest frumos scriind o foarte amabilă prefață la volumul meu de versuri tradus în românește, o foarte frapantă recomandare făcută cititorilor.

— Aici a scris că a simțit în tine poetul autentic încă înainte de a-ți citi versurile?

— Da, cu acea antenă secretă prin care se recunosc între ei de la prima vedere numai poeții și tîlharii. Cam același lucru l-aș putea spune și eu despre el. Îi iubesc foarte mult poezia.

Dacă privesc acum poezia lui Baconsky ca tălmăcitor, trebuie să spun că ceea ce m-a atras a fost acest vers liber, fluența aceasta de tip latin, adică această poezie nu prea obișnuită în literatura maghiară și de aceea destul de greu de tradus. Am vorbit despre asta odată, la Oradea și în ziarul local a apărut că aș fi spus că l-am tradus pe Baconsky pentru că asemenea poezie nici nu există în literatura maghiară. Desigur, eu nu spusesem asta. M-a atras dificultatea întreprinderii. Moliciunea limbii române, „dulceața" ei, cum spunea Arghezi, în sensul bun al cuvîntului, iată ce preface cu adevărat textul lui Baconsky în poezie; e o undă de lirism voalat care-i străbate versurile. E ceea ce m-am străduit să păstrez, pentru ca și în limba maghiară, într-un spațiu neobișnuit, efectul liric să se realizeze. Nu știu în ce măsură am izbutit.

— Am senzația că de Marin Sorescu te leagă un fel de „dragoste" îndărătnică. Îl tălmăcești cu perseverență. Au apărut pînă acum două volume de tălmăciri din poezia lui Sorescu, nici unul nu poartă semnătura ta, dar traduci în continuare,

publicînd în reviste. Ce ţi se pare atît de atrăgător, de modern şi de apropiat ţie?

— Tocmai faptul că e modernă şi atrăgătoare şi poezia lui, nu numai personalitatea lui umană. Sîntem foarte buni prieteni. Dacă nu mă înşală memoria, atenţia asupra lui mi-a atras-o Szilágyi Júlia, încă de la început de tot, pe cînd îşi scria primele poezii, aproape sau chiar groteşti, — analogia lui Páskándi: *grotescoide*. Mi-a plăcut că scrie nişte poezii de fapt abstracte, cu aparenţă anecdotică şi că nu are nici o poezie fără idee poetică. O poezie e poezie cînd conţine ideea, indiferent de modalitatea de a o scrie, în vers liber sau clasic sau formă fixă. La Sorescu m-au atras în primul rînd ideile inedite şi faptul că e foarte greu de tradus. Am tălmăcit aproximativ patruzeci de poezii, dar în vederea viitoarei mele antologii va trebui să le mai revizuiesc. La prima vedere, o poezie de Sorescu pare să păstreze ideea chiar în tălmăcire brută dar se pierde foarte uşor tocmai esenţa poetică; se pierde sufletul poeziei, elementul care dă viaţă ideii. Şi pînă să băgăm bine de seamă, se usucă şi moare ca peştele pe uscat. Da, e mai greu de tradus tocmai pentru că la prima vedere pare simplu. De altfel, am impresia că pe undeva ne înrudim. A şi scris cineva despre înrudirea noastră. Şi eu simt această înrudire poetică şi, dacă nu pare că mă laud, aş îndrăzni să spun că şi el a simţit-o, cel puţin cînd a avut prilejul să cunoască într-o traducere brută poeziile mele. Pentru că a fost o vreme, chiar la început, cînd de abia ne cunoşteam şi cînd Szilágyi Júlia, ştiind bine românește, i-a tradus „în direct" cîteva dintre poeziile mele. Această înrudire, pe cît se pare, nu e exterioară, vreau să spun că aparenţa poeziilor noastre nu o arată. Cu Sorescu mă simt înrudit în modul de a vedea lucrurile. Şi o simt mai intens decît să zicem faţă de Ioan Alexandru, deşi „logică" ar fi înrudirea cu el, pentru că e şi el fiu de ţăran şi e şi el ardelean... În schimb, Alexandru a pornit pe făgaşul lui Blaga.

— Am ajuns aşadar şi la Ioan Alexandru care, după cîte ştiu, ţi-e bun prieten.

— Da, îl cunosc bine, pot spune că mi-e bun prieten; şi din partea lui am simţit-o, în mai multe rînduri.

— Vorbește-mi despre un asemenea prilej. În aceste convorbiri menite să dezvăluie tocmai amintirile despre prietenie, mi-a fost dat să aud foarte multe amănunte despre prietenia dintre scriitorii români și maghiari de odinioară. Să vedem acum un episod contemporan.

— Îmi amintesc cu plăcere. Fusese și el la mine, am fost și eu la el, am petrecut o seară la el acasă și am stat îndelung de vorbă. În amintirea acestei seri am scris și o poezie, *Printre cărți și tălăngi,* a apărut și în românește.

— Ai scris această poezie acum patru ani, se poate citi în *Cai verticali* și în volumul selectiv care ți-a apărut. „Ioane, așa-i că știi să spui / graiul clopoțelului? / Ioane, așa-i că și acum / auzi tălănguța de fum?" Evoci atmosfera locului de matcă, aceeași lume țărănească a amîndorura și te simți atît de puternic în această comuniune încît, ajutat de el, ai lua în spinare universul, ca și el ajutat de tine... Ar părea că e doar o semeție tinerească, dar e ceva mult mai profund.

— Cum să spun... Surprinzător a fost că acum doi ani, după inaugurarea Casei „Petőfi" din București, călătorind spre casă, cu două zile înainte de Anul Nou, pe la Teiuș, tocmai mă hotărîsem să răzbat pînă la vagonul restaurant, cînd deodată mă pomenesc între două căciuli uriașe și aud vorbindu-se nemțește și înainte de a-i recunoaște vocea, înțeleg cuvintele: „Iată-l, e aici, despre el vă vorbeam". Abia atunci văd că era prietenul meu Alexandru și, cum s-a lămurit mai tîrziu, cu un baron californian cu care era coleg la universitate, în R. F. a Germaniei. Veneau de la Brașov, acolo cumpărase căciulile, îi cumpărase una și baronului, ca să aibe și el. M-a prezentat și a spus — iată-l, tocmai despre el vă vorbeam, el este poetul acela, el este prietenul meu poet maghiar. Desigur, am intrat împreună în vagonul restaurant și am stropit cu vin evenimentul, bînd vîrtos pînă la Cluj. Am vorbit despre multe lucruri și la un moment dat, voind și eu să-mi etalez cunoștințele, am dat să înșir numele mai multor scriitori americani; cînd colo Ioan îmi face cu ochiul și-mi zice: lasă, pe astea le știm noi mai bine, ei habar n-au.

Am să-mi amintesc aici și o frază memorabilă de-a lui. Zicea că el e acum acolo, în Apus, și că e hotărît să învețe tot ce se poate învăța. Dar *acolo* a învățat foarte bine un lucru încă de la început: că treburile noastre sînt în primul rînd aici, *acasă*. Și s-a întors spre mine zicînd: „Să știi că va fi vina ta dacă atunci cînd mă întorc nu mă înveți ungurește". Acesta este omul. Românește se spune „dintr-o bucată", ungurește — că „e om pînă-n tălpi".

— Vechile prietenii scriitoricești erau puternic legate de viața de cafenea. „Acolo ne întîlneam", „acolo ne adunam", mi-au spus evocîndu-și amintirile scriitorii mai în vîrstă. Cafeneaua și-a pierdut voga. Prieteniile sînt uneori mai modeste, dar cred că au devenit mai profunde. Adevăratele prietenii. Ce caracterizează după părerea ta aceste prietenii de azi între scriitorii maghiari și români?

— Într-adevăr, viața de cafenea s-a trecut. Ceea ce există azi aici la Cluj, *Cola*, cafeneaua artiștilor, scriitorilor, ziariștilor nu e același lucru. Dacă n-ai crescut în spiritul acesta, degeaba. Deci aș putea spune că prieteniile se manifestă în activitatea comună, în cunoașterea reciprocă, în tălmăcirile noastre. Dar și apropierea, căldura prieteniei am simțit-o în dese rînduri, mai ales în ceasurile de cumpănă. Merg amărît pe stradă și pe neașteptate simt o îmbrățișare. Nu o dată am simțit astfel brațul cald al colegilor mei clujeni, Aurel Gurghianu, Victor Felea sau alții. Dacă ne întîlnim pe stradă, nu ni se pare suficient să ne salutăm doar, trebuie să ne oprim, să dăm mîna, să vorbim. Așa mi se întîmplă cu Aurel Rău și cu D. R. Popescu, de asemenea.

Cel mai intens, cel mai memorabil sentiment este acela al siguranței că, la nevoie, poți simți căldura unei asemenea îmbrățișări . . .

1971

TITUS POPOVICI

Poate că un istoric literar viitor (sau mai degrabă un sociolog?) va rămîne uimit, cunoscînd vremea noastră doar din scrieri și aduceri aminte, că romanul unui scriitor român în vîrstă de numai douăzeci și cinci de ani a devenit atît de repede cunoscut și apreciat într-o altă limbă, cea maghiară, printre cititorii maghiari din România. Ei au îndrăgit sincer această carte, simțind că scriitorul român privește și înfățișează evenimentele istoricei cotituri din 1944, chiar și episoadele tragice, situîndu-se pe poziția ideologică și morală a comunității de soartă româno-maghiare. Trecînd prin sate de secui, am văzut romanul deschis la acele pagini în care autorul descrie decapitarea țăranilor maghiari de către gărzile lui Maniu, sugerînd, prin uluirea personajului principal, Andrei Sabin, și prin curajul manifestat de acesta în acțiunea de salvare a satului maghiar, adevăratele sentimente ale poporului român, chiar și în acea atmosferă răvășită și înveninată. „Cred că autorul acestei cărți e un om cu sufletul foarte curat!" iată însemnarea unui cititor; am văzut-o trecută pe o pagină a cărții, într-o bibliotecă din Secuime. Sentimente asemănătoare trebuie să fi avut și cititorii români ai romanului. Titus Popovici întruchipează glasul adevăratului sentiment național românesc și acest sentiment esențializat cuprinde în cazul lui, într-un mod firesc, învățămintele istorice ale conviețuirii de veacuri cu maghiarii și germanii, ca și comandamentele ei actuale. Tot așa cum, de pildă, Orbán Balázs, la vremea sa, în a doua jumătate a secolului trecut, și-a asumat, în numele celor mai bune sentimente și gînduri ale poporului maghiar, rolul de apărător al școlii românești din Năsăud în fața autorităților statului maghiar de atunci.

Ne-a plăcut să deslușim și în cele publicate de Titus Popovici mai pe urmă sunetul aceluiași glas lucid, dornic să întîmpine sentimentele noastre fraterne. Nu ne-am mirat deci citindu-i, în urmă cu un an, în coloanele re-

vistei *Luceafărul*, ciclul de eseuri care-şi reclamă prezenţa într-o carte, acel *Fals tratat despre amintiri*, care cuprinde cele mai sincere gînduri exprimate de vreun scriitor în ultimii ani despre multe probleme cu rădăcini în trecut, dar actuale şi azi, ale convieţuirii româno-maghiare.

— Ce fel au fost primele tale impresii despre noi, maghiarii?

— În orice caz, complexe, uneori contradictorii, cîteodată de neînţeles pentru o conştiinţă în formare. Iată: m-am născut şi am copilărit la Oradea („a peceparti Párizs" — Parisul de pe Peţa!) într-o zonă în care istoria ne-a aşezat alături, români şi maghiari, în decursul secolelor frămîntate. Am învăţat limba maghiară în stradă, jucîndu-mă; poate, în detrimentul preciziei gramaticale şi a eleganţei de exprimare, dar parcă asta are importanţă?

Cu prietenii mei vorbeam cînd ungureşte, cînd româneşte; aerului i-am spus „levegheu" înainte de a-i spune aer şi, în orice caz, în acea perioadă a inocenţei, nu intuiam, nu realizam diferenţele, deosebirile. Eram toţi nişte mici oameni în devenire şi jocurile noastre un fel de repetiţie a unei existenţe ideale.

Mai tîrziu (era perioada dinainte de izbucnirea războiului) patimile, abil şi tenace întreţinute de cei care în decursul istoriei şi-au menţinut dominaţia de clasă, au început să răzbată — din manualele de şcoală, din ziare, din discuţii intolerante... A urmat Dictatul de la Viena... Nu vreau să fac aici rezumate istorice, am scris şi voi mai scrie despre toate acestea; vreau să notez un sentiment pe care, atunci, îl încercam obscur şi neformulat şi care, mai tîrziu, în ceea ce mă priveşte, s-a cristalizat pe planul conştiinţei: mi se părea absurd, monstruos, împotriva raţiunii şi a firii ca două popoare mici, care-şi aduseseră o contribuţie fundamentală în lunga luptă de apărare a valorilor civilizaţiei europene, care rezistaseră eroic şi de atîtea ori tragic — să fie dezbinate, să nu găsească în resursele lor intime forţa de-a înţelege că numai înţelegerea, preţuirea reciprocă, unitatea în momentele de cumpănă şi nu numai în acelea pot să le asigure împlinirea aspiraţiilor sociale şi naţionale.

— Cum ai cunoscut literatura maghiară?

— Am cunoscut literatura maghiară pe cale orală. Mama care-şi făcuse şcoala în Ungaria, era şi a rămas o mare iubitoare de poezie. Am fost un copil bolnăvicios şi, în lungile nopţi de febră şi insomnie, alături de versurile lui Eminescu, le-am auzit pe cele ale lui Petőfi — şi destinul acestei flăcări vii m-a urmărit multă vreme, mai ales după ce am înţeles cît de necesară e analiza *sinceră*, lucidă a cauzelor complexe care au făcut ca în 1848 două mişcări revoluţionare să ajungă să lupte una împotriva celeilalte, luptă fratricidă care a lăsat multe traume în conştiinţe. Analiză cu atît mai necesară cu cît — după exagerările şovine ale istoriografiei burgheze române şi maghiare — istoriografia marxistă, n-aş spune că a ocolit, dar, după părerea mea, n-a mers pînă în profunzimea tuturor cauzelor şi implicaţiilor.

În mod ciudat, cunosc mai bine poezia maghiară, decît proza. József Attila este unul din poeţii mei de căpătîi, îl consider una din cele mai înalte şi zguduitoare conştiinţe ale culturii universale.

— Acest oraş unde stăm de vorbă, Oradea, îmi sugerează următoarea întrebare: îi mai ţii minte pe prietenii tăi unguri din copilărie?

— Cum să nu. Cu unii ne mai întîlnim pe malul Crişului, luptînd cu ştiucile şi somnii (din ce în ce mai puţine ştiucile şi somnii, din ce în ce mai rari prietenii din copilărie . . .).

Erau însă doi fraţi, cu care am copilărit, Pista şi Jancsi; tatăl lor era petetist ca şi tata, prieteni de popice, de halbe, de discuţii pe care nu le înţelegeam. Erau oameni necăjiţi şi lui János bácsi, cade desena şi picta cu un real talent, i-a venit o „idee" salvatoare. A făcut portretul regelui Carol al II-lea şi, făcînd o mulţime de datorii, s-a dus la Bucureşti să-l predea personal M. Sale, cu care ocazie voia să-i spună şi multele lui necazuri. Noi, copiii, aşteptam cu emoţie întoarcerea lui János bácsi: ce ocazie formidabilă să aflăm cum e interiorul palatului regal, ce sabie poartă regele, ce mănîncă la prînz. Dar János bácsi s-a întors palid şi trist: M. sa, fiind foarte ocupat, a fost rugat să predea tabloul unui aghiotant, care, fără să se uite la el, i-a transmis înalte mulţumiri.

După cedarea Ardealului, ei au rămas la Oradea. Țin minte că ne-au ajutat la împachetat, în timp ce noi, copiii, în curte, ne priveam stingherii: istoria intervenise, brutal, în jocurile noastre.

Jancsika, mai tîrziu, a ajuns campion de înot în Ungaria. S-a înecat la un antrenament.

— Aș vrea să-mi vorbești și despre prietenii tăi scriitori maghiari.

— N-aș vrea să fac nici un fel de „ierarhizare". De Sütő, așa cum am spus în „scrisoarea" care ține loc de prefață excelentei sale cărți, mă leagă multe și prețioase amintiri. La început, din ședințe (această tristă necesitate a epocii) în care am apreciat umorul său ascuțit și robust, care izbutea aproape întotdeauna să scoată la iveală într-un fel imbatabil atîtea din aberațiile solemne (prostia e totdeauna solemnă) ale perioadei dogmatice, într-un mod mult mai eficient decît exasperărilor multora dintre noi. Am petrecut cu el o săptămînă la Roma, după o conferință literară internațională de ale cărei pretenții savante am rîs amîndoi. Atunci (nu e paradoxal că ne întîlnim mai plenar pe îndepărtate meleaguri decît la noi acasă?) ne-am dat seama că avem atîtea preocupări, atîtea întrebări, atîtea căutări comune și că facem puțin, inadmisibil de puțin pentru cunoașterea și prețuirea reciprocă.

Recent, prietenia noastră era să fie definitiv pecetluită, prin moarte. Am avut împreună un accident de mașină din care am scăpat, cum se spune, „ca prin urechile acului" — mai bine zis datorită prezenței de spirit a lui András. Ne-am contemplat apoi o noapte întreagă destinul, cu umor, așa cum se cuvine unor bărbați, dar și cu un fior de responsabilitate sporită. Iar a doua zi am împușcat fiecare cîte-un cocoș de munte, în virtutea principiului deplinei egalități.

Am apreciat și apreciez spiritul acid al lui Bajor Andor. Din păcate, ne vedem rar.

Îl consider pe Páskándi Géza un dramaturg modern de prima mînă, o conștiință frămîntată de marile întrebări esențiale ale frămîntatei noastre epoci și sper că nu va trebui să treacă un secol ca spectatorul român să-i cunoască, *pe scenă*, piesele.

— Ai vorbit despre cunoaștere reciprocă. După părerea ta, prin ce ar putea face mai mult în această privință atît literatura română cît și literatura maghiară din România?

— Într-o singură frază, pentru că detest „înșiruirile de sarcini generale": să evităm formalismul, declarațiile (chiar sincere dar neeficiente); propulsarea și promovarea cărților noastre nu se poate face, cred eu, decît pe baza *afinităților elective*, a preocupărilor estetice comune, și ele există!

— Viața noastră literară a primit cu adevărată emoție memorabilul tău ciclu de eseuri din *Luceafărul*, despre problemele actuale ale autocunoașterii naționale, ale unei perspective sincere asupra istoriei. După părerea mea, ecoul a fost atît de rapid și de viguros tocmai pentru că formulaseși niște gînduri ce se cereau rostite, a căror necesitate era simțită de către mulți dintre noi. În literatura ta acest ton nu e nou, doar că, de data aceasta, s-a impus, poate, cu și mai multă putere. În acest sens, ce crezi că avem de făcut de acum înainte?

— Nu pot să dau rețete și nici nu vreau să fac bilanțuri. Pot vorbi numai despre mine: în ceea ce mă privește, analiza lucidă și critică a „miturilor naționale", a locurilor comune de atîtea ori falsificate constituie o preocupare permanentă.

Adevăratul patriotism nu poate izvorî decît din adevăr, chiar atunci cînd el nu e comod sau plăcut.

Nu din orgoliu, în general fără acoperire, nu din *prejudecăți* (forma cea mai agresivă a semidoctismului) se poate naște înțelegerea raporturilor *reale* ale vieții.

„El sueño de la razón nasce monstruos" (somnul rațiunii naște monștri) — spunea marele Goya. Aserțiune perfect actuală, azi și întotdeauna.

— Toate acestea sînt probleme vitale și ale literaturii maghiare din România. Cei mai buni reprezentanți ai ei au reacționat întotdeauna cu vehemență față de orice manifestare naționalistă, minată de prejudecăți sau chiar discriminatorie, antiumanistă, — înainte de toate, în chiar cadrul naționalității lor. De bună seamă că-ți sînt cunos-

cute aceste scrieri, luări de poziție. Cum le apreciezi, cum apar ele văzute cu ochiul scriitorului român?

— Anii care au trecut de la cumplitul cataclism al secolului nostru, — războiul, — în care exacerbările naționaliste au atins forme demențiale — au fost și ani în care cele mai bune conștiințe literare s-au aplecat cutremurate de oroare, dar cu conștiința *necesității* acestei atitudini, asupra ravagiilor produse de fascism.

Și totuși eu cred că nu e suficient. În conștiința generațiilor mai tinere, perioada de acum 30—35 de ani e tot atît de nebuloasă, într-un fel, ca aceea a lui Mihai Viteazul sau Bethlen Gábor.

Or, fenomenele vieții politice actuale arată cu o îngrijorătoare evidență (vezi frămîntările vieții politice italiene, drama irlandeză) că forțele obscurității, ale iraționalului, ale urii bestiale nu au fost încă așezate la locul lor, adică în lada de gunoi a istoriei.

— Unii se tem că printr-o autocunoaștere națională sinceră se va tulbura „liniștea sufletelor". E oare demobilizatoare asemenea cercetare de sine, această dorință de a privi lucrurile în față sau, dimpotrivă, tocmai ea e cea care stimulează „liniștea creatoare"?

— Omenirea a plătit întotdeauna foarte scump „politica struțului" față de problemele ei spinoase. Liniștea sufletească cîștigată cu prețul ocolirii realului, a complexității, a dificultăților, se transformă implacabil în furtună, în remușcare.

Și pe urmă eu nu cred în *„liniștea* creatorului". Cred cu toată puterea în neliniște și nemulțumire creatoare, responsabilă.

— Vorbeai despre acea „scrisoare" adresată lui Sütő András, prefață la cartea sa, apărută în românește cu titlul *Un leagăn pe cer*. Propui aici, printre altele, ca scriitorii români și maghiari să inițieze un schimb permanent de scrisori, să-și discute problemele de creație, toate treburile lor comune. Te gîndeai cumva la scrisori deschise? Oricum, n-ar fi acestea prea „oficiale"? Sau te refe-

reai la scrisori particulare, prietenești, din cele pe care ne îndemnăm atît de rar să ni le scriem?

— Atîta ne-ar mai lipsi, să organizăm și prieteniile personale! Eu mă refeream la necesitatea intimă a unor scriitori de a-și comunica unii altora căutările, triumfurile, întrebările.

Dar poate că sîntem atît de convinși că fiecare rînd pe care-l scriem e întruchiparea perfecțiunii, încît nu mai simțim nevoia comunicării lui, decît direct tiparului...

— Tot în acea „scrisoare" mai propuneai ca scriitori români și maghiari să scrie împreună reportaje despre așa numitele „chestiuni delicate" și, în general, despre multele probleme complexe ale vieții. Despre ce ai scrie un asemenea reportaj și împreună cu cine?

— De pildă, aș scrie cu Sütő un reportaj (dar reportaj! — în sensul în care scriau Egon Erwin Kisch, Curzio Malaparte, Kolțov, nu poeme „social-festive") despre un sat din Bihor în care locuiesc alături, de veacuri, români și unguri.

— Socotești că în aceste scrisori între scriitori ar putea prinde glas și păreri contradictorii? Scriitorii români și maghiari să-și confrunte, așadar, și punctele de vedere care nu coincid, în interesul formării adevărului comun?

— De ce nu? Dar nu știu cum se face că polemica de idei, duelul elegant al spiritelor a dispărut cu desăvîrșire. Pentru că nimeni nu va putea numi polemică de idei schimbul de grosolănii, de atacuri „ad personam", de aluzii ieftine, care din păcate mai apar, poluînd atmosfera intelectuală.

— Personal, pe care dintre scriitorii maghiari i-ai prefera drept parteneri de discuție: pe cei care au anumite rețineri într-o problemă sau alta, dar sînt prieteni sinceri ai poporului român, sau pe cei ce evită abil exprimarea deschisă a opiniei lor, adică, să le spun pe nume, maghiarii slugarnici?

— Sper că anul viitor va apărea romanul meu despre Avram Iancu și despre complicatele evenimente și drame ale anului 1848. Cum n-am avut și nu am intenția să lustruiesc aspectele dure ale realității, și cum — în multe

— am păreri foarte personale, sper că această carte va constitui un bun prilej de discuție, chiar în contradictoriu...

— În ce măsură cunoști, ce părere ai despre literatura maghiară de azi din România, despre cele mai noi creații ale ei? Să zicem, tocmai din acest punct de vedere, al oglindirii realității conviețuirii?

— În domeniul poeziei (pe care de data asta o cunosc mai bine, avalanșa de talente poetice, atît în limba română cît și în maghiară, mă cam intimidează) mă bucur să citesc cîteva cărți remarcabile, de nivel european.

Exista la un moment dat, poate în mod obiectiv, primejdia pentru scriitorii maghiari din România să devină — în arta lor — tributari provincialismului, particularismului, unui pitoresc minor. Or, e clar, în 1972, că nu e vorba de așa ceva.

Cît despre necesitatea „oglindirii" (vai, cît urăsc eu acest cuvînt!) problemelor conviețuirii noastre, eu cred că, totuși, nu e cazul să facem din asta un fetiș, un fel de temă obligatorie pentru fiecare roman a cărui acțiune se petrece în Ardeal. Opera de artă are o logică a ei, intimă, iar insistența, și cînd e cazul, și cînd nu, asupra unei laturi duce la schemă, la artificialitate și chiar la efecte contrarii. Atunci cînd tema aleasă cere acest lucru, atunci meditația artistului îi asigură prospețimea și originalitatea.

— Pentru extrem de eleganta ta critică în ceea ce privește nefericita utilizare a cuvîntului „oglindire" — îți mulțumesc. Iată cum cazi în cursa unor cuvinte cu care te-ai deprins, și le folosești cu prea mare ușurință. Vezi bine, eu am tradus un aforism al lui Călinescu tocmai pentru că sînt de acord cu el: „Arta nu redă nimic, ea inventează, cel mult interpretează". ... Am ajuns la sfîrșitul convorbirii noastre. Vreau să te întreb despre ideea aceea pe care o lansezi în „scrisoarea" către Sütő András, anume că scriitorii români și maghiari ar trebui, reciproc și pe baza unor afinități, să vegheze la calitatea traducerilor care se fac. Ai accepta să traduci și pe cine ți-ar face plăcere să-l traduci? Și, ce crezi, cine ar putea transpune, cu adevărată simțire, în maghiară scrierile lui Titus

Popovici? Structural, de care dintre scriitorii maghiari din România te simți mai apropiat?

— Mi se pare perfect normal ca un scriitor de valoare să-și facă un punct de onoare din transpunerea în limba sa a unei opere de valoare a altui scriitor cu care-și simte afinități — nu neapărat estetice sau stilistice — ci, în primul rînd, de problematică, de căutare spirituală.

În ceea ce mă privește, nu numai că aș face acest lucru, dar îl voi și face. Cu viitoarea carte a lui Sütő.

În ceea ce privește traducerea cărților mele, ele au fost traduse, și excelent, în limba maghiară. Cu cele următoare, aștept scriitorul care-și va găsi afinitățile necesare.

1972

BODOR PÁL

Convorbirea noastră are loc la castelul de la Arcuș, în județul Covasna. Clădirea, aparținînd barocului tîrziu, a fost reașezată în vechea-i frumusețe și scriitorii, artiștii o „împrumută" adeseori de la stăpînii ei, agronomii, atrași tocmai de atmosfera locurilor, de liniștea binefăcătoare. Bodor Pál, aflat în concediu, a venit aici să lucreze. Ne-am fi putut întîlni la Arcuș și pe temeiul meleagului natal. Satul meu, Ozunul, e la o azvîrlitură de băț, iar strămoșii dinspre mamă ai lui Bodor Pál trăiau și ei pe aproape, la Leț. Oricum, ar fi fost, poate, mai comod și mai la îndemînă să-i iau acest interviu la București, unde locuim doar la șase stații de troleibuz unul de altul. Numai că... am convenit de vreo zece ori asupra datei exacte a convorbirii, apoi a intervenit ba una, ba alta. Acea goană perpetuă, acele treburi urgente și neașteptate care intervin mereu au dilatat într-atît spațiul dintre stațiile de troleibuz, încît, pînă la urmă, am luat hotărîrea de a o porni după Bodor Pál, la Arcuș. (De la Sfîntu Gheorghe încolo — pe jos, căci am pierdut autobuzul.)

Bodor Pál e un om ocupat. Este redactorul șef al emisiunilor în limba maghiară și germană ale Radioului și Televiziunii și, de doi ani încoace, sarcinile legate de această funcție îl lipsesc, încetul cu încetul, și de răgazul necesar pentru scris. Cu toate că iubește pătimaș literatura, fiece rînd al lui se încarcă de pasiune, de spiritul său iscoditor, de neastîmpărul acțiunii. Bodor Pál face parte dintre acei poeți-cetățeni, dintre acei reporteri și publiciști la care acțiunea și îndemnul la acțiune devine adevărat gen literar. Îl intuiesc mereu nerăbdător, mereu nemulțumit, în primul rînd față de sine însuși. Are o putere de muncă uluitoare, o nesățioasă autoexigență, un optimism care nu se frînge nici chiar atunci cînd, pierzîndu-și uneori speranța, e cuprins de descurajare. Știe să treacă peste asta, prin muncă și cu sentimentul realizării vocației. Cel mai important lucru din lume e întot-

deauna cel pe care-l face atunci, fie că, student, redactează un ziar, fie că muncește la calea ferată pe un șantier al tineretului, că editează cărți sau poartă grija emisiunii în limba maghiară a Televiziunii Române. Dar numai așa poți crede că tocmai ceea ce faci îi este neapărat necesar colectivității mai mici sau mai mari căreia îi aparții. Pătruns de acest sentiment, Bodor Pál își socotește munca — și atunci cînd scrie, și atunci cînd organizează — pusă în slujba naționalității și trăiește astfel, cu gîndul la noi și, în același timp, cuprinzînd cu privirea zările largi ale lumii.

— Să începem cu activitatea ta zilnică, cu televiziunea. Faptul că Televiziunea Română are o emisiune în limba maghiară și una în limba germană este, în sine, una dintre manifestările actuale specifice ale conviețuirii. În timpul emisiunii maghiare, televizorul „merge" și pentru telespectatorii nemaghiari, după cum emisiunile române sînt urmărite cu regularitate și de către maghiarii sau germanii din România. Aveți date că telespectatorii români vă urmăresc emisiunile? Și ce părere au despre ele?

— Conform centrului de investigare a opiniei publice al televiziunii, o emisiune poate fi socotită de mare succes, atunci cînd e urmărită de cincizeci-șaizeci la sută dintre telespectatori. După datele statistice, 8,8 la sută din populația țării e de naționalitate maghiară. Emisiunea maghiară poate fi deci socotită de mare succes atunci cînd e urmărită de patru-cinci la sută dintre posesorii de televizoare. Sondajele atestă însă că emisiunea noastră — cea de duminică — e urmărită nu de patru sau cinci la sută, ci de peste nouă la sută. Asta nu înseamnă neapărat că fiecare posesor de televizor de naționalitate maghiară urmărește programul cu regularitate, dar înseamnă, cu siguranță, că-l urmăresc și foarte mulți oameni de altă naționalitate. Acest fapt reiese și din scrisorile ce le primim. Sînt numeroși telespectatorii români care ne scriu, mulți transcriu fonetic titlurile cîntecelor populare pe care ar dori să le asculte.

Am impresia că cei care activează în diverse feluri pe tărîmul cunoașterii reciproce și profunde a poporului român și a naționalității maghiare din România, pe tărîmul apropierii dintre culturi, pierd aproape cu desăvîrșire din vedere acele milioane de români care înțeleg, ba chiar vorbesc, și vorbesc cu plăcere, ungurește. Nu știu precis cîți români din Ardeal și Banat urmăresc emisiunea în limba maghiară, dar, după părerea mea, numărul lor este mai mare decît ne închipuim.

— Acestora emisiunea în limba maghiară a Televiziunii Române le este deci ușor accesibilă. Dar cred că nu trebuie să ne gîndim doar la aceștia, cînd vorbim despre cunoașterea culturală reciprocă. Tot de interes reciproc e și cunoașterea noastră, a maghiarilor, de către cît mai mulți români, nu numai în Ardeal, nu numai în Banat, ci și în Moldova sau la București. De aceea socotesc că e bună ideea de a transmite de obicei cu subtitrare românească spectacolele unor colective teatrale maghiare. Ce rezonanță au avut aceste spectacole?

— Se spune că emisiunea în limba maghiară a Televiziunii este „cel mai mare teatru maghiar din România". În realitate, e cel mai mare doar în ceea ce privește... numărul locurilor. Transmitem în fiecare lună cîte-un spectacol, respectiv varianta lui oarecum adaptată, deocamdată, scurtată, redusă. Facem selecția în așa fel încît imaginea globală a unei stagiuni să corespundă propriilor noastre pretenții în privința repertoriului. Așa, de exemplu, în prima jumătate a anului 1972 am prezentat trei momente importante ale comediei românești: *O scrisoare pierdută*, în interpretarea actorilor orădeni, apoi *Plicul* lui Rebreanu, descendent, în piesele sale, al lui Caragiale, — în interpretarea unui colectiv de la Satu Mare și, în sfîrșit, *Sfîntul Mitică Blajinu* de Aurel Baranga, spectacol realizat de timișoreni. În cazul acestor piese, binecunoscute publicului românesc, ne-am dispensat de subtitrare.

Cel dintîi spectacol televizat de noi cu subtitrare românească a avut loc în 1971. E vorba de *Svejk*, în interpretarea actorilor timișoreni, în primul rînd a lui Szabó Lajos și Sinka Károly. Ne-a uimit și pe noi marele succes pe care piesa l-a avut la spectatorii români. Niciodată pînă

atunci nu mai primisem atîtea scrisori. La sfîrșitul lui 1971, am dat în emisiune drama lui Nagy István, *Înainte de potop*, în regia lui Harag György și magistral interpretată de către actorii Teatrului din Tîrgu-Mureș. În jumătatea de oră ce a urmat emisiunii, telefonul suna din minut în minut: telespectatori români din București ne felicitau pentru piesa ce o văzuseră în cadrul emisiunii în limba maghiară. În acest an a avut mare succes piesa lui Tamási Áron, *Csalóka szivárvány* (Curcubeu înșelător), interpretată de către actorii din Sfîntu Gheorghe. Cred că aceasta a fost prima operă a lui Tamási care a putut fi cunoscută astfel de către cele mai largi cercuri ale publicului român. Tot în acest an vom realiza versiunea televizată a piesei lui Bálint Tibor, *Strada îngerilor șchiopi*, ca și a dramei lui Páskándi Géza despre Apáczai Csere János, firește, cu subtitrare românească. În următorii doi ani, am dori să prezentăm cîte-o piesă a fiecăruia dintre dramaturgii maghiari din România, evident, lucrări ale unor dramaturgi de certă valoare. Astfel, ei vor apare — cu ajutorul subtitrării românești — în fața întregii țări. În același timp, ne preocupă și aducerea pe micul ecran a dramaturgiei clasice maghiare. S-a realizat, în interpretarea colectivului orădean, înregistrarea piesei lui Vörösmarty, *Csongor și Tünde*. Din păcate, subtitrarea ridică și o serie de probleme foarte dificile. Adeseori, numai douăzeci și cinci-treizeci la sută din textul vorbit „încape", în spațiu și timp, pe ecran, traducerea e deci, de la bun început, trădare. Printre altele, acesta e motivul pentru care n-am realizat încă varianta admirabilului spectacol *Toldi* al Teatrului de păpuși din Tîrgu-Mureș, cu toate că, în ceea ce privește Teatrul de păpuși din Cluj și, deocamdată în mai mică măsură, cel din Oradea, am colaborat pînă acum de numeroase ori. Emisiunile noastre pentru cei mici sînt urmărite și de către multe mii de copii români.

— Organizați o „stagiune" atît de bogată ca un adevărat teatru de sine stătător. Nu v-ați gîndit la un teatru „propriu", al emisiunii în limba maghiară?

— Cum să nu ne fi gîndit!

— Poate că atunci aș putea întreba și cînd vor fi gata înregistrările pieselor jucate în studioul vos-

tru, scrise la „comanda" redacției? Cînd vom putea vedea spectacole de teatru destinate de la bun început micului ecran, în limba maghiară?

— În vara anului viitor. Conform planurilor, „propriul nostru teatru TV" va include următoarele puncte de vedere: ne gîndim la o largă distribuție, care să-i folosească deci pe cei mai buni actori ai teatrelor maghiare din întreaga țară; solicităm colaborarea celor mai buni regizori din țară, a regizorilor celor șase teatre maghiare, a propriilor noștri regizori, Fischer István și Sugár Pál și am vrea foarte mult să-i atragem pentru regizarea cîte unui spectacol pe Radu Penciulescu, David Esrig, Lucian Pintilie, Ivan Helmer; avem în vedere, în primul rînd, lucrările dramaturgilor maghiari din România și am dori să prezentăm piese scrise anume pentru televiziune.

Mai am un proiect, care poate părea, eventual, utopic. Spectacolele gata puse la punct ar urma să fie reprezentate, înainte de a fi televizate, în cadrul unei microstagiuni bucureștene; mă gîndesc la cîte trei reprezentații și anume în admirabila sală a Teatrului evreiesc din București, care are și mijloacele tehnice necesare pentru ca și spectatorii care nu cunosc limba maghiară să poată urmări, în traducere, textul. Traducerea tot se face, pentru subtitrare, deci n-ar fi nici o dificultate. Sperăm că în viitor vom realiza deja patru spectacole „proprii", așa că, prin aceste microstagiuni, se va realiza la București o veritabilă scenă maghiară, în așa fel încît spectatorii să nu se reducă numai la maghiarii care locuiesc aici.

Am mare încredere în faptul că această distribuție care are în vedere întreaga țară — deci o „echipă reprezentativă" a întregii noastre arte teatrale —, scenariile bune și regia de înalt nivel nu numai că-i va cuceri și mai mult pe spectatorii români, dar va avea un efect înviorător, înnoitor, va aduce un plus de îndrăzneală — mai cu seamă datorită colaborării celor mai buni regizori români — deci va influența pozitiv întreaga artă teatrală maghiară din România. Nu mi s-ar părea lipsit de interes ca tocmai un asemenea colectiv să reprezinte, cînd va fi cazul, peste hotare teatrul maghiar din România. Conducerile teatrelor, respectiv secțiilor maghiare ne sprjiină fără rezerve. Fără acest sprijin al lor, într-adevăr, n-am putea realiza nimic.

— Întrebarea vine parcă de la sine: dar filmul de televiziune, propriu? Ar fi, pentru actorii maghiari din România, un prilej de afirmare plenară, iar pentru public — o împlinire în ceea ce priveşte cultura modernă.

— Prin înfiinţarea emisiunii în limba maghiară a Televiziunii, s-au creat premisele realizării de filme documentare şi reportaje, precum şi posibilitatea producţiei filmelor artistice de scurt metraj.

Dintre filmele noastre documentare, l-aş aminti în primul rînd pe acela al lui Fischer István, care a realizat — trei părţi, 142 minute — un portret al lui Kovács György. Presa românească, *Cinema*, *Flacăra*, *Contemporanul*, *Scînteia*, a avut numai cuvinte de laudă la adresa acestui film. După părerea unora dintre critici, acesta a fost primul portret cinematografic de mari proporţii al televiziunii noastre. L-a preluat şi Televiziunea de la Budapesta, programîndu-l în „zile de vîrf", sîmbăta şi duminica şi reluînd apoi emisiunea. Aproape toate revistele din Ungaria au publicat articole laudative. În *Magyar Hírlap* se spune că e o creaţie excelentă, o operă remarcabilă. Îngăduie-mi să citez un pasaj din *Magyar Nemzet:* „Am avut prilejul să urmărim cu deosebit interes portretul cinematografic realizat de Televiziunea Română... Am văzut un reportaj interesant, atractiv, creator de atmosferă, bogat în semnificaţii, care, prezentîndu-ni-l pe excelentul actor, această mare personalitate, ne-a îngăduit să aruncăm o privire şi asupra istoricului teatrului maghiar din România". Trebuie să mai adaug la toate acestea că filmul lui Fischer István a transmis, în acelaşi timp, telespectatorilor maghiari şi valorile culturii româneşti, nu numai datorită fragmentelor din Caragiale şi Lovinescu, ci şi prin secvenţele admirabilului film al lui Liviu Ciulei, *Pădurea spînzuraţilor*.

Ar trebui, poate, să mă opresc aici asupra numeroaselor pelicule documentare sau reportajelor realizate de Barta Gábor, a cărui viaţă s-a încheiat tragic şi prematur, sau de Turku György, Vári Attila, Csáky Zoltán, Labancz Frida şi alţii. Strîns legat de subiectul convorbirii noastre e faptul că, în acest an, am realizat o serie de interviuri — în limba română şi maghiară — cu unii dintre cei mai

buni traducători ai literaturii maghiare — Nina Cassian, Paul Drumaru, Constantin Olariu, Adela-Rodica Sălăgianu, Veronica Porumbacu, precum și acela că ne-au dat interviuri în limba maghiară Mihai Beniuc, Corneliu Codarcea sau că e în pregătire un film despre Emil Giurgiuca. Așadar, mulți dintre cei care figurează în volumul tău de interviuri au apărut și pe micul ecran.

— Dintre interviurile în maghiară ale unor scriitori, oameni de știință români, m-a impresionat în mod deosebit cel pe care l-ai realizat cu academicianul Constantin Daicoviciu. Nu-l cunoscusem pînă atunci așa, și de atît de aproape.

— Da, îi cita „din zbor" pe clasicii maghiari, a recitat o strofă din *Szózat* de Vörösmarty, spunînd că e, în ochii lui, cea mai frumoasă poezie patriotică din literatura universală, a expus de ce trebuie — mai ales în Transilvania — ca oamenii de știință români, mai ales istoricii, să cunoască și limba maghiară. Am realizat un interviu de o jumătate de oră, în ungurește, cu Aurel Duca, prim secretar al Comitetului județean Cluj al partidului. Nu știu dacă l-ai văzut. A fost vorba, de pildă, despre ce ar trebui să facem ca tinerii intelectuali, și nu numai intelectuali, români să cunoască mai bine cultura maghiară din România, ce trebuie să facem pentru cultivarea tradițiilor progresiste maghiare ale Clujului și așa mai departe...

— Pe lîngă filmele documentare și reportaje, ai amintit adineaori și posibilitatea producției filmelor artistice de scurt metraj, în limba maghiară. Merită să vorbim puțin despre asta, e destul de important.

— În acest an s-a realizat — poate pentru prima oară de la activitatea studioului lui Janovics Jenő, încheiată cu mai mult de o jumătate de veac în urmă — primul film artistic maghiar de scurt metraj din România. Este vorba de adaptarea cinematografică a nuvelei lui Páskándi Géza, *Harta Europei*. Autorul filmului e Fischer István. Acest film de 35 de minute va fi urmat de altele. Planul lui Fischer István, în cadrul redacției, cuprinde patru filme artistice de scurt metraj pe an, bazate pe scenarii ale unor autori maghiari din România. Intenția noastră e să le realizăm în trei variante și anume — maghiară, românească și ger-

mană, acestea din urmă cu post sincron. E o rezolvare mult mai bună decît subtitrarea, căci în felul acesta filmul maghiar din România își va face drum mai firesc către spectatorii români. Cred, în același timp, că pe această cale va ajunge mai ușor peste hotare, poate peste tot, și literatura maghiară din România...

— Pe lîngă spectacolele televizate și cele realizate în studio, pe lîngă filme, televiziunea poate contribui, desigur, în multe alte feluri la cunoașterea reciprocă. Mă gîndesc, eventual, la evocarea unor momente din trecutul istoric, la relevarea particularităților naționale, la sugerarea trăsăturilor comune și distinctive, toate acestea cu mijloacele televiziunii.

— Concepția noastră în această privință ar reieși, poate, mai bine din cîteva exemple concrete. Vom iniția cîteva concursuri pentru tineret. Principalele teme: cunoașterea patriei, istoriei, autocunoașterea națională, cunoașterea poporului român, etnografia noastră, limbajul muzical matern, personalitățile noastre. Și mai concret: la un eventual concurs Petőfi, cunoașterea traducerilor românești și a scrierilor românești despre Petőfi ține de întrebările de bază, dar concursul va avea și faze la care vor lua parte tineri, sau mai puțin tineri, cu limba maternă română, care cunosc bine poezia lui Petőfi, în românește sau în maghiară. De altfel, în planul nostru de perspectivă figurează teme ca aceasta: personalități maghiare — în primul rînd, scriitori — despre români, despre poporul român, despre cultura română. Apoi vom mai realiza cicluri de reportaj-anchetă pentru a vedea cine ce cunoaște din tradițiile străzii pe care locuiește, ale satului, orașului sau regiunii sale de baștină. Ce știe, de pildă, despre generalul Bem acela care locuiește în casa unde a poposit Bem, odinioară; ce știu despre Köteles Sámuel locuitorii străzii Köteles și așa mai departe. Vom continua emisiunea lui László Ferenc, dedicată cîntecului popular. Repet: dau doar exemple pentru a marca natura intențiilor noastre. Un asemenea exemplu poate fi și acela că pregătim un film legat de răscoala de la Bobîlna.

— Vorbeai despre unele emisiuni reluate și peste hotare. Acestea, filme de televiziune mai scurte sau

mai lungi, duc în felul acesta un mesaj despre viața naționalității noastre maghiare din România, deci și despre realitatea, atmosfera convieţuirii. Tocmai de aceea mi-ar face plăcere, dacă mai ai ceva de adăugat, să completezi, concret, cele spuse.

— Am de adăugat, desigur. Au scris și ziarele că Televiziunea iugoslavă a preluat unsprezece filme de-ale noastre, de pildă, interviul lui Vári Attila cu Molter Károly, numeroase filme muzicale ale lui Boros Zoltán, spectacolele de teatru filmate de Fischer István, și de alții. Televiziunea din Budapesta ne-a cerut, printre altele, reportajul pe care Barta Gábor l-a realizat la Cămăraș, pe urmele cărții lui Sütő András, *Un leagăn pe cer*. Aș mai aminti aici că redactorul nostru Birta József, a făcut un reportaj despre turneul în Iugoslavia al ambelor secții ale Teatrului din Tîrgu-Mureș. A fost primul caz al unei asemenea misiuni îndeplinite de un trimis al emisiunilor de limbă maghiară ale Radioteleviziunii Române. Cred că putem stîrni un mare interes printre telespectatorii din Ungaria și cu înregistrările unor spectacole, dramatizări sau recitaluri de versuri — ale unor autori români.

— Ești scriitor și — termenul e cam nou — teleast. Cel dintîi scriitor maghiar din România care îndeplinește un rol conducător în îndrumarea acestui nou organism cultural-educativ, cel puțin în Direcția naționalităților conlocuitoare. Desigur că te-ai gîndit de multe ori la relația literatură-televiziune și la configurarea viitoare a acestei relații. Discuția despre perspectivele culturii scrise are proporții mondiale și mulți prezic sfîrșitul *Galaxiei Gutenberg*. În ceea ce mă privește, sînt partizan al cuvîntului scris, dar socotesc că a reduce cultura omului de mîine sau chiar a celui de azi la posibilitățile tiparului înseamnă să exagerezi, totuși, la fel cum exagerează cei care neagă viabilitatea literaturii tipărite. Cultura, literatura noastră ar fi ciuntită dacă nu s-ar folosi de un asemenea mijloc modern de comunicare, cum e televiziunea. O simțim cu adevărat, de cînd a fost introdusă emisiunea în limba maghiară. Cum vezi tu, „dinăuntru", rolul, importanța și posibilitățile

televiziunii în cultura maghiară din România sau, reducînd, poate, sfera, în viața literaturii?

— Poate că acest răspuns al meu va fi mai lung decît cele de pînă acum, dar am să încerc să sintetizez — și pentru mine însumi — experiențele mele de pînă acum.

Să începem prin a spune că, deocamdată, telespectatorul maghiar din România, e vorba de telespectatorul mediu, îi pretinde și televiziunii emisiuni oarecum radiofonice, mai ales muzică, din păcate, mai ales melodii lăutărești, pe de altă parte — umor, varietăți. Adeseori, pe spectatorul mediu nu-l interesează ce spunem, ci-l enervează, în general, faptul că vorbim. Am primit indignate scrisori anonime, pînă și în urma unor emisiuni de neuitat, cum au fost interviurile realizate cu Kós Károly sau Kacsó Sándor. „Ce faceți acolo? Nu vedeți că ne plictisiți? Pentru asta luați leafă? Prea multe palavre, mereu numai palavre!“... Redactorii unor programe de cincizeci sau o sută de ore pe săptămînă le pot spune telespectatorilor că nimeni nu-i obligă să urmărească și emisiunea literară de treizeci de minute, marți seara. Programul Radio apare tocmai pentru a le da posibilitatea să aleagă. Însă noi nu apărem decît de două ori pe săptămînă cu emisiunea de limbă maghiară, șaizeci de minute, joi și nouăzeci de minute, duminică. Emisiunile noastre sînt extrem de complexe: de la actualități la filme artistice, de la muzică de cameră la folclor, muzică ușoară, operetă, emisiuni de agricultură, industrie, știință, cultură de mase, pentru tineret, pentru copii, într-un cuvînt, de toate și aproape „tot“. După cîte știu eu, o asemenea emisiune de televiziune în limba unei naționalități, de acest tip, de această întindere și complexitate, nu există nicăieri în lume. N-am avut deci nici modele, nici tradiții de urmat. Spectatorii noștri se compun, în proporție de optzeci-nouăzeci la sută, din oameni care aproape că nu citesc cărți, merg cel mult, la cinematograf. Pe aceștia îi plictisește și cea mai interesantă emisiune literară, ba chiar îi umple de indignare. Nu trebuie să pierdem din vedere că numărul de cititori ai celor mai populare cărți editate în limba maghiară — Jókai, Mikszáth, Jules Verne și romanele de aventuri — e și cam 80—120 000, deci vreo cinci-șase la sută din cei 1 700 000 maghiari din România. Știm încă că tabăra vir-

tualilor telespectatori e de vreo cîteva ori mai mare. În țara noastră s-a ajuns aproape la proporția de un televizor la zece locuitori. Și cunoaștem și faptul că la țară, de pildă, duminică la amiază, se adună în fața unui televizor și cîte zece-douăzeci de oameni. În fața micului ecran stă și semianalfabetul, și publicul obișnuit al bîlciurilor, și cei care se află încă foarte departe de putința de a judeca destinul națională a noastre cu întreaga conștiință a autocunoașterii, sînt de față și cei total indiferenți, ca și cei ce trăiesc încîlciți în tot felul de prejudecăți neghioabe. În ceea ce privește gîndirea, televiziunea trebuie deci să arunce punți peste întregi etape istorice. Ar trebui să fie foarte lesne de înțeles și atractiv tot ceea ce se include în program. Știm că, deocamdată, numai emisiunea noastră de duminică are un public „complet". Ei bine, a întocmi acel program de nouăzeci de minute în așa fel încît să cuprindă întregul nostru orizont — din punct de vedere tematic, ținînd cont de genuri și de geografie — iar pe verticală în așa fel încît să se adreseze tuturor categoriilor, e o sarcină aproape imposibilă.

— Trecînd la activitatea ta literară, aș vrea să aflu — deși a venit vorba și pînă acum — părerea publicistului Bodor Pál în privința nivelului, frecvenței, expresivității scrierilor noastre publicistice, puse în slujba nobilei cauze a convieţuirii, apropierii prietenești și cunoașterii reciproce. Aș lua drept termeni de comparație și măsură a acestora, pe de o parte, rezultatele de acest gen, înfăptuirile de seamă ale publicisticii maghiare din perioada interbelică, pe de alta — cerințele actuale.

— Nivelul publicisticii nu satisface. Și noi, maghiarii din România, tot nu facem încă destul pentru ca tinerii intelectuali români să ne cunoască. Și aceasta este cu atît mai evident, cu cît, printre generațiile următoare celei a lui Titus Popovici aflăm foarte puțini tineri poeți, prozatori, publiciști români care să ne cunoască limba, cultura, măcar într-o oarecare măsură, istoria, tradițiile, în general istoricul, nuanțele problemei naționale. Rîndurile scrise de Titus Popovici despre Sütő m-au zguduit tocmai pentru că, s-au impus cu întreaga forță a adevărului, cu o dorință totală de a spune lucrurilor pe nume și m-au

făcut să simt că pentru autorul lor e o chestiune vitală și destinul naționalității noastre, și convieţuirea și înțelegerea noastră frățească. Am impresia că nu s-a iscat pînă acum o adevărată efervescență spirituală, un interes major în rîndurile cititorilor români — față de vreo operă maghiară din România. Dar nu e vorba numai despre cititori, ci chiar și despre colegii de breaslă. E adevărat, concepția sinceră, frățească a revistelor literare românești se ilustrează prin traducerile de versuri și articolele ce apar — în *România literară*, în *Tribuna;* sînt necesare și aceste oboluri, dar ele nu lasă urme adînci în sufletul cititorului. Dacă e să fiu sincer, nici eu n-aș citi, în revista mea preferată, poezia unui autor necunoscut, apărută în tălmăcirea unui traducător neînsemnat. Am sentimentul că poeții, scriitorii, traducătorii români care știu și ungurește — și care-mi sînt, aproape toți, buni prieteni — ar putea face mai mult în favoarea propagării, traducerii, prezentării cu adevărat eficiente a literaturii maghiare din România. E interesant faptul că D. R. Popescu — care e originar din Oltenia și care traduce cu ajutor prietenesc și familial, necunoscînd limba maghiară — a făcut mai mult în această privință decît mulți confrați de-ai săi ardeleni, care știu, mai mult sau mai puțin, ungurește.

Editura Kriterion a procedat cu înțelepciune cerîndu-le prefețe unor scriitori români de primă mînă, cu o largă audiență la cititori, astfel încît semnăturile lor constituie niște garanții. Mă gîndesc la prefața pe care a scris-o Eugen Barbu la cartea lui Bálint Tibor, la prefața lui Titus Popovici la cartea lui Sütő András, la aceea a lui D. R. Popescu la romanul lui Nagy István ... Dacă cei mai cunoscuți scriitori români, vîrstnici și tineri, în revistele *Contemporanul*, *Săptămîna*, *România literară*, *Viața românească* sau *Steaua* ar scrie despre literatura maghiară din România, și imaginea noastră în conștiința cititorului român ar fi mai atrăgătoare.

— Ne-am îndepărtat oarecum de întrebarea inițială, deși acest curs al ideilor tale explică multe lucruri. Totuși, ce-am avea de făcut — spuneai că nici noi, maghiarii din România, nici prietenii noștri, scriitorii români, n-am făcut încă totul pentru cunoașterea reciprocă, pentru înfățișarea efi-

cientă a tradiţiilor noastre — ce-am avea de făcut, aşadar, pe tărîmul publicisticii? Cum s-ar putea ivi mai des asemenea scrieri, care să pătrundă în miezul lucrurilor şi care să pătrundă sufletele, să îmbogăţească într-adevăr conştiinţele, scrieri legate de problemele inseparabile ale autocunoaşterii naţionale şi cunoaşterii reciproce?

— Cred că ansamblul volumului tău de interviuri va da, într-o oarecare măsură, un răspuns.

Anii noştri creează tot mai mult premisele unor astfel de scrieri axate pe probleme de interes obştesc. Publicistica şi spiritul ştiinţific sînt fraţi siamezi. Nu pot trăi decît împreună. Fără o fundamentare ştiinţifică nu există publicistică, după cum şi această cavalerie uşoară, rapidă, curioasă, ţinînd mereu trează atenţia — care este publicistica, poate veni — prin legătura mai strînsă cu viaţa maselor, prin caracterul ei esenţial imediat — în ajutorul orientării cercetării ştiinţifice. Crearea Institutului de ştiinţe politice, de studiere a problemei naţionale al Academiei de ştiinţe sociale şi politice, sectorul pentru studierea istoriei naţionalităţilor conlocuitoare, înfiinţat în cadrul Institutului de istorie „Nicolae Iorga", preocuparea specială a sociologilor noştri — mai cu seamă aceea a lui Gáll Ernő — pentru sistematizarea trăsăturilor comune şi specifice sînt tot atîtea semne încurajatoare.

Mulţi însă îşi imaginează, poate, că această cultivare a fraternităţii ţine în mod precumpănitor de „meseria", de misiunea scriitorilor, publiciştilor, ziariştilor, propagandiştilor, oamenilor de ştiinţă, activiştilor din rîndurile naţionalităţilor conlocuitoare. Noi, maghiarii din România, ştim şi învăţăm româneşte; nici nu e de conceput altfel; există un întreg sistem, există o reţea de cadre instituţionalizate care asigură acest lucru; învăţămîntul, viaţa socială, viaţa de producţie şi multe altele. Şi copilul care, din prima clasă şi pînă la absolvirea universităţii — a secţiei maghiare, de pildă — învaţă în limba lui maternă, ungureşte, învaţă şi el, din prima clipă, româneşte, de asemenea, învaţă istorie, literatură română. Procesul e obiectiv, necesar, multiplu asigurat şi coincide cu interesele economice, sociale, politice, spirituale ale maghiarilor din România. După părerea mea, ar cere o analiză

temeinică și latura cealaltă — nu pot zice opusă, ci complementară — a procesului. E vorba de cunoașterea, de către masele românești, a vieții, istoriei, culturii naționalității maghiare din România. Care este gradul de instituționalizare, cadrele necesare asigurării unei atari cunoașteri? În ce măsură s-a obiectivat acest proces? Care sînt factorii lui activi?

Sintetizînd, aș putea spune că „scrieri legate de problemele inesparabile ale autocunoașterii naționale și cunoașterii reciproce" — după cum ai formulat — pot apare și pot avea o pondere suficientă în publicistica maghiară, ca și în cea românească, în măsura în care fundamentarea științifică necesară se aprofundează și se extinde.

— Cele spuse de tine mi-au întărit convingerea că principalul lucru pe care-l avem de făcut pe terenul cunoașterii reciproce e prezentarea eficientă a vieții maghiarilor din România. Noi sîntem, într-adevăr, mai avantajați, întrucît cunoaștem cultura, literatura poporului român. N-ar fi oare o misiune interesantă, nouă și utilă pentru acei scriitori maghiari care cunosc bine limba română și se exprimă cu ușurință aceea de a le veni în ajutor confraților români care-și asumă această sarcină de a ne prezenta literatura, cultura? Ai publicat și tu numeroase articole de critică, eseuri în revistele românești — după cîte știu, le-ai și scris în limba română — despre literatura maghiară, despre scriitori clasici maghiari și despre creatori contemporani maghiari din România. E doar o simplă obligație sau vezi aici o șansă reală pentru scriitorii maghiari din România?

— Unei părți din întrebarea ta i-am răspuns. E adevărat, nu m-am oprit în amănunt asupra a ceea ce putem face noi, poeți, prozatori, traducători, publiciști maghiari care vorbim bine și scriem românește. Nu găsesc că ar fi o bună rezolvare să scriem noi, în presa românească, despre cărți, despre lucrări maghiare: necunoscuți și cvasinecunoscuți nu pot propaga cu succes alți necunoscuți și cvasinecunoscuți. În schimb, noi putem face mult și facem pentru tălmăcirea, recenzarea în limba maghiară a litera-

turii române. În ceea ce mă privește, scriu cu plăcere și cu ușurință în limba română, am și scris de multe ori, dar mi-am asumat, în general, sarcini ce nu pot fi duse la bun sfîrșit de autorii români: am scris, de pildă, un studiu, pentru *România literară*, despre problemele de atelier ale traducătorului maghiar al literaturii române. Sînt gata oricînd să le vin în ajutor confraților români, de exemplu, la realizarea unor traduceri, dar mi-ar face și mai multă plăcere să stîrnesc interesul celor indiferenți față de noi.

Un proiect drag mie e acela de a scrie, în românește, o carte de genul eseului despre frămîntările unui scriitor și ale unui om ce duce o activitate obștească — aparținînd unei naționalități conlocuitoare. Să desfac, să înfățișez dinăuntru toate acele impresii, experiențe, griji, unghiuri de vedere pe care numai noi le putem relata.

— Socotești că sînt posibile, respectiv crezi că ar fi utile și schimburile de idei, discuțiile prietenești cu confrații români, despre problemele complexe ale conviețuirii, despre sarcinile actuale ale cunoașterii reciproce sau, să zicem, despre interinfluențele literare?

— Negreșit. Și numai cu acea francheță care caracterizează rîndurile lui Titus Popovici, despre care a mai fost vorba. Aș permanentiza aceste întîlniri, le-aș da posibilitatea să devină o adevărată tradiție. O săptămînă pe an i-aș invita pe cei interesați, să zicem, aici, la Arcuș, la niște discuții ca de la suflet la suflet, deschise, sincere și aș publica procesul-verbal al discuțiilor. Discuții? Sesiune științifică, eseuri scrise și improvizate, descoperiri de istorie literară și de istorie, emulații pe tema traducerii cîte unui poem, ar putea fi prilejuri admirabile!

— De-a lungul anilor le-ai prezentat cititorilor maghiari o serie întreagă de poeți sau prozatori români, cu diferite prilejuri sau doar așa, pur și simplu. Ai publicat în 1956, dacă nu mă înșel, o astfel de scriere despre Tudor Arghezi. Care e amintirea cea mai clară pe care o păstrezi, acum, după șaisprezece ani de la vizita făcută lui Arghezi?

— Cred că am fost primul care a scris — nu e un merit al meu, întîmplarea mi-a fost un bun aliat — că Arghezi ştie cîte ceva ungureşte. În timp ce-i luam acel interviu, a sunat telefonul: mă căuta colegul meu de redacţie, care nu ştia româneşte. După convorbire, l-am rugat pe Arghezi să mă scuze că am fost nevoit să vorbesc în prezenţa lui într-o limbă pe care n-o cunoştea. A zîmbit cu şiretenie şi m-a întrebat ce înseamnă acest cuvînt: *különösképpen?* I l-am tradus: în mod deosebit. M-am surprins întrebîndu-mă însă cum şi de ce l-a reţinut tocmai pe acesta din şuvoiul cuvintelor necunoscute? Atunci mi-a spus: „Îmi place limba maghiară, pentru că este *férfias, erős, nem cukros, édes*"*... Şi mi-a povestit că-şi petrecuse verile copilăriei în Secuime. Bănuiesc că la rudele sale dinspre mamă, lucru pe care ar trebui să-l cerceteze însă istoricii literari.

— Ai scris în repetate rînduri despre Mihai Beniuc. N-ai vrea să schiţezi imaginea pe care ţi-ai format-o tu despre Beniuc?

— Îmi este drag Beniuc, mi-am alcătuit, într-adevăr, o imagine a lui şi tocmai de aceea dă-mi voie să nu-ţi răspund acum: vreau să scriu despre asta. De altfel, are o datorie faţă de literatura noastră căci, încă de pe cînd lucram la Editura pentru literatură, am convenit să traducă romanul lui Szilágyi András, *Új pásztor*...

— În cursul convorbirii pe care am avut-o cu dînsul, şi-a întărit promisiunea şi, după cum vorbea, am simţit că-l interesează această carte. Aşadar, va face, cu siguranţă, traducerea... În această direcţie, a legăturilor tale cu scriitorii români, aş aminti-o pe Veronica Porumbacu. Ea ne este aproape colegă de generaţie şi, în orice caz, o colegă sinceră, o prietenă şi la necazuri, şi la bucurii.

— După cîte ştiu, Veronica Porumbacu e singura scriitoare din Bucureşti care, mînată de intenţii umaniste şi internaţionaliste, patriotice şi poetice, a învăţat ungureşte, ca să poată traduce. L-a tradus pe Vörösmarty şi apoi şi pe alţii. Poate că ar fi timpul să se editeze toate traducerile

* bărbătească, puternică, nu zaharată, dulce (n. trad.).

din maghiară ale Veronicăi Porumbacu, într-un singur volum.

— În 1956, în *Utunk*, i-ai adus un ultim omagiu lui Nicolae Labiș. Ați fost prieteni?

— Numai o fotografie mai păstrează imaginea prieteniei noastre. A fost făcută de Eugen Jebeleanu, iar în poză pot fi văzuți Arghezi, Labiș, soția lui Arghezi, un critic român și eu. A fost de multe ori reprodusă, în cărți, în reviste, în filmul despre Labiș, dar, desigur, nimeni nu știe cine e tînărul acela insignifiant, acolo, între Arghezi și Labiș. Un tînăr poet maghiar, între decanul și mezinul literaturii române, da, mi se pare și astăzi că e un simbol. De-ar fi să-i înțeleagă toți pe maghiarii din România cu tot atîta înțeleaptă sensibilitate cîtă aveau acești doi nemuritori, Moșneagul și Copilul...

— Ai tradus publicistica lui Geo Bogza. Simți cumva o înrudire cu modul lui Bogza de a face publicistică? Mă gîndesc la acele miniaturi care sînt nu atît dizolvate în lirism, cît șlefuite, încordate pînă la lirism.

— Lumea lui Bogza e, în mod genial, guvernată de legi proprii. Cred că și pe un petec de ziar i-aș putea recunoaște stilul, revolta lui umanistă. Îmi pare rău că, exceptînd acel unic articol despre Salamon Ernő — pentru scrierea căruia, după cîte știu, a primit un îmbold de la Méliusz — nu s-a mai întors cu fața către noi de foarte multă vreme.

— Pe vremuri traduceai mult. Adică — văd și acum pe masa de lucru o nouă traducere, dactilograma romanului lui Laurențiu Fulga. Ai tradus versuri și proză de Maria Banuș și Victor Tulbure, de Pop Simion și Remus Luca, de Dan Deșliu și Teodor Mazilu. Care au fost criteriile tale de selecție?

— În antologia pe care o pregătesc mai figurează Ion Brad, Toma George Maiorescu, Negoiță Irimie, Veronica Porumbacu, Aurel Rău, Nicolae Tăutu, Geo Dumitrescu, Alexandru Jebeleanu, Aurel Ghurghianu, Radu Boureanu, Mihai Beniuc, Nina Cassian, Ilie Constantin, Demostene Botez, Tiberiu Utan, Leonida Neamțu, Marcel Breslașu, Emil Giurgiuca, Platon Pardău, Nichita Stănescu, Marin

Sorescu... Am tradus romanul lui I. Peltz, *Calea Văcăreşti*, am terminat, după cum vezi, romanul lui Laurenţiu Fulga, *Alexandra şi infernul*, am tradus piesa lui Mirodan, *Responsabilul sectorului suflete* — la Tîrgu-Mureş, pe scena Studioului, piesa e jucată şi azi în traducerea mea — am tradus Arghezi, Bănuţă, nici n-aş putea să-i enumăr acum pe toţi. Din păcate, munca mea de traducător a putut fi rareori călăuzită — în mod decisiv — de interesul, de preferinţele mele. Am lucrat aproape şaptesprezece ani la *Utunk*, alegerea era dependentă de necesităţile cotidiene, mai precis, săptămînale. În ceea ce priveşte traducerea unor romane — comenzile editurilor. Spre norocul meu, am tradus totuşi autori şi lucrări care m-au supus unor chinuri plăcute. Pe confraţii români din Cluj i-am tradus, în primul rînd, din sentimentul datoriei şi din prietenie; îndrăgesc versurile lui Geo Dumitrescu, ale Ninei Cassian, ale Mariei Banuş, ale lui Nichita Stănescu sau Marin Sorescu; Arghezi şi Bogza m-au emoţionat întotdeauna; pe Mirodan îl invidiam, asemenea piese aş fi vrut să scriu şi eu; reportajele lirice ale lui Pop Simion sînt excelente, umorul de un lirism amar al lui Mazilu e unic în literatura română contemporană; romanul de dragoste şi de război al lui Laurenţiu Fulga e un amestec minunat de realism necruţător şi mister poetic, amar şi totuşi viril, frivol şi totuşi pur... „Comanda socială" mi-a încredinţat deci, adeseori, misiuni pe placul meu. Totuşi, sper ca de acum înainte să traduc numai ceea ce constituie o necesitate interioară, la fel ca propria mea poezie...

— Recitindu-ţi traducerile, mi-am dat seama că şi Bara Gábor eşti tot tu, e unul dintre pseudonimele tale. Şi celelalte, cu care ţi-ai semnat tălmăcirile? Să uşurăm munca viitorilor cercetători, desconspiră-le.

— A făcut-o bibliografia lui Domokos Sámuel: Zaláni János, Tóth Balázs, Máthé Klára, printre altele...

— Ai scris cîndva un articol, *Bălcescu arca* — Chipul lui Bălcescu, în care apreciai în mod deosebit tabloul realizat de Kovács Zoltán. Ai putea evoca şi acum acest tablou? Ce trăsătură a lui Bălcescu s-a fixat în conştiinţa ta, privindu-l? A

celui care voia o împăcare înțeleaptă, a visătorului realist, a partizanului sincer al prieteniei româno-maghiare? Nu ești critic de artă, de ce ai ținut totuși să scrii despre această pictură?

— Portretul îl văd limpede și azi. Kovács Zoltán este un mare artist, dar, din păcate, la noi asta nu se spune — poate, dintr-o bizară pudoare — decît postum.

E adevărat, nu sînt critic de artă, dar mă pregăteam să devin artist plastic și am condus, ani îndelungați, secția respectivă a revistei *Utunk*.

Înțeleg întrebarea ta. Da, e unul dintre motivele pentru care am scris despre portretul lui Bălcescu, pictat de Kovács Zoltán.

— Relatează-mi o amintire, despre care n-ai scris încă, în legătură cu prietenia dintre scriitorii români și maghiari. Ce-ți aduci aminte așa, pe nepregătite?

— Anul trecut, călătoream cu Radu Boureanu prin Europa occidentală. Acolo am simțit cît de strîns, cu cîte mii de fire ale unor impresii, ale unor trăiri abia sesizabile, în ce mare măsură sîntem legați noi, scriitorii și oamenii români și maghiari din România. Cît de la fel ne-a durut că, la deschiderea marii expoziții românești de la Düsseldorf, după corul Madrigal, a cîntat un taraf de mîna a zecea, cît de la fel, cu același patriotism, ne-a cuprins rușinea... Cît de la fel ne-am bucurat cînd, rătăcind cu o barcă cu motor prin portul Hamburg, am întîlnit un vapor românesc și am stat de vorbă cu echipajul. Cît de la fel ne-am bucurat apoi, cînd, pe o stradă din München, cineva s-a interesat de Kányádi Sándor...

1972

PETRE SĂLCUDEANU

Și viața noastră cea de toate zilele e plină de simboluri. Sau să nu fie decît faptul că, într-o anume stare sufletească, sîntem gata să aflăm simboluri și în lucrurile cele mai simple?

Stăm de vorbă, în locuința lui Petre Sălcudeanu, la București, despre amintirile copilăriei sale, despre viața de odinioară a Brașovului cel ce simte și pricepe trei limbi. Fiu al unei familii de ceferiști din Cîmpia Transilvaniei, Petre Sălcudeanu a făcut cunoștință cu istoria în acest oraș, Brașov, aici a trăit evenimente zguduitoare și înălțătoare, capabile să formeze o concepție despre lume și, ca un fundal — dar fără revenirea căruia multe ar fi de neînțeles — a cunoscut aici o realitate determinantă, aceea a convietuirii populare româno-maghiaro-germane.

Stau și mă gîndesc la situațiile grotești pe care e în stare să le creeze viața, ce simboluri triste: strada cartierului de proletari se numea *Strada Lux*. În acea clipă intră în camera de lucru de la etaj doamna Sălcudeanu, aducînd cafea și băuturi răcoritoare. E o vară fierbinte, chiar și aici, în preajma lacurilor. Amfitrioana mă îmbie să gust înainte de toate dintr-o licoare făcută din flori de soc, după o rețetă brașoveană. Îi spune pe ungurește, *bodzavirág*, cum s-a învățat să-i spună acasă, la Brașov. E adevărat, nu e decît un amănunt.

Strada pe care am venit pînă la numărul 17 poartă numele pictorului Rosenthal: în amintirea acelui artist romantic care s-a născut la Budapesta, a urmat Academia de arte frumoase la Viena și, la Paris, a legat o prietenie atît de strînsă cu tinerii intelectuali revoluționari români încît a rămas pînă la moarte un adept și luptător entuziast al cauzei revoluționare de la 1848 din Țara Românească. Celebrul lui tablou, *România revoluționară* exprimă poate cu cea mai mare fidelitate atmosfera acelor vremuri. Desigur, nu e decît o întîmplare că Petre Sălcudeanu locuiește tocmai pe această stradă. Dar cum

în decursul convorbirii noastre aceste fenomene „întîmplătoare" sporesc, ele ajung să exprime cu încetul un fapt esențial: viața acestui scriitor român ajuns acum în cel de-al patruzeci și doilea an al vieții, întreaga lui activitate, scrierile sale, gîndirea, atitudinea sa au fost hotărîtor influențate de realitatea convietuirii.

— Te-ai născut, după cum atestă dicționarul, într-un sat din județul Cluj. În romanele și nuvelele tale însă mediul muncitoresc al marilor orașe apare tot mereu, se suprapune lumii de neuitat a copilăriei. E vorba de fapt de un oraș căruia îi dai și numele, e vorba de Brașov. În operele tale referirile autobiografice, evocările unor impresii personale sînt deosebit de numeroase. De aceea, dacă ar fi să începem de la primele amintiri despre convietuire, drumul vieții tale și activitatea ta ar avea o aceeași caracteristică.

— Trebuie să încep prin a spune că, deși mi-am petrecut primii șapte ani din viață la țară, n-am avut, în acea vreme, nici o legătură cu oameni de altă naționalitate. Asta poate părea ciudat, poate, pentru că satul meu natal e în inima Ardealului, în Cîmpia Transilvaniei, la egală distanță de Turda și Tîrgu-Mureș. În 1937 ne-am mutat la Brașov. Taică-meu era ceferist, locuiam în apropierea gării. În curtea noastră trăiau vreo cincisprezece familii, dacă-mi amintesc bine, majoritatea erau unguri, muncitori la căile ferate și la uzina de avioane. La venirea în Brașov nu știam deloc ungurește, dar în curtea noastră erau mulți copii unguri, astfel că, în timp ce ne jucam împreună, am început să învăț. Într-o vreme ajunsesem să cunosc binișor limba prietenilor mei. Știam să vorbesc, dar, bineînțeles, nu să scriu.

Poate că amintirile mele din copilărie nu sînt extrem de semnificative, dar eu le evoc cu drag. Erau prietenii neinfluențate de nimic rău, cu atît mai puțin de faptul că prietenii mei erau unguri, iar eu român. Cred că dacă oamenii mari s-ar înțelege la fel de bine cum se înțeleg copiii, multe dintre problemele care frămîntă lumea contemporană n-ar mai fi la ordinea zilei.

Mai tîrziu însă și aceste prietenii ale noastre au fost umbrite. Era în 1939. Firește că necazurile care au intervenit nu erau nici din cauza prietenilor mei maghiari, nici din cauza noastră, erau motive de ordin istoric, planau undeva deasupra, dar consecințele le-am suportat noi. Îmi aduc aminte că la școală — cred că eram prin clasa a patra sau a cincea — mi se întîmpla să folosesc cuvinte de origine maghiară, intrate în vocabularul românilor din acea parte a țării din care veneam eu. Mi s-a atras de mai multe ori atenția, și înainte de 1939, să evit aceste cuvinte, expresii. Cred că nu era vorba aici de rea-voință, ci de dorința firească a profesorului de română ca viitorii cetățeni ai țării să cunoască limba literară, să se exprime curat și frumos. Mi-am dat seama însă că, după 1939 și după Dictatul de la Viena, aceste sfaturi au căpătat un alt colorit. Firește că acum pot să explic toate cîte s-au întîmplat, dar atunci nu pricepeam și eram cuprins de o mare amărăciune. Nu pricepeam fenomenele istorice, dar eram obligat să reacționez după felul cum erau ele *gîndite* de oamenii mari. Înainte mi se spunea doar să nu folosesc cuvîntul unguresc *ujjas,* de pildă, de data asta însă mi s-a spus să nu mai vorbesc ungurește. La școala noastră învățau și copii maghiari și în pauză vorbeam cu ei ungurește. Cînd mi s-a interzis asta, n-am cerut explicații, nu știu dacă mi s-ar fi dat, poate că da, poate că nu. Poate că nici nu le-aș fi înțeles. Adevărul e că am început — cum se spune — să ne uităm cam strîmb unii la alții. Eram aceiași copii care pînă atunci ne jucam pe aceeași stradă, în aceeași curte, la aceeași groapă cu nisip, dar am ajuns în cele din urmă să nu ne mai dăm nici bună ziua, fără să știm, de fapt, pentru ce sîntem supărați. Vedeam că așa se poartă cei mari, făceam și noi la fel.

Aș vrea să spun că tatăl meu, care vorbea destul de bine ungurește, sau fratele meu mai mare, care vorbește și azi foarte bine ungurește n-au suportat, cum să spun, această influență directă. Fratele meu e cu patru ani mai mare și, la vîrsta aceea, patru ani contează foarte mult. Avea treisprezece ani și n-a mai uitat ceea ce apucase să învețe pînă atunci. Eu eram un copil disciplinat, am respectat cu strictețe interdicția de a vorbi ungurește. Astfel,

de-a lungul anilor, am uitat cu desăvîrșire și ceea ce știam cîndva.

— Mai tîrziu, întîmplarea te-a mai făcut să-ți reîntîlnești prietenii din copilărie? Sau ai căutat să-i revezi? Pe unde sînt acum, ce știi despre ei?

— În 1949 am părăsit Brașovul. Atunci înțelegeam fenomenul pe care-l trăisem, aveam experiență. Mai tîrziu, am simțit că e un fel de datorie față de propria mea conștiință să mă întorc în locurile unde am copilărit. Cel mai bun prieten al meu de pe atunci se numea Dénes Árpád, acum e inginer undeva pe la Miercurea Ciuc, dacă nu mă înșel. M-am întîlnit cu el de două ori. Trebuie să mai spun că din casa în care am copilărit n-a mai rămas nimic, a fost distrusă la primul bombardament. În felul acesta se explică și faptul că ani de zile n-am mai știut nimic de prietenii mei de odinioară. Cu Dénes Árpád m-am întîlnit cu totul întîmplător, la Brașov. Întîlnirea noastră n-a fost aceea a doi oameni maturi, ci revederea celor ce-și retrăiau, vizibil emoționați, copilăria. Am evocat cu multă dragoste tot felul de întîmplări, l-am invitat pe la mine, m-a invitat și el, dar, din păcate, nu ne-am mai întîlnit de atunci.

— Să mai revenim puțin la anii tăi de școală, de la Brașov.

— Vezi, trauma aceea de atunci a avut repercusiuni și mai tîrziu. Au venit anii războiului. Eu eram elev la liceu. Aceeași istorie pe care încă n-o înțelegeam dispunea de viețile noastre. Țin minte, chiar mai tîrziu, cînd îi făceam curte actualei mele soții, am avut prilejul să aud sfaturi de felul aceluia. Nu-i face curte, mi se spunea, nu te însura cu ea, e unguroaică. De altfel, numai mama soției mele e dintr-o familie de secui de la Odorhei, socru-meu e român, din Scheii Brașovului. Pe vremea acestor sfaturi aveam însă destulă experiență ca să-mi dau seama de ceea ce se ascunde în spatele lor.

Mai tîrziu, cînd am început să mă îndeletnicesc cu scrisul, am introdus în cărțile mele personaje maghiare sau germane, dar nu numai pentru că prin locurile unde se desfășura acțiunea trăiau mai multe naționalități, ci pentru că aș fi comis o nedreptate față de mine însumi omițîndu-i pe cei ce mi-au umplut odată viața și copilăria.

— Personajele maghiare din cărțile tale sînt oameni pe care se vede că-i cunoști pe dinăuntru și-i înfățișezi ca atare. Recurgi doar la amintirile copilăriei pentru a-ți contura eroii?

— *Cum spuneam*, pe strada pe care am locuit cînd ne-am mutat la Brașov, ca și pe străzile învecinate, locuiau oameni de diferite naționalități, români, maghiari, sași, majoritatea muncitori. Îi cunoșteam bine. Știu, firește, că viața nu înseamnă încă artă. Prototipul nu înseamnă *încă erou de roman*, personaj. Artă înseamnă viață plus poziția autorului, părerea lui despre această viață, iar eroul, implicat, sensibilizat, trecut prin psihologia și sensibilitatea scriitorului, devine veritabil erou de roman doar în măsura în care-l exprimă în primul rînd pe autorul *cărții*, *mai puțin* prototipurile aflate în viața de toate zilele. În ceea ce mă privește, prototipul a fost reprezentat de om, cu toate problemele lui și cu toate că în cărțile mele românii, maghiarii sau germanii apar cu particularitățile lor naționale, n-am făcut niciodată vreo deosebire între ei, ca oameni. Eu consider că, pe lîngă problemele lui strict personale, omul, oamenii sînt preocupați de marile probleme general umane și acestea cred că le sînt comune personajelor mele, indiferent de structura națională căreia îi aparțin. Ce-aș putea spune deci despre eroina maghiară din romanul meu *Strada Lux* sau despre bătrînul Dénes, al cărui nume l-am luat, de altfel, din amintirile copilăriei? Bătrînul Dénes trăiește și azi. Fiica lui e vînzătoare într-un magazin de articole electrice din București. Bătrînul era ceferist, ca și tata, aveau necazuri comune, erau supuși aceleiași exploatări, durerea lor era aceeași durere, indiferent de limba în care se exprima ea. Aș vrea să fiu bine înțeles. Mă feresc de cuvinte mari, patetice, cînd e vorba de maghiari, de germani. Firește, și cuvintele de acest fel pot fi necesare. Eu mă feresc de ele, fiindcă nu le simt nevoia. Sentimentele mele prietenești față de maghiari nu sînt de ieri, de azi, le port în mine din copilărie, s-au contopit firesc cu lumea sentimentelor mele. Tocmai de aceea, dacă spun, de exemplu, că sînt prieten cu Domokos Géza, n-am în primul rînd senzația că sînt prieten cu un ungur, ci cu Domokos Géza, așa cum și el e, de bună seamă, prieten cu Sălcudeanu,

fără a-şi pune neapărat şi înainte de toate problema că acest Sălcudeanu e român.

Totuşi, la o asemenea înţelegere a lucrurilor, pe plan social, am ajuns mai tîrziu, atunci, cred că mă înţelegi, cînd mi-am dat seama că prieteniile nu pot fi lăsate numai pe seama întîmplării şi nu pot fi fundamentate numai pe amintiri. Ele sînt şi roadele respectului şi ale sincerităţii, pentru că nu pot concepe prietenie adevărată în afara respectului şi sincerităţii reciproce. Nu pot concepe o prietenie în care unul să preia, chiar cînd simte şi judecă altfel anumite lucruri, toate punctele de vedere ale celuilalt.

— Aşadar, eşti adeptul unei prietenii ideale. Aşa ne închipuim că sînt prieteniile dintre scriitori, formate pe baza unei comunităţi de idei, de concepţii estetice. Nu vreau să spun aici că scriitorul e un om cu totul deosebit de toţi ceilalţi. Am totuşi convingerea că prieteniile scriitorilor poartă semnificaţii mai profunde, de vreme ce ei exprimă la modul cel mai sensibil structura sufletească, sentimentele naţionalităţii din care fac parte. Aş vrea să-mi vorbeşti despre prietenii tăi scriitori maghiari. Care e cel mai bun prieten maghiar al tău?

— S-a întîmplat ca în anul 1950, la Moscova, la institutul la care abia intrasem, să cunosc un student, pe Domokos Géza. El era în anul III. Prieteniile se leagă mai ales între oameni ale căror concepţii de viaţă coincid în mod fundamental, care au aceleaşi vederi, să zicem, despre literatură, despre funcţia socială a literaturii. De altfel, toţi colegii de la Moscova mi-au rămas în continuare, şi după reîntoarcere, buni prieteni. Poate că despre asta ţi-a vorbit şi Domokos Géza. În institut am învăţat, adică am înţeles, că omul de litere are o datorie în plus, aceea de a interveni direct şi foarte obiectiv în fenomenele vieţii. O carte nu schimbă un om, asta o poate face numai o cultură, în decursul anilor. Dar tocmai de aceea scriitorul are datoria să contribuie, printr-un efort conjugat, bazîndu-se pe forţa culturii, la perfecţionarea neîntreruptă a omului.

De Domokos Géza m-a apropiat şi faptul că el, Tiberiu Utan şi cu mine eram singurii din aceeaşi parte a ţării, din Ardeal. Ne-am reîntîlnit mereu cu aceeaşi plăcere,

și după anii studenției, am reluat adeseori discuții începute încă de pe atunci, poate că le vom mai relua de multe ori. Există unele păreri cum că scriitorul trebuie să vină, în fiecare nouă carte, în fiece scriere de-a sa, cu idei noi despre viață, despre societate. Societatea nu se schimbă de la o zi la alta, iar ideile despre societate nu se pot nici ele schimba. Despre o idee trebuie să discuți permanent, să te lupți pentru ea, pînă în clipa cînd își găsește aplicarea deplină în viață. Poate că din această pricină, dar poate că și prin educația noastră, am rămas oameni de acțiune publică, subiectul preferat al discuțiilor noastre fiind politica, chiar și atunci cînd discutăm despre literatură, pentru că nici literatura nu poate fi scoasă din acest circuit politic. Cînd spun *politic* — vreau să fiu bine înțeles — termenul e, pentru mine, aproape sinonim cu acela de *social*. Deci în sensul acesta problemele sociale au constituit, constituie și vor mai constitui tema preferată a discuțiilor noastre.

Domokos mi-a fost un bun sfătuitor și în ceea ce privește multe pagini pe care le-am scris. Cu toate că e literat maghiar, cred că e singurul dintre prietenii mei căruia i-am împărtășit pînă și acele gînduri, amănunte pe care, de obicei, un scriitor le socotește cele mai intime secrete ale lui. Îmi aduc aminte, de pildă, de una dintre cărțile mele, poate cel mai izbutit roman pe care l-am scris, *Săptămîna neterminată*. I-am arătat cartea în prima ei versiune, de vreo două sute de pagini. Am avut apoi discuții nenumărate, seară de seară, pînă ce am ajuns eu însumi la convingerea că tot materialul trebuie aruncat la coș. M-am apucat și am scris tot romanul, de la un capăt la altul, o carte de vreo șase sute de pagini, am reluat mereu manuscrisul, pînă ce a ajuns la varianta definitivă.

— Vreme de un deceniu ai fost unul dintre factorii de răspundere ai producției de filme românești. Dacă-mi aduc eu bine aminte, în această perioadă a început atragerea unor scriitori, dar mai ales actori maghiari spre lumea filmului. În ce vezi folosul acestor colaborări — sporadice încă — ce perspective se deschid în această privință în fața literaturii și teatrului maghiar din România?

— Am început să lucrez în cinematografie din 1960. M-am condus după principiul că trebuie să colaborez cu oamenii de talent, indiferent de naționalitatea lor. Înțeleg prin aceasta că nu m-a interesat naționalitatea omului, ci dacă e sau nu un artist veritabil. Trebuie să mărturisesc că mă încearcă întotdeauna un sentiment de mîndrie că am fost primul care a atras spre cinematografie nu numai scriitori maghiari ci și actori. În 1962 a început să lucreze Széles Anna, pe atunci studentă la Institutul de artă teatrală din Tîrgu-Mureș, apoi, un an mai tîrziu, Sebők Klára, Farkas Ibolya. Aceasta din urmă a jucat și în primul meu film, *Partea ta de vină*. Așa a venit spre cinematografie Kovács György, Csiky András și încă mulți alții de la teatrele maghiare din România.

De asemenea, au început să colaboreze cu cinematografia mai mulți scriitori maghiari. Cel dintîi a fost Sütő András. Din păcate, filmele lui nu s-au ridicat întotdeauna la valoarea admirabilei sale proze. Fenomenul nu este particular, li se întîmplă și multor scriitori români. Un foarte bun scenariu a scris și Papp Ferenc. Păcat că nici pînă azi n-a fost transpus pe peliculă. Dată fiind însă valoarea artistică și tematica scenariului, sînt de părere și acum că acest scenariu nu s-a învechit.

Colaborarea dintre scriitorii și actorii maghiari din România și cinematografie continuă. Inițiativele bune sînt întotdeauna viabile. Pe genericele filmelor noastre apar tot mai multe nume ale unor talentați actori maghiari din România și m-ar bucura ca numărul scriitorilor maghiari din România care colaborează cu cinematografia să crească. De pildă, ce admirabil film s-ar putea face — deși n-ar fi o întreprindere lipsită de dificultăți — după romanul lui Bálint Tibor, *Maimuța plîngăreață*.

— Iată-ne și la lecturile tale din literatura maghiară din România. Îi cunoști realizările? Ce anume ți-a stîrnit cu adevărat interesul?

— Aș putea spune că nimic din ceea ce reprezintă valoare artistică la noi nu-mi este străin, indiferent de naționalitatea autorului și de limba în care a fost scrisă cartea. Desigur, întrucît nu citesc în germană, nu pot pătrunde în perimetrul literaturii care se scrie în această limbă, dar traducerile care apar îmi pot da o viziune cît

de cît clară despre problemele care-i frămîntă pe scriitorii germani din România.

Literatura maghiară îmi este mai familiară. Nu pentru că aș citi în limba maghiară, dar aflu, prin intermediul prietenilor, al soției, despre orice apariție interesantă și, dacă pot, o citesc. Spuneam de *Maimuța plîngăreață* a lui Bálint Tibor. Am cunoscut, nu mă sfiesc s-o spun, un scriitor de o mare valoare.

Aș vrea să mai spun aici un lucru. Desigur că mulți scriitori maghiari și germani, ca și scriitorii români, au fost confruntați cu următoarea concepție: uite, se spune, în lucrarea acestui scriitor maghiar nu apar personaje românești, deși acțiunea se desfășoară în Transilvania și acolo trăiesc împreună, români și maghiari. Sau: de ce lipsesc personajele maghiare din cartea acestui scriitor român din Transilvania? N-aș crede că acesta e criteriul pentru a stabili dacă o operă literară oglindește sau nu realitatea convieţuirii.

— Sînt întru totul de acord. Din păcate mai întîlnim și unii scriitori supuși unei astfel de concepții; sînt cei care, să zicem, dau nume vacilor gospodăriei comune ținînd seama de proporția națională a populației: de atîtea ori Florica, de atîtea ori Virág. Nu cred că există vreun realism care să pretindă așa ceva, ca să nu mai vorbim despre exigențe artistice!

— Realitatea este a noastră, a tuturor. Nici eu nu cred că un scriitor maghiar poate deveni mai socialist prezentînd în cadrul acestei realități și un personaj român nerealizat, insuficient conturat, văzut din exterior, în loc de a vorbi cinstit, deschis despre realitatea pe care o trăim cu toții. Desigur, sînt anumite situații cînd din operă nu pot lipsi eroii români, maghiari sau germani, căci altfel ar fi incompletă însăși realitatea, epoca. În *Strada Lux*, înseși evenimentele m-au obligat să aduc în scenă eroii români și maghiari, împreună, n-am procedat nicidecum după vreun criteriu extrinsec literaturii. Repet, dacă un scriitor român, de exemplu, folosește și nume maghiare în lucrarea sa, dar opera rămîne străină deopotrivă și unora și altora, ea nu mai face un serviciu ci, dimpotrivă, un deserviciu ideii prieteniei.

Un scriitor, faptul e știut, se oferă, se exprimă pe sine cu fiece carte a sa. Nu numele personajelor sînt importante, ci modul cum vede scriitorul realitatea, felul cum această realitate îl sensibilizează. E faptul esențial al tuturor temelor, este esențial și cînd avem în vedere ideea prieteniei. Cititorul vrea să cunoască întotdeauna sufletul scriitorului.

— Aceasta îmi aduce aminte de marele poet maghiar Babits Mihály, cel care scria: „Aș vrea să prind în vers nemărginirea / dar dincolo de mine n-am ajuns".

— În sensul că scriitorul e preocupat cu adevărat mereu de aceeași sferă de probleme, își cunoaște mai ales propria lui lume spirituală, și astfel e de la sine înțeles că vede și exprimă acele lucruri ale lumii care se leagă de lumea lui. Aceasta caracterizează paginile multor scriitori maghiari din România — îi amintesc pe cei cunoscuți de mine —, cele semnate de Sütő András, Papp Ferenc sau Bálint Tibor, după cum îi caracterizează și pe alți scriitori români sau maghiari, care se inspiră toți din aceeași realitate, conform structurii sufletești deosebite, a fiecăruia.

1972

BÁLINT TIBOR

Atît de mare îi e credința în necesitatea adevărului, dreptății, omeniei, bunătății, frumosului încît, alături de eroii romanelor și nuvelelor sale, își asumă el însuși riscul luptei de zi cu zi pentru ele. O face și ca publicist, lucid și hotărît în a-și exprima poziția. Astăzi își spune cuvîntul în chestiuni importante, de cel mai larg interes. Odinioară, la începutul carierei sale, voia să intervină doar în drumul cîte unui destin. O făcea cu aceeași pasionată omenie, încercînd să restabilească demnitatea vreunui sătean țintuit la stîlpul infamiei sau să îndrume pe calea cea bună vreun vagabond de la periferie. Nu se lăsa cuprins de oboseală nici dacă se trezea înțepat de bănuieli poncișe — el, proletarul trecut prin ciur și prin dîrmon — pentru „cocoloșirea unor elemente burgheze", nici dacă vagabondul asupra căruia voise să-și exercite vocația de salvator pleca în zori, ușurîndu-l și de bani, și de lucruri.

Romanul lui, *Maimuța plîngăreață*, la al cărui personaj principal, Kálmánka, am făcut aluzie, e, într-adevăr, plin de elemente autobiografice lesne de recunoscut. Cu toate acestea, nu trebuie nimeni să încerce să-i identifice pe Vincze și pe-ai lui cu familia lui Bálint Tibor, ori pe scriitorul însuși cu Kálmánka, căci nu sînt aceiași conform unor fișe de stare civilă, nu au același număr la casă, ci se aseamănă conform esenței lor, iar asta e de-acum o identitate artistică, e un fapt conform adevărului artei. „Și, deoarece simțea mai acut, deoarece fenomenele se amplificau într-însul, avea multe bucurii și avea și multe necazuri", îl caracterizează undeva scriitorul pe Kálmánka. Tot astfel, amplificat, a simțit dintotdeauna și Bálint Tibor viața ce se desfășoară în jurul lui, cu oamenii, cu virtuțile și cu nimicnicia ei deopotrivă. Drumul vieții sale a fost cel puțin la fel de sinuos ca acela al eroului din roman. Nu numai populația de ieri a periferiilor, dar și scriitorul ei însetat de adevăr a fost nevoit, în anii săi de ziarist, să-și poarte calvarul. Și era

cu atît mai dureros cu cît acest calvar nu era într-o tabără dușmană. Însă poate tocmai atunci a învățat Bálint Tibor, sau atunci a ajuns la conștiința legilor luptei și a cunoscut, de asemenea, frumusețile ei. Căci pînă și în clipele celor mai amare decepții el a continuat să creadă în frumusețea umană, în frumusețile sufletului. Această credință l-a adus, alături de talentul lui viguros și de un excepțional simț al limbii, printre cei mai de seamă reprezentanți ai literaturii maghiare din România.

„De ce forța și încăpățînarea au atîta putere asupra gingășiei, intențiilor bune, frumuseții?" se întreabă Kálmánka cel din roman. Răspunzînd parcă de fiecare dată eroului său, Bálint Tibor își scrie fiece rînd, fidel crezului său de scriitor, artei sale, datoriei sale conștient asumate, tocmai pentru ca frumosul să devină puternic iar urîtul, neomenia să se teamă.

— În urma romanelor și nuvelelor tale, te socotim, pe bună dreptate, un scriitor contemporan al periferiilor transilvane, lume pe care o exprimi cu mare forță artistică. În cazul tău însă aceasta nu mai înseamnă — e și semnul vremilor, și acela al forței talentului tău — o tematică exclusiv „de periferie". În cursul convorbirii noastre, aș vrea totuși să mă opresc la această sferă de întrebări. Să încep deci cu asta: în ce fel ai cunoscut mediul proletar românesc? Atît în ceea ce privește experiența ta personală cît și lecturile.

— Care a fost întîlnirea mea cu lumea proletară românească? Eu i-am cunoscut pe proletari conlocuind și în ceea ce privește naționalitatea, și le-am împărtășit și destinul ca pe un destin comun. Dacă e să încep prin a pomeni de colonia Iris unde mi-am petrecut prima parte a copilăriei, în preajma noastră aveam întotdeauna și vecini români, am trăit așadar unii lîngă alții, influențîndu-ne reciproc. Iar atunci cînd cîte-o familie, cum era și a noastră, ajungea să înfrunte cîte-un moment tragic, aflam într-înșii pe oamenii care să ne ajute sincer, vecini și tovarăși înțelegători. Îmi aduc și azi aminte de o familie, Petran. Cînd tata, care suferise un accident de cale ferată, zăcea la

spital, acești Petrani ne-au luat la ei pe noi, copiii și ne-au ținut mai multe zile în șir, hrănindu-ne cu lapte de capră. Deci prima mea impresie despre oamenii români din acest mediu coincide acelei prime experiențe dureroase de care am avut parte crescînd în marginea Clujului.

În ceea ce privește periferia specific românească, am avut prilejul să-i fac cunoștința la București, în acei doi-trei ani cît am locuit acolo. Am reușit atunci să îndrăgesc în oamenii aceia nezdruncinata poftă de viață, umorul, bucuria de a trăi ce răzbătea și în condițiile grele de atunci.

În ordine literară trebuie să fac iar, evident, o întoarcere în timp, căci scrierile lui Alexandru Sahia au fost cele care mi-au înfățișat un proletariat român ajuns la conștiință de sine, un proletariat monumental, deși tragicul destin al lui Sahia l-a împiedecat să realizeze o frescă propriu-zisă a periferiilor românești. După cîteva nuvele de factură romantică, începuse să se preocupe de proletariatul conștient și în curs de organizare.

Un veritabil *katharsis* mi-a provocat mai apoi romanul lui G. M. Zamfirescu, *Maidanul cu dragoste,* pe care l-am și tradus; a apărut cu titlul *Külvárosi szerelem.* Aceasta e și ea o carte interesantă, și ca fenomen literar, și ca modalitate. Am observat că G. M. Zamfirescu, încurajat parcă de exemplul pozitiviștilor francezi, și-a propus nici mai mult, nici mai puțin decît să înfățișeze mahalaua dintr-un singur punct de vedere și anume din acela al promiscuității amoroase, din punctul de vedere al dragostei fără nici un discernămînt. Această strădanie a fost probabil foarte originală pe vremea aceea, a și dus la rezultate interesante dar, încă de pe atunci, criticii români au atras atenția că această unilateralitate comportă primejdia alunecării, de dragul urmăririi unor efecte, în patologie sexuală. Însă, în ceea ce vreau să spun eu despre G. M. Zamfirescu, nu acesta e lucrul hotărîtor, ci acea viziune romantică datorită căreia poate fi apropiat de Gorki. Căci G. M. Zamfirescu dă, prin intermediul unui destin de copil, măsura periferiei orașului românesc, un spațiu plin de bălării și gunoaie, dar care, pentru copilul acelor locuri, e și spațiul marilor posibilități. Subiect în cauză, acest copil retrăiește povestind tot ce vede, compune un cadru, și

efectul e cu atît mai sugestiv cu cît pînă şi primele rătăciri amoroase sînt descoperite printr-un suflet pur, încă crud, de copil.

O nouă staţie pe calea cunoaşterii despre care vorbeam, avînd o rezonanţă încă mai adîncă şi mai originală a fost cartea lui Eugen Barbu, *Groapa*. Am tradus-o în limba maghiară, cu titlul *Gödör*. În opoziţie cu impresiile lecturilor mele anterioare, Barbu nu privea periferia românească nici romantizat, nici în procesul trezirii sale la conştiinţă de sine, ci cu o duritate, aş zice, sociografică. El alege drept loc al acţiunii o parte izolată sau, dacă vrei, supusă izolării, a vechiului Bucureşti, un spaţiu scufundat — care, de atunci, a fost nivelat şi sistematizat şi plantat cu copaci — dar care, pe atunci după mărturia cărţii lui Barbu, era o insulă de oameni sărmani şi un cuib de borfaşi deopotrivă. Interesul lumii acestei cărţi constă în aceea că, spre deosebire de periferia oraşelor maghiare, aşa cum apare ea la József Attila sau la Kassák, cuprinde o populaţie mai complexă. Aici, ca urmare a unor piedici în calea dezvoltării istorice, mai e în floare, chiar şi la începutul secolului nostru, o întreagă lume de hoţi pitoreşti, lume care, în literatura maghiară, s-a stins cam prin deceniile următoare lui 1848 şi despre care a scris şi Móricz Zsigmond un frumos roman. Aşadar, aici trăiesc alături geambaşi şi gunoieri, muncitori atraşi deja de marile fabrici şi hoţi, tot felul de oameni amestecaţi. Într-un mod foarte interesant, hoţii de cai se „reprofilează" ca să zic aşa, din mers, şi se apucă să manglească prin tramvaie, devin hoţi de buzunare. Această carte a constituit o revelaţie şi pentru literatura românească. Nimeni, după cîte ştiu eu, nu zugrăvise periferia românească cu o asemenea acuitate sociografică.

— Ce a însemnat pentru tine, scriitor maghiar familiarizat cu teme asemănătoare, cunoaşterea acestor opere româneşti? Ce experienţă a constituit traducerea lor şi ce greutăţi, din punct de vedere artistic, a comportat? Am pus această întrebare deoarece, conform aprecierii unanime a criticilor, ai izbutit să recreezi, într-adevăr, traducîndu-le, aceste cărţi.

— Aceste cărți au avut asupra mea un efect destul de uimitor, cu toate că, în ceea ce privește viziunea, ele se aflau, ca să zic așa, în afara felului meu de a privi. În orice caz, au îmbogățit imaginea pe care mi-o formasem despre periferiile din orașele țărilor Europei Centrale, a celor din vecinătatea Balcanilor.

În același timp, traducerea m-a pus în fața unor sarcini de-a dreptul palpitante. Eugen Barbu, de pildă, a fost nevoit să regăsească argoul acelei populații pitorești, amestecate, inexistente azi, și, într-o oarecare măsură, să-l și stilizeze. Eu am fost nevoit să-l urmez în această privință și, în cazul meu, greutatea a fost, e chiar hazliu acest lucru, că în maghiară acest limbaj este atît de bogat încît își are un dicționar încă din secolul trecut, un dicționar cu un titlu lung și încurcat care ar veni cam așa: Despre a geambașilor și hoților murdară limbă și obiceiuri ce le au ei, spre a servi de învățătură onoratului și luminatului public și așa mai departe. Însă eu nu l-am putut folosi, căci are azi doar o valoare istorică, se hrănește încă foarte mult din limbajul popular. Argoul maghiar de mai tîrziu s-a nutrit, din germană, a preluat mecanic o mulțime de cuvinte, altora le-a dat un sens peiorativ, iar acestea le-a amestecat uneori cu cuvinte idiș și țigănești. Mai tîrziu s-a limpezit într-o măsură sub influența puterii de stilizare a unor scriitori ca József Attila și Kassák. Dar nici în felul acesta nu mă puteam descurca, deoarece acest mod de vorbire evoca periferiile sau împrejurimile Budapestei. Eu trebuia să regăsesc argoul care se vorbea la periferia orașelor din Transilvania. Așadar, acela care se vorbea la Cluj, de pildă, dar nu stratul superficial, la ordinea zilei și care se hrănea mai ales din limbajul studenților și se compunea din cuvinte ce apar și dispar cu egală ușurință. Se petrec lucruri hazlii cînd vrei să încetățenești cuvintele unui asemenea limbaj în cuprinsul altuia. Căci nu există act mai înspăimîntător și mai lipsit de răspundere decît să transpui vreunul dintre argourile clasice într-un limbaj, să-i zicem așa, golănesc, de efemeră actualitate. Se poate întîmpla ca pînă la apariția cărții acestor „argou actual" să fie compus din cu totul altfel de cuvinte. A trebuit deci să utilizez cuvinte persistente, cu rădăcini adînci, cuvinte care se mențin și nu depind de o anume modă.

— După cele spuse despre oamenii periferiilor, mai precis despre asemănări și deosebiri de limbaj, dă-mi voie să te întreb: ai observat și alte deosebiri, care să se manifeste în structura sufletească, în tradiții, în obiceiuri? Ce părere ai despre acestea?

— Pot vorbi mai ales despre cele pe care le-am observat în literatură. Aici am văzut, puțin uluit și cu multă amărăciune, că, tocmai datorită condițiilor specifice ale dezvoltării capitaliste, lumea proletarilor români a fost și mai *kathartică*, și mai infernală. Condițiile de viață ale oamenilor din mahalalele bucureștene erau poate și mai precare. Evident, aceasta avea o legătură și cu poziția cartierelor mărginașe, și cu caracterul mai nemilos al exploatării capitaliste. Adeseori pierea jumătate din cîte-o familie mai numeroasă, ca urmare a inexistenței unei asistențe medicale și a subnutriției, iar omul care trecea cu coșciugul în spinare ulițele mărginașe, ca de pildă în cărțile amintite, nici nu mai constituia o apariție care să emoționeze. Existau apoi și deosebiri în ceea ce privește compoziția, erau mai puțini muncitori care să fi putut trezi conștiința acelei pături de oameni total doborîți de lipsuri, să-i fi putut tulbura ca, să zicem, în acele cartiere ardelenești, unde un ritm mai rapid al dezvoltării capitaliste apucase să le pună cîte ceva la dispoziție, creîndu-le, într-un fel, și anumite pretenții.

— *Maimuța plîngăreață* a prins glas acum și în limba română. Corespunzător tradițiilor și rangului cărții tale, cei ce se ocupă de difuzare ți-au organizat cîteva întîlniri cu cititorii români. Ai avut astfel ocazia să li te înfățișezi personal, la București și la Pitești. Acesta din urmă, oraș muntenesc în plină industrializare, n-are cum să aibă prea multe cunoștințe despre noi, maghiarii din România. În ceea ce privește amintirea ungurilor de odinioară din Pitești, am constatat că se pierde tot mai mult în uitare. Cum te-au primit piteștenii pe tine, scriitor maghiar din România, cum ți-au întîmpinat romanul despre oamenii sărmani ai Clujului?

— O spun deschis, întîlnirea mea cu cititorii piteșteni, cu oamenii simpli din Pitești a fost una dintre cele mai emoționante din viața mea. Deși formularea asta e exagerată, „oamenii simpli din Pitești", căci în acest oraș s-a format o pătură de cititori deosebit de cultivați, tocmai în deceniile din urmă și, mai ales, datorită industrializării. Sînt niște cititori caracterizați printr-o excepțională curiozitate și o mare sete de cultură și literatură. Mărturisesc că înainte de a pleca într-acolo, împreună cu directorul editurii și cu traducătorul cărții, aveam anumite îndoieli. Mă gîndeam că nu mă pot aștepta la cine știe ce din partea unor oameni care poate că — ba, chiar cu siguranță — n-au citit nici măcar o nuvelă de-a mea. Nu pot sconta, îmi ziceam, pe o încredere anticipată atît de mare încît, chiar dacă, să zicem, în maghiară cartea mea e bună sau prima impresie a cititorului român e bună, să-mi cîștig de îndată fie și cinci sau șase cititori. În ciuda acestor gînduri, într-o jumătate de oră am dat vreo treizeci-patruzeci de autografe, și, fără nici o organizare oficială, s-a format o încredere spontană și fierbinte față de mine și de cartea mea, într-atît încît unul dintre cumpărători, un profesor pensionar, și-a exprimat în numele tuturor celorlalți mulțumirea plină de emoție pentru că am venit printre ei și că ei, cititorii români, au avut prilejul să se întîlnească cu un scriitor maghiar. Această întîlnire, repet, m-a răscolit extraordinar și m-a mișcat, ea va rămîne una dintre cele mai dragi amintiri ale mele.

— Apariția cărții tale în românește a impus un fenomen nou, interesant. Editura Kriterion a pornit să scoată în serie operele reprezentative ale scriitorilor maghiari din România, însoțind cerința unor bune traduceri românești și de ideea de a înlesni drumul acestor opere prin cîte-o prefață scrisă de către unii dintre cei mai de seamă scriitori români. Domokos Géza a vorbit despre asta în interviul ce i l-am luat. Romanul tău a fost prefațat de către Eugen Barbu. Aceasta e o colaborare cu totul specifică între scriitorii români și maghiari. Întrebarea mea ar fi următoarea: după părerea ta, cum ți-a apropiat Eugen Barbu romanul de sufletul cititorului român, în ce măsură l-a

înțeles, l-a simțit, — ți-a fost, așadar, o bună călăuză?

— La început, după cum scrie și în prefață, Eugen Barbu a șovăit puțin în a satisface cererea editurii, temîndu-se ca prefața să nu alunece în zona a cine știe ce politețuri reciproce, căci — așa cum o și spune — eu am fost acela care am tradus *Groapa*. Apoi însă, tot după cum scrie în prefață, pe măsură ce răsfoia și citea cartea, această îngrijorare începea să dispară. Vedea că s-a întîlnit cu ceva ce-i era cunoscut, cu viața periferiilor ardelene. Acea înaltă prețuire ce se vădește în felul cum îmi situează cartea, nu numai în cadrul literaturii de aici ci și în cadrul celei universale, m-a emoționat total și m-a uimit.

Evident, a fost întotdeauna nevoie și este bine ca, în afara noastră care ne sîntem, nu-i așa, prieteni, cititori și susținători, să mai arunce și alții cîte-o privire asupra rezultatelor muncii noastre și să le auzim și judecățile. Căci etalonul pe care ne-am deprins să-l utilizăm în urma dezvoltării literaturii și esteticii maghiare nu este unicul. Barbu și-a putut permite să-mi evalueze strădania conform judecății sale proprii, total independent de punctele noastre de vedere, uneori închistate, care mă aseamănă uneori cu Nagy Lajos, scriitor puritan și de-o obiectivitate necruțătoare, alteori cu Krúdy Gyula, care știe să topească proza ca într-un vis, spre a nu pomeni decît aceste două cazuri extreme...

— În vreme ce tu semeni, în primul rînd, cu Bálint Tibor...

— În orice caz, aș vrea să cred că va fi tot mai mult așa. Ei bine, cum ziceam, m-a emoționat această apreciere asociativă, caracteristică unui scriitor extrem de cult, ca și rezonanța pe care cartea mea a avut-o la Eugen Barbu, faptul că romanul meu l-a putut emoționa pe el, care a văzut și a trăit, de asemenea, în mahalalele românești, mulțime de cruzimi, fapte lipsite de omenie.

— Despre activitatea ta de traducător am vorbit adineaori. Printre traducerile tale nu se numără doar cărți de G. M. Zamfirescu și Eugen Barbu, ci, de pildă, operele unui scriitor atît de îndepărtat de noi ca Ion Luca Caragiale, unul dintre clasicii români a cărui traducere implică dificultăți ex-

treme. Bajor Andor a recunoscut deschis că n-a aflat tonul potrivit pentru Caragiale, lăudînd, în acelaşi timp, performanţa ta. Ce poţi spune despre greutăţile şi frumuseţea traducerii lui Caragiale?

— Mă întreb adeseori de ce e atît de greu de tradus proza lui Caragiale, am şi scris despre asta, iar acum nu pot decît să mă repet. Caragiale e un reprezentant al literaturii citadine, într-un sens mai restrîns, al literaturii specific bucureştene, dar, în acelaşi timp, poartă într-însul tot ce a cristalizat sufletul poporului român în materie de umor, acea atitudine care l-a ajutat să supravieţuiască celor mai grele perioade din istoria sa. Simt în cîte-o vorbă, exclamaţie, zîmbet uimit, privire poncişă, în felul cum se opreşte în faţa cîte unei strîmbătăţi a vieţii, o sinteză desăvîrşită, o expresie pură, concentrată, specifică sufletului poporului. Dar aceasta e doar o latură a lucrurilor, căci, în acelaşi timp, Caragiale trăieşte în vîrtejul metropolei şi cunoaşte sute de specimene ale acestei vieţi agitate, pornite pe calea dezvoltării capitaliste şi a îmburghezirii, de la tot felul de oameni amărîţi care se chinuie şi suferă la învăţătorul corupt prin forţa împrejurărilor, de la funcţionarul birocrat la oratorul de piaţă, de la presa decăzută şi coruptă la ministrul mincinos, de la adevăratul patriot la naţionalistul minat de ură. El cunoaşte şi limbajul tuturor acestor tipuri, gesturile, ticurile lor verbale. Cîte-un epitet, o comparaţie, expresie dezvăluie de fiecare dată sufletul „eroului", care nici nu şi-a petrecut poate copilăria în Bucureşti ci într-un orăşel de cîmpie sau chiar la ţară. E vorba de tot ceea ce e, la Caragiale, sinteză genială, limbaj complex, stilizare extremă şi ceea ce este, poate, fenomen unic şi în literatura română.

— În încheiere, aş vrea să te întreb cîte ceva despre un subiect mult discutat în ultima vreme, anume despre înfăţişarea literară a trăsăturilor specific naţionale ale muncitorimii. Mult timp nu s-a vorbit despre asta, ca şi cum muncitorimea n-ar putea avea trăsături specific naţionale, ca şi cum responsabilitatea naţională nu s-ar cuprinde chiar în ideea internaţionalismului proletar. Cum

vezi responsabilitățile, sarcinile actuale ale muncitorimii în ceea ce privește viitorul națiunii, al naționalității, al cunoașterii de sine? Și, în această privință, îi revin oare unele lucruri de făcut unui scriitor maghiar din România care zugrăvește viața muncitorimii?

— Pentru a nu ne crede fără antecedente, după cum nici nu putem fi, noi trebuie să ne reîntoarcem mereu la József Attila, și atunci cînd discutăm noțiunea de apartenență, de specific maghiar în sensul european, socialist al cuvîntului. Căci atunci cînd József Attila, asemeni marelui său precursor, Ady Endre, cugetă încrîncenat la destinul națiunii sale, el plînge sincer în fața naționalității sale și trăiește uriașa responsabilitate a poetului. Cînd își rostește marea filipică despre catastrofa istorică și despre clasele dominante și cînd simte compromisă și, aparent, blestemă el însuși noțiunea neamului de care ține, izbucnește în același timp: „Și, totuși, ungur, exilat, / sufletul meu tresare-n țipăt“ ...

Evident, conștiința naționalității înseamnă structură, în trecut însemna o structură care implica aproape autoapărarea, supraviețuirea, și dacă ai dezintegrat-o atunci — indiferent de clasa căreia îi aparții — structura s-a desfăcut și ea, s-a destrămat acel schelet puternic, necesar, și te trezești aruncat în bătaia tuturor vînturilor.

Evident, în cadrul relațiilor istorico-sociale de azi, a căpătat și această noțiune noi determinări, noi înțelesuri și, astfel, și cauza naționalității maghiare din România apare într-o altă lumină. Problema se pune în alt fel, dar nici în noile condiții n-o putem da uitării.

Cu toate că sîntem scriitori de clasă — în sensul că sîntem purtători ai umanismului clasei noastre — toată această tradiție și calitate pe care o cuprinde noțiunea de naționalitate în statul socialist este adînc înrădăcinată în noi. Fie că sîntem scriitori ai proletariatului, ai țărănimii, fie că reprezentăm categoria intelectualității, trebuie să înfățișăm în literatura pe care o facem totalitatea străduințelor naționalității noastre care trăiește și muncește aici, ca și consonanța cu cauza națiunii române, să înfățișăm toate acestea în profunzime și în desăvîrșită interdepen-

dență. Nu-mi pot imagina o literatură care, sub pretextul literaturii de clasă sau al oricărei alte literaturi, ar putea renunța și pentru o clipă la această străduință de a înfățișa profund și sincer destinul național, al naționalității de care e legată. Nici literatura română nu renunță, ci se străduiește să oglindească, la un înalt nivel, la nivelul artei, al socialismului, acel sentiment național sincer care dă avînt întregii națiuni.

1972

PÁSKÁNDI GÉZA

În urmă cu douăzeci şi unu de ani, un poet-gazetar, în vîrstă de şaptesprezece ani, descoperă cu bucurie versurile unui poet mai vîrstnic decît el cu patru ani, şi le publică în revista al cărei colaborator era. Ce este ciudat aici? Ciudat este desigur debutul amîndurora şi, întrucîtva, activitatea fiecăruia de pînă atunci. Descoperitul era Kányádi Sándor. Descoperitorul: Páskándi Géza. Tînărul de şaptesprezece ani care era pe-atunci Páskándi Géza descoperise la vremea aceea o lume a sa, care-şi avea începutul în cartierul muncitoresc din Satu Mare şi se întregea cu redacţia cotidianului tineretului din Bucureşti. Pasiunea descoperitorului nu l-a mai părăsit de atunci — şi ce de lucruri noi, tulburătoare, scoate la lumină pe zi ce trece. În jurul său se dezlănţuie furtuni ale criticii, iar el întîmpină provocările cu sfidare, uneori, alteori însă nici măcar nu le ia în seamă — are destule treburi, mai grabnice. Trebuie să ne pună bunăoară în faţă o oglindă, în care să ne vedem fie pe noi înşine, fie pe el, să vedem întreaga noastră existenţă; o oglindă care este poezia, nuvela şi drama; care uneori ne apare senină, alteori grotescă, dar întotdeauna rămîne sinceră. Pe Páskándi îl poţi iubi sau poţi să nu-l iubeşti, dar atîta vreme cît el ucide cu pana lui — şi face asta pentru noi — „balauri cu şapte capete", Páskándi nu poate fi privit cu indiferenţă.

Întrebările mele le tratează cu acea concizie care este caracteristică dramaturgului; îmi răspunde laconic, la fel ca personajele sale pe scenă. Fie-mi îngăduit s-o spun, în prefaţa colocviului nostru, şi ca o întregire a răspunsurilor sale, că printre poeţii români, printre scriitorii români — tineri şi netineri — are foarte mulţi prieteni. Şi încă ceva; cunoaşte într-o cu mult mai mare măsură decît mulţi dintre noi literatura română clasică şi contemporană. Într-o vreme, aceste opere au însemnat pentru el speranţa, încrederea, uitarea — lumea liberă a

spiritului. Le-a rămas credincios. Credincios spiritului lor stimulator al gîndirii.

— Prima mea întrebare se adresează dramaturgului Páskándi, pe care opinia publică literară îl apreciază drept unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai scrisului maghiar din România pe tărîmul dramaturgiei moderne. Criticii tăi te consideră adeptul consecvent al dramei absurde (sau, cu o expresie pe care o îndrăgești, absurdoide). În această ordine a lucrurilor, te înrudești nu doar cu unul dintre tinerii dramaturgi români. Bunăoară, cu Marin Sorescu. Sesizezi oare o înrîurire reciprocă sau un izvor de inspirație comună operelor tale și operelor similare ale confraților tăi români?

— Din partea lui Sorescu, firește, nici vorbă nu poate fi de ceva asemănător; el nici nu știe ungurește. Iar în ce mă privește, faptul este exclus, pentru că pentru prima oară am scris asemenea dialoguri în 1963, dar în aceeași manieră mi-am conceput unele din nuvelele și schițele mele mai vechi, ba și unele din poeziile scrise încă în copilărie. Eu cred că în cea mai mare măsură mă regăsesc în folclorul de factură comică și grotescă și în scrisul lui Karinthy — mai mult chiar, într-al lui Mikszáth Kálmán. După cum și Sorescu, sînt convins, dorește de fapt să perpetueze o direcție inițială de Urmuz și Caragiale, mai mult, de Creangă și Anton Pann. Desigur, cînd spun asta, nu mă refer la temele abordate de el, ci la tonalitate, la stil — la teme și mijloace de expresie reluate creator.

— Ai tradus și traduci mult din românește. Din Tudor Arghezi și, alături de el, din Ion Barbu, apoi din Marin Sorescu și Nichita Stănescu, așadar, din poeți diferiți ca generație și, pe de altă parte, foarte diferiți și ca structură lirică. Ce rămîne totuși comun acestor opere care ți-au stîrnit interesul de traducător?

— Pe Arghezi și pe Ion Barbu îi socotesc poeți foarte mari. Vîrfurile liricii românești. Care au pătruns și în lirica universală. Stănescu le este discipol — ca și excepționalul Blaga. Sorescu (făcînd abstracție de impulsul care

i-a fost imprimat de Prévert) este, de asemenea, în esenţă, moştenitorul liric al acestor doi mari poeţi clasici.

— Răspunsul nu mi se pare complet, să mai zăbovim puţin. După ce criteriu alegi versurile pe care le traduci în ungureşte?

— Am tradus pînă acum foarte multe poezii, nici n-aş putea înşira autorii, titlurile, şi voi mai traduce încă mult. Criteriul în alegere este unul singur: poetul, sau cel puţin versurile pe care i le traduc trebuie să-mi placă. Cred că, cu excepţia cîtorva cazuri, cînd am tradus din nevoia de a-mi „cîştiga pîinea" (în paranteză fie spus, m-am străduit să le tălmăcesc şi pe acelea pe măsura întregii mele priceperi), am rămas întotdeauna ferm credincios acestui principiu etic. Firește, şi de-acum încolo voi proceda în acelaşi chip. De altfel, intenţionez să predau Editurii Kriterion, unde lucrez ca lector, o culegere alcătuită din cele mai dragi şi mai izbutite dintre traducerile mele.

— În cursul activităţii tale de traducător, dar şi altfel, în viaţa literară de fiecare zi, ai ajuns să întreţii relaţii apropiate sau chiar prietenești cu foarte mulţi poeţi şi prozatori români. Acest interviu se desfăşoară mai mult atingînd, semnalînd problemele. Continuînd deci în acest fel, ce nume de scriitori români, prieteni sau cunoştinţe apropiate, ai putea aminti, aşa, la repezeală?

— Chiar şi o simplă înşiruire ar dura, poate, prea mult. Trebuie să încerc totuşi. S-au dovedit mereu gata să-mi sară în ajutor, prin activitatea lor în cadrul Uniunii scriitorilor, în redacţii, (îi voi numi în ordine temporală, cea a desfăşurării vieţii mele) scriitori ca Pop Simion, Mihai Beniuc, Ion Brad, Remus Luca, Geta Horodincă, Dumitru Radu Popescu, Traian Iancu. De mulţi mă leagă sentimente cordiale, o caldă simpatie. Pot vorbi în acest sens despre Eugen Jebeleanu, Nichita Stănescu, Veronica Porumbacu, Petre Stoica, Victor Tulbure, Al. Ivasiuc, Anghel Dumbrăveanu, Vasile Spoială, Augustin Buzura, Aurel Rău, Titus Popovici, Mircea Tomuş şi Ion Băieşu. Fără a mai vorbi despre cei cu care sînt în bune relaţii colegiale.

— Totuşi, pe cine ai scoate în evidenţă din această listă atît de bogată?

— Evident, îi iubim cel mai mult pe cei cu care ne asemănăm, în mare, în ceea ce privește crezul estetic. Stănescu, Stoica, Buzura, Ivasiuc, Spoială. Sînt cei cu care ne stimăm reciproc și la modul cel mai sincer, căci avem aceleași principii, convingeri despre umanismul socialist, despre însemnătatea cunoașterii celor două culturi, despre respectul reciproc față de limba, de tradițiile fiecăruia dintre noi, cei care, ca și mine, se interesează sincer, mînați de eterna curiozitate a spiritului, de valorile literaturii și acest interes nu are nimic protocolar, nu este impus de împrejurări, ci e numai sete și foame a spiritului.

— Aș vrea o singură impresie, cea mai semnificativă în ceea ce privește relațiile tale prietenești. Sau, reformulînd: ce întîmplare din viața ta crezi că exprimă cel mai bine prietenia scriitoricească româno-maghiară?

— Cînd, fără ca cineva să mi-o fi solicitat și fără ca această faptă să fi avut vreo „perspectivă", m-am apucat și am tradus, ca pentru mine însumi, cîteva poezii de Arghezi, Ion Barbu și Stănescu.

Am trăit și o impresie zguduitoare. Pe Nicolae Labiș l-am văzut, pentru întîia și ultima oară, la o conferință a tinerilor scriitori, la banchet. Am ciocnit un pahar, am schimbat cîteva cuvinte fără importanță, asta a fost tot. Adeseori, după aceea, mi-am amintit de acest foarte talentat poet, mort pretimpuriu. Vedeam în el — reluîndu-l aproape pe Radnóti Miklós — simbolul încununat de pahare al șanselor ireversibile.

1971

GÁLFALVI ZSOLT

Casa Scînteii, etajul șase. La înălțimea asta, pare că vara ce toropește străzile capitalei e și mai fierbinte. Cu toate că acest birou, aici, în sediul Consiliului Culturii și Educației Socialiste, e îndeajuns de ferit de razele soarelui. Gálfalvi Zsolt se scuză că-și scoate haina și-și descheie și nasturele de la gulerul cămășii. Ordinea ministerială ignoră canicula. Însă de ce se scuză în fața mea, care — n-am să mă pot deprinde niciodată cu uzanțele protocolare!— am venit în cămașă la această întîlnire?

Privindu-l din afară, de departe, necunoscîndu-l, l-ai putea crede pe Gálfalvi Zsolt un om închis la toți nasturii — în sens metaforic, evident; citindu-i doar scrierile, am avut și eu, multă vreme, o părere asemănătoare în ceea ce-l privește. Apoi, în plină arșiță a istoriei, am avut prilejul să-l văd desferecîndu-se. Țin minte și azi una dintre declarațiile sale, de pe la mijlocul deceniului al șaselea. Articolul apăruse în revista *Utunk*. Arunca în luptă un lung șir de argumente și de idei, le îndrepta împotriva sclerozării spirituale, a unilateralității punctelor de vedere, a închistării dogmatice. Mi-a fost de mare folos acea scriere, m-a ajutat mult să-mi adun propriile gînduri. Am avut prilejul apoi să-i citesc mărturia despre arta lui Illyés Gyula — cel care e, și după propria mea încredințare, cel mai de seamă poet — tocmai într-o vreme cînd o asemenea mărturie era prea puțin oportună. Dar am avut ocazia să-l cunosc, și în viața mea particulară, pe Gálfalvi Zsolt — cu gulerul cămășii descheiat. Cîtă vreme fusese redactor la *Igaz Szó*, eu, colaborator extern îndepărtat, vedeam într-însul un redactor punctual, scrupulos, atent, dar puțin cam rece. La *Előre*, mi-a fost, o bucată de vreme, șef direct. Îmi îndruma activitatea, dar nu prin dispoziții ci cu vorbă bună, convingătoare, prietenește, ascultîndu-mi obiecțiile pînă la capăt și dorind să-și dovedească dreptatea cu argumente. Nu desconsidera cuvîntul scris al colaboratorilor. Le socotea la fel de importante ca și pe cele ale lui proprii. Cred că

aceasta e o piatră de încercare în meseria noastră și, tocmai de aceea, puterea de a ne învinge orgoliul e o trăsătură ce stîrnește atîta simpatie.

— În cariera ta de pînă acum, ți s-au oferit nenumărate prilejuri de a cunoaște îndeaproape scriitori, oameni de artă români, în diverse împrejurări și la diferite locuri de muncă. Care e impresia ta cea mai semnificativă din domeniul acestor prietenii, cunoștințe?

— Ar fi greu de așezat în timp și în spațiu un moment care să fie cel mai semnificativ, de vreme ce raporturile de prietenie, de colaborare, de organizație dintre scriitorii români și cei maghiari din România sînt, ca o trăsătură distinctivă a întregii noastre vieți literare și culturale, permanente și cuprinzătoare. Așa că aș vrea să vorbesc mai degrabă despre acest conținut, chemînd în ajutor o amintire din trecutul apropiat. Am luat parte, de curînd, în orașul de reședință a județului Harghita, la Miercurea Ciuc, la o întîlnire cu cititorii. Eram împreună cu un prieten, poet român. Eu i-am prezentat volumul de versuri apărut atunci în maghiară, iar el a răspuns la întrebările cititorilor. Fără să ne fi înțeles în prealabil, am evocat amîndoi experiențele de la începutul anilor cincizeci, de la Cluj, am vorbit despre felul cum s-au legat prieteniile trainice dintre tinerii de atunci. Prietenul meu, poetul, era secretar al Filialei Uniunii scriitorilor, eu lucram ca redactor la *Utunk* și aveam amîndoi, față de situația noastră de acum, un uriaș avantaj: purtam pe umeri douăzeci de ani. Noi socoteam că e lucrul cel mai firesc să discutăm orice problemă de-a noastră atît în redacție, cît și la ședințele Uniunii scriitorilor sau la mesele albe. Prietenia, interesul unuia față de lucrările celuilalt se realiza nu programatic, ci cu firescul celor de la sine înțelese. Acea atmosferă entuziastă și plină de franchețe a rămas vie în amintirea noastră, chiar dacă am apucat să aflăm de atunci că, de multe ori, în țesătura complexă a vieții literare, n-am găsit cele mai potrivite răspunsuri, chiar dacă ni s-a întîmplat să simplificăm într-un mod nepermis atîtea probleme ale vieții și ale literaturii. Oricum, încercam să contribuim în felul nostru la nașterea

noii literaturi, părtaşă avîntatelor prefaceri revoluţionare. Aceste amintiri sînt puternice şi obligă şi azi, ele s-au topit în sufletele, în inimile noastre, laolaltă cu recunoaşterea faptului că nu putem realiza o muncă utilă decît preţuindu-ne unii pe alţii. Culorile prieteniilor legate pe vremea cînd eram abia ieşiţi din copilărie sînt vii pe mai departe, chiar dacă timpul, natura muncii şi domeniul de activitate ne-a despărţit, pe mulţi dintre noi, tinerii de odinioară. Totuşi, aflăm cu mare uşurinţă tonul comun, chiar şi după ani întregi de întrerupere, iar cuvîntul menit să ne orienteze în problemele noastre comune capătă şi el o mai mare greutate atunci cînd îi evocăm pe Gaál Gábor sau pe Emil Isac. Mă bucur de fiecare dată cînd citesc că între tinerii scriitori români şi maghiari de azi se leagă prietenii, căci oamenii sînt cei care realizează în practică programul de principiu al cunoaşterii, al preţuirii reciproce, relaţiile personale sînt cele ce-i dau căldură.

— Bănuiesc că adineaori vorbeai despre Ion Brad. Tînărul poet de altădată este astăzi unul dintre vicepreşedinţii Consiliului Culturii şi Educaţiei Socialiste, iar tu conduci, în cadrul aceluiaşi Consiliu, Direcţia naţionalităţilor. Oare prietenia de atunci, de la Cluj, are, ca să zic aşa, şi o valoare obştească, aşadar se dovedeşte fructoasă şi în rezolvarea problemelor culturale ale naţionalităţilor conlocuitoare?

— Într-adevăr, la Miercurea Ciuc am fost cu Ion Brad, dar aş fi putut vorbi, tot atît de bine, şi despre alţii. În relaţiile de serviciu, legăturile personale nu sînt de primă importanţă, dar contează extrem de mult dacă, în cursul discutării diferitelor probleme, te poţi baza pe un fond deja existent de locuri cunoscute şi nu trebuie să depui eforturi pentru a-ţi convinge interlocutorul de adevăruri fundamentale. De exemplu, Brad a scris o carte despre publicistica lui Emil Isac şi, ca atare, s-a documentat, studiind întreaga moştenire a scriitorului. Iar această moştenire este — după cum se ştie — extrem de bogată în amintiri ale relaţiilor literare şi culturale româno-maghiare. Astfel că, dacă vine vorba, de pildă, despre aceea că teatrele româneşti şi cele maghiare din România ar trebui să reprezinte reciproc cele mai bune crea-

ții ale scriitorilor clasici și contemporani, Brad cunoaște antecedentele, știe și că, prin anii douăzeci, Teatrul maghiar din Cluj a jucat numeroși autori români, de la Caragiale la Victor Eftimiu, mai mult, că premiera absolută a piesei lui Blaga, *Cruciada copiilor,* a avut loc în limba maghiară sau — ca să rămînem în aceeași sferă de probleme — dacă Direcția noastră susține că operele clasicilor maghiari și ale celor mai buni scriitori contemporani maghiari din România trebuie puse la îndemîna cititorilor și aduse în fața spectatorilor în traduceri care să corespundă valoric, Brad propune reprezentarea *Tragediei omului,* în tălmăcirea lui Goga, sau a lui *Bánk bán,* în aceea a lui Adrian Maniu. Sintetizînd: contează mult și relațiile de prietenie, dar și mai importantă e buna orientare, cunoașterea bazată pe capacitatea aprecierii valorilor. Cunoașterea concretă a tradițiilor fraternității înlesnește înțelegerea mai profundă a importanței relațiilor noastre de azi, ne apropie, în suflet și spirit, deopotrivă, continuturile conviețuirii.

— Aș vrea să întîrziem puțin asupra problemelor teatrului, ale dramaturgiei maghiare din România, ca și a legăturilor reciproce în acest domeniu. Deocamdată, să mai rămînem însă la amintirile personale. N-aș crede să fi epuizat acest subiect.

— Firește că nu. Aș putea evoca multe nume, și mai multe episoade. Însă, pentru mine, esențialul este conținutul și folosul obștesc al acestora. Așadar, în loc de a compune o listă de nume, aș vorbi mai degrabă despre faptul că, de exemplu îl îndrăgesc în mod deosebit pe Mihai Beniuc, deoarece el continuă în practică tradițiile fraternității, atît prin tălmăcirea lui József Attila, cît și prin comentarea competentă a operelor unor scriitori maghiari din România, apărute în traducere, că îl stimez ca pe unul dintre cei mai buni cunoscători și traducători ai literaturii maghiare și socotesc că, în atitudinea sa consecvent internaționalistă, e foarte important faptul că subliniază întotdeauna rolul cunoașterii reciproce și popularizează aspectele ei în presa literară românească.

Iubesc și respect la Titus Popovici — pe lîngă excepționalul său talent de romancier — faptul că tratează conviețuirea drept o problemă strîns legată de atitudinea scrii-

torului, angajat și responsabil. Ar trebui să vorbim mai des despre aceste lucruri, s-o facem tot atît de deschis, cu o partinitate la fel de consecventă ca aceea din ciclul său de amintiri, apărut cu cîtăva vreme în urmă, sau din prefața la cartea lui Sütő Ardrás. Titus Popovici, care cunoaște îndeaproape realitatea convieţuirii și o interpretează în spirit marxist-leninist, știe și face cunoscut faptul că această realitate, convieţuirea, fraternitatea, cunoașterea reciprocă, înfruntarea deschisă a problemelor concordă cu interesele poporului român, în aceeași măsură în care constituie o chestiune vitală și pentru naționalitatea maghiară din România. E vorba aici de un sistem al condiționărilor reciproce, al conexiunilor și, în această privinţă, cuvîntul lui Titus are, pe bună dreptate, greutate. Socotesc ciclul despre care vorbeam o manifestare de seamă și foarte încurajatoare în viața noastră intelectuală și aș fi fost bucuros dacă ecoul ei în revistele maghiare din România ar fi fost mai larg și mai rodnic.

Uneori, marii noștri clasici înlesnesc direct această apropiere prietenească. Am cunoscut-o pe Veronica Porumbacu pe vremea cînd, aflată în zona de atracţie a poeziei lui József Attila, aș putea spune și că de dragul lui József Attila se apucase să învețe ungurește. Am scris postfața la primul ei volum de traduceri din versurile lui József Attila și această colaborare a pus bazele prieteniei noastre. Mai tîrziu, Veronica Porumbacu l-a tradus pe Vörösmarty. Păstrez — e o amintire plăcută — o scrisoare a ei, din acea perioadă, în care, comunicînd lucruri cotidiene, se folosește, involuntar, de limba cu nobilă rezonanță și cu turnură romantică a acestui poet din alt veac.

Exemplele ar putea fi înmulţite. Aș comite o impoliteţe dacă i-aș omite pe colegii mei, luați în sens mai restrîns, criticii. Și asta cu atît mai mult cu cît există doi critici a căror activitate a contribuit în mare măsură la înțelegerea, în ceea ce mă privește, a proceselor din literatura română contemporană. E vorba de Ov. S. Crohmălniceanu și de N. Tertulian, acesta din urmă fiind, de altfel, și cel mai profund cunoscător și exeget român al operei lui Lukács György. Încă de pe la începutul anilor cincizeci, mă simțeam foarte apropiat de vederile estetice exprimate în scrierile lor. Încă de atunci, urmăresc cu atenţie tot ce

scriu. Această stimă și simpatie s-au adîncit și datorită faptului că, în conformitate cu obiceiurile specifice, ca să folosesc o expresie mai blîndă, ale acelei epoci, am avut și eu de suportat — pentru opinii asemănătoare — admonestări, sărace în argumente, dar cu atît mai bogate în epitete răsunătoare. Nu e întîmplător, de bună seamă, nici faptul că aceste opinii criticate atunci au fost, după cîțiva ani, anatemizate din nou, de astă dată de către alții și calificate, de dragul variației, drept dogmatice.

— În scrierile tale critice, urmărești întotdeauna fenomenele literaturii maghiare din România în corelații largi, căutînd să le afli locul, ca să zic așa, în contextul național, general. Te interesează să găsești fenomenele paralele sau asemănătoare din literatura română. Orientarea ta în prezentul literaturii române a fost facilitată de legăturile personale, de prieteniile cu scriitorii, cu criticii literari români?

— Foarte mult, căci convorbirile particulare m-au ajutat, prin caracterul lor imediat și de vie oralitate, să-mi clarific o serie de probleme, de fenomene pentru înțelegerea cărora e necesară cunoașterea unor tradiții specifice, a vieții intime, sufletești — în lipsa unui termen mai adecvat —, a structurii interne a literaturii. Există orientări contemporane care urmăresc să despartă opera de creatorul ei și, mai cu seamă, de epoca și de societatea în care s-a născut. Eu nu pot fi de acord cu acestea, poate tocmai pentru că studiul atent al literaturii române m-a dus la convingerea că explicația fenomenelor poate fi aflată numai prin cercetarea fundalului istoric și social, a tradițiilor și calităților specifice, respectiv a psihologiei specifice determinate de acestea. Dincolo de obiectivele imediate, practice și de folosul unei mai bune înțelegeri, ar fi de un singular interes — și din punctul de vedere al științei literaturii — cercetarea dezvoltării comune a literaturii române și a celei maghiare din România, începînd de la condițiile politice, sociale, geografice, economice comune și pînă la particularitățile psihice manifestate în tradiții și în cultură. Desigur, nu la nivel de publicistică. Mă gîndesc la o examinare foarte serioasă, care să ia în considerație toate conexiunile, o cercetare cu adevărat științifică. Aceas-

ta, chiar dacă ar pune sub semnul întrebării unele noțiuni ale noastre, devenite uzuale, dar al căror conținut nu a fost suficient limpezit, ar sluji în ultimă instanță la aprofundarea fraternității. Tocmai pentru că fraternitatea ne e scumpă tuturor, nu ne putem îngădui să vorbim despre ea altfel decît cu claritate și responsabilitate profund angajată, așa cum a făcut-o József Attila, îndemnîndu-ne, în poemul *La Dunăre*, la rînduirea treburilor noastre comune.

— Am impresia că, în critica noastră literară, discuțiile asupra lucrărilor românești comportă un fel de politețe de circumstanță, după cum și critica românească e la fel de „amabilă" cu scrierile maghiare. Aceiași critici nu mai umblă deloc cu mănuși cînd e vorba de opere născute în limba lor maternă. Cred însă că un critic de altă limbă, format pe baza altor tradiții culturale, avînd o altă psihologie, ar putea fi, hotărîndu-se să-și expună cu sinceritate opinia, de foarte mare folos în ceea ce privește cunoașterea de sine, în ambele sensuri. Care este părerea criticului Gálfalvi Zsolt?

— Întîmplător, chiar ieri am luat parte la o ședință, la Uniunea scriitorilor, unde s-a formulat o părere asemănătoare. Spre marea mea bucurie, tocmai Crohmălniceanu a fost cel care a remarcat că a sosit vremea ca, trecînd dincolo de politeturi, să începem să vorbim despre lucrurile esențiale. Criticii români să-și spună opinia cu regularitate în legătură cu creațiile literaturii maghiare din România, precum și cei maghiari — despre operele confraților români. Ar fi interesant, atît pentru cititorii, cît și pentru scriitorii români, spunea el, dacă ar putea cunoaște și aprecierea noastră asupra unor opere literare pe care le cunosc. Sînt întru totul de acord cu această atitudine. Aici nu e vorba numai de faptul că mai mulți ochi văd mai multe lucruri ci, în primul rînd, despre aceea că schimbul reciproc de valori — și înțeleg aici prin valori nu numai operele, ci și modul și nivelul gîndirii estetice — poate fi realizat doar dacă vorbim despre acestea cu prețuirea și competența cuvenite muncii comune. Această atitudine, care este și în viața literară cea mai utilă, mai corespunzătoare scopului, presupune exprimarea sinceră, deschisă, argumentată a părerilor noastre. În felul acesta, prin afirmarea comună

a părerilor născute din determinări comune şi particulare, am putea avea la îndemînă instrumente de măsurare a valorilor — mai multe, mai nuanţate. Opiniile estetice sînt profund influenţate de către tradiţiile literaturii respective, de procedeele ei artistice, ca şi de structura sufletească a colectivităţii pe care o reprezintă, astfel că exprimarea reciprocă a părerilor ar fi, chiar şi numai din acest motiv, un factor de activizare a gîndirii, contribuind la înlăturarea provincialismului, luat nu în sensul geografic, ci în cel spiritual. De bună seamă că un critic care cunoaşte în profunzime opera lui Marin Preda ar putea spune lucruri interesante despre arta lui Sütő András, după cum cel care e familiarizat cu universul poetic al lui Sorescu ar putea scrie cu folos despre Páskándi Géza. Pentru a nu lăsa loc neînţelegerilor, vreau să precizez că nu e vorba aici doar de analiza comparatistă, necesară, de altfel, şi ea, ci despre cerinţa îmbogăţirii noastre reciproce cu rezultate ale gîndirii estetice, analizei şi modului de a judeca literatura. Mulţi critici maghiari ar putea spune, împreună cu mine, că redacţiile revistelor literare româneşti ne-au cerut adeseori articole, cu prilejuri festive sau pentru ilustrarea poziţiei unitare a literaturii. Se pare însă că există mai puţină curiozitate faţă de părerile noastre despre opere sau fenomene literare concrete. Fără a fi satisfăcut pe deplin de activitatea scriitorilor maghiari din România, sînt de părere, totuşi, că am făcut mai multe în favoarea afirmării reciprocităţii decît confraţii noştri români, împiedecaţi, poate, şi de numărul insuficient al traducerilor. Trebuie să ne străduim, atît în politica editorială, cît şi în întreaga viaţă literară, să facem creaţiile valoroase ale literaturii naţionalităţilor — incluzînd aici şi tradiţiile din care se nutresc aceste literaturi — să apară în traducere românească şi, astfel, să creeze condiţiile concrete ale cunoaşterii reciproce. Aş vrea să mai adaug că ar fi greşit să vorbim în acest sens numai despre relaţiile dintre literatura română şi literatura maghiară din România, de vreme ce la noi există şi o literatură germană, sîrbă sau ucraineană. Cunoaşterea reciprocă se referă la noi toţi.

— Întrebările următoare se vor adresa în primul rînd tot criticului literar. Aş vrea să vorbim acum despre cultura de mase, despre problemele core-

late ale culturalizării maselor maghiare din România, despre legătura cu literatura. E un subiect cu atît mai oportun, cu cît, pe linia îndrumării de către partid și de stat, Direcția condusă de tine cuprinde întregul vieții culturale a naționalităților, în comun, firește, cu direcțiile de specialitate. Să începem cu teatrul. Nu este prima ta întîlnire cu probleme de acest gen, deoarece ai fost într-o vreme directorul Teatrului din Tîrgu-Mureș. Ghidîndu-te după experiența pe care o ai, în ce măsură crezi că cunoaște publicul românesc valorile dramaturgiei maghiare clasice și cele ale dramaturgiei maghiare din România? Sînt suficiente acele cîteva spectacole la București sau turnee? Ce-ar trebui să se întreprindă pentru ca dramaturgia maghiară din România să fie cunoscută în întreaga țară?

— După părerea mea, trebuie, înainte de toate, continuată reprezentarea dramaturgiei clasice și contemporane românești pe scenele teatrelor maghiare de la noi. Prin continuare nu înțeleg pur și simplu, și nici în primul rînd, creșterea proporției numerice, ci o selecție riguroasă, prevăzătoare, competentă. Nu procedăm în favoarea, ci în defavoarea adîncirii cunoașterii reciproce, dacă aducem în fața spectatorilor maghiari din România piese ce s-au dovedit necorespunzătoare pe scenele românești. Cam aceeași e situația și în ceea ce privește reprezentarea în limba română a pieselor dramaturgiei maghiare din România. Aici, fără a pierde din vedere criteriul calitativ, trebuie să înlocuim improvizațiile și lucrul la întîmplare cu consecvența și cu regularitatea. Am convingerea că, deși dramaturgia nu se înscrie printre cele mai bogate genuri ale noastre, o serie întreagă de opere — tălmăcite la un nivel superior — ar fi întîmpinate cu interes de către publicul spectator românesc.

Direcția noastră, în colaborare cu Direcția teatrelor, depune eforturi pentru ca situația să se îmbunătățească încă din stagiunea următoare. Există un viu interes din partea celor mai buni specialiști români, e necesar doar ca piesele, în traduceri corespunzătoare, să le parvină și, de asemenea, ca intrigile neprincipiale ce se mai ivesc, în toiul luptei autorilor dramatici pentru a se impune, să nu-și

proiecteze umbrele peste acest domeniu. De altfel, aș vrea să amintesc aici că, pe vremea cînd eram director „fără voie" la Teatrul din Tîrgu-Mureș, am colaborat cu o serie de excelenți regizori și scenografii români, care, făcînd cunoștință cu nivelul artei scenice maghiare din România, au ajuns în mod necesar la concluzia că și dramaturgia noastră trebuie să-și aibă valorile ei. Mijloacele specifice scenei pot, de altfel, să contribuie la cunoașterea reciprocă imediată, prin relevarea potențialului artistic al naționalităților. Atunci cînd, de exemplu, secția maghiară a Teatrului din Tîrgu-Mureș a reprezentat, și la București, *Act venețian* de Camil Petrescu, s-a emis opinia, oral și în scris, deopotrivă, că acesta e spectacolul cel mai fidel spiritului autorului și operei. Asemenea realizări demonstrează că știm să primim și să dăm la rîndul nostru, așadar reciproc, și independent de proporțiile numerice.

Trebuie să facem și avem posibilitatea să facem mai mult pentru a trage foloase, în interesul dramaturgiei și artei interpretative, de pe urma colaborării, a celei care e, după caz, rodnică într-adevăr, dintre oamenii de teatru români și maghiari. Eu cred că ar fi firesc și ca Televiziunea Română să includă în emisiunile sale spectacole ale colectivelor teatrelor maghiare din România, bineînțeles, cu subtitrare românească. Aici n-ar fi vorba doar de exercitarea formală a egalității în drepturi, ci, înainte de toate, de icluderea în patrimoniul comun a dramaturgiei maghiare din România și, nu mai puțin, a realizărilor artei spectacolului. Colegii mei români — maeștri recunoscuți ai scenei — cu care am urmărit împreună, de pildă, spectacolul de la Tîrgu-Mureș cu piesa lui Nagy István, *Înainte de potop* sau cel de la Cluj, cu *Strada îngerilor șchiopi* de Bálint Tibor, au fost întru totul de acord cu aceasta. Direcția noastră și-a formulat în mai multe rînduri propunerile și, în ceea ce privește conducerea Televiziunii, sperăm că răspunsul pozitiv va fi facilitat și de faptul că, din inițiativa redacției maghiare, înregistrările mai multor spectacole, cu subtitrare românească, au fost puse la punct. În vederea asigurării concrete a cunoașterii reciproce sînt necesare și condiții materiale, însă în cazul acesta ar trebui sesizată doar însemnătatea problemei.

— Ai vorbit despre televiziune şi aceasta îmi sugerează întrebarea dacă literatura noastră maghiară din România e îndeajuns de cuprinzătoare. Mă gîndesc la faptul că în toate literaturile moderne a crescut importanţa unor specii ca scenariul de televiziune, cel de film sau radiofonic. Ce posibilităţi, şi mai ales, ce perspective au, în această direcţie, scriitorii maghiari din România?

— Nu mă număr printre adepţii părerilor foarte la modă ale lui Mac Luhan şi sînt convins că astronauţii culturii mai au foarte multe de înfăptuit şi în această „galaxie Gutenberg", pe care el o socoteşte depăşită. Cu toate acestea, sînt de acord că proliferarea mijloacelor moderne de informare în masă implică lărgirea ariilor de aplicare ale literaturii. Astfel, chiar dacă nu devin dominante, scenariul de film, de televiziune, ca şi cel radiofonic, se situează pe un loc important. Literatura unei naţionalităţi trebuie, firește, să se dezvolte la fel de nuanţat ca şi literatura oricărei naţiuni. Desigur, pentru aceasta e nevoie ca să folosim un termen de economie politică — şi de cerere. Din păcate, în privinţa literaturii maghiare din România, acest factor nu acţionează încă îndeajuns de stimulator. Drumul puţinelor scenarii ale unor scriitori maghiari din România e, de obicei, îndelung şi accidentat. Cred că e simptomatic faptul că pe baza operelor unui scriitor atît de valoros ca Sütő András s-au născut numai filme slabe. Adeseori, trecînd prin mîinile mulţimii de intermediari — de la traducători şi pînă la regizori — s-a pierdut, acesta e adevărul, tocmai esenţialul. Trebuie să asigurăm, şi pe acest tărîm, condiţii egale, iar în ceea ce priveşte radioul şi televiziunea, aici ar fi nevoie de un plus de iniţiativă din partea redacţiilor maghiare, pe de o parte, şi de asigurarea condiţiilor tehnice şi materiale necesare realizării iniţiativelor, pe de alta.

— Următoarea întrebare atinge, într-o oarecare măsură, o zonă de graniţă. Care e locul şi rolul literaturii maghiare din România în cultura de mase? O ştii prea bine, şi o ştim cu toţii, că operele literare îşi diminuează uneori forţa, intrînd într-un asemenea circuit. Din experienţa Direcţiei voastre, în ce fel crezi că, i s-ar putea asigura un

„rang literar" mai înalt culturii de mase? Şi, în ceea ce priveşte convieţuirea, se relevă oare în suficientă măsură esenţa ei?

— Întrebarea ta atinge un complex de probleme multiplu ramificate şi ar trebui să i se răspundă într-un întreg studiu. Dar, întrucît socotesc că a fost pusă într-un mod cu totul justificat, am să încerc să ating măcar cîteva aspecte ale ei. Înainte de toate, raportul literaturii şi al culturii de mase e de dublă natură: pe de o parte, literatura trebuie să asigure opere de bun nivel pentru numeroase ramuri ale culturii de mase — de pildă, pentru teatrul de amatori — iar pe de alta, nivelul culturii de mase influenţează în mod hotărîtor dezvoltarea pe mai departe a literaturii. De acest nivel depinde numărul şi calitatea cititorilor care ne vor citi cărţile. Cartea e prezentă şi îndeplineşte un rol foarte eficient în cultura de mase. Dovadă creşterea continuă a tirajelor, înmulţirea succeselor deosebite. Dar în privinţa îmbunătăţirii conţinutului muncii se mai găsesc încă destule de făcut. În momentul de faţă, contribuţia scriitorilor la activităţile legate de cultura de mase se realizează — în afara operelor, care sînt, evident, pe primul loc în ordinea importanţei — mai ales prin întîlniri cu cititorii, în cadrul unor reuniuni literare. În schimb, nivelul textelor pentru mişcarea de amatori lasă adeseori de dorit. În ceea ce priveşte aprofundarea cunoaşterii reciproce, acest obiectiv se realizează mai cu seamă în acele regiuni unde trăiesc şi naţionalităţi conlocuitoare. Dezvoltarea activităţii de culturalizare a maselor e nu numai o problemă de formă ci una, în mod fundamental, de conţinut. Trebuie să impunem conştiinţa faptului că cercurile dramatice sau literare sau corurile care activează în limba naţionalităţilor conlocuitoare nu comportă primejdia izolării, ci, dimpotrivă, sînt în slujba adîncirii prieteniei, căci nu putem vorbi despre acest sentiment fără respectul şi preţuirea reciprocă a particularităţilor, valorilor, tradiţiilor fiecăruia.

— De curînd mi-a căzut în mînă publicaţia *Magyar Szó*, care apare în Iugoslavia; am citit acolo expunerea ta despre situaţia şi perspectivele vieţii intelectuale şi, mai ales, ale literaturii maghiare din România. În încheiere, aş vrea să-mi vorbeşti

despre felul cum sînt apreciate peste hotare treburile noastre de acasă. Ce știu prietenii noștri din străinătate sau, pur și simplu, străinătatea despre convieţuirea noastră, despre aspectele literare, culturale, spirituale ale acesteia și ce anume ar dori să cunoască mai bine în ce ne privește?

— Cu prilejul călătoriilor mele peste hotare, atît în țările socialiste vecine, cît și în occident, am fost întrebat peste tot, cu mare interes, despre felul cum se conturează, în teorie și în practică, acel fenomen pe care noi obișnuim să-l numim convieţuire frăţească, despre felul cum se reflectă problematica acestei convieţuiri în domeniul artei și literaturii. Specificul activității mele mă face să întîlnesc adesea, și aici, acasă, diverși reprezentanți ai vieții intelectuale de peste hotare și trebuie să spun că întrebarea de mai sus îmi este pusă de fiecare dată. Pot afirma cu mîndrie că, peste tot, rezultatele ce le-am obținut se bucură de o mare apreciere. Păcat că nu în toate părțile sînt cunoscute îndeajuns, păcat că unii nu le cunosc decît superficial. Socotesc că imaginea favorabilă care s-a format pretutindeni în lume asupra României socialiste ar deveni mai deplină dacă ne-am preocupa mai mult, și în ceea ce privește străinătatea, de popularizarea valorilor culturale ale naționalităților conlocuitoare. Traducerea unei cărți maghiare din România în Franța, spectacolele unui colectiv de artiști maghiari din România în Statele Unite, turneul unui teatru în Iugoslavia, informarea străinătății asupra realizărilor literaturii sau artei maghiare din România înseamnă — și nu e nevoie de nici o explicație suplimentară — popularizarea convingătoare a politicii partidului nostru, a realităților României socialiste. În zilele noastre, cînd în numeroase țări se mai fac simțite repercusiunile contradicțiilor existente între națiuni și naționalități, popularizarea rezultatelor și practicii convieţuirii, a modului specific în care ea și-a aflat rezolvarea la noi are o eficienţă deosebită și, tocmai de aceea, e un interes de stat. În propagarea peste hotare a realizărilor literaturii și artei din România, în procesul de anvergură mondială a schimburilor de valori culturale trebuie să înfăptuim cu consecvenţă principiul conform căruia pe acest pămînt, pe pămîntul patriei socialiste co-

mune, se dezvoltă împreună, pătrunse de aceleași idealuri și păstrîndu-și trăsăturile specifice, cultura poporului român și a naționalităților conlocuitoare, îmbogățind același patrimoniu, al tuturor. Cu siguranță că practica fundamentată pe acest principiu sporește binemeritatul prestigiu internațional al țării noastre.

1972

POMOGÁTS BÉLA

Zăbovește în fața rafturilor cu cărți. Privirea îi alunecă peste șirurile de cărți; numaidecît cade asupra *Mănăstirii negre*, de Kuncz Aladár. „Asta este prima ediție, cea apărută la *Helikon*...“ O frunzărește. Parcă n-ar cunoaște fiecare pagină, fiecare frază. Pomogáts Béla a scris prima și pînă acum unica monografie dedicată lui Kuncz, care a fost publicată sub formă de carte. A apărut în 1968, dar manuscrisul a fost predat editurii în martie 1965. Pomogáts a scris-o așadar, cînd avea treizeci sau treizeci și unu de ani. Unul dintre critici o aprecia ca o lucrare temeinică și care, grație exigenței autorului și forței sale de evocare, „depășește nivelul mediu al monografiilor istoric-literare“.

Anul 1965 este important pentru noi fiindcă, începînd de-atunci, Pomogáts Béla se ocupă intens și sistematic de viața literară maghiară din România, de istoricul ei și de operele apărute pe parcurs. Fără îndoială, explorarea, cunoașterea vieții și a operei lui Kuncz Aladár i-a trezit atenția, îndreptîndu-i-o către scriitorii și către literatura maghiară din România.

Și de asemenea, tot pe această potecă s-a apropiat și de literatura română. Kuncz și Emil Isac erau vecini la Cluj, grădinile lor erau gard în gard. Un detaliu întîmplător, dar poate fi și un simbol. Semințele de flori erau purtate de vînt dintr-o grădină în cealaltă. Cuvintele treceau pe deasupra gardului, pătrunse de sentimente prietenești. Evoluția vieții lui Kuncz Aladár trebuie să-i fi relevat lui Pomogáts Béla numeroase, interesante și determinante episoade privind ansamblul relațiilor scriitoricești româno-maghiare. Și, începînd de atunci, Pomogáts frecventează necurmat literatura română, întregindu-și impresiile. A publicat articole și studii despre opere literare românești traduse în limba maghiară, a înnodat relații de prietenie mai cu seamă cu aceia dintre scriitorii și criticii literari români care erau mai apropiați de el ca generație. Și acum, iată că impresiile sale de istorio-

graf, ca și cele personale, îmbogățesc buchetul prieteniei reciprocei al simțămintelor împărtășite.

— Să începem prin a discuta despre Kuncz Aladár. Un motiv care revine permanent în monografia ta este cel privind importanța convieţuirii în Transilvania, importanța prieteniilor dintre scriitorii maghiari și cei români, caracterul uneori determinant al acestor prietenii. În monografie, întîlnim frecvent, alături de scriitorii maghiari, numele unor scriitori români clasici sau contemporani ai lui Kuncz: Eminescu, Caragiale, Mihail Sadoveanu, Alecsandri, Brătescu-Voinești, Victor Eftimiu, Emil Isac, Panait Istrati, Ion Agîrbiceanu, Ion Chinezu, Corneliu Codarcea — nume invocate frecvent, ceea ce sugerează cît de fructuoasă și sistematică era legătura lui Kuncz Aladár cu literatura română. După părerea ta, cum privea Kuncz Aladár înrîurirea spirituală reciprocă maghiară-română, așadar, tradițiile comune?

— Generația lui Kuncz Aladár, acea generație care determină viața publică și culturală maghiară de la începutul secolului nostru, nu se interesa în mod predilect de istoria și cultura popoarelor învecinate sau a acelora cu care convieţuia. Reprezentanții spiritualității oficiale, conservatoare, se orientau, în genere, spre cultura germană, iar cei ai opoziției, adică aceia care se declarau în opoziție, spre cea franceză. Kuncz însuși a fost, încă din tinerețe, din anii studenției, adeptul orientării franceze. Apoi atenția sa, ca de altfel a întregii generații din care făcea parte, a fost orientată de evenimentele primului război mondial spre cultura cehă, română, slovacă și a popoarelor slave din sud. Îndată ce Kuncz se stabilește în România, pentru a contribui la organizarea literaturii maghiare care se năștea atunci în Transilvania, el se arată conștient că convieţuirea incumbă slujitorilor cuvîntului scris îndatoriri aparte. Nu din tact politic, și nici cu scopul de a realiza un compromis militează el pentru necesitatea legăturii dintre cultura română și cea maghiară, pentru cooperarea dintre maghiari și români, ci din profundă convingere. Mai mult, el și-a dat seama de necesitatea cooperării, dar

s-a străduit să arate şi care sînt tradiţiile istorice ale acestei cooperări. Premisa fraternităţii, din punctul său de vedere, stătea în identitatea destinului istoric. Şi acest destin istoric comun se manifesta şi în cultură. Într-unul din articolele lui, publicat în cursul anului 1928, la Budapesta, în revista *Nyugat*, Kuncz arată că atît cultura românească, precum şi cea maghiară s-au dezvoltat deopotrivă în sfera de influenţă a culturii europene şi idealurile acestei culturi reprezentau pentru el jaloane de orientare. Se referea la Apáczai Csere János, care tradusese din Descartes, la Şcoala ardeleană, cu orientarea ei europeană, la cultura de profundă filiaţie europeană a unui Eminescu şi Coşbuc. Şi alături de aceste nume, Kuncz îl adăuga şi pe al sasului Honterus.

Într-un alt articol, intitulat *Búcsúzó klasszikus álmok*, care a apărut în numărul din 23 septembrie 1923 al revistei *Ellenzék*, Kuncz scria că tradiţia latină comună leagă cultura română şi cea maghiară cu o forţă deosebită. Afinitatea vieţii spirituale româneşti pentru tezaurul latinităţii este de notorietate. Cealaltă cultură din Europa centrală-răsăriteană, care veghează, păstrînd în cea mai mare măsură şi viu acest tezaur, era cultura maghiară. În justiţie, în viaţa publică, limba folosită era latina, iar literatura latină determinase gîndirea a generaţii întregi. Spiritualitatea maghiară din Transilvania îl considera pe Horaţiu drept clasicul ei naţional, în aceeaşi măsură ca de pildă pe Baróti Szabó Dávid, care a împămînteni versificaţia clasică. Iar Kuncz atrăgea atenţia tocmai asupra acestor tradiţii comune româno-maghiare, tradiţii care-şi găseau expresia în afinitatea declarată pentru cultura latină. La vremea cînd scrisese acest articol, Kuncz considera de o deosebită importanţă cultivarea, îmbogăţirea acestui tezaur comun, a tradiţiilor comune, încît visele, idealurile culturii clasice să nu dispară, cel puţin în domeniul relaţiilor româno-maghiare.

În ce măsură manifestă viaţa spirituală maghiară afinitate faţă de tezaurul latinităţii, despre asta poate că cel mai frumos vorbeşte Illyés Gyula. Într-o perioadă excepţional de grea, la finele deceniului al patrulea cînd fascismul infestase viaţa spiritaulă cu naţionalismul extremist şi cu teoria sa rasistă, Illyés atrăgea atenţia că cul-

tura maghiară — conform tradițiilor sale și spiritualității sale specifice — este înrudită mai curînd cu cea franceză. În eseul intitulat *Szellemi fajkutatás,* — care, în mod semnificativ, a apărut în revista *Apollo,* ce-și propunea drept țel relevarea relațiilor popoarelor din Europa centrală — se referă la dezvoltarea multiseculară a literaturii maghiare, al cărei realism lucid își are, în raționalismul francez, un autentic inspirator și o rudă. Două generații — a lui Kuncz și a lui Illyés — și-au dat întîlnire în această idee comună. Dar în această idee — în idealul de afinitate cu spiritualitatea latină — s-au întîlnit nu numai cele două generații ale culturii maghiare, ci și tot ce aveau mai bun spiritualitatea românească și cea maghiară.

— Din cîte știu, tu îngrijești ediția de articole și studii de Kuncz Aladár, în pregătire la Editura Kriterion. Procedînd la selecția materialului, ai putut cunoaște mai în adîncime rolul de animator al vieții literare jucat de Kuncz Aladár în deceniul al doilea. Ai putea rezuma concepțiile și activitatea lui Kuncz, desfășurate în acest domeniu odată cu reîntoarcerea lui acasă, în Transilvania?

— În cercul din care făcea parte și Kuncz Aladár, au fost inițiate o seamă de măsuri privind cooperarea culturală româno-maghiară. Viața literară este capabilă să-și elaboreze mijloacele de cooperare adecvate naturii sale specifice. Posibilitățile sale, fapt regretabil, sînt mai limitate decît cele ale politicii. Dacă, de pildă, în perioada dintre cele două războaie mondiale toate s-ar fi desfășurat conform literaturii și scriitorilor, alta ar fi fost și desfășurarea istoriei. E trist că de multe ori ceea ce strică politicienii, trebuie să remedieze literatura. Această remediere însă nu se poate exercita decît în sfera de acțiune a posibilităților literaturii. Literatura progresistă română și cea maghiară din perioada interbelică n-a putut nici ea să remedieze decît parțial pagubele pricinuite de naționalismul claselor dominante.

Oricum, cercurile literare progresiste ale literaturii maghiare din România s-au străduit să-și îndeplinească menirea. Această literatură a debutat prin a căuta posibilitățile de cooperare. Trebuie să recunoaștem, cu un sentiment îmbucurător, că mîna întinsă de scriitorii maghiari

a întîlnit strîngerea de mînă frăţească a scriitorilor români progresişti. Revistele de prestigiu din acea epocă a fundării temeliilor literaturii publică frecvent opere ale scriitorilor români. În *Napkelet*, revistă care a fost una din vetrele, din păcate azi mai mult sau mai puţin uitate, ale literaturii progresiste maghiare din România, au apărut în mod sistematic scrierile poeţilor şi prozatorilor români. Această iniţiativă a fost continuată de Kuncz Aladár, îndată ce, în 1923, a ajuns în fruntea suplimentului literar al revistei *Ellenzék*. În suplimentul ei duminical, publica de regulă din operele lui Mihai Eminescu, Ion Luca Caragiale, Ion Agîrbiceanu, Emil Gîrleanu, Mihail Sadoveanu, Liviu Rebreanu, Lucian Blaga şi Emil Isac. În *Erdélyi Helikon*, la această listă se mai adăugau: Vasile Alecsandri, Ion Chinezu şi încă alte nume. Afară de asta, atît revista *Ellenzék*, cît şi *Erdélyi Helikon* publică sistematic din creaţia folclorică românească. Îndată ce Kuncz Aladár a preluat conducerea revistei *Erdélyi Helikon*, a inserat o rubrică permanentă de revistă a presei literare româneşti. Totodată a depus strădanii pentru ca scriitorii maghiari să se integreze activ Pen-clubului român.

A fost un slujitor convins al cauzei cooperării, al acţiunilor literare comune, al organizării de întîlniri. A şi participat, sistematic, la organizarea unor asemenea întîlniri. Considera important ca cititorii maghiari din Transilvania să cunoască operele cele mai de seamă şi pe maeştrii, clasici sau contemporani, ai literaturii române. Dar socotea, de asemenea, important ca şi cititorii români să fie informaţi despre cultura, despre năzuinţele şi despre particularităţile maghiarilor cu care conviețuiesc. Să aibă acces, în limba română, la materiale de informaţie privind valorile culturii maghiare, privind înfăptuirile literaturii maghiare din România, privind acel univers care reprezintă o expresie a stării de spirit şi de istoricitate a naţionalităţii maghiare. Pentru aceasta îl preţuia atît de nemăsurat pe Ion Chinezu, care, în volumul său intitulat *Aspecte din literatura ardeleană*, aducea, pentru prima oară în limba română, date despre viaţa literară a naţionalităţii maghiare şi despre înfăptuirile ei literare.

Kuncz a fost un animator literar, altfel spus, un „politician" al practicii, aş zice un „diplomat". Totodată, Kuncz

era preocupat și de teorie; în activitatea sa practică, era mînat de o convingere cu un temeinic suport teoretic. Dincolo de practica cotidiană a cooperării maghiaro-române, el trasa și principiile pe care se clădeau aceste relații. In scrierile sale, s-a ocupat în mai multe rînduri de acelea dintre tradițiile trecutului transilvănean care se manifestau în egală măsură în viața ungurilor și a românilor din Transilvania. În romanul său intitulat *Felleg a város felett,* Kuncz afirmă că istoria Transilvaniei se configurează ca o multitudine de aspecte diferite, referindu-se totodată și la unitatea acestor aspecte diverse. Kuncz era de părere că viața configurată ca o unitate de aspecte diverse așa cum o ilustrează istoria Transilvaniei, poate constitui o pildă pentru Europa centrală, mai mult, pentru întreaga Europă. Cu alte cuvinte, afirma Kuncz, convieţuirea dintre români și maghiari, cooperarea lor prilejuiesc tragerea unor învățăminte care s-ar putea dovedi utile pentru întregul nostru continent multinațional și brăzdat de atîtea contradicții. Kuncz privea Transilvania drept o „Europă centrală virtuală", drept un model de existență, a cărui menire era de a elabora modalitățile și posibilitățile de convieţuire a popoarelor.

În domeniul acestor posibilități și modalități, după opinia lui Kuncz, o răspundere aparte revine literaturii, pentru că literatura reprezintă și dă glas tradițiilor, aspirațiilor și caracterelor popoarelor. De aceea dădea Kuncz atîta importanță relațiilor literare româno-maghiare, prieteniei dintre scriitorii români și maghiari. În studiul său intitulat: *Erdély az én hazám* (Transilvania este patria mea), apărut în 1929, Kuncz chema pe scriitorii maghiari din Transilvania să procedeze la o cît mai profundă și cît mai îndeaproape cunoaștere a valorilor literare române și săsești. „Nu se poate numi scriitor maghiar transilvănean acela care nu este la curent cu aceste mișcări literare paralele (cea română, a sașilor). Viața, pe care trebuie să ne-o ducem împreună, apropie una de alta aceste trei literaturi, și este cu neputință de evitat ca ele să nu exercite o înrîurire reciprocă, să nu stabilească între ele o legătură intrinsecă. Datoria neîntîrziată a literaturii maghiare din Transilvania rămîne aceea de a adînci aceste contacte spirituale." În aceste cuvinte își găsește formularea un

program care a oferit o bază rodnică pentru relațiile literaturilor conlocuitoare și care-și păstrează actualitatea pînă astăzi.

— Ești colaborator al Institutului de istorie a literaturii din Budapesta și a foarte numeroase publicații din Ungaria. Domeniul tău preferat este comparatismul, cercetarea fenomenelor de întrepătrundere sau a altora de ordin similar, eventual al celor de paralelism, care se manifestă în literaturile aflate în contact. Astfel, după cum rezultă și din cronicile tale, manifești un interes permanent față de literatura română clasică și contemporană, cu precădere față de poezie. Ce anume cunoaște cititorul zilelor noastre din Ungaria despre poezia românească? Ce fel de impresii are și ce informații își poate procura el în acest domeniu?

— În anii din urmă, au apărut în ungurește numeroase volume de culegeri din opera poeților români, clasici și contemporani. Au văzut lumina tiparului, într-o serie concepută ca atare, versurile lui Arghezi, Macedonski, Pillat, Blaga și Beniuc. Concepția colecției, ca și realizarea ei, atestă munca, dăruirea lui Domokos Sámuel. Putem afirma, pe drept cuvînt, că publicarea seriei poeților români a venit în întîmpinarea interesului publicului maghiar. Aceasta din două motive. În Ungaria, asistăm acum la un reviriment al poeziei, al setei de poezie. Versurile poeților clasici și moderni apar în tiraje mari. În volumele pe care le-am amintit ale poeților români, publicul maghiar a descifrat înainte de toate mesajul unei mari poezii, acel mesaj care îi vestește existența unei poezii cu o tonalitate originală, specifică, o poezie europeană, și care îi vorbește despre niște alcătuiri lirice de seamă.

După ce a depășit momentul de emoție și farmec prilejuit de prima luare de contact, firește, cititorul maghiar, în mod deosebit istoriograful și criticul literar, s-a arătat curios să afle prin ce se înrudesc poeții români cu maeștrii versului maghiar. Pentru început, a sesizat mesajul unei poezii mari, înaripate, dar numaidecît după aceea ne-am aplecat asupra poeziilor animați de interesul comparatistului. Și, astfel, a trebuit să constatăm că, deși limba română și cea maghiară nu sînt limbi înrudite, poezia

românească și cea maghiară sînt totuși înrudite. Ele sînt membre ale unei familii, care leagă poate cu fire mai puternice și mai vii decît ale rudeniei de limbă. Lirica română și cea maghiară, împreună cu cea cehă, slovacă și cu aceea a popoarelor slave din sud, cu poezia bulgară și poloneză, toate laolaltă depun mărturie despre istoria comună a Europei răsăritene, despre destinul acestui răsărit al Europei, despre legăturile culturale dezvoltate de-a lungul secolelor. Un Macedonski, un Pillat sau Arghezi sînt legați prin fibre trainice de aceste tradiții și de spiritualitatea comună a Europei răsăritene. Ar fi interesant de studiat cîndva, utilizînd mijloacele comparatiste ale istoriografiei literare, care au fost acele răspunsuri comune, în concepție ideologică și poetică, pe care le-au dat bunăoară Macedonski și Babits la marile întrebări ale vremurilor pe care le-au trăit.

Aș putea afirma, firește fără a fi aprofundat problema îndeajuns, că poeții români amintiți mai înainte și care acuma pot fi citiți și în ungurește reprezintă cele două orientări directoare ale liricii europene moderne. Pe de o parte, o tonalitate obiectiv-rațională, care, apropiindu-se de om, purcede de la lumea înconjurătoare și care afirmă legile ordinii, ale lucidității, ale organizării, avînd ca suprem țel orientarea în spațiul haotic care este lumea modernă. Acest principiu și această artă poetică sînt reprezentate de românul Arghezi, ca și de maghiarii József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula. Pe de altă parte, și poezia română modernă dă glas acelor simțăminte individuale și colective care nu pot fi abordate pe calea rațiunii, formulîndu-le într-un limbaj al miturilor și sondînd astfel zonele adîncurilor sufletului omenesc. Reprezentant al acestei orientări este Lucian Blaga. Dintre poeții maghiari de astăzi, această aspirație a căpătat expresie în lirica unui Weöres Sándor.

Iubitorul de poezie maghiar, așadar, va putea face relativ lesne o comparație între poezia română și cea maghiară. În sufletul lui, cînd va citi poezii românești, vor răsuna ecourile unor poezii maghiare, și poate că apariția volumelor din seria poeților români va avea drept efect că, citind poeziile poeților maghiari, cititorul își va aminti, ca de un ecou al acestora, de poeziile poeților români.

— Te ocupi cu deosebită plăcere de evoluția, de problematica tinerei generații de poeți; ai schițat evoluția nu doar a unuia dintre tinerii poeți din Ungaria. Cu siguranță că nu a trecut pentru tine neobservat un tînăr poet român — tînăr, neîndoios, în simțăminte și în felul de a gîndi — ca A. E. Baconsky, tradus, de altfel, și în ungurește.

— Cunosc poeziile lui Baconsky traduse în ungurește. Am fost surprins să fac constatarea că acest poet, cu tot modernismul tehnicii sale poetice, rămîne atît de strîns legat, cu fire atît de trainice de tradițiile literaturii clasice române transilvane.

— La cine te referi?

— De pildă, la Coșbuc. Citind versiunea maghiară a poeziilor lui Baconsky, mă gîndeam că una dintre aspirațiile cele mai profunde ale acestui poet român este aceea de a realiza, într-un fel, o chintesență a tradiției și a noului. Baconsky resimte în profunzime tradițiile culturii românești, simțămîntul solidarității, al identificării cu poporul, cu colectivitatea și, totodată, și simțămintele civilizației industriale moderne. M-a cîștigat această aspirație a sa de a încerca să umanizeze civilizația tehnică, folosind mijloacele pe care i le pune la îndemînă colectivitatea și tradiția. Faptul este important pentru mine și pentru motivul că asemenea tentative pot fi descoperite și la confrații lui Baconsky, din aceeași generație, din Ungaria, mă gîndesc la versurile lui Nagy László, Csoóri Sándor, Fodor András, Szécsi Margit și Tornai József. Acești poeți își caută mijloacele de expresie în simțămîntul modern al existenței, în armonia dintre tehnica poetică modernă și tradiție, respectiv tezaurul, moștenirea culturală. Și ei pun în mișcare tocmai acele rezervoare — rezervoarele tradiției și ale simțului de colectivitate, din care își extrage forța, speranța, și poetul român. Speranțe care, supus cum este traumelor civilizației tehnice, sînt atît de necesare poetului modern.

— Și Marin Sorescu? Nu de mult i-a apărut un nou volum în limba maghiară, sub titlul *Együtt álmodunk* (Visăm și noi) la Editura Európa din Budapesta, în tălmăcirea lui Szemlér Ferenc.

— Am citit volumul lui Sorescu, în traducerea lui Szemlér Ferenc. M-a impresionat cu deosebire cultura filozofică a poetului și adîncimea acesteia. Sorescu, cred eu, explorează condiția omului modern. Și întreprinde aceste explorări cu rigurozitatea proprie gînditorului, într-o manieră apropiată de aceea a filozofului sau a matematicianului. Mi se par extrem de interesante, dintre poeziile lui, acelea în care scrie, bunăoară, despre relația dintre om și timp, despre interdependența lor. Și îmi este foarte pe plac și stilul său, care își extrage forța din claritatea expresiei. Sorescu face parte din acea categorie de poeți care își exprimă atît de originalele-i idei într-o formă riguroasă și evitînd motivele poetice de prisos. Și, devreme ce și pînă acum m-am străduit să pun alături de poetul român un corespondent maghiar, pentru a demonstra în acest fel similitudinea de năzuințe și de modalitate de expresie a acestora, pe planul celor două universuri poetice, voi recurge și de data asta la exemplificări. Apropo de Sorescu, mă voi referi la poeți maghiari ca Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes și Rába György. În ordinea profunzimii filozofice, a disciplinei formei și a lucidității care disciplinează chiar și halucinația, ei sînt confrații maghiari ai poetului român.

După ce am menționat poezia românească mai tînără, să-mi fie îngăduit să mai fac o remarcă privind eseistica și critica modernă română, pe care le găsesc extrem de interesante și concludente.

— Pe cine cunoști și pe ce cale?

— Pe Nicolae Balotă l-am cunoscut la Budapesta. Cu ocazia întîlnirii, am discutat îndelung, și mă gîndesc și azi cu multă simpatie la prodigioasa lui cultură, la atît de multilaterala lui informare. Mai cu seamă, la competența vădită în problemele artei moderne. Cunoștința cu Adrian Marino mi-a prilejuit-o un studiu teoretic tradus și în ungurește. Acest studiu a apărut tocmai în revista budapestană *Kritika*, al cărei colaborator permanent sînt. În acest studiu, m-au frapat elevația gîndirii riguros teoretice, precum și capacitatea de a descifra limpede noțiuni adesea greu accesibile ale istoriografiei literare și ale esteticii moderne.

— Concomitent cu operele scriitorilor români, criticul literar Pomogáts Béla se ocupă frecvent și cu plăcere de operele care îi parvin ale scriitorilor și poeților maghiari din România. Nu puține dintre scrierile sale prezintă, într-o optică inedită, interesantă, asemenea opere și profiluri de scriitori. Opiniile unui observator mai depărtat, dar atent și competent, se dovedesc interesante și dintr-un alt punct de vedere; în ce rezidă, după părerea ta, acele însemne specifice în activitatea scriitorilor maghiari din România, care decurg din conviețuirea cu poporul român, din înrîurirea fructuoasă exercitată reciproc cu literatura română?

— Conviețuirea are diverse consecințe. Datorită conviețuirii, literatura maghiară din România cîștigă un orizont inedit, care-i lărgește perspectiva și-i îmbogățește gîndirea, un orizont la scară națională. Totodată, conviețuirea oferă și informare culturală celor care trudesc pe tărîmul literaturii maghiare din România. Pe filiera literaturii române, a științei românești, și scriitorii maghiari din România intră în posesia a numeroase informații din domenii ca literatura universală, filozofia, științele sociale moderne. Totodată, prin canalul literaturii române, scriitorii maghiari din România au posibilitatea să cunoască curentele literare moderne, diversele curente de avangardă, românești și europene.

Pentru noi, cititorii din Ungaria, această legătură fecundă, care este conviețuirea româno-maghiară, reprezintă un avantaj aparte. Literatura maghiară din România a devenit, în decursul ultimilor cincizeci de ani care au trecut, un autentic laborator de vehiculare a culturii românești. Cititorul de astăzi din Ungaria este astfel în măsură să-și facă o imagine mult mai cuprinzătoare despre cultura românească decît despre cea poloneză sau bulgară. Toate operele românești, cărora critica le dă o înaltă apreciere, cele distinse cu premii literare și care reprezintă în viața socială a României o prezență înzestrată cu forță creatoare, apar sistematic și în ungurește. Între societățile care construiesc socialismul, contactele ample și fecunde sînt indispensabile. Putem afirma cu bucurie că cititorul care nu cunoaște decît limba maghiară are totul la dispo-

ziție, tot ceea ce trebuie el să cunoască din literatura, din spiritualitatea românească. Și asta se referă nu numai la prezent, ci și la trecut — la fel de accesibile îi sînt cititorului maghiar și poezia populară, și folclorul românesc, și clasicii români. Cum am mai amintit, literatura maghiară din România depune, în acest domeniu, o strădanie care numără o jumătate de secol. Și în ce privește organizarea mai sistematică a acestei activități, cel puțin cum văd eu lucrurile, aprecierile i se cuvin Editurii Kriterion.

— Te afli pentru a doua oară în România. Întîia dată ne-ai fost oaspete în iarna anului 1968. Ce prilej ne rezervă plăcerea de a te saluta printre noi pentru a doua oară? Și care este scopul acestei călătorii?

— Mă aflu aici în cadrul tratatului încheiat între Academia maghiară de științe și Academia de științe politico-sociale din România; vizitez capitala și Clujul. Am avut prilejul să mă întîlnesc cu conducătorii Academiei amfitrioane, cu cercetătorii Institutului de istorie a literaturii „George Călinescu", cu redactorii publicațiilor maghiare care-și au sediul în capitală. Țelul principal al călătoriei mele însă rămîne cercetarea. Aș dori să întreprind cercetări cu caracter istoriografic la Cluj. În prezent, mă preocupă istoricul gîndirii maghiare din România deceniului al treilea. Aș dori să parcurg cîteva dintre periodicele semnificative pentru această perioadă. Călătoria mea, așadar, are ca scop munca; ea se va încadra în acea atmosferă laborioasă, specifică cercetării, în care orice istoriograf literar trebuie să-și consume existența.

1971

DUMITRU RADU POPESCU

Dacă urmărești materialul ilustrativ al volumului pe care Kántor Lajos și Láng Gusztáv l-au dedicat istoriei literaturii maghiare din România, figura lui Dumitru Radu Popescu îți apare în vreo trei fotografii. Una înfățișează o festivitate de premiere la Asociația scriitorilor din Cluj — de aici n-ar fi putut lipsi, nu i-ar fi permis-o funcția pe care o îndeplinește —, alta îl indică însă luînd parte la o masă rotundă organizată de revista *Igaz Szó* de la Tîrgu-Mureș. Cea de a treia e de la întîlnirea scriitorilor din Cluj și Tîrgu-Mureș. Toate sînt dovezi ale celor auzite de atîtea ori de la prietenii mei scriitori maghiari din Cluj despre interesul susținut pe care Dumitru Radu Popescu — sau, mai intim, „Dere" Popescu — îl manifestă față de problemele literaturii maghiare din România. Desigur, o fotografie-două nu pot decît să sugereze toate acestea: sînt atîtea convorbiri prietenești, discuții literare, plimbări liniștite la care, din fericire, fotoreporterii nu pot fi de față. O dovadă a stimei față de D. R. Popescu, a apropierii de persoana și activitatea lui, este exigenta bucurie cu care-i întîmpinăm fiece nouă lucrare, cu un spirit critic, aș putea spune „dinăuntru". Din partea lui simțim întotdeauna aceeași stimă, o atenție într-adevăr prietenească față de grijile personale, de viață și artă, de îndreptățita sensibilitate a fiecărui scriitor maghiar din Cluj.

În vreme ce ne așezăm, în biroul lui de redactor-șef al *Tribunei*, iar de la fereastră se zărește statuia lui Matei Corvin și Piața Libertății, îmi aduc aminte că, în anii ce au trecut, revista condusă de D. R. Popescu a fost, fără îndoială, aceea care s-a preocupat cel mai mult, în mod esențial — așadar nu pe baza unor cerințe de protocol — cu problemele actuale ale literaturii maghiare din România, cu situația și perspectivele ei.

— Iertați-mă că vă deranjez. La ce lucrați acum?
— Aici, în redacție?

— Acasă, la masa de lucru.

— Lucrez la o nuvelă care deocamdată are titlul *Cei doi în fața Tebei.* Acest titlu este, ca orice titlu, provizoriu. Nuvela are drept protagoniști un băiat și o fată, acțiunea petrecîndu-se în Ardeal, în timpul războiului. Am plecat de la niște realități, niște fapte pe care le-am cunoscut în satele din Ardeal și am vrut să arăt, pe un fundal care avea o amprentă, în acel timp, ușor naționalistă din partea unora sau altora — fiindcă naționalismul depinde din ce unghi îl privești — că adevăratele sentimente ale omului nu sînt naționaliste și nici nu pot fi. Pe un asemenea fundal și într-un timp cînd războiul cucerea cînd o parte a pămîntului, cînd altă parte a pămîntului, înțelegînd prin pămînt acel loc unde trăiau ei, aceeași zonă, același sat, în această perioadă deci, ei doi, un băiat român și o fată unguroaică, se sustrag istoriei și contigentului imediat și, făcînd împreună o unitate bazată pe sentimente (unitate eliberată de niște prejudecăți naționaliste), ies din această istorie care nu era a lor și, prin dragoste, pășesc spre oameni și spre înțelegere, rupîndu-se total de mediul acela și demonstrînd prin viața lor și prin dragostea lor că aceste prejudecăți sînt false.

— Nu numai în nuvela despre care mi-ați vorbit, dar și în alte nuvele și romane ale dumneavoastră sînt personaje maghiare. Aveți vreun erou preferat?

— Eroul meu maghiar preferat se numește Kálmán și este personajul principal dintr-o piesă care are titlul *O pasăre dintr-o altă zi.* Acest personaj este un om ajuns la o vîrstă destul de matură și care a trăit în Ardeal și a participat încă de la început la o mișcare muncitorească, la o mișcare comunistă, dar care, luat de război și de vînzoleala istoriei (ajuns odată în armata maghiară, apoi luat prizonier, apoi luat în Germania, apoi revenit în țară, apoi considerat ca un tip pus sub o anumită etichetă), ajunge un om mare, deși toată viața a mers întotdeauna spre stînga, viața și istoria l-au scos, ca să zic așa, din priză și mereu l-au aruncat într-o altă direcție. Mereu a fost dus de valurile acestea ale istoriei prin lagăre și prizonierat și, între atitudinea lui, între dorința lui și forța istoriei, cu greu și-a putut găsi un echilibru, dar în final

totuşi a găsit acest echilibru. Este istoria tragică a acestui om, fiindcă piesa este o tragedie. Se petrece la bătrîneţea acestui om care intră în conflict cu alţi oameni din generaţia lui. El nu uită nici la bătrîneţe că este tînăr şi că trebuie să spună adevărul cu riscul de a pierde o nouă bătălie, aşa cum a pierdut de atîtea ori, cu riscul chiar de a muri pentru a spune o idee. Nu are importanţă să dezvălui în piesă dacă el moare sau nu. Este importantă această „nebunie" a lui de a fi el însuşi tot timpul şi de a nu se supune niciodată unei presiuni din partea istoriei.

— Acum cîteva zile mi-a căzut în mînă traducerea românească a romanului lui Nagy István. *Nepoţii Oltenilor:* prima ediţie românească a acestei cărţi, cu o prefaţă scrisă de dumneavoastră. Nagy István a scris acest roman în vremuri în care negurile urii şi confuzii ideologice de tot felul învăluiau drumul cunoaşterii reciproce. Cum vedeţi dumneavoastră, care sînteţi legat şi de Oltenia, acest roman al lui Nagy István despre români?

— Mi s-a părut foarte importantă problema pe care o pune Nagy István: a luptei pe care o familie trebuie s-o dea pentru a se realiza. Dar este foarte interesantă mai ales despletirea acestei familii în diverse categorii, dacă vreţi, supuse unei anumite ideologii. Destrămarea unei familii, destrămarea unei lumi şi apoi afirmarea altei lumi, prin lupta personajului principal, care e comunist. Mi se pare o carte despre tineret, în primul rînd, şi despre intransigenţa tineretului faţă de o societate care întotdeauna e mai vîrstnică decît el şi întotdeauna pune tineretul într-o condiţie inferioară: o societate care nu oferă o cale liberă. Şi această cale trebuie să şi-o cîştige tineretul prin luptă. Romanul prezintă, în general, viaţa politică de dinaintea celui de-al doilea război mondial şi se încheie destul de tragic. Se ştie că Nagy István a lucrat pe atunci în vechiul regat, în toată Muntenia, a fost în oraşele de lîngă Dunăre, a lucrat în Bucureşti şi este remarcabil că un scriitor maghiar din România scrie despre români şi despre un mediu destul de puţin cunoscut pentru un scriitor maghiar. Sigur că în acele locuri trăiau atunci muncitori de toate naţionalităţile. Erau începuturile industriale ale României şi oraşele de pe Dunăre polarizau

muncitori din toată țara, români, maghiari, nemți și în această efervescență revoluționară Nagy István detașează cîteva personaje venite dintr-o familie de țărani din sudul țării.

— Interesul dumneavoastră față de Nagy István nu e de dată recentă și nu se rezumă doar la impresii de cititor sau la scrierea unei prefețe. Dramaturgul D. R. Popescu a tradus cea mai bună piesă a lui Nagy István, *Înainte de potop*. Ce v-a atras la această lucrare?

— Am văzut spectacolul dat de secția maghiară a teatrului din Tîrgu-Mureș, regizat de Harag György, și mi-a plăcut grozav. Mi-a plăcut această piesă și am tradus-o împreună cu soția mea care știe perfect ungurește. În timpul traducerii am descoperit și mai mult că piesa este foarte bună, excelentă, aș putea spune, cu unele personaje extraordinare, cum este, de exemplu, Darkó. Traducerea noastră a fost publicată într-un caiet editat de Consiliul Culturii și Educației Socialiste, pentru teatru. Ea este, după cîte știu, inclusă în repertoriul teatrelor (deocamdată de la Bacău și Turda) pentru stagiunea viitoare.

— Sînteți secretarul Asociației scriitorilor din Cluj. În această calitate, aș vrea să-mi vorbiți despre relațiile scriitorilor români și maghiari din acest oraș, despre atmosfera din cadrul Asociației, despre prietenii, despre problemele cotidiene ale convie-țuirii scriitoricești.

— S-ar putea spune că practic nici nu există probleme aparte ale scriitorilor români și maghiari din Cluj, toate problemele noastre sînt comune. Acest lucru este foarte bun și nu este de acuma, ci de mai mulți ani. Această atmosferă de prietenie — vreau să fiu foarte bine înțeles — este realitatea adevărată, nu este vorba de niște fraze protocolare. Revistele publică reciproc proză, poezie sau articole dintr-o literatură sau alta, mai ales de scriitori clujeni. Întotdeauna, cînd sînt premiați scriitori maghiari sau români, revistele găsesc spațiu pentru a prezenta cititorilor, într-o limbă sau alta, pe toți. Așa s-a întîmplat și anul trecut și acum doi ani și anul acesta, prezentînd cititorilor români o serie de scriitori maghiari și invers. De

asemenea, se publică traduceri reciproc. Aceasta este o preocupare cotidiană și nu o treabă de mîntuială. De asemenea, dacă scriitorii clujeni au succes cu piesele lor în străinătate, cum a fost bunăoară succesul piesei lui Páskándi Géza la Budapesta, succesele lor am căutat să le prezentăm și cititorilor români, care le consideră și un succes al lor.

Afară de aceasta, foarte mulți dintre noi sîntem prieteni excelenți, chiar prieteni de familie și chiar cîteodată unii scriitori români sînt prieteni mai buni cu scriitori maghiari decît cu unii scriitori români. Prieteniile se leagă pe bază de afinități și nu programatic, printr-o hotărîre luată la o ședință sau printr-un decret.

— Ați vorbit despre prietenii. Știu că o asemenea prietenie sinceră, caldă vă leagă de Fodor Sándor, ale cărui scrieri le și traduceți, împreună cu soția dumneavoastră. Astfel l-ați făcut cunoscut în întreaga țară pe Csipike, Piticul trilogiei lui Fodor Sándor și aceasta a contribuit, desigur, la succesul pe care scrierile lui Fodor Sándor au ajuns să-l repurteze pe multe alte meleaguri și în multe alte literaturi ale lumii.

— Aș vrea să spun că nu eu l-am lansat pe Fodor Sándor. Succesul este al lui și el venea și fără mine, poate cu un an sau cîțiva mai tîrziu. Cartea aceasta trebuia să aibă acest succes, pentru că este o carte excepțională. Eu merg pînă acolo încît compar cartea lui Fodor cu a lui Saint-Exupéry, *Micul Prinț*. Cartea lui Fodor nu este numai pentru copii ci și pentru adulți, plină de poezie, scrisă modern, o carte care nu este numai despre un pitic ci pune în centru multe probleme ale noastre, ale tuturor. Marea idee a lui Fodor este de a vorbi despre marile probleme ale oamenilor mari printr-un univers minor, printr-o lume mică a plantelor, animalelor, piticilor.

— Fodor Sándor mi-a relatat un episod amuzant din prietenia dumneavoastră. Poate vă amintiți, de asemenea, o întîmplare de acest fel?

— Prima dată am tradus împreună cu soția o nuvelă a lui Fodor care avea ca temă pescuitul. E drept că de ani de zile Fodor, care este un mare pescar, poate cel mai mare din sud-estul Europei, mă tot invită la pescuit și

tot îmi spune ce performanţe are el în acest domeniu. Dar cu toate insistenţele lui nu m-am dus niciodată cu el la pescuit, tocmai ca să nu stric această legendă a pescarului Fodor.

— În afară de Fodor Sándor, ce scriitori maghiari din Cluj se numără printre prietenii dumneavoastră apropiaţi?

— Sînt mulţi scriitori maghiari cu care mă aflu în relaţii foarte bune şi pe care îi apreciez şi ca oameni, şi ca scriitori. Aşa este, bunăoară, Lászlóffy Aladár, un poet de mîna întîi (se vede aceasta din traducerile în limba română). De asemenea, un poet foarte bun şi un om excelent este Kányádi Sándor. Aş putea vorbi cu plăcere despre Bálint Tibor şi despre romanul lui, care cred că aduce în limba română un scriitor şi o personalitate. De asemenea, despre Páskándi Géza, ale cărui piese, unele mai scurte, le-am citit, despre Kocsis István; sau despre Létay Lajos, care este un bun camarad, cu care ne înţelegem bine şi personal, şi ca redactori, eu al revistei *Tribuna* şi el al revistei *Utunk*. Am găsit întotdeauna un limbaj comun de a discuta problemele noastre indiferent de limba română sau maghiară. Despre Szabó Gyula, Kántor Lajos etc. Mulţi amici am printre scriitorii maghiari din Cluj. Pot să-l amintesc pe Panek Zoltán. Scriitori cu valoare literară şi oameni excelenţi. Nu vreau să-l uit pe Marosi Petrişor, cu care m-am împrietenit la mare şi cu care am rămas prieten, deşi de mulţi ani n-am fost împreună la mare.

— După părerea dumneavoastră, ce influenţă are asupra literaturii maghiare din România, asupra specificului ei, caracterul mai pregnant naţional care se vădeşte în ultima vreme în literatura română? Se poate afirma împreună, simultan, caracterul naţional al operelor literare române şi maghiare, ştiut fiind că, odinioară, afirmarea unuia dintre ele era în detrimentul celuilalt?

— Problema este foarte complicată pentru că este foarte simplă. Se poate vorbi despre o demnitate şi a românilor, şi a maghiarilor, fiindcă se poate vorbi, în primul rînd, despre o demnitate a omului care se cultivă

la noi, indiferent dacă cineva este român sau maghiar. Principalul lucru este ca omul să-şi păstreze propria demnitate. Dar demnitatea omului nu se poate păstra dacă este acoperită de o anumită umbră sau de o anumită suspiciune.

Faptul că sînt anumite trăsături ale literaturii maghiare din România este un lucru normal şi ţine de o realitate a zilelor noastre. Aşa cum este o realitate că, mergînd bunăoară spre Oradea, o să vezi în diverse sate (Căpuş etc.) că femeile stau pe marginea şanţului şi cos feţe de mese sau broderii cu motive ungureşti, care arată realitatea unei culturi populare ajunse acum la înflorire. Cum este o realitate şi specificul spiritual al teatrelor, al şcolilor maghiare. Din moment ce acest lucru există, un colorit care ţine de o anumită cultură, de o anumită tradiţie, de un anumit specific, de limba poporului sau naţionalităţii respective, cred că este foarte bine să ne cunoaştem reciproc aceste specifice naţionale. Acest lucru se face şi prin traduceri. Aş semnala aici excelentele traduceri ale lui Kiss Jenő din folclorul românesc. Faptul că cititorul maghiar poate să aibă la dispoziţie colindele româneşti, principalele balade din literatura română, deci fondul străvechi de specific naţional al cîntecelor, al doinelor, al cîntecelor legate de nuntă, de copilărie, de moarte — prin aceasta cititorul maghiar vede sensibilitatea poporului român faţă de nişte momente fundamentale ale vieţii. De asemenea, trebuie să vorbesc despre eforturile lui Haralambie Grămescu de a transpune în limba română folclorul naţionalităţilor din România. Acest lucru duce, bineînţeles, ca o cunoaştere nu numai a elementelor de acum ci şi a sensibilităţii străvechi a popoarelor care au trăit în acest loc. Acest lucru nu poate să fie decît foarte bun, spre binele nostru. Aş mai da (pentru că dau întotdeauna un exemplu fericit pe care-l ştie aproape toată lumea, deci spun o banalitate) exemplul lui Bartók, care a utilizat folclorul românesc. De cînd ascultăm *Cantata profana* important e că este o lucrare de geniu şi apoi este important că vine dintr-un folclor românesc sau că Bartók era ungur. Deci principalul este calitatea operei care ne bucură pe cei „doi coautori". Această baladă pe care a utilizat-o Bartók am utilizat-o şi eu într-o piesă de teatru şi poate

că şi alţii o vor utiliza în versuri sau în proză. Aceasta n-are importanţă, important e faptul că mereu revenim la nişte „surse străvechi", fie că-s româneşti, fie că-s ungureşti şi asta demonstrează marea valoare a temeliei spirituale pe care se ridică în ţara noastră cultura de ieri, de azi şi de mîine.

1972

LÁNG GUSZTÁV

Observatori superficiali l-ar putea considera drept un om inconstant. Te pune în fața unor surprize. Dacă cineva a cunoscut în el numai pe istoriograful literar obiectiv, ar putea rămîne surprins în fața traducerilor sale de versuri. Dacă sălășluiește și talent poetic în el, să aibă oare o conformație lirică? (Probabil că ar zîmbi la auzul acestora: de cînd exclude lirica precizia?) Dacă în urma manifestării sale de profesor, uneori sever, cineva și l-ar fi închipuit, eventual, ca pe un om rigid, „conservator", la fel de bine l-ar putea întîlni în timpul verii, îmbrăcat în pantaloni scurți, tuns chilug, pornind în excursie cu familia sa. (Lungimea pantalonului conferă oare prestigiul de profesor?) În scrierile sale de critică literară a folosit uneori expresii tari împotriva jurnalismului emfatic, extaziat. Dacă o asemenea pălăvrăgeală își mai aroga și pretenții literare, împotrivirea sa devenea și mai violentă. „Suflet pur, care trăiește departe de realitate... de aceea îi este străină publicistica" — așa grăiau despre el în defensivă superficială, de cele mai multe ori, tocmai cei admonestați de el din cauza superficialității. Și iată o nouă surpriză: scrisă chiar de Láng Gusztáv, în colaborare cu Veress Zoltán, una din seriile de articole publicistice cele mai animate ale literaturii maghiare din România. În ziarul *Brassói Lapok* schimbau între ei, săptămînal, scrisori deschise despre temele cele mai interesante și mai actuale. Au și reunit scrisorile într-un volum, *Beszélők nélkül*. Acest dialog publicistic supune judecății probleme importante ale treburilor noastre prezente, cu delicatețea literaturii dar, în același timp, și cu vigoarea ei. Scrisorile sînt străbătute de o moralitate profundă, de simțul solidarității, de responsabilitate scriitoricească, cît și de cunoașterea adînc intuită a realității, fără de care nici nu s-ar putea percepe problemele ridicate. Vocea calmă, blîndă a lui Láng Gusztáv se amplificase, responsabilă în umanismul ei vigilent: „Voltaire, se zice, protestase și împotriva cutre-

murului de la Lisabona, avertizînd că tirania, chiar și acea a naturii, te poate duce la pieire, dar nu trebuie să te ducă la resemnare".

— Să pornim de la traduceri. În esență, ești un traducător ocazional, înțelegînd că nu traduci sistematic opere literare românești. Cu toate acestea (sau tocmai de aceea) interesul tău de traducător cuprinde o arie vastă, de la clasicul Ibrăileanu și Mihai Ralea, pe care-l putem socoti de asemenea un clasic, pînă la poeții cei mai tineri. Dar ai tradus și basme populare. După ce fel de criterii îți selectezi traducerile? De ce i-ai tradus tocmai pe Ibrăileanu, pe Ralea? Ce te atrage la ei?

— Trebuie să dau două răspunsuri la aceeași întrebare. La fel cu toți cei care traduc, știi și tu că traducerea e un gen oarecum condiționat, în sensul că pe traducător îl dirijează necesitățile editurii, interesul publicului și altele. Înăuntrul acestora — și acesta ar fi al doilea răspuns — alegerea mea e foarte ușor explicabilă. Fiind critic și eseist, cel mai familiar mă simt traducînd studii și eseuri. Am făcut această muncă cu atît mai multă plăcere cu cît neglijăm în special traducerea acestui gen; tocmai de aceea genul acesta constituie acel teritoriu al oricărei literaturi — nu numai al celei românești, ci și al literaturii noastre și al oricărei literaturi „mici" — care e cunoscut în perimetru restrîns, fiind accesibil doar cititorilor care citesc literatura respectivă în original. Or, personalitatea unui critic ca Ibrăileanu sau a unui eseist, a unui autor de studii ca Ralea, care abordează literatura cu atare cultură filozofică, poate conta pe drept cuvînt pe interesul vieții noastre literare maghiare din România, ba chiar și pe al totalității cititorilor maghiari. Cu atît mai mult cu cît există fenomene paralele între critica literară maghiară și română, drept rezultat — îngăduință pentru locul comun — al influențelor istorice și literare ce au acționat deopotrivă asupra celor două literaturi. Dar, pentru ca acest loc comun să devină un adevăr capabil să formeze opinia publică, există o singură cale: cele două literaturi trebuie să se cunoască reciproc și nu numai ambele literaturi beletristice, dar și cugetarea în privința lor. Sub

acest raport, cred că prezentarea, bineînțeles selectivă, a criticii literare — în limba maghiară a celei române și în limba română a celei maghiare — nu poate constitui decît un cîștig atît pentru specialiști cît și pentru marele public. Nu numai specialistul, ci mii și mii de oameni citesc astăzi critică, studii, istorie literară. Interesul dovedește la rîndul său că merită și trebuie să traduci.

— Traducîndu-l pe Ibrăileanu — de altfel, ai și scris despre asta — ai cunoscut poporanismul mai de aproape, ca să zic așa, „dinăuntru". Vorbește-mi ceva mai detaliat despre paralelismele sau înrudirile pe care le-ai amintit anterior tocmai în legătură cu Ibrăileanu sau Ralea.

— Nu voi vorbi despre un paralelism istorico-literar, ci, mai curînd, despre paralela dintre două personalități, două caractere. Eu, care nu știam despre poporanism decît generalitățile din școală sau din facultate, în timpul traducerii lui Ibrăileanu am cunoscut în acest critic — orientat spre popor și care lupta pentru poporanism, în literatură — pe omul de litere familiarizat cu cultura întregii lumi; el fusese primul care a reacționat față de Proust, față de fenomenele cu totul moderne, la fel ca Németh László, înăuntrul taberei mișcării populare maghiare. Ibrăileanu, la fel cu cei mai buni exponenți ai poporanismului maghiar, era receptiv la întregul proces de dezvoltare al culturii mondiale, și aceasta i-a fost măsura, aplicată în spațiul istoricește determinat al activității sale, cu rădăcini în realitatea est-europeană și în particularitățile acestei realități. Această dualitate a orientării spre popor e deopotrivă prezentă în secolul douăzeci, oferind un teritoriu pentru cercetarea istoriei relațiilor reciproce, a paralelismelor; ceea ce, tocmai din cauza cunoașterii limitate a celor două domenii, n-a avut încă loc, după știrea mea, într-un mod convingător. Dacă am reușit să ofer publicului maghiar o mică mostră, munca mea a meritat osteneala.

Contactul cu Ralea mi-a fost util pentru că, în vederea unei executări cît mai bune a traducerii, — relativ de mică întindere — am citit șapte volume de-ale lui, ceea ce mi-a oferit multe învățăminte personale.

— Criticul sau istoriograful literar?

— Nu e vorba, bineînțeles, de învățăminte directe. Dar în abordarea poeziei sub aspect filozofic, ce caracterizează eseurile sale scrise despre Tudor Arghezi, de pildă, am văzut un exemplu foarte interesant al genului de critică privind concepția asupra lumii, care ar putea fi stimulatoare în interpretarea unor poeți maghiari — oferind asemănări sau paralelisme cu fenomenul poetic arghezian.

Am mai tradus din Ralea și însemnări de călătorie. În această privință m-a atras o particularitate modernă, tipică secolului douăzeci: aliajul foarte interesant al însemnărilor de călătorie și al eseului. Dar pentru că drumețul est-european e totdeauna și un călător căutător de învățăminte, însemnările de călătorie conțin, în literaturile noastre, mai multe virtuți publice, aș putea spune de autocunoaștere — ajunge să mă refer la opera similară a lui Illyés Gyula — decît în literaturile occidentale, unde au rămas întotdeauna un gen periferic. Acest fenomen constituie un asemenea decalaj al ierarhiei genului, față de literaturile occidentale, încît ar merita să cugetăm asupra lui.

— Prin urmare, eseul de obîrșie franceză cîștigă un colorit specific pe meleagurile est-europene, prezentînd, să zicem, ca gen, și caracteristici diferite față de eseul francez. Am putea spune deci că eseistica română și maghiară prezintă apropieri mult mai mari una față de cealaltă decît ambele față de cea franceză?

— Aș putea da un răspuns competent numai dacă aș cunoaște și eseistica franceză. Incontestabil că funcția eseului est-european diferă în mai multe puncte de cel francez, de pildă. Ramurile angajate ale literaturii maghiare și române considerau eseul totdeauna și ca o posibilitate de examinare și de tălmăcire, nu numai a literaturii, a problemelor teoretice și a opiniilor personale, dar totodată și o formă expresivă a epocii ce se adresează realității, ca oricare alt gen al literaturii beletristice. Desigur, nu m-aș putea pronunța în ce măsură e prezent sau nu eseul de acest tip în literaturile occidentale, dar, dacă ar fi prezent cu greutatea scrierilor lui Babits, Németh László, Illyés Gyula, de pildă, sau ale lui Ibrăileanu, în formarea gîndirii publice maghiare și române, cred că am avea și

noi cunoștință de ele. Firește, nu e un argument și o explicație, dar se poate presupune că în literaturile occidentale n-a fost necesar un astfel de rol al eseului.

Revenind asupra scrierilor de critică literară și teoretice ale lui Ralea, aș vrea să mai arăt că ele mi-au întărit un principiu mai vechi, dedus și din eseistica maghiară. Eu nu m-am numit niciodată eseist, dar orice critic are și o activitate ce se abate de la critica strictă de specialitate, putînd fi calificată drept eseistică. În jurul acestui gen există la noi o superstiție și anume că formularea frumoasă produce eseul, învеșmîntarea cu manta lirică a adevărului criticii literare. Eminenții reprezentanți ai genului însă, ca Ralea, de pildă, demonstrează că eseul nu devine eseu datorită formulării poetice, ci datorită țesăturii de idei curajoase, noi, orientate spre relevarea adevărului. Ideile eseului, viziunea sa e diferită de a altor genuri, iar Ralea e capabil să ilustreze acest lucru într-o formă uneori deosebit de complexă, dar care ne face să gustăm frumusețea rațiunii. Firește, nu e o descoperire deosebită, dar (dacă mi-e îngăduit să mă refer la mine) această pildă a exercitat asupra mea — care în timpul scrisului caut mai curînd precizia și claritatea decît efecte „beletristice" — exclusiv un rol educativ în privința încrederii în mine. Cred că Buffon a spus că nu stilul trebuie șlefuit, ci ideile. Ei bine, eseul este genul șlefuirii ideii. Iar Ralea se pretează drept un elegant exemplu în acest sens.

— Jékely Zoltán îmi spunea în cursul convorbirii noastre că într-o măsură oarecare și Lucian Blaga exercitase o influență asupra tînărului Dsida Jenő. Tu ai scris o monografie despre Dsida, pomenită cu deosebite aprecieri de lectorii tăi maghiari și români; ai ținut și un curs despre el la facultate, te-ai cufundat cu totul în lumea, în viața lui Dsida, originar, de altfel, de pe la Satu Mare, ca și tine. Ai confirma această intuiție a lui Jékely?

— Din păcate, e foarte greu să stabilești o influență directă. În lirica lor găsim anumite identități de motive și de rezolvări stilistice pe care se bazează de obicei cercetătorul în literatura comparată, dar acestea sînt destul de puține.

Există între cei doi poeți și o diferență structurală esențială, întrucît Dsida nu este de loc poetul înclinat spre filozofie cum fusese exemplul său, Babits — și cum nici nu prea există în lirica maghiară din România între cele două războaie mondiale — sau Blaga, filozoful-poet. Incontestabil însă că un mare număr al versurilor libere ale tînărului Dsida, cu atmosfera lor transcendentală, se apropie foarte mult de lumea unui anumit tip de poeme ale lui Blaga. În cazul lui Dsida, eu am socotit versurile acestea cu caracter descriptiv, obiectual, un fenomen post-simbolist, dar poetul dă o asemenea strălucire obiectului descrierii, de obicei în pasajul final, încît îl transformă într-un simbol a ceva suprapersonal, al existenței, al morții, al singurătății și astfel descrierea trece într-un fel de „abstracție lirică". Blaga a fost și el un maestru în crearea acestui fel de simboli; în versurile sale — dacă mi-e îngăduit să improvizez termeni — Blaga își sapă galeria de la „impresia-lucru" spre „impresia-esență" și această atitudine de „a săpa în adîncime", de cercetare a esenței, constituie și arta poetică a lui Dsida. Poate în această direcție să se fi manifestat influența lui Blaga, care era și mai în vîrstă, asupra lui Dsida. Acesta din urmă a scris de altfel două articole despre Blaga, din care rezultă limpede că simțea afinități cu arta acestuia.

Problema se complică prin faptul că atît în cazul lui Dsida, cît și în al lui Blaga trebuie să ținem seama de influența unui al treilea poet, Georg Trakl, asupra ambilor — influență semnalată și de Szemlér Ferenc în studiul său despre Dsida — mă tem însă că discuția noastră va lua o turnură profesională mult exagerată. Să mai adaug că în monografia mea de trei sute de pagini n-am putut decît să mă refer la aceste influențe și relații și tocmai din acest motiv doresc să prelucrez, într-un studiu separat, nu numai raportul Dsida-Blaga, ci — pornind de la traducerile lui Dsida — și totalitatea influențelor suferite de el. M-aș ocupa în acest sens, firește, și de relațiile lui Dsida cu poezia românească și, în afară de influența lui Blaga, și de aceea a lui Eminescu. În Blaga, Dsida vedea și prețuia contemporanul înrudit, pe cînd în Eminescu — tradiția clasică. Mai intuiesc unele afinități și între Arghezi și Dsida. Sînt apropiate de Dsida poeziile lui Arghezi în care

răsună bucuria păgînă a vieții; dar toate acestea rămîn încă sarcini de înfăptuit.

— Adineaori ai amintit numele lui Babits Mihály. Te ocupi de Babits în mai multe studii și-i îngrijești versurile. După cîte știu, literatura despre Babits nu se ocupă cu relația dintre el și poporul român, nici măcar din perioada în care poetul, ca profesor la Făgăraș, întreținuse relații zilnice cu românii din oraș, cu elevii săi români. Mi-ai putea spune ceva despre relațiile lui Babits cu românii?

— N-aveau un caracter literar; nu apar nici în unica lucrare cunoscută de mine în această direcție, studiul voluminos al lui Bisztray Gyula despre anii făgărășeni ai lui Babits. Explicația concretă pe care o dau eu acestui fapt e că Babits era un cititor extrem de exigent — exigent față de el însuși: nu considera „citit" un poem decît dacă-l putea citi în original. Neștiind românește, raporturile sale cu populația română și cu viața românească au fost exclusiv de natură personală și pedagogică, avînd și numeroși elevi români la Făgăraș; în autobiografia sa îi evocă, chiar după decenii, cu dragoste adevărată de profesor, scriind că în ochii lor de copii putea privi în adîncuri în care „cultura încă nu separă popoarele, mai curînd le unește: cu basme comune, cu amintiri comune". Ca toți poeții curentului *Nyugat*, nutrea o concepție asemănătoare cu a lui Ady în problema națională de atunci, fără a rezulta însă de aici relații literare; un rol destul de mare a jucat în acest sens și înstrăinarea, ostilitatea oficială din perioada dintre cele două războaie mondiale. Babits își amintește totdeauna de anii făgărășeni ca de unul din momentele cele mai frumoase și mai interesante ale vieții sale. Bineînțeles, pe atunci considera drept un fel de exil ovidian timpul cît a predat la Făgăraș, orice poet dorindu-se în centrul vieții literare. Dar mai apoi s-a dovedit că mediul făgărășean îl îmbogățise cu o lume necunoscută, deosebit de fecundă, de interesantă.

— Poate că și impresiile făgărășene îl influențaseră pe Babits atunci cînd, la începutul anilor treizeci, scrisese o prefață la antologia îmbrățișînd o sută din cele mai frumoase poeme ale tinerilor poeți maghiari; în prefață a citat un colind româ-

nesc de vînătoare, folosind structura simbolică a colindului. Emil Giurgiuca, în cursul convorbirii noastre, s-a referit pe larg la acest interesant episod.

— Mi-ai atras acum și mie atenția asupra unui nou indiciu...

— Trecînd la o altă temă: aproximativ cu un an în urmă, am citit în *Korunk* studiul tău despre literatura maghiară din România între cele două războaie; e în concordanță, probabil, cu partea introductivă a istoriei literare Kántor-Láng, cu pasajul care trece în revistă mișcările literare și destinele scriitoricești dintre cele două războaie mondiale.

— E aproape identic; cu o mică completare, cum ar fi, de pildă, rolul revistei *Termés* sau cîteva alineate privind curentele literare maghiare din Ardeal între 1940—1944. Textul și concepția sînt în esență identice.

— Nicolae Balotă era de părere că ar fi extrem de util pentru publicul românesc dacă ar putea cunoaște în limba română, această istorie a literaturii. N-ar trebui oare prelucrată, după părerea ta, tocmai partea introductivă scrisă de tine, cu privire de ansamblu mai vastă, pentru cititorii români? Mă gîndesc că acest public cititor și-a putut forma din cartea lui Ion Chinezu o oarecare imagine despre literatura maghiară pînă în 1930 inclusiv, dar n-are de unde afla ceva despre etapa dintre 1930—1944. Vă gîndiți oare, în cursul pregătirii ediției române, la extinderea acestei părți și a altora, tocmai în interesul accentuării mai viguroase a paralelismelor maghiaro-române?

— E o dorință formulată și de către editură. Am și obținut propunerea pentru editarea cărții în limba română. Odată cu aceasta, editura a cerut unele completări pentru ediția română. S-a cerut în special extinderea primului capitol, tocmai pe motivul amintit și de tine: publicul cititor român dispune de cunoștințe atît de precare despre literatura maghiară din România, încît numai prezentarea perioadei de după eliberare este insuficientă. Nu sînt specializat în perioada dintre cele două războaie; la ceea

ce m-aș putea însă angaja — editura nici nu-mi cere de altfel mai mult — e ca în partea introductivă, pe lîngă prezentarea procesului în formare și dezvoltare istorică, instituționalizată, să ofer și o trecere în revistă, descriptivă, analitică, a personalităților marcante și a operelor mai importante din epoca dintre cele două războaie. Mă gîndesc în primul rînd la Áprily Lajos, Kós Károly, Kuncz Aladár, Nagy István, Reményik Sándor, Salamon Ernő sau la rolul revistei *Korunk* și al lui Gaál Gábor în această perioadă. Mai ales aceasta din urmă constituie o problemă interesantă și importantă deoarece opinia publică românească de astăzi nu prea cunoaște exact importanța în istoria literară a lui Gaál Gábor, militant de frunte al apropierii maghiaro-române, al îmbinării năzuințelor progresiste ale celor două literaturi. În întregul spațiu de limbă maghiară, revista *Korunk* a fost unicul recenzent al literaturii române de stînga. Această revistă publica versuri românești în traducerea unor poeți maghiari de talia lui József Attila. E într-adevăr foarte important să îndrepți atenția cititorului român asupra acestui fenomen, fiind deci absolut necesară o completare, o prelucrare în această direcție.

A doua întrebare, cu privire la paralelismele maghiaro-române, e cel puțin la fel de importantă. Dar trebuie să semnalez, poate, că nu ne putem angaja nici măcar la soluționarea aproximativă a acestei probleme. Pur și simplu pentru că ilustrarea acestor relații ar trebui să beneficieze de o pregătire filologică temeinică, să se bazeze pe o mulțime de studii parțiale — care nu există de fapt nicăieri. E drept că bibliografia traducerilor din limba română în maghiară și din limba maghiară în română e un material destul de detaliat întocmit (bineînțeles, nu ajunge pînă în zilele noastre) dar bibliografia în sine e doar un punct de pornire. Ceea ce spuneam despre asemănarea dintre Dsida și Blaga sau despre influența lui Blaga asupra lui Dsida se poate spune și referitor la numeroși alți poeți români și maghiari; toate acestea formează obiective de cercetare, pretinzînd fiecare în parte o analiză căreia trebuie să i se consacre nu un om sau doi, ci mult mai mulți cercetători tineri. Un viitor volum, mai norocos, va putea cuprinde, în maghiară și română, ca o părere

autorizată, rezultatele, concluzia cercetării lor. Noi încercăm să îndreptăm măcar atenţia viitorilor cercetători asupra acestor probleme. Această cercetare ar fi însă o sarcină rezolvabilă numai instituţional, la un nivel academic.

— Acum m-aş adresa profesorului Láng Gusztáv. De doisprezece ani predai la facultate, ţii foarte mult la profesiunea ta. Ai scris în mai multe rînduri despre pregătirea literară a tinerilor maghiari care ajung la universitate. Aş vrea să te întreb: după aprecierea ta, în baza observaţiilor tale cu privire la tinerii ajunşi la facultate, elevilor din învăţămîntul nostru mediu li se relevă, la modul cuvenit, convieţuirea celor două literaturi, cu particularităţile, cu deosebirile şi trăsăturile lor comune? Sau, în loc de curente de idei reciproc productive şi de mari înlănţuiri, ei fac cunoştinţă doar cu cifre, date, nume din ambele literaturi, neobservînd de multe ori corelaţiile între cele învăţate?

— Trebuie să încep din nou cu scuze: nu cunosc pe de-a-ntregul această problemă, neavînd de-a face decît cu tinerii care vin la noi ca să devină oameni de litere. Cultura, cunoştinţele lor literare nu pot fi considerate, desigur, ca o medie. Pornind însă de aici trebuie să-mi încep răspunsul vorbind despre două neajunsuri de ordin practic.

În primul rînd, nu există manuale — acest răspuns, de altfel, l-ar da oricare profesor de şcoală medie. Nu există, prin urmare, în mîinile profesorului un instrument de lucru, un fir conducător trasat de specialişti, care ar putea oferi şi în acest domeniu cunoştinţe sigure, presupuse de un manual. Nu ştiu în ce măsură cunoşti sau nu culegerile de texte pentru şcolile medii; ei bine, acestea fac posibilă numai ceea ce tu ai amintit ca ceva defectuos: comunicarea unor date. Predarea cît mai interesantă, cît mai sugestivă a acestor probleme extrem de importante, prezentarea paralelismelor literare ca o parte a unui proces sînt lăsate cu totul în seama dragostei faţă de cauză şi a cunoştinţelor profesorului. Situaţie foarte nesănătoasă, un manual de istorie a literaturii destinat unei şcoli medii

trebuind să consacre acestei probleme, la noi, un capitol separat pentru fiecare etapă.

Acest lucru se leagă, bineînțeles, organic de cele ce spuneam adineauri: nici un autor de manuale nu poate să scrie bine acest capitol pînă cînd nu are loc în domeniul respectiv o cercetare eficace.

Punctul mai sensibil al problemei e că paralelismele a două literaturi pretind analize bilaterale, neexistînd o influență în cazul a două literaturi convieţuitoare, ci doar influenţe reciproce. In consecinţă, această problemă ar trebui să apară cu aceeaşi sau aproape cu aceeaşi greutate la cursurile de istoria literaturii române ţinute în clasele maghiare — predate în majoritatea cazurilor de profesori care au limba maternă română — ca şi la cele de literatură maghiară. Cu alte cuvinte, profesorul român care predă elevilor care au ca limbă maternă maghiara ar trebui să aibe o pregătire specială în această privinţă, ceea ce, în general, lipseşte. În felul acesta nu poate fi vorba de un proces continuu în prezentarea valorilor, pentru că, luînd ca bază chiar şi un profesor maghiar ideal, elevul nu poate cunoaşte decît una din laturile procesului, imagine trunchiată şi unilaterală.

Totuşi, informarea pe care o cuprind lucrări de acest fel se poate dovedi utilă şi ea. Sînt convins că dacă un profesor român conştiincios se apucă să citească o lucrare de sinteză, să zicem ca aceasta, care se ocupă cu literatura maghiară din România între cele două războaie, obţine cîteva referiri şi sub acest raport; predîndu-l deci pe Blaga, desigur că-l va pomeni elevilor săi maghiari pe Dsida Jenő, măcar pentru a lega noile cunoştinţe ale copiilor de materialul cunoscut de ei. Ceea ce nu înseamnă încă predare a istoriei relaţiilor, e doar un instrument didactic, dar care face cunoscută măcar realitatea paralelismelor. La universitate, bineînţeles, studenţii noştri cunosc mai multe despre acestea căci la ei e o problemă de specializare. În şcoala medie, repet, e nevoie de manual, pentru o predare cu valoare deplină fiind necesară, totodată, şi dezbaterea bilaterală în clasele maghiare, atît în orele de maghiară, cît şi în cele de română, a paralelismelor şi relaţiilor.

1972

VERESS ZOLTÁN

O mai veche analiză a unei traduceri îmi sugerase întrebările. Veress Zoltán, aparţinînd generaţiei medii de azi, se declară, împreună cu aproape toţi colegii generaţiei sale, în mod conştient, şi traducător. Mulţi poeţi şi scriitori ai generaţiei dintre cele două războaie mondiale s-au angajat şi ei bucuroşi să tălmăcească opere române în limba maghiară. Generaţia care-şi luase startul după cel de-al doilea război mondial vede şi mai mult în traducerea artistică partea integrantă a activităţii sale literare, formîndu-şi exigenţa, concepţia sa proprie despre traducere. Între timp şi mentalitatea literară a ridicat la rangul cuvenit traducerea artistică. Un indiciu îl constituie premiul Uniunii scriitorilor, pe care eminentul romancier şi nuvelist Veress Zoltán l-a primit pentru un volum tradus.

Traducătorii sînt cei care construiesc puntea de rezistenţă a relaţiilor literare maghiaro-române, de pe oricare mal s-ar porni la lucru. O scurtă privire asupra problemelor de atelier ale traducerii artistice maghiare din România ţine, după părerea mea, de seria convorbirilor noastre. De altfel, nu l-am ales nicidecum pe Veress Zoltán de parcă nu i-aş putea adresa vreo altă întrebare în legătură cu convieţuirea. Maghiari, români apar la un loc în operele sale, conform realităţii vieţii. În marele său roman *Szeptember*, creaţie de vîrf în evoluţia sa de scriitor, el înfăţişează cîte un personaj român cu o autenticitate demnă de oricare scriitor român. Pe drept cuvînt susţine Sőni Pál despre acest roman că el „constituie în literatura noastră una din prezentările cele mai artistice, cele mai frumoase ale fraternităţii poporului român cu naţionalităţile conlocuitoare şi ale muncii comune de construcţie".

— Să începem cu sentimentul vocaţiei de traducător. Noţiunea e pe cît de veche în fond, pe atît de modernă. Ştii şi tu, desigur, cîte spirite mari

ale literaturii universale s-au îndoit, pe vremuri, de posibilitatea transpunerii, în general, a unei creații literare într-o altă limbă. N-au crezut în acest lucru nici Dante, nici Goethe, iar Cervantes asemuia traducerea cu reversul unei tapiserii flamande. În orice caz e deprimant cînd ne gîndim că față de asemenea somități trebuia dovedit rangul artistic al activității de traducere. Această poziție nu s-a putut cuceri decît cu convingerea profundă a profesiei. Cum apreciezi tu, de cînd putem vorbi despre o conștiință a vocației de traducător?

— Evident, de cînd există traducerea ca profesie. Ar trebui să fiu un mai bun cunoscător al literaturii universale ca să pot spune de cînd există; știu doar că romanii traduceau cu conștiință profesională, cu vocație capodoperele grecești. Dar traducerea artistică — chiar dacă nu s-a numit totdeauna așa — e mult mai veche. Începuturile ei cred că rezidă în redarea în limba maternă a unei povestiri, a unei legende auzite în altă limbă, în scopul desfătării sau spre a-i servi drept învățătură unei comunități mai mici sau mai mari. Nici astăzi traducerea nu e mai mult sau mai puțin decît atît, doar că o exercităm cu mai multă exigență, formulîndu-i importanța în mod mai exigent. Astăzi ne exprimăm astfel: „Crearea din nou, în limba noastră maternă, a unei opere literare valoroase, apărute într-o altă limbă, în scopul îmbogățirii culturii celor ce vorbesc limba noastră maternă". Bineînțeles, acest lucru se poate face și cu conștiința vocației, dar și numai ca profesionist. E o diferență între acestea două, totuși ele pot coincide uneori.

— Să reducem sfera întrebării; de cînd se poate observa o adevărată conștiință profesională de traducător în literatura maghiară?

— Cei mai mulți dintre scriitorii și poeții noștri și-au asumat, totodată, și profesiunea de traducător. Unii, putem spune, au creat opere mai mari și mai importante în calitate de traducători, decît ca scriitori sau poeți — de pildă, Sárközi György, cu traducerea romanului *Iosif și frații săi* de Thomas Mann, sau Devecseri cu traducerea epopeilor homerice.

— Să încercăm să descompunem tema noastră, conștiința profesională de traducător, în elementele sale componente. Cum vezi rolul traducerii artistice — în cazul literaturii noastre maghiare din România, bineînțeles al tălmăcirii, înainte de toate, din limba română, importanța ei în viața noastră culturală și, în cadrul acesteia, rolul traducerii în formarea conștiinței noastre naționale?

— O literatură de certă valoare se cuvine să exprime realitatea, esența realității — fie direct, fie prin intermediul unei serii de transpuneri artistice. Cunoașterea (lectura) unei asemenea literaturi poate însemna o mai bună, o mai temeinică cunoaștere a realității. La noi, importanța traducerii celei mai valoroase producții a literaturii române contemporane e identică cu aceea a *creării* operelor respective: ajută cititorul maghiar să înțeleagă, să cunoască mai bine, mai adînc realitatea contemporană din România, deopotrivă cu cea mai bună producție a literaturii maghiare contemporane din România. Că traducătorul trebuie să joace în acest caz rolul de intermediar se explică prin aceea că o operă literară își poate atinge pe deplin scopul ei estetic numai în sufletul unui cititor care vorbește limba operei respective la nivelul limbii sale materne.

— Cunoști cuvintele lui Kosztolányi Dezső: „A tălmăci înseamnă a dansa legat în funii". Tu ai tradus deopotrivă și proză, și poezie, și teatru. I-ai tradus pe Alecsandri, pe Eminescu, pe Coșbuc și tălmăcești poeți, scriitori contemporani. În general, comparația lui Kosztolányi se consideră a fi valabilă numai la traducerile de versuri. Să fie oare adevărat? Dar versul liber? Dar cadența prozei? Dar restricțiile, disciplina prozei?

— Nu pot răspunde exact la întrebare; s-a întîmplat să traduc cu ușurință poezii cu formă „dificilă" (de pildă, unele poezii de Eminescu) sau să mă lupt din răsputeri cu cîte o frază simplă de proză. Unii socotesc că e de necrezut, dar eu am constat din experiență că traduci cu atît mai ușor o operă sau un fragment al unei opere, cu cît conținutul său de idei e mai bogat, mai cuprinzător și

traduci cu atît mai greu cu cît există mai multe fraze goale, pălăvrăgeală lipsită de conținut. Se întîmplă probabil așa pentru că în primul caz efortul psihic al traducătorului se îndreaptă în direcția transpunerii cît mai fidele a valorilor de conținut, fără să observe că între timp a biruit și greutățile redării valorilor formei.

— Deși nu crezuse într-o tălmăcire artistică perfectă — el fiind, de altfel, părintele noțiunii de literatură universală — Goethe socotea că în timp ce traduci trebuie să răzbești pînă la limita intraductibilității. Ai simțit vreodată obstacolul chinuitor al „intraductibilului"? La care din traducerile tale? Și cum l-ai putut învinge?

— Nu există *idee* netraductibilă, cel puțin eu n-am întîlnit așa ceva, ceea ce denotă universalitatea gîndirii la scara umanității. Există însă expresii intraductibile, iar acestea îi provoacă traducătorului, practic, grija cea mai mare. Cum traduci de pildă, în maghiară, „floare la ureche" sau, în românește, „a kutyafáját"?*

Aceste expresii s-au format în cadrul unei comunități mai restrînse, adăugîndu-li-se numeroase valori de climat, pe care nici nu le poți traduce, nici nu le poți înlocui cu altceva, întrucît eventualelor expresii cu sens identic li se alipesc valorile unui alt climat. Nu există rețete. Soluția trebuie găsită de la caz la caz, soluție ce aproape niciodată nu e perfectă.

— Cum, de altfel, nu sînt perfecte multe altele create de om. Îmi amintesc că nici Gaál Gábor nu credea în tălmăcirea perfectă, îndemîndu-ne totuși în această direcție. „Traducerea e o treabă lipsită de speranță... — scria — lipsită de speranță, dar totuși există, după cum și dragostea fără speranță e varianta eternă, vie a Erosului". Ce ai spune despre asta tu, traducător conștient de azi și, în același timp, un scriitor eminent?

— Eu cred în posibilitatea traducerii artistice. Pesimismul pozitiv al lui Gaál Gábor în această problemă poate proveni din aceea că — așa cum spuneam adineaori

* *sensul* ar coincide cu cel al expresiei românești „drăcia dracului" (n. red.).

— într-o traducere se pot reproduce cel mai greu expresiile cu cel mai bogat conținut de atmosferă; un text literar, în schimb, e cu atît mai bogat în semnificații „subtextuale" (deci textul spune mai mult decît înțelesul său propriu-zis) cu cît cuprinde mai numeroase expresii de acest fel.

— Interesul tău în ceea ce privește traducerile e cît se poate de multilateral. E oare utilă în traducere această multilateralitate? În ce vezi avantajele sau, eventual, dezavantajele ei?

— În genuri multiple, în limba unică. Eu traduc, de fapt, numai din română. În cazul unor traduceri mai neînsemnate dintr-o altă limbă am solicitat ajutorul unei *limbi* sau al unei *persoane* intermediare. Dacă multilateralitatea în ce privește genurile prezintă avantaje sau dezavantaje nu o pot spune, asta se poate examina din mai multe unghiuri de vedere, ceea ce eu n-am făcut încă. Dacă vrei, îți pot spune totuși un lucru: din punct de vedere material e foarte dezavantajos să traduci beletristică, deoarece se onorează prea „slab" conform normelor și practicii în vigoare.

— Sînt cu totul de părerea ta. Totuși, făcînd abstracție de asta, dintre multiplele opere și genuri literare, care-ți este cel mai apropiat?

— În ciuda celor spuse anterior, din păcate, tot proza beletristică, o proză bogată în idei, excelînd în nuanțări fine.

— După cîte știu, în momentul de față traduci romanul *Princepele* de Eugen Barbu. Roman istoric, în care abundă arhaismele și, printre ele, noțiuni — uneori neobișnuite pentru noi — ale trecutului românesc bucureștean. Întrebarea mea aparține deci sferei problemelor de atelier: cum transpui arhaismele, cum cauți corespondențele lor? În general, în ce măsură trebuie să respecte traducătorul arhaismul operei originale? S-au purtat nenumărate discuții în jurul acestei probleme; după unele păreri, arhaismele nu fac decît să coloreze textul, dar traducerea trebuie executată totdeauna într-o limbă modernă, actuală. Tocmai această actualitate a traducerii îl face pe Shakes-

peare, în limba maghiară, mai proaspăt, de pildă, ca limbaj — datorită lui Vörösmarty, Petőfi — decît originalul englez. Aş dori să-ţi cunosc părerea în legătură cu asta.

— Prin Kosztolányi, Shakespeare în limba maghiară e şi mai proaspăt, dacă înţelegem prin prospeţime „apropierea limbii de aceea din prezent". Sînt de părere că operele scrise la timpul lor „în limbă actuală" (în „limba actuală" de atunci) trebuie traduse în limba zilelor noastre; ar fi un nonsens, de pildă, să traduci epopeile homerice în limba maghiară din epoca bronzului, — dacă, bineînţeles, am cunoaşte limba noastră din epoca aceea — pe motivul că ele au fost scrise în limba greacă din epoca bronzului. În cazul lui Barbu, adică al *Princepelui,* situaţia e cu totul alta: Barbu e un scriitor modern care arhaizează conştient în roman, iar eu trebuie, firește, să-l urmez fidel.

— Ai contacte directe cu poeţii, scriitorii români pe care îi traduci? În general, care dintre scriitorii români îţi sînt prieteni? Care sînt episoadele mai interesante de care-ţi aminteşti din istoria acestor prietenii?

— Întrucît pînă astăzi am tradus clasici care nu mai sînt în viaţă, cu aceştia n-am avut — din fericire — contact personal. Cu alţii, bineînţeles, da. Nu există nici o corelaţie legică între prietenie şi activitatea de traducere; dintre scriitorii români, cel mai bun prieten mi-e Romulus Rusan din care n-am tradus nici măcar jumătate de frază, ca şi D. R. Popescu din care am tradus aproape cît ar face un volum. Nu te supăra, dar episoadele unei prietenii nu se cer a fi etalate. Înţeleg că tu ai dori să relevi acum prin mine frumuseţea deosebită a prieteniei între scriitorii români şi maghiari, dar, după părerea mea, această frumuseţe rezidă tocmai în faptul că e la fel cu oricare altă prietenie. Dacă ţii însă neapărat să-ţi evoc un episod, îţi povestesc că am „participat" cu D. R. Popescu la un accident comun de maşină şi că ambii am supravieţuit.

— Încă o problemă de atelier, despre care am vorbit şi cu unii dintre traducătorii şi poeţii mai vîrstnici: există, după părerea ta, o critică a traducerilor în viaţa noastră literară maghiară din

România? Mai bine zis, de ce nu există? Întrucît puținele scrieri de acest gen, apărute sporadic, — de multe ori trec ani între apariţiile lor — nu se pot considera drept critică curentă. Dacă ai fi critic, ce ai socoti, în primul rînd, cel mai necesar să relatezi despre literatura noastră de traduceri şi cum ai aborda o traducere?

— Nu numai că nu avem o critică a traducerilor, dar ducem lipsa şi a unei critici artistice de analiză profundă, cu adevărat temeinică. Dacă critica noastră de traduceri s-ar dezvolta, odată cu împlinirea rolului său specific, ea ar putea fi eventual şi factorul de inspiraţie a ceea ce lipseşte cel mai mult din critica noastră în genere: analiza atentă a textului.

1972

KÁNTOR LAJOS

Cîte una din impresiile lecturilor mele din copilărie, cufundate de mult în adîncuri, evocate de amintiri sau de nume înrudite, îmi atinge brusc, din nou, cugetul. Se întîmplă, probabil, la fel cu toată lumea. Citind primele scrieri ale lui Kántor Lajos mi se păruse că mi-e foarte cunoscut numele. Oare de unde? Memoria dezlegă în cele din urmă misterul: aidoma unei licăriri, îmi apărură în palide crîmpeie ale amintirii lucrările de istoria culturii semnate dr. Kántor Lajos, activitatea sa desfăşurată în cadrul asociaţiei *Erdélyi Múzeum*. El să fi grăit din nou? N-avea de ce să mă mire, istoria literaturii şi, mai ales, cercetarea relaţiilor literare româno-maghiare făceau doar dintotdeauna parte din sfera lui de interes. Mai tîrziu l-am cunoscut şi personal pe Kántor Lajos, proaspăt absolvent al Facultăţii de filologie şi confuzia mea s-a lămurit. Ulterior am aflat că nu fusesem singurul care am confundat tatăl cu fiul. La fel păţise şi istoricul Victor Cheresteşiu, bun prieten al lui Kántor-senior. Interesant şi carasteristic era doar faptul că puteau fi confundaţi. Aşadar, Kántor Lajos apăruse în viaţa literară, de la bun început, înarmat cu exigenţă profesională şi cu o manieră de a privi lumea, încît pe baza scrierilor sale mi-l putusem lesne închipui ca pe un filolog vîrstnic, cu experienţă.

(De ce tînărul Kántor nu indicase într-un mod oarecare că nu e identic cu tatăl său? Cînd a început să scrie, zice, tatăl său nu mai publica de multă vreme, scrierile lor neputînd fi deci confundate decît în urma unor amintiri similare cu ale mele.)

Kántor Lajos a debutat în colecţia *Forrás* cu volumul *Írástól — emberig*. Lucrarea se marchează, parcă fără să vrea, legătura indisolubilă a lui Kántor Lajos cu această generaţie, cu concepţia sa de viaţă.

Recomandînd primul volum al lui Kántor, Kacsó Sándor socotea drept una din însuşirile tînărului critic capacitatea de a stabili un contact afectiv şi raţional

direct între operele literare și cititori: „...contactul nemijlocit nu implică scăderea nivelului ci, dimpotrivă, foarte conștient, intensificarea exigenței, netăinuind încrederea tinerească a autorului nostru în capacitatea generației sale de a oferi, paralel cu eflorescența unei literaturi în spirit marxist, o critică literară marxistă la nivel corespunzător". De atunci, Kántor a confirmat această previziune în noi volume, studii și articole, iar Istoria literaturii maghiare din România, elaborată împreună cu Láng Gusztáv și avînd în vedere scrierile ultimului sfert de veac, reflectă și ea noile exigențe ale unei noi generații de scriitori.

— Conviețuirea și influența literară reciprocă constituie o realitate firească pentru generația ta. Tu ai putut întîlni încă de acasă, în copilărie, imagini ale relațiilor literare maghiaro-române. Tatăl tău publicase mai multe studii pe această temă. Într-unul cerceta interacțiuni ale poeziei populare maghiare și române; un altul își enunța semnificația din titlu: *Maghiarii în poezia populară română;* scrisese, de asemenea, despre Ardealul în literatura română reflectînd războiul mondial, ca și despre paralelismele existente între înființarea și activitatea Asociației *Erdélyi Múzeum* și a *Astrei.* Îți amintești vreo impresie din copilărie legată de sfera relațiilor literare româno-maghiare?

— Cum să nu-mi amintesc. Cînd nici nu știam încă de literatură și habar n-aveam de cariera pe care o voi alege, cunoscusem din povestirile tatei cîteva nume cu ale căror purtători am ajuns mai tîrziu fie în contact direct, fie că i-am întîlnit în alte împrejurări, fiind personalități de seamă ale culturii române. De cele mai multe ori venea vorba de Victor Cheresteșiu. Tata fusese bun prieten cu el; au ajuns în relații mai apropiate cu prilejul lucrărilor la dicționarul maghiar-român; lucraseră împreună, iar prietenia lor s-a menținut pînă la sfîrșitul vieții. Alte două nume, care, pe atunci, mie nu-mi spuneau mare lucru, erau ale lui Petru Groza și Constantin Daicoviciu. După cum am aflat mai tîrziu, tata ajunsese în contact cu ei prin asociația *Erdélyi Múzeum,* el fiind

secretarul acesteia. Vorbea despre ei, mai ales despre Petru Groza, totdeauna ca de unul care manifesta multă dragoste față de cultura maghiară, înțelegea problemele populației maghiare din România și căuta să sprijine rezolvarea diferitelor probleme. Mai tîrziu, am devenit tot mai conștient de această moștenire din familie. La început ca elev de liceu, tata fiindu-mi pentru scurt timp profesor de limbă și literatură română. Inițial absolvise, ca student al Colegiului „Eötvös", Facultatea de latină-greacă, apoi, reîntorcîndu-se la Cluj din captivitate, după primul război mondial, ținînd seama tocmai de sarcinile specifice, mai obținuse și diploma de profesor de limba română. Recent am parcurs din nou studiile sale despre istoria relațiilor maghiaro-române, dintre care ai amintit cîteva. Cred că și ele constituie o tradiție demnă de atenție din punctul de vedere al activității științifice maghiare din România, al relațiilor româno-maghiare. Pentru mine constituie, oricum, o moștenire valoroasă, importantă.

— Nu te-ai gîndit să valorifici într-un fel oarecare această moștenire în munca ta?

— Într-una din lucrările sale, de pildă, în care examina influențele reciproce ale poeziei populare române și maghiare, am întîlnit o constatare în legătură cu balada populară română, cu cea maghiară din România, respectiv din Ungaria, pe care eu o preluasem din surse mai recente, ca Ortutay Gyula sau Faragó József. Tata scrisese despre aceste probleme pe la începutul anilor treizeci. Cred că în munca mea aș putea să duc mai departe aceste constatări. Deși nu mă ocup de folclor, dar cercetînd particularitățile prozei maghiare, urmărind moștenirea baladelor populare, s-ar putea dezvălui, eventual, lucruri interesante și sub acest raport.

Un alt moment biografic cu caracter personal și revelator de care nici eu nu știam: cîteva lucrări ale tatei au apărut în revista clujeană *Societatea de mîine*. Și acestea se constituie ca o moștenire familială directă.

Tradiția familială continuă, de altfel, și prin faptul că soția mea, Kántor Erzsébet, avînd ca specialitate limba și literatura română, pe lîngă activitatea sa de profesor se ocupă și de traduceri. A tradus un volum de Vasile Rebreanu, nuvele de D. R. Popescu, Nicolae Velea, Augustin

Buzura, Sorin Titel, Pop Simion și alții. Sub acest raport s-a creat o anumită colaborare între noi...

— Colaborarea criticului și a traducătorului? În selectarea operelor de tradus, în interpretarea lor?

— E limpede că gustul literar al omului se formează și în familie. Așa se întîmplă și cu soția mea. Deși ea alege singură ceea ce dorește să traducă, totuși dacă părerea ei sau solicitarea redacției se întîlnește cumva cu gustul meu, mă ocup cu plăcere de scriitorul respectiv, eventual îl și prezint în revista pentru care își pregătește traducerea.

— Presupun că din asemenea relații s-au creat prietenii cu scriitorii români prezentați. Cu care dintre ei întreții relații mai apropiate?

— Mi-am stabilit relațiile personale în primul rînd la Uniunea scriitorilor, respectiv la Asociația scriitorilor din Cluj. Întîlnirile, cunoștințele, inițiale cu caracter oficial, s-au aprofundat, devenind prietenii. Regret sincer că n-am avut decît întîlniri ocazionale cu scriitorii români din București sau din alte orașe. Cu cîțiva ani în urmă, la o conferință a Uniunii scriitorilor, am stat împreună cu Nichita Stănescu, cu Cezar Baltag și cu alții. Mai erau cu noi László Aladár, Szilágyi Domokos... Pe atunci eram socotiți încă, incontestabil, scriitori tineri. Am făcut fel de fel de planuri, neînfăptuite însă din cauza distanței și a întîlnirilor rare. În schimb, datorită tocmai convieţuirii zilnice și a sarcinilor comune, relațiile mele din Cluj s-au putut transforma din cunoștințe ocazionale în prietenii.

— Pe cine ai putea numi, dintre scriitorii români din Cluj?

— Înainte de toate pe cei cu care m-am cunoscut ca tînăr redactor. În biroul organizației U.T.C. a filialei din Cluj a Uniunii scriitorilor redactam dările de seamă împreună cu Dumitru Radu Popescu și Vasile Rebreanu. Mai tîrziu, cînd a ajuns la *Tribuna*, am făcut cunoștință cu Buzura. Păstrez amintirea cîtorva discuții cu ei, care depășesc cu mult ocazionalul. Ajunsesem la schimburi de idei care au acționat, poate, reciproc și asupra scrierilor noastre. În ultima vreme, am ajuns în asemenea relații apropiate în special cu Buzura. Asta depășește respectul reciproc, e o adevărată prietenie.

Tot aici aș putea vorbi despre relațiile mele cu Adrian Marino. Îl socotesc unul dintre cei mai buni istoriografi ai literaturii române, care apreciază orice valoare și al cărui orizont vast îmbrățișează din cultura maghiară, la modul firesc, tot ce-i este accesibil prin relații personale sau prin intermediul traducerilor în limba română, franceză sau eventual în alte limbi.

— Ai fost odată în Polonia, într-o delegație a Uniunii scriitorilor, împreună cu prozatorul român Sorin Titel. Scriitorii mai vîrstnici citează de multe ori asemenea călătorii comune, ca ocazii prielnice ale cunoașterii și prieteniei sincere. În cursul acestei călătorii ai ajuns să te simți mai apropiat de Sorin Titel?

— Am stat în Polonia, cu Sorin Titel, o lună de zile. Impresiile mele le-am relatat în cartea intitulată *Utazás a gyökerek körül*, el fiind tocmai unul din eroii cărții, în sensul că, timp de o lună, am discutat împreună problemele artei moderne, ale literaturii, dezbătînd ideile cu care am pornit sau care s-au înfiripat în noi, acolo. Asemenea relații personale trec dincolo de orice formalisme protocolare, impresiile comune devenind factori importanți ai prieteniei.

— Permite-mi să trec cu întrebarea următoare la istoria literaturii elaborată de tine, împreună cu Láng Gusztáv. Încă din primele pagini ați clarificat, în principiu, locul, rolul, trăsăturile specifice ale literaturii maghiare din România. Simt că trebuie să citez definiția voastră succintă, la obiect: „Așadar, literatura maghiară din România este literatura de limbă maghiară formată pe teritoriul de după 1919 al României. Determinantul său social e realitatea socială din România, precum și situația minoritară, respectiv, după 1944, de naționalitate conlocuitoare a populației maghiare din România. Ambele trăsături sînt distinctive, raportate la literatura din Ungaria de care o leagă însă comunitatea de limbă și tradiții culturale în sens larg". Aș dori să expui mai detaliat ideea. Să începem, eventual, cu trăsăturile comune ale literaturii române și ale literaturii maghiare din Ro-

mânia. Care au fost aduse ca vechi tradiții și care sînt trăsăturile caracteristice actuale?

— Cred că nu prea se poate răspunde simplu la această întrebare. Ar trebui să începem mai de departe. Pentru ca cineva să poată formula un răspuns precis, științific fundamentat, trebuie să fi făcut lungi studii preliminare. Sinteza acestora ar putea constitui răspunsul exact. Istoria literaturii concepută cu Láng Gusztáv ar putea fi considerată, în această privință, ca un studiu preliminar, foarte modest, bineînțeles, Zău că nu o falsă modestie mă îndeamnă să o spun. Mai mulți critici s-au ocupat, sub acest raport, de cartea noastră, de problema relațiilor literare maghiaro-române, de trăsăturile comune și distinctive și, cu toate că au căzut de acord cu constatările noastre de principiu, au obiectat lipsa unei expuneri mai largi a problemei. S-ar putea ține cont deci de cartea noastră mai ales ca un prim pas în domeniul formulărilor de principiu; Láng Gusztáv a avut un rol deosebit de important, în special în formularea acestor definiții. Ar trebui să extindem această parte a cărții noastre, respectiv să susținem practic constatările de principiu. Excelenții noștri lectori români, Nicolae Balotă și Constantin Olariu, ne-au cerut acest lucru în vederea pregătirii versiunii românești. Problema asta e, de fapt, un program de lucru nu numai pentru noi, ci și pentru cercetătorii din următorii ani. Poate că ar fi cazul ca, dincolo de angajamentele personale, de inițiativa unuia sau altuia, să i se asigure un caracter instituțional.

— Adineauri spuneai că în această problemă ar trebui să pornim mai de departe.

— Da, de la trăsăturile înrudite existente în evoluția literaturilor din răsăritul Europei, pentru a putea evalua caracteristicile comune și deosebirile. Particularitățile evoluției literare sînt, evident, determinate de situația socială și istorică comună sau în mare parte înrudită. Trebuie să adăugăm, bineînțeles, diferențele ivite în primul rînd din natura deosebită a structurii psihice, precum și din diversitatea tradițiilor. Pornind deci de la problemele comune est-europene și examinînd înlăuntrul acestora particularitățile literare române și maghiare putem aminti unele trăsături ce se referă nu numai la aceste două lite-

raturi, dar, în orice caz, valabile și pentru ele. Una din aceste trăsături e caracterul public, militant al literaturii maghiare și, în special, al poeziei maghiare. Poetul maghiar nu și-a putut permite niciodată să se izoleze în propriile sale probleme estetice sau în mica sa lume și să devină sau să încerce să devină independent de problemele cruciale ale poporului său. Cred că acest lucru e, deopotrivă sau într-un mod asemănător, valabil și pentru literatura română, pentru poezia română. Întrucît, de-a lungul secolelor, situația istorică, socială, politică a fost de așa natură încît popoarele Europei Răsăritene și Centrale nu putea să se exprime nicăieri ca în literatură, în lirică, literatura a obținut un rol deosebit de important în dezvoltarea acestor națiuni, în formarea națiunilor și în istoriile naționale respective. După părerea mea, din acest motiv literatura deține un rol decisiv pe aceste meleaguri și în educarea generațiilor mai noi.

Există, bineînțeles, trăsături mai puțin generale, dar, după părerea mea, la fel de remarcabile și comune în literatura maghiară și română. Există tendințe comune. De pildă, ar putea părea neobișnuită evocarea lirismului prozei maghiare, deoarece pînă în prezent nu prea s-a ocupat nimeni de acest aspect. Eu după cîte știi, am scris în mai multe rînduri despre această problemă, în ultima vreme. Am încercat să dovedesc că lirismul prozei maghiare nu e ceva întîmplător, deși nu constituie, evident, un fenomen maghiar în exclusivitate, ar fi o greșeală să-l prezentăm ca atare. E drept că proza maghiară nu e numai o proză lirică, dar am impresia că există o legătură directă între împrejurările determinante ale dezvoltării literaturii și faptul că de vreo două secole sau mai bine lirismul a devenit atît de pregnant în proza maghiară.

— În volumul tău, intitulat *Vallomásos Móricz Zsigmond*, ai analizat din acest unghi de vedere întreaga activitate a marelui scriitor. Demonstrai absurditatea imaginii unilaterale a lui Móricz, combătînd, la nevoie, părerei anterioare prestigioase și, în virtutea unei imagini mai depline, argumentai pentru poziția sa lirică fundamentală și universalitatea sa. Consideri că proza lirică formează,

să spunem, o trăsătură de unire, o legătură sau cel puțin o apropiere cu literatura română?

— Acest lucru ar trebui dovedit, dar să ne oprim deocamdată la impresiile unor lecturi și la constatările unor istorici literari. Ele confirmă că și proza românească are o astfel de trăsătură. Am putea demonstra lirismul prozei românești, nu-i așa, cu scriitori ca Mihail Sadoveanu sau alții, nu doresc să fac o înșiruire. Nu mă gîndesc atît la paralele directe, cît la tendințele fundamentale. Poate că e, la fel, o particularitate est-europeană, denotînd, în cadrul acesteia, o anumită înrudire a prozei române cu cea maghiară. Ar trebui să examinăm, bineînțeles, cum apare acest fenomen în proza polonă, sau la cehi, slovaci, în literaturile slave din sud. Cred că am putea descoperi trăsături înrudite și în acest domeniu.

Trecînd dincolo de definiția prozei lirice care ar putea părea limitativă, mă ocup acum cu nuvela *baladistică*, urmînd să scriu despre ea și o lucrare de doctorat: o primă schiță a și apărut în *Korunk*. Cred că putem vorbi din nou despre trăsături comune. În literatura maghiară această tonalitate baladescă poate fi dovedită în mod absolut, începînd de la Mikszáth Kálmán sau încă mai de mult, dar în orice caz de la el încoace și, aș putea spune, pînă la Szabó Gyula din România sau Sánta Ferenc din Ungaria; corespondentul ei îl putem găsi și în literatura română. Aș aminti doar exemplul cel mai eclatant, nuvela *Barbarii* a lui Móricz și *Baltagul* lui Sadoveanu. Ele nu confirmă influența directă — stadiul actual al istoriei literare arată că fiecare a ajuns separat și din surse diferite la această temă — ci prezența trăsăturilor înrudite. Un exemplu similar în literatura română ar putea fi *Kyra Kyralina*, a lui Panait Istrati. Am mai putea căuta exemple noi care ar confirma, la rîndul lor, că și tonalitatea baladescă marchează, înainte de toate în nuvelistică, o trăsătură comună în proza română și maghiară.

— Nu te-ai gîndit la rolul avangardei?

— Sub acest raport, trebuie să ținem cont neapărat și de ea. Lirica maghiară și română au străbătut cam același drum în reînnoirea literară a secolului douăzeci, cu diferențierile corespunzătoare, bineînțeles, și în această privință. Ce-i drept, influența franceză își are importanța

ei și în literatura maghiară, influența avangardei franceze, de pildă, în secolul douăzeci, cred totuși că în ansamblul literaturii române prezența culturii franceze e cu mult mai importantă și mai nemijlocită decît în cea maghiară — fapt explicabil iarăși prin premisele sociale, istorice. Literatura maghiară a suferit o înrîurire considerabilă din partea literaturii germane — vorbind despre avangardă — din partea avangardei germane și, în primul rînd, a expresionismului german. Ei bine, examinînd literatura maghiară din România, evident că nici în cazul ei n-am putea exclude influența avangardei franceze; în literatura revistei *Korunk*, în schimb, și în mișcările literare de stînga, expresionismul german a determinat evoluția a numeroși poeți ai noștri. În felul acesta trebuie să luăm la rînd diferitele perioade de istorie literară, curentele și creatorii, ca să găsim trăsăturile comune, respectiv deosebirile. La fel trebuie procedat și în studierea relațiilor, trăsăturilor comune și deosebirilor literaturilor română și maghiară.

— Toate acestea constituie, în primul rînd, referiri istorico-literare, chiar dacă ating fenomenele trecutului apropiat. Evident că fără ele nu am putea discuta, în deplinătatea lor, nici despre problemele prezentului. Aș dori să-ți reamintesc însă întrebarea care a provocat expunerea ta și anume partea a doua: ce trăsături comune actuale aprofundează aceste tradiții?

— Operînd așadar o reducție și încercînd să formulez trăsăturile comune și divergente ale literaturii maghiare și române, trecînd dincolo de tradițiile comune și specifice, consider ca un factor deosebit de important în prezent politica literară comună și determinată sau, mai exact, situația socială, politică comună ce determină politica literară. Literatura maghiară din România marchează în linii mari — deși cu o oarecare întîrziere — aceleași etape de dezvoltare, tendințe și direcții ca și literatura română mai recentă. Nu cred, firește, că ar fi obligatorie întîrzierea care, de altfel, nu se referă atît la operele individuale, cît, mai curînd, la evoluția concepției, la curajul scriitorului în genere, la voința acestuia de a înnoi, de a exprima noul; evident, scopul nostru e să reducem

din ce în ce mai mult această rămînere în urmă, în interesul nostru, în interesul întregii literaturi maghiare din România.

În locul unor expuneri de principiu aş da mai curînd un exemplu. În literatura română a jucat un rol important faptul că, la începutul anilor şaizeci, orizontul s-a lărgit, pe de o parte în direcţia unei aprecieri mai depline a tendinţelor literare şi artistice mai moderne, pe de altă parte a tradiţiei proprii. Îşi reluaseră locul cuvenit în circuitul valorilor literare nume ca Tudor Arghezi, fără de care, evident, nici nu s-ar putea vorbi de lirica românească a secolului douăzeci, dar, în acelaşi timp, şi Lucian Blaga, Ion Barbu, iar în proză, să zicem, V. Voiculescu. Am mai putea aminti şi pe alţii. La fel, această lărgire a orizontului a avut o mare importanţă şi în literatura maghiară din România, în faptul că am încercat, respectiv încercăm să ţinem cont de tradiţiile noastre, considerîndu-le, firește, după importanţa lor în procesul progresului social, dar fără să situăm de-acum nici esteticul pe al doilea plan. Pe lîngă patrimoniul revistei *Korunk* şi moştenirea lui Gaál Gábor, vădit fundamentală pentru noi, am redescoperit şi am introdus în realitatea literară opere ca, de pildă, a lui Tamási Áron, realizarea cea mai importantă — după convingerea mea — a literaturii maghiare din România, la nivel european, ba chiar universal. La fel am redescoperit operele lui Dsida Jenő, Áprily Lajos şi aş mai putea înşira şi alte nume pînă la Olosz Lajos, de pildă. Aceste fenomene denotă la rîndul lor trăsături de legătură, de înrudire ale evoluţiei noastre literare.

— Cred că am putea trece la o problemă legată inseparabil de aceasta, la particularităţile naţionale ale literaturii maghiare din România. Nu putem vorbi, după părerea mea, despre trăsături comune decît date fiind trăsăturile specifice. Aspiraţia spre modernitate în literatura maghiară din România e şi o năzuinţă comună cu literatura română, dar mai prezintă, totodată, semne distincte, specifice. O trăsătură cu totul proprie a literaturii maghiare din România o constituie răspunderea asumată în vederea menţinerii naţionalităţilor noastre. Aceste două trăsături şi anume modernitatea şi respon-

sabilitatea naționalităților sînt aparent separate uneori, unii situîndu-le chiar față-n față. Consideri că ar fi o opoziție reală?

— Din punctul de vedere al literaturii maghiare din România, întrebarea ta se referă la lucrul cel mai esențial. Există într-adevăr o asemenea dualitate, necesară, poate, fără a fi însă necesar ca cineva să pună față-n față sau să confrunte cele două trăsături, la modul antagonist. Cred că orice confuzie sau interpretare greșită de asemenea natură nu poate decît dăuna prezentului și viitorului literaturii maghiare din România.

Care este, în fond, specificul nostru național? Am pomenit despre sentimentul răspunderii de-a lungul veacurilor, la fel de propriu literaturii române, ca și celei maghiare. Într-o literatură națională această răspundere se manifestă în condiții specifice. Prin urmare, acest caracter militant impune scriitorului maghiar din România sarcini specifice. Apare, firește, și eventualitatea primejdiei ca scriitorul să se mențină înăuntrul sferei de gîndire a unei comunități mai mici, izolîndu-se să zicem de o colectivitate mai mare, de probleme universale, de progresul universal. Sînt însă de părere că e posibil să menții particularitățile naționale, să fii pătruns și să accentuezi sentimentul responsabilității, punînd de acord toate acestea cu susceptibilitatea față de problemele universale.

În legătură cu asta aș da un exemplu. Nimeni nu ar putea spune despre Szilágyi Domokos că nu e sensibil la problemele actuale ale lumii, la acea stare de amenințare permanentă ce caracterizează de două decenii gîndirea europeană, în umbra bombei cu hidrogen și atomice. E vorba tocmai de gîndirea creatorilor cu cea mai înaltă responsabilitate. Totuși nu i se poate imputa lui Szilágyi Domokos că se desprinde de colectivitatea mai mică din care face parte, sau de tradiția maghiară cu un trecut nu de cincizeci ci de cîteva sute de ani. În poemul său *Bartók în America*, de un nivel deosebit de înalt și de mare răspundere, autorul a inclus și variațiuni de cîntece populare maghiare, poezia fiind un argument grăitor că problemele lumii sînt compatibile cu grijile naționale și cu poziția fundamentală autohtonă.

Bineînțeles, există multiple moduri ale punerii de acord a exprimării răspunderii naționale autohtone și a grijilor europene. Să trec la un alt exemplu. Cartea lui Sütő András, *Un leagăn pe cer*, deși vorbește despre problemele unei comune mărunte, reușește să facă perceptibile problemele întregii naționalități maghiare. Dar dincolo de asta, cartea mai are conexiuni esențiale, leagă viața naționalităților de viața de azi a lumii. Într-un pasaj deosebit de frumos Sütő povestește cum își petrece ziua un savant european, ce energie consumă și în ce scop, și pentru care scop își consumă energia un țăran maghiar din Cămărașu. Cred că și asta creează posibilitatea unei conexiuni, la fel ca la Szilágyi Domokos.

Sau să pomenesc poate volumul de nuvele al lui Szabó Gyula, *Szerelmünk havában*, în care apare problema timpului, relevată în literatura europeană de la Proust încoace. E una din problemele centrale ale creației literare la nivel european, iar în nuvelele lui Szabó Gyula sînt prezente în același timp viața, grijile satului secuiesc. Nescriindu-și nuvelele la modul anecdotic, tradițional, Szabó Gyula nu și-a renegat satul cu oamenii săi; ori dramele lui Páskándi Géza, și nu numai ceea despre Dávid Ferenc, *Vendégség*, și nu numai noua sa dramă despre Apáczai, ci chiar și cele absurde sau „absurdoide", ca să zicem așa, care formulează, după convingerea mea, nu numai problemele universale, dar și particulare specifice naționalității sale.

— Nu pentru prima dată argumentezi cu lucrările lui Páskándi. Într-unul din studiile tale ți-ai exprimat dezacordul față de faptul că unii separă nivelul estetic al unor drame de Páskándi de preocupările pentru cele ale naționalității sale sau de asumarea responsabilității naționale, acestea fiind incontestabil prezente în dramele sale.

— Exact, și sînt prezentate în așa fel încît constituie și o conexiune cu literatura română; cu toate că nu se poate căuta o influență reciprocă la una sau la alta. Consider deosebit de caracteristic că Marin Sorescu a scris cam în aceiași ani drame, nu de același fel, dar la un nivel estetic deopotrivă de înalt, ca, de pildă, *Iona* și *Paracliserul*, exprimînd în linii mari aceleași idei. Tre-

buie să spun însă că, după părerea mea, dramele lui Sorescu sînt mai abstracte și mai puțin concretizate ca ale lui Páskándi. În felul acesta am și ajuns la domeniul paralelismelor, al conexiunilor scriitoricești. Am putea vorbi, de exemplu, despre conexiuni la Szilágyi Domokos și Ioan Alexandru sau despre înrudirea evoluției scriitoricești a lui Sütő András și Marin Preda. La aceștia din urmă sînt identice rădăcinile țărănești, cea mai directă receptare a realității și redare a ei, realismul țărănesc; totodată la ei e prezentă și așa-numita exigență a unui spirit european și concepția scriitoricească modernă. Sau am mai putea cita și alte conexiuni și paralelisme ca, de pildă, între lirica ideatică și socială a lui László Aladár și Nichita Stănescu sau între proza lui Augustin Buzura și Veress Zoltán, deși proza lui Buzura e cu mult mai agitată. De asemenea, am putea asemui cu proza lui Buzura proza lui Bodor Ádám cu care, la rîndul ei, proza lui Sorin Titel prezintă interesante concondanțe dar, totodată, și deosebiri. Deosebirea constă în aceea că proza lui e mult mai „franțuzească", îi plac jocurile suprarealiste, subordonate însă unui anumit scop bine chibzuit și determinat: menținerea omeniei. Deosebirile sînt, în parte, particularități de conformație, știut fiind că nu există un scriitor de seamă fără factură specifică și e firesc ca doi scriitori considerabili — chiar și în cazul obîrșiei, tradiției, moștenirii, educației identice — să nu semene esențial între ei, ci în multe cazuri să difere unul de altul. Aceste deosebiri se accentuează, evident și mai mult — chiar în ciuda semnelor comune — dacă formarea lor se datorează nu numai structurii lor psihice individuale, ci și structurii spirituale și tradițiilor poporului, naționalității din care provin; respectiv — particularitățile naționale, ale naționalității accentuează și ele deosebirile individuale. Știm că, după definiția marxistă, unul din criteriile esențiale ale națiunii și naționalității este tocmai structura psihică specifică, respectiv expresia acesteia în moștenirea culturală și, într-o deosebită măsură, în literatură.

— Ceea ce ai expus acum e deocamdată o idee puțin accentuată atît în opinia publică literară maghiară, cît și în cea română. Ca istoric literar și

critic, ce consideri a fi lucrul cel mai important, cel mai urgent de făcut pentru ca această cunoaştere, spontană, izvorîtă din convieţuirea popoarelor, să se intensifice şi printr-o cunoaştere literară conştientă, reciprocă?

— Nu pot decît să repet: ar fi necesară munca comună mai bine coordonată a istoricilor literari români şi maghiari din România. Cunoaştem oarecum problemele reciproce, dar mai puţin rezultatele. Îngăduie-mi să mai revin la o întîlnire personală, fiind caracteristică pentru ceea ce vreau să spun. Îl căutasem odată pe academicianul Tudor Vianu într-o problemă redacţională, cerîndu-i pentru *Korunk* un studiu despre literatura comparată. Era puţin înainte de moartea sa; din păcate, n-a mai putut scrie studiul, mi-a rămas încă ca o amintire plăcută şi dragă respectul şi preţuirea cu care-mi evocase, în convorbirea aceea de un sfert sau de o jumătate de oră, figura lui Szabédi László, vorbind despre zilele petrecute împreună cu prilejul unor dezbateri pe tema realismului, la Budapesta. Acest interes, această sinceră simpatie din partea istoricilor literari români nu le simţisem numai la Vianu. Să-l pomenesc pe Nicolae Balotă, care inspiră totdeauna respect vorbind cu respect la rîndul lui despre cultura unui alt popor, a unei naţionalităţi, văzînd limpede ce înseamnă relaţiile literare şi prietenia formată prin literatură. Să-l amintesc poate pe Nicolae Manolescu cu care, după cîte ştiu, nu m-am întîlnit personal, dar îl simt foarte aproape prin felul lui de a pune problemele şi prin conduita sa. Pomenesc acest lucru deoarece cînd cineva remarcă scrierile interesante, valoroase ale cuiva poate el însuşi cîştiga mult. Cît ar fi de util pentru noi toţi dacă întîlnirile noastre n-ar mai fi ocazionale.

Există o moştenire pe care o putem valorifica şi noi, şi colegii români. Sigur că şi alţii au amintit exemplul lui Ion Chinezu. Cred că trebuie să cunoaştem astăzi la fel de profund literatura română cum cunoscuse el în anii douăzeci literatura maghiară din Ardeal. Moştenirea lui Ion Chinezu constituie totodată un exemplu frumos şi un îndemn pentru istoriografii literari români, în primul rînd pentru cei care cunosc literatura maghiară sau cărora, prin învăţarea limbii, li se deschide posibilitatea cu-

noașterii acestei literaturi, a unei analize mai temeinice. Avem de rezolvat foarte multe probleme comune.

În același timp, aceasta nu exclude, ci, dimpotrivă, presupune necesitatea de a fi la curent cu activitatea istoriografilor literari din Ungaria, cu rezultatele istoriografiei literare din Ungaria; e important, pe de o parte, pentru literatura maghiară din România, întrucît soluționarea multor probleme pretinde să ne cunoaștem reciproc activitatea; pe de altă parte e important și din punctul de vedere al istoriografiei literaturii române: istoriografii literari maghiari din România pot juca un rol intermediar în a face cunoscute și accesibile problemele literare comune ale celor două țări.

1972

SZILÁGYI DOMOKOS

„Moldva dombjai közt, az aszú télben robog a kocsi." „Printre dealuri moldovene, prin iarna seacă zboară maşina." Titlul acestor versuri e *Térkép az értelemről* — *O hartă a raţiunii.* I-am fost tovarăş de călătorie lui Szilágyi Domokos, în drumul acela care a inspirat cele şase poezii ale ciclului. De la Bucureşti am luat-o în sus pînă la Iaşi, apoi, străbătînd Carpaţii Răsăriteni, am ajuns, trecînd prin Satu-Mare, la Oradea. Cînd să plecăm mai departe, ne-a prins o iarnă încît maşina dansa cu noi pe şoseaua îngheţată bocnă şi am fost nevoiţi să ne întoarcem. El n-a avut răbdare să aştepte să se mai moaie gerul, ci a plecat cu trenul la Cluj.

Voinţa redacţională mă pornise la drum ca să aleg zile însemnate — măsurate cu destine omeneşti — din anul care se încheia. Szilágyi Domokos, pe vremea aceea redactor la *Előre*, avea să se achite cu o poezie: despre o singură zi a anului. A scris-o, a apărut în ziar, cred că e o poezie bună; idei ce poartă amprenta poetului, comparaţii, metafore specifice lui ridică efemerul la rang de artă. Totuşi, o caut zadarnic în volumele sale. Selectează cu nemiloasă exigenţă, se substituie judecăţii viitoare, aş spune, a istoricului literar imparţial: din rodul unei munci de 15 ani a inclus numai 68 de poeme în noul lui volum de versuri, *Sajtóértekezlet.*

O zi-două n-am prea ştiut de ce se arătase dispus să parcurgă drumul acela de iarnă cu maşina. Se ferea din calea întrebărilor mele cu răspunsuri ironice sau, mai degrabă, autoironice. Dacă nu l-aş fi cunoscut de atîta vreme, l-aş fi putut socoti un om ursuz, închis în sine. Unii îl consideră de-a dreptul nepoliticos. Într-adevăr îi este groază de convenţii. Mai cu seamă cînd acestea s-au închistat în oameni, nu numai în obiceiuri. Dar călătoria aceea, priveliştea îl desferecau. Nici natura nu suportă convenţiile. Îl desferecau pentru voie bună, pentru contemplaţie. Undeva, pe Siret, începu să fredoneze o baladă de-a ceangăilor, despre mîndra ochilor preabunului Ráduj

Péter, care pe românește se chema Marinca, iar pe ungurește Margitka. A țesut acest motiv de baladă în zguduitorul său poem, *Bartók în America*, născut tot cam pe vremea aceea. La Iași redeveni tăcut. Căuta amintirea lui Eminescu în atmosfera de azi a orașului. Iată de ce pornise la drum.

La Botiz am văzut în ochii lui spaima. Îl înspăimîntase-ră cu vestea că maică-sa e bolnavă. Și apoi, din nou, înseninare: boala nu era gravă. În casa părintească se arăta nestingherit, apropiat, ca un copil. Aici se simțea apărat, nu era el cel ce trebuia să se îngrijească de apărare împotriva umilințelor, încrîncenărilor, vicleșugurilor politicoase.

— În timupl călătoriei noastre de acum nouă ani, îți umbla prin gînd monografia despre Eminescu pe care o pregătești acum, te documentai pentru ea?

— Da.

— În cursul acestei corvorbiri aș vrea să te întreb mai ales despre această monografie, respectiv despre Eminescu. De ce ai ținut să străbați acele locuri unde a trăit Eminescu, sau pe unde a trecut doar? Cunoașterea peisajului te poate apropia de poezie? Există vreo poezie de Eminescu pe care o înțelegi mai deplin sau poate chiar altfel acum, după ce ai cunoscut peisajul care a inspirat-o?

— Aici, dacă-mi dau bine seama, se ascund două întrebări. 1. Dacă ajută cunoașterea peisajului la înțelegerea poeziei. Ajută. E adevărat că n-am văzut Cîmpia maghiară decît din avion, dar chiar și în felul acesta m-am simțit mai aproape de Petőfi. Desigur, trebuie să pui piciorul, asta-i treaba adevărată, dar nici privirea de ansamblu nu e de lepădat. 2. Dacă există vreo poezie de Eminescu pe care s-o înțeleg altfel sau mai deplin. Aici pot răspunde că n-aș crede. Ceea ce contrazice oarecum cele de mai sus, dar am să mă explic. E vorba de faptul că peisajul eminescian aparține astăzi trecutului. Pădurile au fost defrișate, nici presupusa casă natală de la Ipotești nu e cea originală (presupusa, căci nu se știe cu precizie dacă s-a născut aici sau la Botoșani; sigură e numai data botezului: 21

ianuarie 1850. Să nu uităm că şi pe Petőfi şi-l revendică pînă astăzi două localităţi, din cînd în cînd controversele se reaprind şi în presă, ies la iveală noi date, noi argumente); manuscrisele — aşa se şi cuvine — se află la Bucureşti, la Biblioteca Academiei, la casa memorială sînt doar fotocopii. Firește, *a trebuit* s-o văd totuşi, altfel nu mi-ar fi dat pace gîndul că am omis ceva esenţial.

— Ce te atrage cel mai mult la Eminescu?

— Ce mă atrage la Eminescu? Pe tine ce te atrage la Arany János? Sau la Byron, sau la Puşkin?

— În monografie vei căuta probabil să vezi în ce a fost Eminescu un deschizător de drumuri în gîndirea şi poezia românească din vremea sa; adică modernitatea lui Eminescu.

— „Modernitatea" lui Eminescu. Trebuie pusă între ghilimelele. După părerea mea e modern tot ceea ce e bun, ceea ce poartă semnul talentului, aş putea spune şi stigmatul talentului. Acel anume semn al lui Cain. Căci e şi poetul un ucigaş, un fratricid: demască, dezvăluie, proclamă şi astfel, vezi bine, ucide. (Nu e cruţat nici el însuşi.)

— Cercetarea paralelismelor dintre poezia eminesciană şi lirica maghiară îşi are o întreagă literatură. Îmi vine în minte pe moment *Istoria literaturii române* a lui Pálffy Endre; el găseşte o înrudire între *Împărat şi proletar* şi poezia lui Vajda János intitulată *Jubilate,* sau între *Luceafărul,* expresie a sentimentului solitudinii şi o altă poezie a lui Vajda, *Az üstökös* (Cometa). Unul dintre studiile lui Tudor Vianu — tocmai tu ai fost acela care l-ai tradus în ungureşte — face o paralelă filozofică între Eminescu şi Madách Imre. Ai să urmăreşti aceste paralelisme?

— Tudor Vianu a demonstrat un paralelism între *Tragedia omului* şi *Memento mori.* Firește, pot fi relevate şi alte paralelisme. Chiar şi cu Vajda János, dacă vrei. Sau, de pildă, între Gyulai Pál şi Titu Maiorescu. Evident, *mutatis mutandis.* Tocmai cu ajutorul unor astfel de paralelisme aş vrea să-i apropii cititorului maghiar lumea lui Eminescu.

— Pregătindu-te să-ţi scrii monografia, ai recitit probabil cu un ochi critic şi traducerile maghiare

ale poemelor eminesciene. Cum ţi se pare Eminescu în limba maghiară?

— Eminescu şi-a cizelat poeziile ani în şir. A consumat enorm de multă hîrtie, s-a chinuit în căutarea expresiei, dar tot ceea ce a încredinţat tiparului — a publicat relativ puţin — e desăvîrşit, adică în măsura în care un lucru făcut de om poate fi desăvîrşit. Cred că şi traducătorul trebuie să recurgă la această metodă. Să-i consacre ani întregi. Mă încearcă şi pe mine acest gînd.

Traducerile existente? Cele ale lui Áprily Lajos, Dsida Jenő sînt splendide.

— Modelul cărţii pe care o pregăteşti va fi monografia ta despre Arany János, apărută cu ani în urmă? Pentru mine, de pildă, ea a constituit o adevărată aventură spirituală, căci vorbea cel puţin în aceeaşi măsură despre Szilágyi Domokos cît despre Arany János. În volumul lor de istorie literară, Kántor Lajos şi Láng Gusztáv o socotesc drept „arta poetică a unui nonconformist din secolul XX, purtînd haina unui eseu de istorie literară". Eşti călăuzit şi acum de intenţii asemănătoare?

— Nu. De altfel, după cîte văd, tu o numeşti de-a dreptul monografie. Dacă află Muzsnay! . . .

— Acea critică, cea a lui Muzsnay Árpád, conţinea, după părerea mea, o mare eroare. Încerca să aplice monografiei tale etalonul manualelor de şcoală. Voia să măsoare marea cu ulciorul . . .

— Pe pagina de gardă se specifica: micromonografie. Aş fi cu adevărat curios să aflu ce creier odihnit o fi inventat această . . . sită de mătase din păr de cîine? E ca şi cum ai spune: macara-gigant de buzunar. Ei bine, cartea despre Eminescu va fi întrucîtva mai aproape de regulile genului. Firește, dacă mă apucă pălăvrăgeala, nu-mi stau chezaş.

— Ce va aduce monografia ta, cînd se va împlini, nou faţă de alţii, ce va fi numai al tău, personal, inedit în părerile despre Eminescu?

— Întrebarea asta ţi-o voi pune *eu ţie,* după ce vei fi citit cartea.

— Eu aș fi curios de pe acum de-un lucru. În ce fel tratezi așa-numitul pesimism al lui Eminescu, izvor al atîtor controverse și false teorii?

— Nu există poet pesimist. Cel cu adevărat pesimist nu scrie — nu vede nici în asta vreun sens — ci se spînzură. Se întîmplă să ai cîte-o zi proastă, uneori săptămîni sau chiar ani. Dar există și atunci o bucurie în a exprima *frumos*, de a le da o formă artistică celor simțite sau gîndite. După Elsa Morante, literatura beletristică sporește vitalitatea omului. În sensul de mai sus, chiar și poezia „pesimistă".

— Traduci rareori și atunci — e poate ciudat — mai mult proză. De exemplu, ai tradus de curînd pasionanta carte a lui Matei Călinescu, *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*. Cum ai ajuns să te apropii de ea? Ce te-a atras?

— Mărturisesc cu smerenie că n-am descoperit-o eu ci am tradus-o la comandă, la cererea lui Domokos Géza. N-am regretat, așadar întrebarea ar putea fi reformulată astfel: ce mă atrage acum? Foarte multe. (În primul rînd munca pe care am investit-o într-însa.) Gîndirea originală, stilul sever, dar frumos și suficient sieși, adică exact — al eseului. Aceasta e, după părerea mea, singura specie în care-ți poți pune în valoare pe deplin cunoștințele de limbă, stilistice, intențiile etc. Beletristica — și unele poezii — *înfățișează*, astfel că dacă vreau să urmez fidel realitatea nu pot — ca să dau numai un exemplu — nu mai pot folosi consecvent, verbul în toată complexitatea lui. Iar asta mă înciudează. Iubesc limba, limba mea maternă, și, de altfel, fiece limbă e frumoasă dacă e vorbită (sau scrisă!) frumos; iată deci că în acest sens sînt conservator.

Ca să mă mai întorc puțin: eu, în general, în apusele vremuri cînd stăteam pe tușă, nu puteam să-mi permit întotdeauna să traduc numai ce-mi plăcea mie. De cele mai multe ori am avut noroc. Ca și de data aceasta. Și-apoi m-am străduit să croiesc haine arătoase și din stofele mai proaste. Altă chestiune e în ce măsură am izbutit. În treacăt fie spus, Mozart a compus la comandă *Eine kleine Nachtmusik*. *Recviem*-ul Bartók, de asemenea, piesele intitulate *Divertimento*, *Concerto*, *Sonata pentru*

vioară solo și așa mai departe. M-aș putea referi la cunoscuta frază a lui Kosztolányi care zice că o strictă condiționare — ei, desigur că nu cea totală și nu de orice fel — îl stimulează pe artist, în sensul că-l face să vrea să arate, numai de-al dracului, ce poate face el.

— Odată, întrebat fiind, ai răspuns foarte ironic că ai venit la București pentru că aici nu trebuie să te saluți cu toată lumea. Te cunosc adică mult mai puțini. Dacă vorbim de relații personale, așa e, într-adevăr. În încheiere, aș vrea totuși să te întreb despre prieteni, respectiv despre simțămîntul tău de bucureștean. Ce sentiment încearcă un tînăr poet maghiar care trăiește la București?

— „Mi-s mobilele umbre, prieteni n-am în jur" — aș putea spune și eu ca József Attila, dar atunci aș minți. Nu sînt ceea ce se cheamă un om sociabil din fire; de două-trei ori pe an mă descarc, apoi stau frumușel acasă. Sentimentul unui poet maghiar la București? Nu știu dacă există așa ceva. În ceea ce mă privește, bat la aceeași mașină de scris, fie că sînt la București, fie că sînt la Vîrghiș. Poate că altora li se întîmplă altfel.

1972

ŞI-N CELE DIN URMĂ: CONFESIUNEA AUTORULUI

„Ca să poţi aduce, dragă cetitoriule, dreaptă judecată la această nouă a mea lucrare, socotii de cuviinţă să-ţi înfăţişez ce-mi sluji ca prilej şi să-ţi grăiesc pe scurt despre felul muncii mele, precum şi despre folosul ei."

(Apáczai Csere János: *Prefaţă la Enciclopedia maghiară)*

Chiar şi în vremurile de altădată, mai neîncrezătoare faţă de tineret, tînărul era incontestabil major la vîrsta de douăzeci şi şase de ani. Pentru maturizarea ideilor, aceşti ani sînt, de asemenea, suficienţi. Tocmai acum douăzeci şi şase de ani îmi începusem investigaţiile în vederea cercetării istoriei cunoaşterii literare reciproce româno-maghiare şi a sarcinilor actuale. Astfel, această carte, în intenţii, în scopuri deopotrivă, s-a maturizat pe deplin.

Cu întrebările mele scrise pe o foaie de caiet, m-am prezentat acum douăzeci şi şase de ani la poetul Szabédi László, aflat pe atunci la Sfîntu Gheorghe. Era profesor la Colegiul „Mikó" şi custode-director al Muzeului secuiesc; pentru noi, elevii, era primul poet în viaţă pe care-l puteam vedea zilnic şi în persoana căruia respectam însăşi Poezia. Pe vremea aceea simţeam cu putere dorinţa de a arunca o privire dincolo de zidurile colegiului, ale oraşului nostru, potrivindu-ne cu înţelepciune paşii la ritmul vremurilor. Şi nu atît în interesul nostru propriu, ci din convingere sinceră, în slujba frumos gîndită a oamenilor pămîntului nostru natal. Vorbele domoale, argumentarea blîndă a lui Szabédi László ne ridicau la o înălţime de unde orizontul i se deschidea larg sufletului. Astfel, cînd redactorul săptămînalului local *Új Székely Nép,* recent înfiripat, îmi solicită mie, elevului ce tot dădea tîrcoale literaturii, să fac un interviu cu unul dintre oamenii de vază ai oraşului, era firesc să-l caut imediat pe Szabédi László. Întrebările interviului meu se îndreptau în aceeaşi direcţie, de-a lungul a două fire: viitorul şi

răspunderea față de viitor a literaturii maghiare din România, locul literaturii în slujba democratică a poporului și ilustrarea literară a conviețuirii româno-maghiare, slujirea păcii sufletelor cu vigoarea cuvîntului scris. Szabédi László preluă cu plăcere caietul cu întrebări al elevului său și răspunse în scris. Și astăzi mai păstrez cu grijă scrisul său. Convorbirea a apărut în numărul din 8 aprilie 1946 al săptămînalului amintit și enunța încă din titlu ideea că „împăcarea româno-maghiară cere ca cele două popoare vecine să-și cunoască reciproc literatura". Vedea viitorul literaturii maghiare în apropierea sa de viață, în asumarea unui rol mai important în lupta pentru democrație, tocmai prin dezvăluirea realității. A vorbit despre munca scriitorilor în construcția societății, activitate care-i abate chiar și de la scris. „Scriitorul maghiar ardelean n-a putut fi scriitor decît mereu cu jumătate de mînă; astăzi — doar cu degetul mic." Zorea străduința societăților româno-maghiare, respectiv maghiaro-române de atunci, în vederea „selectării, traducerii și editării operelor respective" în interesul cunoașterii reciproce a literaturilor, română și maghiară. (Unde erau pe atunci edituriIe de astăzi, cu posibilitățile lor?) Szabédi știa bine că nu ajunge inițiativa individuală, căci „înfăptuirea acestei sarcini extrem de importante pretinde o muncă organizată și destul de mulți bani". Pe vremea aceea, populația maghiară din Ardeal depunea, de altfel, „eforturi eroice" — citînd cuvintele lui Szabédi László — în vederea asigurării învățămîntului în limba maternă și menținerii vieții sale științifice. El dorea să se dedice o grijă organizată, cuprinzătoare cauzei apropierii literare, cunoașterii reciproce și în virtutea exemplului personal. Nu cu mult în urmă, în 1945, apăruse în editura *Józsa Béla Athenaeum*, sub titlul *Zöld levél* (Foaie verde) traducerea maghiară a culegerii sale de strigături românești din comuna Bărei. În această comună din județul Cluj se retrăsese, din fața furtunilor de ură, pe la începutul anilor patruzeci, ca dascăl al tinerilor români.

După mai bine de un an de la apariția interviului meu, Szabédi László a devenit redactorul șef al cotidianului *Népi Egység*, apărut inițial la Brașov și mutat apoi la Sfîntul Gheorghe. Am devenit ucenic în redacția condusă

de el — pentru a doua oară colaborator intern — (Szemlér Ferenc fusese cel care mă „angajase" pentru prima oară, tot în redacția ziarului *Népi Egység*; era în timpul unei vacanțe de vară, iar eu eram elev în clasa a șaptea de liceu); puteam și trebuia să scriu de toate, de la noutățile zilei la foiletoane, de la reportaj la articol de fond. După-amiaza redacția se liniștea. Atunci îmi plăcea să scriu și tot atunci venea și domnul redactor Szabédi să recitească materialele mai importante. În liniștea redacției, încrederea destrăma orice distanță între profesorul de altădată și elevul său: gîndurile și îngrijorările noastre se întîlneau în problemele pămîntului natal și ale lumii mari. Puteam desface și împleti din nou firele întrebărilor acelui interviu de la care nu trecuse prea multă vreme. Puteam învăța ce înseamnă răspunderea din felul în care Szabédi medita asupra problemelor destinului național și ale convieţuirii, gîndind aproape cu voce tare, interogîndu-se pe sine și scrutînd mersul vremurilor. Într-o astfel de după-amiază de destăinuiri adusei vorba despre perioada în care fusese dascăl la Bărei, întrebîndu-l care a fost „profitul" său ca poet, ca scriitor, de pe urma faptei sale de o dîrză frumusețe? „Și pe această cale am putut cunoaște mai bine destinul nostru de maghiari ardeleni, pe noi înșine, poporul și viața noastră." Mă surprinse răspunsul, iar el zări îndoiala în ochii mei. Naiv cum eram pe atunci (să-mi servească drept scuză naivitatea ce mai mocnește într-unii chiar și în zilele noastre) mă gîndeam că cunoașterea unei alte limbi, a unui alt popor, a altei naționalități și culturi e oarecum interesul poporului, literaturii respective, un fel de dar făcut acelui popor. În după-amiaza zilei următoare, Szabédi László mi-aduse la redacție numărul din toamna anului 1942 al revistei *Termés*. Acesta fusese, de fapt, primul număr al revistei trimestriale a lui Asztalos István, Bözödi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő și Szabédi László. Știam că trebuie să caut articolul lui Szabédi László. „Dacă nu ne-am crampona de linia de frontieră — într-o privință sau alta imaginară — ce ne desparte de popoarele «balcanice», ar fi ușor să recunoaștem destinul comun, situația istorică comună și sarcinile naționale comune izvorîte din acestea. Politica ne postează față-n față, acesta e un... lucru de înțeles. Dar faptul

că aproape tot ceea ce cunoaştem unii despre alţii se rezumă la un conglomerat de date adunate din punctul de vedere al acestei politici ce ne situează faţă-n faţă nu mai e de înţeles. Şi noi, şi vecinii noştri sîntem meşteri în a ne imputa, reciproc, cusururile, în a ne acuza de înapoiere şi nici nu băgăm de seamă că, în focul marii încăierări, scormonim propriile noastre răni... Susţin că ar fi util dacă uneori am face schimb de ochelari, dacă ne-am strădui să înţelegem viaţa celuilalt, pentru că în acest mod vom înţelege mai bine şi viaţa noastră."

Mai adaugă doar atît, prin viu grai, acelei mărturii scrise în urmă cu cinci ani: „Politicienii nu prea spuneau acest lucru, pe vremea aceea. Prin urmare a trebuit s-o fac eu". Adică, scriitorii trebuie să vorbească şi atunci cînd politicienii tac. Iar scriitorii n-au voie să greşească nici atunci cînd politicienii merg pe căi greşite. Căci răspunderea scriitorului e răspunderea sufletului. Aşa credea Szabédi, aşa o declara, împreună cu atîţia alţi scriitori maghiari şi români. Cu o credinţă profetică, trăsătură ce le era, de asemenea, comună scriitorilor români şi maghiari şi în timpurile acelea atît de grele, dar şi scriitorilor ruşi, sîrbi, slovaci, bulgari pe meleagurile noastre est-europene. Noi şi noi experienţe, mărturii, scrise sau rostite m-au convins despre acest lucru, pe măsură ce timpul trecea. Gîndul, ideea prinseră rădăcini: ar trebui adunate la un loc mărturiile, amintirile scriitorilor maghiari şi români, impresiile reciproce, care, altminteri, ar fi date uitării, poate.

Pornii deci din nou, de data asta nu cu întrebări trecute într-un caiet, ci în compania fie a magnetofonului, fie a stenografiei. Aşa s-a înfiripat volumul de faţă, după o muncă de patru ani de zile, din impresiile, experienţele, confesiunile prieteniei, ale cunoaşterii şi căutării reciproce, din sarcinile prezentului şi ale viitorului.

Mărturisesc la rîndul meu: m-am străduit să caut firele prieteniei chiar şi în trecutele timpuri furtunoase, lipsite de prietenie. Să le descopăr şi, pe cît posibil, să le şi unesc. N-am căutat sălbăticiunile, ci virtuţile, imaginile apropierii, ale înţelegerii, cuvintele fraternităţii. Dezvăluirea istoriei prieteniilor scriitoriceşti poate contribui şi ea la reglementarea „treburilor noastre comune"

în spiritul lui József Attila — care ar putea fi socotit și el un exemplu, un simbol în această privință.

Poate că ar trebui amintite, tot aici, două experiențe proprii, al căror sens mi s-a relevat în cursul muncii mele. Una se referă la interpretarea literară, artistică a egalității și reciprocității, extinsă deopotrivă asupra trecutului și prezentului. Am purtat convorbiri cu poeți, scriitorii de vîrste și concepții artistice diferite, în locuri geografic diferite, despre perioade uneori foarte depărtate unele de altele. Ei căutau și caută, pentru ei și pentru literatura lor, adevărurile și frumusețile artei pe diferite căi. Scriu într-o limbă sau într-alta, își formează lumea lor artistică specifică în cadrul unor tradiții literare proprii. Unul crede în vigoarea artistică a realismului clasic, altul, pentru exprimarea conținutului său de idei, găsește cadrul cuvenit în necontenitele experimentări și înnoiri. În timp ce unul coboară în adîncul istoriei pentru a găsi cadrul cuvenit conținutului său de idei, celălalt caută actualul cel mai actual printre lucruri schimbătoare și perene sau aleargă în întîmpinarea viitorului. Printre eroii interviurilor mele sînt poeți și romancieri, istoriografi literari și bibliografi, în primul rînd eseiști și traducători, întrucît mi-am ales partenerii în așa fel încît (chiar dacă, evident, lista nu poate fi completă, căci cercul celor ce activează pentru cauza prieteniei este cu mult mai vast decît poate cuprinde o carte, fie ea chiar și atît de voluminoasă!) să poată fi prezente toate vîrstele, nuanțele, năzuințele, „profesiunile literare". Ei bine, toate aceste mărturii au răsunat în armonie sub semnul unei depline egalități și reciprocități pe buzele creatorilor — de limbi și concepții artistice diferite. Se spune de obicei că literatura, arta au constituit dintotdeauna imperiul celei mai perfecte democrații, căci fiecare vine aici doar cu talentul cu care s-a născut și, chiar dacă puncte de vedere exterioare literaturii și artei pot tulbura, pentru un timp, ierarhiile, rangurile bazate pe muncă și realizări, timpul, perspectiva, restabilește oricum ordinea sănătoasă și cuvenită. În acest imperiu, legea fundamentală este egalitatea, nu numai în cadrul unei literaturi, dar și între literaturi. Lăudăroșenia searbădă, exclusivismul lingvistic sau de altă

natură, arborarea unei superiorităţi de un fel sau de altul nu cadrează cu acest domeniu. Diferitele literaturi pot progresa cu adevărat nu călcîndu-se în picioare, ci îmbogăţindu-se, fertilizîndu-se, învăţînd una de la alta. Caracteristicile naţionale ale diferitelor literaturi nu se opun, ci se împlinesc în sinteza acelui mare umanism care nu umbreşte culmile nici uneia dintre literaturi, ci amplifică o lumină cu alta, fără ca vreuna să-şi piardă ceva din strălucire. Eroii interviului meu au exprimat acest mare adevăr artistic chiar şi cînd n-au vorbit anume despre el, chiar şi atunci cînd au pomenit numai grijile. Adevărata bază a relaţiilor literare româno-maghiare a constituit-o dintotdeauna reciprocitatea, egalitatea, pe solul dătător de viaţă al universalităţii umane, intuirea sau chiar înţelegerea — de către cei mai buni — a destinului istoric comun.

Astfel, pregătindu-mă pentru interviuri sau în cursul convorbirilor, m-am putut convinge din ce în ce mai mult de dreptatea lui Szabédi László: în oglinda celeilalte literaturi, a celeilalte vieţi putem vedea mai bine, mai limpede şi propria noastră viaţă şi literatură. Condiţia hotărîtoare a apropierii adevărate, afective de operele unei alte literaturi, scrisă în altă limbă şi născută într-un alt spaţiu spiritual (fie în traducere, fie în original) constă în cunoaşterea temeinică a propriilor noştri poeţi, scriitori, a spiritualităţii, a lumii de sentimente exprimate de ei. Ar putea părea un paradox, dar nu este. E imposibil să preiei dintr-o altă limbă, dintr-o altă literatură valori spirituale, artistice, literare şi să ţi le însuşeşti, fără un „sol" pregătit să le primească. Autocunoaşterea constituie chiar şi în literatură baza oricărei cunoaşteri durabile. Nici un maghiar nu-l poate cunoaşte pe Eminescu în profunzimea sa, dincolo de litere, de vorbe, pînă la cuvîntul sufletului, pînă în adîncul poeziei, dacă nu trăieşte în el conştiinţa spontană a genialităţii lui Petőfi sau dacă n-a fost copleşit de tristeţe în faţa viziunilor lui Madách. După cum nici un român nu-l poate înţelege pe Madách, dar nici chiar pe „accesibilul" Petőfi, dacă n-a pătruns în lumea filozofică a poeziei eminesciene, care să-i stîrnească acel dor înfiorat al plenitudinii pe care-l poartă versurile sale. Cunoaşterea şi, cu

atît mai mult, prietenia porneşte totdeauna din noi. Şi nu e niciodată unilaterală, nu vrea să obţină, ci să şi dăruiască. Dar poate da ceva din el numai acela care este conştient de propriile sale valori, adică se apropie de prietenul său în plenitudinea propriei sale lumi de sentimente şi idei.

Astfel am devenit şi eu, în urma impresiilor, amintirilor, convorbirilor, — „după călătoria mea românească", ar spune Németh László — un mai bun, mai adînc cunoscător al *literaturii maghiare*. Cred că şi această experienţă aparţine, măcar în parte, de cartea de faţă. Începusem să traduc cu adevărat, după voia mea, (după ce învăţasem meşteşugul traducerii constrîns de cerinţele vieţii şi de necesităţile traiului) pentru că mă mîna o mare curiozitate de a afla cum vibrează sufletul scriitorului român în faţa unuia sau altuia dintre fenomenele vieţii şi numai pătrunzînd ca traducător în ţinuturile ascunse ale operelor putem cunoaşte acest lucru. Mărturia scrisă a lui Benedek Elek „despre dulcele pămînt natal" mi-a trezit curiozitatea faţă de însemnările de călătorie ale lui Alexandru Vlahuţă. Voiam să verific: n-a fost cumva o nostalgie stearpă şi lipsită de actualitate, în cazul marelui povestitor maghiar? Dragostea lui Vlahuţă faţă de peisaj şi patriotismul lui, înscrise printre munţi, rîuri, cîmpii şi evocări ale istoriei, m-au întărit în convingerea că dragostea faţă de pămîntul natal, ocrotirea cu grijă a tradiţiilor şi amintirilor sale constituie fundamentul indispensabil al împlinirii noastre ca oameni şi al perspectivei ce o avem asupra lumii. Din călătoria mea singulară am ajuns înapoi, de la Vlahuţă la Orbán Balázs, marele pelerin din secolul trecut, poet al peisajelor şi amintirilor patriei mele mai restrînse — Secuimea. Astfel, impresiile unei literaturi pot împlini, amplifica senzaţiile similare de viaţă izvorîte din cealaltă literatură. Am început să mă interesez de lumea marinarilor lui Jean Bart atunci cînd am cunoscut romanul lui Gábor Andor cu subiect şi atmosferă asemănătoare. Înfăţişau, independent unul de altul, acelaşi fenomen, ameţitoarea atracţie a banului eroul ambilor scriitori se întoarce din America, sărac lipit pămîntului, dar nimeni nu-l crede şi de aici pornesc încurcăturile. Iată aceeaşi atmosferă a epocii, aceeaşi sen-

zație de viață, pe meridiane diferite! Doar că Gábor Andor le-a înfățișat ca într-o comedie, pe cînd Jean Bart a scris, în fond, o dramă. După *Europolis,* căutînd alte concordanțe, am tradus aproape toate nuvelele lui Jean Bart. Sub influența acestui roman am plecat la Sulina să caut urmele vieții portuare de odinioară, locul dramei de pe vremuri a nefericitului „american". De Mihail Sadoveanu m-a apropiat și dorința de a mă pune la încercare; dorință ce i-a încercat pe atîți alți confrați de-ai mei. Și nu ca traducător, ci în căutarea amintirilor literare ale vieții de odinioară a ceangăilor moldoveni, m-am lăsat condus de Sadoveanu printre oștenii lui Nicoară Potcoavă, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: Iorgu Samson îi îmbia pe viteji să guste vinul acrișor produs de viile ceangăilor de pe la Bacău. Și a mai povestit și despre înțelegerea frățească în care trăiau ei cu ceangăii-maghiari, oameni de altă limbă, de altă credință. Mă leagă de ceangăi legături de rudenie, fire sentimentale, îmi sînt dragi, dar nici eu n-aș putea să scriu cu mai multă căldură despre ei. Nu există un mai durabil adevăr al prieteniei, al respectului sincer decît în opera acelui scriitor de altă naționalitate în care simți adevărata prețuire a propriei tale naționalități, recunoașterea virtuților, înțelegerea grijilor sale. Sînt firele de legătură ale comunității. Ne leagă mii și mii de fire personale. În timp ce traduceam romanul lui Zaharia Stancu, *Ce mult te-am iubit,* stînd la căpătîiul femeii moarte din Omida, mi se părea că o plîng din nou pe mama. Și mi-am adus aminte că am rămas dator cu o mărturie despre mama mea.

Sentimentele ce se înlănțuie, gînduri ce se împletesc, m-au însoțit în „călătoria mea românească" și mă vor mai însoți, desigur. Caracteristicile comune din cutare operă sau literatură sînt elemente ce relevă un destin comun. Iar cele distinctive pun în lumină clară deosebirile. Adevărata forță a prieteniei constă tocmai în faptul că o literatură n-o sărăcește, ci o îmbogățește pe cealaltă, cunoașterea reciprocă nu șterge caracteristicile naționale, particularitățile, semnele individuale ale sufletului, ci le așază în lumina aprecierii comune.

Astfel împlinim propriile noastre valori prin cunoaşterea valorilor celeilalte literaturi.

Purtînd această convingere, am pornit să stau de vorbă cu scriitori români şi maghiari, despre ei înşişi, despre cei din preajma lor, despre amintirile şi grijile comune ale prieteniei.

Astfel s-au născut aceste pagini.

Aş vrea să cred că domnul redactor Szabédi le-ar citi cu plăcere.

1972

INDICE DE NUME

Ady Endre 11, 17, 19, 23, 24, 31, 41, 45, 47, 48, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 65, 66, 75, 76, 79, 91, 92, 93, 94, 95, 105, 113, 114, 117, 118, 150, 153, 154, 155, 172, 180, 184, 189, 190, 193, 200, 201, 207, 216, 277, 278, 280, 287, 294, 295, 309, 365, 370, 377, 396, 432, 433, 435, 440, 456, 458, 459, 460, 462, 477, 479, 498, 513, 514, 565, 611
Agîrbiceanu, Ion 38, 49, 92, 197, 586, 589
Albu, Florenţa 322
Aldridge, Ira 70
Alecsandri, Vasile 49, 162, 164, 175, 197, 234, 287, 309, 360, 392, 586, 589, 618
Alexandru cel Mare 507
Alexandru, Ioan 411, 509, 515, 635
Alexics György 364, 374, 394
Anca, Sabin 361
Andersen, Hans Christian 310
András János, V. 438
Andriţoiu, Alexandru 411, 439
Anghel, Dimitrie 201, 202, 203, 204
Anghel, Paul 411
Antal Dániel 182
Antalffy Endre 36, 54, 112, 477,
Antonescu, Ion 401
Apáczai Csere János 37, 245, 488, 530, 587, 634, 644
Apollinaire, Guillaume 287, 308
Aradi Nóra 33
Aradi Viktor 217
Aranka György 156
Arany János 17, 47, 75, 132, 187, 190, 197, 201, 207, 213, 267 274, 314, 323, 336, 361, 368, 479, 480, 481, 640, 641
Arany László 202
Arghezi, Baruţiu 510
Arghezi, Mitzura 280
Arghezi, Tudor 27, 52, 105, 141, 142, 166, 172, 173, 175, 225, 234, 235, 269, 274, 275, 276, 279, 280, 285, 287, 288, 294, 295, 308, 310, 311, 315, 317, 318, 320, 339, 347, 350, 356, 448, 449, 509, 510, 511, 541, 543, 544, 568, 570, 591, 592, 608, 610, 632
Aristofan 405
Arp, Hans 101
Astaloş, Gheorghe 345, 373
Aszódi János 398
Asztalos István 98, 211, 225, 412, 419, 420, 433, 460, 462, 646
Auger, Yves 238, 253
Ács Károly 273, 479
Ágoston Palkó János 7
Áprily Lajos 16, 17, 49, 69, 82, 83, 84, 88, 112, 115, 120, 200, 207, 235, 269, 274, 275, 276, 291, 313, 314, 347, 415, 613, 632, 641

Babeş, Mircea 253, 254
Babeş, Vichentie 253
Babeş, Victor 253, 254
Babits Mihály 20, 21, 49, 89, 104, 174, 201, 204, 205, 206, 207, 230, 285, 311, 312, 332, 355, 377, 403, 417, 458, 459, 555, 592, 608, 610, 611
Bacaloglu, George 46, 47
Baciu, prof. 161
Baconsky, A. E. 171, 281, 373, 377, 411, 431, 437, 497, 509, 510, 513, 514, 593
Bacovia, Agatha Grigorescu- 264
Bacovia, George 142, 166, 258, 259, 261, 263, 264, 290, 292, 356
Bajor Andor 163, *444—454*, 471, 521, 564
Bakos Ferenc 456
Baktay Ervin 21
Balaci, Alexandru 412

Balassi Bálint 17, 267, 439
Balázs Béla 21
Balázs Ferenc 248
Balázs János 198, 270, 337
Balázs T. Béla 298
Balla Ernő 468
Balla Károly 413
Balogh Edgár 152, 167, 168, *177—185*, 323, 399, 413, 419, 485
Balotă, Nicolae 292, *383—389*, 502, 594, 612, 628, 636
Balta, Moise 300
Baltag, Cezar 626
Balugyánszky Mihály 369
Balzac, Honoré de 390
Banciu, Axente 394, 395, 396, 480
Banuș, Maria 171, 175, 377, 412, 439, 440, 543, 544
Barabás Miklós 118
Barac, Ion 362
Baranga, Aurel 412, 529
Baranyi Ferenc 274
Barbu, Eugen 411, 502, 538, 559, 560, 562, 563, 620, 621
Barbu, Ion 24, 142, 166, 568, 570, 632
Barbusse, Henri 370
Barcsay Ábrahám 79, 255
Bariț, Gheorghe 149
Baróti Pál 76
Baróti Szabó Dávid 587
Bart, Jean 650, 651
Barta Gábor 532, 535
Barta Lajos 21
Bartalis János 49, 88, 89, 207, 209, 212, 358, 443
Bartók Béla 54, 67, 68, 104, 148, 204, 205, 206, 267, 294, 295, 603, 633, 639, 642
Basarab, Matei 78
Batsányi János 105, 207
Baudelaire, Charles 39, 279, 341
Bálint, călugărul 200
Bálint Tibor 44, 450, 497, 498, 500, 502, 504, 530, 538, 553, 554, 555, *556—566*, 580, 602
Bánffy Ferenc 249
Bánffy Miklós 31, 32, 70, 121, 419
Bányai László 180, 182, 208, 222
Bárd Oszkár 49, 88, 112, 165
Bárdos László 47
Bădescu, I. 392
Băieșu, Ion 344, 345, 373, 412, 569
Bălan, Ion Dodu 386, 412
Bălcescu, Nicolae 39, 273, 294, 409, 416, 544, 545
Bănulescu, Ștefan 344
Bănuță, Ion 262, 281, 412, 544
Băran, Vasile 412
Belia György 356, *373—381*
Bellu, Petre 142
Bem, Josef 181, 534
Benamy Sándor 23
Benedek Elek 49, 184, 402, 650
Benedek Marcell 224, 316
Beniuc, Mihai 104, 163, 164, 170, 171, *186—195*, 221, 223, 257, 262, 287, 373, 376, 394, 396, 412, 431, 434, 364, 480, 500, 533, 542, 543, 569, 574, 591
Benkő Gyula 83
Benkő Samu 501, 504
Berde Mária 16, 36, 38, 39, 82, 88, 95, 112, 118, 165, 260, 359
Bereczki Gábor 299
Bergson, Henri 189
Berzsenyi Dániel 201, 207, 274
Bethlen Gábor 411
Bezdechi, Ștefan 476
Bianu, Ion 63
Biberi, Ion 170, 332
Bíró Lajos 45, 48
Biró Vencel 238
Birta József 535
Bisztray Gyula 611
Bitay Árpád 69, 80, 83, 151, 164, 253, 475, 476, 479
Bîrlădeanu, Viorica 501
Bîrlea, Pompiliu 198
Bîrsan, Zaharia 395
Blaga, Dorli 235
Blaga, Lucian 20, 21, 23, 24, 48, 51, 52, 59, 69, 121, 142, 151, 157, 166, 170, 175, 234, 235, 253, 269, 274, 276, 285, 287, 288, 294, 328, 337, 356, 376, 382, 438, 448, 449, 512, 515, 568, 574, 589, 591, 592, 609, 610, 613, 615, 632

Blandiana, Ana 175, 495, 509
Boccaccio, Giovanni 321
Bodor Ádám 501, 635
Bodor Pál 186, 354, *527—545*
Boeriu, Eta 321, 322
Bogdan-Duică, Gheorghe 362, 365, 398, 476, 477
Bogza, Geo 218, 219, 412, 441, 543, 544
Boia, Lucian 79
Bolliac, Cezar 468
Bologa, Valeriu 20, 151, 252, 253
Bolyai Farkas 118
Bolyai János 118, 501
Bonyháti Jolán 310
Bornemisa, Sebastian 474
Bornemisza Péter 206
Boros Zoltán 535
Boroș, Haralambie 499
Borza, Alexandru 73
Bota, prof. 48
Botez, Demostene 170, 412, 543
Boureanu, Radu 209, 224, 332, 412, 543, 545
Bölcskévy Erzsike 73
Böll, Heinrich 470
Bölöni Farkas Sándor 158, 248, 249
Bölöni György 54, 56
Bözödi György 413, 420, 646
Brad, Ion 324, 329, 330, 331, 412, 431, 433, 437, 440, 543, 569, 573
Brassai Sámuel 248, 252, 474, 504
Brassai Viktor 112, 165
Bratu, Savin 412
Brăiloiu, Constantin 205, 206
Brătescu-Voinești, Ion Alexandru 49, 116, 309, 586
Brecht, Bertold 308, 311
Brediceanu, Tiberiu 161
Breslașu, Marcel 223, 412, 543
Brote, Eugen 79
Brüll Emánuel 148
Bocuța, Emanoil 119, 152
Budai-Deleanu, Ion 368
Budai Nagy Antal (Anton cel Mare din Buda) 5, 8, 214
Buffon, Georges Louis Leclerc 609
Bugnariu, Tudor 132, 182, 281
Buteanu, Aurel 33, 451, 464
Buzura, Augustin 569, 570, 626, 635
Büchler Pál 478
Byron, George Gordon 640

Caliani, Augustin 13
Camilar, Eusebiu 412
Caragiale, Ion Luca 121, 134, 153, 154, 162, 163, 239, 339, 367, 379, 380, 386, 387, 407, 449, 450, 468, 478, 529, 532, 563, 564, 568, 574, 586, 589
Caragiale, Matei 360, 376
Caraion, Ion 436
Carei, Costa 190, 500
Carol al II-lea 401, 520
Cassian, Nina 412, 426, 439, 533, 543, 544
Cazaban, Jules 22
Cazimir, Otilia 444, 446
Călinescu, George 170, 230, 249, 254, 255, 279, 315, 317, 322, 376, 377, 412, 482, 525
Călinescu, Matei 642
Cehov, Anton Pavlovici 444
Cervantes, Miguel 403, 617
Chapelier, administratorul 61
Chendi, Ilarie 395
Cherestețiu, Victor 149, 309, 623, 624
Chinezu, Ion 39, 40, 43, 56, 75, 76, 87, 116, 150, 151, 161, 191, 208, 212, 247, 250, 321, 364, 365, 366, 412, 458, 459, 464, 477, 479, 500, 586, 589, 612, 636
Chiriță, Constantin 412, 496
Chițimia, Ion Constantin 281
Cioculescu, Șerban 171
Ciprian, George 344
Ciucurencu, Alexandru 144
Ciukovski, Kornei 494
Ciulei, Liviu 532
Ciupe, Aurel 116
Ciura, Alexandru 73, 476
Clarnet, A. 203
Claudel, Paul 104
Cocea, N. D. 130, 133, 210, 216, 217, 218

Codarcea, Corneliu *54—71*, 116, 533, 586
Constantin, Ilie 413, 543
Constantin, Pavel 50
Constantinescu, Alexandru 230
Constantinescu, Miron 180
Corbea, Dumitru 413
Corcan, Paul 222
Cordescu, Florica 414
Cornea, Paul 413
Costa, Ion 20
Costăchescu, Constantin N. 251
Costea, Ion 250
Coşbuc, George 20, 49, 50, 66, 92, 104, 105, 132, 197, 229, 239, 265, 276, 294, 392, 458, 479, 481, 508, 587, 593, 618
Cotruş, Aron 22
Creangă, Ion 197, 257, 259, 261, 263, 265, 342, 367, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 417, 568
Crémieux, Benjamin 123
Cristea, Ilie 139
Cristescu, Gheorghe 245
Crişan, Nicolae 502
Crohmălniceanu, Ov. S. 413, 575, 577
Culcer, Alexandru 501
Culcer, Dan 501
Cuza, Alexandru Ion 369
Csáky Zoltán 532
Csehi Gyula *237—247*, 478, 482, 484
Csengeri János 403
Cseres Tibor 463
Csíky András 553
Csokonai Vitéz Mihály 201, 207, 267, 274, 364
Csoóri Sándor 593
Csögör Lajos 182

Daday Loránd 122
Daicoviciu, Constantin 533, 624
Dan, George 413
Dan, Pavel 366, 480
Dante, Alighieri 284, 311, 314, 321, 382, 617
Darvas József 98, 182, 206, 459
Davidoglu, Mihail 413
Dávid Ferenc 634
Dávid Gyula 244, *473—486*
Deák Tamás 389, 428, 436
Defoe, Daniel 163
Deme László 303
Demeter János 152, 182
Demetrius, Lucia 413
Demény Lajos 363
Demian, Tassy 116
Descartes, René 189, 587
Deşliu, Dan 105, 365, 543
Devecseri Gábor 617
Dénes Árpád 549
Dénes Zsófia 278
Dickens, Charles 390
Dickinson, Emily 353
Diderot, Denis 237, 415
Dima, Alexandru 244, 486
Dinekov, Peter 281
Dinu, Gheorghe *136—145*, 221, 242, 243, 244
Dinu, Médi 144
Dobrogeanu-Cherea, Constantin 130, 237, 238, 239, 240
Doinaş, Ştefan Augustin 290, 292, 496
Doja, Gheorghe (Dózsa György) 193, 336, 409
Domnariu, Ion 198
Domokos Géza 350, *487—506*, 550, 551, 552, 562, 642
Domokos János *342—351*
Domokos Sámuel 34, 86, 106, 162, 199, 235, *269—283*, 356, 385, 386, 481, 544, 591
Dragomirescu, M. I. 204
Drăganu, Nicolae 149, 370, 476, 477
Drăgulescu, Coriolan 222
Drumaru, Paul 68, 76, 125, 498, 500, 501, 533
Dsida Jenő 81, 84, 85, 88, 112, 123, 133, 165, 287, 309, 310, 315, 385, 500, 609, 610, 613, 615, 632, 641
Duca, Aurel 533
Dulfu, Petre 474
Dumbrăveanu, Anghel 569
Dumitrescu, Geo 171, 225, 413, 436, 543, 544
Dutka Ákos 20

Eckhardt Sándor 338
Eftimiu, Victor 24, *29—34*, 49, 87, 121, 122, 133, 174, 224, 225, 234, 280, 344, 574, 586
Ehrenburg, Ilia 495
Eliot, T. S. 308, 382
Elvin, B. 413
Emerson, Ralph Waldo 254
Eminescu, Mihai 20, 23, 27, 38, 48, 50, 74, 79, 86, 133, 164, 175, 188, 191, 197, 229, 230, 233, 234, 239, 254, 257, 259, 260, 261, 263, 265, 276, 287, 288, 289, 294, 300, 308, 309, 310, 312, 315, 327, 328, 330, 337, 340, 341, 346, 356, 365, 385, 386, 392, 406, 447, 458, 467, 508, 509, 520, 586, 587, 589, 610, 618, 639, 640, 641, 649
Emőd Tamás 20, 45
Enescu, George 241
Engel Károly 45, 244, *360—372*, 386, 484
Engels, Friedrich 409
Eötvös József 39, 459
Erdélyi János 202
Erdélyi József 204, 205, 267
Esenin, Serghei Alexandrovici 93
Esrig, David 531
Everac, Paul 344, 413
Evtuşenko, Evgheni Alexandrovici 106

Fadeiev, Alexandr Alexandrovici 495
Faragó József 265, 625
Farkas Árpád 267, 359, 443, 513
Farkas Ibolya 553
Farkas Lajos 23
Fazekas Mihály 255
Fábry Zoltán 21, 215
Fáskerthy György 211
Fáskerthy Tibor 22, 23
Fărcăşan, Sergiu 413
Fedin, Konstantin Alexandrovici 249
Fekete Tivadar 54, 165, 445
Felea, Victor 431, 437, 517
Filimon, Nicolae 137
Finta Gerő 112, 309
Fischer István 531, 532, 533, 535
Fischof, Andrei 501
Flaubert, Gustave 341
Flórián Tibor 82, 85, 88, 208
Fodor András 593
Fodor József 192
Fodor Sándor 437, *465—472*, 601, 602
Folberth, Otto 16, 42, 43, 120
Fónagy Iván 232
Földes László 468
Földessy Gyula 57
France, Anatole 35, 390
Franyó Zoltán *28—33*, 49, 112, 165, 191, 210, 274, 325, 387, 388, 488
Frénaud, André 308
Frimu, I. C. 245
Fulga, Laurenţiu 329, 332, 413, 425, 543
Fundoianu, Beniamin 234, 438
Fülöp József Attila 354
Fülöp Károly 83
Füst Milán 207

Gaál Gábor 19, 54, 58, 62, 63, 64, 98, 120, 138, 143, 153, 178, 191, 208, 217, 218, 221, 222, 224, 238, 243, 244, 245, 251, 333, 429, 432, 433, 434, 436, 437, 478, 501, 573, 613, 619, 632
Gafiţa, Mihai, 413
Galaction, Gala 224
Galan, V. Em. 413
Gallasz Nándor 118
Gara Ernő 218
Garai Gábor 192, 274
Gábor Andor 650, 651
Gáldi László 78, *229—236*, 274, 277, 294, 338, 341, 362, 363, 375, 386, 445, 456, 476, 483
Gálfalvi Zsolt 423, *571—584*
Gáll Ernő 183, *301—307*, 539
Gárdonyi Géza 206, 413
Georgescu, Paul 413, 497
Gergely Sándor 21
Géza al II-lea 178
Gheorghe, Ion 175

Gheorghiu, Mihnea 414
Gheran, Nicolae 281
Gherea, Alexandru 240
Gherea, Ion D. 241
Gherghinescu, Vanea 160
Ghilia, Alecu Ivan 281, 469, 470
Gide, André 29
Giono, Jean 284, 403
Giurgiuca, Emil *196—212*, 270, 358, 413, 459, 464, 500, 533, 543, 612
Gîrleanu, Emil 589
Goethe, Johann Wolfgang 284, 390, 617, 619
Goga, Octavian 10, 11, 23, 24, 29, 32, 38, 40, 41, 43, 49, 73, 74, 92, 117, 118, 121, 166, 170, 175, 189, 197, 201, 231, 234, 253, 269, 270, 276, 277, 278, 280, 367, 385, 386, 394, 395, 396, 412, 440, 458, 464, 479, 480, 574
Goga, Veturia 278, 279
Goldiş, Vasile 255
Gorki, Maxim 191, 558
Gombocz Zoltán 231
Goya, Francisco José de 522
Gömöri Jenő 20
Görög Lívia 348
Götz, Kurt 50
Grămescu, Haralambie 359, 603
Greguss Ágost 202
Gréda József 165
Grigorescu, Ioan 414, 493
Groza, Petru 24, 43, 68, 155, 180, 181, 210, 222, 294, 298, 299, 323, 624, 625
Grozăvescu, Traian 20
Guga, Romulus 414, 501
Guillaume, serg. 61
Guillermou, Allan 281
Gurghianu, Aurel 331, 414, 431, 437, 517, 543
Gurzău, Vasile 282
Gusti, Dimitrie 151, 170, 248, 251, 338
Gyárfás Endre 242
Gyergyai Albert 21
Gyóni Géza 49
György Ferenc 83
György Lajos 475, 476, 477, 478,
Gyulai Pál 202, 365, 640

Hajdu Henrik 21
Hajdu Zoltán 417
Hajnóczy József 295
Halász Gábor 204
Halici, Mihail 362
Hamsun, Knut 142
Harag György 530, 600
Harasztosi Éva, D. 345
Hašek, Jaroslav 348
Hatvany Lajos 31, 54, 377
Hegedűs Géza 19
Hegyi Endre 274
Heinrich Gusztáv 474
Helmer, Ivan 531
Heltai Gáspár 149
Heltai Jenő 31
Herder, Johann Gottfried 19, 26
Herman Ottó 82
Hervay Gizella 359
Hikmet, Nazim 494
Honterus, Johannes 587
Horatius, Flaccus Quintus 587
Horea 409
Horea, Ion 262, 331, 414
Hornyák József 333
Horodincă, Georgeta 414, 569
Horthy Miklós 419, 492
Horváth Henrik 39
Horváth Imre 192, 207, 358
Horváth István 211, 225, 420
Hugo, Victor 233, 487
Hulea, Ovidiu 83
Hunyady Sándor 54
Huszár Sándor 471
Hviezdoslav-Országh Pál 481

Iancu, Avram 524
Iancu de Hunedoara 107
Iancu, Traian 281, 332, 414, 569
Ibrăileanu, Garabet 444, 482, 606, 607
Ignotus Pál 29
Ilieşu, Iustin 48, 51, 150, 309
Illés Gyula 148
Illyés Gyula 17, 79, *99—106*, 174, 191, 195, 201, 206, 207, 267, 274, 339, 347, 403, 411, 413, 423, 440, 472, 571, 587, 588, 592, 608

Illyés Judit 115
Illyésné, Kozmutza Flóra 195
Ionescu, Eugen 379, 380
Ionescu, Ghiţă 136, 141
Iorga, Nicolae 70, 77, 79, 80, 149, 164, 170, 251, 253, 475
Iosif, St. O. 49, 201, 204, 276, 394, 395, 458, 479
Irinyi Jenő 20
Isac, Aurel 113
Isac, Emil 15, 24, 41, 48, 49, 51, 52, 56, 57, 60, 82, 86, 87, 88, 92, 113, 114, 133, 146, 153, 154, 155, 225, 234, 287, 294, 329, 383, 431, 432, 433, 434, 436, 573, 585, 586, 589
Istók János 360
Istrate, Vasilica 499
Istrati, Panait 133, 149, 216, 217, 218, 343, 348, 469, 586, 630
Iuteş, Gica 414
Ivasiuc, Alexandru 414, 569, 570
Izsák József 41, 111, 119

Jakabffy Elemér 250
Jammes, Francis 93, 104
Jancsó Béla 151
Jancsó Elemér 81, 82, 84, 85, *146—158*, 178, 208, 251, 369, 385, 473, 476
Janovics András 112
Janovics Jenő 31, 50, 57, 120, 121, 181, 253, 533
Janus Pannonius 426
Jaurès, Jean 51
Járai István 198
Jászi Oszkár 54, 55, 105, 250, 296
Jebeleanu, Alexandru 543
Jebeleanu, Eugen 127, 137, 170, 171, 172, 190, 201, 223, 224, 225, 262, 297, 329, 353, 391, 394, 397, 414, 425, 440, 459, 464, 480, 543, 569
Jekelius, Ernst 16
Jékely Zoltán 33, 99, 112, 150, 181, 192, 207, 274, *284—292*, 347, 609, 646
Jianu, Nicolae 329
Jirmunski, N. 231
Jordáky Lajos 181
Jovanovici-Zmaj, Jovan 481
Jókai Mór 41, 49, 92, 147, 151, 246, 247, 273, 458, 459, 473, 475, 477, 536
Jósika Miklós 79, 422
Józsa Béla 132, 181, 182
Józsa János 476
József Attila 31, 88, 89, 98, 132, 134, 163, 164, 165, 172, 189, 190, 196, 201, 207, 267, 294, 296, 300, 336, 339, 353, 354, 355, 356, 365, 396, 408, 412, 418, 435, 458, 459, 477, 514, 520, 559, 560, 565, 574, 575, 577, 592, 613, 643, 648
József Jolán 206
Juhász Ferenc 267
Juhász Gyula 20, 21, 45, 207, 230, 372

Kacsir Mária 318
Kacsó Sándor 81, 83, 109, 178, 182, 419, 420, 536, 623
Kacziány Géza 20
Kaffka Margit 201
Kafka, Franz 415
Kakassy Endre 312, 316, 385, 479
Karadja, G. 476
Karácsony Benő 501
Karácsony Sándor 78
Karácsonyi János 253
Karinthy Frigyes 31, 49, 54, 82, 163, 446, 450, 459, 460, 568
Kassák Lajos 52, 101, 103, 104, 144, 201, 207, 378, 559, 560
Kataev, Ivan Ivanovici 494
Katona Ádám 476
Kazinczy Ferenc 146, 272, 295
Kádár Bogárka 50
Kádár Imre 15, 17, 22, 31, 33, 51, 54, 70, 71, 88, 112, 113, 121, 165, 174
Kádár István 507
Kántor Erzsébet 625
Kántor Lajos 185, 193, 247, 248, 384, 430, 504, 602, *623—637*, 641
Kántor Lajos, sen. 476, 623
Kányádi Sándor 27, 267, 274, 359, 429, 443, 448, 471, 504, *507—517*, 545, 567, 602

Károlyi Mihály 55
Kelemen Anna 187, 188, 193
Kelemen Lajos 369
Kemény G. Gábor 271, *293—300*
Kemény János 54, *107—127*
Kemény Katalin 115
Kemény Simon 107, 118
Kemény Simonné Teleki Anna 118
Kemény Zsigmond 107, 254, 422, 423
Keresztury Sándor 47, 48
Kibédi Sándor 54, 84, 86, 88, 112, 165
Kicsi Antal 84
Király László 19, 212
Kiriţescu, Alexandru 344
Kisch, Egon Erwin 524
Kisfaludy Károly 75
Kiss Ida 47
Kiss Jenő 82, 88, 112, 165, 191, 225, *256—268*, 274, 290, 325, 359, 430, 437, 448, 471, 603, 646
Kiss József 25, 48
Kocsis István 430, 602
Kodály Zoltán 109, 294, 298, 299
Kogălniceanu, Mihail 369, 482
Kolozsvári Márton şi György 9
Kolţov, Mihail Efimovici 524
Komor András 89
Konrad, F. 189
Koós Ferenc 368, 369, 488
Koós-Kovács István 85, 88
Korvin Sándor 112, 142, 165, 191, 218, 242, 243
Kossuth Lajos 181, 254
Kosztolányi Dezső 21, 31, 54, 68, 81, 82, 174, 175, 176, 201, 207, 285, 357, 377, 431, 432, 450, 459, 513, 618, 621, 643
Kovács Albert 484
Kovács Ferenc 148
Kovács György 181, 208, 251
Kovács György, actorul 532, 553
Kovács-Katona Jenő 165, 218, 243
Kovács László 32
Kovács Zoltán 544, 545
Kováts József 84, 85, 86
Kós András 5
Kós Károly *5—18*, 54, 57, 69, 116, 120, 133, 182, 214, 215, 251, 253, 420, 498, 502, 536, 613
Köble József 198
Kölló Miklós 360
Köpeczi Béla 233, *336—341*
Kőrösi Csoma Sándor 336
Köteles Sámuel 534
Kőműves Nagy Lajos 52
Krenner Miklós (Spectator) 21, 181, 299
Kristóf György 74, 150, 151, 253, 362, 475, 476
Kriza János 202
Krúdy Gyula 460, 563
Kuncz Aladár 40, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 116, 118, 119, 120, 153, 154, 383, 498, 502, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 613
Kuncz Elek 58
Kuncz Ödönné, văd. 61
Kurkó Gyárfás 182

Labancz Frida 532
Labé, Louise 353
Labiş, Nicolae 414, 508, 512, 513, 543, 570
Ladányi Mihály 462
Lafargue, Paul 237
Latzina, Anemone 442, 443
Lazu, Grigori N. 393
Láng Gusztáv 185, 247, 248, 384, 385, 430, 504, *605—615*, 624, 627, 628, 641
László Ferenc 534
Lászlóffy Aladár 345, 359, 417, 427, 443, 459, 602, 626, 635
Lăncrănjan, Ion 414
Lengyel Menyhért 31
Lenin, Vladimir, Ilici 190, 436
Leonov, Leonid Maximovici 494
Leopardi, Giacomo 233
Lesnea, George 329, 414, 415
Létay Lajos 207, 211, *324—335*, 602
Liebhard, Franz 443

Ligeti Ernő 49, 54, 70, 112, 119, 178
Lovinescu, Eugen 240, 480, 482
Lovinescu, Horia 415, 532
Lőrinczi László 245, 274, *308—323*, 346, 438, 461
Luca, Remus 415, 470, 500, 543, 569
Luca, Ştefan 415
Lucaciu, Vasile 23
Lukács György 46, 417, 575
Lupu, Vasile 78

Macedonski, Alexandru 175, 234, 269, 274, 275, 286, 356, 392, 591, 592
Mackensen, August von 14
MacLuhan, Marshall 581
Macovescu, George 140, 143, 145, 221, 436
Madách Imre 31, 40, 50, 116, 118, 190, 254, 277, 458, 460, 649
Magda Pál 294, 295
Magyari Lajos 267, 459
Maiakovski, Vladimir Vladimirovici 190
Maiorescu, Titu 239, 240, 482, 640
Maiorescu, Toma George 415, 431, 435, 494, 543
Majtényi Erik 207, 211, 437, 438, 440, 448, 459, 461
Makkai Sándor 54, 59, 69, 178
Malaparte, Curzio 524
Mandric, Eugen 415
Maniu, Adrian 24, 49, 440, 574
Maniu, Iuliu 492
Mann, Thomas 29, 358, 382, 617
Manojlović, Todor 20
Manolescu, Nicolae 636
Marchisiu, G. 392
Marcu, Traian 199
Mărculescu, Eugen 210
Marinescu, Ion 499
Marino, Adrian 594, 627
Marosi Péter 211, 257, 398, 471, 602
Martin, Aurel 234
Marx, Karl 237, 239
Maupassant, Guy de 444
Mazilu, Teodor 415, 451, 543, 544
Márai Sándor 21
Márki Zoltán 207, 436, 437
Máthé Klára — Bodor Pál
Mattis-Teutsch János 144, 145
Măcelar, Emil 14
Mehring, Franz 237
Melka Vince 118
Meltzl Hugó 474
Meschendörfer, Adolf 16
Meštrović, Ivan 124
Mezincescu, Eduard 180
Mécs László 80
Méhes György 211
Méliusz József 54, 95, 100, 133, 144, 179, 190, 207, 208, 209, *213—228*, 243, 251, 317, 358, 389, 417, 419, 426, 450, 462, 504, 543
Michelangelo, Buonarroti 406
Michelet, Jules 371
Micle, Veronica 263
Micu, Dumitru 415
Micu, Samuil 233
Mihai, regele 401
Mihai Viteazul 78, 411, 523
Mihăescu, Gib 59
Mikes Kelemen 488, 493
Miklós Jutka 20
Miklós Viktor 309
Mikó Ervin 211, 333
Mikó Imre 182, *248—255*, 504
Mikszáth Kálmán 31, 35, 41, 82, 92, 134, 206, 316, 386, 413, 478, 536, 568, 630
Mille, Constantin 22
Mille, D. 206
Miloman-Bonţanul, Iancu 480
Minulescu, Ion 22, 57, 121, 166, 431
Mircea, Dumitru 334, 415
Mirodan, Alexandru 415, 516
Misztótfalusi Kis Miklós 245, 362
Mîndra, Vicu 415
Mocsáry Lajos 254, 294, 295, 296, 298, 299

Moga, Aurora Eugenia 501
Mohácsi Jenő 40
Mohos Ágoston 20
Moldován Gergely 374
Molnár Ferenc 31
Molter Károly *35—43*, 49, 118, 120, 178, 216, 501, 535
Moore, Thomas 189
Morante, Elsa 642
Morariu, Leca 233
Moravia, Alberto 322
Mozart, Wolfgang Amadeus 642
Móra Ferenc 460
Móricz Lili 123
Móricz Zsigmond 12, 13, 49, 54, 62, 64, 65, 66, 75, 76, 97, 123, 134, 184, 206, 270, 316, 378, 412, 413, 416, 458, 459, 460, 477, 559, 629, 630
Mózes Huba 484
Murakovki, J. 231
Munteanu, Francisc 415
Munteanu, Vasile 139, 140, 142
Murăşanu, Teodor 190, 201, 480
Mureşan, Petre 77
Murgu, Eftimie 294, 362
Murgulescu, Ilie 222
Muşatescu, Tudor 225
Muşlea, I. 476
Muzsnay Árpád 641
Muzsnay László 361, 362, 363

Naghiu, Iosif 345
Nagy Béla 299
Nagy Géza 317
Nagy Imre 109, 116
Nagy István *128—135*, 181, 207, 225, 419, 498, 502, 530, 538, 580, 599, 600, 613
Nagy István, pictorul 109
Nagy Kálmán 313
Nagy Lajos 455, 563
Nagy László 274, 593
Nagy Pál 429
Napoleon al III-lea 487
Nass Endre 144
Naum, Gellu 415
Neagu, Fănuş 344, 415, 425, 469, 470, 495
Neamţu, Leonida 543
Neculuţă, D. Th. 257
Negoiţă, Irimie 543
Negruzzi, Costache 344
Nemes György 103
Nemes Nagy Ágnes 594
Netoliczka, Oscar 253
Nexö, Martin Andersen 29
Nezval, Vitězslav 441
Németh László 105, 607, 608, 650
Novacu, Valeriu 221, 222
Novăceanu, Darie 175

Olariu, Constantin 426, 439, *455—464*, 501, 533, 628
Olosz Lajos 82, 83, 88, 89, 632
Olteanu, Ioanichie 358, 415, 431, 437
Onişor, Gabriel 474
Orbán Balázs 487, 518, 650
Ormos Iván 23
Ormos László 23
Ortutay Gyula 282, 625
Osvát Ernő 36
Osvát Kálmán 36, 37, 38, 54
Örkény István 206, 460, 463
Örményesi Koncz József 364
Ősz János 109

Paál Árpád 9, 71
Pais Dezső 232
Palazzeschi, Aldo 176
Pancu-Iaşi, Octav 451
Panek Zoltán 602
Pann, Anton 568
Papadima, Ovidiu 281
Papp Dániel 478
Papp Perenc 313, 553, 555
Papp János 466
Paraschivescu, Miron Radu 137, 138, 140, 141, 219, 220, 221, 242, 431, 435, 436
Pardău, Platon 543
Pasternak, Boris Leonidovici 494
Paşca, Ştefan 467
Patkó György 188
Paustovski, Konstantin Gheorghievici 495

Pavelescu, Cincinat 22
Pavese, Cesare 321
Pálffy Endre 640
Páll Árpád 318
Páll Lajos 267
Pálóczi Horváth Ádám 363
Pápai-Páriz Ferenc 362
Páskándi Géza 192, 388, 430, 443, 459, 501, 515, 521, 530, 533, *567—570*, 578, 601, 602, 634, 635
Pătrășcanu, Lucrețiu 139
Peltz, I. 544
Penciulescu, Radu 531
Perpessicius, Dimitrie S. Panaitescu 271, 482
Pervain, Iosif 156, 281, 417
Petőfi Sándor 17, 31, 47, 49, 50, 72, 73, 74, 75, 79, 80, 86, 92, 93, 94, 113, 132, 134, 160, 171, 172, 181, 182, 187, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 201, 203, 219, 232, 267, 270, 277, 280, 281, 347, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 401, 409, 414, 435, 440, 456, 458, 459, 479, 480, 481, 513, 520, 534, 621, 639, 649
Petrarca, Francesco 321
Petre, George A. 47, 49, 94, 95, 190, 201
Petrescu, Camil 376, 416, 580
Petrescu, Cezar 24, 49, 253
Petrovici, Emil 149, 281, 363
Péguy, Charles 104
Philippide, Alexandru 22, 136, 166, 175
Picasso, Pablo Ruizy 168
Picott, Émile 363
Pilinszky János 594
Pillat, Ioan 49, 166, 175, 234, 235, 269, 274, 275, 276, 356, 438, 591, 592
Pindar 408
Pintilie, Lucian 531
Poe, Edgar Allan 189, 356
Pogány Albert 198
Pogány Mihály 23
Pomogáts Béla 61, *585—596*
Ponori Thewrewk József 272
Pop de Băsești, Gheorghe 297
Pop, Ion 100
Pop, Mihai 231, 281
Pop, Simion 344, 416, 543, 544, 569, 626
Popa, Marian 429, 430
Popa, Victor Ion 225
Popescu, Angela 470
Popescu, Dumitru Radu 331, 333, 344, 345, 373, 416, 469, 470, 471, 497, 502, 517, 538, 569, *597—604*, 621, 625
Popescu, Petru 373, 376
Popovici, Titus 416, 419, 420, 425, 426, 495, 497, 502, *518—526*, 537, 538, 541, 569, 574, 575
Popp, Aurel 9, 11, 118
Porumbacu, Veronica 171, 262, 264, 344, *352—359*, 377, 416, 440, 464, 501, 533, 542, 543, 569, 575
Preda, Marin 313, 344, 410, 411, 415, 425, 427, 478, 635
Preoteasa, Grigore 225
Prévert, Jacques 569
Pricopie, Mihai 355, 394, 396
Protagora 250
Proust, Marcel 382, 607, 634
Pușcariu, Sextil 24, 253, 477
Puşkin, Alexandr Sergheievici 106, 640
Putnoki Miklós 474

Quasimodo, Salvatore 308, 311, 321

Rabelais, François 405
Racoviță, Emil 64, 252
Radnóti Miklós 166, 172, 207, 435, 440, 570
Rajka László 476
Ralea, Mihai 444, 606, 607, 609
Rareș, Petru 415
Rațiu, Ioan 73
Rába György 594
Rákóczi al II-lea 336
Rău, Aurel 281, 331, 377, 416, 437, 509, 517, 543, 569
Rebreanu Liviu 25, 27, 38, 48, 123, 133, 225, 234, 240, 337, 348, 377, 386, 387, 529, 589
Rebreanu, Puia 123, 125

Rebreanu, Vasile 331, 348, 373, 377, 625, 626
Reiter, Helga 443
Reményi József 21, 201
Reményik Sándor 49, 88, 613
Réthy Andor 247, 477, 479
Révai Károly 481
Réz Pál 460
Riedl Frigyes 366, 367
Riegler-Dinu, Emil 20
Rilke, Reiner Maria 27, 93
Roată, Ion 405
Rocques, Mario 149
Rolland, Romain 370
Romains, Jules 123
Rosenthal, David 546
Rosetti, Al. 142, 231, 233
Roth, Stefan Ludwig 120
Rousseau, Jean-Jacques 249, 254
Rónai Mihály András 314
Rumy Károly György 294, 295
Rusan, Romulus 621
Rusu, Liviu 231

Sadoveanu, Ion Marin 24, 121
Sadoveanu, Izabela 82
Sadoveanu, Mihail 18, 27, 41, 49, 104, 125, 127, 133, 134, 170, 253, 270, 308, 312, 315, 316, 317, 320, 337, 339, 342, 346, 348, 349, 350, 358, 378, 411, 416, 467, 479, 586, 630, 651
Sahia, Alexandru 133, 136, 138, 141, 142, 558
Saint-Exupéry, Antoine de 601
Salamon Ernő 112, 165, 218, 219, 440, 441, 445, 613
Salamon Ferenc 296
Salamon László *44—53*, 112, 225
Saltan, Felix 123
Samarineanu, G. M 170
Sartre, Jean-Paul 414, 438
Sasu, Dorothea *390—398*, 477
Sánta Ferenc 415, 630
Sárközi György 617
Sárosi Gyula 186, 187
Sălăgianu, Adela-Rodica 533
Sălcudeanu, Petre 494, 496, *546—555*
Sbârcea, George 501
Schileru, Eugen 459
Schiller, Friedrich 254
Schöpflin Aladár 122, 123, 270
Scridon, Gavril 281
Sebastian, Mihail 225, 343, 344, 373
Sebők Klára 553
Seprődi János 109, 148
Shakespeare, William 284, 458, 620, 621
Serafimovici, Alexandr 249
Shaw, George Berdnard 50
Sigmond István 427
Simion, Alexandru 494
Simon András 89
Sinka István 420
Sinka Károly 529
Sipos Domokos 76
Slavici, Ion 20, 38, 49, 92, 197, 245, 246, 310, 393
Sorescu, Marin 175, 262, 345, 346, 377, 417, 448, 509, 514, 515, 543, 544, 568, 578, 593, 594, 634, 635
Sőni Pál 5, 36, 163, 164, 175, 179, 221, 247, 616
Sőtér István 367
Spoială, Vasile 344, 569, 570
Stamatiad, Al. T. 22, 229, 230
Stancu, Zaharia 27, 89, *91—98*, 171, 174, 175, 216, 287, 330, 332, 404, 417, 427, 435, 495, 651
Stănescu, Nichita 417, 543, 544, 568, 569, 570, 626, 635
Stendhal, Henri Beyle 415
Stere, Constantin 141
Stevens, Wallace 291
Stoe, Victor 160
Stoica, Petre 27, 175, 569, 570
Straka, Anton 215, 299, 300
Streinu, Vladimir 170
Sugár Pál 531
Sulyok István 250
Sütő András 211, 260, *399—423*, 432, 460, 498, 501, 502, 504, 521, 523, 524, 525, 526, 535, 537, 538, 555, 575, 578, 581, 634, 635
Swift, Jonathan 35
Şerbulescu, Andrei 139

Şincai, Gheorghe 254, 369
Şireagu, Octavian *81—90,* 150
Suluţiu, Octav 165, 166, 167, 169, 459, 476
Szabédi László 88, 309, 310, 346, 354, 360, 361, 364, 412, 419, 433, 636, 644, 646, 647, 652
Szabó Béla, Gy. 207, 321
Szabó Dezső 54, 230, 371
Szabó Emil 474
Szabó György 481
Szabó Gyula 460, 602, 630, 634
Szabó István 165
Szabó Júlia 188
Szabó Lajos 86
Szabó Lajos, actorul 529
Szabó Lőrinc 17, 207, 510, 592
Szabó Pál 420
Szabó T. Attila 198
Szabolcsi Miklós 190
Szakonyi Károly 462
Szász Árpád 199
Szász Ferenc 250
Szász János 211, 389, *424—443,* 461
Szemlér Ferenc 32, 33, 88, 112, *159—176,* 180, 192, 194, 208, 211, 223, 274, 280, 310, 313, 325, 346, 358, 437, 448, 459, 462, 501, 512, 593, 594, 610, 646
Szenczei László 112
Szenczi Molnár Albert 229
Szentimrei Jenő 57, 82, 88, 178, 181, 184, 225
Szervátiusz Jenő 118
Széchenyi István 294, 295, 336
Szécsi Margit 593
Székely János 186, 192, 194, 365, 437, 501
Székely János, publicistul 22
Széles Anna 553
Szép Ernő 48
Szilágyi András 193, 500, 542
Szilágyi Domokos 207, 274, 359, 459, 626, 633, 634, 635, *638—643*
Szilágyi István 427
Szilágyi Júlia 515
Szinnyei József 270
Szirmay Antal 255
Szolnay Sándor 85, 210
Szombati-Szabó István 49, 57, 88
Szőcs Géza 74, 474

Tabéry Géza 22, 57, 65, 93, 95, 216, 501
Tagliavini, Carlo 232, 233
Takács Lajos 182
Takács Tibor 182, 274
Tamás, călugărul 200
Tamás Gáspár 211, 504
Tamás Mária 504
Tamási Áron 54, 100, 109, 133, 152, 180, 191, 226, 403, 408, 422, 423, 510, 530, 632
Tasso, Torquato 230
Tăutu, Nicolae 543
Teodoreanu, Al. O. 166
Teodoreanu, Ionel 234
Teodorescu, Virgil 171, 417, 426, 440, 441, 496
Tertulian, Nicolae 417, 575
Tessitori Nóra 57
Theodorescu, Cicerone 224
Tiboldy Zoltán 113
Titel, Sorin 373, 497, 626, 627, 635
Titulescu, Nicolae 63
Todor, Avram P. *72—80,* 187, 281, 391, 477
Tohăneanu, G. I. 231
Tolnai Lajos 473
Toller, Ernst 123
Tolstoi, Lev Nicolaevici 17
Tomescu, D. 59
Tompa László 36, 88, 250
Tompa Mihály 187, 207
Tomuş, Mircea 569
Topîrceanu, George 444, 445, 446, 449, 468, 469
Torma Zsófia 254
Tornai József 593
Tóth Árpád 207, 285, 356, 357, 416
Tóth István 192
Tóth Kálmán 75, 202, 203, 204
Tóth Sándor 501
Tóth Zoltán, I. 294, 296
Trakl, Georg 90
Trefort Ágoston 297

Tudor, Stoian Gh. 142
Tulbure, Victor 417, 543, 569
Turku György 532
Twain, Mark 163, 390
Tzara, Tristan 100, 101, 102, 103, 136, 339

Ţoiu, Constantin 373

Ungaretti, Giuseppe 308
Ungár Edit 144
Ungár Tereza 143, 144
Urcan, Ion 464
Urmuz (Dimitrie Ionescu-Buzău) 136, 225, 468
Utan, Tiberiu 281, 292, 417, 494, 543, 551

Vajda János 201, 207, 296, 640
Vajdaházi Pál 9
Valentiny Antal 78
Valerian, Ion 89
Valéry, Paul 287, 291
Vancea, Zeno 114, 115
Varga Ecaterina 217
Varró Dezső 83, 89
Vas István 166, 339
Vári Attila 532, 535
Vătăşanu, Ovid 160
Veégh Sándor 74, 75, 391, 476
Velea, Nicolae 344, 625
Venczel József 151
Veres Péter 68, 96, 97, 182, 420
Veress Dániel 213
Veress Endre 78, 270
Veress Péter 54, 299
Veress Sándor 77
Veress Zoltán 605, *616—622*, 635
Verne, Jules 536
Vescan, Teofil 182
Vezér Erzsébet 278
Vianu, Tudor 24, 166, 232, 249, 254, 272, 341, 388, 390, 453, 482, 636, 640
Villon, François 17, 189
Vincze János 180, 222
Vinea, Ion 24, 274
Vintilă, Petru 431
Vita Zsigmond 198
Vladimirescu, Tudor 194
Vlahuţă, Alexandru 49, 229, 234, 239, 394, 650
Vlasiu, Ion 86
Voicu, Ştefan 138
Voiculescu, Vasile 632
Voltaire, François-Marie Arouet 605
Voronca, Ilarie 136, 339, 439
Voznesenski, Andrei Andreievici 106
Vörösmarty Mihály 187, 196, 197, 201, 347, 352, 354, 355, 356, 357, 416, 530, 533, 542, 575, 621
Vuia, Salvatore 22
Vulcan, Iosif 45, 292, 297, 392, 458, 479, 480
Vulpescu, Romulus 345, 373

Wells, Herbert George 123
Weöres Sándor 192, 314, 358, 510, 592
Werfel, Franz 29
Whitman, Walt 176
Wilde, Oscar 58
Woiticzky Gyula 22, 23
Wolker, Jiři 441

Zaciu, Mircea 253
Zala György 360
Zamfirescu, George Mihail 558, 563
Zarifopol, Paul 241
Zágoni István 9
Ziffer Sándor 118
Zola, Émile 51
Zrumeczky Dezső 13, 238, 239

CUPRINS

Kós Károly 5
Franyó Zoltán 19
Victor Eftimiu 29
Molter Károly 35
Salamon László 44
Corneliu Codarcea 54
Avram P. Todor 72
Octavian Şireagu 81
Zaharia Stancu 91
Illyés Gyula 99
Kemény János 107
Nagy István 128
Gheorghe Dinu 136
Jancsó Elemér 146
Szemlér Ferenc 159
Balogh Edgár 177
Mihai Beniuc 186
Emil Giurgiuca 196
Méliusz József 213
Gáldi László 229
Csehi Gyula 236
Mikó Imre 248
Kiss Jenő 256
Domokos Sámuel 269
Jékely Zoltán 284
Kemény G. Gábor 293
Gáll Ernő 301
Lőrinczi László 308
Létay Lajos 324
Köpeczi Béla 336
Domokos János 342
Veronica Porumbacu 352
Engel Károly 360
Belia György 373
Nicolae Balotă 382
Dorothea Sasu 390

Sütő András 399
Szász János 424
Bajor Andor 444
Constantin Olariu 455
Fodor Sándor 465
Dávid Gyula 473
Domokos Géza 487
Kányádi Sándor 507
Titus Popovici 518
Bodor Pál 527
Petre Sălcudeanu 546
Bálint Tibor 556
Páskándi Géza 567
Gálfalvi Zsolt 571
Pomogáts Béla 585
Dumitru Radu Popescu 597
Láng Gusztáv 605
Veress Zoltán 616
Kántor Lajos 623
Szilágyi Domokos 638

Și-n cele din urmă: confesiunea autorului . . 644

Indice de nume 653

Redactor responsabil de carte: Paul Drumaru
Redactor tehnic: Bálint Lajos
Apărut: 1972. Format: 540×840/16
Tiraj: 1400+70 broșate și 500+80 legate
Hîrtia: tipar A de 63 g/mp
Coli editoriale: 36
Coli tipo: 42
Indice de clasificare pentru biblioteci mari: 859—3, pentru biblioteci mici: 859

Tiparul executat sub comanda nr. 698/1972
la Întreprinderea Poligrafică Cluj
str. Brassai nr. 5—7, Cluj,
Republica Socialistă România